BIBLIOTECA NAZ.
XXVIII
H
7
NAPOLI

BIBLIOTECA NAZ
Vittorio Emanuele III
XXVIII
H
7
NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

GEORGII EVERHARDI RUMPHII,

Med. Doct. Hanavenſis, Mercatoris Senioris, & in Amboina Conſulis, nomine
PLINII INDICI celebris, & Membri Inluſtris Societatis
Academiae Naturae Curioſorum Germaniae.

HERBARIUM AMBOINENSE,

PLURIMAS CONPLECTENS
ARBORES, FRUTICES, HERBAS, PLANTAS TERRESTRES, & AQUATICAS,

QUAE IN AMBOINA,
ET ADJACENTIBUS REPERIUNTUR INSULIS,

Adcuratiſſime deſcriptas juxta earum formas, cum diverſis denominationibus, cultura, uſu, ac virtutibus.

QUOD ET INSUPER EXHIBET
VARIA INSECTORUM ANIMALIUMQUE GENERA,
Plurima cum naturalibus eorum figuris depicta.

Omnia magno labore ac ſtudio multos per annos conlecta, & duodecim conſcripta libris.

Nunc primum in lucem edita, & in Latinum ſermonem verſa,

CURA ET STUDIO

JOANNIS BURMANNI,
MED. DOCT. ET IN HORTO MEDICO AMSTELAEDAMENSI PROFESSORIS BOTANICI, ACADEMIAE CAESAREAE NATURAE CURIOSORUM SOCII;

Qui varia adjecit Synonyma, ſuasque Obſervationes.

PARS QUARTA.

AMSTELAEDAMI;
Apud MEINARDUM UYTWERF. M. DCC. L.

HET

AMBOINSCH KRUID-BOEK,

DAT IS,

BESCHRYVING

VAN DE MEEST BEKENDE

Boomen, Heeſters, Kruiden, Land- en Water-Planten,

DIE MEN IN AMBOINA,

EN DE OMLEGGENDE EYLANDEN VIND,

Na haare gedaante, verſcheide benamingen, aanqueking, en gebruik:

MITSGADERS VAN

EENIGE INSECTEN EN GEDIERTENS,

Voor 't meeſte deel met de Figuren daar toe behoorende,

Allen met veel moeite en vleit in veele jaaren vergadert, en beſchreven in Twaalf Boeken,

DOOR

GEORGIUS EVERHARDUS RUMPHIUS,

Med. Doct. van Hanau, Oud Koopman en Raadsperſoon in Amboina, mitsgaders onder de naam van *Plinius Indicus*, Lid van de Illuſtre *Academia Naturae Curioſorum*, in 't Duitſche en Roomſche Ryk opgerigt.

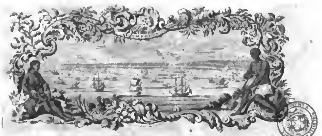
Nagezien en uitgegeeven door

JOANNES BURMANNUS,

Med. Doct. en Botanices Profeſſor in de Hortus Medicus te Amſterdam, Medelidt van het KEYZERLYKE QUEEKSCHOOL *der Onderzoekers van de Natuurkunde;*

Die daar verſcheide Benamingen, en zyne Aanmerkingen heeſt bygevoegt.

VIERDE DEEL.

Te AMSTERDAM,

By MEINARD UYTWERF. M. DCC. L.

Digitized by Google

HERBARII AMBOINENSIS

LIBER SEXTUS,

De fruticibus agens tam domeſticis, quam ſilveſtribus.

CAPUT PRIMUM.

Generaliter primo Arundinem Indicam deſcribit, ac dein peculiariter Arundinem arboream tenuem Leleba *dictam.*

PEr arundinem arboream Indicam proprie intelligo omnes tales plantas, quæ arundinis formam ac naturam modumque creſcendi in India imitantur, ac ſæpe in vulgaeis arboris craſſitiem excreſcunt, non vero in locis paludoſis, uti Europææ arundines, ſed in terra ſicca, in altis montibus, & aliquando etiam in locis ſaxoſis proveniunt, quæque, quantum novi, per totam Indiam ubique obviæ & notæ ſunt, in uno autem loco frequentiores quam in altero, ſuntque diviſæ in tot diverſas ſpecies, ut omnes enarrare atque deſcribere extra hominis poteſtatem ſit.

Omnes, quas obſervavi, ad octo reducam claſſes, quæ intus nempe concavæ ſunt, præter has enim in alia ſpecie quoque minor obſervatur cavitas, item binæ farctæ, quæ improprie ad arundines referuntur: Octo autem iſtæ memoratæ ſpecies ſunt ſubſequentes: Primo *Arundo Arbor tenuis* LELEBA. Secundo *Arundo Arbor Cratium*, BULU SERU: Tertio *Arundo Arbor ſpiculorum* BULU TUY. Quarto *Arundo Arbor vaſaria* BULU JAVA. Quinto *Arundo Arbor aſpera* BULU POTONG. Sexto *Arundo Arbor maxima* BULU AMMET. Septimo *Arundo Arbor ſpinoſa* BULU BADUAI. Octavo *Arundo Arbor fera* BULU SWANGI dicta.

Omnes hæ communem inter ſeſe gerunt characterem, tria hæc ſigna continentem: Primo, quod cunctæ folia ac ſtipitem, arundinem vulgarem æmulantem, prodocant, cum tali varietate, qualis in quovis ſuo peculiari capite indicabitur. Secundo, omnes circa novilunium ſurculum emittunt formam habentem longi cornu vel haſtæ, qui in quibusdam ſpeciebus edulis eſt, ac ſenſim in ſtipites ac ramos excreſcit. Tertio, omnes radicem gerunt nodoſam ſeu articulatam inſtar Zingiberis, articuli vero in his magis protuberant, illa vero neutiquam primaria ſeu vera eſt radix, deorſum vergens, ſed more arundinum transverſaliter prorepit, & ad brevem quandam diſtantiam ſurculum iſtum e terra ſurſum emittit, præter hanc innumeras minores producunt fibrillas, duriſſimas, lignoſas, & circinnatas, quibus terræ ſeſe infigunt.

Quartus hiſce addi poſſet character, ſeu proprietas, quod plantæ hæ, uti dictum fuit, contra naturam noſtratum ſeu Europæarum arundinum, non aquoſa, ſed ſicca & ſaxoſa ament loca, excepta *Leleba*, quæ aliquando in declivibus & humidis invenitur locis.

Generale nomen Latinum arboreæ hujus arundinis Indicæ eſt *Arundo arbor* & *Arundo Indica arborea*, Indoſtarum *Bambu* & *Mambu*, & hinc apud Belgas noſtrates *Bamboeſen*. Malaice, *Bulu* ob foliorum ſimilitudinem cum longis avium plumis. Ternatice cunctæ vocantur *Tabatico*, excepta *Leleba*. Macaſſarice *Bulo*. Javanice *Wulu* & *Bambu*. Amboinice *Utte*. Sinice *Tick*. Surculus iſte Malaice vocatur *Robong*, in patria noſtra *arundinis muſculus*, & in Belgio *Raboerden*. Articuli *Roas* & *Rawas*. Hujus arundinis prima ſpecies tenuiſſimam gerit ſubſtantiam, corrupto Ternatico nomine *Leleba* vocatur, quæ multis erectis ſtipitibus una ex radice in fruticis formam ad-

ſurgit,

HET AMBOINSCH KRUYD-BOEK.

HET SESDE BOEK.

Handelende van de Heeſters, zo tamme als wilde.

I. HOOFDSTUK.

Beſchryving van 't Indiaanſche Riet in 't generaal, en in 't byſonder van het dunne Boomriet Leleba *genaamt.*

DOor het eigentlyke Indiaanſe Riet Arundarbor, *dat is boomagtig Riet genaamt, verſtaan wy alle zodanige planten, dewelke van aard en gedaante des riets zyn, in Indien opſchietende, tot de hoogte, en zomtyts tot de dikte van een middelbare boom, en waſſen niet in moeraſſige plaatſen, gelyk 't Europiſche riet, maar op droge lant, hoge gebergtens, en zomtyts ook in ſteenige plaatſen, myns wetens door geheel Indien bekendt, op d'eene plaats min, op d'andere meer, en verdeelt in zo veelderlei zoorten, dat het nigt doenlyk is dezelve allegaar te beſchryven.*

Alle degene, die ik gezien heb, zal ik onder agt zoorten brengen, te weten die van binnen hol zyn, want behalven deze is voor eerſt nog een kleine holle, als mede twee uitgevulde, die men oneigentlyk onder de rieten telt. De agt zoorten zyn deze: 1. Arundarbor tenuis LELEBA. 2. Arundarbor Cratium, BULU SERU. 3. Arundarbor ſpiculorum, BULU TUY. 4. Arundarbor vaſaria, BULU JAVA. 5. Arundarbor aſpera BULU POTONG. 6. Arundarbor maxima BULU AMMET. 7. Arundarbor ſpinoſa BULU BADURI. 8. Arundarbor fera BULU SWANGI.

Alle hebben ze eenige gemene merktekenen onder malkander, beſtaande meeſt in deze drie dingen, ten eerſten, allegaar hebben ze aan bladeren en ſtam de gedaante van ons gemeen Riet, met zodanige verandering, als by ieder in 't byzonder in zyn Capittel zal gezegt werden, ten tweden allegaar ſchieten ze ontrent de nieuwe Maan een uitſpruitſel uit; in de gedaante van een lange hoorn of ſpieſſe, dewelke in eenige zoorten eetbaar is, en met 'er tyd tot ſtammen en takken word. Ten derden, allegaar hebben ze een geknoopte of gelede wortel, als Gember, dog de kringen ſteken meer uit, dewelke geenzins de hooftwortel is, ook niet regt nedergaande, maar na de manier des riets dwers kruipt, en na een korte ſpatie 't voorn. uitſpruitſel voortbrengt, boven de aarde uitkykende, behalven deze hebben ze ontelbare kleine wortelen, zeer hardt, houtagtig, en gekronkelt, waar mede zy haar in de aarde vaſt maken.

De vierde eigenſchap zoude men konnen daar by voegen, dat ze, gelyk gezegt is, contrarie d'onze rieten, geen wateragtige, maar droge en ſteenagtige plaatſen beminnen, behalven de Leleba, *die men zomtyts op lage en vogtige plaatſen vind.*

De generale naam van dit Indiſch boomagtig Riet is in 't Latyn Arundarbor, *en* Arundo Indica arborea, *in 't Indoſtaans* Bambu *en* Mambu, *en daar van daan by onze Duitſe* Bamboeſen. *Maleits* Bulu, *na de gelykeniſſe der bladeren, van lange vogels veren. Ternataans allegaar* Tabatico, *behalven de* Leleba. *Macaſſaars* Bulo, *Javaans* Wulu *en* Bambu, *Amboins* Utte, *Chinees* Tick. *'t Voornoemde jonge uitſpruitſel hiet in 't Maleits* Robong, *in 't Vaderland* Riet-ſpieren, *en in Hollandt* Raboerden. *De leden* Roas *en* Rawas. *D'eerſte zoorten van dit riet is de gene, die 't dunſt van ſubſtantie is, met een gebroke Ternataanſe naam,* Leleba *genoamt, met vele regte ſtammen uit eene wortel, ſtruiks-*

A

gewys

ſurgit, vulgarem noſtratem æmulans arundinem, ejus vero folia multo ſunt latiora, atque in laterales dividitur ramos, qui ad quemvis nodum plurimi ſimul excreſcunt.

Hasce in inſulis tres vulgares, ac tres raras obſervavi ſpecies, *Lelebam* nempe *albam*, Malaice *Leleba puti*, quæ optima & uſitatiſſima, alba cognominatur, quum detruncata & ſiccata album exhibeat colorem; multis autem erectis adſurgit ſtipitibus, ad haſtæ longitudinem, quindecim & ſexdecim pedes longa, qui ad ortum plurimi ſimul concreſcunt prope radicem. Primaria radix vix pollicem craſſa eſt, inſtar Zingiberis articulata, transverſaliter prorepens, duriſſima ac ſolida, quatuor & quinque digitos transverſales longa, tumque per nodum e terra elevatur, formam exhibentem ſurunculi vel bulbi, ex quo primum erigitur longum cornu, quod dein in ſurculum ſeu ſtipitem excreſcit, ad radicis hujus latera, alii minores nodi ſeu gemmæ adparent, novos quoque producentes ſurculos, per quos octo decemque ſtipites fruticis formam exhibent prope radicem concreti, radix hæc transverſalis nullas gerit fibrillas, ſed directe ſub ſtipitibus hæ propullulant, culmum vel pennam craſſæ, rugoſæ, firmæ, & duræ, per quas hic frutex ſeſe terræ infigit, ac nutrimentum haurit, ſtipites autem binos digitos craſſi ſunt, ſex ſeptemque pedes alti, quo usque a radice usque adſummum ramulis ſunt orbi, arundinis vero ſubſtantia ipſa haud craſſior eſt culmo, ejusdem cum Europæa noſtra arundine duritiei, internodia autem inferiora duos pedes longa ſunt, ſuperiora tres & tres cum dimidio pedes, atque ad quemvis nodum folium gerunt ipſi arundini arcte adcumbens inſtar vaginæ ſiccæ, quod tenuiſſimis pilis undique hirtum eſt, cutis ingratum pruritum excitantibus, ſi tangatur, quod tamen non diu durat, eodem fere modo ac per contuſum Amarantum excitatur.

Ipſa vero arundo externe glabra eſt, ad inferiores nodos viridis, ad ſuperiores pallide virens & albicans, detruncata ſi fuerit, in album exſiccatur colorem, atque interne concava eſt, ac quidam virides articuli pellucidam & potabilem continent aquam.

Tertia ab inferiore parte undique multos erectos gerit ramulos, ſpithamam vel pedem longos, quorum quidam culmum, quidam pennam craſſi ſunt, omnes vero eriguntur & majori ſtipiti arcte adcumbunt, qui in folia ſeſe explicant; in ſuperioribus autem internodiis ramuli hi æque ac folia ipſa ſenſim ſunt majora, magisque ſeſe extendunt: Ramuli hi prope ortum piloſam iſtam quoque gerunt vaginam, ſeu abrupta quaſi folia.

Vera autem folia quatuor vel quinque uni ſtipiti adcreſcunt, atque inferiora inſtar vulgaris noſtratis arundinis palmam longa ſunt, ac pollicem lata, in ſuperioribus articulis a tredecim ad ſeptendecim pollices longa, quatuor circiter pollices lata, tenuia, & inſtar chartæ ſonitum edentia, atque per longitudinem multis tenuibus nervis ſtriata, unde & ſcabra quodammodo ſunt, ac juxta hos fiſſuram facillime patiuntur, medius vero nervus firmus admodum eſt, & ſuperne intenſe viridis & glaber, inferne griſeus ſeu cinereus, ac prope petiolum pungentibus pilis hirtus.

Foliorum oræ acutæ ſunt, quæque facile tangentes vulnerant, ſi retrorſum fricentur. Ramulorum ſummum terminatur in cornu longum, viride, & molle, ſpithamam longum, ac pennam craſſum, quod ſenſim in folium ſeſe explicat.

Primum cornu ſeu ſurculus ex radice propullulans, atque, uti dictum eſt, ad ſex octove pedum altitudinem excreſcens, antequam folia producat, piloſa iſta vagina adeo obductus eſt, ut ob ſpinulas tractari fere nequeat, eſtque interne mollis, herbaceus, in hac autem ſpecie inedulis. Creſcendi modus hac in ſpecie memoratus ſubſequentibus etiam competit ſpeciebus, exceptis talibus varietatibus, quales in quovis capite indicabuntur.

Flores fructusque tam raro hac in arundine obſervantur, ut vulgo ſterilis habeatur, quod tamen falſum eſt, in initio enim pluvioſi anni temporis, ſeu menſe Majo, hac in arundine adulta longus erigitur petiolus ſeu culmus, in capitula verticillata per interſtitia diſtinctus, quivis autem verticillus compoſitus eſt ex diverſis apicibus & acutis capitulis inſtar avenæ

gewas opſchietende, ons gemeen riet naaſt komende, dog de bladeren zyn veel breder, en 't verdeelt zig ook in zyde takken, die uit ieder lid vele by malkander ſtaan.

In deze Eilanden heb ik drie gemene en drie ongemene zoorten aangemerkt, namentlyk, Leleba alba, *op Maleis* Leleba puti, *is de beſte en de gebruikelykſte, de witte bygenaamt, om dat ze wit opdroogt als ze afgeſneden is, zy ſchiet met vele regte ſtammen op, in de lengte van een ſpies, van vyftien en ſeſtien voeten lang, beneden vele by malkander ſtaande, alle aan een wortel vaſt: de grote wortel is ſchaars een duim dik, geleed als Gember, dwers kruipende, zeer hard en maſſief, vier en vyf dwers-vingeren lank, en dan met een knop weder uit de aarde kykende, in de gedaante van een bloedvin ofte een bol, waar uit eerſt een lange hoorn, en daar na een nieuwe ſtang word, ter zyde aan deze wortel ziet men nog andere kleendere knopen of ogen, die al mede nieuwe uitſpruitſels voortbrengen, en zo komt het dat wel agt a tien ſtangen een ſtruik maken, met de wortel alle aan malkander vaſt: deze dwers-wortel heeft gene faſelingen, maar regt onder de ſtangen komen dezelve voort, een ſtroohalm of een ſchaft dik, wat kronkelig, ſtyf en hard, waar mede dit gewas zig in de aarde vaſt maakt, en zyn voedzel trekt. De ſtangen zyn twee vingeren dik, ſes en ſeven voeten hoog, bloot van de wortel af, eer men takjes daar aan ziet, dog de ſubſtantie des riets is niet dikker dan een ſtroo-halm, van de zelfde hardigheid als ons Europiſch riet, de onderſte leden zyn twee voeten lang, de bovenſte drie en drie en een halve voeten, en hebben aan de knien een blad digt tegens 't riet aan leggen, als een droge ſchede, van buiten bezet met hairtjes of fyne ſtekeltjes, een moeilyk jeuken op de huid veroorzakende, zo ze iemand raken, 't welk egter niet lang duurt, op de manier als de geſtotene Amarantus of Knevel-kruid.*

Het riet zelfs is van buiten glad, aan de onderſte leden grasgroen, aan de bovenſte ligtgroen en witagtig, d'afgekapte drogen wit op, van binnen hol, en zommige leden aan 't groene hebben een klaar drinkbaar water.

Het derde van onderen op draagt veele rondagtige regte takjes, een ſpan of voet lang, zommige een ſtroo-halm, zommige een ſchaft dik, alle overeind en digt aan de hoofſtam ſtaande, die zig eerſt in bladeren verdeelen, dog aan de hoger leden zyn deze takjes, als mede hare bladeren allenskens groter, en breiden zig meer uit. Deze takjes hebben mede by haren oorſpronk die hairige ſchede of gebroke bladeren.

De regte bladeren nu ſtaande vier en vyf aan een rysken, zyn aan de onderſte als ons gemeen riet, een hand lank en een duim breed, aan de bovenſte van dertien tot ſeventien duimen lang, vier duimen ſchaars breed, dun, en rammelende als papier, in de lengte met vele fyne zenuwen geſtreept, en daar door een weinig geploot, langs dezelve ligt ſcheurende, met een ſtyve middel-zenuwe, boven hoog-groen en glad, beneden grys of graauwagtig, by den ſteel met ſtekelige hairtjes.

Hare randen zyn ſcherp, daar aan men zig ligt quetſen kan, als men ze agterwaarts ſtrykt, het uiterſte van de ryskens eindigt in een lang groen en week hoorntje, een ſpan lang en een ſchaft dik, 't welk zig met 'er tydt in een blad opent.

Het eerſte hoorn of uitſpruitſel, 't welk uit de wortel komt, en, als gezegt, ſes a agt voeten hoog word, eer 't zig in bladeren opent, is met die hairige ſchede zodanig bedekt, dat men 't wegens de ſteekels ſchier niet aangrypen kan, van binnen week, kruidagtig, en van deze zoorte niet eetbaar. De manier van groeyen by deze eerſte zoort geſtelt, moet men op de volgende Bamboes-zoorten mede paſſen, met zodanige veranderingen, als in ieder Hoofdſtuk gezegt wert.

Bloeiſel en vrugten ziet men zo zelden aan dit riet, dat men 't in 't gemeen voor onvrugtbaar houd, 't welk nogtans zo niet en is, want en 't begin van den regentyd of in de maand Mey, ziet men aan dit riet in zyn ouderdom een lange ſteel of halm voortkomen, verdeelt in knoppige vergaderingen, met wyde tuſſenplaatſen van malkander ſtaande. Ieder vergadering is gemaakt van verſcheide ſpitſer

Google

avenæ obtuſæ erectis, ex ſquamulis adunatis, nec notabile ſemen gerentibus, quæ ad internam partem plurimæ ſibi arcte adcumbunt, & in culmi ſummo ſemper frequentiores ſunt, quævis autem collectio ſeu verticillum ſibi ſuppoſitum gerit ſiccum quoddam fulium, quod vaginæ locum ſupplevit.

Secundo. *Leleba nigra*, Malaice *Leleba itam* h. e. nigra Leleba a præcedenti haud multum forma ſua differt, excepto quod ejus nodi externe ex nigro virides ſint usque ad verticem, piloſa quoque illa vagina plurimis pungentibus pilis hirta eſt, unde & difficilius tangi & tractari poteſt: Folia eandem habent longitudinem, ſunt vero anguſtiora & acutiora, tredecim & ſexdecim pollices longa, binos & binos cum dimidio pollices lata, maxime ſinuoſa & nervoſa, ſuperne ex viridi nigricantia, inferne griſea, ejus quoque nodi breviores ſunt illis albæ ſpeciei, ad ſummum binos cum dimidio pedes longi; Arundinis ſubſtantia eandem gerit craſſitiem, ſed melioris eſt virtutis; fiſſa enim & in rara ſecta duci nec torqueri poteſt inſtar præcedentis, ſed frangitur & facile finditur, unde & operi mechanico non ita conducit.

Tertio. *Leleba prava*, Malaice *Leleba Djakat*, ſeu *Leleba Utan* h. e. Prava ſeu ſilveſtris *Leleba*, omnium latiſſima gerit folia, ultra palmam lata, quatuordecim & octodecim pollices longa, ſinuoſa admodum & nervoſa, ſuperne pallide viridia, inferne griſea magisque pungentia præcedentibus, at plerumque frequentioribus ſpinulis hirta, unde & vix tractabilia ſunt ob pruritum, quem excitant; canales ejus craſſiores ſunt illis præcedentium, ſed tenuioris ſubſtantiæ, adeoque fragiles, ut nulli inſervire poſſint operi; hæc eſt vulgatiſſima *Leleba*, quæ ingentes format ſilvas in locis declivibus & circa litus, tam in humidis quam ſiccis locis.

Quarto. *Leleba picta*, ſeu *Leleba Templorum* varietas eſt ſeu degeneratio albæ ſpeciei, unde & a quibusdam pro vera alba habetur: Omnium optima & elegantiſſima eſt tam quoad folia quam quoad ejus canales, cum *Bulutuy* proxime conveniens, cujus & ſpeciem quidam hanc putant eſſe, eſtque in Amboina ignota, ſed in Cerama, Kelanga, & Celebe obcurrit, geritque folia multu anguſtiora & glabriora illis trium præcedentium, ejusque nodi longiſſimi & firmiſſimi ultra quatuor pedes longi ſunt, binos pollices craſſi, ipſa autem arundinis ſubſtantia minorem pennam craſſa eſt, ſiccataque ſi fuerit, albiſſima, in Huamoa *Tapile* vocatur, ubi & baculi ex hac formantur quatuor & quatuor cum dimidio pedes longi, qui inter ambulandum manibus tenentur, quorum quidam glabri & albi ſunt, quidam variis figuris exuſti, & characteribus diſtincti & depicti, quales baculos plerumque ſecum ducunt pueri, qui ex diaboli templo *Marel* veniunt, vulgaris autem iſta religionis ſpecies in magna Ceramæ parte auſtrali, ample deſcripta obcurrit in Amboinæ hiſtoria a me exarata.

Baculi hi ſuperna ſua parte prope manubrium binis plerumque foraminulis perforati ſunt, per quæ filum tranſit miro modo contextum, ex quo nummi quidam ænei dependent, quodque tam craſſis nodis diſtinctum eſt, ut impoſſibile videatur per foraminula iſta potuiſſe tranſire, quod tamen fallaces flamines populo inponunt factum fuiſſe, per ipſorum diabolum ſeu *Marel*, qui vero adcurate attendit, comperiet, filum iſtud prius ſimplex trajectum fuiſſe, quod dein miro iſto modo contextum & conjunctum eſt, qui nullo colore picti ſunt, frequentius adhibentur ad radios textorios, ciſtulasque, in quibus quid adſervamus.

Quinto. *Leleba lineata* ſive *virgata* longos gerit articulos ſeu internodia, ultra binos pollices craſſa, externe albicantia, interpoſitis ſtriis viridibus longitudinalibus, elegantem adſpectum præbentibus, raroſque prurientes iſtos pilos habet, in inferioribus autem nodis viridis iſte color frequentior eſt quam in ſuperioribus, qui magis albicant; ramulorum ſummum aliquando terminatur in ſpicam longam ex nodoſis verticillis conſtantem & compoſitam ex paleaceis & duris ſquamis, inſtar obtuſæ ariſtæ erectis, in quibus nullum notabile reperitur ſemen, in Amboina exotica eſt raroque obvia, niſi plantata, in Ternata & Celebe frequentior obcurrit.

Sexto. *Leleba Amahuſſana* ſic dicta a pago *Amahuſſu* caſtello Victoriæ vicino, in cujus diſtrictu hæc arundo reperitur pollicem craſſa, multo autem craſſior eſt

ſpitſer en ſcherper knopen, als ſtompe haver, meeſt van hare ſchubben gemaakt, zonder kenbaar zaat, van binnen vele by malkander gedrongen ſtaande, dog na 't voorſte des halms altydt meerder, en yder vergadering heeft van agteren een droog blad, 't welk zyn ſchede geweeſt is.

2. Leleba nigra, *op Maleits* Leleba itam, *dat is, zwarte Leleba, verſchild aan gedaante niet veel van de voorgaande, behalven dat de leden van buiten donkergroen zyn, tot den opperſten tak toe, de hairige ſchede hebben ook meer ſteekels, en zyn moeyelyker te handelen. De bladeren zyn van de zelfſte lengte, nog ſmalder en ſpitſer, dertien en ſeſtien duimen lang, twee en twee en een halve duimen breed, merkelyk geplooit en geribt, boven donker-groen, beneden grysagtig, de leden zyn wat korter dan aan 't witte, op 't hoogſte twee en een halve voeten lang, de ſubſtantie des riets is van de zelfſte dikte, dog van ongelyk minder deugt, wat geſpleten, en in riemen geſneden, laat het zig niet buigen nog draaijen gelyk het vorige, maar breekt en ſcheurt ligt, daarom tot 't werken verre zo bequaam niet.*

3. Leleba prava, *op Maleits* Leleba Djakat, *of* Leleba Utan, *dat is, quade of wilde Leleba, heeft de breedſte bladeren van allen, ruim een hand breed, veertien en agttien duimen lang, zeer geplooit of geribt, van boven doods-groen, van onderen grys, en ſteekeliger dan de voorgaande, ook doorgaande meer ſtekels hebbende, en qualyk te handelen, wegens het jeuken dat ze veroorzaken, de pypen zyn wel dikker dan de vorige, dog dunder van ſubſtantie, en zo breekzaam, dat ze tot geen werk dienen: dit is de gemeenſte* Leleba, *makende grote bosſchagien, in de laagte, en omtrent den ſtrand, zo wel aan vogtige als drooge plaatjen.*

4. Leleba picta, *of* Leleba Templorum, *geſchilderde Leleba is een verandering, of medezoort van de witte, en daarom van zommige voor de regte witte gehouden. Zy is de beſte en ſchoonſte van allen aan bladeren en pypen, met* Bulutuy *naaſt overeenkomende, voor wiens medezoorte zommigen haar ook rekenen, in Amboina onbekent, maar wel op Ceram, Kelang, en Celebes, zy heeft ſmalder en gladder bladeren dan de drie voorgaande, de langſte en ſtyfſte leden ruim vier voeten lang, twee duimen dik, maar de ſubſtantie des riets is een kleine ſchaft dik, zeer wit opdrogende, zy hiet op Huamoel* Tapile, *men maakt 'er ſtokken van, die men in de hand draagt, vier en vier en een half voeten lang, zommige effen en wit, zommige door branden met verſcheide figuren en characteren geſchildert, diergelyke ſtokken brengen gemeenlyk de jongens mede, dewelke uit den duivels tempel* Marel *komen, zynde den gemeenen dienſt op groot Cerams Weſterdeel, wytlopig in myn Amboinſe Hiſtorie beſchreven.*

Deeze ſtokken hebben gemeenlyk aan 't bovenſte eind twee gaatjes, digt by de knop, waar door een touwtje gaat; wonderlyk door malkanderen gevlogten, en waar aan eenige kopere penningen hangen, met zulke dikke knopen, dat ze onmogelyk ſchynen door die gaatjes gepaſſeert te zyn, gelyk ook de bedriegelyke Prieſters 't volk wysmaken, dat haren Marel *of duivel deeze ſtokken aldus gemaakt heeft, dog die 'er naauw op let, zal bevinden, dat het touwtje eerſt enkeld daar door geſtoken, en daar na zo door malkanderen gevlogten en geknoopt zy, de ongeſchilderde zyn meer in gebruik tot Wevers ſpoelen en doosjes, daar men iets in bergt.*

5. Leleba lineata ſive virgata, *geſtreepte Leleba heeft lange leden, mede ruim twee duimen dik, van buiten witagtig, met gras-groene ſtrepen in de lengte, fraai om aan te zien, voorts weinig van die jeukende hairtjes hebbende, aan de onderſte leden ziet men meer groen, aan de bovenſte meer wit, de takken op haren top brengen zomtyts een lange aire voort, daar aan de knoppige vergaderingen ſtaan, mede van kafagtige en harde ſchubben gemaakt, als ſtompe airen, daar in men geen merkelyk zaad vind: in Amboina werd ze zelden gezien, en moet geplant werden in Ternaten, en op Celebes is ze meer te vinden.*

6. Leleba Amahuſſana, *bygenaamt van 't dorp Amahuſſu, digt by 't Kaſteel Victoria gelegen, in wiens diſtrict men dit riet vind, te weten een duim dik, maar* het

Digitized by Google

eſt ulla præcedentium Lelebæ ſpecierum, adeoque dura ac Bulu Swangi, brevibus nodis diſtincta, nec admodum recta: Ejus folia ſunt inſtar Lelebæ vel paulo latiora, exceptis inferioribus, quæ minora ſunt illis Buly Seru, ſuntque tenuia & glabra, talibusque pilis deſtituta, qui in aliis Lelebis obſervantur, ejus canales glabri quoque ſunt, vagina vero, ex qua ramuli progerminant, rugoſa admodum eſt ac piloſa: Amboinenſibus dicitur *Utte Onitu*, in Manipa vocatur *Houboubo*, ubi & etiam obcurrit, atque finditur ad aſſerculos ob ejus ſoliditatem, qui ſupra naſſas ligantur: latiſſima ejus folia eligunt Sinenſes ad Oryzam coctam iis involvendam in feſtis ipſorum diebus Pelo Pelo.

Nomen. Latine *Arundarbor tenuis*, Malaice *Leleba*, juxta Ternatenſe *Loleba* & *Louleba*: Amboinice in Hitola *Utte Aul* & *Aule*, in Leytimora *Utte Aur*, in Holamobel *Tabat*, Macaſſarice *Bulæ Cariſſa* h. e. *Bulæ Caſſer*, ſeu Bambu rugoſa & aſpera, quum inter omnes Bambu ſpecies plurimas gerat ſpinulas iſtas pungentes. Prima autem ſpecies Malaice dicitur *Leleba pæti*, Amboinice *Utte Aul Tuni*. Secunda, *Leleba itam*, Amboinice *Utte Aul mette*. Tertia *Leleba prava*, Malaice *Leleba Djakat*, Amboinice *Utte Aul Boppo*, reliqua trium rararum ſpecierum nomina ſupra indicata ſunt.

Locus. In Occidentalibus aquoſæ Indiæ inſulis *Leleba Nun* nota eſt, in multis vero penitus non obcurrit, contra frequens eſt in Amboina & Moluccis, ubi magnas exhibet ſilvas tam in planis montibus, quam in locis declivibus circa litora, præſertim ſilveſtris ejus ſeu latifolia ſpecies: in Baleya ignota eſt, picta in Huamohela obcurrit circa Lubolam, vera & genuina alba in Macaſſara, & Ceramæ om boreali.

Uſus. *Leleba* multum præbet uſum rei domeſticæ & agrariæ, arundines enim hæ in anguſta ſciuduntur lora, ipſarumque pars viridis externa primum abraditur, hiſce autem loris non tantum Amboinenſium ſcalæ, *Atap* dictæ, conſuuntur, ex quibus tecta formantur, uti id libro primo de Sagu latius explicatum fuit, ſed eædem quoque ſcalæ aſſerculis adligantur tectorum per iſta fila, ac porro omnia opera, quæ connectenda ſunt, uti viſceſlæ, ſimiliaque opera; Hunc vero in finem alia etiam adhibent fila, in aqua marina durabiliora, aliquando quoque in hac arundine, uti dictum fuit, lympida aqua ſtagnat, potabilis & grata, præſertim in ſiccis montibus, in quibus homines vehementer ſæpe vexat, ſervi vero, qui arundinem hanc magna copia domum deportant, hanc deteſtantur aquam ob ſuperfluum onus.

Leleba alba, quum adeo ſit rara, circa domus & areas plantatur, præſertim in Macaſſara, quum ejus longi albique canales ſæpius requirantur, præcipue ad baculos ex ipſis formandos, qui eleganti obducuntur pictura, & manibus inter ambulandum tenentur, figuræ autem ipſis inuruntur ignito Tampoering, ſeu Caluppi putamine, ex artificis arbitrio.

Lelebæ plantantur, ſi tota internodia cum ſuis nodis ac naturali aqua repleta oblique in terra deponantur, ita ut unus promineat nodus, ſponte etiam in hortis creſcunt per ſtipites terræ commiſſos: Silveſtris nulli inſervit uſui, niſi quod aliquando craſſiſſimi ejus canales in ſilvis adhiberi poſſent loco teſtarum, ad olera & piſciculos, uti & ſquillas in ipſis coquendas, quod facile per hanc inſtituitur arundinem, magnumque in ſilvis præbet commodum, cum ſubſequenti etiam ſpecie id effici poteſt: Omnium Lelebarum medulla & ſurculus inedulis eſt, Leleba in Pulorona creſcens optimam & copioſam præbet potui aquam, immo in ſummis montibus, quæ cæteroquin in iſta inſula quam rariſſima eſt; in reliquis autem Bandæ inſulis Leleba ignota eſt.

Antipathia, quæ in Europæa arundine & Filice obſervatur, in India nullo modo detegitur, hic enim quam vulgatiſſimum eſt arundines creſcere inter varias Filicum ſpecies, contra *Leleba* & *Bulæ Seræ* quam faciliime flammas concipiunt, ita ut in ſilvis & altis montibus ſæpe una alteram adcendat, ſi ſiccis temporibus & ardente Sirio per fortiores nimbos ſibi invicem adfricentur, quod haud frequenter in Ternata obſervatur.

het riet zelfs is veel dikker als eenige Leleba, en zo hard als Bulu Swangi, *met korte leden, en niet zeer regt; de bladeren zyn als die van Leleba, of wel zo breed, behalven de agterſte, die kleinder zyn dan aan* Buly Seru, *dun en glad, zonder de hairtjes, die men aan d'andere Leleba ziet, de pypen zyn ook glad, maar de ſchede, daar de takken uitkomen, is zeer ruig en hairig, d'Amboineſen noemen het* Utte Onitu, *zy hiet op Manipa* Houboubo, *alwaar ze ook gevonden wert, het word geſpleten, en tot latten gemaakt, wegens zyne vaſtigheid, om over de visfuiken te binden, de breedſte bladeren zoeken de Chineſen, om de gekookte rys daar in te winden op hare feeſtdagen, Pelo Pelo.*

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor tenuis, *op Maleits* Leleba, *na 't Ternataans* Loleba *en* Louleba, *Amboins op Hitoe* Utte Aul *en* Aule, *op Leytimora* Utte Aux, *op Hoeamobel* Tabat, *Macaſſaars* Boeloe Cariſſa, *dat is,* Boeloe Caſſer, *of ruige Bamboes, om dat ze onder alle zoorten van Bamboeſen 't meeſte van de ſtekelige hairtjes heeft. De eerſte zoort hiet in 't Maleits* Leleba pæti, *Amboinees* Utte Aul Tuni. *De tweede,* Leleba itam, *Amboinees* Utte aul mette. *De derde,* Leleba prava, *Maleits* Leleba Djakat, *Amboinees* Utte aul boppo. *De andere drie zeltzame zoorten hebben hare namen als boven.*

Plaats. *In de Weſterſe Eilanden van Water-India, is de* Leleba Nuu *bekent, en op vele plaatſen gants niet, daar en tegen overvloedig in Amboina, en de Moluccos, waſſende met gehele boſſchagien by malkanderen, zo op het vlakke gebergte, als in de laagte, omtrent de ſtranden, inzonderheid de wilde of breedbladige zoorte, op Baly is ze onbekent, de geſchilderde vind men op Huamobel omtrent Luboe, de regte witte op Macaſſer, en Cerams Noord-kuſt.*

Gebruik. Leleba *heeft een groot gebruik in de huishouding en bouwerk, want hare rieten worden in ſmalle riemen geſneden, 't buitenſte groene eerſt afgeſchrapt zynde, met deeze witte riempjes naait men niet alleen d'Amboinſe ſchalien,* Atap *genaamt, waar van men alle dakken maakt, gelyk in 't eerſte Boek van de Sagu gezegt is, maar dezelfſte ſchalien bind men ook vaſt aan de latten van het dak met deze draden, en voorts allerhande goet daar bindwerk van noden is, als viskorven, ſerien enz. Dog daar toe heeft men nog andere touwen, die in Zeewater durabelder zyn, zomtyts, als gezegt, vind men in dit riet een klaar water, 't welk drinkbaar en aangenaam is, inzonderheid in 't droge gebergte, daar men anders dorſt moet lyden, dog de ſlaven, die dit riet met boſſchen na huis moeten dragen, zien dit water niet gaarn, om dat het haar een onnodige laſt maakt.*

De witte Leleba, *wegens hare ſchaarsheid, werd rondom de huizen en erven geplant, inzonderheid op Macaſſer, om dat men deszelfs lange witte pypen dikwils van noden heeft, inzonderheid om fraaije geſchilderde ſtokken daar van te maken, die men in de hand draagt, de figuren werden daar op gebrand met een gloeyende Tampoering of Calappus-dop, na 't believen van de konſtenaar.*

De Lelebe*n werden geplant, als men de leden, daar de geheele knoeſten nog aan zyn, met 't ingeboren of ingegoten water gevult, ſchuins in de aarde begraaft, zo dat d'eene knoeſt uitſteke, dog zy waſſen van zelfs dikwils in de tuinen, als men boomſtokken daar van maakt: De wilde werd tot niets gebruikt, of men moeſt zomtyts de dikſte pypen in 't boſch nemen in plaats van potten, om eenige moeskruiden, als mede kleine visjes, en garnalen daar in te koken, 't welk zeer gemakkelyk met dit riet toegaat, en een groot geryf in 't boſch geeft, dog men kan het ook met de volgende zoort doen: Het Rebong van alle Leleben is tot eeten onnut, en de Leleba, op Puloren waſſende, is ook zeer veel goet drinkwater; ja zelfs op de hoge bergen, 't welk anders op dat Eiland zeer ſchaars te vinden is, maar op de reſterende Bandaſe Eilanden is de Leleba onbekendt.*

d'Antipathie, die tuſſchen 't Vaderlands rieten 't Varenkruid is, bevind men aan 't Indiaans riet geenzins, want hier is niet gemeender dan rietſtruiken te zien, midden onder allerhande zoorten van Varen-kruid, daar en tegen is de Leleba, *en* Boeloe Serbe *den brant zeer ligt onderworpen, zo dat ze malkander in de boſſen en hoge bergen zelfs in de brand ſteken, als ze by droge tyden en heete zonneſchyn door harde winden tegen malkander gewreven werden, 't welk men niet zelden in Ternaten ziet.*

EXPLICATIO

Tabulæ Primæ,

Quæ arundinem arboream tenuem, ſeu *Lelebam*, exhibet.

OBSERVATIO.

Variæ arundinis arboreæ Indicæ ſpecies, apud *Plukn. in Almag.* p. 53. commemorantur, videturque hæc eſſe Arundo arbor Indica procera, fructu Seſami in verticillis denſis ſtipato. *Pluk n. Mantiſſ. p.* 28. &c.

CAPUT SECUNDUM.

Arundarbor Cratium. *Bulu ſeru.*

HÆ cum ſubſequentibus ſpeciebus ſenſim magis craſceſcunt, & in altiorem excreſcunt arundinem, quæ craſſiorem quoque exhibet ſubſtantiam: *Bulu ſeru* autem denſiorem format fruticem *Leleba*; ejusque arundo ad ſummum brachii craſſitiem adtingit, plerumque enim tenuior eſt, in junioribus nempe fruticibus, qui haud multum detruncati fuere, brachii vel cruris craſſitiem adtingit, in ſæpius vero exciſis atque vexatis fruticibus non ultra pollicem craſſeſcit, arundinis ſubſtantia vix culmi craſſitiem habet, ejusque internodia ſunt breviora illis Lelebæ, viridia quoque & prope nodos dividuntur in plurimos laterales folioſos & nodoſos ramulos.

Folia multo anguſtiora, magisque viridia ſunt illis Lelebæ, coloremque Caricis habent, a ſeptem ad tredecim pollices longa, ac ſuperiora ſemper longiora ſunt inferioribus, binos digitos lata, inferne lanuginoſa, plurimi autem hujus fruticis canales non ultra pollicem craſſi ſunt, qui, licet firmi, per longitudinem tamen facile findi poſſunt, immo per ipſos nodos, unde & apti ſunt ad quasvis crates ex ipſis nectendas.

Sub initium pluvioſi anni temporis flores adparent, quo tempore & incolæ dicunt tuſſes vehementer graſſari, perfecti vero fructus menſe Januario obſervantur, qui ſunt rugoſi quaſi nodi ſibi arcte incumbentes, & ad petiolum ſeſſiles, qui transverſaliter ex ſuperioribus excreſcunt ſurculis, ita ut horum vertex ſupra fructus emineat, cum quibusdam foliis.

Fructus medulla repleti ſunt alba & ſicca: Robong ſeu ſurculus, quamdiu ulnæ longitudinem non ſuperat, quodammodo edulis eſt, non autem adeo delicatus eſt in Amboina quam in Baleya, quum Amboinenſis quodammodo amaricet, rectiſſime autem inſtar haſtæ excreſcit ad ipſius fruticis altitudinem, antequam in folia ſeſe explicet, eſtque externe viridis intermixto fuſco colore, in quibusdam vetuſtorum canalium ſeu fiſtularum locis lympha quoque ſtagnat.

Nomen. Latine *Arundarbor Cratium*, juxta Malajenſe *Bulu ſeru*, uti paulo poſt latius indicabitur; Amboinice *Wannat*: in Huamoſſela *Utte Wannat*, Macaſſarice *Tallam*, Baleyice *Tamalla*, Ternatice *Louw*, Bandice *Suelen*.

Locus. In Amboina copioſior eſt, inque ejus plaga, Leytimora dicta, frequentior quam in aliis locis, atque porro nota eſt per omnes ipſi adjacentes inſulas usque ad Javam & Baleyam, licet quasdam exhibeat varietates juxta inſularum varietatem; Leytimorenſis enim ad minoris brachii craſſitiem excreſcit, atque in quibusdam inſulis ad Eurum ſitis ingentes frutices & vaſtas ejus obſervavi ſilvas, quorum fiſtulæ omnes non ultra digitum vel pollicem craſſæ erant, atque multo magis albæ quam in ullis aliis locis.

Uſus. Maximum hæc arundo præbet uſum ad crates & ſepes, quibus piſcium clauſtra (*Serien* dicta) obcluduntur, quumque ſæpius *Serien* mentio in noſtro opere obcurrat, hinc ſciendum eſt, *Seru*, ſeu, uti nos Belgice dicimus, *Seri*, certos eſſe quaſi piſcium hortos ſeu excipula, quæ in litore formantur ad piſces in iis capiendos, fere eodem modo, quo apud nos Salmones capiuntur, ſed non ita pretioſo & minori adparatu, ſeri enim primo conſtat ex longo ſepium ordine ex mattis ſeu cratibus compoſitarum, quæ

AANWYSINGE

Van de Eerſte Plaat,

Vertoonende het *dunne boomagtige riet* ofte de *Leleba*.

AANMERKINGE.

Verſcheide zoorten van de Indiſche Boomrieten komen by *Plukn Almag. p.* 53. voor, en deze ſchynt te zyn de Indiſche hooge Rietboom, met een vrugt van de Seſamum aan de ſteelen in knobbels dik by een groeiende, in *Plukn. Mantiſſ. p.* 28. &c.

II. HOOFDSTUK.

Het Boomriet Cratium genaamt.

DEeze en de volgende zoorten beginnen nu allengskens dikker en hoger van riet te werden, en 't riet zelfs dikker van ſubſtantie. De Bulu ſeru *is digter van ſtruik dan de* Leleba; *het riet zelfs is op 't hoogſte een arm dik, maar in 't gemeen minder, te weten, aan jonge ſtruiken, daar aan men nog niet veel gekapt heeft, is het een arm en been dik, maar aan de uitgekapte en uitgemergelde ſtruiken werd het niet boven een duim dik, de ſubſtantie des riets heeft ſchaars de dikte van een ſchaft, de leden zyn korter dan aan de* Leleba, *ook gras-groen, en verdeelen haar by de knoeſten en vele gebladerde en knoeſtige zyde-takken.*

De bladeren zyn ſmalder, en ligter groen dan aan de Leleba, *van verwe als 't ſnygras, van ſeven tot dertien duimen lang, zynde de voorſte altyd langer dan de agterſte, twee vingeren breed, aan de onderſte zyde wolagtig, aan 't meeſte deel van den ſtruik zyn de pypen niet boven een duim dik en ſtyf, de pypen laten haar ligt in de lengte ſplyten, door knoeſten en al, en daarom zyn ze bequaam om allerhande borden van te vlegten.*

In 't begin van den regen Mouſſon, ziet men 't bloeizel, als wanneer de Inlanders zeggen, dat de hoeſten ſterk regeeren, maar de volkomen vrugten ziet men in January, 't welk zyn eenige ruige knopen op malkanderen gedrongen, digt aan de ſtelen zittende, en dwers uit de bovenſte ryskens uitſchietende, zo dat 't einde of ſpitſe derzelver nog uitſteekt boven de vrugten, met eenige bladeren.

De vrugten hebben een wit droog merg, het Robong of maandelyk uitſpruitſel, zo lange 't de lengte van een el niet overtreft, is eenigzins eetbaar, dog in Amboina zo goed niet als op Bali, vermits het Amboinſe wat bitter is, en 't ſchiet op met een regte piek zo hoog als de ſtruik zelfs is, eer het zig in bladeren opent, van buiten groen, met bruin gemengt, hier en daar vint men in de onderſte pypen ook water.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor Cratium, *naar 't Maleits* Bulu ſeru, *als kort hier na zal gezegt werden, op Amboins* Wannat, *op Huamohel* Utte wannat, *Macaſſar* Tallam, *Baleis* Tamalla, *Ternataans* Louw, *Banda* Suelen.

Plaats. *In Amboina vint men het meer op 't Landeken Leytimor, dan op andere plaatſen, en voorts is 't bekent door alle omleggende Eilanden, tot Java en Bali toe, hoewel met eenige veranderingen, na de verſcheidenheid der Eilanden; want het Leytimorſe word een kleinen arm dik, en op zommige van de Zuidooſter Eilanden hebbe ik groote ſtruiken en gehele boſſchagien daar van gezien, daar aan alle de pypen niet boven een vinger of duim dik waren, en veel witter van coleur dan elders.*

Gebruik. *Het meeſte gebruik van dit riet beſtaat tot heiningen of borden te maken, waar mede men de groote vistuinen* (Serien *genaamt*) *bezet, en om dat wy dikwils van de* Serien *gewag maken, zoo ſtaat te weten, dat* Seru, *of gelyk wy in 't Duitſch zeggen* Seri, *zyn zekere vistuinen of visvangſten, die men op de ſtranden zet om vis daar in te vangen, ſchier op die manier als by ons de Salm-vangſt, hoewel veel onkoſtelyker en geringer van toeſtel, want een Seri heeft voor eerſt een lange rye als een heining, van matten of borden, van deeze* geſple-

Digitized by Google

quæ ex fiſſis hiſce arundinibus nectuntur, atque tranſverſaliter per litus extenduntur, dein ad ejus caput, quod profundiſſimus eſt locus, binæ ſunt quaſi cameræ triangulares inæqualis magnitudinis, in longo iſto ordine porrectæ, quæ hiſce mattis cinguntur, ad collum vero majoris cameræ, in quod longa iſta linea determinatur, (quæ lingua dicitur) minor conſtructa eſt janua ſepſim magis coarctata inſtar naſſæ, per quam piſces introſunt, nec facile iterum retrogradi poſſunt, ſed morari ibi oportet, donec majori excipulo ex iiſdem arundinibus conſtructo tollantur, hæc autem piſcatores ſubtili arte ab inferiore parte norunt intrudere, erectæ vero iſtæ mattæ altitudinem habent ſex, ſeptem, immo decem pedum, prout ſoli decurrentis profunditas id requirit, ad caput enim, ad minimum per pedis altitudinem, ſupra ſummam aquam debent eſſe elevatæ, ſuntque conſtructæ ex hac arundine in multos aſſerculos ſeu lineolas fiſſa, digitum circiter latæ, inque iſtum ordinem & altitudinem elevatæ, atque loreolis præcedentis Lelebæ vel alia per ligacula connexæ tali modo, ut convolvi & tranſportari poſſint in alia loca, per aliquot vero ſeptimanas hæ lineæ fumo indurandæ ſunt, antequam connectantur, unde in aqua marina durabiliores ſunt, atque hinc arundo hæc non tantum cognominatur *Bulu feru*, ſed omnes etiam tales mattæ ex arundine elevata connexæ *Seru feru* vocantur, quæ quotidie adhibentur inſtar cancellorum, quibus feneſtræ, januæ, & cameræ obnubilantur, ad prætereuntium introſpectum inpediendum: Stipites hujus arundinis longi & recti, nec ultra pollicem craſſi optime conducunt piſcatoriis virgis.

Robong, uti dictum fuit, quam rariſſime ab Amboinenſibus editur, quum nimis ſit tenue, lentum, & amarum, in Baleya autem eſui aptum redditur, ſi per noctem in aqua maceretur.

Tibing Baleyenſis, hujus *Bulu feru* ſpecies eſt, latiora gerens folia, & tenuem arundinem, quæ ſubſtantia ſua cum Leleba convenit, ſed quæ adeo mollis, attamen tam lenta eſt, ut nulla huic ſimilis reperiatur, ex loreolis enim hujus arundinis in lineolas ſciſſis, & in aqua parum maceratis, non tantum varia ligaminum opera formantur, ſed fila etiam ex his necti poſſunt; hanc quoque qualitatem poſſidet Celebenſium *Bulu feru*, ex qua Macaſſarenſes & Bœgenſes pilea conſtruunt ſubtiliſſime connexa, quæ capiti imponunt.

In Ternata ſilveſtris quoque *Bulu feru* creſcit ſpecies, *Lou furu* ibi dicta, quæ tenuiſſimam gerit arundinem, nec ulli inſervit uſui, quæque in Leytimora quoque obcurrit, atque ibi *Bulu parampuan* vocatur, quum adeo mollis & inutilis ſit ſubſtantiæ.

Louw louw omnium tenuiſſima eſt arundo, & in ſilvis vulgatiſſima, *Tutori* in Mampa, *Kakibele* in Burone dicta, ex hac formatur Pancawa, quæ lineolæ ſeu aſſerculi ſunt, circa quos Adap circumſuitur; conducit etiam telis, longamque gerit paniculam inſtar plumæ: Tribuli ex hac quoque formantur, quorum apices parum aduruntur, ut eo duriores ſint, diſtinguenda autem hæc eſt a Louw Louw *Cap.* ſexto deſcripta.

Sinenſium *Cus Tick*, meo quidem judicio, eſt *Bulu feru*, tenuiſſimam enim habet ſubſtantiam inter omnes Sinenſium arundines, quæ copioſe in maritimis creſcit provinciis, cujus *Robong* plebi quotidianum præbet cibum.

Secunda Sinenſium *Bulu feru* ſpecies *Tuigkbiaa* vocatur, eſtque minima arundo, fiſtulas gerens haud digito craſſiores, quarum internodia longiſſima ſunt, hujusque *Robong* ad chartas conficiendas adhibetur.

Moa Tick forte erit magna iſta arundo, quam *Pater Martinus* in Sinenſi ſuo atlante in Zephyrea Provincia *Quantung*, ſed ſine nomine, deſcribit, in ejus montibus, nempe cujus fiſtulæ craſſitiem decem immo plurium palmarum in diametro habent, de qua vide ſequens caput, dicunt porro Sinenſes, arundinem hanc nomen ſuum ſortitam fuiſſe ab anguillis majoribus, Sinenſibus *Moä* dictis, quæ ingentes admodum & craſſæ in ſtagnis iſtorum montium latitant, atque in terram prorepentes juniorem hujus arundinis Robong depaſcuntur.

Robong vero hujus & præcedentium ſpecierum Sinenſibus non tantum inſervit cibo, ſed etiam ad chartas ex ipſo formandas, quum in pultem coquatur, atque

geſpletene Bamboeſen gemaakt, dwers over het ſtrant gezet, voorts aan 't hooft, daar de diepte begint; heeft het twee kamers als twee triangels, van ongelyke grootte, op de voorſz. lange linien ſtaande, en met dezelfſte matten omzet, aan de hals van de grote kamer, daar de lange linie (die men de tong noemt) eindigt, is een deurtje allengskens ſmaller toelopende, gelyk een fuik, daar de vis in gaat, en binnen gekomen zynde, niet ligt weder kan uitkomen, maar moet daar in blyven, tot dat hy 'er uitgeligt wert, met een grote mat van dezelve Bamboeſen gemaakt, die de Viſſers van onderen daar in weten te brengen, de voorſz. opſtaande matten nu hebben de hoogte van ſes, ſeven, en tien voeten, na dat den afgaande gront vereiſcht, want zy moeten aan de hoofden ten minſten een voet boven het hoogſte water uitſteken, en zyn gemaakt uit dit riet, in vele latjes of regeltjes geſpleten, omtrent een vinger breed, en in voorſz. lengte allegaar over eind ſtaande, en met de riempjes van voorn. Leleba of ander bindwerk aan malkander geregen, dat men ze zamen kan rollen, en dragen, waar men wil, dog men moet ze eerſt eenige weken beroken, eer men ze aan 't werk neemt, waar door ze in zout water durabelder werden: hier van heeft nu niet alleen dit riet de bynaam Bulu feru, maar ook alle diergelyke matten van ſtaande riet, aan malkander geregen, werden Seru feru genaamt, die men dagelyks gebruikt, als tralien, om venſters, deuren, en kamers daar mede te behangen, om de voorbygaande het inkyken te beletten: de langs regte ſtokken, niet boven een duim dik, zyn bequaam tot angel-roeden.

Het Robong, als gezegt, wort zelden van de Amboineſen gegeten, om dat het te dun, taai, en bitter is, maar op Bali wert het bequaam gemaakt, als men 't een nagt in 't water weekt.

Tibing is op Bali een zoort van deze Bulu feru, met broder bladeren, en een dun riet van ſubſtantie, gelyk de Leleba, maar zo taai en week, dat hares gelyken niet is, want uit de geſnede riempjes, ſlegts een weinig in water geweekt, konnen ze niet alleen allerlei bindwerk maken, maar ook touwen vlegten: van zodanige eigenſchap is ook de Bulu feru op Celebes, waar uit de Macaſſaren en Boegis mutſen maken, zeer fyn gevlogten, die zy op 't hooft dragen.

Op Ternaten waſt nog een wilde zoort van Bulu feru, aldaar genaamt Lou furu, zeer dun van riet, en tot niets gebruikelyk, 't welk ook op Leytimor waſt, en aldaar Bulu parampuan genaamt wert, om dat het ze week en ondeugent van ſubſtantie is.

Louw louw is 't alderdunſte riet, en zeer gemeen in de boſſchen, Tutori op Mampa, Kakibele op Boero genaamt; hier van maakt men het Pancawa, dat zyn de ribbetjes, daar men 't Adap om naait, is ook dienſtig tot pylen, en heeft een lange witte pluim als een plumagie; men maakt 'er ook voet en ſcheenangels van, welkers ſpitſen wat gebrant werden, om te harder te zyn, dog men moet dit onderſcheiden van 't Louw louw, Cap. 6. beſchreven.

Cui tick in China waſſende, is myns eragtens de Bulu feru, want zy is de dunſte van ſubſtantie, onder alle de Chineeſe rieten, overvloedig in de Zee-provintien waſſende, en wiens Robong aan 't gemeen volkje dagelyks koſt verſchaft.

De tweede Chineeſe zoorte van Bulu feru hiet Tuigkhiaa, en is 't allerkleinſte riet met pypen, niet boven een vinger dik, en zeer lange leden, het Robong hier van wert tot papier-maken gebruikt.

Moä tick zal miſſchien dat grote riet zyn, 't welk Pater Martinus in zynen Chineeſen Atlas in de Zuider-provintie Quantung, dog zonder naam, beſchryft, op deszelfs gebergte waſſende, van pypen zo dik, dat zy tien en meer palmen in de rondte beſlaan, waar van ziet in 't volgende Capittel: voorts zeggen de Chineeſen, dat dit riet zyn name hebbe van de groote Aalen, in 't Chinees Moä genaamt, dewelke zig zeer groot en dik in die meiren van dit gebergte ophouden, en op 't lant gaande, 't jonge Robong van dit riet opeeten.

Het Robong van deeze en de voorgaande zoorte, dient haar niet alleen voor koſt, maar ook om het Chineeſe papier daar van te maken, als zy 't zelve tot pap koken, en

Digitized by Google

atque in tenues explicetur lamellas, chartæ vero hæ ſunt longæ & tenues membranæ, tenerrimæ ſubſtantiæ & flaveſcentes, qualis apud nos eſt liber Tiliæ vel Betulæ Ita ut ab utraque parte inſcribi nequeant, ſed duplicari illas oportet & ad oras conſuere vel conglutinare: ars autem papyri conficiendi apud Sinenſes quam antiquiſſima eſt, atramentum vero noſtrum & acuti ſtili ſeu pennæ ipſarum uſui non conducunt, illi vero penicillis illas inſcribunt, ipſorumque atramentum ex fuligine conficitur.

Sinenſis papyri præparationem ex arundine Sinenſis atlas habet in ſeptima provincia Huquang, alii vero mihi ſequentem indicarunt modum: tenera arundo ſeu Robong in minutas conſcinditur partes, inque aqua coquitur, contunditur, ſæpiusque cribratur, fere eodem modo, quo apud noſtrates papyrum conficitur. Ex Robong *Bulu ſwangi*, aliud formatur papyrum lentum, in pingendo utile, quale eſt Deluwam Tambuccenſe; ſi Sinenſium chartæ triplicantur & adglutinantur cum Candje, craſſum & politum exhibet papyrum, quod pingendo aptum eſt: Ex ſecunda ſpecie umbellæ formantur.

en tot dunne velletjes uitbreiden: dit papier zyn lange en dunne vellen, zeer teer om te handelen, en geelagtig, gelyk by ons de binnenſte linden of beuken baſt: men kan 'er geenzins te weerzyden op ſchryven, maar moet het dubbelt vouwen, en met de einden t'zamen naaijen of plakken; zynde de konſt van 't papier maken by henluiden zeer oud: onze inkt en ſcherpe pennen deugen 'er niet op, maar zy ſchryven met pincelen daar op, en hare inkt wert van zwartſel of kienroet gemaakt.

Het maken van Chinees papier uit riet, wert ook beduit in den Chineeſen Atlas, in de ſevende Provintie Huquang, andere hebben 't my aldus opgegeven: het jonge riet of Robong wert kleen geſneden, en in water gekookt, geſtampt, en dikwils doorgezegen, ſchier gelyk wy ons papier maken. Uit Bulu ſwangis Robong *werd een ander papier gemaakt, 't welk taai is, en tot pakken dient, gelyk Deluwan van Tambucco; als men 't Chineeſe papier driedubbelt op malkanderen plakt met* Candje, *zo werd daar uit een dik en glad papier, bequaam om daar op te ſchilderen; uit de tweede zoorte maakt men de *kuperſols.*

CAPUT TERTIUM.

Arundarbor ſpiculorum. Bulutuy.

TErtia arundinis Indicæ ſpecies tantam cum *Leleba alba* gerit ſimilitudinem, præſertim ſiccæ & depuratæ ejus fiſtulæ, ut una eademque haberetur, maxime tamen a ſeſe invicem differunt, unde & hanc ad diverſam reduxi ſpeciem: Craſſum hæc format fruticem, cujus interni majores trunci ultra binos digitos craſſi ſunt, externi vero minoris digiti craſſitiem vix habent, magnos & longiſſimos gerit hæc arundo articulos, tres cum dimidio & quatuor pedes longos, externe pallide virentes, rugoſoſque inſtar pellis galei, ita ut Sideroxylum & durum os iis poliri poſſit, exteriores vero & tenuiores fiſtulæ glabriores ſunt.

Hujus arundinis ſubſtantia craſſior & ſolidior eſt illa Lelebæ, adeoque dura, ut ſi majori cultro, Parang dicto, cædatur, ignis ſcintillæ exſiliant, articulorum nodis multi inſident ſurculi tenues uti in Leleba, horum vero plures adeo breves & firmi ſunt, ut ſpinas mentiantur, & vulnera cauſſent.

Folia potiſſimum illa nigræ Lelebæ æmulantur, ſed ſunt glabriora, nec hirta, attamen ſcabra & rugoſa, ſi manibus tractentur; Flores ejus verticillati ac ſemina eodem modo proveniunt, quo ſupra de Leleba fuit dictum. Tantos format ſtolones, ut ad craſſas fiſtulas quis accedere nequeat, niſi prius tenues quaſdam detruncet; ejus radices & Robong haud differunt ab illis Lelebæ: in ſolo creſcit nigro & argilloſo tam in planitie quam in montibus humidioribus & ſaxoſis.

Nomen. Latine *Arundarbor ſpiculorum*: Malaice & Baleyice *Bulutuy*, Ternatice *Tabatico Tuy*, & *Tuy Tuy*, Bandice *Fuluck*, Amboinice *Utte lauit*, Huamohelice *Tinat.*

Locus. Copioſe in inſulis creſcit Moluccis, rarius in Amboina, ac potiſſimum in Manipa & parva Cerama; in Javæ media regione itidem obcurrit, & circa litoreos pagos plantatur ob fiſtularum commodum.

Uſus. Ex hiſce fiſtulis incolæ Moluccenſes, Javani, & Baleyenſes, ſuas formant tibias, Ternatice *Tuy* dictas, unde & hæc arundo ſuum ſortita fuit nomen, acſi tibialis arundo vocaretur: Optima miſſilia, *Sagu ſagu* dicta, ex hac quoque formantur arundine, ſi toti nempe ejus ſtipites ad extremum in acutum modo cædantur apicem, ac parum adurantur, qui tam pertinaciter penetrant, ut totum hominem jaculatione perforent; unde & Latine mihi dicitur *Arundarbor ſpiculorum* h. e. *arundo jaculatoria*: His in locis, in quibus copioſe creſcit, ad *Seri* conficiendum adhiberi poteſt, durabilior enim eſt *Bulu ſeru.*

Bulutuy in Muſſalauta creſcens, nihil aliud eſt quam ſupra memorata *Leleba alba*, quæ fiſtulas ſeu articulos gerit quatuor pedes & ultra longos, qui ſi arena

III. HOOFDSTUK.

De Pyl-rietboom Bulutuy genaamt.

DE derde zoort van 't Indiaans riet heeft zulke gelykeniſſe met de Leleba alba, *inzonderheid de droge en ſchoongemaakte pypen, dat men ze voor eenderlei zoude aanzien, egter verſchillen zy merkelyk van malkander, derhalven ik ze tot een byzondere zoorte make; het groeit met een digte ſtruik, waar van de binnenſte hooft-ſtammen ruim twee vingeren dik zyn. De buitenſte zyn ſchaars een pink dik, 't heeſt zeer lange leden drie en een half en vier voeten lang, van buiten doods-groen, en zo ruig als een haye vel, dat men yzer, hout, en been daar mede ſchuren kan; dog de buitenſte en dunne pypen zyn gladder.*

De ſubſtantie des riets is dikker en vaſter dan aan de Leleba, *zo hard, dat als men met een goede Parrang daar in kapt, vonken vuurs daar uit ſpringen, aan de knien der leden ſtaan vele dunne ryskens, gelyk aan de Leleba, dog vele der zelver zo kort en ſtyf, dat zy doornen gelyken, en ook beſeren.*

De bladeren gelyken meeſt na de zwarte Leleba, dog zyn gladder, en niet hairig, evenwel nog al ſcherp en ruuw, als men ze handelt; zyn knoppig bloeiſel en zaat brengt het voort, gelyk boven van de Leleba gezegt is, 't maakt zo groote ſtoelen, dat men by de dikke pypen niet komen kan, of men moet eerſt een deel van de dunne wegkappen; zyn wortel en robong, of raboorden verſchillen niet van de Leleba, 't groeit in een zwarte kleigront, zo wel in de vlakte als op 't gebergte, daar het wat vogtig is, en groote ſteenen onder lopen.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor ſpiculorum, *op Maleits en Baleits* Bulutuy, *Ternataans* Tabatico tuy, *en* Tuy tuy, *Bandaas* Fuluck, *Amboins* Utte lauit, *op Huamohel* Tinat.

Plaats. *Men vint het overvloedig in de Moluxe Eilanden, weinig in Amboina, en 't meeſte op Manipa en kleen Ceram, op Java valt het landwaart in, dog wert ontrent de Strant-Negoryen geplant, wegens 't gerief der pypen.*

Gebruik. *Van deze pypen maken de Inlanders in de Moluccos, Java, en Baley hare fluiten, in 't Ternataans* Tuy *genaamt, waar van dit riet de naam heeft, als of men fluit-riet zeide, de beſte werpſpieſſen,* Sagu ſagu *genaamt, maakt men ook van dit riet, als men de gehele ſtokken voor ſlegts ſpits kapt, en een weinig brand, die zo vinnig doordringen, dat zy een menſch daar mede door en door werpen, daarom ik 't in 't Latyn* Arundarbor ſpiculorum, *dat is, werpriet genaamt heb. Ter plaatſe daar 't overvloedig is, kan men 't ook tot* Seri *maken gebruiken, want het is durabelder als 't* Bulu ſeru.

De Bulutuy *of Muſſalaut waſſende, is anders niet dan de bovengenoemde* Leleba alba, *met pypen, of leden van vier voeten lang of meer, met zant geſchuurt zynde,* zeer

Digitized by Google

arena fricentur, albiſſimi ſunt, & politiſſimi, atque a mulierculis ibidem multum adhibentur ad textorios radios. Arundinis ſubſtantia bina cultrorum dorſa eſt craſſa, ſed non tam dura quam veræ *Bulutuy*, quæ non adeo craſſas quoque gerit fiſtulas.

Si ædicula vel bacillum ex acuta hac arundine formetur, cui imponitur pſittacus Loeri dictus, qui mordaciſſimus eſt, roſtrum ſuum atque ungues adeo hebetat, ut in poſterum haud multum lædere poſſit. Fiſtulæ quoque tabacariæ ex hac formantur arundine, uti & piſcatoriæ virgæ, atque certi bacilli, quibus albi annuli ab interiore poliuntur parte, qui ex cochleis marinis formantur, item jaculi quoddam genus, vulgo *Caloway* dictum, in Moluccæ inſulis quam uſitatiſſimum, binas cum dimidio & tres ulnas longum, ac digitum craſſum, quod in acutum determinatur apicem, qui ex eadem arundine, vel alio quovis duro ligno ipſi inplantatur, hoc jaculum ex alia quadam arundine, tanquam ex baliſta emittunt non tantum in hoſtem, ſed etiam in aërem, ut decidua tela perpendiculariter quoque læderent tales, qui poſt frutices vel rupes ſeſe forte occultaverant: Horum telorum malignitatem augent, quum horum apices deleterio quodam ſucco infeſtant, vel ipſis adligant oſſiculum hamatum, quod colligunt ex cauda piſcis paſtinacæ marinæ dicti, cui mucus niger ſiccus adhæret, ac dolorificum cauſſat vulnus ob innumeros recurvos uncos.

Superiora & maxima folia hujus arundinis, palmam lata, polita, & a ſcabritie depurata in conviviis adhibentur, ad Oryzam ipſis incoquendam.

Ad *Bulu tuy* quidam referunt *Tapile*, licet nullo modo ſit villoſa, nos autem ſupra capite primo hanc ad quartam *Leleba* ſpeciem retulimus.

N. B. Hiſce binis capitibus, uti & ſubſequenti nullæ ſubjunctæ fuere in Rumphiano opere Figuræ, forte ob nimiam inter ſeſe convenientiam, quæ itaque ex deſcriptione cum reliquis Figuris comparata ſuppleri poterant.

CAPUT QUARTUM.

Arundarbor vaſaria. Bulu Java.

TRes ſubſequentes ſpecies incolæ ſub uno peculiari comprehendunt genere, quæ conſtituunt arundinem Indicam arboream ſeu arboreſcentem, generali nomine Amboinenſi *Terin* ſeu *Telin* dictam, quæ in tres ſubdividitur ſpecies, uti prima eſt *Terin vulgaris*, ſeu *Arundarbor vaſaria*, ſecunda *Terin Kaburu*, ſeu *Babuli*, arundarbor aſpera dicta: tertia Terin *Mayſele*, *Bulu ſammet* & *Bulu Gantang*, *Arundarbor maxima* mihi vocata, quarum binas poſteriores in ſubſequenti deſcribemus capite.

Arundarbor vaſaria, ſeu *Bulu Java* elegantiſſima & politiſſima eſt arundo, in vulgaris arboris altitudinem excreſcens, ad quinquaginta nempe pedum altitudinem, in Amboina autem non ultra triginta ſex pedum altitudinem creſcit, quum hic ſit exotica, & aliunde deducta: Ejus internodia ſunt binos & tres pollices longa, ultra pedem craſſa, viridia, & glabra.

Ligni ipſius ſubſtantia vix minorem digitum craſſa eſt, atque ad nodos undique plurimi tenues eriguntur ſurculi, quorum maximus orgynum longus atque in articulos diviſus eſt, omnes vero ad ortum rugoſa obducti ſunt vagina, atque rarioribus pilis hirti, qui cum ramis ſenſim decidunt, atque arundinem glabram conſtituunt.

Folia in ramulorum ſummo locata ſunt plurima ſimul, inæqualis magnitudinis, inferiora enim minima ſunt, ſex octoque pollices longa, unam lata, ſuperiora tredecim & quatuordecim pollicum longitudinem habent, inque ſurculis ſeptendecim pollicum, ſeſqui & binorum pollicum latitudinem, quæ in breves determinantur apices. Suntque porro acute & ſubtiliter nervoſa, tenuia, & ad oras acuta, ſi retrorſum fricentur, in junioribus fruticibus ſubtus parum lanuginoſa, in vetuſtioribus glabra.

Flores fructusque huc usque mihi ignoti ſunt, quum hic cousque excreſcere non permittatur, quos tamen ſine dubio aliis in regionibus producet.

Radix

zeer wit en glad, die de vrouwen aldaar veel gebruiken, tot ſpoelen in 't weven: de ſubſtantie des riets is twee mesruggen dik, maar zo hart niet, als de regte Bulutuy, *dewelke ook zo dik van pypen niet werd.*

Als men een huisje of ſtokje van dit ſcherpe riet maakt, en zet 'er een Loeri op, die bytagtig is, zo ſlypt hy zyne ſnebben en nagels zo ſtomp, dat hy geen grote ſchade kan doen, men maakt 'er de pypen ook van, daar men de tabak door rookt, angel-roeden, en zommige ſtokjes, waar mede men de witte ringen van binnen glad vylt, van zommige zeehoorntjes gemaakt, als mede nog een ander ſlag werppylen, in 't gemeen Caloway *genaamt, in de Moluxe Eilanden zeer gebruikelyk, twee en een half en drie ellen lang, en een vinger dik, voor met een ſcherpe ſpits, van 't zelfde riet, of van ander hart hout daar ingeſteken, deze werpenze uit een ander riet, als uit een buſſe, niet alleen regt op de vyanden, maar ook in de lugt, op dat ze van boven neervallende, dezelve al evenwel zouden raken, of die miſſchien agter de ruigte, of eenige klippen verborgen ſtonden. De ſnoodheid dezer pylen vermeerderen zy, als zy de ſpitſe met eenige fenynige ſappen beſtryken, of daar aan binden het gehaakte beentje, uit de ſtoert van de viſch genaamt Peilſtoert, daar 't zwarte ſlym aangedroogt is, en een pynlyke quetſuur maakt, wegens de vele wederhaken.*

De voorſte en grootſte bladeren een hand breet zynde, geſchuurt, en van de ruigte gezuivert, gebruikt men om ryſt daar in te koken, op eenige maaltyden.

Onder de Bulu tuy *rekenen zommige de* Tapile, *hoewel niets ruigs daar aan is, maar wy hebbenze boven Capittel* 1. *tot de vierde zoorte van* Leleba *gebragt.*

N. B. By deeze twee Hoofdſtukken, als mede by het volgende, zyn in het Werk van Rumphius geen Figuren gevoegt, mogelyk om de al te groote gelykheid en overeenkomſt, welke derhalven uit de beſchryving met de overige Figuren vergeleken, aangevult kunnen werden.

IV. HOOFDSTUK.

Het Vaten-Riet.

D*E volgende drie zoorten werden van de Inlanders voor een geſlagt op zig zelven gehouden, uitmakende 't geen men eigentlyk Indiaanſch boomagtig riet,* Arundarbor *en* Arundo arboreſcens *noemt, met een generale naam: in 't Amboins* Terin *of* Telin, *onderdeelt in drie zoorten,* 1. Terin *'t gemeene,* Arundarbor vaſaria. 2. Terin Kahuru *of* Babuli arundarbor aſpera. 3. Terin mayſele, Bulu ſammet, *en* Bulu gantang arundarbor maxima, *waar van wy de twee laatſte in 't volgende Hoofdſtuk beſchryven zullen.*

Arundarbor vaſaria *of* Bulu Java, *is 't fraaiſte van aanzien, en 't gladſte van riet, gewint de hoogte van een middelbare boom, namentlyk van vyftig voeten hoog, dog in Ambon komt het niet boven ſes en dertig voeten, dewyle 't alhier vreemt, en van elders ingebragt is. De leden zyn twee en drie voeten lang, ruim een been dik, gras-groen, en glad.*

De ſubſtantie des houts is ſchaars een pink dik, aan de knien ſtaan rontom vele dunne ryskens, de langſte een vadem lang, en in knietjes verdeelt: alle by den oorſpronk bekleedt met een ruige ſchede, die weinig van die ſteekelige haartjes hebben, en als de takken met 'er tyd afvallen, het riet glad laten.

De bladeren ſtaan aan 't voorſte der takken gedrongen op malkander, van ongelyke grootte; want de agterſte zyn de kleinſte, ſes en zeven duimen lang, een duim breed, de voorſte dertien en veertien, aan de jonge ſpruiten zeventien duimen lang, anderhalve en twee duimen breed, met korte ſpitſen: voorts zynze digt of ſyn geribt, dun, en aan de kanten ſcherp, als men ze agterwaarts ſtrykt, aan de jonge ſtruiken van onder een weinig wolagtig, aan de oude effen.

Het bloeiſel en zaat is nog onbekent, om dat men 't zelden zo oud laat werden, die 't nogtans in andere landen buiten twyffel heeft.

De

Digitized by Google

Radix in plurimos dividitur nodos, pueri brachium craſſa, non perpendiculariter decurrens, ſed more omnium harum arundinum transverſaliter prorepens, hinc inde elevata, ubi novos emittit ſurculos, atque mox alias laterales radices, quæ inferius innumeris ac fortiſſimis fibrillis figuntur, per quas arundinis hujus ſtipes quam fortiſſime terræ ipſi inhæret, incomptamque ibi format molem, quæ ad magnam diſtantiam extenditur, intricatamque hujus arundinis congeriem conſtituit.

Ejus Robong ſeu ſurculus ex terra excreſcens ad majorem diſtantiam ex matrice propullulat quam in prioribus, eſtque primo acuminatus conus, acutis ſquamis obductus, continuo circa novi- & plenilunium progerminans, in aliis regionibus ad viginti quinque & triginta pedum altitudinem, hic autem in Amboina ad octodecim & viginti pedum altitudinem erigitur, antequam in folia & laterales ſeſe explicet ramulos, in hoc autem cornu genicula jam adparent, quæ inferius pedem & ſuperius ſesquipedem longa ſunt, undique vagina obducta inſtar caligæ, & exterius rugoſa ſunt inſtar lamiæ piſcis pellis, inferius glabra uti membrana, quum cornu iſtud in folia ſuperius ſeſe explicet, vaginæ hæ ſenſim decidunt, vel ſeſe convolvunt in ſolidam maſſam.

Peculiarem habent omnes hæ arboreſcentes arundines qualitatem, ac præſertim ſubſequens *Bulu ſwangi*, quod juniores nempe ſtipites multo ſint craſſiores, quam vetuſti, ac nihilominus tamen hi non marceſcant vel rugoſi ſint, ſed glabri & politi manent inſtar juniorum, quale exemplum Anatomici in muliebri utero nobis ſubpeditant.

Juniores arundines plerumque in inferioribus ſuis nodis ſemi-repletæ utcunque ſunt lympida aqua potabili, quæ hiſce in terris ſenſim evaneſcit, in aliis vero regionibus exſiccatur in ſubſtantiam albam & calceam, quæ *Tabaxir* vocatur.

Nomen. Latine *Arundarbor vaſaria*, Malaice *Bulu Java*, Amboinice *Terin* & *Telin*, Ternatice *Tabatica Java*, Macaſſarice *Bulu Totoan*, Baleyice *Tielapong*.

Locus. Optima & maxima in Java creſcit, unde & nomen gerit, hic in Amboina, Cerama, & Moluccis quoque obcurrit in ſufficienti ſatis quantitate, ſed potiſſimum plantata, atque ſenſim adeo multiplicata, ut indigena putaretur eſſe; toti enim campi ſeu Lattars hac arundine occupati obcurrunt, qualis præ cæteris conſpicitur in Leytimora, in Oerimeſſing montibus: Quotidie etiam in hortis ſilveſtribus plantatur, & prope ædes ob magnum fiſtularum commodum, unde & vetitum eſt hanc cædere arundinem ſine conſenſu domini.

Uſus. Hujus arundinis fiſtulæ quotidiano ſunt in uſu ad aquam petendam, longiſſima enim ejus eliguntur internodia, relictis ab utraque parte nodis, ad unam autem partem transverſale formatur foramen, per quod aqua recipitur, alioquin ſtipitem ſumunt ex binis tribusve internodiis conſtantem, quorum ſuperior & medius perforatur nodus: Tales arundines ancillæ & mulieres humeris gerunt ad aquam ex flumine petendam ſub vesperam, quas aqua replent pro tota ſua familia in ſubſequentem diem, aqua enim optime in hiſce conſervatur arundinibus, nec ullum ex illis adtrahit ſaporem, ſi modo fuerint obturatæ.

Arundines in arbore ſeneſcentes albicant vel flaveſcunt, ex quibus varia ciſtarum genera, ampullæ, & mattæ formantur, quales etiam Saguero & Calappo adpenduntur, ad potum harum arborum colligendum: Harum arundinum ſufficientem ſemper ſecum ducunt incolæ copiam in navigiis, ac præſertim in illis Corre Corren dictis, ut ubique ad flumen adpellentes aquam haurire poſſint.

In veteri Indis, Java, Baleya, Celebe, & cunctis in locis, in quibus Gabba deficit, omnes domuum parietes, tabulata, ſedilia firma, ſepes ſeu paggera ex hac conficiuntur arundine, ſi hæc prius arena fricetur, donec omnis viriditas ſit ſublata, totaque arundo albeſcat ſeu flaveſcat, quæ in quatuor vel plures finditur aſſeres, qui ſibi adunantur: toti ſtipites apti ſunt ad ſcalas ex iis formandas antennasque minorum navigiorum: Hujus fiſtulæ ab una parte apertæ inſervire quoque poſſunt ad leve incendium exſtinguendum, quum aqua ex iis ad longam ſatis diſtantiam projici poſſit.

De wortel is in vele leden verdeelt, een kinder-arm dik, niet regt nedergaande, maar na de manier van alle deeze rieten dwers kruipende, hier en daar zig verheffende, en nieuwe ſcheuten voortbrengende, daar zy dan ſtraks weder andere wortelen ter zyden uitſcheten, van onderen met ontelbare ſterke vaſelingen behangen, waar mede de ſtok zeer vaſt in de grond ſtaat, en een verwerde klomp maakt, waar door men een grote plaats van dit riet met de wortelen aan malkander vind hangen.

Zyn Rabong of jong riet komt wat verder van de moer det ſtoks uit dan aan de voorgaande, eerſt een ſpitſe kegel met ſcherpe ſchubben bekleed, telkens omtrent de nieuwe en volle Maan voor den dag komende, in andere landen tot vyf en twintig en dertig voeten, hier in Amboina tot agttien en twintig opſchietende, eer het zig in bladeren en zydetakken verdeelt; dog aan dit hoorn kan men de leden al bemerken, dewelke beneden een voet en boven anderhalf lang zyn, rondom bekleed met een ſchede, als een kous, van buiten ruig, als een hayevel, van binnen glad, als een perkament, wanneer het hoorn boven zig in bladeren opent, zo vallen deeze ſcheden na malkanderen af, of rollen weder te zamen, en werden ſtyf.

Een wonderlyke eigenſchap hebben alle de zoorten van dit boomagtig riet, inzonderheid 't volgende Bulu ſwangi, *dat de jonge ſtangen veel dikker zyn van ſtam dan de oude, en nogtans de oude niet inkrimpen, of rimpelig worden, maar even zo glad blyven als de jonge; diergelyke exempelen de* Ontleedkundige *in de* Lyfmoeder *van een Vrouw aanwyzen.*

De jonge rieten zyn ook gemeenlyk in de onderſte leden half vol, en minder gevult met een klaar water, goed om te drinken, 't welk hier te lande met 'er tyd verdwynt, maar in andere landen opdroogt, tot een witte kalkagtige ſubſtantie, dewelke men Tabaxir *noemt.*

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor vaſaria, *op Maleits* Bulu Java, *op Ambon* Terin *en* Telin, *op Ternaten* Tabatico Java, *op Macaſſaars* Bulu Tocoan, *op Baleits* Tielapong.

Plaats. *De beſte en grootſte vind men op Java waſſen, waar van ze de naam heeft, hier in Amboina, Ceram, en de Malaccos heeft men ze wel in redelyke quantiteit, dog meeſt geplant, zynde met 'er tyd zo vermeerdert dat men ze voor Inlandts zoude houden, want men gehele landen of grote velden daar van vindt, gelyk onder anderen op Leytimor, in 't gebergte van* Oerimeſſing. *Men plant ze nog dagelyks in de boſchtuynen, en by de huizen, wegens 't groot gerief van zyne pypen, daarom het ook niet geoorloft is, dit riet ergens af te kappen zonder conſent van de Eigenaars.*

Gebruik. *De pypen van dit riet zyn in dagelyks gebruik tot 't water halen, want men neemt of de langſte leden, laat de knoeſten aan de beide zyden geheel: by 't eene eind maakt men overdwers een gat, waar door 't water in loopt, of men laat een ſtuk van twee of drie leden aan malkander, ſtoot de bovenſte en de middelſte knoeſt door; met deeze rieten gaan de meiden en de vrouwen op de ſchouders 's avonds na de Rivier, en vullen ze met water voor haar geheele familie, voor den naaſtvolgende dag; want 't water zeer wel in deeze rieten bewaart wert zonder eenige ſmaak daar van aan te nemen, als ze maar geſtopt zyn.*

De rieten nu die men aan den boom laat, oud werdende zyn witagtig of ligt-geel, waar uit men allerhande doſen, kaanen, en matten maakt; diergelyke men ook aan de Saguweers en Calappus-bomen hangt, als men drank daar uit ciepert: van deeze rieten voeren de Inlanders altyd een goede party op hare vaartuigen, inzonderheid op de Corre Corren, om overal drink-water te ſcheppen, waar zy by een Rivier aanleggen.

In oud Indien, Java, Bali, Celebes, en alle plaatſen, daar men geen Gabba heeft, werden alle de wanden aan de huizen, zolders, vaſte zitbanken, heiningen, of puggers van dit riet gemaakt, als men 't zelve eerſt met zant ſchuurt, tot dat al de groenheid 'er af gaat, en 't geheele riet wit of bleek-geel werdt, 't welk men in vier of meer latten ſplyt, en aan malkander rygt, de geheele ſtangen zyn bequaam om laddees daar van te maken, ſtuiken, en raan op kleine vaartuigen: zo zyn deeze pypen aan 't een eind geopent, en met water gevult, ook zeer dienſtig om eenige brand te bluſſen, want men kan 't water ver daar mede gooijen.

Arundines vero craſſiores reliquis ad poſtes, trabesque ædium, clauſtra, ſepesque adhiberi poſſunt, ut & ad tigna, quum durabiles ſint, ſi modo per pluvias non tangantur: Omnes vero tales ædes, earumque parietes ex arundine conſtructæ vehementer edunt ſonitus inſtar ſcloporum & cauteriæ catapultæ, quum incendio comburantur, quod ſit per aërem obcluſum, qui igne rareſactus fiſtulas & nodos vi aperit & diſſilire facit: demque ad cuncta ædificiorum genera *Bulu Java* valet, & adhiberi poteſt, ac proinde non facile omnis ejus uſus enarrari poteſt.

In re Medica quoque ſuum habent uſum recentes arundines ſive *Bulu Java*, ſive *Bulu ſwangi*, earumque rugoſus cortex ſeu vagina ſi abſcindatur, atque reſtans viridis liber tenuiſſime & ſubtiliter abradatur usque ad durum lignum, atque hæc raſura aquæ incoquatur, propineturque alicui, qui per ictum vel caſum congrumatum in corpore gerit ſanguinem, quam maximum inde ſolatium perſentiet, attenuat enim inſpiſſatum & congrumatum ſanguinem, expellitque e corpore vel per urinam, vel alias per vias, quidam autem ipſi addunt raſuram ligni ſappan dicti, ac ſemi-pomum Limonis Swangi; meo tempore hoc experimentum inſtitutum fuit in homine quodam, qui per ferocem bovem in latere vulneratus erat, ita ut per confiſionem tumor protuberaret.

Robong ſeu primus hujus ſpeciei ſurculus, qui circa novilunium progerminat ad brachii craſſitiem, rugoſus, piloſus, ſpinoſusque, & intra menſis ſpatium ad duodecim pedum altitudinem excreſcit, inter omnes arundinum ſpecies optimus & uſitatiſſimus eſt ad varia ciborum genera, ſuprema nempe ejus pars ad pedis longitudinem, quæ mollis eſt & tenera, inque aqua maceratur, parumque ebullitur, ac dein in craſſos ſcinditur taleolos ſeu annulos, qui muria conduntur, & ad ſolem exſiccantur, ac dein ſalito aceto condiuntur ad atsjar, quod delicatiſſimum eſt ſalgama, quale optimum ex Siama venale adfertur, idem Robong ſeu ſurculus in tenuiores taleolos conſciſſus, pinguique incoctus juri carnium, optimum præbet inſtar Braſſicæ olus: Vaginæ ſtipitibus inhærentes, ſi tollantur, ac tenuiter radantur inſtar chartæ, optimæ ſunt ad volvulos Tabacarios, ex integris vero vaginis opercula ollarum formari poſſunt.

In ſummis Lonthoirenſibus Bandæ montibus multæ obcurrunt arundinum ſilvæ, Bulu Javæ nempe ſpeciei, uſui vero ineptæ ſunt, quum ſemper dulci & pellucida repletæ ſint lympha, quæ rugoſæ quoque ſunt & marceſcunt ſiccatæ, in iſtis enim montibus aër eſt quam frigidiſſimus & ventoſus, unde & arbores hæ ibi in altum non multum excreſcunt, craſſoque muſco obductæ ſunt.

Tabaxir, uti dictum fuit, ſubſtantia eſt alba & ſicca inſtar farinæ amyli, vel inſtar ſacchari tenuis albi, quæ in quibusdam veteris Indiæ provinciis, uti Bisnagara, Batecala, & Malabara, ſed rariſſime in hujus arundinis fiſtulis reperitur, atque ibidem *Saccar Mambu* vocatur; licet ex *Avicenna libr.* 2. *Cap.* 109. conſtet, illam ex combuſtis Indicæ arundinis radicibus præparari, quum vero, quantum ſcio, in hiſce Orientalibus inſulis non detegatur in ullis arundinum fiſtulis, hinc latius de illa commentari nequeo, ſed illos, qui ulterius ejus hiſtoriam noſcere cupiunt, demandabo ad *Garciæ Aromat. hiſt. libr.* 1. *cap.* 12. ut & ad Arabum commentaria Critica in illud caput, quæ inveniuntur in Caroli Cluſii operibus, illud tantum addere debeo, mihi in Hituæ ora moranti ſemel adductam fuiſſe per pueros meos ſubſtantiam albam ſiccamque inſtar farinæ amyli, quæ in illa ora ab illis fuerat detecta, quantum recordor, in *Bulu ſeru* fiſtulis, dura autem erat, ſicca, ac penitus inſipida, omnibusque Æthiopibus, quibus oſtendebam ignota, ipſiusque albedo ſenſim in cinereum degenerabat colorem.

Coo, ſeu uti nos pronunciamus *Tsjo*, in *Sinenſi atlante* in Provincia Peking & Chekiang *pag.* 116. ſine dubio eadem eſt cum *Tsja tick*, ſeu *Bulu Java*, de qua Pater Martinus multa mirabilia narrat, inter alia, quo modo Sinenſes illam in ſubtiles lorcas norint conſcindere, ex quibus varia & politiſſima ſupellectilis genera nectunt, atque quomodo ejus Robong ipſis inſerviat cibo.

In *Hort. Malab. tom.* 1. *pag.* 25. arundo Indica ſub unica forma *fig.* 16. expreſſa deſcribitur, & Malabarice

De rieten nu, die wat dikker zyn als ordinair, werden tot poſten en ſtylen aan huizen, paggers, tot fortreſſen, en ſparren in de daken genomen, daar ze durabel zyn, als ze maar de regen niet raakt, maar alle zodanige huizen en wanden van geheel riet gemaakt, geven geweldige ſlagen als musquetten en piſtolen, wanneer ze in brand raken, om dat de ingeſlotene, en door de brand dun gemaakte lugt de pypen en knoeſten met geweldt doet barſten: zo dat tot allerhande bouwwerk de Bulu Java *nodig en bequaam is, en dier halven niet wel mogelyk al haar gebruik te verhaalen.*

In de medicyne heeft ze ook eenige nuttigheid, want als men de verſche rieten neemt, 't zy van Bulu Java, *of van* Bulu ſwangi, *de buitenſte ruige holſter of ſchede wegſnyt, daar na de groene ſchors fyn geſchraapt tot 't harde hout toe, het zelve ſchraapſel in water kookt, en iemand te drinken geeft, die van vallen of ſlagen eenig geronne bloed in 't lyf heeft, zal daar van groote baat gevoelen, want 't verdunt het geronne bloet en dryft 't uit door den uryn of elders; zommige doen daar by 't ſchraapſel van Sappanhout, en een halve Limoen ſwangi: het is in mynen tyd geprobeert aan een perſoon, die van een wilde Os in zyn zyde geſtoten was, zo dat zig een groote buil aan die plaats ophief.*

Het Robong of eerſte uitſpruitſel van deeze zoorte, 't welk omtrent de nieuwe maan uitkomt, in de dikte van een arm, ruig, hairig, doornagtig, en binnen een maant tot de hoogte van twaalf voeten opſchiet, is onder alle Bamboes-zoorten 't beſte, en gebruikelykſte tot veelderlei koſt, te weten 't bovenſte ſtuk van een voet lang, daar het nog week en mals is, want 't werdt in water geweekt, en een weinig opgekookt, daar na in dikke ſchyven of ringen geſneden, geſouten, en dan in de zon gedroogt, en in gepekelde azyn ingeleid, 't welk een koſtelyk Atsjar of Salgama geeft, diergelyke 't beſte uit Ziam te koop komt, 't zelve Robong in dunder ſchyven of ribbekens geſneden, en met een vet ſop gekookt, geeft een ſmakelyk moes als kool. De ſcheden nog aan de ſtam zittende, en afgenomen, werden zo dun geſchraapt als papier, waar uit men de Bonenſſen maakt, om den tabak te roken: de ongeſchraapte zyn ook bequaam tot dekſels van potten daar van te ſnyden.

Op 't hoogſte van 't Lonthoirſe gebergte in Banda, vind men vele Bamboes-boſſen, van de zoort Bulu Java, maar die zyn tot alle gebruik onbequaam, om dat ze altyd vol zoet en klaar water zyn, en krimpen in, als ze droog werden, want 't is op 't zelfſte gebergte zeer kout en windig, weshalven de boomen aldaar niet hoog werden, en met een dikke moſch bekleed zyn.

Tabaxir *is (als gezegt) een witte en droge ſubſtantie, als amel, meel of witte poeyerzuiker, die men in zommige Provintien van oud Indien, als Bisnagar, Batecala, en Malabaar, dog zeer zelden in de pypen van dit riet vind, en aldaar* Saccar Mambu *genoemt werd; hoewel men uit* Avicenna lib. 2. Cap. 109. *bemerken kan, dat het uit de gebrande wortelen van het Indiaans riet gemaakt werd, dog dewyl 't zelve, myns wetens, in alderlei Bamboeſen van deeze Ooſterſe Eilanden nooit gevonden werd, zo kan ik daar van niet breder ſchryven, maar die geen, die daar van meer te weten begeert, wyzen na* Garzias Aromat. hiſt. libr. 1. Cap. 12. *en de Arabiſe* Critica *daar op gemaakt, in de Werken van Carolus Cluſius te zien: alleenlyk moet ik dat zeggen, dat my op de kuſte van Hitu vertoevende, eenmaal gebrogt is een witte drogt ſubſtantie, als koekjes van amel, meel, of oublyen, door myne jongens op de zelfſte kuſt gevonden, na myn onthoud in de pypen van* Bulu ſeru; *zy was hart, droog, en gantſch onſmakelyk, ook by alle de Mooren, daar ik ze aan toonde, onbekent, en haar wittigheid veranderde met 'er tyd in graauw.*

Cho, *of gelyk wy ſchryven* Tsjo, *in den* Chineeſen Atlas, *in de Provintien Peking en Chekiang*, pag. 116. *beſchreven, is buiten twyffel dezelfſte met* Tsja tick, *of* Bulu Java, *daar van P. Martinus vele byzonderheden aanhaalt, onder alle, hoe ze de Chineſen weten tot fyne riempjes te ſnyden, en veel ſubtiel huisraad daar van te vlegten, en hoe zy deszelfs Robong tot de koſt gebruiken.*

In Hort. Malab. tom. 1. pag. 16. *werd het Indiaans riet beſchreven onder een gedaante, en aldaar genoemt in 't Ma-*

Digitized by Google

barice vocatur *Ily*, Bracmanis *Vaſi*, vulgo *Mambu* vel *Bambu* Indica, ex deſcriptione autem ejus non certo conſtat, an ſit *Bulu Java* an vero *Bulu ſwangi*, cum ultima ſaltem optime convenit ob ſpinas, quas arundo iſta Malabarica circa genicula & nodos profert.

Bracmani ejus virtutes medicas indicarunt, quæ hic quoque notæ ſunt, decoctum nempe ex cortice hujus arundinis præparatum conducit iis, qui congrumatum in corpore habent ſanguinem, ſive contuſionibus, ſive lapſu, item ad puerperas depurandas a ſuperfluis lochiis; in adnotationibus vero D. *Arnoldi Sye* in iſtud caput inſuper additur, D. *Paulum Hermannum* ex Zeylana tranſmiſiſſe folia & flores arboreſcentis ſpinoſæque arundinis, quæ ipſi dicebatur *Arundo Indica arborea, maxima, cortice ſpinoſo*, Cinghalenſibus *Nuaybas*, h. e. arbor febrilis dicta, quum febris exoriatur, ſi quis aquam potet, in quam hujus arundinis folia delapſa ſunt, ſimile quid Sinenſes referunt de arundine quadam in ipſorum patria creſcente.

Ex D. *Flaccourtii* relatu hæc itidem arundo magna copia creſcit in Madagaſcara, in Provincia *Galembulu*, quæ ab hac arundine denominata eſt, Bulu enim ſeu Walu, uti is Gallice ſcribit, hæc arundo Madagaſcarenſibus vocatur, quod nomen convenit cum Maleienſi Bulu, uti plura binarum iſtarum linguarum vocabula quadrant.

In Rumphii adpendice hæc adduatur.

Lector monitus ſit, in Europa libros quosdam inveniri, in quibus magna vulgo detegitur confuſio, quum vulgaris Indica arundo ſeu Bamboes confundatur in illis cum arundine ſacchariſera, & *Sachar Mamboe* ſeu *Tabaxir* cum vero ſaccharo; putantes illud verum fuiſſe antiquorum ſaccharum. Talis quoque confuſio obſervatur in arundine Indica farcta, Rottangh dicta, in quibus itidem libris domeſticæ, edules, & gummiferæ commiſcentur Rottangh arundines, quod latius in ſubſequenti libro ſeptimo ſuo loco demonſtrabo & explicabo.

OBSERVATIO.

Hæc eſt illa arundo, ex Rumphii teſtimonio, quæ Arundo Indica, arborea maxima, cortice ſpinoſo, Tabaxir fundens in *Muſ. Zeyl. p.* 46 vocatur, eique Arundo arbor C. B. P. *pag.* 18. & *H. Cliff. p.* 15. Mambu *Piſonis Mantiſſ. Arom. cap.* 10 reliqua vide in *Theſ. Zeyl. p.* 35. & in *Plukn. Almag. p.* 53.

CAPUT QUINTUM.

Arundarbor aſpera. Bulu Potong.

QUintum *Arundinis arboreæ* genus, ſeu ſecunda *Terin* ſpecies, eſt *arundarbor aſpera*, quæ ita cognominatur, non quod ipſa arundo ſit ad tactum aſpera, uti ſupra de *Bulutuy* fuit dictum, ſed quod rugoſa, vel potius lanuginoſa farina ſit obducta: Excreſcit vero ad ſexaginta & ſeptuaginta pedum altitudinem, pedem & ad ſummum crus craſſa, ejus articuli breviores ſunt illis præcedentis, inferiorum lignum binos digitos craſſum eſt, adeoque durum, ut non majori cultro Parring dicto, ſed fortiori ſecuri cædendum ſit, ſuperiora autem internodia longiora ſunt, ac tenuius gerunt lignum, majoremque habent cavitatem, unde & aptiora ſunt pro aqualibus, talibusque vaſis, quæ Tiſadores arboribus adpendent, vulgo *Wani* dicta, ad quæ ſemper maximas eligunt arundines.

Arundo hæc externe albicante & griſea aſperaque farina obducta eſt, unde ad tactum lanuginoſa eſt, quod in nullis aliis obſervatur arundinum ſpeciebus, hæc autem facile abradi poteſt; nullos emittit hæc arundo laterales ramos usque ad verticem, ſed undique ex internodiis excreſcunt breves denſæque radiculæ, ſpinulas mentientes, & dependentes: Ejus folia anguſtiora & breviora ſunt illis præcedentis, quo

Tom. IV. enim

't Malabaars Ily, *in 't Bramanees* Vaſi, *in 't gemeen Indiaans* Mambu *en* Bambu, *dog men kan uit de beſchryving niet beſpeuren of het de* Bulu Java, *of* Bulu ſwangi *zy: immers met het laatſte komt het beſte over een, wegens de doornen, die 't Malabaars riet omtrent de knien en knoeſten hebben zal.*

De Bramines hebben deszelve medicinale kragten opgegeven, die alhier bekend zyn, namentlyk, dat het Decoctum van de ſchorſe des riets gemaakt, goed zy gedronken van die geene, die geronne bloed in 't lyf hebben; door quetſuren of vallen: ten tweede, om de Kraamvrouwen te zuiveren van 't agtergeblevene bloed; in de aantekening van Doctor Arnoldus Sye *op 't zelfde Capittel vind men 'er bygevoegd, dat Doctor* Paulus Hermann *uit Ceylon gezonden heeft bladeren en bloeiſel van een boom en doornagtig riet, by hem genaamt* Arundo Indica arborea, maxima, cortice ſpinoſo, *in 't Cingalees* Nuyhas, *dat is,* Koortſe-boom, *om dat men koortſig werd, als men 't water drinkt, daar in de bladeren van dit riet gevallen zyn, diergelyken de Chineeſen ook verhalen van eenig riet, 't welk in haar land waſcht.*

Uit het verhaal van de Heer Flaccourt, *groeit dit riet ook in menigte op Madagaſcar, in de Provintie Gatembulu, dewelke van dit riet haar naam bekomen heeft, want Bulu of Walu, gelyk hy in 't Franſch ſchryft, hiet dit riet in 't Madagaſcars, overeenkomende met 't Maleits Bulu, gelyk vele woorden in die beide talen doen.*

In het Aanhangſel van Rumphius wert dit 'er bygedaan.

Den Lezer gelieve gewaarſchouwt te zyn, dat alhans eenige boeken in Europa onder den gemeenen man loopen, waar in men een groote vermenging bevind, vermits men 't gemeene Ooſtindiſche riet of Bambeeſen vermengt met het Zuiker-riet, en Sachar Mamboe *ofte* Tabaxir *met het regte zuiker, of immers ſtellende, dat het der ouden Zuiker geweeſt zy. Diergelyke vermenginge ziet men ook in 't Ooſtindiſche gevulde riet, Rottangh genaamt, daar men de huiſſelyke, de eetbare, en gomgevende Rottanghs al te zamen door elkander mengt, gelyk ik zulks in 't volgende zevende boek, op zyn plaats zal aanwyzen.*

AANMERKINGE.

Dit is dat rietgewas, 't welk volgens het getuigeniſſe van Rumphius, het Ooſtindiſch zeer groote boomagtig riet met een doornagtige ſchors, en Tabaxir gevende, genaamt wert in het *Muſ. Zeyl. pag.* 46. en is het Boomriet van *C. B. P. p.* 18. en in de *Hortus Cliffort. p.* 25. Mambu van *Piſo* in zyn *Mantiſſ. Arom. cap.* 10. het overige ziet in myn *Theſ. Zeyl. p.* 35. en in het *Almag.* van *Plukn. p.* 53.

V. HOOFDSTUK.

Het ruige Boom-Riet.

HEt vyfde geſlagte van Boomriet, *of de tweederlei zoorte van* Terin, *is de* Arundarbor aſpera, *bygenaamt de ruige, niet om dat het riet zelfs ruw in 't handelen is, gelyk boven van de* Bulutuy *gezegt is, maar om dat het met een ruig, of veel meer wolagtig meel bekleet is; 't ſchiet op tot de hoogte van ſeſtig en zeventig voeten, in de dikte van een been, en op 't hoogſte van een knie, de leden zyn korter dan aan 't voorgaande, de benedenſte twee vingeren dik van hout, en zo hard; dat ze met geen porring, maar met een goede byle moeten omgekapt worden, de bovenſte leden zyn langer en dunder van hout, hebben meer holligheid, en zyn daarom bequaam tot waterrieten, en zodanige vaten, die de Tiffadoors aan de bomen hangen, in 't gemeen* Wani *genaamt, waar toe zy altyd de grootſte zoort van riet verkiezen.*

Van buiten zyn deeze rieten met een witagtig of grys-grof meel beſtrooit en bekleet, en in 't aantaſten wolagtig, 't welk men aan geen andere zoorten ziet, en zig ligt laat afſcheuren; 't heeft geen zydetakken tot digt aan de top, maar uit de knien rondom groeyen korte en digte worteltjes, ſtyf als doornen, die na beneden gekeert zyn: de bladeren zyn ſmaller en korter dan aan 't voorgaande, want hoe hoger zoort van boomriet, hoe kleinder de bla-

 deren

Digitized by Google

enim arundines in altiores excreſcant arbores, eo minora ſunt ipſarum folia, quæ plerumque undecim pollices longa ſunt, unum lata, tenuia, glabra, nec multum nervoſa aut ſinuoſa. Ejus radix geniculata eſt, ac transverſaliter prorepit, uti in præcedentibus ſpeciebus, ejusque Robong ſeu ſurculus, eodem progerminat modo, qui optimus cenſetur Atsjar ſeu ſalgama, quum ejus ſubſtantia ſit dulcis & craſſa: totum vero hæc arundo obcupat campum, denſosque emittit ſtipites, qui radicibus ſuis ſibi intricati ſunt & adhærent: montes amat, licet quoque per amputata genicula propagari poſſit, ſi foramen in ipſis excavetur, cænoque repleantur.

Nomen. Latine *Arundarbor aſpera*, Malaice, Baleyice, & Javanice *Bulu Potong*, alus peculiariter vocatur *Bulu Wani*, quum *Wani* proprie ſunt excipula illa, tam ex hac quam aliis arundinibus formata, & quam maxime excavata, quæ arboribus adpenduntur ad ſuccum ipſarum colligendum: Amboinice *Terin haburu* ſeu *Telin hahulu*, h. e. arundo aſpera, aliis *Utte wani*, Ternatice *Tabatico ake*, h. e. arundo aquoſa, in Banda vocatur *Bulu ſwangi*.

Locus. In Amboina tantum hinc inde ejus ſtolo obcurrit plantatus, in Huamohela copioſior eſt, ubi & totos obcupat campos, potiſſimum ad pedes montium & in apertis vallibus, per ingentes fluvios toti ſæpe rapiuntur ſtolones, inque aliam transvehuntur inſulam, ubi ejus incolæ hos in terram magis adducunt, ut firmentur ipſorum radices, quod in Hitoea ſæpius vidi.

Uſus. Quum arundo hæc ſit alta, recta, & firma, hinc ad malos potiſſimum minorum navigiorum Corrocorren dictorum adhibetur, ſuprema ipſius genicula, uti dictum eſt, Tiffadoribus inprimis inſerviunt ad excipula, totusque ſtipes ad ædium poſtes & paggors.

Ejus Robong ſeu tenerior ſurculus, haud tres pedes altus, in culina oleris vices agit, ex quo etiam ſalgama præparatur, uti id in antecedenti fuit propoſitum Capite.

Sextum arboreſcentis arundinis genus, ſeu tertia *Terin* ſpecies eſt, *Arundarbor maxima*, quæ eandem cum Calappo adulta adtingit altitudinem, octoginta nempe, immo centum pedum, ejus craſſities hiſce in terris crus adæquat; in aliis vero veteris Indiæ & Aſiæ locis ipſius viri, immo majorem habet craſſitiem, ejus internodia tantum tres pedes longa ſunt, lignumque vix minorem digitum hic craſſum eſt, in aliis vero regionibus pollicem, unde & interne quam maxime concavum eſt, externe parum rugoſum, neutiquam vero quaſi farina eſſet conſperſum, uti in præcedente.

Ejus ſtipites rectiſſimi ac ſimpliciſſimi excreſcunt ſine lateralibus ramis usque ad verticem ſummum, ubi pauciſſimos tantum gerunt ramos; folia cum illis prioris potiſſimum conveniunt, ſed paulo minora ſunt. Flores fructusque binarum harum ſpecierum huc usque mihi ignoti ſunt, atque ex incolarum relatu rariſſime in conſpectum veniunt: forte hæ arundines ſeſe habent, uti D. *Paulus Hermannus* de Zeylanenſium *Nuaybas* teſtatur, quæ ſexaginta annorum ætatem adtingere debet, antequam nodoſos ſuos flores exhibeat, quæque prius plurima ſua dimittit folia, ac mox perit. Plurimi has binas confundunt ſpecies, unamque cenſent, *Bulu wani* ſeu *Potong* illas vocantes, dum antecedens *Potong* ſponte in montibus creſcens, quoad altitudinem & craſſitiem cum ultima ſpecie optime conveniat, paucamque gerat iſtam rugoſam farinam, quæ potiſſimum ſtipitibus adhæret, quum frutices ſæpius amputentur, ita ut perfectam adtingere nequeant altitudinem, maxima autem harum differentia conſiſtit in craſſitie ligni, uti id ex ipſarum deſcriptione patet.

Nomen. Latine *Arundarbor maxima*, Malaice *Bulu ſammet*, *Bulu gantang*, & *Bulu wani beſaar*, Amboinice *Terin mayſele*, Ternatice *Tabatiko ſammat*, Sinice *Cuytick & Moatick*, h. e. *Arundo maxima*: *Sammet* vero & *Samane*, Malayenſibus & Amboinenſibus vocantur omnes magnæ arundines, quæ aliis minorum navigiorum ſeu Correcorren adligantur, ut melius in aqua fluctuent, ne ſubverterentur, quem in finem olim hæc ſpecies adhibebatur, poſtea vero compertum fuit ſubſequentem *Bulu ſwangi* melius conducere, ac durabiliorem eſſe, eoque magis, quum prior arundo in Amboina raro ſit obvia.

Locus.

deren zyn, door de bank elf duimen lang, een duim breet, dun, glad, niet zeer geribt of gerimpelt: de wortel is geleed, en dwers kruipende, als aan de vorige zoorten, en 't Robong komt op dezelfſte manier voort, 't welk voor 't bequaamſte gehouden wert, om Atsjar van te maken, om dat het zoet en dik van ſubſtantie is: Het beſlaat een geheel velt, zeer digt van ſtangen en met de wortelen aan malkanderen hangende: het bemind de bergen, dog laat zig met de afgekapte leden ook verplanten, als men een gat daar in maakt, en dezelve met ſlyk vult.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor aſpera, *op Maleits Baly, en Javaans* Bulu potong, *zommige ſiegts* Potong, *zommige noemen 't in 't byzonder* Bulu wani, *zynde* Wani *eigentlyk de vaten, zo wel van dit als ander riet, 't welk een groote holligheid heeft, die men aan de bomen hangt, waar uit men eenige drank tyffert; Amboins* Terin haburu *of* Telin hahulu, *dat is, ruig riet, andere* Utte wani, *op Ternataans* Tabatico ake, *dat is, waterriet, in Banda* Bulu ſwangi.

Plaats. *In Amboina zelfs heeft men 't niet behalven hier en daar een ſtoel, daar 't geplant is, op Huamohel is 't overvloedig, daar 't groote latters of velden beſlaat, meeſt aan 't voorſte gebergte en opene valeyen, door de groote rivieren werden zomtyds geheele ſtoelen uitgeſpoelt, en op een ander Eiland aangevoert, daar ze de Inlanders ophalen, en laten vaſtwortelen, gelyk ik op Hitu gezien heb.*

Gebruik. *Om dat het een hoog, regt, en ſtyf riet is, zo wert het meeſt tot maſten op Correcorren, en andere kleine vaartuigen gebruikt: de bovenſte leden, als gezegt, dienen de Tiffadoors tot tap-rieten, de geheele ſtang tot ſtylen van huizen en paggers.*

Het jonge Robong, dat nog geen drie voeten hoog is, is goet in de keuken tot moes, en om atsjar daar van te maken, gelyk in 't voorgaande Hoofdſtuk geleert is.

Het zesde geſlagt van boomriet, of de derde zoorte van Terin, *is de* Arundarbor maxima, *gewinnende de hoogte van een volſlagen Calappus-boom, 't is tachtig en hondert voeten, de dikte hier te lande is van een dye, maar op andere plaatſen van oud Indien en Aſien van een volkomen man en meer, de leden zyn maar drie voeten lang, 't hout ſchaars een pink dik, maar in andere landen een duim dik, en dierhalven van binnen met een groote holligheid, van buiten een weinig ruig, dog geenzins meelagtig, als 't voorgaande.*

De ſtammen ſchieten regt op, zonder zydetakken tot geheel in 't bovenſte, daar ze maar eenige takken hebben, de bladeren zyn 't voorgaande meeſt gelyk, of wel zo klein, de bloemen en vrugten van deeze twee zoorten zyn nog onbekent, en na 't zeggen der Inlanders, zelden te zien, miſſchien gaat het met deeze rieten, als Doctor Paul. Herman *van het Ceylonſe* Nuayhas *getuigt, 't welk ſeſtig jaren moet out zyn, wanneer 't zyn knoppig bloeiſel voortbrengen zal, alvorens zyn meeſte bladeren afwerpende, en kort daar na uitgaande, vele vermengen deze beide zoorten, en houden ze voor een, onder de naam van* Bulu wani *of* Potong, *dewyl het vorige* Potong *van zelfs in 't gebergte groeyende, in hoogte en dikte met de laatſte zoorte beſt overeenkomt, en weinig van dat ruige meel heeft, 't welk meeſt aan de ſtammen komt als men de ſtruiken dikwils afkapt, zo dat zy haar volkome wasdom niet kunnen krygen, 't meeſte verſchil beſtaat in de dikte des houts van 't riet, gelyk uit de beſchryving blykt.*

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor maxima, *op Maleits* Bulu ſammet, Bulu gantang, *en* Bulu wani beſaar, *op Amboins* Terin mayſele, *op Ternaten* Tabatiko ſammat, *op Chinees* Cuytick *en* Moatick, *dat is 't grootſte riet.* Sammat *en* Samane *worden in 't Maleits en Amboins alle groote rieten genaamt, dewelke men aan de vlerken van de Correcorren bint, op dat ze ligter op 't water zouden dryven, en niet omſlaan, waar toe men eertyts deeze zoorte gebruikte, dog naderhand bevonden, dat de volgende* Bulu ſwangi *daar toe beter en durabelder is; te meer, alzo men dit riet in Amboina weinig krygen kan.*

Plaats.

Locus. In Amboinæ inſulis hæc arundo raro obcurrit, nec niſi in ſummis & remotis montibus, quos raro frequentant homines, uti in iſtis parvæ & magnæ Ceramæ poſt Locki & Lalat, raro in Manipa, Kelanga & Leytimora reperitur circa Hnetoemoery; qui locus nomen ſuum obtinuit a variis arundinum ſpeciebus, ibidem creſcentibus, in remotis Baleyæ & Javæ montibus itidem haud copioſa eſt, & tantummodo tanto numero, qui ſufficit ad excipula aliaque vaſa formanda, ubi & pro Potong ſpecie etiam habetur: contra frequentior & copioſior eſt in veteri India, Malabara, Zeylana, Biſnagara, & Batecala, ac porro per reliquas totius Aſiæ regiones ſeſe diffundit, atque ibidem magnam cum *Bulu ſwangi* habet ſimilitudinem, quum circa nodos ſpinuloſa videatur, qua in re forte ab Amboinenſi differt.

Uſus. In hiſce Orientalibus inſulis non peculiarem exhibet uſum, quum valde rara ſit: Ex hujus autem arundinis ſtipitibus, uti dictum fuit, alæ minorum navigiorum Correcorren dictorum conficiuntur, quumque internodia nondum cruris craſſitiem obtineant, æqualia & Wanis formantur, in quibus cuncti arborum liquorea excipiuntur, quum vero fiſtulæ ejus adeo ingentes & inregulares ſint, nec tam longæ quam priorum, Potong & Bulu Java, hinc varia vaſorum genera ex iis formantur, in quibus varia herbarum aromatumque genera adſervantur, Gantans inprimis, ſimileſque modioli, quibus oryza demetitur, ex hiſce fiunt.

Apud *Chriſtoph. a Coſta Cap.* 6. alioſque Portugallicos ſcriptores legitur, Malabaros ſcaphas formare ex fiſtula ſeu internodio harum arundinum fiſſo, quæ ad quamlibet partem ſeptum retinent, tantæque ſunt capacitatis, ut in qualibet cymbula bini Indi ſedere poſſint, quibus in Cranganoræ flumine renavigant; nec unquam (quod mirandum eſt,) a Crocodilis infeſtantur, qui, quantum videtur, naturalem in hanc habent arundinem antipatiam: Hoc videtur quodammodo repugnare *Garzia libr.* 1. *Aromat. Cap.* 12. qui ſcribit hujus arundinis internodia tantum palmæ longitudinem diſtare, diſcrimen vero hoc non magni eſt momenti, in iis enim regionibus ſine dubio binæ pluresve hujus arundinis ſpecies creſcunt, cymbæque Acoſtæ forte ex maxima ſpecie conſtructæ ſunt, quam hoc in capite deſcribimus, ſpecies vero a Garzia deſcripta *Bulu ſwangi* erit, de qua infra *Cap.* 7. hæc enim brevia habet internodia, parvaque folia, atque ad vectes adhibetur.

Hujus ſpeciei quoque fuerunt bina iſta magna fruſta, quæ *Carol. Cluſius libr.* 1. *exotic. Cap.* 18. dicit ſeſe vidiſſe in Academia Lugduno-Batava adſervata, quæ triginta pedum longitudinem habebant, & in diametro quatuordecim & ſexdecim pollices craſſa erant, diviſaque in novendecim internodia, quæque, uti certior ſum factus, in hunc uſque diem ibidem videri poſſunt. Sic quoque intelligendum eſt illud, quod *Cteſias libr.* de *rebus Indicis* in additamentis ad Herodotum inveniri ſcribit, communis vero Græcorum licentia res ſolet augere, unde & ibidem legitur, in montibus circa fluvium Indum arundinem inveniri tam craſſam, ut bini vix Viri eam complecti poſſint, quæ ad altitudinem mali maximi navigii excreſcit, quædam vero majores, aliæ minores obcurrunt &c. Puto autem binas ſpithamas vel ulnas fuiſſe, quas in orgyias forte mutavit, hæc tantum cito, ut demonſtrem, veteres quoque notitiam quandam vel famam hujus arundinis accepiſſe, hoc etiam patet ex epiſtola Alexandri Magni Ariſtoteli data, in qua narrat ſeſe in India vidiſſe arundines ſexaginta pedes altas, quæque craſſitie Græcorum Piceam ſeu Abietem ſuperabant, quod veritati magis adcedit quam res illæ, quas Cteſias commemorat.

Apud multos Indos monſtroſæ hæ arundines, præſertim apud illos, qui idolis addicti ſunt, magno in honore habentur, ita ut illorum multi ortos ſeſe teſtentur ex magnis iſtis arundinibus. Inter alios Boutonæ reges in hac verſantur opinione, ipſorum nempe proavos ex arundine fuiſſe ortos, quod joci cauſſa hic enarro, quum horum unus, qui erat Kiay Tsjili ſeu princeps ipſorum, anno 1654 archithalaſſæ noſtrati talia jactabat; dicebat enim antiquis temporibus, quum Boutonæ populo nullus præeſſet rex, quidam illorum ſilvam intrabat ad arundines cædendas in ſuum uſum, vix ſecuris ictum eleganti cuidam arundini inmi-

Plaats. *In de Amboinſe Eilanden is dit riet weinig te vinden, en dat altyd in 't hooge en verre gebergte, daar weinig menſchen komen, gelyk op klein en groot Ceram, in 't gebergte agter Locki en Lahlat, en weinig op Manipa, Kelang, en Leytimor omtrent Hoetoemoery, 't welk zyn naam heeft van alderhande of allerlei ſlag van Bamboeſen, die aldaar groeyen, in 't verre gebergte van Java en Bali vind men het ook weinig, en even zo veel, als tot het maken van vaatwerk nodig is, daar men 't ook voor een Potong houd, daar en tegen in meerder quantiteit heeft men 't in oud Indien, Malabaar, Ceylon, Biſnagar, en Batecala, en voorts door andere landen van gansch Aſien verſpreit; dog 't heeft aldaar groote gemeenſchap met de* Bulu ſwangi, *dewyl het omtrent de knien doornagtig ſchynt te zyn, waar in 't miſſchien van het Amboinſe verſchilt.*

Gebruik. *In deeze Oosterſe Eilanden heeft 't geen zonderling gebruik, dewyl men 't zo weinig vind: men maakt 'er, als gezegt, de vlerken van de Correcorren van, en als de leden nog geen dye dik zyn, de Waterrieten en Wanis, waar in men alderhande boomdrank cypert, maar dewyl de pypen zo groot en plomp zyn, ook zo lang niet als van 't vorige* Potong *en* Bulu Java, *zo werd 'er veelderlei vaatwerk van gemaakt, daar in men droge waren bewaart, inzonderheid Gantans, en diergelyke maten, waar mede men de ryſt meet.*

By Chriſtoph. a Coſta Capittel 6. *en andere Portugeſe Schryvers, leeſt men dat de Malabaren kleine ſchuitjes maken uit een lid of pyp van deeze Bamboes, te midden doorgekloofd, en aan een yder eind het afſchutſel behoudende, zo groot dat 'er in yder ſchuitje twee Indianen kunnen zitten, en daar mede op de Rivier van Cranganoor heen en weer varen, zonder ooit ('t welk wonderlyk is) van de Cracodils of Caymans aangevogten te werden, dewelke, zo 't ſchynt, een natuurlyke antipatie tegen dit riet hebben. Dit ſchynt eenigzins te ſtryden met 't geen* Garſias lib. 1. Aromat. Cap. 12. *ſchryft, dat de leden van dit riet maar een hand lank van malkander ſtaan, dog 't verſchil is van geen belang, want buiten twyffel waſſchen in die landen twee of meer zoorten van dit riet; en de ſchuiten van Acoſta zyn miſſchien gemaakt van de grootſte zoort, die wy in dit Hoofdſtuk beſchryven, en de zoort van* Garſias *beſchreven, zal de* Bulu ſwangi *zyn, waar van hier na Hoofdſtuk 7. want dezelve heeft kleine bladeren, korte leden, en werd tot draag-bomen gebruikt.*

Hier van zyn ook geweeſt die twee groote ſtukken, die Carol. Cluſius lib. 1. *exoticorum* Cap. 18. *gezien heeft, by de Academie van Leiden bewaart, lang dertig voeten, in den omloop veertien en zeſtien duimen hebbende, en verdeelt in negentien leden, zo ik berigt werd, tot heden toe aldaar te zien, zo is ook daar van te verſtaan, 't gena* Cteſias *libr.* de rebus Indicis in additamentis ad Herodotum *te vinden, ſchryft, dog na de gewoonlyke vryheid der Grieken de dingen vergrotende, te weten, dat 'er op 't gebergte omtrent de rivier Indus, een riet gevonden wert, zo dik, dat 't twee mannen pas omvademen kunnen, in de hoogte van een maſt op 't grootſte ſchip, dog zommige grooter, zommige kleinder, enz. Ik geloof dat hy van twee ſpannen, of twee ellen gehoort, en dezelve in vademen verandert heeft, en ik haal 't maar aan, om te bewyzen, dat de Ouden ook eenige kenniſſe of gerugt van dit riet gehad hebben, dit blykt mede uit den brief, door Alexander de Groote aan Ariſtoteles geſchreven, daar hy zegt, dat hy in Indien gezien heeft rieten, die zeſtig voeten hoog waren, en in de dikte de Griekſe Pyn- of Denneboom overtreffende, 't welk de waarheid vry nader komt, dan Cteſias ſchryft.*

Deeze monſtreuſe Bamboeſen werden by vele Indianen, inzonderheid die nog in 't Heidendom ſteken, ook in groote eere gehouden, zodanig dat 'er ook vele van dezelve haar afkomſtig zeggen te zyn uit groote Bamboeſen, onder anderen zyn de Koningen van Bouton in deeze vaſte mening, dat haar Voorouders uit een Bamboes geſproten zyn, 't welk ik klugts-halven alhier zetten moet, gelyk een der zelve, zynde een Kiay Tsjili of Prins, anno 1654. aan onzen Admiraal verhaalde; in oude tyden zeide hy, als 't volk van Boeton nog zonder Koning was, ging 'er een in 't boſch om Bamboeſen tot zyn nooddruft te kappen, hy had pas een ſlag met de byl aan een ſchoone

inmiſerat, quum vocem exaudiret, quæ clamabat, vir ne pedem meum cædas, ſed paulo altius ictum infligas, ego ſum in hac detentus, homo iſte ipſius juſſum exequebatur cupidus videndi, qui intus eſſet, arundinemque per longitudinem findebat, ecce vir perfectus exibat, quem totus populus ſuum agnoſcebat eſſe regem; hic rex Bambuſiades imperium tenens illos imperabat, ut ſilvam intrarent, ſimileſque cæderent arundines, quum in quadam ipſarum fœmina latitaret, quam reginam cuperet ducere, hic vero genuinam neſciebat demonſtrare arundinem, quæ ipſam continebat, cæſio itaque arundinum tamdiu inſtituebatur, donec regina prodiret: Alii vero Bœtonenſes teſtantur, ipſarum reginam primam produiſſe ex ingenti concha marina, *Chama decumana* ſeu *Bia garu* dicta.

Plura exempla poſſem enarrare de idololatriis, quas Chriſtiani noſtri Amboinenſes ante paucos etiam annos exercuerunt, cum ingentibus & elegantibus arundinum ſtipitibus, & adhucdum forte clam cum illis inſtituunt, has autem prætereo, ne pudorem illis injiciam, tantumque hæc commemoro, ut demonſtrem, ex inſcia ſimplicitate hos naturæ creatori more ipſorum gratias velle agere pro his ſimilibusque plantis, quæ ipſis tantum præbent commodum, & quibus natura tantas largita fuit dotes & virtutes; Illas vero ſæpius in ſcriptis meis enarro fabulas, ut conſtet gentiles hac in re ſæpe magis Deo eſſe gratos ipſis Chriſtianis, non autem ut ipſis fidem habeam, licet fabulas haſce ſcriptis meis inſeram, nec ut chartas conmaculem juci cauſſa quisquiliis anilibusque narratiunculis, ſed quum ſub iis ſemper naturæ arcanum ſit occultum, quæ hic latius explico, ne invidioſi calumniatores ſcripta mea conſpurcent, ipſisque os obcludam.

Alphorenſibus Ceramam inhabitantibus mos eſt, hujus arundinis internodia quædam replere Saguero potu, quæ viridia & obturata in terra ſepeliunt & deponunt, per menſis ſcilicet ſpatium ad tempus illud, quo feſtum celebrare volunt nobile, hinc Saguerus potus vireſcit, auſterus magis eſt, & vi efficacior, unde excellentiſſimus ipſis cenſetur. Arundines vero hæ ſæpe tamdiu ibi ſunt depoſitæ, ut ad nodos progerminent, ramuloſque emittant, in humidis nempe locis ſoloque uliginoſo.

Tabula Secunda

Arundinem exhibet aſperam *Bulu Potong* dictam.

CAPUT SEXTUM.

Arundarbor ſpinoſa. Bulu Baduri. Teba Teba.

SEptima arboreſcentis arundinis ſpecies eſt *Arundarbor ſpinoſa* dicta, quæ nullo modo tam alta ac craſſa eſt quam præcedens Potong; latius vero ſeſe extendit, atque in quibusdam regionibus flagelloſa eſt & proſerpens: Ejus truncus pedis craſſitiem habet, atque internodia non ultra ſesquipedem longa ſunt, externe glabra & polita inſtar *Bulu ſwangi*: Arundinis lignum ſeu ſubſtantia omnium craſſiſſima eſt, ita ut parum ſit concava, adeoque dura, ut ignem emittat, ſi fortiori ſecuri cædatur.

Folia ejus cum illis *Bulu ſwangi* conveniunt, ſuntque ſex ſeptemque pollices longa, unum lata, ſubtiliter ſtriata, tenuia, & glabra: ejusque peculiaris character eſt, ut tam ex ipſius truncis quam ex omnibus ramis horrendæ progerminent ſpinæ, inſtar illarum Limonii, verum breviores, & inæqualis longitudinis, quæ omnes retrorſum inflectuntur, per quas hi frutices invii ſunt, ac præſertim quum ipſorum ſtipites ſeſe non erigant, ſed ab inferiore parte ſinuoſi ac ſemi procumbentes ex nodis ſuis ubique multos emittant ramos hamis & ſpinis armatos.

Ipſa autem arundo cum *Bulu ſwangi* proxime convenit, excepto quod ejus lignum in internodiis ſit adeo craſſum, ut in inferioribus vix locus cavitati ſuperſit, ſuperiora vero tanta capacitate conſtant, ut moduli ex iis formari poſſint ad humores dimetiendos: ubi ſponte ſua creſcit, ingentem obcupat locum,

Bamboes gegeven, als hy een ſtem hem hoorde toeroepen: Man kap my niet in myn been, maar kap wat hoger, ik ben hier in, de menſch deed zulks met verlangen, om te zien wat daar in ſtak, en kloofde 't riet in de lengte, doen quam 'er een welgeſtelt man uit, dien al 't landvolk voor haren Koning aannamen: deeze Bamboes-Koning nu regerende, belaſte zyn volk, dat ze weer in 't boſch zouden gaan, en diergelyke Bamboeſen kappen, want daar moeſt nog ergens een vrouw in ſchuilen, die hy voor zyn Koninginne wilde aannemen, maar hy wiſt de ſtruik niet aan te wyzen, daar in ze wezen moeſt, men ging aan'wo-der in 't boſch, en kapte zo veel Bamboeſen, tot dat men de Koninginne vond; dog andere Boetonders zeggen, dat haar eerſte Koninginne gekomen zy uit een groote Zeeſchulp Chama decumana *of* Bia garu *genaamt.*

Meer voorbeelden wiſt ik te verhalen, wat voor afgodery onze Chriſtene Amboineſen nog voor weinig jaren, omtrent groote en ſchoone Bamboes-ſtruiken, gepleegt hebben, en miſſchien nog heimelyk doen, maar ik laat 't om haar lieden niet beſchaamt te maken, en word maar aangeroert om te betonen dat zy uit een onwetende eenvoudigheid den Schepper der natuur op haar manier willen dankbaar zyn voor deeze en diergelyke planten, waar van zy zo groot gerief hebben, of waar in de natuur zo veel kragten gelegt heeft, gelyk ik dikwils in myne ſchriften vermane, en waar in zy voorwaar ons Chriſtenen beſchaamt maken, weshalven ik nogmaals proteſtere, dat diergelyke fabeltjes in myne ſchriften ingelyft werden, niet als of ik geloof daar aan ſtelde, of vermaak had het papier met nodeloofe praatjes te vervullen, maar om dat 'er altyd een verborgentheid in de natuur in ſteekt, op dat ik dog by alle gelegentheid myne nydige laſteraars de mond ſtoppe.

De Alphoereſen van Ceram hebben een manier, dat zy eenige leden van dit riet met Saguer vullen, die zy dan zo groen en toegeſtopt in de aarde begraven, en leggen laten, tegens de tyd dat zy een groot Feeſt willen maken, een maand en langer, hier door werd de Saguer groenagtig van couleur, wrang van ſmaak, en zeer hoofdig, die zy dan voor excellent houden. Deeze rieten blyven zomtyds zo lang liggen, tot dat zy aan de knopen uitſpruiten, en jonge takken uitſchieten, te weten, als zy in een vogtige gront leggen.

De Tweede Plaat

Vertoont het ruig Riet, *Bulu Potong* genaamt.

VI. HOOFDSTUK.

De Doornagtige Riet-Boom.

DE zevende zoorte van Boomriet is de doornagtige Arundarbor ſpinoſa, *ver. na zo hoog en dik van ſtam niet als de voorgaande Potong, maar zig wyder uitbreidende, en in zommige landen kruipende; de ſtam is een been dik, de leden niet boven anderhalf voet lang, van buiten glad, en effen gelyk* Bulu ſwangi, *'t hout of ſubſtantie van 't riet is 't dikſte van alle, zo dat 'er van binnen weinig holligheid blyft, en zo hard, dat 'er 't vuur uitſpringt, als men met een goede byl daar in kapt.*

De bladeren gelyken die van Bulu ſwangi, *te weten, zes en zeven duimen lang, en breed, fyn geſtreept, dun, en glad, tot een byzonder merkteken heeft dit riet, dat 't uit de knien van de ſtammen zo wel als aan alle de takken yſſelyke doornen heeft gelyk Limoen-doornen, dog korter, van ongelyke lengte, en alle agterwaarts gekeert, dewelke deeze ſtruiken ontoegankelyk maken, te meer, dewyl de ſtangen niet regt overeind ſtaan, maar met 't onderſte bogtig, en half leggende, uit de knien overal vele takken uitſchieten, dewelke met haken en doornen gewapent zyn.*

't Riet aan zig zelfs komt anders met de Bulu ſwangi *naaſt overeen, behalven dat het hout van de leden zo dik is, dat aan de onderſte qualyk plaats voor de holligheid blyft, maar de bovenſte leden hebben even zo veel, dat men maten tot natte waren daar van maken kan; daar 't van zelfs groeit beſlaat het een groote plaats, die gentſch onder-*

locum, qui penitus inacceſſus eſt, incurvisque ſuis ramis ſeu flagellis ita duci poteſt, ut amplæ ſepes ex iis formari poſſint, hujus vero ulteriorem deſcriptiunem vide ſub finem hujus Capitis.

Nomen. Latine *Arundarbor ſpinoſa* & *Vallaris*, quum vallis ſæpe adſtat, Malaice *Bulu baduri*, Amboinice & Ternatice *Teba Teba*, in Lochoea *Wanake*, Sinice *Tsjitick*, h. e. ſpinoſa arundo.

Locus. In Amboina raro obcurrit, potiſſimum vero creſcit in parva Cerama & Manipa, ac pauca copia in Uliaſſerenſibus inſulis ad pedes montium ſaxoſotum. In Java quoque nota eſt, ubi ad ingentes adhibetur ſepes, quæ craſſi quaſi ſunt muri, inſtar arcis ſolidi, qualea præ reliquis obcurrunt circa celebrem montem & templum Ghiri poſt Griſecham, ubi hæc arundo plantata & diligenter culta eſt, licet difficulter plantetur, nec in omni creſcat ſolo, in auſtrali Sinæ parte raro invenitur, copioſior vero eſt in regionibus Cautſehi, Tonquin, & Coynam, uti & in Taywan, in primis memoratis terris potiſſimum circa urbes plantatur loco valli, adeoque denſam & amplam exhibet ſepem, ut firmus ſit murus: Quum vero cum *Bulu ſwangi* tantopere conveniat, hinc hujus ſpeciei puto eſſe arundinem iſtam ſpinoſam, quæ in Zeylana & Malabara obcurrit.

Uſus. Vaſis hæc arundo inſervire nequit, quum parvam tantum habeat capacitatem, nec etiam tectorum tignis, quum nimis gravis ſit ac ſinuoſa, contra aptiſſima eſt ad poſtes & palos, præſertim clauſtrorum, poſt quæ vallum terreum ſeu agger exſtruitur, quum inter omnium arundinum ſpecies in terra ſit quam durabiliſſima, nec coſſos generet, hoc experti fuimus cum damno & tædio in graviſſimo iſto bello, quod Quimehala Madjira anno 1651 contra nos gerebat, in quo hoſtes omnes ſuos aggeres & valla ex talibus palis formaverant, qui ſemi-ochryam diſtabant, ſpatium intermedium cratibus erat repletum, ad interiorem vallorum partem alii pali locati erant, qui exterioribus per anchoras arundineas erant juncti, locusque medius terra & arena ſubpletus erat, hoc vile videbatur opus, quod pedibus calcari & projici poſſe videretur, experientia autem aliter edocuit, quum bombardis noſtris nullum inferre poteramus damnum, ſi enim globus non directe ipſas penetraret arundines, per crates in molli mox ſuffocabatur arena, vallumque immobile manebat, hunc clauſtra componendi modum a Macaſſarenſibus edocti fuerant, qui in ipſorum patria ex arena nempe & arundinibus quam agiliſſime illa norunt exſtruere: Non opus eſt, ut omnes pali ſint hujus Teba Teba, quæ, uti dictum eſt, raro invenitur, ſed ſubſequens *Bulu ſwangi* idem præſtat: Ex craſſiſſimis arundinibus modioli quoque & ampullæ formantur, quum non carioſæ fiant vel a coſſis exeſæ: In Puloaya hæc arundo inſervit exſtruendis ædibus, atque ibidem quoque in canalium cavitatibus (ſi non ſit Bulu ſwangi) lympida aqua ſtagnat, uti & in *Bulu ſeru.*

P. S. Hæc ſpecies intricatum admodum vaſtumque format fruticem, invium penitus, qui ab inferiore parte usque ad ſummum ſpinoſis undique armatus eſt ramis, nulla gerentibus folia, ejusque ſtipites ad ſummum ſunt brachium craſſi, plerumque vero tenuiores, ipſorumque internodia per ſpithamam diſtant, quæ ab una parte ſulcum habent planum, ex quo transverſalis erigitur ramus, atque ex hoc iterum laterales progerminant ramuli transverſales, atque ex horum nodis alii iterum minores ſpinis armati Limonii ſpinas æmulantibus, quarum quædam ſunt aduncæ, quædam transverſales, atque ex ipſarum longiſſimis ſenſim ramulus exoritur: ſuperiores ramuli rara gerunt folia, quæ ſunt tenuiſſima & ſubtiliſſima omnium, quæ arundines producunt, quatuor & quatuor cum dimidio pollices longa, nec ulla lanugine aut ſcabritie rugoſa, per longitudinem ſubtiliter ſtriata, atque mox convolvuntur inſtar culmorum, ſi abrumpantur.

Arundo hæc omnium craſſiſſima eſt & ſolidiſſima, ita ut in detruncatis ramulis vix ulla reperiatur cavitas, quæ majorem acum continere poſſet, majores vero nodi capaces ſunt, uti ſupra dictum fuit.

Per ſimplices plantatur & propagatur nodos oblique terræ commiſſos, obcurrit autem in Manipa & Huamohela, uti & in Uliaſſerenſibus inſulis, ubi *Tomu ſchittos* & Malabarice *Buluſchit* vocatur.

Sem-

ondoorgankelyk is, en 't laat zig met de kromme takken leiden, dat men brede beiningen daar van maken kan. Een breder beſchryving hier van ziet aan 't einde dezes Hoofdſtuks.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor ſpinoſa *en* Vallarie, *dat is Walriet, op Maleits* Bulu baduri, *op Amboin en Ternaten* Teba Teba, *op Loehoe* Wanake, *op Chinees* Tsjitick, *dat is doornagtig riet.*

Plaats. *In Amboina is 't weinig te vinden, 't meeſte vallende op klein Ceram en Manipa, ook een weinig in de Uliaſſers, in 't hangen van ſteenige bergen. Op Java is het ook bekent, daar men 't gebruikt tot groote beiningen, 't welk een dikke muur werd, en tot een vaſtigheid verſtrekt, gelyk onder anderen te zien is, rondom den vermaarden berg en tempel tot Ghiri agter Griſeek, daar 't geplant en onderhouden werd, hoewel 't wat moeyelyk om te planten is, en niet in alderhande grond opkomt, in 't Zuiderdeel van China vind men 't weinig, maar overvloediger in de landen Cautſehi, Tonquin, en Coynam, als mede in Taywan, werdende in d'eerſtgenoemde landen meeſt om alle ſteden geplant in plaats van een wal, zo digt en breed over malkanderen gevlogten, dat het een vaſte muur verſtrekt, dewyl het met de* Bulu ſwangi *zo groote gelykenis heeft, zo houde ik van deeze zoort te zyn de doornagtige Bamboes, die men op Ceylon en Malabaar vind.*

Gebruik. *Tot vaten kan dit riet niet dienen, om dat het een kleine holligheid heeft, en tot ſparren aan 't dakwerk ook niet, om dat 't te zwaar en bogtig is, daar en tegen is 't zeer bequaam tot ſtylen en palen, inzonderheid aan fortreſſen, daar agter men een aarde wal, of borſtwering legt, want het onder alle rietzoorten in de aarde het durabelſte, en den worm niet onderworpen is; dat hebben wy tot ons verdriet ervaren in den zwaren Oorlog, die den Quimehala Madjira anno 1651 tegens ons verwekte, daar de vyanden meeſt alle hare vaſtigheden en wallen uit diergelyke palen gemaakt hadden, ſtaande een halve vadem van malkander, de ſpatie tuſſchen beide met horden bezet, aan de binnenzyde ſtonden andere palen die aan de buitenſte met Bamboeſe-ankers vaſt waren, en de ruimte tuſſchen beide met aarde en zant uitgevult, dit ſcheen een veragt werk, dat men menen zoude met de voeten te kunnen omlopen, maar 't bleek wel anders, dat wy met ons kanon geen ſchade daar op konden doen, want indien de kogel niet juiſt in zulke Bamboeſen raakte, zo vloog hy door de horden in 't rulle zant, en verſmoorde ſtraks, blyvende de wal even vaſt ſtaan: deeze manier van fortificeren met bamboeſen en zant, hadden zy van de Macaſſaren geleert, die in haar land zeer vaardig daar mede zyn: de palen behoeven juiſt niet alle van deeze Teba Teba te zyn, dewelke, als gezegt, weinig gevonden werden, maar de volgende* Bulu ſwangi *kan 't zelfde doen; van de dikſte rieten werden ook maten en kannen gemaakt, om dat ze niet wormſtekig werden: op Puloay dient dit riet tot 't maken van huizen, men vind ook aldaar in de holligheid van de pypen (zo 't niet de* Bulu ſwangi *is) een klaar water, gelyk mede in de* Bulu ſeru.

P. S. *Deeze zoorte zet een geweldige verwerde ſtruik, die niet te paſſeren is, zynde van onderen op met doornagtige takken bezet, daar aan men geen bladeren ziet, de ſtangen zyn op 't hoogſte een arm dik, maar gemeenlyk dunder, en de leden een ſpan van malkanderen, hebbende aan d'eene zyde een platte geut, te weten, daar den dwarstak uit komt, aan dezelve komen al wederom andere zydetakken, regt dwars, en uit derzelver leden al wederom andere, daar aan de doornen ſtaan, als Limoendoornen, zommige agterwaarts, zommige dwars, en uit de langſte derzelver werd met 'er tyd een takſken; de bovenſte takſkens dragen weinig bladeren, zynde de dunſte en fynſte onder alle de bamboes-zoorten, te weten vier, vier en een halve duimen lang, zonder eenige wolagtigheid of ruigte, in de lengte fyn geſtreept, rollen ſtraks in malkanderen als ſtroo-halmen, wanneer men ze afbreekt.*

Het riet is 't dikſte en moſſiefſte onder alle de Bamboeſen, zo dat men aan de afgekapte takſkens qualyk een holligheid ziet, daar in een groote naalde mag, dog de grootſte leden hebben een holligheid als boven.

Men plant het met enkelde leden, die men ſchuins in de aarde ſteekt, men vind het op Manipa en Huamohel, als mede in de Uliaſſers, alwaar het Tumu ſabittoe, *in 't Maleits* Buluſchit *hiet.*

Het

Digitized by Google

Semper viridis eſt hæc arundo, nec unquam rectos præbet ſtipites, qui cum nigris comparari poſſunt arundinibus, quas *Sinenſis Atlas* in Provincia *Chekiang* *pag.* 116. deſcribit.

Tabula Tertia

Ramum exhibet Arundarboris ſpinoſæ *Bulo Baduri* dictæ, qua forte eſt Arundo vallatoria craſſior & elatior Indiæ Orientalis, Corkipilla Malabarorum. *Plukn. Mantiſſ. p.* 28.

CAPUT SEPTIMUM.

Arundarbor fera. Bulu ſwangi.

OCtava & fortiſſima arundinis ſpecies eſt *Bulu ſwangi*, quoad habitum, ab omnibus præcedentibus diverſa, minima enim ſeu anguſtiſſima gerit folia, a ſex ad decem pollices longa, digitum lata, glabra, viridia, & ſubtiliter ſtriata, non autem ita rugoſa quam præcedentium: In tota planta nulli tales hirti ſpinuloſique reperiuntur pili, excepto in vagina Robong ſeu ſurculi teneri, ita ut omnes ejus rami ac canales glaberrimi ſint, & flaveſcentes, quum matureſcant, ad nodos vero obtuſi quidam conſpiciuntur apices, nullas veras exhibentes ſpinas.

Ejus ſtipites quodammodo recti & alti ſunt a viginti octo ad triginta pedes & ultra, attamen non ita recti quam præcedentium ſpecierum, atque ad quosdam nodos incurvi admodum & ſinuoſi, internodia quoque ad nodos brevem habent ſulcum, atque hæc porro arundo omnium fortiſſima eſt, licet canalium ſubſtantia non adeo ſit craſſa quam præcedentis *Teba Teba*, vulgo nempe minimum digitum craſſa, inque ſuperioribus fiſtulis minor, quæ pedem circiter, immo ſesquipedem longæ ſunt, harumque craſſiſſima cruris craſſitiem obtinet, reliquæ illam brachii.

Radices hujus transverſaliter decurrunt, nodoſæque ſunt inſtar Zingiberis, minoris brachii craſſitiem adæquantes, lentiſſimæ, quæ nec diſrumpi poſſunt.

Arundo hæc quasdam habet varietates, vulgatiſſima autem eſt flava, mox deſcripta, cujus fiſtulæ nempe ad truncum flaveſcunt.

Secunda ſilveſtris magis eſt naturæ & rugoſior, ejusque folia & canales virides ſunt manentque, ſuntque longiores, & tenuioris ſubſtantiæ, ejusque femina cenſetur, hæc altior excreſcit ad quinquaginta nempe pedum altitudinem, ejusque ſtipites ſunt rectiores.

Tertia & elegantiſſima varietas eſt, quæ *Bulu gading*, *Aurgading*, & *Aurcuning* vocatur, Amboinice *Domu Habocca*, cujus fiſtulæ penitus ſunt luteæ, & inſtar eboris politæ, unde & nomen ſuum gerit, hujus una ſpecies plerumque tota lutea eſt, altera paucis anguſtisque viridibus ſtriis ex luteo variegata, ejusque folia ſunt minora illis vulgaris ſpeciei.

Bulu ſwangi Robong ſeu ſurculum emittit novi- & plenilunio, non autem cunctis menſibus, qui eſt acutiſſimus, atque brachii craſſitiem obtinet, obſervavique intra quatuordecim dierum ſpatium excreſcere ad altitudinem decem ac duodecim pedum, ejusque poſſeſſores intra trium menſium ſpatium perfectos obtinere poſſunt ſtipites, qui apti ſunt ad onera ſuſtinenda: Primus tener ſurculus ſeu Robong multos acutos gerit apices, latamque baſin, quæ ex ipſa propullulare videtur terra, ſi vero ad ſemi-pedis ſpatium effodiatur, nodoſa detegitur radix, brachium craſſa, ſurſumque incurvata ad unius vel ſesqui-pedis longitudinem, quæ matrici connectitur trunco, ita ut hic prius brachia ſua deorſum demittat, quæ terræ infigit, ſeſeque iterum erigit ad ſurculum iſtum formandum, quique ſemper circa novilunium, aliquando etiam circa plenilunium in conſpectum venit.

Hæc quoque arundo iſtam habet proprietatem, ſupra jam adnotatam, juniorem nempe multo craſſiorem eſſe adulta, teneriores enim ſtipites recti ſunt, & ultra pedem craſſi poſt rugoſæ vaginæ lapſum, quum Robong ejus ſeu ſurculus duodecim vel quindecim pedes altus ſit, eleganter politus & viridis eſt, vetuſtiores vero non ultra brachium craſſi ſunt, ſenſim flaveſcentes, nec tamen rugoſi.

Flores

Het riet blyft altyd groen, en men kan geen regte ſtammen daar van hebben, te vergelyken met de zwarte Bamboeſen, dewelke den Chineeſen Atlas *beſchryft, in de Provintie* Chekiang pag. 116.

De Derde Plaat

Vertoont een Tak van een doornagtig Boomriet, *Bulo Baduri* genaamt; welke mogelyk is het Walriet van Ooſt-Indien, dikker en grooter, by de Malabaren Corkipilla genaamt, van *Plukn.* in zyn *Mantiſſ. p.* 28.

VII. HOOFDSTUK.

De Wilde Riet-Boom.

DE agtſte en alderſterkſte zoort is de Bulu ſwangi, *en 't aanzien van alle de voorgaande verſchillende, want hy heeft de kleinſte, of immers ſmalſte bladeren, van zes tot tien duimen lang, een vinger breed, glad, gras-groen, en fyn geſtreept, dog min gerimpelt dan de vorige zoorten. Aan 't geheele gewas vind men niet of weinig van de ſtekelyke hairtjes, behalven aan de ſcheden van 't Robong, zo dat alle de takken en pypen zeer glad zyn, ligt-geel als ze ryp werden, en aan de knoeſten ziet men eenelyke ſtompe ſpitſen, dog geen eigentlyke doornen.*

De ſtammen zyn wel regt en hoog, van agt en twintig en dertig voeten, en meer, egter zo regt niet als de voorgaande zoorten, en by zommige leden merklyk krom of bogtig, ook hebben de leden by de knoeſten een korte voore of groeve, voorts is dit 't ſterkſte riet van allen, hoewel de ſubſtantie der pypen zo dik niet is, als aan 't voorgaande Teba Teba, *te weten, ordinaris een pink dik, en aan de bovenſte leden wat minder, de pypen zyn omtrent een voet of anderhalf lang, de dikſte als een been, d'andere als een arm.*

De wortelen lopen over dwers, en zyn geknoopt gelyk de Gember, in de dikte van een kleine arm, zeer taai en onverbrekelyk.

Dit riet heeft eenige veranderingen, want 't gemeenſte is 't geele, zo even beſchreven; te weten, wiens pypen aan den ſtam ligt-geel werden.

De tweede is wat wilder van aart, heeft wat ruiger bladeren, en de pypen blyven gras-groen, zyn langer, en dunder van ſubſtantie, en werden voor 't wyfken gehouden; dit waſt wat hoger, te weten tot vyftig voeten, en regter van ſtangen.

De derde en fraaiſte zoorte is die gene, die men Bulu gadu, Aurgading, *en* Aurcuning *noemt, in 't Amboins* Domu habocca, *wiens pypen regt geel zyn, en zo glad als ivoor, waar van ze de naam heeft, een ſlag daar van is doorgaans geel, een andere met weinige en ſmalle groene ſtrepen door het geel geſchildert, hare bladeren zyn kleinder dan aan 't gemeen ſlag.*

Het Robong van de Bulu ſwangi *komt in de nieuwe en volle maan, dog niet alle maanden, zeer ſpits uit, in de dikte van een arm, en ik heb opgemerkt, dat het binnen een tyd van veertien dagen tot de hoogte van tien a twaalf voeten opſchoot, en de eigenaars kunnen in de tyd van drie maanden volwaſſene ſtammen daar van hebben, bequaam om laſten te dragen. Het eerſt uitkomende Robong heeft vele ſcherpe ſpitſen, en een brede voet, dewelke ſchynt uit de aarde te komen, maar als men omtrent een halve voet diep graaft, zo bevind men, dat het met een geknoopte wortel, die wel een arm dik is, zig weer opwaarts kromt, in de lengte van een of anderhalf voet, en aan de hoofdſtam vaſt is, zo dat dezelve zyne armen eerſt nederwaarts zend, in de aarde zig vaſt maakt, en dan weder opwaarts ſchiet om een Robong te formeren, en 't welk men altyd omtrent de nieuwe maan, zomtyds ook by de volle maan, ziet voortkomen.*

Zo heeft dit riet mede de bovengezegde eigenſchap, dat 't jonge veel dikker is dan 't oude, want de jonge ſtangen zyn regt, en ruim een been dik, na 't afwerpen der ruige ſchede, als 't Robong, twaalf a vyftien voeten hoog opgeſchoten is, ſchoon glad, en gras-groen, maar de oude zyn niet meer dan een arm dik, allengskens bleek-geel werdende, en evenwel gantſch niet rimpelig.

Bloeiſel

Flores fructusque deſcribere nequeo, quum raro permittatur, ut juſtam adquirere poſſit ætatem; vetuſti porro ſtipites ob longitudinem nimis graciles ſunt, quam ut ſeſe ſuſtinere poſſint, hinc & oblique ſeſe inflectunt, vicinisque incumbunt, ſi adtingere illos poſſint.

Nomen. Latine *Arundarbor fera*, juxta Malaienſe *Bulu ſwangi.* Notandum vero eſt, per *Swangi* tres denotari res, primo magos ſagasque, ſecundo cunctos incultos ſilveſtres & horrendos locos, rupes & inſulas, uti eſt *Pulo ſwangi* prope Bandam: Tertio cunctos tales fructus plantasque, quæ ſilveſtrem, rugoſum, & incomptum præbent adſpectum, vel ferocem naturam, uti ſupra libro ſecundo Cap. 39. exemplum propoſuimus in *Limone ſwangi.* Amboinice *Domu, Domul*, & *Dumulo* vocatur, in Leytimora *Domar*, in Huamohela *Waan ſemane*, Ternatice *Tabatico nani*, Bandaice *Bulu feri*, & *Bulu tomber*, quæ nomina alii proprie luteæ tribuunt ſpeciei, vulgarem vocantes *Bulu key*, Javanice *Ampel*, Macaſſarice *Bulo* . . . . Baleyice *Tibing ampel*, h. e. arundo portatilis. Sinice *Tijetick* h. e. arundo lapidea, ob ejus duritiem, & ſpinoſos ramos, licet Sinenſis Atlas aliud *Cho* ſeu *Tsju* deſcribat, ſupra Cap. 4. memoratum.

Locus. Hæc arundo fere ubique obvia eſt per totam Indiam, ſed quasdam habet varietates juxta locorum varietatem, uti & hic in Amboina, atque Moluccis usque ad inſulas Auſtrales: Hac in Provincia elegantiſſima obcurrit in Manipa, creſcitque æque in ſilvis in altis montibus, quam plantata in hortis ſilveſtribus, & circa ædes, propagatur autem per binos tresve nodos, quorum ſummus pauca cænoſa repletur terra, ac porro aqua repletur, obturatur, & oblique poſita terræ committitur, ex ejus nodis tum ſurculi progerminant, ſicco autem aëre aqua conſpergendi ſunt iſti nodi, donec ſurculi propullulent.

Arundo lutea hiſce in inſulis non ſilveſtris eſt, ſed ubique plantatur, Javanorum *Bulu ſwangi* non adeo craſſa eſt quam Amboinenſium, nihilominus ſubſtantia ejus craſſa eſt ac dura.

Uſus. Ex hac arundine pali formantur ſex circiter pedes longi, *Panukol*, h. e. vectes dicti, quibus cuncta onerum genera portantur, ſubſtantia enim ejus eſt levis, ac nihilominus fortis, glabra, & humeris apta, ex rectis ejus ſtipitibus tectorum ligna, & ex craſſiſſimis ædium poſtes fabricantur ac ſepes, quæ vehementiſſimos edunt ictus & ſonitus, quum incendio comburuntur, quando notum ejus nomen *Bambu Bambu* facile exauditur.

Tiffadores pontes ſuos formant ex una Calappo ad aliam, quum unam alteramve arundinem conligant, quibus pedes firmant, aliamque paulo altiorem, cui manus injiciunt, quod horrendum præbet ſpectaculum, homines nempe in tanta altitudine per arundinem ambulare vix brachium craſſam: Robong ſeu ſurculus *Bulu ſwangi* vix pedem altus, proxime convenit illi *Bulu Java*, eſtque omnium aptiſſimus ad coquendum & muria condiendum, quum ejus ſubſtantia ſit craſſiſſima, cujus modus ſeu præparatio ſupra in *Bulu Java* eſt enarrata, cavendum vero eſt, ne hos aliosque ſurculos crudos edant, quum ſummam faucium anxietatem, immo ſuffocationem fere adſerant, hæc autem malignitas per aquæ coctionem tollitur.

Atsjar ſeu ſalgama ex arundinibus præparata optimum & delicatum præbet obſonium ad adpetitum excitandum, eſtque ſalubre in itineribus marinis, quem in finem noſtrates reduces magnam ejus copiam in Europam deducunt.

Bulu ſwangi, æque ac *Bulu feru*, & *Bulu Java*, in uſu ſunt tempore belli, ex quibus tribuli, & tibialia formantur *Songa* dicta, quæ acuta ſunt ligna, a ſpithama ad binos tresve pedes longa, quæque ad inferiorem apicem ſuleum habent, quo terræ infiguntur, circa clauſtra & ad viarum tramites, unus vero tribulorum apex erectus eſt, qui in tribulis ventralibus parum oblique ſitus eſt, ſuntque plerumque parum adusti, unde adeo duri ſunt, ut ſoleas penetrent & perforent, ſi arundines *Bulu ſwangi* ad manus ſint, haſtilia ex ipſis formari poſſunt *Sagu ſagus* dicta, quorum apices ad ignem quoque parum aduruntur.

Apud *Linſchotenum* atque Portugallicos ſcriptores legitur, hanc arundinem adhuc teneram ad ignem incurvari & inflecti, quæ ita porro excreſcit, ut dein ex ipſa ſellæ geſtatoriæ *Palanbius* dictæ formentur,

Bloeiſel en zaat kan ik niet beſchryven, om dat men 't zelden tot zyn behoorlyke ouderdom laat komen; de oude ſtangen nu wegens hare lengte te rank werdende, buigen haar ſchuins, en ruſten op de naaſte boomen, zo ze die bereiken kunnen.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor fera, *na 't Maleits* Bulu ſwangi. *Nu is te weten, dat* Swangi *drie dingen beduit, 1. tovenaars en hekſen, 2. alle wilde, onbewoonde, en vervaarlyke plaatſen, klippen, eilandekens, als daar is* Pulo ſwangi, *by Banda.* 3. *Alle zodanige vrugten en planten, die een wild, ruig, en verwerd aanzien hebben, of van een wederſpannigen aard zyn, gelyk wy boven in 't 2. Boek, Hoofdſt. 39. een exempel in de Limoen-ſwangi gegeven hebben; op Ambona* Domu, Domul, *en* Domulo, *op Leytimor* Domar, *op Huamoel* Waan ſemane, *op Ternaten* Tabatico nani, *op Banda* Bulu feri *en* Bulu tombor, *welke namen andere eigentlyk de gele zoorte geven, en de gemene noemen ze* Bulu key, *op Java* Ampel, *in 't Macaſſaars* Bulo . . . . *op Baleits* Tihing ampel, *dat is ſteen-riet, wegens zyn hardigheid en doornagtige takken, hoewel den Chineeſen Atlas een ander Cho of Tsjo beſchryft, boven Hoofdſtuk 4. aangehaalt.*

Plaats. *Dit riet is gemeen ſchier door geheel Indien, dog met eenige veranderingen, na de verſcheidenheid der landen, en ze mede hier in Amboina en de Moluccos, tot in de Zuid-ooſter Eilanden; in deeze Provintie heeft men 't ſchoonſte op Manipa, het waſt zo wel in 't wild op hooge gebergten, als geplant in de bostuinen, en omtrent de huizen, men plant 't met twee of drie leden, in 't bovenſte een weinig ſlykige aarde gedaan, voorts met water gevult, toegeſtopt, en ſchuins in de aarde begraven, ze komen uit de knoeſten nieuwe ſcheuten voort; men moet 't by droge tyd met water beſproeyen, tot dat de ſcheutjes uitkomen.*

Het gele riet vind men in deeze Eilanden niet in 't wild, maar wert overal geplant: de Javaanſe Bulu ſwangi *is zo dik niet van riet als d'Amboinſe, niet te min dik van ſubſtantie en ſterk.*

Gebruik. *Van dit riet werden ſtangen gemaakt, omtrent zes voeten lang,* Panukol, *dat is, draag-boom genaamt, waar mede men allerhande zware laſten draagt, want 't is ligt, en niet te min ſterk, glad, en gemakkelyk voor de ſchouder, uit de regtſte ſtammen werden ſparren tot daken, en uit de dikſte ſtylen tot huizen en heiningen gemaakt, geven geweldige ſlagen, als ze in brand raken, wanneer men zeer kennelyk haar naam* Bambu Bambu *hoort.*

De Tiffadoors maken hare bruggen van den eene Calappus-boom tot den anderen, een of twee bamboeſen nevens malkanderen bindende, daar zy de voeten op zetten, en een ander wat hoger, daar aan zy haar vaſt houden, 't welk yſſelyk om te zien is, dat menſchen in zulken hoogte wandelen over een riet, dat pas een arm dik is. Het Robong van Bulu ſwangi, *niet boven een voet hoog zynde, is naaſt dat van* Bulu Java, *het bequaamſte tot koken en inleggen, om dat het de dikſte ſubſtantie heeft, wiens manier boven in* Bulu Java *verhaalt is. Men moet zig egter wagten, die en andere Robongs rauw te eten, want het brengt een zulke benautheid in de keel, als of 't verwurgen wilde, welke ſchadelykheid hem door 't opkoken in 't water benomen wert.*

Het Atsjar van alle Bamboeſen gemaakt, is een treffelyke en aangename toeſpys, om den appetyt te verwekken, en gezont op Zee-reiſen, tot welken einde onze t'huisvaarders ook een goede party mede in Europa voeren.

De Bulu ſwangi, *zo wel als de* Bulu feru, *en* Bulu Java, *zyn gebruikelyk by tyden van Oorlog, om voetſcheen- en buik-angels daar van te maken,* Songa *genaamt, 't welk zyn ſpitſe houten van een ſpan, tot twee a drie voeten lang, by de onderſte ſpits een keep hebbende, waar mede men ze in de aarde ſlaat, rondom de fortreſſen, en aan de paſſagien der wegen, met de eene ſpits in de voet-angels over eind, in de buik-angels wat ſchuins ſtaande, dewelke gemeenlyk wat gebrand zyn, en daar door zo hard, dat ze door de ſchoen-zoolen dringen konnen, als men de rieten van* Bulu ſwangi *heeft, zo kan men ook werp-ſpieſſen, of* Sagu ſagus *daar van maken, werdende de ſpitſe ook wat in 't vuur gezengt.*

By Linſchoten *en de Portugeſe Schryvers leeſt men, hoe dit riet nog jong zynde, al willens met vuur gekromt en gebogen wert, dat het daar na zo blyft, tot gebruik van* Palanhius *of draagzetels, 't welk in deeze Eilan-*

Digitized by Google

quod vero hiſce in inſulis, ubi homines non ita ſunt otioſi ac commodi, non eſt in uſu.

Secunda ſeu ſilveſtris ſpecies adhibetur inſtar *Bulu ſammet* ad alas navigiorum minorum ſeu Correcorren, ac porro omnes tres ſpecies promiſcue ad malos, gubernacula, aliaque navium inſtrumenta, ſuntque porro in tanto uſu ad ſupellectilis varia genera & commoda, ut cuncta enarrari nequeant, ita ut tales regiones infortunatæ atque orbatæ cenſeantur, in quibus non una alterave harum arundinum ſpecies creſcit; immo ipſa Amboina & Moluccæ multis in rebus deſtituerentur, licet ſufficiens ipſis ſit materies, ex qua horti, ædes, ſepes, aliaque exſtrui poſſunt, quales ſunt Sagu rami, de quibus ſupra libro primo latius fuit actum, quæque cunctæ Occidentales regiones ex arundinibus conficere debent.

Nullum ejus novi uſum medicum, niſi qui ſupra *Cap.* 4. in *Bulu Java* fuit memoratus, quem in finem hæc ſpecies prævalet.

Ob multiplicia harum arundinum commoda gentiles harum regionum antiquis jam temporibus & etiamnum clam *Bulu ſwangi* divino proſecuti ſunt honore, quod præ reliquis in Amboina ſatis notum eſt, in ſuperioribus enim temporibus prope ſummum collem *Soja ſeri Mahu* dictum, ubi olim elegans arundinis frutex, luteæ nempe ſpeciei, ſed jam maxima ex parte perditus, locatus fuit cum ingenti Bintangora litorea & Varinga, macula erat poſita antiqua, in qua baculum circumagitabant, quumque pluvias excitare volebant, immolabant alba gallina iſtam arundinem, quam fabulantur ortam fuiſſe ex baculo, quem primus ipſorum Patty manibus tenebat, quum ex cœlo delaberetur, credebant autem pluviæ quendam Deum iſtos inhabitare montes, quum binæ iſtæ memoratæ arbores litoreæ ibidem creſcerent, ac plures Leytimoræ fluvii ex vel circa hujus montis pedem ortum ſuum ducerent: Omnes lignei cultelli, quibus parietes ac paggers ex Gabba Gabba exſtructi connectuntur, ex fiſſa hac arundine formantur, qui cuncta mollia penetrant ligna.

Huic Capiti quatuor exoticæ mihi ſubjungendæ ſunt ſpecies, quibus nullum alioquin commodum locum tribuere poſſum, atque *Bulu ſwangi* quodammodo affines eſſe videntur, quarum prima eſt *Guada* ab *Euſeb. Nieremberg. Lib.* 14. *Cap.* 194. deſcripta, qualis arundo in India Occidentali creſcit ad pedis craſſitiem, quæque adeo fortis & dura eſt, ut ruſticorum ædes ex ipſa exſtruantur.

Secundo, *Arundarbor nigra*, Sinenſibus *Outik*, craſſitiem brachii pueruli habet, & minus, ejusque fiſtulæ circiter dimidium pedem longæ, externe eleganter nigricantes & glabræ, interne penitus fere lignoſæ, totusque ejus ſtipes vix viri altitudinem adtingit, quantumque mihi videtur, convenit cum arundine Hiſpanica in inſulis Canarienſibus creſcente, quæ olim adhibebatur ad baculos, excepto quod hæc alba, illaque ſit nigra; arundo hæc Sinenſis adeo ſolida eſt, ut tenuibus ex fuſtibus gravia onera portari poſſint, porro etiam baculis, tabulatis, & cancellia ciſtarum & ſcriniorum inſervit, obcurrit autem in Sina & Japana.

Tertio *Cha* ſeu *Tsjatick* cum ſuperiore *Bulu gading* convenit, eleganter enim variegata eſt ex flavis & viridibus ſtriis, flavæ vero copioſiores ſemper ſunt, non multum in Sina obvia eſt, nec niſi in remotis montibus, ex quibus Sinenſes medici illam deducere curant ob folia, quæ in uſum medicum adhibent, ipſorum enim decoctum conducit iis, qui ex febribus ardent & incaleſcunt, ac Cephalæa laborant, quem in finem Sinenſes Amboinam inhabitantes folia noſtræ *Bulu gading* in uſum vocant, oppoſitæ itaque eſt virtutis, quam fuit in præcedenti capite dictum de Zeylanenſi ſpinoſa arundine: In Sina alia hujus arundinis invenitur varietas, quæ *Bulu Tsjatsjar* h. e. varioloſa arundo vocatur, quum maculis albis inter viride ſit diſtincta & variegata, inſtar hominum, qui cicatrices ex variolis retinuerunt.

Quarto, *Arundo Japanica in Dodonæi appendice* delineata ſub nomine, *Arundinis Indicæ farctæ*, vulgo, licet erroneè, Rottang Japanenſium dicta, quæ elegantes exhibet nodoſos iſtos ſtipites ſeu bacellos, quos manibus geſtamus, plerumque ſuperne & inferne argento obductos, nullo autem modo tales ſunt, quales videntur, ipſorumque nomen indigitat, nulla enim

den (daar de luiden zo gemakkelyk niet zyn) in geen gebruik is.

De tweede of wilde zoorte, word gebruikt als de Bulu ſammet, *tot vlerken aan de Correcorren, en voorts alle drie door malkander tot maſten, roers, en diergelyke ſcheepsbomen op de inlandſe vaartuigen; in ſumma tot zo veel noodwendigheden in de huishouding en ſcheepsbouw, dat men dezelve niet opſtellen kan, zo dat men de landen ongelukkig en gebrekkelyk agt, die niet met d'eene of d'andere zoorte van dit riet verzien zyn: ja zelfs Amboina en Moluccos zouden in vele dingen zonder dit riet verlegen zyn, die nogtans andere ſtof hebben om hare tuinen, huizen, wanden, en paggers daar van te maken, gelyk de Sagu-takken zyn, waar van in 't eerſte Boek gezegt is, daar ze meeſt alle de Weſterſe landen uit Bamboeſen moeten maken.*

In de medicyne weet ik geen ander gebruik, als die boven Capittel 4. *in de* Bulu Java *vermelt is, waar toe egter deeze zoorte voor beter gehouden werd.*

Om deeze veelvuldige nuttigheden hebben mede de Heidenen deezer Eilanden in voortyden, en nog heimelyk de Bulu ſwangi *Goddelyke eer aangedaan, gelyk onder anderen in Ambon genoegzaam bekent is, wat in voortyden geſchiet zy, by de hoogſte heuvel van* Soja ſeri Mahu *genaamt, daar van ouds een ſchoone Bamboes-ſtruik ſtond, van de geele zoorte, dog nu meeſt vergaan, nefſens een groot ſtrand-Bintangor, en Waringe-boom: by de Bamboes ſtruik ſtond een antiekſche waterpot, waar in zy met een ſtok roerden, als zy regen wilden doen komen, en deden offerhande met een wit hoen aan gemelde Bamboes, die zy fabuleren gewaſſen te zyn uit een ſtok, die haar eerſt Patty in de hand hadde, doen hy uit de lugt viel, zy geloofden dat een zeker water of Regen-god op die berg moeſt wonen, om dat de twee gemelde ſtrandbomen aldaar groeiden, en de meeſte rivieren van 't land Leytimor uit of omtrent de voet van deezen berg haar oorſpronk hebben; alle houten nagels, waar mede men de wanden en paggers uit* Gabba Gabba *gemaakt, t'zamen ſpykert, werden van dit gekloofd riet ook gemaakt, dewelke door alle weke houten doordringen.*

By dit Capittel moet ik nog vier vreemde zoorten voegen, dewelke anders geen bequamer plaats kunnen vinden, en met de Bulu ſwangi *eenige maagſchap ſchynen te hebben,* 1. Guada *by* Euſeb. Nierenberg Lib. 14. Cap. 194. *beſchreven, is een diergelyke riet in Weſt-indien waſſende, in de dikte van een been, en zo ſterk, dat men de Boere huizen daar van maakt.*

2. Arundarbor nigra, *Chinees* Outik, *is in de dikte van een kinder-arm, en minder, de pypen omtrent een halve voet lang, van buiten ſchoon, zwart, en glad, van binnen met hout, ſchier geheel uitgevult, en de gehele ſtam niet boven een man hoog, as 't ſchynt, overeenkomende met het Spaans-riet, in de Canariſe Eilanden groeyende, en eertyts gebruikelyk tot handſtokken, behalven dat dit laatſte wit, en 't vorige zwart is: dit Chineeſe riet is zo ſterk, dat men aan zulke zware laſten kan dragen, wordende verders gebruikt tot handſtokken, lyſten, en pilaartjes aan kiſten en kantoren, men vind 't in China en Japan.*

3. Cha *of* Tsjatick *komt over een met 't bovenſtaande* Bulu gading, *want 't is fraai geſchildert, met geele en groene ſtrepen, dog 't geele is altyd het meeſte, 't werd in China niet veel gevonden, en dat ver in 't gebergte, van waar het de Chineeſe Geneesmeeſters laten halen, wegens zyne bladeren, die zy tot eenig medicyn gebruiken, want deszelfs afkookzel gedronken, is goet voor verhitte menſchen, die koorſig zyn, of anders hoofdpyn hebben, tot welken einde de Chineeſen in Amboina wonende, de bladeren van ons* Bulu gading *somtyts zoeken, dierhalven van contrarie kragten, als in 't voorgaande Hoofdſtuk van 't Ceylonſe doornagtig riet gezegt is: In China heeft men nog een verandering van dit riet, 't welk men* Bulu Tsjatsjar, *dat is, pokkig riet noemt, om dat het geſpikkelt is op 't groen met witagtige plekken, gelyk menſchen, die veel lidtekenen van de pokken hebben.*

4. Arundo Japanica in appendice Dodonæi, *afgeſchetſt onder de naam van* Arundo Indica farcta, *in 't gemeen, hoewel abuſivelyk Japanſe Rottang genaamt, zyn de ſchoone en geknopte ſtokjes of ryskens, die men in de handen draagt, doorgaans onder en boven met zilver beſlagen: zy zyn geenzins 't gene dat ze ſchynen, en haar naam medebrengt; te weten Rottangs, want daar is geen*

Digitized by Google

enim invenitur Rottangæ ſpecies, quæ tot internodiis ac protuberantibus nodis ſeu annulis, nec ſupra nec infra terram, creſcit, neque etiam ſunt veræ radices cujusvis arundinis ſub terra creſcentes, uti Europæi noſtrates hucusque perſuadere ſibi voluerunt.

Verum eſt cunctas ſupra deſcriptas arundinum ſpecies, per Indias creſcentes, nodoſas gerere radices inſtar Zingiberis & Galangæ, hæ vero ſunt breves, nec protuberantes gerunt annulos, ſeſeque dividunt ab utraque parte in multos laterales ramos: hic vero ita dictus Japanenſium Rottang ſtipes nihil aliud ſunt niſi ſpuriæ radices, quæ ex vetuſtis & ſæpius detruncatis arundinum fruticibus ſupra terram ex ſtipitibus transverſaliter progerminant, quales in hiſce regionibus ex Mangiis & Pandango propullulant; excepto quod Japanenſium Rottang non tam alte ſupra terram excreſcat, intus autem hæ ſpuriæ radices ſolidæ ſunt, & oppletæ lentiſſima lignoſaque ſubſtantia, ſolidiore, quam in ulla arundine, longitudinem habentes quatuor quinqueve podum, harumque craſſiſſima, raro tamen obvia pollicem craſſa eſt, ac vulgatiſſima minimi digiti craſſitiem obtinet, immo minorem, neutiquam autem tam rectæ ſunt, quales manibus tenentur, recenter vero exciſæ ita formantur, ac gravitate ponderis cujusdam, quod ipſis adpenditur, ita extenduntur, diviſæ autem ſunt, uti dictum fuit, in multa internodia & protuberantes annulos, qui circa ortum ex trunco vix transverſalem pollicem diſtant, ac ſenſim magis ad ſuperiorem partem diſtant, ita ut ſuperiora internodia tres quatuorve digitos transverſales longi ſint, craſſiſſimis nempe in ſtipitibus, in tenuioribus enim breviores ſunt, ſpuriarum vero harum radicum extremitates ad terram quidem incurvantur, ſed ipſi non infiguntur, ex gemmis autem, quæ undique annulis inſident, multæ excreſcunt lignoſæ fibrillæ, quarum inferiores in terram penetrant, ipſamque perforant, ſuperiores vero breves tantum quaſi ſunt ſpinæ, quæ omnes abſcinduntur.

Quivis nodus ab una parte ſulcum gerit anterius acuminatum, ſubſequens vero internodium ab obpoſita illum gerit parte, quem alternatum ordinem præciſe obſervant usque ad ſummum hi nodi, in hoc autem ſulco rudimentum ſicci folii videtur decubuiſſe; internodia hæc transverſaliter ornata ſunt lineolis, quæ ſubtiles mentiuntur fiſſuras, quæ in ſulcos iſtos determinantur.

Hæ porro depuratæ Rottangæ, quales venales deferuntur, tres cum dimidio & quatuor pedes longæ, pallidæ ſunt flaveſcentes ſeu ſtraminei coloris, leves, ſolidæ, lentæ, atque ſubſtantiæ infragilis, ſi modo non diu pulvere ſint obrutæ, unde corrumpuntur, ex Japana autem deducuntur, Sinenſes vero mihi adfirmant, in ipſorum patria quoque reperiri, potiſſimum creſcentes ex præcedenti octava ſpecie *Bulu ſwangi*; licet ex aliis aliquando ſpeciebus itidem progerminent, ſi modo vetuſti fuerint ipſarum frutices ac ſtipites ſæpius detruncati, in ipſorum vero regione nullus laborem adhibere vult ad fuſtes tales manuales ſeu baculos ex illis formandos.

Quomodo Sinenſium chartæ ex hac quoque ſpecie præparentur, ſub finem ſuperioris ſecundi Capitis ad *Bulu ſeru* examina.

geen Rottang-zoorte, die met zo veele leden, en uitſtekende knopen of kringen, nog boven nog onder de aarde waſt; zo zyn het ook niet de eigentlyke wortelen onder de aarde van eenig Bamboes, gelyk onze Europianen tot nog toe malkanderen wys gemaakt hebben.

Wel is waar, dat alle de bovenbeſchrevene zoorten van Bamboeſen, hier en elders in Indien groeyende, gelede wortels hebben, gelyk Gember *en* Galanga, *maar die zyn kort, hebben geen uitbuilende kringen, en verdelen zig aan wederzyden in vele zydetakken, die zogenoemde Japanſe Rottang-ſtam zyn anders niet dan by-wortelen, of baſtaard-wortelen, dewelke aan oude en dikwils uitgekapte Bamboes-ſtruiken boven de aarde uit hare ſtammen dwers uitſchieten, gelyk men in deeze landen aan de* Mangi Mangi *en* Pandang *ziet, behalven dat de Japanſe Rottang zo hoog niet boven de aarde voortkomt. Zy zyn van binnen maſſief, en gevult met een zeer taye houtagtige ſubſtantie, vaſter dan aan eenig Rottang, in de lengte van vier a vyf voeten, de dikſte, die men zelden vind, van een duim, de gemeenſte van een pink, en dunder, zy groeyen geenzins zo regt, gelyk men die gene ziet, dewelke men in de handen draagt, maar de verſch afgeſnede werden aldus gerekt door de zwaarte van eenig gewigt daar aan gehangen. Zy zyn als gezegt, in vele leden en uitbuilende kringen verdeelt, dewelke omtrent den oorſpronk uit den ſtam ſchaars een dwers-duim van malkanderen ſtaan, en dan allengskens na voren toe verder van malkander, zo dat de voorſte leden drie en vier dwers-vingeren lang zyn, namentlyk, aan de dikſte ſtokken, aan de dundere zyn ze korter; de uiterſte einden van deeze bywortelen krommen zig wel om na d'aarde toe, dog maken zig daar in niet vaſt, maar uit de oogen, die rondom aan de kringen ſtaan, ſchieten vele houtagtige vaſelingen uit, waar van de onderſte weder in de aarde dringen, maar de bovenſte blyven korte ſtekels, dewelke men allegaar afſnyt.*

Ieder lid heeft aan d'eene zyde een keep, voorwaarts ſpits toeloopende, en 't volgende lid heeft ze aan d'andere zyde, onderhoudende deeze verwiſſelde ordre precys tot 't uiterſte einde toe, waar in ſchynt eenig ſchepſel van een droog blad gelegen te hebben; de leden zyn over dwers verciert met linien, als ſubtile ſcheurtjes, dewelke in de voornoemde kepen eindigen.

Voorts deeze ſchoon-gemaakte Rottangs, *zo als men ze te koop brengt, drie en een half en vier voeten lang, zyn bleek-geel of ſtrooverwig, ligt, ſtyf, taai, en van een onverbrekelyke ſubſtantie, als zy maar niet lange met ſtof bedekt leggen, want daar door bederven ze, men brengt ze uit Japan, dog de Chineeſen verzekeren my, dat ze in haar land ook te vinden zyn, groeyende meeſt aan de naaſt voorgaande agtſte zoorte* Bulu ſwangi, *hoewel ze aan andere zoorten zomtyts ook voortkomen, als 't maar oude ſtruiken zyn, en die dikwils uitgekapt werden, dog in haar land wil niemand de moeite doen om 'er handſtokken van te maken.*

Hoe 't Chineeſe papier mede hier uit gemaakt werd, ziet agter aan 't bovenſtaande tweede Hoofdſtuk, van de Bulu ſeru.

Tabula Quarta

Surculos exhibet arundinis arboreæ feræ *Bulu ſwangi* dictæ.

De Vierde Plaat

Vertoont eenige jonge ſtruikjes van het wilde Boom-Riet, *Bulu ſwangi* genaamt.

CAPUT OCTAVUM.

Canna Paluſtris. Cano Cano.

ARundines relinquens arboreas, tranſeo ad minores quaſdam deſcribendas ſpecies, quarum *Cano Cano* vulgari noſtrati arundini ſimilis eſt, in uliginoſis enim creſcit locis, eandem exhibens formam, cujus ſtipites pollicem craſſi ſunt, duodecim ac ſexdecim pedes alti, recti, & firmi, brevibus ex internodiis compoſiti, non ultra palmæ longitudinem diſtantibus, atque inferius magis combinatis, ultra dimidium nudi ſunt & externe virentes.

Folia binas ſpithamas, ac ſuperiora duos pedes longa ſunt, in longum apicem deſinentia, binos treſve digitos lata, glabra, & firma, nullis hirtis vel pungentibus pilis hirſuta, quales in Leleba conſpiciuntur, parum ſtriata, ad inferiorem ſemper partem latiſſima, atque transverſaliter ortum ſuum habent ſolitaria, ac plerumque alternata, ex inferiorum foliorum alis longi excreſcunt petioli laterales, ſimilia gerentes folia, plerumque erecti inſtar matricis.

Flores in longam conliguntur plumoſam glumam, uti in arundine ſaccharata, quæ tamen multo tenuior eſt, ultra binas ſpithamas longa, quæ nulla conſpicienda dat ſemina.

Radices per paludoſum prorepunt ſolum, atque ubique novos emittunt ſurculos, quibus hæc arundo intra breve temporis ſpatium quam maxime multiplicatur, ejus vero ſtipites interne concavi ſunt, uti in vulgari noſtrate arundine, creſcit autem non tantum in palodoſis & arenoſis, ſed etiam in altis locis, inferne humidis, & ſoli bene expoſitis.

Nomen. Latine *Canna paluſtris.* Gluma autem ſeu flores omnium arundinum Latine & Græce *Anthela* vocantur, atque hæc arundo Malaice & Ternatice *Cano Cano*, Amboinice *Tatepal* & *Tatupele*, major vero additur ad diſtinctionem minoris ſpeciei in ſubſequente Capite deſcriptæ: Macaſſarice *Lantebu*, Baleyice *Tubu ſala*, quod tamen nomen potius ſubſequenti ſurctæ ſeu ſilveſtri arundini ſacchariferæ competit: Ternatice *Lou lou Idje*, h. e. parva *Bulu ſeru.*

Locus. In Amboina nuſlibi obcurrit niſi ad fluminum oras, ipſorumque ripas humiliores, quæ ſæpius innundantur, præſertim ad oras maritimas, & in Paſſo Baguala, hujus vero arundinis ſilvæ periculoſæ ſunt Crocodilorum latebræ: In Celebe circa Macaſſaram totos obcupat campos, qui pluvioſis menſibus aqua ſunt ſubmerſi, uti quoque in Sumatra, arundines vero ibi ſunt majores Amboinenſibus.

Uſus. Defectu *Lelebæ*, aliarumve arundinum adhibetur ad Pancawa, qui tenues ſunt aſſerculi, quibus Atap circumſuitur, non autem ita durabilis eſt quam veræ iſtæ arundines. Magnates Macaſſarenſes Oryzam ſæpe hiſce arundinibus infarctam deferri jubent, quam in prandiis ad oblectamentum edunt, quum ex ipſorum ſententia melior inde ejus ſit guſtus ac odor.

Tabula Quinta

Cannam exhibet paluſtrem *Cano Cano* dictam, quæ forte eſt Arundo vallatoria Indiæ Orient. noſtrati ſimilis *Plukn. Mantiſſ.* p. 28.

VIII. HOOFDSTUK.

De moeraſſige Canna.

V*An de boomagtige rieten affcheidende, zullen wy eenige kleine zoorten beſchryven, waar van de* Cano Cano *is ons gemeen riet gelyk, want het waſt op vogtige plaatſen, en in dezelfde gedaante, te weten, met ſtammen een duim dik, en twaalf a zeſtien voeten hoog, regt en ſtyf, met korte leden, die niet boven een hand van malkander ſtaan, en beneden nog digter, over de helft ſtaan ze bloot, en zyn van buiten groen.*

De bladeren zyn twee ſpannen, en de bovenſte twee voeten lang, met een lange ſpitſe, twee en drie vingeren breed, glad en ſtyf, zonder die ſtekelyke wolligheid, die men aan de Leleba ziet, weinig geſtreept, agter altyd breedſt, en ſtaan dwars uit haren ſtam, enkeld, en meeſt met beurten tegens malkander, uit den ſchoot der onderſte bladeren ſchieten lange zyde ſtelen, in diergelyke bladeren verdeelt, en meeſt over eind ſtaande, gelyk den hoofdſteel.

De bloem is een langen riet-pluim, gelyk aan 't Zuiker-riet, dog veel dunder, over de twee ſpannen lang, daar aan men geen zaat ziet.

De wortelen kruipen langs een moeraſſige grond, en ſchieten overal nieuwe ſtangen uit, waar door dit gewas in korten tyd zeer vermenigvuldigt, de ſtangen zyn van binnen hol, gelyk ons gemeen riet, 't waſt niet alleen in moeraſſige en zandige, maar ook op verheve plaatſen, als ze maar van onderen vogtig zyn, en wel ter zonne ſtaan.

Naam. *In 't Latyn* Canna paluſtris. *De pluim of bloem van alle rieten hiet in 't Latyn en Grieks* Anthele, *'t voorſz. riet in 't Maleits en Ternataans* Cano Cano, *in 't Amboins* Tatepal *en* Tatupele, *het groote tot onderſcheid van 't kleine, in 't volgende Hoofdſtuk beſchreven, op Macaſſaars* Lantebu, *op Baleits* Tubu ſala, *welke naam egter 't volgende gewilde of wilde Zuiker-riet beter toekomt, op Ternaten* Lou lou Idje, *dat is kleine* Bulu ſeru.

Plaats. *In Amboina vind men het nergens, dan aan de kanten van rivieren, die een lagen oever hebben, en dikwils overlopen, byzonderlyk aan de zeekant, en op de Paſſe Baguala, en zyn deze rietboſſen zorgelyke ſchuilplaatſen van den Crocodil. Op Celebes omtrent Macaſſar beſlaat het gehele velden, dewelke in de regen-maanden onder water ſtaan, als mede op Sumatra, dog de rieten zyn aldaar wat grooter als de Amboinſche.*

Gebruik. *By gebrek van* Leleba *of andere Bamboeſen werd het gebruikt tot Pancawa, dat zyn dunne latjes, daar men de Atap om naait, dog is zo durabel niet als de regte Bamboeſen. De groote Heeren op Macaſſar laten haar ryſt, die zy over tafel eten, zomtyds tot plaiſier in deze rieten komen, van dewelke zy een aangename geur bekomen.*

De Vyfde Plaat

Vertoont de moeraſſige Canna, *Cano Cano* genaamt, welke mogelyk is het Wal-Riet van Ooſtindien, na ons Inlandſche gelykende, van *Plukn.* in zyn *Mantiſſ.* p. 28.

CAPUT NONUM.

Arundo farcta. Djodjo, & Tubu ſala.

SUnt quædam in India arundines farctæ, quarum in hiſce Orientalibus inſulis binas obſervavi ſpecies, harum prima eſt arundo telorum ſeu *Arundo toxica*, quæ vix minimi digiti craſſitiem habet, ac plerumque tenuior eſt, nihilominus tamen firmiſſima & recta, breves gerens nodos, quatuor & quinque pollices longos, intus fungoſa & durinſcula medulla repletos.

Ejus folia oblique eriguntur, viginti quatuor & viginti ſex pollices longa, plerumque vero breviora, binos lata digitos, in longum deſinentia apicem, ac glabra.

Ejus flores ſunt albi & plumoſi inſtar alius arundinis, qui longa nempe ex ariſta, in multos petiolos diviſa, exereſcunt, ac tenuia exhibent capitula in longos terminantia apices, uti in avena.

Secundo vulgaris bujus ſpecies in depreſſis creſcit locis, ac proprie vocatur *Tubu ſala*, parumque differt a præcedenti montana ſpecie; eſt enim major & craſſior, a decem ad duodecim pedes alta, a minimo digito ad maximum digitum craſſa, non vero rotunda, ſed parum compreſſa & anguloſa, hujus internodia multo longiora ſunt quam in priori, ab octo, novem, decem, ad duodecim pollices longa, intus repleta medulla alba, fungoſa, & fibroſa inſtar juncorum, nec ita firma eſt quam præcedens arundo.

Ejus folia tres quatuorve pedes longa ſunt, binos pollices lata, glabra, & magis polita quam prioris, parum deorſum inflexa & complicata, quæ vero in graciliori & ſaxoſo proveniunt ſolo, anguſtiora ſunt, ex quovis ſuperiore nodo longa excreſcit ſpica, quæ ſenſim major & longior eſt; ſimulque longam formant plumam ſen glumam, nullo tamen modo lanuginoſam, ſed palcaceis & pallide virentibus nodis onuſtam, quorum quivis in longum terminatur apicem inſtar avenæ, ac plerumque ſterilis eſt, excepto quod quidam inferius durum gerant granulum.

Utriusque ſpeciei radices juxta terram prorepunt inſtar reliquarum arundinum, hinc inde novos emittentes ſurculos, denſioremque formantes fruticem, quum in humidis & frigidioribus creſcat vallibus, tam pinguia producit folia & ſtipites, ut tenera putaretur eſſe arundo ſaccharifera, quædam etiam hujus reperiuntur varietates juxta varias regiones, quæ tamen non ſufficiunt ad certam conſtituendam ſpeciem.

Nomen. Latine *Arundarbor farcta*, juxta Græcum *Naſtos* & *Toxica*, primam montanam ſpeciem, proprie vocarem *Toxicam*, h. e. telorum arundinem, uti hæc in Ternata *Djodjo* vocatur: Amboinice *Hena* & *Louhuan*: Secunda peculiariter dicitur *Tubu ſala*, h. e. *arundo ſaccharifera ſpuria*, Amboinice *Tatepal* & *Tatexar*, minor ad diſtinctionem majoris in præcedenti Capite deſcriptæ: Macaſſarice *Bodjo Bodjol.*

Locus. Prima ſpecies montes obcupat & colles, ſoli bene expoſitos, ſecunda ubique obvia eſt in planis campis & ad montium pedes, utræque vulgares ſunt in cunctis Archipelagi Moluccani inſulis, optima vero arundo toxica creſcit in magna Gelolo, & in inſulis Papuenſibus; Amboinenſis enim multo inferior eſt, nec ita firma.

Uſus. Arundo toxica ab Alphorenſibus, Papoenſibus, reliquisque incolis, inſulas ad Eurum ſitas inhabitantibus, quotidie adhibetur ad fiſtulas, canalesque telorum ſuorum ex ipſa formandos, quæ quatuor pedes longa & dimidium digitum craſſa ſunt, hiſce inponunt apices palmam longos, ex duro quovis ligno conſtructos, quorum quidam ſunt plani & glabri, quidam inæquales & hamati, & toxico quovis ſucco imbuti, qualis eſt *Caſſuvii ſilveſtris* libro primo deſcripti. In quibusdam locis uſurpatur loco pancawæ, in quibus nempe deficit Leleba, quæ alioquin ad conſuendum Atap requiritur.

Secunda ſpecies ſeu *Tubu ſala* eſt mollis, inutilis, nec ad quendam uſum apta, niſi quod Macaſſarenſes & Boegenſes ex ſpongioſa ejus medulla turundas forment, quas poſt haſtilia ponunt, ad fiſtulam emiſſariam replendam, & licet, uti dictum eſt, hæc arundo in

IX. HOOFDSTUK.

Het Pyl-Riet.

D*Aar zyn ook eenige gevulde rieten in Indien, waar van ik in deeze Ooſterſche Eilanden twee zoorten aangemerkt hebbe, 't eerſte is het Pyl-riet, of de* Arundo toxica, *'t welk is niet boven een pink dik, en meeſt dunder, niet te min zeer ſtyf en regt, met korte leden, vier en vyf duimen lang, van binnen met een voos en hardagtig merg uitgevult.*

De bladeren ſtaan ſchuins over eind, vier en twintig en zes en twintig duimen lang, dog meeſt korter, twee vingeren breed, in een lange ſpits eindigende, en glad.

't Bloeiſel is wit en pluimagtig als ander riet; te weten, een lange aire, verdeels in vele ſtelen, en daar aan dunne knopjes met lange ſpitſen, gelyk aan haver.

2. *De gemeene zoorte hier van waſt in de laagte, hiet eigentlyk* Tubu ſala, *en verſchilt wat van de voorgaande berg-zoorte, want zy is grooter en dikker, van tien tot twaalf voeten hoog, van een pink tot een vinger dik, niet regt rond, maar wat gedrukt, aan de zyde kantig; de leden zyn veel langer dan aan 't vorige, van agt, negen, tien tot twaalf duimen lang, van binnen uitgevult met een wit ſpongieus en draadig merg, als biezen, zo ſtyf niet als 't vorige.*

De bladeren zyn drie a vier voeten lang, twee duimen breed, glad, en effener dan aan de voorgaande, wat nederwaarts gevouwen, dog die op een magere en ſteenagtige grond ſtaan zyn ſmalder, uit yder van de bovenſte leden komt een lange aire voort, en vervolgens al grooter en langer, uitmakende te zamen een lange pluimagie, waar aan egter niets wolagtig is, maar met kafagtige en bleek-groene knopen bezet, yder dragende een lange ſpits als haver, meeſtendeel ydel, behalven zommige hebben aan 't onderſte een hard korltje.

De wortel van beide zoorten kruipt langs d'aarde, gelyk aan alle rieten, hier en daar nieuwe ſpruiten uitſchietende, en een digter ſtruik uitmakende als het in vogtige en koele valeyen ſtaat, gewind het zo vette bladeren en ſtelen, dat men 't voor jong zuiker-riet aanziet, ook heeft 't nog eenige andere veranderingen na de verſcheidentheid der landen, die niet genoeg zyn om een vaſte zoorte te maken.

Naam. *In 't Latyn* Arundarbor farcta, *na 't Grieks* Naſtos *en* Toxica, *d'eerſte berg-zoorte zoude ik eigentlyk* Toxica, *dat is, pyl-riet noemen, gelyk die in 't Ternataans* Djodjo *genaamt werd, in 't Amboins* Hena *en* Loinhuan: *de tweede hiet men ook in 't byzonder* Tubu ſala, *dat is* baſtard Zuiker-riet, *in 't Amboins* Tatepal *en* Tatexar *'t kleine, tot onderſcheid van 't groote, in 't voorgaande Hoofdſtuk beſchreven, in 't Macaſſaars* Bodjo Bodjol.

Plaats. *De eerſte zoorte waſt op de bergen en heuvelen, die wel ter zonne ſtaan, de tweede over al in vlakke velden en aan 't hangen der bergen, beide zyn ze gemeen in alle Eilanden van den Archipelagus Moluccanus, dog 't beſte Pyl-riet waſt op groot Gelolo, en in de Papouſe Eilanden, zynde 't Amboinſe verre zo goet en ſterk niet.*

Gebruik. *Het Pyl-riet werd van de Alphoreſen, Papouen, en verdere Inlanderen van de Zuid-ooſter Eilanden dagelyks gebruikt, om de ſchaften van hare pylen daar van te maken, zynde vier voeten lang, en een halve vinger dik, daar aan ſtekenze dan de ſpitjen nog wel een hand lang van eenig hard hout gemaakt, zommige effen, zommige met kertels of weerhaken, en meeſt met een ſchadelyk ſap beſtreken, gelyk daar is die van Caſſuvium Sylveſtre, Lib. 1. beſchreven. In zommige plaatzen gebruikt men 't voor Pancawa, daar men geen Leleba heeft, tot het naaijen van Atap nodig.*

De tweede zoorte of Tubu ſala *is week, ondeugend, en ſchier tot niets gebruikelyk, behalven dat de Macaſſaren en Boegis uit het ſpongieuſe pit de korkjes maken, die zy agter de blaaspylen of ſpatten zetten, om de loop van 't ſpatroer uit te vullen, hoewel nu, als gezegt, dit riet* op

Digitized by Google

in Paponenſibus inſulis, Cerama Orientali, & Gorama creſcat, præferunt tamen iſtarum regionum incolæ illam, quæ in Sergila provenit, & Papoenſibus *Foin* vocatur, atque unam eandemque habet formam cum prima noſtra ſpecie, ſad quæ tenuior, firmior, & durioris eſt ſubſtantiæ. Telorum apices conficiunt ex ſilveſtris Pinangæ ligno, quos contundunt, craſſioremque arundinis partem ipſis jungunt, & firmant rubente & viſcoſo ſucco arboris Gajang dictæ, qui vero deiu in hiſce apicibus niger exſiccatur.

Sergile autem eſt Occidentalis pars Borealis novæ Guineæ, e regione Papoenſis inſulæ Salawat dictæ, ubi Sergilenſes præparata hæc tela venalia deducunt.

In Java, Baleya, & Macaſſara *Tubu ſala* paulo craſſior & pinguior eſt, quam in Amboina, ubi aliquando etiam plantatur ad turundas iſtas miſſilium ex ipſa formandas: Ejus fiſtulæ quoque conducunt ad oculos flatu depurandos, ſi hi viſcoſo quodam humore ſint obnebulati, vel alia quadam incidente re infeſtati, quem in finem fungoſiſſimæ eliguntur.

N. B. Cum *Tubu ſala* nomine & forma quam maxime convenit *Calamagroſtis*, quum vero hæc minor ſit, atque aliquid peculiare de hac ſit notandum, hinc ſingulare ipſi tribuere malui Caput libro decimo.

Tabula Sexta

Arundinem exhibet farctam cum panicula ſua, *Tubu ſala* dictam.

CAPUT DECIMUM.

Arundaſtrum. Tonchat ſeytam.

CUm arundine quodammodo convenit hæc planta, quæ *Arundaſtrum* nobis dicitur, quodque, quantum novi, in nullis reperitur deſcriptum libris, mixtamque gerit formam & ſubſtantiam arundinis, Galangæ, & Juncorum.

Frutex eſt, ſex octoque pedes altus, multis erectis adſurgens ſtipitibus, externe glabris, viridibus, & rotundis, inſtar Typhæ, in longa internodia diviſis, quæ quatuor quinqueve pedes longa ſunt, & digitum craſſa, intusque repleta medulla alba & fungoſa inſtar juncorum, ſed quæ fibroſa magis eſt ac penitus ſicca.

Ex nodis multi quidam, ſed potiſſimum tres majores excreſcunt rami laterales, erecti, & inæqualis magnitudinis, ejusdem formæ & ſubſtantiæ, inter quos folia quædam ſicca ſtipulas mentientia excreſcunt, quæ fuere vaginæ lateralium iſtorum ramulorum.

Folia cum illis *Galangæ floridæ*, vel *Curcumæ* conveniunt, vel proxime magis illis *Cannacori* accedunt, ſpithamam longa, quinque & ſex digitos lata, ſolitaria, atque peculiari petiolo inſidentia, qui ſub folio capitulum gerit; ſunt autem glaberrima inſtar folii Muſæ, læte viridia, ſubtilibus venulis, arctiſſimis, & obliquis pertexta, quarum quædam ſuperius protuberant, & in inferiore foliorum parte ſulcos formant copioſos, ſubrotunda porro ſunt, & in brevem apicem ſeſe determinantia: Tenerum adhuc folium convolutum refert infundibulum vel cucullum, quale in *Curcuma* & *Cannacoro* itidem conſpicitur, ubi autem tale progerminat foliolum, nodus obſervatur lateralis, ex quo unus pluresve petioli in ſumma oriuntur parte, qui bina ſemper gerunt folia, quorum tenerrimum ſemper convolutum eſt, ſaporis fatui ſeu graminei.

Ex nodis quoque ſeu geniculis alii longi excreſcunt pedunculi, paucos albicantes ſuſtinentes flores, ex ſex ſquallide albentibus anguſtis & ſinuoſis petalis conſtantes, poſt quos incurvis ex petiolis dependent baccæ quædam vagæ, formam Ceraſorum nigrorum mentientes, ſed magis oblongæ, irregulares, ac ſuperius umbilicatæ & albicantes, externe ſimili tenui pellicula obductæ, ſub qua reconditur mollis, alba, & ſicca caro, in hac continetur oſſiculum formam minoris Nucis Moſchatæ æmulans, irregulariter ſulcatum ac ſtriatum, externe nigricans, interne album, ſiccum, ac durum inſtar vetuſtæ Pinangæ nucis.

Externus viridis ſtipitum cortex in tenuia loramenta findi poteſt, nec folia adeo facile fiſſuras patiuntur

tur

op de Papouſe Eilanden, Ooſt-Ceram, en Goram waſt, zo gebruiken egter derzelver Inlanders liefſt, 't gene op Sergile waſt, by de Papouen Foin *genaamt, en 't geen een en dezelfſte gedaante heeft met onze eerſte zoorte, of wel zo dun, ſtyf, en hard van ſubſtantie; de ſpitſen maken ze van wild Pinang-hout, dewelke zy ſtooten, het dikſte deel van 't riet daar in vaſt makende, met een roodagtig en kleverig ſap van den boom Gajang genaamt, die daar na aan deeze ſpitſen zwart beſterft.*

Sergile, nu is 't Weſterſe deel van 't Noorder Nova Guinea, tegen over 't Papoeſe Eiland Salawat, daar de Sergileſen de toegemaakte pylen te koop brengen.

Op Java, Baley, en Macaſſer valt de Tubu ſala *wat dikker en vetter dan in Ambon, daar men 't ook zomtyts plant, om de voornoemde korkjes aan de ſpatten daar van te maken; de pypen zyn ook dienſtig om in de oogen te blazen, als die door eenige ſlymerigheid verdonkert zyn, of als 'er wat ingevallen is, waar toe men de vooſte moet uitzoeken.*

N. B. *Met* Tubu ſala *komt in naam en gedaante zeer overeen het* Calamagroſtis *of Rietgras, dog dewyl 't kleinder blyft, en nog iets byzonders heeft, zo heb ik in het tiende Boek een byzonder Hoofdſtuk willen geven.*

De Sesde Plaat

Vertoont het Pyl-riet met zyn bloemdragende pluim, *Tubu ſala* genaamt.

X. HOOFDSTUK.

Het Rietagtig Gewas.

MEt riet heeft ook eenige gelykeniſſe dit gewas, dat wy Arundaſtrum *noemen, myns wetens tot nog toe in geen ſchriften bekent, een gemengd fatſoen en ſubſtantie van riet,* Galanga, *en Bieſen hebbende.*

Het is een ſtruik, zes en agt voeten hoog, met vele regte ſtelen opſchietende, van buiten glad, gras-groen, en rond, gelyk de lisdodden (Typha) in lange leden verdeelt, van vier tot vyf voeten lang, en een vinger dik, binnen gevult met een witte en voſe ſubſtantie, gelyk de bieſen, dog dradiger en ganſch droog.

Uit de knoppen waſſchen eenige vele, dog meeſt drie grooter zydetakken, opgeſchikt, en van ongelyke grootte, van 't zelfſte maakzel en ſubſtantie, tuſſchen haar eenige droge bladeren als ſtoppelen, hebbende, het welk de ſcheden van de jonge ſtelen geweeſt zyn.

De bladeren gelyken die van Galanga florida, *of van de* Curcuma, *of nog eigentlyker na de* Cannacorus, *een ſpan lang, vyf en zes vingeren breed, ieder enkelt op een byzondere ſteel ſtaande, dewelke kort onder 't blad een knop heeft. Zy zyn glad als een Piſang-blad, blyven groen, met fyne adertjes digt en ſchuins doorregen, waar van zommige boven uitſteken, en aan 't onderſte van 't bladt vele voorns maken, aan 't voorſte eind rond toeloopende, met een korte ſpits; 't jonge blad gelykt een t'zamengerolt tregtertje of peperhuisje, gelyk men ook aan de* Curcuma *en* Cannacorus *ziet, t'elkens nu waar een zulk blad ſtaat, vind men een knie, en van daar af loopt een lid ter zyden uit met een of meer ſtelen aan 't opperſte, altyd twee bladeren hebbende, waar van 't jongſte altyd te zamengerolt is, van ſmaak laf of grasagtig.*

Uit de knien komen andere lange ſteeltjes, daar aan men ziet weinige witte bloempjes, van zes vuilwitte, ſmalle, en bogtige blaadjes gemaakt, na de welke waſſen op kromme ſteeltjes eenige ydele bezien, van gedaante als krieken, wat langwerpig, ſcheef, en met een naveltje boven op, witagtig, buiten met een diergelyk dun vliesken bedekt, daar onder een week, wit, en droog vlies leit, binnen is een ſteen, in gedaante van een kleine Notemuſchaat, ongelyk gevoornd of geſtreept, buiten zwartagtig, binnen wit, droog en hart als een oude Pinang.

De buitenſte groene ſchorſſe aan de ſtaven laat haar in dunne riemkens ſplyten, en de bladeren ſcheuren zo ligt

niet

tur quam illa Muſæ, unde & aptiora ſunt ad involvendas quasdam res: Radix proſerpit inſtar illius aliarum arundinum, vel potius inſtar illius Galangæ.

Nomen. Latine *Arundaſtrum*, Malaice *Tonckat ſeytan*, h. e. diaboli ſtipes; ſic quoque Amboinice *Nitu atoay*, item *Tinat*, apud Æthiopes vero Amboinenſes ac quondam Ternatenſes vocatur *Moa* & *Moar*, Ternatice & Malabarice *Bamban*, Javanice *Bambang*, Macaſſarice *Buron* & *Une bine*, in Hitoea & Hoeamohela *Nini*, Baleyice *Kelangiſſan*.

Locus. Silveſtris eſt naturæ, creſcens in planis ſilvis, ſepibus, ac vallibus, in Amboina non admodum eſt copioſa, majori autem copia obcurrit in Cerama & Celebe, per officula in hortis quoque ſeri & propagari poteſt, ubi læte ſatis progerminat ſed humilior creſcit.

Uſus. Scipitum fiſſorum viridis cortex apud multas nationes in uſu eſt præſertim apud Macaſſarenſes ad conſuendum Atap, ad corbiculas nectendas, aliaque ligamina, quæ aliis in locis ex Leleba conficiuntur, hæc autem melior cenſetur in hunc uſum Leleba: Folia inſerviunt ad fructus alioſque cibos ipſis involvendos: Teneri petioli maſticati cum pauxillo Zingiberis & Culilawam, a Macaſſarenſibus inlinluntur ad curandam Lappargaram, qui ingratus eſt cutis pruritus, qui talia excitat exanthemata, qualia ex Cimicum morſu cauſſantur.

Incolæ dicunt magnam verſari Antipathiam inter hanc plantam & Crocodilum, unde & ejus ſtipites manu tenent, quum ipſum devovere velint, alii fruſtum ſcindunt horum ſtipitum, tantæ longitudinis, ut buccis includere illud poſſint, quod in cingulis circa corpus gerunt, uti & hujus plantæ fructus, certi nullum Crocodilum talem hominem invaſurum eſſe, qui hæc ſecum portat, immo ne quidem inhiaturum, licet a tali in terram adtraheretur.

Recentia folia adhiberi quoque poſſunt ad cibum Bobato ipſis involvendum, unde & nomen Baleyenſe ſuam habet originem; virides ramulos circa incubantes Gallinas & Oryzæ campos inſerunt, ex qua autem ſuperſtitione me latet.

Tabula Septima

Arundaſtrum exhibet, ſeu *Marantam* floribus fructibusque ornatam.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Maranta *H. Cliff. p.* 2. & Maranta arundinacea, Cannacori folio *Plum. nov. pl. gen. p.* 16. *T.* 36. & *Martin. Cent. p.* 39. *T.* 39. ac Canna Indica radice alba Alexipharmaca. *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 22. & Cannacorus tertius ſeu Indorum *Mambu* aut *Bambu*, papyraceo, levi, & Curcumæ folio, *Lemeri*, apud *Ray* in *adpend. tom.* 3. *p.* 22. ubi ejus vide deſcriptionem.

niet als die van Piſang, en zyn dierhalven bequamer om iets daar in te winden, de wortel kruipt gelyk aan alle rieten, of eigentlyker gelyk de Galanga.

Naam. *In 't Latyn* Arundaſtrum, *op Maleits* Tonckat ſeytan, *dat is, duivels-ſtaf, en zo in 't Amboins* Nitu atoay, *item* Tinat, *dog by de Amboineſen, Mooren, en zommige Ternatanen hiet het* Moa *en* Moan, *op Ternataans en Maleits* Bamban, *op Javaans* Bamban, *op Macaſſaars* Buron *en* Une bine, *op Hitoe en Hoamohel* Nini, *op Baleits* Kelangiſſan.

Plaats. *Het is wild van aard, waſſende in lage boſſchagien, heggen, en in de valeyen, in Amboina niet zeer overvloedig, meer op Ceram en Celebes, met de korls kan men 't ook in de hoven zayen, daar het wel opkomt, maar laag blyft.*

Gebruik. *De geſpletene ryskens van de groene ſchorſſe dienen by vele Natien, inzonderheid op Macaſſer, tot 't naaiſſen van Atap, vlegten van korfjes, en ander bindwerk, gelyk men elders met de Leleba doet, werdende voor beter gehouden dan Leleba. De bladeren dienen om allerhande vrugten en eetwaren daar in te winden, de jonge ſtelen gebruiken de Macaſſaren geknouwt, met wat Gember en Culitlawan, en opgeſmeert, geneeſt het Lappargaram, 't welk is een moeilyk jeuken des huids, zo dat 'er zodanige bobbeltjes opkomen, als of zy van Weegluizen gebeten waren.*

De Inwoonders zeggen, dat een groote Antipathia zy tuſſchen deeze plant en den Cayman, weshalven zy dezelfs ſtokken in de hand dragen, als zy hem bezweeren willen, andere ſnyden een ſtuk van deeze ſtokken, zo lang ieder met zyn eigen mond overgapen kan, 't welk zy in haar gordel om 't lyf dragen, als mede de vrugten daar van, en verzekeren dat geen Cayman dezelve perzoon aantaſten zal, die deeze dingen by zig draagt, ja zyn mond niet eens tegens hem open doen, al wierd hy van hem op 't land getrokken.

De verſche bladeren kan men ook gebruiken om den koſt Bobato daar in te binden of winden, waar van den Baleyſchen naam komt; de groene takjes ſteken ze by de broeyende hoenders, als mede rontom de rysvelden, uit wat voor bygeloof, en weet ik niet.

De Sevende Plaat

Vertoont het *Arundaſtrum* ofte de *Maranta*, met bloemen en vrugten beladen.

AANMERKING.

Dit is de Maranta van de *Hort. Cliff. p.* 2. en het rietagtig Maranta met het bladt van de Cannacorus van *Plumier* in zyn nieuwe Americaanſe geſlagten *p.* 16 *T.* 36 en van *Martin* in zyn *Centur. p.* 39 *T.* 39. en de Ooſtindiſche Canna met een witte wortel, dienſtig tegens vergift van *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 22. en de derde Cannacorus, ofte der Indianen *Mambu* of *Bambu*. met een ligt dun blad als papier, gelyk aan de Curcuma van *Lemeri* by *Ray* in de *adpendix* van het derde deel *p.* 22. alwaar verders zie des zelfs beſchryving.

CAPUT

CAPUT UNDECIMUM.

Flos feſtalis. *Bonga raja.*

FRuticum hortum intrantes primo producemus eos, qui coluntur, adjectis ipſorum ſilveſtribus ſpeciebus; horumque iterum primo adducemus cohortem talium, qui adfines ſunt *Malvis* & *Altheis*, inter quos eminet *Flos feſtalis* ſeu *Bonga raja*, qui in India florum excellentiſſimus eſt, Roſam nobis repræſentans.

Frutex eſt, Coryli altitudinem adtingens, ſed craſſiorem gerens truncum, vulgo infantis brachium craſſum, rugoſo obductum cortice, cinereo, ac ſuccoſo, quique facile ſeparari poteſt, ejus vero rami in plurimos dividuntur longos ramulos irregulares, ac plerumque deorſum dependentes ob florum gravitatem, unde & facile tignis adligari poſſunt.

In binas dividitur ſpecies, in rubram & albam, quarum una flores gerit ſimplices, altera plenos.

Bonga raja rubra ſive ſimplex, ſive plena eundem gerit fruticem, ſimiliaque folia, quæ illis Urticæ accedunt, ſed multo ſunt glabriora, ipſorumque dentes ad oras non adeo acuti ſunt, ſed rotundiores ac rariores, digitum vulgo craſſa, tresque digitos lata, in ſenioribus fruticibus minora, in junioribus majora, ſplendentia, & intenſe viridia, ac ſolitaria, ſemper autem ex ipſorum orto minora quædam ac tenera propullolant folia, vel novus petiolus faſciculata gerens foliola, illa vero totum inveſtiunt ramum ab ipſius ortu usque ad ſummum.

Flos ſemper ſolitarius progerminat, longo inſidens petiolo, multo major Roſa, forma Malvæ roſaceæ, non autem ita ample apertus, ſed magis campaniformis, hujusque ſimplex ex quinque ingentibus conſtat petalis ſuperius dilatatis, inferius longis & anguſtatis, quæ ſimul longum formant collum, ſuntque flaccida, tenuia, rugoſa, ac parum ſinuoſa, coloris intenſe rubri, ſeu carmoſini, in fundo autem ex fuſco colore rubent, ubi longum ac rubrum elevatur piſtillum, in ſummo ſuſtinens quinque tubercula obſcure rubentia ac fimbriata, ſub quibus latitant tenuia quædam ſtaminula, antheras rubras gerentia, omnia uti in Malva.

Flos hic viridi inſidet caliculo, ex quinque ſtriatis petalis conſtructo, qui ſuſtinetur ſtellula ex viridibus, anguſtis, & extenſis apicibus formata.

Bonga raja rubra plena, eundem profert fruticem ac folia, quæ ſimplex, excepto quod hujus folia ſint paulo majora, aliquando palmam lata, raro & ample dentata: Flos hic plenus externe ſimilia gerit quinque petala, ſed non ita extenſa quam ſimplicis, ejusdem vero coloris.

In hujus centro alter quaſi oritur flos, ex multo minoribus formatus petalis, adeo arcte ſibi junctis, ut vix numerari poſſint, qui vero adcurate illa inquirit & examinat, viginti circiter deteget, in quorum medio ſimile erigitur piſtillum, uti in ſimplice flore, paulo ſupra petala elevatum; ipſius petala ſunt adeo flaccida ac tenera, ut ad tactum quaſi liqueſcant, & humida ſint, unde nec minimum tolerare poſſunt impetum, nihilominus tamen ejus color eſt eleganter rubens, oculos maxime adficiens, & inter viridem comam jucundum præbens adſpectum.

Secundo. *Bonga raja alba ſimplex*, folia gerit paulo magis pallidiora & anguſtiora, in longiorem apicem ſeſe determinantia, cæterum ejusdem formæ ac ſitus, quam rubra ſimplex; optime autem refert Malvam roſaceam albam, ejus vero petala ſunt paulo anguſtiora, magisque campaniformia, admodum flaccida, & quoque rugoſa, coloris pallide albicantis, ſeu fere flaveſcentis, ac ſub veſperam gilvi, in fundo hæc firmiora ſunt, & ſanguinei coloris, in quorum centro piſtillum erigitur rectum & album, longius quam in ulla alia Malva, antheras luteas gerens.

Flos plenus peculiarem habet colorem ex pallide flavo ac ruffo mixtum, Iſabella noſtratibus vulgo dictum, Malaice Djincka; hic in fundo itidem rubet, atque interne ſimilibus minoribus petalis completus eſt, hic autem raro apertus eſt, ſed ita compactus, ac ſi flos Papaveris plenus eſſet.

Omnes

XI. HOOFDSTUK.

De Feeſt-Bloem.

B*Innen 't hof van de ſtruiken nu getreden zynde, zullen wy voor eerſt die geene voortbrengen, die gebouwt werden, met hare wilde geſlagten, en ten eerſten opvoeren een troepje, die uit de maagſchap van de* Malva *en* Althea *willen zyn, waar onder uitblinkt de* Flos feſtalis *of* Bonga raja, *zynde een van de uitſtekendſte bloemen in Ooſtindien, die ons de Rooſe verbeelt.*

Het is een ſtruik in de hoogte van een Haſelaar, dog dikker van ſtam, in 't gemeen als een kinder-arm, met een ruige ligt-graauwe ſchorſſe, ſappig, en die zig ligt laat afſchillen, maar de takken verdelen hun in vele lange ryskens, die onordentelyk ſtaan en gemeenlyk nederwaarts hangen wegens de zwaarte der bloemen, daarom 't ook gemakkelyk op latten kan geleid werden.

Men verdeelt ze in twee zoorten, roode en witte, en ieder derzelver wederom in enkelde en gevulde.

Bonga raja, *de roode, 't zy enkeld of dubbeld, zyn aan ſtruik en bladeren malkander gelyk, de bladeren gelyken die van Netelen, dog zyn veel gladder, de tanden aan de kanten zyn ze ſcherp niet, maar rond en veel minder in 't getal, in 't gemeen een vinger lang, en drie vingeren breed, aan de oude ſtruiken kleinder, aan de jonge grooter, blinkende, en hoog-groen, zy ſtaan enkeld, dog hebben altyd uit haren ſchoot nog eenige andere jonger en kleinder, of een nieuw ſteeltje, met een boſje bladeren, en bekleden de takken zelfs van haren oorſpronk af tot aan 't uiterſte.*

De bloeme komt altyd enkeld voort op een langen ſteel, byzonder grooter dan een Rooſe, in gedaante als die van tamme Malva, zo wyd niet geopend, maar meer kloksgewys gemaakt, en de enkelde van vyf groote bladeren, voor breed, agter lang, en ſmal toelopende, en alle vyf t'zamen eenen hals uitmakende, zeer ſlap, dun, gerimpeld, en wat geplooit, van verwe hoog carmozyn-rood, en op de grond bruin-rood; in de midden ſtaat een lang rood pilaartje, dragende op den top vyf donker-roode knopjes als ſulp, en daar onder ettelyke fyne draatjes met roode noppen, allezins gelyk aan de Malva.

Deeze bloem ſtaat in een groen kelkje, van vyf geſtreepte bladeren gemaakt, en het zelve ruſt op een ſterretje van groene, ſmalle, en uitgebreide ſpitſen gemaakt.

De gevulde roode Bonga raja, *verſchild aan ſtruik en bladeren van de enkelde niet, behalven dat de bladeren van de enkelde wat grooter vallen, zomtyds een hand breed, weinig, en wyd gekerft. De bloem van de gevulde heeft van buiten diergelyke vyf bladeren, dog ze wyd niet geopent als aan de enkelde, en van dezelfſte couleur.*

In de midden ziet men als een tweede bloem, van veele kleinder bladeren gemaakt, zo digt in en door malkander ſtaande, dat men ze qualyk tellen kan, dog die 'er wil moeite aan doen, zal 'er omtrent twintig vinden, in de midden met diergelyke pilaartjes, gelyk aan de enkelde, even buiten de bladeren uitſtekende, zy is ze ſlap en teer van bladeren, dat ze in 't aanraken vogtig ſchynt, en 't minſte geweld niet verdragen kan, niet te min met een heldere en eenparige roodigheid in de ogen ſtekende, uitermaten cierlyk ſtaande onder dat groene lof.

2. Witte Bonga raja, *de enkelde heeft bladeren wat ligt-groender, een hairtje ſmalder, en met een langer ſpits, anders van dezelfde fatſoen en dispoſitie als de roode, de enkelde gelykt zeer wel een witte Malva-roos, dog zyn wat ſmalder van bladeren, en meer kloks-gewys, mede zeer ſlap en gerimpelt, van verwe bleek-wit, als of 'er wat geels onder liep, en tegen den avond, naar den vaalen trekkende, op de grond ſtyver, en bloed-rood, in de midden een wit ſtyl pilaartje hebbende, langer dan aan eenige Malva, met geele noppen.*

De gevulde heeft een byzondere couleur, uit den bleekgeelen en roſſen gemengt, die men in 't gemeen Iſabelle, in 't Maleits Djincka noemt, op de grond mede rood, van binnen met diergelyke kleinder bladeren uitgevult, dog men ziet ze zelden geopent, maar zo in malkander gedrongen, gelyk de gevulde Papaver.

Alle

Digitized by Google

Omnes hæ quatuor ſpecies, ac præſertim rubræ, elegans præbent oculis ſpectaculum, naſo autem nullum odorem, ſuntque inſipidi ac fatui ſaporis inſtar cæterarum Malvarum, nullum dant ſemen, nec fructus, ipſarumque flores unicum modo perdurant diem, ac veſperi ſeſe claudunt ac contrahunt, tali modo per unicum adhuc dependentes diem, quum mox decidunt. Ipſarum itaque propagatio fit per ſtipites terræ commiſſos, quod optime ſuccedit menſibus pluvioſis, ſi trunci nodus relinquatur: Alii coronulam formant ex abruptis ramulis, quam ſub terra condunt, ita ut paulo promineat.

Nomen. Latine *Flos feſtalis*, Malaice *Bonga raja*, ac prima ſpecies cognominatur *Mera*, altera *Puti*, plena peculiariter *Djinka*, Amboinice *Coparay*, ac quibusdam *Manila*, h. e. ſtultorum flos. Ternatice *Ubo ubo roriba*, *Bobuto*, & *Dado*, h. e. rubra, alba, & flava. Bandenſibus *Caju wuna wuna*, Javanis & Baleyenſibus *Cumbang waribang* rubra, & *Waru wari puti* alba. Macaſſarice *Bonga biſſu*, Sinice *Anck Tsjuykun*. Bataviæ vocabulo ſemi-Portugallico vocatur *Fula ſapato*, h. e. flos Calceanus, Malabarice *Tsjembor* ſeu *Tombu*. Arabice *Rayat*, quod ſignificat ſignum, vexillum, unde *Hary raya*, dies feſtus dicitur, quia in ſolemnitatibus majoribus vexilla eriguntur, & ſic *Bonga raja* flos feſtalis dicitur, quod ejus uſus ſit in feſtivitatibus.

Locus. Nullibi ſponte creſcit, ſed ſemper in hortis plantatur, in omni progerminans ſolo, potiſſimum autem in duro, ac lapillis mixto, per totam obcurrit Indiam aquoſam usque in ipſam Chinam, in veteri vero India non ita frequens eſt.

Uſus. Hic flos non modo elegans præbet hortis ornamentum, ſed nulla ſunt convivia, dies feſti, ac feſtivitates, quin ubique hilari ſuo fulgore oculos delectari atque paſcere oporteat, cunctis enim Indis ac Sinenſibus ruber color ſignum habetur lætitiæ, atque hic flos ad iſtum finem aptiſſimus cenſetur, quum per totum annum ex fruticibus dependeat, pluvioſis vero menſibus minori in quantitate, atque hoc flore exornantur arcus feſtales, parietes, umbellæ ac coronæ in conviviis ac feſtis, ut & aſſa atque cruſta. Juvenes quoque crinibus illos innectunt in talibus diebus feſtis, quumque in talibus plerumque occaſionibus atque temporibus ſapientia quaſi vennlis ſuſpendatur, nec colatur, hinc memoratum cognomen Amboinenſe flos nempe ſtultorum obtinuit.

In ſepulturis cælebium demortuorum coronulæ etiam ex hiſce floribus formantur, quæ funeribus imponuntur, quasque clinici manibus etiam tenent, omnesque hi mores non tantum in uſu ſunt apud Æthiopes indigenas, gentiles, ac Chriſtianos, ſed apud ipſos etiam Europæos.

Flos ruber ab omnibus calceos gerentibus vulgo adhibetur ad illos nigro colore imbuendos, atque ut ſplendeant, ſi manibus contra hos adteratur, unde calcei nigreſcunt ac manus obſcure cæruleſcunt, ac ſi Indigo fuiſſent imbutæ, atque hinc nomen Portugallicum ſuam habet originem, ut autem hic color ac tinctura a manibus abluatur, oportet illas primo lavare Limonum ſucco, unde ex purpureo rubent, qui color demum per aquam tollitur, quidam etiam hos flores albo infundunt aceto Towack, ut rubro inficiatur colore, ſed mucoſum inde fit.

In re Medica quendam etiam præbet uſum hic frutex, ejus enim folia ſunt mucilaginoſa, emollientia, & quodammodo maturantia, atque flos præter emollientem, detergentem quoque poſſidet virtutem. Albæ ſpeciei radices ſunt refrigerantes; rubræ flores in aceto contriti & propinati, mulieribus menſtrua provocant, quibusdam lente, aliis adeo fortiter, ut etiam fœtum expellant, atque hoc comprobatum eſt ex teſtimonio & confeſſione indigenæ cujusdam in Banda anno 1655, qui confitebatur, ſeſe fruticis folia, non ipſos flores, cum Papajæ granulis in fortiori aceto contrita propinaſſe concubinæ ſuæ, unde ſex menſium abortum procuravit: Cæterum hæc folia cum illis *Novellæ* quotidiano in uſu ſunt apud obſtetrices ad ipſorum mucilaginem extrahendam, quam tempore partus adhibent ſine noxa vel incommodo infantis, eadem quoque hora foliorum ſuccum propinant ad partus nixus & fœtum provocandum.

Florum capita nondum aperta efficaciora cenſentur ad menſtrua pellenda, cum aceto præparata & potata,

Alle deeze vier zoorten, inzonderheid de roode, zyn wel ſchoon in 't oog, dog zonder eenige reuk, laf van ſmaak, gelyk alle Malva, nog zaat nog vrugten voortbrengende, zy vertonen haar ook maar eenen dag, des avonds ſluiten ze haar, of kruipen in malkander, blyven nog een dag zó hangen, en vallen daar na af. Hare voortplanting dierhalven geſchied met ryskens in de aarde te ſteken, 't welk beſt gelukt in de Regen-maanden, als men een knoesje van den ſtam daar aan laat: Andere maken een kransje van de afgebroke takjens, en begraven zulke in de aarde, dat hy een weinig uitkyke.

Naam. *In 't Latyn* Flos feſtalis, *op Maleits* Bonga raja: *de eerſte zoorte bygenaamt* Mera, *de andere* Puti, *de gevulde in 't byzonder* Djinka, *op Ambon* Coparay, *en by zommige* Manila, *dat is gekke-bloem*, *op Ternaten* Ubo ubo roriba, Bobuto, *en* Dado, *dat is*, *roode*, *witte, en geele; op Banda* Caju wuna wuna, *op Javaans en Baleits* Cumbang waribang, *het roode*, *en* Waru wari puti, *'t witte*, *op Macaſſar* Bonga biſſu, *op China* Anck Tsjuykun, *op Batavia met een half Portugees woord* Fula ſapato, *dat is ſchoen-bloem*, *op Malabaar* Tsjombor *of* Tombu. *In 't Arabiſch* Rayat, *het geen betekent een teken, een vaandel, waar van daan* Hary raya, *een heilige dag, om dat in groote plegtigheden de vaandels opgeſteken werden, en zo wert* Bonga raya *of Feeſt-bloem genaamt, om dat deszelfs gebruik is op die tyden.*

Plants. *Hy waſt nergens in 't wild, maar werd altyd in Hoven geplant, opkomende in allerhande grond, dog liefſt daar 't wat hart is, met kleine ſteenen gemengt, men heeft ze door gantſch Water-Indien, zelfs tot in China toe, in oud Indien is hy zo overvloedig niet.*

Gebruik. *Deeze bloem geeft niet alleen een groot cieraat aan de hoven en tuinen, maar daar werd ook geen maaltyd, feeſtdag, of vrolykheid gehouden, of zy moet overal met haar blyden glants de oogen vervullen, want by alle Indianen en Chineeſen de roode verwe een teken van blydſchap is. Zynde daar toe te bequamer geoordeelt, om dat men ze 't geheele jaar door aan den ſtok vind, hoewel in de Regen-maanden minder: men behangt daar mede de feeſtbogen, wanden, kroonen, en kranſen op bruiloften en feeſten, men beſteekt daar mede de gebraden en paſteyen op de tafels. De jongelingen op diergelyke vrolykheden dragen ze in de hairen, en om dat men gemeenlyk by diergelyke gelegentheden de wysheid aan een ſpyker hangt, zo heeft ze de voornoemde toenaam gekke-bloem in 't Ambons bekomen.*

By begraaffeniſſe van ongetroude perſoonen werden 'er ook kroontjes van gemaakt, om op de lyken te zetten, en by de dragers in de hand te dragen, zynde alle deeze manieren niet alleen by de inlantſe Moren, Heidenen, en Chriſtenen, maar ook by de Europianen aangenomen.

De roode is by alle, die ſchoenen dragen, ook in gemeen gebruik, om dezelve daar mede zwart en glimmend te maken, als men ze met de handen daar op wryft, waar van de ſchoenen zwart, en de handen donker-blaauw werden, als of ze met Indigo geverfd waren, en hier van hebben ze de voornoemde Portugeeſe naam. Om deeze verwe nu weder van de handen te krygen, moet men ze voor eerſt met Limoenzap waſſen, daar van zy purper-rood werden, en daar na met water afſpoelen. Zommige doen ze ook in de witte Tawak-azyn, om dezelve rood te verwen, hoewel ze veel ſlym daar in zetten.

In de medicyne heeft ze ook eenig gebruik, want de bladeren zyn ſlymerig, verzagtende, en eenigzints rypmakende, de bloem heeft by de verzagtende ook een afdryvende kragt, de wortelen van de witte zoort zyn verkoelende, de roode bloemen in azyn gewreven en gedronken, dryft de vrouwen haar maandtyd, by zommige ſlappelyk, by anderen zo ſterk, dat ze ook de vrugt afdryft. Die laatſte heeft men uit zekere Confeſſie van een Inlander in Banda anno 1655 verkregen, dewelke bekende, dat hy de bladeren van de ſtok, en niet de bloemen, met de korls van Papaja, in ſterken azyn gewreven, zyne Concubine te drinken hadde gegeven, en daar mede een ſesmaandige vrugt afgedreven, anders zyn deeze bladeren met die van Novella, *in dagelyks gebruik, by de Vroedvrouwen om den ſlym daar uit te trekken, en in de ure van de geboorte te appliceren, zonder eenige ſchade of vreze voor het kind, ny geven in de zelfſte ure het ſap van de bladeren ook te drinken, om te verloſſen.*

Men houdde knoppen van de bloemen, eer ze open gaan voor kragtiger, om de ſtonden te verwekken, in azyn gedron-

Digitized by Google

potata, unde & inprægnatæ ſibi caveant hoſce flores vel folia interne adhibere. Albæ ſpeciei radix cum ſucceſſu in febribus uſurpatur ardentibus ad ipſarum æſtum minuendum, ſi eum Pinanga maſticetur, vel cum aqua contrita propinetur ſola, vel cum radice Novellæ, & alba Calbahara contrita & potata Choleram quoque curat Oepas dictam. Florum capita contrita glandulis inguinalibus tumentibus illiniuntur, unde reſolvuntur & detumeſcunt, ſic quoque folia conteruntur, atque calidis inponuntur tumoribus ad ipſorum æſtum refrenandum, ipſosque emolliendos, vel, ſi non nimis fuerint ingentes, atque indurati, ad ipſos reſolvendos.

Ternatenſes nobis perſuadere volunt, *Bonga raja* cujusvis etiam coloris plantatam Eclipſios tempore, non autem dicunt quanam, flores producturam variorum colorum ſeu variegatos, ſic quoque conantur nobis inponere, ut credamus infantem generatum hora Eclipſios degenerare in talem hominum ſpeciem, quæ Kakkerlakken noſtratibus dicitur, quique cutem habent albam, plurimis nigris ac fuſcis maculis inſtar lenticularum variegatam, an ſimile quid in Ternata unquam fuerit obſervatum, aliis credendum relinquo, mihi ſaltem non ſucceſſit, bis enim albam & rubram plantavi *Bonga raja*, quas terræ committebam anno 1678 ſeptimo Maji media nocte in vigore ingentis Eclipſios lunaris, quæ læte ſatis progerminabant, ſed non alios exhibebant flores, quos matrix frutex: Cum foliis feminæ caput lavant crinesque, ut depurentur, molleſcant, ac caput ſimul refrigeretur, aqua, in qua folia ſunt macerata, propinatur quoque ad febrilem æſtum minuendum.

Atlas Sinenſis in Provincia Kenſi mentionem facit floris Sinenſibus *Meutan* vocati, dicitque a cunctis magnatibus per totam Sinam in ipſorum hortis coli, floresque hos majores eſſe Roſa, magisque expanſos, atque tres diverſos proferre colores, albicantem nempe, luteum, & rubrum, ſtipitibus autem increſcunt illis Sambuci ſimilibus, per diem vero a ſolis æſtu obtegere ſeſe conantur.

Meutan iſte vulgati Sinenſi vocabulo *Boutan* vocatur, atque adcuratiore examine compertum eſt, multum a *Bonga raja* differre, inque tanto haberi pretio, ut nemini liceret hunc fruticem in horto ſuo plantare niſi primoribus, nec niſi permiſſu Cæſareo.

In *Hort. Malab. part.* 2. *Cap.* 17. *Fig.* 16. hic frutex deſcribitur ſub nomine *Schemparite*, quartaque *Pariti* habetur ſpecies, quæ eſt *Novella*, in ejus uſu nil memoratur de tingendis calceis, ſic quoque non comprobatur experientia, quod ibi legitur de ſupprimendis menſtruis per radicem, hoc autem verum eſt folia anthracibus inponi, atque ubique hæc propinari in variolis, febribus, & Hepatis inflammatione.

Apud *Jacob. Bontium Libr.* 6. *Cap.* 46. vocatur *Roſa Batavico-Indica*, & *Malva fruticeſcens*, *Javanica*, uti is putat, *Moduri* dicta, *Modori* vero alia eſt planta in *Auctuario* meo deſcripta.

In Appendice hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 6. *Tab.* 13. ſimplex *Bonga raja* deſcribitur, & Malabarice vocatur *Aia pariti*, Portugallice *Foelha de Sapatto Macho*, Belgice *enkelde Schoenroosen*, ſeu *Roſæ calceariæ ſimplices*, ubi legitur, hanc ſimplicem ſpeciem in vulgarem excreſcere arborem; ejusque flores poſt octo annorum decurſum in plenos degeneraturos, quod nulla mihi hucusque comprobatum eſt experientia, licet varios noverim frutices, qui octo pluresque annos jam impleverunt.

Tabula Octava

Ramum exhibet *Hibiſci* foliis *cordato-angularibus*, *ſerratis*, *fl. pleno.*

OBSERVATIO.

Hæc eſt famoſa illa Ketmia Sinenſis, fructu ſubrotundo, flore pleno *Tournef. inſtit. p.* 100. & *Theſ. Zeyl. p.* 133. quæ eſt Malva Indica fruteſcens, flore pleno roſeo rubro. *Muſ. Zeyl. p.* 29. & Alcea Indica hortenſis, flore pleno atro-rubente Roſæ ſimillimo *ibid. p.* 61. & Althæa arborea, roſea Sinenſis multiplica & ſimplex, *Moriſ. Hiſt. tom* 2. *p.* 530. *T.* 18. *ſect.* 5. reliqua vide in *Theſ. Zeyl.* & *H. Cliff. p.* 349. ubi vocatur *Hibiſcus* foliis cordato quinque-angularibus obſolete ſerratis, flore pleno.

CAPUT

gedronken, moeten dierhalven bevrugte vrouwen haar wagten iets van deeze bloemen of bladeren binnens lyfs te nemen. De wortelen van de witte zoorte werd nuttelyk gebezigd in de heete koortſen, om den brand te verminderen, als men ze met Pinang knouwd, of anders gewreven met water drinkt, alleen of met de wortel van Novella, en wit Calbahaar gewreven, en gedronken, geneeſt ze ook 't hort Oepas genaamt. De knoppen van de bloemen gewreven, worden op de gezwellen der liesſchen geſmeert, en doen dezelve ſlinken, zo werden mede de bladeren gewreven, en op alle heete gezwellen geſmeert, om dezelve te verkoelen en te vermurwen, of ook zo ze niet groot zyn, te doen ſcheiden.

De Ternatanen hebben my willen wys maken, dat een Bonga raja van wat couleur zy is, geplant by een Eclips (maar zy zeggen niet wat voor een,) bloemen voortbrengen van verſcheide couleuren, gelyk zy ons ook willen doen gelooven, dat een kind geboren in de uur van een Eclips, verandere in dat wonderlyke ſlag van menſchen, die men Kakkerlakken noemt, die een wit vel met vele zwarte en bruine plekken, als ſproeten hebben. Of zulks in Ternaten geſchied zy, laat ik aan zyn plaats, immers het heeft my niet willen gelukken, in twee ryskens van een witte en roode Bonga raja, *die ik plantte anno* 1678 *den* 6. *May, 's middernagts in de ure van een groote Maan-Eclips, dewelke my wel opquamen, maar geen andere bloemen voortbragten, dan hare moeders ſtokken; met de bladeren waſſen de vrouwen ook de hooft-hairen om dezelve te zuiveren, week te maken, en met eenen 't hooft te verkoelen: het water, daar in de bladeren geweekt zyn, werd ook gedronken, om de brand in de koortſen te verminderen.*

De Chineeſe Atlas, in de driederlei Provintie Kenſi, maakt gewag van een bloem, in 't Chinees Meutan *genaamt, en zegt, dat ze van alle de Grooten door geheel China in hare luſthoven geplant werd, dat de bloemen grooter zyn dan een roos, wyder uitgebreid, van driederlei couleuren, witagtig, geel, en rood, hy waſt op een ſtok, als een Vlierſtruik, en wil des daags bedekt zyn tegens de hitte der zonne.*

De voornoemde Meutan *hiet in 't gemeen Chinees* Boutan, *is by nader onderzoek bevonden van de* Bonga raja *veel te verſchillen, en in zo groote agting, dat ze niemand in zyn hoven mag planten dan de groote Heeren, en dan nog met ſpeciaal verlof van den Keizer.*

In Hort. Malab. part. 2. Cap. 17. Fig. 16. *werd deeze plant beſchreven, met de naam van* Schemparite, *en gehouden voor de vierde zoort van* Pariti, *'t welk is de* Novella; *en 't gebruik vind men niets van 't verwen der ſchoenen, zo komt ook niet met de ondervinding over een, 't geen aldaar ſtaat van het ſtelpen der maandſtonden met de wortel; maar wel dat men de bladeren op bloedvinnen legt, en dat men overal de bladeren drinkt in de kinderpokken, koortſen, en verhitte lever.*

By Jacob Bontius *Libr.* 6. *Cap.* 46. *hiet ze* Roſa Batavico-Indica, *en* Malva fruticeſcens, Javanica, *zo hy zegt,* Modure, *dog* Modori *is een andere plant, by ons in 't* Auctario *beſchreven.*

In het Byvoegzel wert dit 'er bygedaan.

In Hort. Malab. part. 6. Tab. 13. *wert de enkelde* Bonga raja *beſchreven, en genaamt in 't Malabaars* Ain pariti, *in 't Portugees* Foelha de Sapatto Macho, *in 't Duits* enkelde Schoen-rooſen, *alwaar men vindt dat deeze enkelde zoorte een matigen boom wert, en dat na verloop van agt jaren de enkelde in een dubbelde bloem zal veranderen, waar van ik nog geen ondervinding heb, hoewel ik genoeg ſtruiken weet, die agt en meer jaren oud zyn.*

De Agtſte Plaat

Vertoont een Tak van de *Hibiſcus, met hartvormige geboekte en gezaagde bladeren.*

AANMERKING.

Dit is die beroemde Chineeſe Ketmia met een ronde vrugt, en volle bloem, van *Tournef. in zyn inſtit. p.* 100. en in de *Theſ. Zeylan. p.* 133. welke is de Ooſtindiſche ſtruikagtige Malva, met een dubbelde roode Rooſe-bloem, in het *Muſ. Zeyl. p.* 29. en de Indiſche tuin-Alcea met een dubbelde donker-roode bloem aan een Roos zeer gelyk, aldaar op *pag.* 61. en de Chineeſe dubbelde en enkelde rooſagtige boom Althaa, van *Moriſ.* in zyn *Hiſt. tweede deel p.* 530. *T.* 18. *ſect.* 5. Het overige ziet in onze *Theſ. Zeyl.* en in de *Hortus Cliffort. p.* 349. alwaar ze genaamt wert *Hibiſcus*, met hartvormige vyf hoekige en gezaagde bladen.

XII.

Digitized by Google

CAPUT DUODECIMUM.

Flos horarius. Bonga Balitſiaja.

FLos *horarius* vera ſpecies eſt *Maloe hortenſis* ſeu *arboreſcentis*, longisquo ſeſe erigit rectisque ac tereribus ſtipitibus, binos digitos craſſis, adeoque flaccidis, ut ſuperius inflexi ſint, atque hi nunc bini ternive ſimul ex radice progerminant, nunc prope radicem minorem formant truncum, tres quatuorque pedes altum, ac pedem craſſum: Folia per ſtipites diſperſa ſunt, potiſſimum vero in ramorum ſummo progerminant, ſolitaria, longisque petiolis inſidentia, uti in *Malva*, ac ejusdem quoque formæ, ampla nempe & lata, palmam longa, ac paulo minus lata, in tres, atque in tenerioribus in quinque prominentes angulos diſtincta, quorum bini infimi minimi ſunt, atque prope ipſorum petiolos ſeptem magnæ concurrunt coſtæ, illa autem ad oras parum ſerrara ſunt, ſcabra, pallide virentia, rugoſa, & quaſi ad tactum arenoſa. inſtar illorum Coryli, quales & petioli ſunt.

Ejus flos major eſt, quam in ulla Malva, ex quinque magnis & flaccidis petalis, parumque rugoſis conſtans, quæ albis ſtria diſtincta ſunt, & ample extenſa, bina palmas lata, atque ad fundum breve & anguſtum collum formantia, ille vero calici inſidet pentapetalo ac viridi, qui ſtelluiæ inſiſtit, ex ſeptem, octo vel novem radiis formatæ, in floris centro piſtillum erigitur, more reliquarum Malvarum, quod multis cingitur ſubtiliſſimis ſtaminulis, antheras luteas gerentibus, cui aliquando minimum inponitur petalum galeatum quaſi. Flos hic inodorus eſt, atque unico die tricolor, matutino enim tempore ſeſe aperiens, niveus penitus eſt, meridiano pallide rubens ſeu incarnatus, ac veſpertino roſeus, poſt ſolis occaſum ſeſe contrahit in caput, quod nunquam iterum aperitur, atque hi flores ſucceſſive mutuantur, ac quotidie alternantur per ſubſequentes, ita ut quivis flos per unicum modo diem mundo ſeſe obferat, alioquin quum cœlum ſit ventoſum ac nebuloſum, flores diu ſunt albi, quem colorem, ſi poſt meridiem ſervant, plerumque ſignum eſt, ſub veſperam pluvias ſubſecuturas, quo autem Sol magis fervcat, eo magis rubedo procraſtinatur: Contractis floribus ſubcreſcit quaſi panis ſeu caſeus, externe rugoſus & lanuginoſus, in quinque ſegmenta diviſibilis, quique arcte cingitur externis iſtis radiis, interne vero in piloſis cellulis plurima reconduntur ſemina rugoſa quoque & reniformia, vel creſcentis lunæ formam exhibentia.

Radix in raras ſed longas dividitur ramificationes. Fruticis cortex obique lentus eſt & mucilaginoſus, non autem ita ſuccoſus, quam Althææ noſtratis, ad cujus claſſem hic pertinet frutex, licet hujus folia ſint rugoſa, quorum mucilago dulceſcit, odoremque Althææ ſpirat. Flores ſiccis menſibus in conſpectum veniunt, qui omni die viciſſim ſeſe aperiunt; prolapſum vero ſemen aliquando ſponte progerminat, ac plantulæ ex hoc propullulantes transplantandæ ſunt, quæ ex ſatia raro progerminant ſaltem in Amboina, pluvioſis autem menſibus per ſtipites propagari poteſt hic frutex.

Nomen. Flos horarius, vel *Althea horaria*, h. e. temporis flores, quum diei tempus indicent, ac ſic vulgo Malaice *Bonga wactu*, cognominatus *Beſaar*, h. e. majores temporis flores, ad diſtinctionem *Bonga wactu kitbjil*, quæ eſt *Mirabilis Mexicana*, bono autem vocabulo Malaienſi vocatur *Bonga Balitsjaja*, quum florum color varier ac mutuetur, Ternatice *Saja Balitſiaja*, ſeu potius *Saja Ngalli Ngalli*, Javaoice *Cuinbang Futtubawa*, & *Patina*, quo tamen alius denotatur flos, Sinice *Pujong*.

Locus. In Amboina non diu fuit notus hic frutex, ſed ibi deportatus ex Ternata, per Formoſam, ex Manilha & Sina, Bataviæ itidem obcurrit & Javæ, diligenter autem in hortis colendus eſt, ac propullulantes plantulæ conſervandæ, quum anno plerumque quinto matrix frutex pereat, licet in Hitœa ſtipitem habuerim, prope murum plantatum, qui deceſſu meo jam ſextum inpleverat annum, ac mediocris arboris craſſitiem adtigerat in multos longos diviſus ramos.

XII. HOOFDSTUK.

De Uur-bloem.

FLos horarius, *is een opregte zoort van de* Malva horteoſia *of* arboreſcens, *zy ſchiet op met zeer lange, regte, en ranke ſtammen of ſteelen, twee vingeren dik, en zo rank, dat ze krom gebogen ſtaan, zomtyts met twee of drie uit de wortel opſchietende, zomtyts beneden een kleine ſtam makende van drie en vier voeten hoog, en een been dik, de bladeren ſtaan langs heen tegen de ſtokken, dog meeſt omtrent den top, enkeld, en op lange ſteelen, gelyk aan de* Malva, *ook meeſt van dezelfs fatſoen, te weten groot en breed, een ſpaande hand lang, en wat minder breed, in drie, of de jongſte in vyf uitſtekende hoeken verdeelt, waar van de twee agterſte klein zyn, by den ſteel ſtoten zeven groote ribben te zamen, aan de kanten een weinig gezaagd, ſtyf, doodsgroen, en wat ruig of zandig in 't aantaſten, gelyk die van den Haſelaar, als mede de ſteelen.*

De bloem is grooter als aan eenige Malva, van vyf groote en ſlappe bladeren gemaakt, een weinig gerimpeld, of met witte ſtreepen doortogen, wyt geopend, twee handen breed, en beneden een korte dikke hals uitmakende, dewelke ſtaat in een kelkje van vyf lange en groene bladeren, en 't zelve op een ſterre van zeven, agt, en negen ſtraalen: in de midden ſtaat een pilaartje, op de manier van alle Malvaes, omgeven met veele ſubtile draadjes, en daar aan geele noppen, by 't welk zomtyts nog een kleinder blaatje ſtaat, als een helmpje over 't zelve heenen, zonder reuk: deeze bloem is in eenen dag van drie couleuren, want des 's morgens haar ontluikende, is ze ſneeuw-wit, 's middags ligt-rood of incarnaat, 's avonds regt rooſe-rood, na zonnen-ondergank ſluit ze haar toe in een knop, en gaat nooit weer open, werdende dagelyks verpooſt door hare navolgers. Zo dat ieder bloem haar maar een dag aan de wereld vertoont, als het troubel en wolkig weer is, zo blyven ze lange wit, en als het over de middag duurt, zo is 't gemeenlyk een teken, dat het tegen den avond regenen zal, en hoe beter de zonne ſchynt, hoe eerder de roodigheid komt, onder de t'zamengekrompene bloeme groeit een broodje of kaasje, van buiten ruig en wollig, dat men in vyve deelen kan, en digt omvangen van die buitenſte baarden, van binnen leggen in de hairige kamertjes veele zaden, ook ruig, in de gedaante van een bultige nier, of waſſende maan.

De wortel is in weinige, maar lange takken verdeelt, de ſchorſe is overal taai en ſlymerig, dog zo eogtig niet als aan onze Althæa, onder wiens zoorte ze moet gerekent werden, al zyn de bladeren ruig, de ſlym daar uit getrokken, is zoet, en riekt als Althæa, de bloemen ziet men in de droge maanden alle dagen aan den ſtok na malkander opgaande, en het afgevallen zaat komt zomtyts op, welke plantjes men dan verplanten moet, want anders gezaait zynde, komt ze zelden op, immers in Amboina, dog in de regen-maanden kan men ze ook met ſtokken voortplanten.

Naam. *In 't Latyn* Flos horarius, *of* Althæa horaria, *dat is Tyd-bloemen, om dat ze de tyden des daags aanwyſt, en zo in 't gemeen Maleits* Bonga wactu, *bygenaamt* Beſaar, *dat is groote Tyd-bloemen, tot onderſcheid van de* Bonga wactu kitbjil, *het welk is de* Mirabilis Mexicana, *in goed Maleits noemt men ze* Bonga Balitsjaja, *om dat ze hare verwe verandert, op Ternaten* Saja Balitſiaja, *of beter* Saja Ngalli Ngalli, *op Javaans* Cuinbang Futtubawa, *en* Patina, *'t welk egter nog een andere bloem is, op Chinees* Pujong.

Plaats *In Amboina is ze niet lang bekent geweeſt, maar derwaar gebragt uit Ternaten, over Formoſa, uit Manilha en China, zy is ook bekent op Batavia en Java, men moet ze zorgvuldig in de hoven opkweken, en de opkomende plantjes aanhouden, want in 't vyfde jaar gaat de moederſtok gemeenlyk uit, hoewel ik op Hitoe een ſtok gehad heb, die by een muur geplant ſtont, die by myn vertrek al over de zes jaren oud was, en de dikte hadde van een middelbare boom, verdeelt in veele lange takken.*

Digitized by Google

Uſus. Hucusque ejus flores in hortis tantum fuere culti ad ornamentum & oblectamentum ob miram colorum varietatem, quæ in floribus obſervatur, notandum vero eſt, album colorem verum ac naturalem eſſe, rubrum modo adcidentalem ſeu adventitium ex ſolis æſtu, ſi enim flos ruber ſub veſperam decerpatur, atque inter chartas exſiccetur, in album degenerabit colorem, item ſi albus matutino tempore decerpatur, & in cubiculo deponatur, attamen colorem mutabit, licet a ſole non tangatur.

Puto etiam porro multas poſſidere virtutes cum Althæa communes, præſertim in Sina & Manilha, quæ ipſius eſt patria, in his enim calidioribus regionibus ſiccior forte eſt, quam in iſtis, a quibusdam ſaltem incolis, qui iſtum noverant fruticem, uſurpatum vidi ad duros & calidos tumores per mucilaginem emolliendos & maturandos.

Quum longi ac graciles rami per foliorum & florum pondus, qui in ſtipite eriguntur, ſponte incurventur, hinc in arcus formari & flecti poſſunt, ac tali modo adligari, quum novos iterum in altum emittant ramos, horum autem vetuſti ſenſim nudi ſunt & emarcidi, qui abrumpendi ſunt, inferius enim de novo alii progerminant, qui vero non adeo floriferi ſunt.

Sinenſis Atlas hunc videtur deſcribere florem ſub nomine *Roſæ Sinicæ*, dicitque in Provincia Quanting creſcere, ac bis de die colorem mutare, nunc in rubrum, nunc in album, inque una conſpici arbore, hæc enim Althæa tam in Sina quam in Taywana & Formoſa in arborem excreſcit. In Sina hic frutex potiſſimum ad rivulos plantatur, ubi eleganter & luxurioſe creſcit in amplum & extenſum fruticem, ejusque flos duplex eſt: Totum vero fruticis folium anthracibus inponitur, quas tam bene maturat quam *Daun baru.*

In Rumphii adpendice hæc adduntur.

In *Hort. Malab. part.* 6. *Tab.* 38. usque ad 42. incluſive in quinque figuris hic flos exprimitur, vocaturque ibi *Huca paretti*, Portugallice *Roſa de China*, Belgice *Chineeſe Rooſe-boom*, ſeu Sinenſie Roſæ arbor, ubi ſpecioſa & ampla exhibetur floris deſcriptio per *Ferrarium* quendam, de fructibus vero ac ſeminibus nil commentatur. *Commelinus* vero, aliique rite adnotarunt hunc florem nullo modo convenire cum Roſis, ſed ad claſſem pertinere *Malvæ* vel *Althææ.*

Tabula Nona

Ramum exhibet *Hibiſci* foliis cordato-quinque angularibus fl. ſimplici.
Ubi litt. A. *ipſum fruticis folium* repræſentat.
B Ejus *florem* completum.
C. *Fructum*
D. *Semina* in naturali ſitu.

O B S E R V A T I O.

Hæc eſt Ketmia Sinenſis fructu ſubrotundo fl. ſimplici *T. inſtit.* p. 100. & Alcea arboreſcens Japonica, pampineis foliis ſubaſperis, flore mutabili, ſeu colorem mutante, *Breyn prodr.* 2. p. 10. & Roſa Sinenſis quinquefolia *Ferrar. Fl. cult.* p. 493. &c. reliqua vide in *H. Cliffort.* p. 349.

Gebruik. *Tot nog toe heeft men de bloemen in de hoven opgekweekt, alleenlyk tot cieraat en ſpeculatie wegens de wonderlyke verandering der verwen, die men aan de bloemen ziet, waar by men weten moet, dat de witte couleur de eigentlyke en natuurlyke is, maar de roode is toevallig van des zonne hitte, want als men de roode 's avonds afbreekt, en tuſſchen papieren droogt, zo zal dezelve weder wit werden: anders zo men 's morgens een witten afbreekt, en in een kamer ſtelt, die zal evenwel haar verwe veranderen, al raakt ze de zon niet.*

Voorts houde ik 't gantſchelyk daar voor, dat ze veele kragten gemeen heeft met de Althæa, inzonderheid in China, en de Manilhas, daar haar Vaderland is, want in deeze heete landen is ze miſſchien wat drooger dan in de andere. Immers ik heb ze van zommige Inlanders, die ze kenden, zien gebruiken om harde en heete gezwellen met de ſlym te vermurwen, en ryp te maken.

Dewyl de lange en ranke takken wegens de zwaarte van de bladeren en bloemen, die meeſt in de ſtok regt ſtaan, dog van zelfs buigen, zo kan men ze tot bogen maken, en vaſtbinden, wanneer ze al wederom regte takken overeind ſchieten; de oude takken werden met 'er tyd geheel kaal, en verdorren, die men dan afbreeken moet, want van onderen ſchieten 'er al weer andere op, dog die dragen zo wel niet.

Den Chineeſchen Atlas ſchynt deezen bloem te beſchryven onder de naam van Roſa Sinica, *zeggende, dat ze in de Provintie Quanting waſſen, daags tweemaal de couleuren veranderen, dan rood, dan wit verſchynende, en op een boom waſſen, want deezen Althea werd in China zo wel als in Taywan en Formoza, tot een boom. In China plant men deezen ſtruik gaarn aan Waterbeken, daar het ſchoon en weelarig groeit, met een wyd uitgeſpreide ſtruik, en de bloem werd dubbelt, 't geheele blad leggen deeze op bloedzweeren, die 't zo wel rypt als* Daun baru.

In het byvoegzel van *Rumphius* wert dit 'er bygedaan.

In het ſesde deel van de Hortus Malabaricus, *van* Tab. 38. *tot* 42. *encluſ., wert deeze bloem in vyf platen verbeelt, en aldaar genaamt* Huca paretti, *op 't Portugees* Roſa de China, *op 't Duits* Chineeſe Rooſe-boom, *alwaar een nette en brede beſchryving des bloems door zekere* Ferrarius *daar by gevoegt wert, dog van de vrugten en zaden wert niets gerept. Dog* Commelin *en andere hebben wel aangemerkt, dat deeze bloem geenzints behoort tot de Rooſen, maar tot het geſlagt van de* Malva *of* Althæa.

De Negende Plaat

Vertoont een Tak van de *Hibiſcus*, met hartvormige vyfhoekige bladen, met een enkelde bloem
Alwaar lett. A. vertoont het *bladt* van de *ſtruik* zelfs.
B. Deszelfs *volkomene* bloem.
C. De *Vrugt.*
D. De *Zaaden* in hun natuurlyke plaatsing.

A A N M E R K I N G.

Dit is de Chineeſe Ketmia met een ronde vrugt en enkelde bloem, van *T. inſtit.* p. 100 en de Japanſche boomagtige Alcea, met ruige Wyngaerds-bladen, en een veranderlyke bloem, van *Breyne* in zyn tweede *prodr.* p. 10. en Chineeſe vyfbladige Roos van *Ferrar. Fl. cult.* p. 439. Het overige ziet in de *Hortus Cliffort.* p. 349.

Digitized by Google

CAPUT DECIMUM TERTIUM.

Abutilon hirſutum. Cumbang ſore Beſaar.

HÆc planta, quæ ab Arabibus *Abutilon* vocatur, ac partim in Europæis libris deſcripta eſt, in India duplex obcurrit, cuivis autem ſingulare tribuemus Caput.

Abutilon hirſutum ſeu *domeſticum* cum Avicennæ deſcriptione maxime convenit, dicit enim hoc folia gerere rotunda, ſuperius acuminata inſtar Cucurbitæ: Ejus flores ſunt rotundi, nigricantes, ſtriati, ac dentati, forte ſinuoſi, atque ex multis ſtriis ſibi adunatis conſtent.

Abutilon vero noſtrum *hirſutum* parvus eſt frutex, vix Viri altitudinem adtingens, ejusque ſtipes pollicem circiter craſſus eſt, ab inferiore parte in multa longa flagella diviſus, quæ ſunt rotunda, piloſa, ſeu lanuginoſa, ad tactum mollia: Ejus folia quodammodo cum illis Cucurbitæ conveniunt, ſunt autem minora, ac melius cum illis Malvæ quadrant, ex rotundo cordiformia, in brevem apicem deſinentia, ad oras leviter ſerrata, palmam lata, in junioribus fruticibus magis, in vetuſtioribus minus flava, ſeu ex flavo virentia, lanuginoſa penitus, mollia, & ad tactum viſcoſa, perfecte odorem unguenti Dialthææ ſpirantia, adeoque fortiter, ut, ſi tractentur, odor iſte manibus adhæreat. Solitaria ſunt, longeque diſtantia, atque lanuginoſis petiolis inſidentia, ex quorum alis ſemper alius petiolus, vel nova quædam foliola propullulant.

Flos ex quinque conſtat petalis, Denarii Batavorum magnitudinem adtingens, vitellini coloris, in fundo autem intenſe fuſci, ex cujus centro piſtillum erigitur, undique plurimis flavis ſtaminulis & antheris ornatum: Abrupti in fuſcum degenerant colorem, ac plerumque inodori ſunt, ſeu illum foliorum æmulantes odorem.

Flos ſeſe aperiens regularem obſervat horam, ſereno enim tempore poſt meridiem hora ſecunda, plerumque autem tertia ſeſe aperit, quod vix per integram perdurat horam, dein ipſius petala retrorſum inflectuntur, quæ in iſto ſtatu permanent usque poſt Solis obcaſum, quum ſubito ſeſe contrahunt, nec unquam iterum aperiuntur, ſub hisce fructus formatur caſei-formis, ſuperne parum acuminatus, ac ſi coni pars inferior abſciſſa eſſet, primo pallide virens ac lanuginoſus, dein fumeus, ex multis ſiliculis ſibi adunatis conſtans, quam naturaliſſime referens Chirurgorum inſtrumentum Trepanum dictum, in quavis autem ſilicula bina ternave locantur ſemina minima, dura, & reniformia, ſterilia plerumque, unde & raro ſuccedit, ſi per ſemina propagare velimus hanc plantam, ſed expectandum eſt, donec ſub frutice una alterave propullulet plantula, aliquando etiam abrupti rami herboſo ſolo commiſſi, progerminant. Radices ejus ſunt raræ, nec copioſum illum proferunt mucum ſeu viſcum, qualem Althæa habet. Frutex hic non ſeneſcit, non enim binos excedit annos, quum ejus lignum ſit fragile ac leve.

Nomen. Latine *Abutilon hirſutum & domeſticum*, vulgari Malaico vocabulo *Bonga wactu cuning*, vero Malaico nomine *Anguri*, meliori autem *Bonga petang* h. e. flos veſpertinus, Javanice & Baleyice *Cumbang ſore*, cum cognomine *Beſaar* ſeu magna, ad diſtinctionem ſubſequentis minoris ſpeciei, Ternatice *Tobba toko.*

Golius in Lexico ſuo Arabico non abſque ratione vult primitivum nomen eſſe *Unutilon*, quod auctores Arabes interpretantur Cucurbitæ ſimilem, ita ut videatur potius *Ukutilon* ſcribendum, & eſſe corruptum contractumque ex Græco κολοκυνθίδιον, kolokintidion, pro quo in Avicenna Arabice impreſſo legitur *Ubitilon*, & in Latino Abutilon, quod nomen vulgo apud Botanicos in uſu eſt. Scribunt autem Arabes iſti, eſſe herbam vulnerariam Cucurbitæ ſimilem, foliis pura non fructu, qui parvi caſei aut panis potius figuram habet, uti reliquæ Malvæ, quæ propterea Arabice *Chobar* & *Chobaza* dicitur, a panis *Chobs* dicti figura.

Locus.

XIII. HOOFDSTUK.

Het ruige Abutilon.

D*Eeze plante, die de Arabiers* Abutilon *noemen, en ten deele in de Europiſe Kruid-boeken beſchreven is, werd hier in Indien van tweederlei geſlagten gevonden, die wy ieder een byzonder Hoofdſtuk zullen geven.*

Abutilon hirſutum, *of* domeſticum, *komt met de beſchryving van Avicenna meeſt over een, want hy zeit, dat het bladeren heeft, die rond zyn, van vooren ſpits, als een Cauwoerde; de bloemen zyn rood, zwart, gekrult, miſſchien gekarteld, als veele vouwen hebbende, of uit veele vouwen aan malkander hangende, gemaakt.*

Ons Abutilon hirſutum *word een kleine ſtruik, niet boven een man hoog, de ſtam omtrent een duim dik, van onderen op in veele lange gerten verdeelt, rond, hairig of wolagtig, en zagt in 't aantaſten: de bladeren kommen eenigzints met die van Cauwoerde vergelyken, dog zy zyn kleinder, en komen beter met die van Malva over een, uit den hertformigen rond, met een korte ſpitſe, aan de kanten een weinig gezaagt, een hand breed, aan de jonge ſtruiken meer, aan de oude minder, verbleekt, of geel-groen, gantſch wollig, zagt, en ſmeerig in 't aantaſten, zeer natuurlyk na de ſalve Dialthæa riekende, zodanig dat die reuk aan de handen blyft, als men ze aantaſt; zy ſtaan enkeld, wyd van malkander, op wolagtige ſtelen, dog t'elkens in haren ſchoot hebbende een nieuwe ſteel, of eenige jonge bladeren.*

De bloem is van vyf ronde bladeren gemaakt, in de grootte van een Hollandſe ſchelling, doir-geel, op de grond hoog-bruin, hebbende in de midden een pilaartje, ter zyde met veele geele draadjes en noppen verciert. De afgebroke worden bruinagtig, meeſt zonder reuk, of als de bladeren.

Deeze bloem houd met haar opgaan een preeys uur, want by ſchoon weer gaat ze eerſt na de middag om twee uren, maar ordinair ten drie uren open, vertoont haar ſchaars een geheel uur, opent dan na buiten hare blaatjes agterwaarts, blyvende zo ſtaan tot na zonne-ondergang, wanneer zy hun ſchielyk weer te zamen ſluiten, en nooit weer open gaan. Daar onder werd de vrugt geformeert in de gedaante van een kaasken, dat boven wat ſmalder is, gelyk 't onderſte ſtuk van een kegel, afgeſneden, eerſt bleek-groen, en wollig, daar na rook-verwig, uit veele houwen gemaakt, tegen malkanderen ſtaande, zeer eigentlyk verbeeldende het Chirurgicale Inſtrument Trepaan: en ieder houwe leggen twee à drie zadekens hard en klein, als bultige nierkens, waar van het merendeel ondeugend is, daarom het ook zelden gelukt, als men 't van zaad wil voortplanten, maar moet wagten, tot dat onder den ſtok het een of ander plantje voortkomt; zomtyts beklyft het ook, als men de afgebrokene takken in een graſagtige grond ſteekt; de wortelen zyn weinig, en hebben geen byzonderen ſlym, gelyk Althæa behoort te hebben. Dit ſtruikje komt tot geen groote ouderdom, bereikende niet boven de twee jaren, want het heeft een bros en ligt hout.

Naam. *In 't Latyn* Abutilon hirſutum & domeſticum, *in 't gemeen Maleits* Bonga wactu cuning, *in regt Maleits* Anguri, *maar beter* Bonga petang, *dat is Avond bloem, op het Javaans en Baleis* Cumbang ſore, *met den bynaam van* Beſaar *of groote, tot onderſcheid van de volgende kleine, op Ternataans* Tobba toko.

Golius in zyn Arabiſch Woordeboek wil, en dat niet zonder reden, dat de eerſte naam is Unutilon, *het geen de Arabiſche Schryvers overzetten, gelyk aan de Cauwoerde, zo dat eigentlyk geſchreven dient te werden* Ukutilon, *en een bederve en t'zamengetrokken woort is van het Griekſche* Kolokintidion, *waar voor in de Arabiſche Avicenna gelezen wert* Ubitilon, *en in de Latynſche* Abutilon, *welk woord by de Kruid-ſchryvers in 't gemeen gebruikt wert. De Arabieren dog ſchryven daar van, dat het een Wond-kruid is, gelyk aan de Cauwoerde, in bladen namentlyk, en niet in de vrugt, welke de gedaante van een kaasje, ofte liever van een brood heeft, gelyk alle de Malvaas, welke ook daarom op 't Arabiſch* Chobar *en* Chobaza *genaamt wert, van de figuur des broots,* Chobs *by haar genaamt.*

Plaats.

Locus. In multis aquoſæ Indiæ locis notus eſt hic frutex, potiſſimum vero in Java & Baleya, hic in Amboina rarus eſt, nec niſi in hortis obcurrit, & ad arearum oras, ubi unus poſt alium ſtipitem progerminat, ita ut aliquando totus videatur periiſſe, quum poſt unum alterumve annum de novo progerminet eodem in loco, ſine dubio ex deciduo & ſuperfluo ſemine.

Uſus. Nullum eſt dubium, quin plures poſſideat virtutes cum Althæa communes, uti & a quibusdam adhibetur ad balnea, fotus, empiaſtra, & cataplasmata, quæ præparantur ad dolores mitigandos, demulcendos, & emolliendos.

Avicenna Cap. 29. ſcribit conducere ad vulnera recentia curanda, immo illa ipſo momento conſolidari & claudi. *Lobelius* dicit hanc plantam quoque obcurrere in Italia, atque inveniri inter Ferraram & Bononiam, Italosque hanc vocare *Malva viſco baſtardo*, ipſe autem hanc nominat *Althæam flore luteo*, *Camerarius Althæam Theophraſti*, & *Althæam Italicam flore luteo*, alii autem Itali Abutillo. In Italia ſesqui drachma ſeminis bujus Abutili cum vino propinatur contra dolores cruciatusque Nephritidis bono cum ſucceſſu, ut & contra calculi fragmanta, aqua etiam ex ipſo deſtillatur contra ſtranguriam.

In Turcia hujus ſeminis uncia exhibetur ad ſomnum conciliandum, ex quo non evigilant homines, niſi ipſorum nares aceto confricentur.

N. B. Abutilon Indicum, quale a *Camerario* deſcribitur flore albeſcente ac intus flaveſcente, quique eſt magnitudine Roſæ ſilveſtris, a me hiſce in inſulis huc usque nondum eſt obſervatum.

Rumphius in adpendice hæc adnotavit.

In *Hort. Malab. part.* 6 *Fig.* 4. rugoſa hæc ſpecies Malabarice vocatur *Beloeroe*, Portugallice *Fruita gargantilla*, Belgice *Lobbalſen*, quum ibi ejus fructus cum collaris ſpecie quadam comperentur, uti nos ſupra cum trepano illos comparavimus, videtur autem hic frutex, in Malabaræ regionibus non tam alte excreſcere, quam in hiſce Moluccæ terris.

Tabula Decima

Ramum exhibet *Abutili hirſuti*, ſeu *lanuginoſi*.

O B S E R V A T I O.

Hæc eſt Abutilon Indicum flore luteo minore *Breyn prodr.* 2. p. 1 & *Theſ. Zeyl p.* 1 eſtque Althæa, Abutilon dicta, Indica, flore luteo minore *H. L. Bat.* & Althæa Theophraſt flore luteo minore *Muſ. Zeyl p.* 52. & Alcea Populi folio villoſo leviter ſerrato van *Sloan. in zyn Catal* p. 98. & Alceæ adfinis Indica Abutilon dicta, flore flavo, foliis mollibus, profunde venoſis, ſiliculis lanugìnoſis *Plukn. Almag.* p. 17. & *Phyt. Tab.* 126. *Fig* 5. quæ eſt varietas illius qua ipſi dicitur Alcea Indica Abutilon dicta, minor petolo ad florem geniculato *Beloere H. Malab. part.* 6 *Tab.* 45. in *Almag. p.* 17. quæ cum ſubſequenti Abutilo convenit, eſtque porro Abutilon Indicum *J. B. tom.* 2 *lib.* 23. *p.* 952. & Abutilon *Camerarii* Indicum *Park. Theatr. Botan.*

Plaats. Het is in veele Eilanden van Water-Indien bekent, meeſt op Java en Baly, hier in Amboina weinig, en dat altyt in de Hoven en aan de kanten van de Negoryen, alwaar den eenen ſtok na den anderen voortkomt: 't ſchynt zomtyts geheel uitgegaan te zyn, en komt een jaar of meer daar naar op de zelfſte plaats weder voort, buiten twyffel van overgebleven zaat.

Gebruik. *Het is geen twyffel, of het heeft veele kragten, gemeen met de Althea, gelyk 't dan hier en daar gebruikt werd, in baadingen, ſtovingen, pleiſters, en overſlagen, die gemaakt werden om pyn te ſtillen, te verzagten, en te vermurwen.*

Avicenna Cap. 29. *ſchryft, dat men 't voor goed houd, om verſe wonden en quetſuren te genezen, ja dat het dezelve van ſtonden aan toetrekken en heelen kan.* Lobel *zegt, dat dit gewas ook te vinden zy in Italien, tuſſchen Ferrara en Bononia; en de Italianen noemen 't* Malva viſco baſtardo, *hy zelfs noemt het* Althæa flore luteo, Camerarius Althæa Theophraſti, & Althæa Italica, flore luteo, *andere Italianen* Abutillo. *In Italien nemen ze anderhalve dragma teſſens van 't zaat van dit Abutilon, met wyn gedronken, wort zeer kragtig bevonden tegens de weedom en pyn van 's graveel of gebroke ſteen, zy deſtilleren ook een water daar van, daar ze de droppelpiſſen mede willen genezen.*

In Turkyen neemt men een once van dit zaat, om de menſchen tot ſlaap te brengen, van welke ſlaap zy niet opgewekt kunnen worden, ten zy dat men hun de neusgaten met azyn wryft.

N. B. Abutilon Indicum, *zo als dat van* Camerarius *beſchreven is, met een witagtige bloem, binnen geel, en zo groot als een wilde Rooſje, is van my in deeze Eilanden nog niet gezien.*

Dit heeft Rumphius in zyn Byvoegzel aangetekent.

In het ſesde deel van de Hortus Malabar. Fig. 4. *wert deeze ruige zoort in 't Malabaars genaamt* Beloeroe, *in 't Portugees* Fruita gargentilla, *in 't Duits* Lobbalſen, *alwaar deszelfs vrugten met een zoort van Lobben vergeleken werden, gelyk wy ze boven met een Trepaan vergeleken hebben, en deeze ſtruik ſchynt in de Malabaarſche landen zo hoog niet te groeyen als in de Moluccyſche landen.*

De Tiende Plant

Vertoont een Tak van het ruige ofte wolagtige *Abutilon.*

A A N M E R K I N G.

Dit is het Ooſtindiſch Abutilon met een geele kleinder bloem van *Breyne* in zyn *tweede prodr. p.* 1. en in de *Theſ. Zeyl. p.* 1. welke is de Indiſche Althea, *Abutilon* genaamt, met een geele kleinder bloem in de *H. L. Bat* en de Althea van Theophraſtus met een kleinder geele bloem in het *Muſ. Zeyl. p.* 52. en de Alcea met ruig en ligt gezaagt bladt van de Populier boom, by *Sloan* in zyn *Catal. p* 98. en de naaſtkomende by de Alcea, *Abutilon* genaamt, met een bleek-geele bloem en zagte veneuſe bladen, met wollige zaadhuisjes, van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 17. en in zyn *Phyt. Tab* 126. *Fig.* 5. welke is een verandering van die plant, die by hem genaamt wort Indiſche Alcea, Abutilon genaamt, met een ſteel by de bloem geleed. Beloere in de *Hortus Malab part* 6. *Tab.* 45. genaamt, in zyn *Almag. p.* 17, welke met het volgende Abutilon overeenkomt: en is verders het Ooſtindiſch Abutilon van *J. B. tweede deel*, 23. *boek*, *p.* 952 en het Indiſch Abutilon van *Camerarius* by *Parkinſon* in zyn *Theatrum Botanicum.*

CAPUT

CAPUT DECIMUM QUARTUM.

Abutilon læve ſive agreſte.
Cumbang ſore kitsjil.

AButilon hoc alterum ſilveſtris magis eſt naturæ, atque altior, fruticem gerens magis perennem, qui ab inferiore itidem parte longa & gracilia emittit flagella, aſurculos rotundos, glabros, obſcure fuſco ſeu violaceo obductos cortice, glabro penitus, nec ullo modo lannginoſo, uti in Betula.

Folia cum illis præcedentis conveniunt, in tenerioribus fruticibus palmam longa & lata, in vetuſtioribus minora, in longum apicem deſinentia cum binis aliis lateralibus, unde ex cordiformi triangularia ſunt, ad oras ſubtiliter quoque ſerrata, ſuperne obſcurn viridia, inferne glauca: Nulla lanugine vel pilis hirta ſunt uti prioris, ad tactum tamen mollia ſunt, fragiliora, ac facile fiſſuram contrahentia, tenera folia optime illa Betulæ referunt quoad formam, longis ac glabris ſeu teretibus inſident petiolis ſolitaria, atque ex aliis juniores petiolos, ac foliola producunt, uti in præcedenti: Nullo autem modo gravem iſtum & unguentoſum ſpirant odorem, nec ad tactum viſcoſa ſunt uti in priore, notabilem tamen Althææ odorem fundunt, ſique per binas horas fuerint abrupta, ingratum ac tetrum inſtar ſordidæ vel putridæ aquæ.

Flos minor eſt illo antecedentis, ex quinque itidem rotundis petalis conſtans adeo adunatis, ut unicum videatur, eſt autem paulo major illo Ranunculi vulgaris, magisque luteus, in cujus centro luteum erigitur piſtillum cum ſimilibus ſtaminibus uti in priore, hic autem in fundo non eſt fuſcus, ſed plerumque luteus, atque pentapetalo inſidet calici, qui longæ firmæque incumbit ſtellulæ. Flos hic paulo poſt meridiem ſeſe aperit, adeoque dehiſcit, ut petala ejus retrorſum flectantur usque ad quintam horam, quum iterum ſeſe contrahunt ac claudunt, nec unquam de novo ſeſe aperiunt, ventoſo ac pluvioſo tempore rari ſeſe, nec multum extenduntur flores, qui nec erecti petiolis inſident, ſed per geniculum parum inflexi ſunt.

Ejus fructus rotundi ſunt cafeoli, bioboli latitudinem habentes, ex plurimis itidem tenuibus ſiliculis compoſiti, novendecim vel viginti numero, in orbem poſitis, ſuperius paulo latioribus quam prioris, quale eſt trepanum ſecundi gradus, uti enim prior fructus conum refert abſciſſum, ſic hic cylindri ſegmentum præ ſe fert, nec ita lanuginoſus eſt, ac maturus, niger. Quævis ſilicula in ſuperiore ejus parte acutum & prominentem gerit apicem, qui fructum eleganter ornat, in quavis autem tria locata ſunt nigricantia ſemina, reniformia, duriora, magisque perfecta quam in priore, unde hæc ſpecies intra breve temporis ſpatium quam maxime multiplicari poteſt.

Radix cum præcedenti convenit, atque profunde in terram penetrat, nec mucilaginoſa valde eſt; loca amat aprica, & ſoli bene expoſita, ac cito excreſcit, lignumque gerit durius ac tenacius quam prioris, quod tamen per tres non durat annos.

Nomen. Latine *Abutilon læve & agreſte*, Malaice *Cumbang ſore kitsjil*, h. e. flos veſpertinus minor, apud Amboinenſes nullum obtinuit nomen.

Locus. Majori copia obcurrit quam præcedens, atque iisdem in regionibus. In Amboina amat creſcere circa ædes, in deſertis hortis, ubi ſponte per ſemina ſua propagatur: in Ternata utraque ſpecies ſunt copioſiores, ubi campos obcupant, in Hituæ ora prima ſpecies creſcit circa Hilam; altera circa Lariquam & Ovirum.

Uſus. Eundem in finem adhibetur ac prior, ad fomenta nempe & balnea, Baleyenſes vero hanc ſpeciem efficaciorem putant prima, balneumque præbet penetrans, ſi in illo aliquamdiu quis ſederit contra dolores Nephriticos, vel ſi emplaſtrum viride ex contritis foliis componatur, atque lumbis & veſicæ inponatur, ſæpius autem tollendum & permutandum eſt ob ingratum odorem.

Hoc læve Cumbang ſore, ad ulnæ altitudinem excretum & evulſum, ejusque apex cum foliis terræ immiſſus, reliquaque pars cocta & propinata Malumis ſeu Gonorrhæam virulentam curat.

Hæ

XIV. HOOFDSTUK.

Het gladde Abutilon.

DE tweede Abutilon is wat wilder van aard, hoger en duurzamer van ſtruik, ook van onder op met lange en ranke ryskens bezet, rond, glad, met een donker-bruine of violette ſchorſſe bekleed, zonder eenige wolagtigheid, gelyk aan de Berke-boom.

De bladeren zyn gelyk als aan 't vorige, aan de jonge ſtruiken een hand breed, en lang, aan de oude minder, met een lange ſpits, en nog twee andere aan de zyden, waar door ze uit den hertformigen driekantig ſchynen, aan de kanten mede fyn gezaagt, boven donker-groen, beneden blaauw-groen: Zy hebben geen wolagtigheid, nog hairen, gelyk het vorige, zyn egter zagt in 't aantaſten, in 't handlen week, en ligt ſcheurende, de jonge bladeren gelyken zeer wel de Berke-bladeren van fatſoen, zy ſtaan op lange en gladde ranke ſtelen, enkeld, en in haar ſchoot met jonge ſtelen en bladeren gevult, gelyk het vorige. Zy hebben geenzins dien ſterken zalfagtigen reuk, nog vallen ſmerig in 't aantaſten, gelyk 't vorige, rieken egter kennelyk na Althea, en zo ze een paar uren afgebroken liggen, worden ze merkelyk vuil, als ſpoelwater.

De bloem is kleinder dan aan 't vorige, ook van vyf ronde blaatjes gemaakt, zo digt op malkander ſluitende, dat ze een blad ſchynen, wat grooter dan de bloem van Ranunculus, ook hooger geel, in de midden met een geel pilaartje, en draden daar aan, als het vorige, nogtans zonder bruine grond, maar doorgaans geel, ieder ruſt op een vyfbladig hortje, en 't zelve op een lang ſtyf ſteeltje. Deeze opent haar kort na de middag, en gaapt zo wyd, dat de blaatjes wat agterwaarts ſtaan, en zo blyven tot vyf uren, wanneer ze hun wederom ſluiten, en nooit meer openen. By windig en regenagtig weer openen hun weinige, en gapen niet veel; zy ſtaan ook niet regt op haren ſteel, maar altyt met een knietje wat gebogen.

De vrugten zyn ronde kaaskens, in de breedte van een dubbeltje, insgelyks van veele dunne houwen gemaakt, in 't getal van negentien a twintig, in de rondte ſtaande, boven wat breder dan de vorige, allezins gelyk de Trepanen van het tweede fatſoen, want alzo 't vorige een afgeſneden kegel gelykt, zo gelykt dit een ſtuk van een Cylinder, zy is ook min wolagtig, en ryp zynde, zwart. Ieder houwe heeft aan 't bovenſte een ſcherp uitſtekend hoekje, 't welk de vrugt zeer verciert; in ieder houwe liggen drie zwartagtige zaadjes, als gebulde niertjes, harder en volkomener dan aan 't voorgaande, waar door deeze zoorte zig in korten tyd vermeerdert.

De wortel is als voren, gaat diep in de aarde, en heeft weinig ſlym, 't waſt gaarn op lugtige plaatſen, die wel ter zonne ſtaan, ſchiet haaſtig op, heeft een harder en tayer hout dan 't vorige, pleeg egter geen drie jaren te duren.

Naam. *In 't Latyn* Abutilon læve & agreſte, *op 't Maleits* Cumbang ſore kitsjil, *dat is, kleine avontbloem, by de Amboineſen heeft het geen naam.*

Plaats. *Men vint het in meerder quantiteit dan 't vorige, ook in dezelfſte landen; in Amboina waſt 't gaarn omtrent de huizen, in de verlatene tuinen, daar 't zig zelfs voortzaait; in Ternaten zyn beide geſlagten overvloediger, daar zy de velden beſlaan, op de kuſt van Hitu waſt d'eerſte zoorte omtrent Hila, maar de tweede omtrent Larique en Oviren.*

Gebruik. *Het werd tot het zelfſte gebruikt als het eerſte, te weten tot ſtoving en baden, de Balyers houden dit laaſte voor kragtiger dan het eerſte, geeft een kragtig bad om daar in te zitten, als iemant van de pyne des graveels gequelt word, of een groene pleiſter van de gewrevene bladeren gemaakt, en op de lenden of blaſe geſlagen, maar men moet het dikwils veranderen, wegens zyn vieſen reuk.*

Deeze gladde Cumbang ſore, als ze niet boven een elle hoog is uitgetrokken, de ſpits met de bladeren weder in 't gat geſteken, de reſt gekookt, en gedronken, geneeſt Malumis of Gonorrhæam virulentam.

Zo

Hæ itaque binæ Abutili ſpecies binas meridiei demonſtrant periodos, quum ſeſe aperiant, glabra nempe hora duodecima, meridiem, rugoſa hora tertia, ſi periodos ante meridianas deſideres, decimum inſpicias librum de *Bathyrrhiſa*, atque quintam horam poſtmeridianam invenies etiam in rubra Marvilla, de qua liber agit octavus, qui omnes flores ſimul cum flore horario Malaice *Bonga wactu*, h. e. temporis florca vocantur, ex quibus curioſus naturæ ſcrutator in horto ſuo vivum horologium ex plantis formare ſibi poteſt, non ut diem in duodecim dividat horas, ſed ut quatuor vel quinque primarias noſcat & demonſtret periodos, quibus ſubjungi poteſt Zaguplanta in ſubſequenti libro deſcripta, quæ complicatione tenerorum foliorum meridiem denotat.

Portugalli hanc vocant plantam *Folbo uſagre*, quum hac curent, prorepentem ſcabiem *Uſagre* dictam, quæ proprie Lichen ſeu Mentagra eſt, quæ faciem defædat, intelligunt quoque per illud vocabulum ulcerationes proſerpentes ſeu ulcus noma pedum, quod acrem ſtillat lympham, per quam propagatur, hoc curant decocto horum foliorum, quod abluitur hocce, ac reſidua huic inponuntur folia.

Præter binas memoratas Abutili ſpecies, quæ domeſticæ cenſeri poſſunt, duæ aliæ ſilveſtres, agreſtia nempe, & litorea obcurrit.

Primo. *Abutilon agreſte ſive montanum*, parva eſt terreſtris, ſeu montana ejus ſpecies, quæ humilem gerit fruticem vix ultra quatuor pedes altum, mox autem ſupra radicem ample extenſum, & diſtinctum in plurimas tenues rachides, quæ neque fuſcæ neque glabræ ſunt, uti in prioribus, ſed cinereæ & rugoſæ.

Ejus folia quoque minora ſunt, vix binos pollices longa, paulo minus lata, atque in vetuſtioribus fruticibus multo adhuc minora, vix digiti articulum magna, cordiformia, ac prope petiolum plana, ad oras profunde ſerrata, Betulæ noſtratis foliis ſimillima, in obtuſum apicem deſinentia, craſſa, flaccida, ab utraque parte molliſſima & lanuginoſa inſtar ſerici, ſubtus cinerea, multisque protuberantibus venis pertexta, quæ potiſſimum prope petiolum concurrunt, & ſuperius in arcus deſinunt.

Flores ſunt uti priorum, ſed minores & ſordide albicantes, qui ſeſe non ante horam primam meridianam aperiunt, ac poſt paucas horas iterum ſeſe claudunt, ita ut ſemel tantum in conſpectum veniant.

Fructus non ſunt trepaniformes uti in binis prioribus, ſed caſeoli, uti in ſilveſtri Malva, magnitudine unguis digiti minimi, in burſula oblcluſi, quæ ſuperne apicem cruciformem gerit, in illa ſemina locantur flaveſcentia ſeu cinerea, reniformia, & hirta, per binos longos apices in inferiore ipſorum parte barbata quaſi, ac per maturitatem facile decidua, manibus ac veſtimentis adhærentia, quum & burſula iſta emarcida ſit, ac pereat.

Radix recte deorſum vergit multis lateralibus fibris extenſa, copioſioribus quam in prioribus ſpeciebus, eſt autem non ita mucilaginoſa.

Foliorum odor gravis eſt, ſique diu iis adſtamus, capiti moleſtus ac nocens, quum ex unguentaceo adfelium urinam adcedit odorem. Creſcit autem potiſſimum in humilibus & ſterilibus montibus, ubi humilis eſt ſed extenſus frutex, qualis etiam obcurrit poſt pagos in agris, nec ullo alio innotuit nomine apud incolas, niſi binarum priorum ſpecierum. Chirurgi noſtri ejus folia quoque adhibent loco veræ Malvæ, quum ejus folia quoad mollitiem cum hujus foliis optime conveniant, uti & caſei-formes ejus fructus, licet omnes ejus partes ſint ſicciores reliquis Malvæ ſpeciebus.

Talis arbuſcula, quantum recordor, mihi obvenit in Capite bonæ ſpei, folium gerens craſſum, pingue, ac lanuginoſum, ac florem flaveſcentem, quæque eundem gravem, & cum Hottentottis communem ſpirabat odorem, puto etiam ipſorum odorem ex hac arbuſcula cauſari, memini enim circa montem Leoninum dictum, totas ſilvas fœtentis hujus Althææ me vidiſſe, ſub quibus ſolum erat depuratum æque ac in ædibus, quique mecum ibi erant præſentes, pro certo adfirmabant, Hottentottos ſub iis habitare, non autem mihi conveniebat illas intrare latebras.

Zo wyzen dan deeze twee geſlagten van Abutilon, de twee quartieren van de namiddag aan, met haar open gaan, te weten, 't gladde ten twaalf uren, of middag, het ruige ten drie uren; wilt gy nu de quartieren van de voormiddag hebben, zo zoekt in 't tiende Boek van de Barhyrrhiſa, *en de vyfde uur na de middag hebt gy in de roode Marville, waar van in 't agtſte Boek, welke alle te zamen met flos horarius, in 't Maleits* Bonga wactu, *dat is, tyd-bloemen genaamt werden, waar uit een curieuſe liefhebber der natuur in zynen tuin een levend uurwyzer van planten maken kan, niet om den dag in twaalf uren te verdeelen, maar om de vier of vyf hooftquartieren des zelfs aan te wyzen, waar by gevoegt kan werden de Zagu-plant, in 't volgende Boek beſchreven, die met het ſlutten van hare jonge bladeren de middag aanwyſt.*

De Portugeſen noemen deeze plante Folho uſagre, *om dat ze daar mede genezen het om zig vretende ſchurft* Uſagre, *'t welk eigentlyk Lichen of Mentogra is, 't welk het aangezigt ſchend, dog zy verſtaan mede daar door de brede, en om zig vretende ulceratien aan de beenen, die een ſcherp water van zig geven, en daar door zig voortzetten; deeze genezen zy met het decoctum van derze bladeren daar mede gewaſſen, en de geſlenſte bladeren daar op gebonden.*

Behalven de twee voorgaande zoorten van Abutilon, die men voor tamme mag houden, heeft men nog twee wilde, namentlyk, een land, en een ſtrandzoorte.

1. Aburilon agreſte ſive montanum, *is een kleine land of berg-zoorte, blyvende laag van ſtruik, niet boven vier voeten hoog, dog ſtraks boven de wortel wyd uitgebreit, zegge uitgeſpreit in veele dunne ryskens, dewelke niet bruin nog glad, gelyk het voorgaande, maar graauw en ruig zyn.*

De bladeren zyn ook kleinder, ſchaars twee duimen lang, en wat minder breed, dog aan de oude ſtruiken zyn ze veel kleinder, pas een lidt van een vinger groot, hertformig, dog agter by den ſteel meeſt vlak, aan de kanten grof gezaagt, onze Berken-bladeren zeer gelyk, dog ſtomp van ſpits, dik, ſlap, te weerzyden zeer zagt en wolagtig, gelyk fulp, van onderen graauw, met veele uitpuilende aderen, dewelke meeſt agter by den ſteel t'zamenſtoten, en bogtig na voren toelopen.

De bloemen zyn als aan 't vorige, dog kleinder en vuil-wit, dewelke haar niet vroeger dan 's middags ten een uur openen, na weinige uren wederom ſluiten, en haar maar eens vertonen.

De vrugten zyn niet trepaan-formig, gelyk aan de twee voorgaande, maar kleine kaaskens, gelyk aan de velt of wilde Malva, in de grote van een nagel aan een pink, geſloten in een beurſje, 't welk boven op een ſpits of kruis maakt, hier in ſtaan bleek-geele of ligt-graauwe zaden als kleine niertjes, dog ſtekelig, en hebben in haar onderſte twee lange ſpitſen of baarden, in hare rypheid ligt afvallende, en aan handen en kleren klevende, wanneer het beurſje vergaat.

De wortel is regt neergaande, met veele zydetakken, meer dan aan de voorgaande, en min ſlymerig.

De reuk der bladeren is vry wat zwaar, en zo men lang daar by ſtaat, het hooft moeyelyk, uit den zalfagtigen na kattepis trekkende; het groeit meeſt op 't voorſte lage en kale gebergte, daar 't laag en uitgeſpreit blyft, maar in tuinen voortkomende, werd het een man hoog, en een welgeſchikt ſtruikje, gelyk men ook vind agter de Negoryen in 't veld; zo is het ook met geen andere naam bekent by de Inlanders, dan de twee voorgaande. Onze Chirurgyns gebruiken 't ook in plaats van de regte Malva, dewyl zyne bladeren aan zagtigheid met dezelve beſt over een komen, als mede de kaasvormige vrugten, hoewel 't in alle zyne deelen droger is dan alle Malva-zoorten.

Diergelyk boompje, na myn onthoud, heb ik gevonden aan de Caap de Bon Eſperance, met een dik, vet, en wolagtig blad, en een ligt-geele bloeme, zo ſterk van reuk, als de Hottentotten zelfs waren, en ik geloof, dat ze haren reuk van dit boompje krygen, want het ſtaat my voor, omtrent den Leeuwenberg, gehele boſſchagien van deeze ſtinkende Althæa ontmoet te hebben, waar onder de grond zo ſchoon geveegt was als in een huis, en die by my waren verzekerden my, dat de Hottentotten daar onder woonden, dog het inſte my niet daar in te gaan.

Secundo. *Abutilon littoreum*, ſilveſtris penitus & inutilis eſt ſpecies, quam inveni in Huamohelæ litore, cujus folia erant multo rugoſiora, ſordidiora, & magis albicantia quam in Abutilo lævi domeſtico, ejus flores quoque flaveſcebant, totusque frutex ſilveſtris penitus erat, hirſutus, & rugoſus, incolisque ignotus, nec ullo in uſu.

2. Abutilon littoreum, *is een ganſche wilde en ondeugende zoorte, dewelke ik bevonden heb op het ſtrand van Huamohel, aan 't welke de bladeren veel ruiger, lelyker, en witter waren dan aan 't tamme gladde Abutilon, de bloemen ook bleek-geel, en de ganſche heeſter wild, hairig, en ruig van geſtalte, by de Inlanders aldaar onbekend, en in geen gebruik.*

Tabula Undecima

Ramum exhibet *Abutili lævis* ſeu minoris ſpeciei, quæ eſt Alcea Indica, Abutilon dicta, minor, petiolo ad florem geniculato Beloere *H. Malab. part.* 6. *Tab.* 45. *Plukn. in Almag. p.* 17. &c.

De Elfde Plaat

Vertoont een Tak van de *gladde* en *kleine Abutilon*, welke is de Ooſtindiſche Alcea, Abutilon genaamt, met de ſteel by de bloem geleedt, Beloere in de *Hortus Malab.* ſesde deel, *Tab.* 45. van *Plukn.* in zyn *Almag. p.* 17. &c.

CAPUT DECIMUM QUINTUM.

Goſſipium. Capas.

Licet Goſſipii frutex in multis Europæorum herbariis ſit deſcriptus, hic tamen eum locare volui, quum hi, qui in India aquoſa creſcunt, a vulgari quodammodo differant, & quædam inſuper addenda erant. Primo itaque Goſſipium noſtrum a vulgari differt magnitudine, eſt enim mediocris frutex, decem ac duodecim pedes altus, ſtipitem habens per aliquot annos perennem, quum vulgare Goſſipium in Indoſtana, Aſia, & inſulis maris mediterranei creſcens, non ultra binos tresve pedes ſit altum, foliis autem, floribus, & fructibus haud multum different. Maxima folia junioris trunci ultra palmam lata ſunt & longa, immo etiam paulo majora, in quinque lacinias diviſa, Vitis foliis quodammodo ſimilia, ad oras autem non ſerrata: ſuprema ac minora tres digitos ſunt lata & longa, in tres lacinias diſtincta, obſcure virentia nec ſplendentia, ad tactum quodammodo lanuginoſa, quodvis autem ſolitarium longo inſidet petiolo, minora quædam ex alis producens.

Frutex ab imo plurimis ſtipitibus & lateralibus ramis gaudet, durius gerens lignum quam Abutilon, ejusque cortex externe ex cinereo & ruſſo variegatus eſt, interne viridis, ac facile a ſtipitibus ſeparari poteſt: ex foliorum alis capita trigona progerminant, ex tribus viridibus barbatis foliolis conſtructa, trigonis & ad oras ſerratis, in medio inflexis, ex quibus flos propullulat ex quinque flavis & flaccidis petalis conſtans, qui in fundo intenſe ſeu ex fuſco rubet colore, calicis formam referens, ſeu inſtar floris *Althææ*, ſed magis concavus eſt, nec ita ample extenſus & apertus, ipſius enim folia magna ex parte ſeſe amplectuntur, uti ſupra de *Novella* id quoque indicavimus, cum cujus flore hic quam maxime convenit, excepto quod minor ſit; in ejus centro piſtillum erigitur, ſtaminula & antheras gerens, uti in omnibus Malvaceis plantis.

Poſt floris lapſum ex eodem barbato caliculo nux quaſi progerminat, major nuce avellana, oblonga quoque, & in durum ſpicem extenſa, in tres, ac quod rarius, in quatuor ſulcos diſtincta, duriuſcula, primo glauca, dein ex nigro cinerea, qui fructus eſt, ac maturus in tot ſegmenta ſeu duras ſquamas dehiſcit, ex quo tres quatuorve breves quaſi dependent digiti, ex nivea albiſſima ac tenui conſtantes lanugine, quæ arcte ſibi incumbit, & diu ex frutice dependet.

In locis pinguibus hi fructus ultra digitum ſunt longi, ac binos craſſi, in ſterilibus vix ad dimidii longitudinem ac craſſitiem, in quibusvis quædam nigra & ſubrotunda latitant ſemina, Goſſipio adeo firmiter nexa, ut labore & vi ſeparanda ab ipſo ſint, ex quovis fructu ad minimum Goſſipii manipulum colligi poteſt, quod mox inter decerpendum a ſiccis foliis ac ſtipulis prudenter mandandum eſt, a quibus alioquin alba hæc lanugo defœdatur: Prout ſolum eſt pingue vel gracile, eo etiam digiti Goſſipium proferentes ſunt majores vel minores, ac folia intenſe vel pallide virentia, & ſi adcurate adtendatur, quoad formam etiam diverſi, multa nigris maculis ſunt punctata, acſi acubus eſſent perforata.

XV. HOOFDSTUK.

Cattoen. Capas.

Hoewel de boomwol met haar heeſter in veele Europiſche Kruidboeken beſchreven werd, zo heb ik ze egter hier mede willen ſtellen, dewyl die geene, die in Water-Indien waſſen, van de gemene wat verſchillen, ook om dat ik 'er eenige dingen by te doen heb. Voor eerſt verſchilt onze Cattoen-*plant van de gemene in groote, want het wert een middelbare ſtruik, van tien a twaalf voeten hoog, met een overblyvende ſtam, die eenige jaren duurt, daar de gemene* Cattoen *plante van Indoſtan, Aſien, en de Eilanden van de Middelandſe Zee, niet boven twee a drie voeten hoog werd, aan bladeren, bloemen, en vrugten zullen miſſchien niet veel verſchillen; de grootſte bladeren, en aan de jongr ſtam, zyn ruim een hand breed, en lang, of wat meer, in vyf lappen verdeelt, en zo 't Wyngaard-loof eenigzins gelyk, dog aan de kanten ongezaagt; de bovenſte en kleindere zyn drie vingeren breed, en lang, in drie ſnippelen verdeelt, doods-groen, zonder glans, in 't aantaſten wat wolagtig, en ieder ſtaat enkeld, op een langagtig ſteeltje, met ettelyke jonge uit hare ſcheuten.*

De ſtruik van onderen op is in verſcheide ſtammen, en zydetakken verdeelt, harder van hout dan 't Abutilon: de ſchorſe is van buiten uit den graauwen en roſſen gemengt, van binnen groen, en laat zig ligt van de ſtokken ſchillen; uit den ſchoot der bladeren komen hier en daar voort driezydige knoppen, gemaakt van drie groene gebaarde blaatjes, die zelfs driekantig zyn, aan de kanten geſchaart, in de midden wat gebogen, waar uit ontſpringt de bloeme, van vyf ligt-geele en ſlappe blaatjes gemaakt, op den grond hoog of bruin-root, in de gedaante van een kelksken, of als de bloemen van Althæa, *dog dieper, en zo wyt niet geopent, want hare blaatjes omvatten malkander voor een groot gedeelte, gelyk wy boven van de* Novella *gezegt hebben, waar mede deze bloem gants overeenkomt, behalven dat ze kleinder is. In de midden ſtaat een pilaartje, met zyne draatjes en noppen, gelyk alle* Malvaas *hebben.*

Naar 't afvallen van de bloemen komt uit het zelfſte gebaarde kelkje een nootken voort, grooter als een Haſelnoot, mede lankwerpig, en met een harde ſpits, met drie en zelden vier vooren afgedeelt, hartagtig, eerſt Spaansgroen, daar na zwart-graauw, het welk de vrugt is, ryp geworden, ſplyt ze in zo veele deelen of harde ſchubben open, en daar uit hangen dan drie of vier korte vingers, van ſneeuw-witte en fyne wolle gemaakt, digt in malkander gedrongen, en lang aan den ſtruik blyvende hangen.

Op vette plaatſen zyn deeze vrugten ruim een vinger lang, en twee dik, op magere plaatſen pas half zo lang en dik, in ieder vint men ſchuilen eenige zwarte en rondagtige zaden, daar het Cattoen *zo vaſt aan hangt, dat men het met moeite afpluiſen moet, uit ieder noot kan men ten minſten een hand vol geplukte wol hebben, die men ſtraks in 't plukken van de droge bladeren, en andere ſtoppelen, voorzigtig zuiveren moet, dewelke anders de witte wol zeer onzienlyk maken; na dat de grond vet of mager is, daar na zyn de woldragende vingers ook groot of klein, de bladeren hoog of bleek-groen, en zo men 'er nauw op let, ook wat verſchillende van fatſoen; veele hebben zwarte ſtipjes, als of ze met naalden geprikkeld waren.*

Flores ante meridiem ſeſe non aperiunt, atque per binos dies in frutice conſpiciuntur: Lanugo autem iſta ſeu Goſſipium manibus depuratum, & ab oſſiculis ſeparatum, mox nendo aptum eſt, quod vero ad pulvinaria complenda, ut & ad ſarcinas ſervatur, non adeo accurate a ficcis folus & oſſiculis depuratur.

Radices ejus ſunt raræ, ac late ſeſe diſpergunt; non bene creſcit ſub arborum umbra, ſed loca amat aprica, ac ſoli bene expoſita, ſolumque pingue & argilloſum, lapillis mixtum.

Frutex hic per totum annum folia ſua prodit non vero flores vel fructus, pluvioſis enim menſibus ſenſim vetuſta demittit folia, novaque regerminat: Sexto ſationis menſe flores ac fructus producit, quum per quatuor vel quinque menſes iterum quieſcit ab uno tempore in aliud, comperi quoque hunc fruticem prope Vitem plantatum lætius excreſcere, atque elegantiorem eſſe quam alibi.

In Java hujus fruticis ſpecies obcurrit, flores gerens ex fuſco rubentes, ejusque folia magis virent, ac profundius laciniata ſunt, Goſſipium vero ipſum inſtar vulgaris: Parvus eſt frutex, nec ultra annum perennat, nec flos ita ample ſeſe aperit quam vulgaris.

Nomen. Latine *Goſſipium*, & *Cylon*: Belgice *Boomwol* & *Cattoen*, Arabice *Kotnon*, *Katon*, & *Kotoun*, unde cætera Europæorum derivantur nomina; Goſſipium ipſum ſeu lanuginem neoterici Græci & Latini vocarunt *Bambax* & *Bombax*, ac Scaliger ex Plinio *Bombyx*, unde Italicum *Bambagia* deflectitur. Hiſpanis dicitur *Algodon*, Portugallis *Algodaon*; ab Italis lintea ex Goſſipio conſtructa *Bambaſinen* vocantur, ac forte inde a Belgis *Wambayſen* & *Borſtrokken*: Malaice, Javanice, & Macaſſarice *Capas*, Ternatice *Capa*, Amboinice in Hitoea *Aba*, in Leytimora *Abamahu*, Banda *Caramboa*, peritiſſimus *Scaliger exercit.* 158. *ſect.* 8. ipſi hæc tribuit nomina, Latine *Goſſipium*, Syrice *Cot*, Italice *Bambagia*, Arabice *Balabali*, Trogloditice *Baſut*, ac porro hæc ſubſequentia apud ipſum invenio Arabica nomina *Gauſak*, Perſice *Gauzapemba*, h. e. Nux Pembæ, quæ eſt Africæ Provincia, quum vero litt. *Koph* & *Phe*, in lingua Arabica literæ ſint ſibi maxime ſimiles, hinc fieri potuit, ex Arabico *Ganſak Goſſipium* eſſe derivatum, item *Chirnaaff*, & *Dismaarix*, ac Bohâr eſt lanugo, atque hinc *Anadiff* & *Manduff* eſt diſcutiendó adtenuatum, & *Arcu Mindoff* diviſum Goſſipium: *Beylam* eſt nux ſeu folliculus, in quo Goſſipium naſcitur, quæ *Ofz* dicitur, inter quæ nullum invenio nomen, quod cum Scaligeri nomine *Balabab* quadrat.

Cum Arabibus vocibus *Coton* ſive *Cotoun* conſonat Chaldaicum *Kethan* linum, & hoc ab Hebraicn *Etun* funis, filum, linteum, unde & Chaldaice *Atuna* fonis, & *Obovy etoni* linteum, eſt tamen & Hebraicum *Kethoneth* & *Kutthonet*, tunica per metonymiam, quia e filis contexta eſt, unde & Germanorum *Kittel*, poſſimus etiam opinari Hebraica & Chaldaica illa vocabula ab Arabico antiquo hujus plantæ nomine deſcendiſſe, quia per excellentiam de omnibus filis, & ex filis contextis telis dicitur: Certum enim eſt, ex Arabia & finitima Ægypto deſcendiſſe notitiam hujus lanæ apud antiquos.

Locus. Minus Goſſipium ubique creſcit in Indoſtana & Bengala, potiſſimum vero in Cormandelæ ora, quod & quotannis ſerendum eſt, majus ſeu fruteſcens, quod proprie deſcribimus, in multis aquoſæ Indiæ creſcit inſulis, atque in quibusdam locis annuum, in aliis perenne eſt, in Java enim & Baleya, ſi hic frutex ſemel fructus produxerit, ejus ſuperiores abſcinduntur rami, radixque nova obtegitur terra, tum ſecundo anno ſtipites emittit, ac ſemel adhuc fructus profert. In Bima & Macaſſara in Turattæ Provincia, ubi multum colitur, quotannis ſerendum eſt, licet ibi etiam ad fruticem altitudinis humanæ excreſcat; in tribus Orientalibus regionibus Amboina, Banda, & Molucels rarum eſt, atque aliunde deductum, in perfectum vero fruticem ibi adtollitur, uti ſupra dictum eſt, qui tres perdurat annos.

Uſus. Quomodo Goſſipium ſeu lana harum plantarum per totam Indiam loco Lini adhibeatur, ex qua nempe quævis lintea texuntur, ſatis ſuperque notum eſt, quæ vel ex craſſioribus conſtant filis, uti ſpecies illæ *Dongry*, & *Guineas lumen*, vulgo *Caingadja*,

De bloemen gaan voor de middag niet open, en vertonen haar twee dagen aan de ſtuk: de wol aldus met handen ſchoon gemaakt, en van de korls gezuivert, is ſtraks klaar tot het ſpinnen, maar die men tot het invullen van kuſſens en pakken bewaart, word zo net niet gezuivert van die droge bladeren en korls.

De wortelen zyn weinig, maar verſpreiden hun verre, het wil niet geern onder ſchaduwe van bomen ſtaan, maar op ligtige plaatſen, en die veel zon hebben, en vette kleyagtige grond, daar wat ſteentjes onder lopen.

De ſtruik is wel 't gehele jaar met bladeren, maar niet met bloemen of vrugten beladen, want in de regen-maanden werpt hy allenkskens d'oude bladeren af, en gewind nieuwe; in de zesde maand van zyn zaaijing draagt hy bloemen en vrugten, maar hy ruſt dan wel vier a vyf maanden, van 't eene ſaiſoen tot het andere. Ik heb bevonden, dat deeze ſtruik by een Wyngaard geplant, weeldriger opſchoot, en ſchoonder ſtond dan elders.

Op Java heeft men een zoort van deeze ſtruik, dewelke bruin-roode bloemen draagt, de bladeren zyn wat grasgroender, en dieper geſneden, de wol als de gemeene; het blyft een kleine heeſter, en word niet boven een jaar oud, en de bloem opent haar zo wyd niet als aan de gemene.

Naam. *In 't Latyn* Goſſipium *en* Cylon, *op 't Duits* Boomwol *en* Cattoen, *in 't Arabis* Kotnon, Koton, *en* Kotoun, *waar van de andere Europiſche namen komen, de wol hebben de nieuwe Grieken en Latynen genaamt* Bambax *en* Bombax, *en Scaliger uit Plinius* Bombyx, *waar van 't Italiaanſche* Bambagia *komt. In 't Spaanſch hiet ze* Algodon, *in 't Portugeeſch* Algodaon, *van de Italianen werden de Cattoene ſtoffen* Bambaſinen *genaamt, en miſſchien ook in 't Duits de* Wambayſen *en* Borſtrokken, *in 't Maleits, Javaans, en Macaſſaars* Capas, *in 't Ternataans* Capa, *in 't Amboins op Hitou* Aha, *op Leytimor* Abamahu, *op Banda* Caramboa: *dien wel ervarene* Scaliger exercit. 158. ſect. 8. *geeft hem deeze namen; in 't Latyn* Goſſipium, *in 't Syriſch* Cot, *in 't Italiaans* Bambagia, *in 't Arabiſch* Balabali, *by de Trogloditen* Buſut, *voorts vind ik nog deeze Arabiſche namen;* Gauſak, *Perſiaans* Gauzapemba, *dat is Note van Pemba, een Provintie in Africa; dewyl nu de letter* Koph *en* Phe *in 't Arabiſch zeer gelyke letters zyn, zo kan het wel geſchiet zyn, dat men van het Arabiſch* Gauſak Goſſipium *gemaakt heeft, item* Chirnaaff *en* Dismaarix, *en Bohar is de wolle daar van, en hier van daan komt* Anadiff *en* Manduff, *'t geen betekent door omſchudden verdunt, en* Arcu Mindoff *geplukt Cattoen:* Beylam *is de neut ofte het zakje, waar in de wol groeit, welke* Ofz *genaamt wert; waar onder ik niet een en vind, die met Scaligers naam Balabab overeenkomen.*

Met de Arabiſche namen Coton *of* Cotoun *komt over een het Chaldeeuwſche* Kethan *of Vlaſch, en dit van het Hebreeuwſche* Etun, *een touw, gaaren, of lint, waar van op het Chaldeeuwſch* Atuna, *een touw, en* Obovy otoni, *een lint, en het Hebreeuwſche* Kethoneth *en* Kutthonet, *een mantel door verzetting van de letteren, om dat het uit gaarn gemaakt wert, waar van daan der Duitſchers* Kittel: *Wy zouden ook kunnen menen dat die Hebreeuwſche en Chaldeeuwſche namen van de oude Arabiſche naam deezes plants afkomſtig zyn, het welk by wyze van alle touwen en gaarens gezegt wert. Het is dog zeker, dat uit Arabie en het naaſtgelegene Ægypte de kennis van deeze wol by de oude zyn oorſprong heeft.*

Plaats. *Het kleine* Goſſipium *waſt over al in de Indoſtan en Bengale, dog meeſt op de kuſt van Cormandel, het welk ook jaarlyks moet gezaait werden; het hoger of ſtruikagtige, dat wy eigentlyk beſchryven, waſt in veele Eilanden van Water-Indien, en is in zommige jaarig, in zommige meerder jaarig, want op Java en Baly, als de ſtruik eens gedragen heeft, ſnyt men de bovenſte takken af, hoopt wat nieuwe aarde rontom de wortel, zo ſchiet hy in 't tweede jaar ſtelen, en draagt nog eens vrugten; op Bima en Macaſſer, in de Provintie Turatte, daar het onder andere veel gebouwt word, moet het jaarlyks gezaait worden, hoewel het aldaar ook een ſtruik van een mans lengte werd, in de drie Ooſterſe Gouvernementen Amboina, Banda, en de Moluccos is het weinig, en van elders ingebragt, en over al een volkome ſtruik, als boven gezegt, die drie jaren duren kan.*

Gebruik. *Hoe de wol van deeze planten door geheel Ooſtindien de plaats van vlas beklede, waar uit allerhande doeken geweven worden, is genoegzaam bekend, dewelke zyn of grofdradig, als de zoorten* Dongry, *en* Guinees lumen, *in 't gemeen* Caingadja, *dat is, Oli-*
phants

Digitized by Google

gadja, h. e. Elephantum lintea dicta, Malayenſes enim cunctis magnis rebus adtribuunt cognomen *Gadja* ſeu Elephantis, mediocribus ex filis conſtant *Salampoeris* & *Parcallen*, ex tenuioribus vero *Bethbles*, *Chavonys*, & *Caſſa Bengale*, inter quæ quædam ſunt adeo tenuia & laxa quam textum araneum, quæ omnes linteorum ſpecies inſtar nivis albicantes, cum pluribus aliis ſpeciebus per ſocietatis Indicæ naves in Europam devehuntur, ac proinde cuivis notæ ſunt, optima autem Gading ſpecies ſemper in Europam mittitur, ac viliſſima hic in India deteritur. Europæa enim lintea hic non valent, nec album ſervant colorem: In iſtis aquoſæ Indiæ inſulis pars quædam in craſſiora texitur lintea, non autem adeo præſtantia, quam quæ in Cormandela & Bengala texuntur, reliqua pars in fila congeminata, quibus ſnunt, netur: in Macaſſara præſertim Goſſipium ex Turatta adductum ad lintea & fila adhibetur, ex cruda autem lana dexteritate quadam norunt oſſicula extrudere ope bacelli tortilis inſtar mergitis formati.

Goſſipium itaque depuratum excutitur ope arcus Malaice *Buſor*, ut ſupra Arabice *Minddſ* dicti, cujus tenſa chorda Goſſipium adtrahit; quod tali modo excuſſum & depuratum manibus iterum compingitur, ac convolvitur in formam longarum candelarum circa bacellum, qui ipſorum colus eſt, ex quo filum Rhombo impoſitum deducitur ad finem tali modo, quo ſerici netores ſolent. Hic in Amboina nil memoratu dignum ex ipſo texitur, ſed in fila congeminata ad ſuendum netur.

In re Medica apud incolas raro eſt in uſu, quum non admodum ſint curioſi, unde ipſius virtutes Medicinales ex Europæorum libris petendæ & inquirendæ ſunt: Folia ſolummodo contrita pueris aliquando exhibentur contra omnia abdominis tormina, immo in Dyſenteria ipſa, magis autem ad inteſtinorum cruditatem tollendam & emolliendam, quam ad conſtipandum, ipſorum quoque ſuccus abdominis tollit ac ſedat dolores: Oſſiculorum medulla dulcem habet ſaporem, atque contra quasvis tuſſes exhibetur ac raucedines, ex hiſce oleum itidem exprimi poteſt contra lenticulas, quod incolis ignotum eſt, Macasſarenſes tamen delicatum ex his præparant cibum, in tepida enim macerant aqua hæc oſſicula, quæ per binos tresve dies in corbiculis deponunt, donec ſurculos emittant, quæ ab externo tum depurant cinereo cortice, atque inſtar Lactucæ edunt, uti cum ſemine Catjang, vel cum Phaſeolis madefactis fit, qui germen emiſerunt.

Folia ob mollitiem aliquando exſiccantur, atque hiſce pulvinaria replentur, antiquis autem temporibus Goſſipium in Occidentalibus inſulis, ſeu terræ partibus non ita notum ac vulgare erat quam hodie, ex Theophraſto enim & Plinio adparet, tantum creſcere in ſumma Ægypti parte, Arabia, & Tilo, quæ inſula eſt freti rubri ſeu Perſici, dein autem diligenti cura & cultura inde deductum eſt per Syriam & parvam Aſiam, usque in maris mediterranei inſulas, Candiam, & Maltam, atque inde in partes Italiæ, Calabriæ, Pugliæ, alioſque Europæos hortos, ubique autem eſt frutex parvus & annuus, quum itaque antiquis temporibus adeo rarum erat, veſtes ex ipſo conſtructæ quam maxime pretioſæ itidem habebantur, quas nemini apud Ægyptios licebat geſtare, niſi ſacerdotibus & magnatibus, unde concludendum eſt Hebræorum *Scheſch* nihil aliud fuiſſe quam *Xylon* ſeu *Goſſipium*: Huic rei adſentit *Proſper Alpinus*, qui teſtatur ex lana *Goſſipii* ſui *arborei*, in Ægypto *Cotnem ſegjar* dicti, carbaſum ſubtiliſſimam contexi, quæ in Arabia & Ægypto *Seſſa* vocatur: Ex hoc *Scheſch* contexta erant regalia veſtimenta, quibus Patriarcha Joſephus veſtitus fuit tempore condecorationis ſuæ *Geneſ.* 41. *vers* 42. item alba ac ſubtilia fila, quibus ad exornandum Tabernaculum Moiſes uſus fuit, quod in belgico textu interpretatum eſt *Fyn Linnen*. In Latino Linum Xylinum *Exod.* 25. *vers* 4. *Scheſch* tamen differt a *Butz* Ezechielis ſeu *Byſſo*, quæ meo judicio album eſt ſericum, quod antiquis temporibus apud Occidentales populos rariſſimum ac carum erat, de quo latius in auctuario meo.

Rei Herbariæ periti inter ſeſe cavillantur, cur hæc Lana Belgice *Boomwol*, ſeu lana arborea vocetur, quum non ex arbore ſed ex humili conligatur frutice,

phants linnen genaamt, want de Maleyers plegen alle groote dingen den toenaam van Gadja *of Olifant te geven, middelmatig van draat zyn* Salampoeris *en* Parcallen, *fyndradig zyn* Bethlies, Chavonys *en* Caſſa Bengale, *waar onder zommigen zo fyn en ydel zyn als een ſpinne-webbe, alle welke ſorteringen van linnen zo wit als een ſneeuw gebleekt, nevens nog veel andere meer, met de ſcheepen van de Ooſtindiſche Compagnie na Europa vervoert werden, en dierhalven niet onbekent kunnen zyn, werdende altyt de beſte gading na Europa gezonden, en het ſlegte hier in India verſleten, want het Europiſche linnen hier niet wel aarden, nog wit blyven kan: in de voorn. Eilanden van Water-Indien werd ook wel een party tot doeken geweven, dog verre zo veel en goet niet, als op Cormandel en Bengalen. Het ander wert tot getwynt naaigaarn geſponnen, inzonderheid op Macaſſer wert het Cattoen, uit Turatte komende, veel tot doeken en gaarn gebruikt; uit de raauwe wol weten ze aldaar met een behendigheid de korls uit te wringen met een draaijend houtje, als een ſchuive.*

Het ſchoon-gemaakte werd aldan opgeſchut met een boog, in 't Maleits Buſor (*zo als boven op 't Arabis* Mindaſ) *wiens geſpannen ſnaar in 't Cattoen ſlaat; het dus opgeſchudde en ſchoon-gemaakte Cattoen werd daar na met de handen digt weder te zamengerolt als lange keerſen, en om een rond ſtokje gewonden, het welk haar ſpinrokken is, waar van de begonne draat op het ſpinrad geleit zynde, voorts afgeſponnen werd, op de manier als de zyde-ſpinners bekent is. Hier in Amboina werd 'er niets naamwaardig van geweven, maar alleen tot naaigaarn geſponnen.*

In de Medicyne heeft 't by de Inlanders klein gebruik, om dat zy niet nieuwſchierig zyn, weshalven men zyne medicinale kragten uit Europiſe boeken halen moet, alleenlyk de bladeren werden zomtyts gewreven, en de kinderen ingegeven tegens allerhande buik-weedom, zelfs in de Roode Loop, meer om de raauwe ingewanden te verzagten als te ſtoppen, welk zap ook de buikpyn ſtilt, het merg van de zaatkorls is zoet van ſmaak, en wert ingegeven tegens allerhande hoeſten, en raauwigheid des borſts, een oly daar uit te perſſen, waar mede men de ſproeten verdryft, is hun ook onbekent, evenwel de Macaſſaren maken een lekker eten daar van, dezelve in warm water wekende, twee a drie dagen in korfjes zettende, en perſſende, tot dat zy uitſchieten, die zy van de buitenſte graauwe bolſter zuiveren, en als Salade eten, gelyk men met de uitgeſchotene Catjang of Boonen doet.

De bladeren werden wegens hare zagtigheid zomtyts gedroogt, en daar mede ſlaapkuſſens gevult, in oude tyden was het Cattoen in de Weſterſe Eilanden, zegge, deelen van onze werelt, zo bekent niet als hedendaags, want uit Theophraſtus en Plinius blykt, dat het alleen wies in Opper-Egipten, Arabien, en Tilo, een Eiland van 't roode, of veel meer Perſiſche Meir, daar na door neerſtige oeffeninge is het van daar gebragt, door Syrien en klein Aſien, tot in de Eilanden van de Middelandſe Zee, Candia en Malta, en van daar in de deelen van Italien, Calabria, Puglia, en andere hoven van Europa, over al een kleine jarige ſtruik zynde, om dat het nu in oude tyden zo zeltzaam was, wierden ook de klederen daar van gemaakt, zeer koſtelyk gehouden, dewelke niemant by de Egiptenaren geoorloft was te dragen, dan de Prieſteren, en luiden van hoogen ſtaat, waar uit dan te beſluiten is, dat der Hebreeuwen Scheſch *anders niet geweeſt zy dan 't Xylon of Cattoen. Hier mede ſtemt over een* Proſper Alpinus, *dewelke getuigt, dat uit de wol van zyn* Goſſipium Arboreum, *in Egipten* Cotnem ſegjar *genaamt, een zeer fyn lynwaat geweven wierd, in Arabien en Egipten* Seſſa *genaamt: Uit dit* Scheſch *waren gemaakt de Koninklyke klederen, waar mede de Patriarch Joſeph gekleed wierd in zyne verheerlykinge,* Geneſ. 41. *vers* 42. *als mede het witte fyne gaarn, 't welk tot het opmaken van den Tabernakel van Moſes gebruikt wiert, zynde overgezet in de Duitſche Bybel* fyn Linnen, *in 't Latyn* Linum Xylinum, Exod. 25. vers 4. *Het* Scheſch *nogtans verſchilt van 't* Butz Ezechielis, *of* Byſſus, *'t welk, myns oordeels, de witte zyde is, dewelke in onze tyden by de Weſterſe natien, zeer weinig en duur was, waar van in myn* Auctuario.

De Kruit-beſchryvers knibbelen ook onder malkanderen, waarom men deeze wolle in 't Duits Boomwol *noemt, daar ze nogtans van geen boom, maar van een laag bee-*

hujus autem rei cauſſam inputare volunt Theophraſto & Plinio, quum ille *Libr.* 4. *Cap.* 9. hic vero *Libr.* 12. *Cap.* 10. ſcribat, in inſula Tilo, hodie *Babarcyn* dicta, arbores lanatas ſeu lanigeras creſcere, folia gerentes inſtar Vitis, ſed minora, ac fructus magnitudine pomi Cydonei, ac forma Cucurbitæ, qui per maturitatem dehiſcunt, ac tenuem exhibent lanam, ex qua tam pretioſæ quam viles veſtes texi poſſunt: Huic rei autem contraria videntur illa, quæ idem *Plinius Libr.* 19. *Cap.* 1. ſcribit ſequentem in modum, ſumma Ægypti pars, quæ Arabiæ vicina eſt, fruticem profert, a quibusdam *Goſſipion* dictum, plurimum vero *Xylon*, atque hinc lintea ex hoc fabricata *Xylina* dicta ſunt. Frutex hic parvus eſt, ac fructum profert barbatæ nuci ſimilem, quoad formam, ex cujus interna lanugine bombyx conligitur & texitur, nec quidquam in mundo mollius eſt, vel magis albet lanugine hujus fructus.

Sacerdotes Ægyptii veſtimenta ex hac contexta præ omnibus præferunt: Hic putant fruticem lanigerum Ægyptium differre ab arbore Theophraſti lanigera in Tilo creſcente, eſt autem una eademque planta, quæ, uti ſupra dictum fuit, in quibusdam locis humilis eſt fruticulus, in aliis vero perfectus frutex, atque præterea ſciendum eſt, in Orientali lingua non ita adcuratam eſſe diſtinctionem quoad denominationem arboris & fruticis, ac proinde arboris lana jure merito vocatur talis lana, quæ ex frutice arboreſcente conligitur: talia exempla vide infra *Cap.* 21. Eundem præterea fruticem in quibusdam regionibus humilem, in aliis in altum excreſcere inter neotericos ſcriptores teſtatur quoque *Bellonius Libr.* 2 *Obſerv. Cap.* 101. dicens circa Cairo in Ægypto eſſe *Goſſipium perenne*, quod frutex eſt humana altitudine altior, quem dein in Sicilia obſervavit circa urbem Maratam inſtar fruticuli humilis, qui etiam non ultra ſemi annum perdurabat, quum menſe Majo ſerebatur, ac Septembri demetiebatur, ac porro arborem lanigeram Tilonenſem nihil aliud eſſe, quam Goſſipium fruticem teſtantur ſatis *Theophraſtus* & *Plinius*, quum arbores vocet Goſſampinas *Plinius Libr.* 12. *Cap.* 11. quod ſatis clare denotat verbum *Goſſipium*, ſeu iſtud Perſicum *Gauza pemba*.

Celebris hæc lana in India Occidentali itidem obcurrit, uti *Joſephus a Coſta Libr.* 4. *Cap.* 23. ſcribit, nempe in Peruana regione, Nova Hiſpania, ac præcipue in Provincia Tucumana, Paragueya, & Sancta cruce, tam in montibus, quam in inſulis St. Domingo, quæ ubique maximæ incolarum ſunt divitiæ, ex qua ventoſas ac tenues formant Carbaſos; dicit quoque idem *Algodon* creſcere tam in parvis quam magnis arboribus, unde patet alios auctores frutices arbores quoque vocare, quin etiam Xyli ſpecies obcurreret arborea, Eriodendros nempe Javana, iſtis in regionibus lanam proferens altis in arboribus, de qua *Bellonius loc. cit.* forte etiam loquitur, dicens Goſſipium ex India & Braſilia eſſe deductum, maxime ab Aſiatico, quod vulgare eſt Goſſipium, differens, quum iſtud magna gerat oſſicula, nigra, ac decem vel duodecim ſimul combinata, quum vulgare Goſſipium cuncta ſua oſſicula proferat ſeparata, qui character in Eriodendro obſervatur.

Certum eſt, arbuſculas Goſſipium ferentes in Braſilia & Carybæis inſulis creſcentes, ubi *Mauro* vocantur, multo majores eſſe quam in ullis aliis locis, harum ſtipes nempe ultra pedem craſſus eſt, binos viros altus, & ample extenſus, cujus fructus ſunt trigoni ac majores Juglande: Ipſarum Goſſipium magna ex parte non depuratum in Europam transfertur, attamen ſat magna ejus copia in iſtis regionibus netur, ex qua lectuli penſiles fabricantur.

Oſſicula a Braſilienſibus in cibum etiam præparantur, quæ in aqua macerant, atque ex ipſorum medulla, ſeu farina interna, ipſorum *Mangauw*, quæ puls eſt, coquitur.

P. Martinus in proemio Atlantis Sinenſis narrat, Sinam antiquis temporibus Goſſipio deſtitui, ſed iſtud accepiſſe ante 500 annos, h. e. anno Chriſti milleſimo, ab ipſi vicinis Provinciis, quod intra iſtud tempus adeo eſt multiplicatum, ut ſolo in imperio urbis Xanghay in Provincia Nangking ultra ducentæ ac millenæ ſint familiæ, quæ victum ſolummodo habent nendo Goſſipium. Teſtatur porro idem *P. Mar-*

ſterken komt, willende de ſchult daar van op Theophraſtus en Plinius leggen, waar van de eerſte Libr. 4. Cap. 9. *de tweede* Libr. 12. Cap. 10. *ſchryſt, dat in 't Eiland Tilo (hedendaags* Babarcyn *genaamt) wolldragende bomen waſſen, met bladeren als een wyngaart, dog kleinder, en vrugten, in de groote van een Quee-appel, en gedaante van een Cauwoerde, dewelke door rypheid openberſtende, een fyne wolle uitgeven, waar uit men zo wel koſtelyke als gemene kledren weve; hier tegens ſchynt te ſtryden, 't gene dezelſde* Plinius *ſchryft in zyn* 19. *Boek*, Cap. 1. *aldus: Het hoogſte deel van Egypten, 't welk aan de kant van Arabien legt, brengt een beeſter voort, die van zommige* Goſſipion *genaamt is, maar meeſt* Xylon, *en daarom worden de webbe of lakenen daar van gemaakt,* Xylina *genaamt. De beeſter is klein, en krygt een vrugt, een gebaarde note gelyk van gedaante, uit wiens binnenſte zydagtigheid de wolagtige dons genomen, en geſponnen wert, en is ter werelt niets witter en zagter, dan de wolagtigheid van deeze vrugt.*

De Prieſters van Egypten dragen geen kleederen liever, dan die daar van geweven zyn. Hier willen ze, dat de wolldragende beeſter van Egypten verſchille van Theophraſtus wolleboom, op Tilo waſſende, maar het is een en dezelfſte plante, die als boven gezegt, op zommige plaatſen een laag beeſterken, en op andere een volkomen ſtruik is, daar en boven moet men weten, dat in de Oosterſche tale zo naauwe underſcheid niet en is, met de benaming van een boom en van een beeſter, en daarom boomwol met regt genaamt wert een wol, die van een boomagtige ſtruik komt; diergelyke exempels ziet beneden Cap. 21. Dat nu dezelfde ſtruiken in zommige landen laag, en in andere hoog waſſen, getuigt onder de nieuwe Schryvers Bellonius Libr. 2. Obſerv. Cap. 101. *zeggende, dat omtrent Cairo in Egypten een* Goſſipium perenne *waſſe, met een ſtruik, hoger dan een man, 't welk hy naderhand in Sicilia omtrent de ſtadt Marat, als een kleine beeſter gezien heeft, dewelke niet boven een half jaar in de aarde bleef, als werdende in May gezaait, en in September gemaait, verders dat de Wolleboom van Tilo anders niet zy dan de Cattoen-ſtruik, geven dezelfſte* Theophraſtus *en* Plinius *genoegzaam te kennen, alzo zy de bomen Goſſampinas,* Plin. Libr. 12. Cap. 11. *noemen, 't welk immers duidelyk genoeg verbeelt het woord* Goſſipium, *of het voornoemde Perſiaanſche* Gauza pemba.

Deeze vermaarde wol werd ook in Weſtindien gevonden, gelyk Joſeph a Coſta Libr. 4. Cap. 23. *ſchryſt, te weten, in Peru, Nova Hiſpania, en principalyk in de Provintie van Tucunan, Paraguey, en Sancta Cruz, van 't gebergte, en in de Eilanden van St. Domingo, zynde overal de principaalſte rykdom van die Inwoonders, waar van ze grof en fyn lynwaat maken, ook zegt hy, dat 't zelfſte* Algodon *waſſe op kleine en groote bomen, daar men al weer ziet, dat andere Autheurs de ſtruiken ook bomen noemen, of 'er moeſt een zoort van Capok mede in de landen waſſen, 't welk aan hooge bomen groeit, en waar van miſſchien* Bellonius loc. cit. *ook ſpreekt, dat 'er een Goſſipium zy uit India en Braſilia gebragt, veel van het Aſiatiſche ('t welk het gemene Cattoen is) verſchillende, om dat het groote korls heeft, zwart, en tien of twaalf aan malkander zittende, daar 't gemene Cattoen d'eene zaadkorl van d'andere afgezondert heeft, welke merktekenen men in de Capok vint.*

Het is zeker, dat de Cattoen-boompjes in Braſil en de Carybiſche Eilanden, daar zy Mauro *hieten, merkelyk grooter zyn dan elders, te weten, de ſtam ruim een been dik, twee mannen hoog, wyd uitgeſpreit, de vrugten driekantig, en wel zo groot als een Okernoot; het Cattoen werd meeſt ongezuivert na Europa gevoert, evenwel een goede party in 't land geſponnen, tot het maken van hangmatten.*

De korls werden ook van de Braſilianen tot koſt bereit, dezelve in water wekende, en uit 't binnenſte witte meel haar Mangauw, *of pap makende.*

P. Martinus, *in zyn Voorreden op zyn Chineeſen Atlas, verhaalt, dat China in oude tyden geen Cattoen gehad, maar het zelve eerſt voor 500 jaren, dat is anno Chriſti 1000. van de naburige Provintien ontfangen hebben, en in die tyd zo toegenomen, dat alleen in 't gebied van de ſtad Xanghay, in de Provintie Nangking, over de 200000 huisgezinnen zyn, die anders niet doen dan Cattoen ſpinnen. Daar en tegen zegt dezelfſte* P. Mar-

tinus

Martinus loc. cit. Byſſum ſeu ſericum vermium per aliquot millenos annos ante Chriſti nativitatem apud Sinenſes in uſu fuiſſe, atque inde ſenſim Occidentali mundo innotuiſſe: Si itaque Byſſus ſit ſericum, uti pro certo puto, tum Bibliorum interpretes quidam *Schesch* male interpretantur per *Byſſum*, *Scheſch* enim cum aliis diverſi coloris filis adhibebatur in Tabernaculo, in lege autem antiqua *Levitici Cap.* 19. *vers* 19. vetitum erat nulla fila ex plantis præparata, cum lana ex quovis animalium genere confecta, quale eſt ſericum, una in textura commiſcenda eſſe.

tinus loc. cit. *dat de Byſſus of zyde van de wormen komende, al eenige duizent jaren voor Chriſti geboorte by de Chineſen az in gebruik geweeſt, en van daar allenkskens aan de Weſterſe wereld bekend geworden: is dan nu Byſſus de zyde, gelyk ik vaſtſtelle, zo leggen zommige Overzetters des Bybels het* Scheſch *qualyk uit voor Byſſus, want Scheſch wierde gebruikt, nevens ander gaarn van diverſche couleuren, tot de Tabernakel, en in de oude Wet* Levit. Cap. 19. vers 19. *wierd verboden, dat men geenderlei linnen-draat, die van planten komt, met wol van eenig beeſt gehaalt (gelyk men de zyde houden moet) aan het zelfſte geweef vermengen zoude.*

Tabula Duodecima

Ramum exhibet *Goſſipii vulgaris*; quod eſt Goſſipium caule decumbente. *H. Cliff. p.* 350. & Goſſipium herba ſemine albo. *Moriſ. hiſt.* 3. *p.* 517. *ſ.* 12. *Tab.* 17. *Fig.* 1. & Goſſipium fruteſcens ſemine albo. *C. B. Pin.* 430. & Goſſipium Braſilianum flore flavo. *Sloan. Cat. pl. Jam. p.* 156. Xylon ſeu Goſſipium herbaceum. *J. Bauh. hiſt. tom.* 1. *p.* 343. *Boerh. ind. p.* 1. *pag.* 273. Goſſipium ſeu Xylon *Dod. pempt. p.* 66. *Lobel. hiſt. p.* 370. & Goſſipium fruteſcens annuum folio trilobato. *Plukn. Phyt. Tab.* 188. *Fig.* 1.

De Twaalfde Plaat

Vertoont een tak van de gemene *Cattoen-boom*, welke is de *Cattoen-boom* met een nederleggende ſteel, in de *Hortus Cliffort. p.* 350. en het plant-Cattoen met wit zaat, van *Moriſ. hiſt. derde deel pag.* 517. *ſ.* 12. *Tab.* 17. *Fig.* 1. en de Heeſter-Cattoen met wit zaat van *C. Bauh. Pinax p.* 430. en het Braſiliaanſche Cattoen met een bleek-geele bloem van *Sloan.* in zyn *Catal.* van de *Jamaiſche gewaſſen p.* 156. en de Xylon of Cattoen-plant van *J. Bauh. hiſt. eerſte deel, p.* 343. en van *Boerhave index p.* 273. Cattoen of te Xylon van *Dod. pempt. p.* 66. en *Lobel* in zyn *hiſt. pag.* 370. en het heeſteragtig jaarlig Cattoen, met een bladt in drie geſneden van *Plukn.* in zyn *Phyt. Tab.* 188. *Fig.* 1.

CAPUT DECIMUM SEXTUM.

Goſſipium latifolium. Capas beſaar.

GOſſipium latifolium paulo altiorem habet ſtipitem vulgari, ejusque folia ſunt majora illis Vitis, ſex ſeptemve pollices longa, pedem lata, in quinque magnas lacinias diviſa, quarum quævis in anguſtum determinatur apicem, inferius autem ipſarum auriculæ ſibi incumbunt, ipſorum petioli ſpithamam longi ſunt, rugoſi, ac punctulis inſtar obtuſarum ſpinularum notati, uti & foliorum nervi ab inferiore nempe parte, ſuperiora folia multo minora ſunt, atque in tres tantum lacinias diviſa: petioli folia ſuſtinentes obliqui admodum ex ramis excreſcunt, foliaque ſaporem habent acidulum: Flores fructusque ſunt uti in priore, ſed plerumque majores, nux nempe ipſa tres transverſales digitos magna eſt, in acutum apicem inſtar coni deſinens, pollicem craſſa, atque externe triſulcata, quam tria ambiunt tenuia folia membranacea, quorum quodvis in decem vel duodecim lacinias ſeu barbas diſtinctum eſt.

Nomen. Latine *Goſſipium latifolium*, Malaice *Capas beſaar*, ac forte quibusdam *Sajor gebe*, in Tambocko *Capa*.

Locus. Copioſe creſcit in Tambocko, Celebes regione Orientali, obi circa ædes plantatur, uti & in Bima, nuper in Amboinam quoque delatus fuit hic frutex, ſed raro obcurrit.

Uſus. In Tambocko prope ædes plantatur tam ad cibum, quam ob ejus lanam, ejus enim folia coquuntur atque eduntur inſtar reliqui oleris ſeu ſajor; lana autem netur uti reliqui Goſſipii.

Cum hoc convenire videtur tertia Pariti ſpecies in *Hort. Malab. tom.* 1. *fig.* 31. deſcripta, atque ibi Malabarice *Cudi pariti* dicta, Bracmanis *Lapuſſi*, folia ſaltem ejus, flores, & ſiliculæ ſeminales cum ſupra deſcripta planta ſatis conveniunt, atque ibidem adnotatur ex tenuiſſimis fructuum filis Goſſipium præparari.

XVI. HOOFDSTUK.

Het breedbladig Cattoen.

H*Et breedbladige Goſſipium is wat hoger van ſtam dan de gemene, de bladeren zyn ruim zo groot als die van de wyngaard, zes en zeven duimen lang, een voet breed, in vyf groote ſnibbelen verdeelt, waar van yder in een ſmalle ſpits eindigt, en agter lopen ze met de ooren over malkander, de ſtelen zyn mede een ſpan lang, ruig, en met puntjes als ſtompe doorntjes bezet, gelyk ook de zenuwe der bladeren aan de onderſte zyde, d'agterſte bladeren zyn veel kleinder, en maar in drie ſnibbelen verdeelt, de bladdragende ſtelen ſtaan heel dwers aan de takken, en de bladeren van ſmaak trekkende wat na 't rynſche, de bloemen en vrugten zyn als aan 't vorige, dog doorgaans grooter, namentlyk, de noot is drie dwers-vingeren lang, met een harde ſpits, als een kegel, een duim dik, buiten verdeelt in drie voren, deeze kegel is omgeven met drie dunne bladeren of vellekens, waar van yder in tien n elf ſnibbelen of baarden verdeelt is.*

Naam. *In 't Latyn* Goſſipium latifolium, *op 't Maleits* Capas beſaar, *en miſſchien by zommige* Sajor gebe, *op Tambocko* Capa.

Plaats. *Het waſt veel op Tambocko, een landſchap aan Celebes Ooſtſyde, alwaar zy het omtrent de huizen planten, als mede op Bima, onlangs is 't ook in Amboina gebragt, dog weinig te vinden.*

Gebruik. *Op Tambocko planten zy het by de huizen, zo tot de koſt als om wol, de bladeren werden gekookt en gegeten als andere Sajor of Moeskruit, de wol werd geſponnen gelyk ander Cattoen.*

Hier mede ſchynt overeen te komen de derde zoorte van Pariti in Horto Malabar. *fig.* 31. *tom.* 1. *beſchreven, en aldaar in 't Malabaars* Cudi pariti, *in 't Bramines* Lapuſſi *genaamt. Immers de bladeren, bloemen, en zaadhuiskens komen met het bovenſtaande redelyk over een, en aldaar ſtaat, dat men uit de fyne draden der vrugten Cattoen maakt.*

Tabula Decima Tertia

Ramum exhibet *Goſſipii latifolii*, quod eſt Goſſipium caule erecto *H. Cliffort. p.* 350. & Goſſipium arboreum caule lævi *C. B. Pin. p.* 430. & Goſſipium arboreum Gotnemſegiar. *Pr. Alp. pl. Ægypt. p.* 38. *Tab.* 38. & Goſſipium herbaceum, ſeu Xylon Maderaſp. rubicundo flore pentaphyllum *Plukn. Phyt. Tab.* 188. *Fig.* 3. Xylon arboreum *J. Bauh. tom.* 1. *p.* 346. & *Boerh. Ind. tom.* 1. *pag.* 273.

De Dertiende Plaat

Vertoont een tak van de breedbladige Cattoen-boom, welke is de Cattoen met een regte ſtam, in de *Hortus Cliffort. p.* 350. en de Cattoen-boom met een gladde ſteek van *C. B. Pin. p.* 430. en het Boom-Cattoen Gotnemſegiar genaamt van *Proſp. Alp. p.* 38. *Tab.* 38. en het kruidagtig Cattoen van Maderaspatan met een roodagtige bloem en vyfbladig van *Plukn. Phyt. Tab.* 188. *Fig.* 3. en het boomagtig Xylon van *J. Bauh. eerſte deel p.* 396. en *Boerh. Index eerſte deel pag.* 273.

CAPUT DECIMUM SEPTIMUM.

Goſſipium dæmonis. Capas antu.

Hic frutex mixtam gerit formam *Goſſipii* & *Gendapouræ*, plurimis autem adſurgit ſtipitibus brachium craſſis; ejus folia ſunt ſolitaria, ac diverſæ magnitudinis, in craſſis enim ramis ultra ſpithamam longa ſunt, ac latiora, in tres apices ſeu lacinias diviſa, quarum media ſubrotunda eſt, ad oras vix ferrata ſunt folia, longisque inſident petiolis ſpithamam ſeu pedem longis, minorum ramorum folia molto ſunt minora, inſtar oblongi cordis acuminata, ad oras non ſerrata, ac brevibus inſidentia pedunculis, utraque vero ab inferiore parte lanunigoſa ſunt, & ad tactum moilia, ſed ubique tanquam arena craſſa ſeu farina conſperſa, quæ cutim tangens, ingratum excitat pruritum: Petioli vero ac ramuli ubique itidem ſpinulis brevibus ſunt hirti inſtar illorum Fragi ſeu Rubi idæi ſilveſtris, ac ſimili pruriente farina conſperſi.

Flos ejus parvus eſt uti Abutili, vitellini ſeu crocei coloris, in fundo autem ex fuſco rubet, in cujus centro piſtillum erigitur plurima gerens æqualia ſtaminula. Fructus eſt capitulum pentagonum, majus illo Goſſipii, quod in quinque alas aperitur, in cujus centro quinque firmi eriguntur apices. Nullum continet Goſſipium, ſed in quinque iſtis cellulis nudum locatur ſemen, illi Gendapuræ ſimile, ſed minus ac durius, inſipidum & inodorum: Fructus ſimili quoque conſpurcatus eſt farina, ac proinde difficulter tractari poteſt.

Nomen. Latine *Goſſipium Demonis*, Malaice *Capas antu*, h. e. Goſſipium diabolicum, quum ejus fructus Goſſipii formam referant, ſed nullum contineant. *Antu* Malayenſes vocant genium malignum ſeu Dæmonem, Amboinice *Nitu*, quem dicunt in ſilvis ac deſertis habitare: Baleyice *Tutup* vocatur.

Locus. In ſterilibus creſcit vallibus in arenoſis ac gracilibus locis, qualis eſt vallis Waytommo in Amboina, obcurrit quoque in Java, Baleya, & Borneo.

Uſus. Baleyenſes hunc adhibent fruticem ad fila ex ipſo præparanda, ſtipites enim ejus craſſosque eligunt ramos, quos per binos tresve dies in coeno ſepeliunt, donec parum putreſcant, ipſorumque exteriorem abradunt rugoſum corticem, interioremque album librum in fila findunt, qui ipſis tenue exhibet albumque filum, ex quo lintea & funiculos torquent: Ejus radix contrita adhibetur quoque contra ſcabiem.

Tabula Decima Quarta

Ramum exhibet *Goſſipii Dæmonis.*

XVII. HOOFDSTUK.

Duivels Cattoen.

Deeze heeſter heeft een gemengt fatſoen van den Cattoen-ſtruik en Gendepoura, *hy ſchiet op met ettelyke ſtammen, een arm dik, de bladeren ſtaan enkelt, en zyn van verſcheide grootte, want aan de dikke takken zyn ze ruim een ſpan lang, en nog breeder, in drie ſpitſen verdeelt, waar van de middelſte rond toeloopt, aan de kanten weinig gezaagt: deeze ſtaan op lange ſtelen, een ſpan of een voet lang, de bladeren aan de kleine takken zyn veel kleinder, als een langwerpig toegeſpitſt hert, aan de kanten ongezaagt, en op korte ſteeltjes ſtaande, beide aan de onderſte zyde zyn ze wollig en zagt in 't aantaſten, maar over al met een grof zant of meel beſtroot, 't welk op de huid komende een moeyelyk jeuken maakt: de ſtelen en takjes zyn ook over al digt, met korte doorntjes bezet, gelyk de Braam-bezien, als mede met dat jeukende ſtof behangen.*

De bloem is klein als aan 't Abutilon, doir-geel, en op de grond bruin-rood, in de midden met even veel draatjes. De vrugt is een vyfhoekige knop, grooter dan aan het Cattoen, die zig in vyf vleugels opent, in de midden ſtaan vyf ſtyve ſpitſen. Daar is geen Cattoen in, maar in vyf huisjes 't bloote zaat, dat van Gendapura gelyk, dog kleinder en harder, ook zonder ſmaak en reuk. De vrugt is ook digt beſtrooit met 't voorſz. zant, en moeyelyk om te handelen.

Naam. *In 't Latyn* Goſſipium Dæmonis, *op Maleits* Capas antu, *dat is Duivels Cattoen, om dat de vrugten de gedaante van Cattoen hebben, maar daar is niet in.* Antu *noemen de Maleyers een quade geeſt of* Dæmon, *in 't Amboins* Nitu, *die zy zeggen in boſſchen en eenzame plaatſen te wonen, op Baleits* Tutup.

Plaats. *Het waſt in dorre valeyen, op zandige en magere plaatſen, gelyk is de valey Waytomme op Amboina, men vind het ook op Java, Baly, en Borneo.*

Gebruik. *De Baleyers gebruiken het om gaarn daar van te maken, want zy nemen de ſtammen en dikke takken, begraven ze twee à drie dagen in de modder, tot dat ze wat rotten, en ſchrapen de buitenſte ruige ſchorſe af, en ſplyten de binnenſte witte baſt tot draden, zo krygen ze een fyn wit gaarn daar van, waar uit ze lynen en touwetjes drayen; de wortel gewreven, wert ook gebruikt tegens ſchurftheid.*

De Veertiende Plaat

Vertoont een tak van het *Duivels Cattoen.*

CAPUT DECIMUM OCTAVUM.

Granum Moſchatum. Genda pura.

Hic frutex adfinis eſt Althææ, non autem perennis ſed annuus eſt, caule adſurgens alto & gracili, ultra humanam altitudinem, eſtque pollicem craſſus, inque raros dividitur laterales ramos: Hoc autem peculiare habet, quod prope murum vel ſepem excreſcens ſuperne craſſior ſit quam inferne, unde nec ſe ipſum ſuſtinere poteſt, ſi ſuſtentaculum tale tollatur, cuncti autem ejus ſtipites magis herbacei ſunt quam lignei, rotundi, & rugoſi.

Ejus folia formam gerunt illius plantæ, quæ *Flos horarius* mihi vocatur, vel *Malva*, in tres nempe protuberantes apices ſeu lacinias diviſa, cum binis aliis minoribus ac inferioribus, ſuntque porro ex rotundo auriculata, ad oras profunde ſerrata inſtar Urticæ, a quatuor ad ſex pollices longa, ſex ſeptemve lata, prima nempe progerminantia, reliqua enim minora ſunt, alioque modo formata, in tres nempe lacinias diſtincta profundiores cum binis aliis minoribus ac inferioribus. Quodvis autem ſolitarium eſt, longoque inſidet petiolo, ac rara ex ſtipite progerminant.

Petioli

XVIII. HOOFDSTUK.

Muscus-zaadt.

Deeze heeſter is uit de maagſchap van Althea, en het is geen overblyvende, maar een jaarige ſtruik, opſchietende met een hooge en ranke ſteel, meer dan een man hoog, een duim dik of minder, en die zig in weinige zydetakken verdeelt; hy heeft dit byzonders, dat hy by een muur of heining opſchietende, boven dikker wert als onder, weshalven hy ook alleen niet ſtaan kan, als men dat ſteunſel wegneemt, alle de ſtelen hebben meer van de kruidagtige dan van de houte natuur, zyn rond en ruig.

De bladeren zyn gefatſoeneert, als aan de Flos horarium, *of aan de* Malva, *in drie uitſtekende hoeken verdeelt, met nog twee kleindere van agteren, lopende voorts met ronde hillen toe, en aan de kanten diep gezaagt, als Brand-netelen, van vier tot zes duimen lang, zes en zeven breed, te weten, d'eerſt uitkomende, want in 't vervolg worden ze kleinder, en wat anders gefatſoeneert, namentlyk, in drie lappen verdeelt, die dieper geſneden zyn, met nog twee kleinder agter, en yder ſtaat enkeld op een lange ſteel, en weinig aan den gehele ſtok.*

Zo

Petioli vero æque ac folia ab utraque parte omnino ſunt rugoſa, atque pungentibus pilis hirta, inter quos arena quaſi rara conſpicitur, iſti vero cutis pruritum excitant, ſi hanc tangant.

Flos ſimilis eſt illi *Novellæ* ſed minor, & inſtar crateris concavus, barbato inſidens calici, ex quinque flavis & flaccidis petalis conſtans, quæ ad medium ſibi incumbunt, eſtque in fundo ex fuſco rubens colore, in cujus centro breve erigitur piſtillum, farinaceas ſuſtinens antheras, per totum ante meridianum tempus apertus eſt, poſt meridiem ſeſe claudens, ac ſemel ſeſe tantum exhibet.

Fructus eſt conus pyramidalis, ultra digitum longus, pollicem craſſus, pentagonus, quodvis vero latus parum compreſſum eſt, externe rugoſus, primo viridis, dein fuſcus, ac tandem nigricans, quum maturus in quinque dehiſcit partes, interne albus inſtar ſerici, inque totidem longas cellulas diviſus, in quibus plurima locantur oſſicula ſeminalia non rugoſa, ſed ſubtiliter ſtriata, gilva, ac reniformia, quæ medulla repleta ſunt alba & ſicca, hæc oſſicula ore maſticata quam naturaliſſime moſchi odorem referunt, ſed magis penetrantem, qui etiam obſervatur, ſi fricentur vel carbonibus imponantur.

Radix ejus vilis eſt, nec profunde terram penetrat, aliquando per annum perennat, tumque ſtipites lignoſi quaſi ſunt, ſed adeo fragiles, ut nulli reſiſtere poſſint vi.

Nomen. Latine *Granum Moſchatum*, Malaice, Javanice, & Baleyice *Genda poura* & *Ganda poura*, vulgo Caſtoreum ſeu Moſchus Amboinenſis, Maleyenſes enim Portugallos imitantur, moſchum vocantes Caſtoreum, Belgice *Muſcus-korls*, in Java & Griſeca *Wawaran.*

Locus. Hinc inde in hortis colitur, ubi ſponte per oſſicula propagatur, aliquando etiam in ſilvis obcurrit, ubi autem facile degeneratur. In Java melior eſt, ejusque grana inter alia aromata in ciſtulis *Cotta Cotta* dictis venduntur.

Uſus. Nullum præbet hæc planta uſum, niſi odorifera ejus grana, quæ potiſſimum a mulierculis adhibentur vel ſola, vel aliis ſuffimigiis mixta, carbonibusque impoſita ad veſtimenta odore ſuo imprægnanda: Unguento Boborri dicto itidem admiſcentur, quod ex variis odoratis lignis, ſeminibus, & radicibus componitur, quo corpus inunguitur.

Tota planta, ac potiſſimum ſiliculæ ſeminales ſæpe obſitæ ſunt ab inſecto quodam, inſtar majoris ac volantis Cimicis, quod oblongum eſt, rubrum, nigrisque & albis punctulis variegatum, quod in Abutilo itidem obſervatur, geminumque plerumque conjugatum eſt.

Genda pura agreſtis, ſtipites gerit altiores & lignoſos, ejusque folia paulo majora ſunt, minus diſſecta, ac plerumque pentagona, brevioresque ſed duriores gerunt pilos, paucum pruritum excitantes, contra veſiculæ ejus ſeminales ſunt magis piloſæ ac pungentes, granula minora, duriora, minusque odorifera, quidam illam vocant *Capas antu*, quod nomen melius ſilveſtri competit Goſſipio ſupra deſcripto, atque hanc *Genda poura* puto tantum degeneratam fuiſſe ex domeſtica.

Hiſtoria Gallica Carol. Rochefort, in deſcriptione *Antill. ſeu Caribes Cap.* 11. deſcribit *Herbe de Muſch* ſequentem in modum, planta eſt folia gerens rugoſa, flavos flores campaniformes, quibus ſubcedunt ſiliquæ quædam, externe gilvæ, interne albicantes inſtar ſerici, granula gerentes ejusdem coloris, odorem perfecte Moſchi referentia, ac proinde *Moſci grana* vocantur, quem etiam diu ſervant, ſi ciſtis incluſa ſervantur; hæc granula aliquando in Europam deducuntur, atque a domicellis, amuletis adnexa, collo & brachiis circumpenduntur, quum enim naturali corporis calore incaleſcant, vel leviter fricentur, Moſchi odorem ſpirant, quæ vero ex India Occidentali deferuntur, majora ſunt, & aptiora huic rei quam Orientalia.

Dr. Piſo Libr. 4. *Cap.* 45. teſtatur hanc plantam in Braſilia quoque eſſe notam nomine Braſilienſi *Quigombo*, atque ibi primum deductam fuiſſe per nigros Angolæ, qui illam Portugallice *Quigombo de chero*, h. e. odoratum *Quigombo* vocant, atque illam comparat cum Ægyptiorum *Bamia* a *Proſper. Alpino* deſcripta:

Zo wel ſtelen als bladeren, zyn te wederzyden gantſch ruig, en met ſtekelige hairen bezet, en daar tuſſchen met eenig zant, welke hairtjes een klein jeukea veroorzaken, zo ze iemant op de huid komen.

De bloem is als aan de Novella, *dog kleinder, hol als een bekertje, in een gebaard kelkje ſtaande, van vyf ligtgeele en ſlappe blaadjes gemaakt, die wel de helft over malkanderen leggen, op de grond bruin-rood, met een kort pilaartje in de midden, daar op meelige noppen ſtaan, zy ſtaat de gehele voormiddag open, en namiddag toe, en vertoont haar maar eens.*

De vrugt is een piramidale kegel, ruim een vinger lang, en een duim dik, vyfkantig, dog yder zyde wat ingedrukt, van buiten mede ruig, eerſt groen, daar na bruin, ten laatſten zwartagtig, wanneer hy in vyven opſplyt, van binnen wit als ſatyn, en in zo veel lange kamertjes verdeelt, daar in leggen veele zaadkorls, niet ruig, maar fyn geſtreept, muis-graauw, in de gedaante van halve maantjes of niertjes, van binnen met een wit en droog merg uitgevult, deeze korls in de mond gekaauwt, geven zeer natuurlyk een muskus-reuk van haar, dog gylder, die men ook gewaar word, als men ze wryft, of op kolen ſtrooit.

De wertel is ſlegt, en gaat niet diep in de aarde, het blyſt zomtyts een jaar over, en dan werden de ſtelen wat houtagtig, evenwel zo bros, dat ze gantſch geen gewelt kunnen uitſtaan.

Naam. *In 't Latyn* Granum Moſchatum, *op Maleits, Javaans, en Baleits* Genda poura *en* Ganda poura, *in 't gemeen Caſtorie van Ambon, dat is Amboinſche Muſcus, want de Maleyers volgen de Portugeeſen, noemen den Muſcus Caſtorie, afkomſtig van 't Latynſche* Caſtoreum, *in 't Duits Muskus-korls, op Java en Griſee* Wawaran.

Plaats. *Men bouwt het hier en daar in de tuinen, daar het zig van zelfs voortzaait, en zomtyts ook in 't wilt gevonden wert, alwaar het egter ligtelyk veraard. Op Java valt het wel zo goet, en deszelfs korls werden onder andere ſpeceryen in de doosjes verkogt.*

Gebruik. *Deeze plant heeft geen ander gebruik, als in de welriekende korls, en dat meeſt by de vrouwen, dewelke dezelve of alleen, of met ander reukwerk vermengen, op kolen ſtroyen, en daar mede de klederen berooken, zy mengen ze ook onder de ſalve Bobor, dewelke van alderlei welriekende houten, zaaden, en wortelen gemaakt word, waar mede zy het lyf beſtryken.*

De gehele plant, dog meeſt de zaadhuizen zyn dikwils bezet met een zeker Inſectum, als groote vliegende wantluizen, langwerpig, root, met zwarte en witte ſtippeltjes, die men ook op het Abutilon ziet, hangende gemeenlyk twee en twee aan malkander.

Genda pura agreſtis, *heeft hooger en houtagtige ſtelen, de bladeren ook wat grooter, min geſneden, en meeſt vyfhoekig, hebben korter dog harder hairtjes, die weinig jeukſel maken, daar en tegen zyn de zaadhuizen hairiger en ſtekeliger, de korls kleinder, harder, en min riekende, zommige noemen het* Capas antu, *welke naam beter paſt op het wilde Cattoen, hier voor beſchreven, en deze wilde* Genda poura *agt ik ſlegts voor een entaardige van de tamme.*

Hiſtoria Gallica Carol. Rochefort, *in de beſchryving van de* Antillis *of* Caribes Cap. 11. *beſchryft* Herbe de Muſch *aldus: Het is een plant met ruige bladeren, geele bloemen, als een korfje of belle, na welke komen zekere houwen, buiten muis-graauw, binnen als witte zyde, dragende korls van dezelfde coleur, die perfect rieken na muſcus, en werden daarom* Grain de Muſce *genaamt, die ze ook lang behouden, als men ze in geſlotene doosjen bewaart; deeze korls werden zomtyts in Europa gevoert, en van de Juffrouwen aan den hals en armen gedragen, aan ſnoeren geregen, want als ze door de natuurlyke warmte des lyfs, warm of zagtjes gewreven worden, geven ze een muſcus-reuk van haar, dog die uit Weſtindien komen, zyn wat grooter, en daar toe bequamer dan de Ooſtindiſche.*

Dr. Piſo Libr. 4. Cap. 45. *getuigt, dat dit gewas ook in Braſiel bekent zy, met de Braſiliſche naam* Quigombo, *en aldaar eerſt ingebragt door de Negros van Angola, die het op 't Portugees* Quigombo de chero, *dat is welriekend* Quigombo *noemen, en hy vergelykt het met 't Ægyptiſche* Bamia *van* Profp. Alpinus *beſchre-*

Digitized by Google

ſcripta: Hujus plantæ forma, ſiliquæ, & ſemina, atque penetrans Moſchi odor cum Orientali quadrant, nullumque alium ibi præbet uſum niſi feminarum ornamento.

Bontius Libr. 6. *Cap.* 59. hanc videtur denominare ac deſcribere plantam pro vero *Guanambano*, putatque omnes errare, qui ſcribunt *Guanambanum* eſſe arboris fructum, plurimi enim putant auctores *Guanambanum* fructum eſſe interne mollem, & edulem carnem gerentem.

Bontii itaque deſcriptio & figura clare demonſtrant, ipſum denotare *Granum Moſchatum*, licet hoc non ſit ex cœruleo nigrum ac ſplendens ſemen, neque inſtar Piſorum vel Fabarum coquatur.

Hoc quoque inpoſuit doctum Piſonem, qui divinare non potuit, quænam eſſet planta *Guanambanus Bontii*, quum ſatis copioſe illam in Braſilia viderit, ac ſub nomine *Quigombo* deſcripſerit, optime tamen judicavit Guanambanum Occidentalem, ab auctoribus deſcriptam, nullo modo convenire cum illo Bontii, ſed magis accedere *Araticu pone*, ab ipſo deſcripto, quod etiam verum eſt.

Hæc planta in *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 38. vocatur *Cattogaſturi*, Bracmanis *Bondacalo*, ubi de ejus viribus nil aliud commemoratur, niſi quod granula cum timo vaccino contrita ſudamina tollant, *Joh. Veſling.* in notis ſuis ad *Plant. Ægypt.* Alpini illam *Abel-moſch* vocat, ſive *Moſchatam*, & *Bamiam Moſchatam*, ad diſtinctionem *Bamiæ Alpini*, quæ frutex eſt foliis ac floribus quodammodo conveniens cum *Grano Moſchato*, fructum vero gerit nunc pentagonum, nunc decagonum, qui illi Cucumis ſilveſtris haud diſſimilis eſt, atque a plebe, quum adhuc ſit viridis, in jure carnium coquitur, ejusque ſemina ab ipſa præparantur, uti apud nos Piſa & Fabæ.

Tabula Decima Quinta

Ramum exhibet *Grani Moſchati*, quæ eſt Ketmia *Ægyptia*, ſemine moſchato *Tournef. inſtit. pag.* 100. & *Theſ. Zeyl. pag.* 134. ubi plurima conlegi ſynonyma & auctores, quorum quidam in *Hort. Cliffort. pag.* 349. etiam commemorantur, ubi vocatur Hibiſcus foliis peltato-cordatis, ſeptangularibus, ſerratis, hiſpidis, & *Royen. Fl. Leidenſ. Pr. pag.* 358.

CAPUT DECIMUM NONUM.

Herba Crinalium. Daun Tſju Tſju Rambu.

HÆc eſt *Alcea acida ſpinoſa*, magis ad herbam quam fruticem accedens, quæ tamen ob adfinitatem cum præcedenti *Genda pura*, hic locum obtinuit: Hujus binæ obcurrunt ſpecies, domeſtica & ſilveſtris, quæ utræque hoc in Capite deſcribuntur.

Herba crinalium domeſtica eſt frutex humilis, & ample extenſus, non ultra quinque pedes altus, ſed undique multis longis ſtipitibus ſeſe extendens, in quibus alii longi locati ſunt ramuli, omnes pallide virentes, rotundi, non lignoſi, ſed adeo firmi & tenaces, ut nullo modo frangi poſſint, ſuntque parum ſpinuloſi, præſertim ſupremi.

Folia ſolitaria ſunt, longiuſculis inſidentia petiolis ſpinoſisque, quorum prima triangularia ſunt ſeu cordiformia, reliqua in tres vel quinque profundas lacinias diſtincta, ad oras ſerrata, uti in *Gandapoura*, ſed non ita arenoſa, ſunt porro læte virentia, & ſaporis aciduli inſtar Acetoſæ ſilveſtris.

Ex ipſorum alis alii breviores progerminant petioli, ſuſtinentes acuminatum rugoſumque caput, ſeſe extendens magnitudine dimidii circuli ex novem vel decem radiis conſtans, quorum quivis ad ſummum latior eſt inſtar remuli, in ſummo autem gerit filamentum incurvum inſtar hamuli.

In

ſchreven. De gedaante van het kruit, houwen, en zaat, en de ſterken muſcus-reuk komen met de Oostindiſche *overeen, hebbende aldaar geen ander gebruik, als tot oppronking van de vrouwen.*

Bontius Libr. 6. Cap. 59. *ſchynt deeze plant te noemen, en te beſchryven voor den opregten* Guanambanus, *en wil kort om, dat al die geene een abuis hebben, die ſchryven dat* Guanambanus *een vrugt van een boom zy, daar nogtans meeſt alle Schryvers willen, dat* Guanabaan *een vrugt zy, die van binnen een week en eetbaar merg heeft.*

De beſchryving en figuur van Bontius, *bewyzen duidelyk, dat hy het* Granum Moſchatum *meent, hoewel het zelve geen blaauw, zwart, en blinkende korl is, nog als erweten of boonen gekookt werd.*

Dit heeft den geleerden Piſo *mede geabuſeert, dat hy niet heeft raden kunnen, wat* Guanambanus *van* Bontius *voor een plante zy, daar hy nogtans dezelve in Braſiel genoegzaam gezien, en onder de naam van* Quigombo *beſchreven heeft: egter heeft hy zo verre wel geoordeelt, dat* Guanambanus *van de Weſtindiſche Schryvers met dat van Bontius geen gemeenſchap hebbe, maar wel meer overeenkome met de* Araticu pone, *van hem beſchreven, het welk ook waar is.*

Deeze plant hiet in Hort. Malab. tom. 2. fig. 38. Cattagaſturi, *in 't Bramanees* Bondacalo, *alwaar men in de kragten anders niet heeft, dan dat de korls met koemiſt gewreven, de Rood-hont verdryven,* Job. Veſling. *noemt het* Abel-moſch, *tot onderſcheid van* Bamia Alpini, *'t welk een heeſter is, aan bladeren en bloemen eenigzints met het* Granum Moſchatum *overeenkomende, dog zal een vrugt hebben, die zomtyts vyf, en zomtyts tienkantig, en den wilden Komkommer niet ongelyk is, word van 't gemene volk met zaat met al, wanneer ze nog groen is, in vleeſchzop gekookt, en derzelfs zaat by hun toebereit en gegeten, gelyk by ons de erweten en bonen.*

De Vyftiende Plaat

Vertoont een tak van het *Muſcus-zaadt*, welke is de *Ægyptiſche* Ketmia met Muſcus-zaadt, *by Tournef. inſtit. pag.* 100. en in myn *Theſ. Zeyl. pag.* 134. alwaar ik zeer veele benamingen en Schryvers aangehaalt heb, waar van sommige in de *Hortus Cliffort. pag.* 349. vermeldt werden, alwaar deeze plant genaamt wert Hibiſcus met hartformige zevenhoekige, gezaagde en ruige bladeren, als mede in de *Prodr.* van de *Fl. Leidenſ. Royen. pag.* 358.

XIX. HOOFDSTUK.

Hairſtekers-kruid.

D*It is een* Alcea acida ſpinoſa, *wel meer een kruit dan een heeſter gelykende, nogtans wegens de maagſchap met de voorgaande* Genda pura, *heeft ze hier moeten geplaatſt worden. Men heeft 'er twee zoorten van, tamme en wilde, beide in dit Hoofdſtuk begrepen.*

De tamme Herba crinalium, *is een lage en wyduitgeſpreide heeſter, niet boven vyf voeten hoog, maar ter zyde met veele lange ranken, zig uitbreidende, en op dezelve andere regte ſtelen, alle ligt-groen, rond, niet houtagtig, egter zo ſtyf en taai, dat men ze geenzints breken kan, en zyn wat doornagtig, zonderling de bovenſte.*

De bladeren ſtaan enkelt op langagtige en mede doornagtige ſtelen, de eerſte wat driekantig of hertformig, de volgende in drie en vyf diep geſneden lappen verdeelt, en aan de kanten gezaagt, gelyk aan de Gandapoura, *dog zo zandig niet: zy zyn blyde-groen, van ſmaak zuuragtig, gelyk wilde Suring.*

Uit haar ſchoot komen andere kortere ſtelen, en daar op een toegeſpitſte ruige knop, die zig uitbreid in de grootte van een halve circul, van negen of tien ſtralen, waar van ieder na voren toe breder is als een riemken, en boven op een draatje, als een krom haakskn heeft.

In

Digitized by Google

In ejus centro aliud acuminatum locatur capitulum, ex quinque ſquamis compoſitum, ex quo flos progerminat, illi *Gandapouræ* omnino ſimilis, crateriformis nempe, ex quinque amplis & flaccidis petalis conſtans, ſibi mutuo impoſitis & amplectentibus, flaveſcunt autem, & in fundo ex purpuro rubent, in quorum centro rubrum ſeſe erigit piſtillum, antheris luteis circumdatum. Poſt flores apices ſeu ſquamæ ſeſe iterum claudunt, unum formant apicem & ſpinoſum caput uti in *Carduo benedicto*, ſub hoc locatur piloſa ſeu filamentoſa lanugo, in quinque cellulas diviſa, ſemina continentes decem cinerea ſed non piloſa.

Ejus radices ſunt longæ, ample ſeſe extendentes, & lentæ, unde & in hortis hæc planta magnum occupat locum, atque in angulo quodam deponenda eſt, per aliquot autem annos perennat.

Totus frutex brevibus ſed non admodum pungentibus ſpinulis obſitus eſt, ejusque petioli tam foliorum quam florum adeo lenti ſunt, ut vix abrumpi poſſint: Flos illi *Gandapouræ* ſimilis eſt, & ante meridiem tantum ſeſe aperit, per reliquam diei partem clauſus: Lanugo circa granula locata ex parvis hirtisque pilis formata eſt pruritum excitantibus, ſi cutim tangant.

Secundo. *Herba crinalium*, *vulgaris* ſeu *ſilveſtris* magis convolvulacea eſt herba quam frutex, tenuibus longisque flagellis ſeſe extendens, ac vicinis ſeſe circumvolvens herbis: Ejus folia duplicem quoque habent formam, quædam nempe triangularis inſtar completi cordis, ad oras ſerrata, ac potiſſimum craſſioribus ramis inſidentia, reliqua tenuibus juncta flagellis paulo majora ſunt, tres quatuorve pollices longa & lata, in tres lacinias profunde diſſecta cum binis aliis inferioribus & minoribus, ita ut in quinque partes diviſa videantur, ad oras obſcure ſerrata, ingrati coloris, ex viridi nempe & fuſco mixta.

Cuncti vero foliorum petioli & coſtæ rubent, brevibus ſpinulis ſeu aduncis pilis hirtæ, immo ipſa folia ab inferiore ipſorum parte, unde vix tractari poſſunt, atque prætereuntium veſtibus adhærent, ipſorum ſapor acidus quoque eſt inſtar *Acetoſellæ agreſtis*; In teneris foliis & petiolis, præter uncos iſtos, pili quidam obſervantur. Longis vero & firmis pedunculis inſident ſtellulæ iſtæ ex decem læte virentibus & remiformibus petalis ſeu radiis conſtantes, quorum quivis ſuperne in anguſtum deſinit filamentum, hi autem omnes interne inflexi ſunt & conum formant, ſub quo alius etiam reconditur conus, ex quinque rugoſis ſquamis compoſitus, uti in præcedente: quæ omnes ſimul ſeſe aperientes locum dant progerminanti flori, qui ſimilis eſt illi *Gandapouræ*, ſed minor, & amplior, ex quinque flavis & ſibi incumbentibus petalis conſtans, in fundo ſanguineus, in hujus centro piſtillum locatum eſt, quinque rubris antheris ornatum, & ad latera ſtaminibus flavis auctum.

Hic ſeſe aperit eodem, quo præcedens, modo, ſi quinque iſtæ rubræ antheræ adcurate examinentur, quinque parvos referunt clavos columnæ impoſitos, quales conſpiciuntur in mirabili Americano iſto flore, qui flos paſſionis vocatur: Poſt flores omnes ſeſe iterum contrahunt ſquamæ, iterumque conum formant, qui alium includit, ex albo ſerico compoſitum, non autem ita pungentem quam in priore ſpecie: interne vero in quinque cameris viginti circiter locata ſunt ſemina, inſtar illorum Gandapouræ angulosa, ſed magis gibboſa: petiolus autem, cui hic flos ſeu ſtella inſidet, ad finem incurvus parum eſt inſtar unci.

Hæc planta nullo modo erecta ſtare valet, ſed aliis ſuſtentaculis ac ſepibus incumbens ſuſtinetur, vel in terra ſeſe extendit, unde plerumque prope ventoſas plantatur ſepes, per quas penetrat.

Nomen. Latine *Herba crinalium*, & *Alcea acida ſpinoſa*, Malaice *Daon tsju tsju rambu*, h. e. crinium herba, quum ſtellati fructus haud male referunt auri ornamentum ex gemmis compoſitum forma parvæ roſæ, quod mulierculæ diebus feſtis crinibus innectunt. Ternatice *Salamgaro* & *Djalam garo*: prima ſpecies domeſtica, altera, licet vulgatiſſima, ſilveſtris cenſetur.

Locus. Prima ſpecies in Amboina raro obvia eſt, atque per ſemina ex Bima huc delata, ſecunda ubique obcurrit, æque in ſilvis quam in hortis creſcens.

In de midden ſtaat een andere ſpitſe knop, uit vyf ſchubben gemaakt, waar tuſſchen de bloem uit komt, die van Gandapoura *gantſch gelyk, te weten kelkvormig; uit vyf brede en ſlappe bladeren gemaakt, die malkanderen omvatten, maar zy zyn bleek-geel, op de grond purper of bloed-root, in de midden met een rood pilaartje, daar geele noppen aan hangen. Naar de bloemen ſluiten hun de ſpitſen of ſchubben wederom, maken eene ſpits en ſtekelige knop, gelyk aan de* Cardo-benedicten*, daar onder is begrepen een hairige of langdradige wolligheid, en in vyf kamertjes verdeelt, waar in leggen tien graauwe, en geenzints hairige zaadkorls.*

De wortelen zyn lang, wyd uitgeſpreit, en taai; het beſlaat een groote plaats in de tuinen, daarom moet men 't hier en daar in een hoek zetten, en het blyft eenige jaren in wezen.

De gehele ſtruik is bezet met korte, dog niet zeer ſtekende doorntjes, de ſtelen van bladeren en bloemen zyn zo taai, dat men ze qualyk afbreken kan; de bloem, gelyk die van Gandapoura*, ziet men maar voor de middag open, de reſt van den dag is ze geſloten. De zydagtigheid rontom de korls liggende, is van kleine ſtyve hairtjes gemaakt, dewelke een jeuken veroorzaken, als ze op de huidt komen.*

2. Herba crinalium, *het* gemene *of* wilde *is meer een ſlingerent kruit als een heeſter, met dunne en lange ranken zig uitbreidende, en door de naaſte ruigte vlegtende; de bladeren zyn mede van tweeërlei gedaante, zommige driehoekig, als een gevult hert, aan de kanten gezaagt, meeſt aan de dikſte ſtelen ſtaande, de andere aan de dunne ranken zyn wat grooter, drie a vier duimen lang en breed, diep geſneden in drie lappen, en agter nog twee kleinder, zo dat ze in vyven verdeelt ſchynen, aan de kanten donker gezaagt, onaangenaam van couleur, te weten, uit den groenen en bruinen gemengt.*

Alle de ſtelen en ribben der bladeren zyn roodagtig, met korte doorntjes of haakjes bezet, zelfs de bladeren van onderen, waar door ze moeyelyk om te handelen zyn, en den voorby gaande aan de klederen blyven hangen; haar ſmaak is mede zuur, gelyk Acetoſella agreſtis*, of kleine wilde Zuring: aan de jonge bladeren en ſtelen ziet men, behalven de haakjes, nog eenige hairtjes op lange en ſtyve ſteeltjes, komen diergelyke ſterren voort, uit tien ligtgroene en riemformige blaadjes of ſtralen gemaakt, ieder boven op hebbende een ſmal rankskem, die alle inwaarts gebogen zyn, en een kegel maken, onder de welke nog een andere kegel ſtaat, van vyf ruige ſchubben gemaakt, als aan 't vorige, alle dewelke haar openende plaats maken aan de voortkomende bloeme, dezelve is gelyk als aan de* Gandapoura*, dog kleinder, en wyder geopent, gemaakt van vyf ligt-geele en over malkander ſtaande blaadjes, op de grond bloet-root, in de midden ſtaat een pilaartje, gekroont met vyf bloet-roode noppen, en ter zyden met geele draatjes.*

Zy opent haar als de vorige, als men de vyf roode nopjes naauw beziet, gelyken ze vyf kleine ſpykers, op een colomne ſtaande, diergelyke men ziet aan de wonderlyke Americaanſe zo genaamde Paſſie-bloem; na de bloemen trekken hun alle de ſchubben weer te zamen, en maken wederom eenen kegel, die van binnen nog een andere hoeſt van witte zyde gemaakt, dog zo niet ſtekende als 't vorige, van binnen in vyf kamertjes, omtrent twintig zaadkorls verbergende, hoekig als die van Gandapoura*, dog bultiger: de ſteel, daar op deeze bloem of ſterre ſtaat, is aan zyn eind wat gekromt als een haak.*

Deeze plant kan geenzints alleen over eind ſtaan, maar moet op andere heggen leggen, op de grond zig verre uitbreiden, daarom men ze gemeenlyk by logtige heiningen plant, om daar door te kruipen.

Naam. *In 't Latyn* Herba crinalium, & Alcea acida ſpinoſa, *op Maleits* Daon tsju tsju rambu, *dat is hairſtekers-kruid, om dat de geſternde vrugten niet qualyk gelyken een vercierſel van goud en koſtelyke geſteente gemaakt in de gedaante van een kleine roos, 't welk de vrouwen op de feeſtdagen in de hairen dragen. Ternataans* Salamgaro *en* Djalam garo*, d'eerſte zoorte houd men voor de tamme, en andere, hoewel de gemeenſte, voor de wilde.*

Plaats. *De eerſte zoorte is in Amboina weinig bekent, en door zaat uit Bima hier aangebragt, de tweede is hier over al gemeen, waſſende zo wel in 't wilt, als in de hoven.*

Uſus. Folia piſcibus adcoquuntur, ut ipſis gratam concilient aciditatem, ipſorum vero ſuccus rubet ac præſertim ſecundæ ſpeciei. Ternatenſes ejus radice utuntur contra tumores duros, quos ſæpe in gingiliis & articulis contrahunt ex reſiduis Amboinenſium variolis.

Sabdariſa Italorum, a *Dodonæo Libr.* 21. *Cap.* 32. ad Alceæ Venetæ ſpecies reducta, & a *Cluſio Alcea Americana* dicta, cum hac convenire videtur planta, Sabdariſa enim folia gerit inſtar Alceæ, ſaporis aciduli, quæ ex Hiſpania primum in Belgium fuit tranſmiſſa ſub nomine *Malvæ Indicæ. Jacob. Bontius Libr.* 6. *Cap.* 27. illam vocat *Acetoſam Indicam*, foliaque ipſi tribuit *Eupatorii* vel *Agrimoniæ*, & capitula ſeminalia *Cardui benedicti*, quæ deſcriptio cum prima convenit ſpecie, dicitque ibi a Javanis, Malayenſibus, aliisque incolis adhiberi inſtar oleris loco Acetoſæ: item folia ſupra porphyritim contrita cum Sandalo pulveriſato, Calappi oleo, & aceto, linteis impoſita & fronti adplicata Cephalalgiam tollere ardentem ex bilioſis humoribus ortam, magnamque cerebrorum lancinationem cauſſantem, eadem quoque folia multum adhibentur in febribus ardentibus & phræniticis.

Gebruik. *De bladeren werden by viſſchen gekookt, om dezelve een aangename zuurte te geven, dog het ſop daar van werd root, zonderling van de tweede zoort. De Ternatanen gebruiken deeze wortel tegens eenige harde gezwellen, die zy aan de knokels en aan de gewrigten dikwils bekomen, zynde overblyfzel van de Amboinſche pokken.*

De Sabdariſa, *in Italien bekent*, van Dodonæus Libr. 21. Cap. 32. *onder de zoort van Alcea Veneta gerekent, en by* Cluſius Alcea Americana *genaamt, ſchynt met deeze plant overeen te komen, want Sabdariſa heeft bladeren als den Alcea, van ſmaak zuuragtig, en uit Spanjen eerſt in de Nederlanden gezonden, onder de naam van* Malva Indica. Jacobus Bontius Libr. 6. Cap. 27. *noemt ze* Acetoſam Indicam, *en beſchryft ze met bladeren van* Eupatorium *of* Agrimonia, *en zaad-bollen van* Cardo-benedicten, *welke beſchryving met de eerſte zoort overeen komt, aldaar zegt hy, dat ze de Javanen, Maleyers, en andere Inlanders, gelyk andere Sajer, gebruiken in plaats van Zuring. Als mede dat men de bladeren op een ſteen gewreven, met gemale Zandel-hout, wat Clappus-oly, en Azyn daar by doende, doeken daar in nat gemaakt, en op 't voorhooft gebonden, verdryven den heten hooftpyn, die uit galagtige humeuren komt, en groote ſteken in de herſſenen verwekt, dezelfſte bladeren werden ook veel gebruikt in hete koortſen, en daar raſerny by is.*

Tabula Decima Sexta

Ramum exhibet plantæ, quæ *Herba Crinalium Rumphio* vocatur.

De Sestiende Plaat

Vertoont een tak van een plant, die de *Herba Crinalium* van *Rumphius* genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Alcea acetoſa, ſpinoſa, Indica, ſarmentoſa, floribus amplis pendulis, unguibus holoſericeis, ſeu Acetoſa Indica Bontii *Herman. Muſ. Zeyl. pag.* 65. & Alcea acetoſa ſpinoſa, Indiæ Orientalis heptaphylla ſive Acetoſa Indica Bontii *Breyn. Prodr.* 1. *p.* 1. & Alcea ſpinoſa Maderaſp. ſaporis acidi, foliis profunde laciniatis Cannabis in modum, pentaphylla *Plukn. Almag. pag.* 15. & *Phyt. Tab.* 5. *Fig.* 4. reliqua vide ad Ketmiam Indicam ſpinuloſam profunde laciniatam, Acetoſæ ſapore *Theſ. Zeylan. pag.* 135.

AANMERKING.

Dit is de Indiſche, zure, doornagtige, en ſtruikagtige Alcee, met wyde hangende bloemen, die op de gront hoogroot zyn, en de Indiſche Zuring van Bontius by *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 65. en de zure doornigtige Alcea van Ooſtindie met vyf bladen, ofte de Ooſtindiſche Zuring van Bontius by *Breyn Prodr.* 1. *p.* 1. en de doornagtige Alcea van Maderaspatan, zuur van ſmaak, met diep geſnede bladen als de Hennip, in vyven verdeelt, by *Plukn.* in zyn *Almag. pag.* 15. en in de *Phyt. Tab.* 5. *Fig.* 4. Het overige ziet in myn *Theſ. Zeylan pag.* 135. by de Indiſche doornagtige Ketmia, met diep geſnede bladen, die zuur zyn van ſmaak.

CAPUT VIGESIMUM.

Cyprus, Alcanna. Daun Lacca.

NObilem hanc fruticem, licet fere deſcriptus ſit in Europæorum libris, hic tamen locare volui, quum quædem addenda habebam, & quantum confido, meliorem ejus ſubminiſtrabo figuram, quam quæ in aliorum libris obcurrit.

Alcanna itaque ſeu *Cyprus*, frutex eſt ſeu arbuſcula, magnitudine & forma Granati ſeu Punicæ, plerumque ſimplici adſurgens trunco, pedem & ultra craſſo, qui in raros ſeſe dividit ramos, non erectos, ſed ad altera extenſos & inregulares, inſtar ſepis ſpinoſæ, qui longas emittunt rachides. Trunci cortex rugoſus eſt ac fiſſus, ac veruſti trunci ſinnoſi ſunt & foveis inpreſſi. Lignum ejus eſt durum & ſolidum, ramique ſeſe dividunt in breves firmosque ramulos laterales, in durum apicem ſeſe determinantes, qui ſpinam refert, quum & vulnera ſæpe adſerat uti in Granato ſeu Punica.

Folia ejus ſunt puſilla, ac quodammodo cum illis Granati conveniunt, ſed ſunt breviora, latiora, & craſſiora, pollicis articulum longa, ad finem latiora, & parum acuminata, vix venoſa, & glauca inſtar illorum Oleæ, cum quibus ſolummodo colore conveniunt, non vero forma, uti alii indicant auctores, niſi intelligant Europæorum *Liguſtrum*, cum quo plerumque *Cyprus* confunditur: Vetuſta folia ſenſim majora & viridiora creſcendo ſunt, alia contra inſtar digiti unguis puſilla, ſunt autem bina ſibi obpoſita in ramulis, & oblique cruciata, qui paululum quadragoni ſunt, plurima autem ipſorum pars retrorſum flexa hiſce inſidet.

Ramuli

XX. HOOFDSTUK.

De Cyprus, ofte Alcanna-boom.

D*Eeze edelen heeſter, zynde ten naaſtenby in de Europiſche Kruidboeken beſchreven, heb ik hier egter mede willen zetten, om dat ik 'er wat by te doen heb, en ook om dat ik hope een beter afbeelding daar van te tonen, dan ik in andere boeken gezien heb.*

Alcanna *dan of* Cyprus, *is een ſtruik of boompje, in de groote en gedaante van een Granaat-boom, meeſt met een enkelde ſtam opſchietende, een been dik of meer, in weinige takken zig verdelende, die niet overeind, maar ter zyden uit, verwerd en ongeſchikt ſtaan als een doornhegge, en daar aan lange ryskens. De ſchorſſe des ſtams is ruig en geſcheurt, de oude ſtammen ook wat hegtig, en vol kuilen; het hout hart en digt, de takken verdelen hun weder in korte en ſtyve zydetakskens, die in een harde ſpits eindigen, en een doorn gelyken, zo dat men zig daar aan bezeeren kan, gelyk de Granaat-boom ook doet.*

De bladeren zyn klein, en gelyken eenigzints die van den Granaat-*boom, dog korter, broder, en dikker, een lidt van een duim lang, voor breets, met een korte ſpitſe, weinig geadert, van koleur blaauw-groen, gelyk die van den Olyf boom, met dewelke zy alleen aan koleur overeen komen, en geenzints aan gedaante, gelyk onze Kruitbeſchryvers voorgeven, of zy moeten het Europiſche* Liguſtrum *verſtaan, waar mede gemeenlyk onzen* Cyprus *geconfondeert werd. De oude bladeren werden grooter, en groender, zommige daar en tegen zo klein als een nagel van een vinger, zy ſtaan twee en twee tegen malkander aan de ryskens, en in een ſchuin kruis, want de ryskens ook wat vierkant zyn, en de meeſte ſtaan aan dezelve agterwaarts gebogen.*

De

Digitized by Google

Ramuli vero iſti ſpinoloſi tantum ex craſſiſſimis oriuntur ramis, ac ſemper uno alterove foliorum pari gaudent, reliquæ rachides ſunt lentæ, longæ, & flexiles, cortice obductæ glabro & cinereo, & ſpinis carentes, harum extremum terminatur in corymbum floriferum, omnino ſimilem illi Liguſtri, vel Vitis racemo florenti, ſed magis extenſum, ex hoc plurima dependent capitula, ex rotundo parum quadragona, ex fuſco & viridi diſtincta, Viciæ magnitudine.

Hæc ſeſe in floſculos aperiunt ex quatuor rugoſis & contractis petalis conſtantes, & ample apertos, coloris ſordide albicantis inſtar illorum Sambuci, hi in centro gerunt octo brevia ſtamina, cum piſtillo craſſiore: ipſorum vera forma & magnitudo in figura adparet, peculiarem enim habent formam a *Liguſtro vulgari* maxime diverſam, inter hos inſuper glauca conſpiciuntur foliola, florum petiolis arcte juncta, quæ inter fuſcum illum corymbum elegans præbent ſpectaculum; Trunci autem & ramorum folia ſunt duplo & triplo majora, firma, glabra, aciduli & adſtringentis ſaporis, inſtar illorum Granati.

Floſculorum horum inelegantium odor quam gratiſſimus eſt, inſtar illorum *Liguſtri* cum Moſco conjunctus, in frutice debilis, in abruptis ſeu decerptis, & in camera depoſitis penetrantior & durabilis, attamen vario judicent modo de hoc odore, quidam enim adeo obtuſum habent naſum, ut illum comparent cum illo fimi gallinacei, meo autem judicio meretur hic flos inter Indiæ odoratiſſimos flores numerari, immo præferrem illum *Bonga tanjong*, cui ab aliis odoris honos ſeu palma tribuitur.

Flores inſequuntur fructus, qui baccæ ſunt rotundæ, inſtar illarum Liguſtri vel Juniperi, ſed rariores ex racemis dependent, primo virides, & per brevem apicem acuminati, intermixtis ſtriis quibusdam purpureis, dein pallide luteſcentes inſtar Ochræ vel Coriandri, nigras nunquam obſervavi, uti Europæi commemorant herbarii, ſed ſemper Coriandri ſervant colorem, donec decidant, unde conſtat, *Plinium* bene ſcripſiſſe, quum dicat *Libr.* 12. *Cap.* 24. in Ægypto creſcit arbor *Cyprus* dicta, folia gerens *Zizyphi*, ac ſemen Coriandri, flores exhibens albos & odoratos, ſub pellicula autem tenui & externa ſemina ſibi incumbunt compreſſa, trigona, & nigra, quibus forte decepti fuerunt auctores, fructubus tribuentes colorem, qui feminibus competit, quales errores ſæpius committuntur, quum fructus & ſemina ſine diſcrimine deſcribantur.

Ex hiſce itaque patet, *Alcannam* multis in partibus convenire cum *Liguſtro*, unde & multi Botanici, qui adcuratam inveſtigationem & plantarum comparationem negligunt, has binas confundunt plantas, atque unas easdemque eſſe putant, cui rei *Plinius* videtur anſam dediſſe, qui ex aliorum relatu & opinione *Loc. Cit.* ſcribit, ſunt quidam, qui dicunt *Cyprum* unam eandemque eſſe arborem, quam in Italia *Liguſtrum* vocamus, quum tamen bini diverſi ſint frutices, *Cyprus* enim vera eſt, & genuina progenies Aſiæ, aliarumque Orientalium regionum, in quibus *Liguſtrum* ignotum eſt. *Cyprum* ſaltem deſcripſi, qualis mihi in India obvenit, an autem in Ægypto & Syria alia gerat folia, me latet, ſi enim *Dioſcoridis* deſcriptio *Libr.* 1. *Cap.* 107. examinetur, magis cum *Liguſtro* illa quadrat, quam cum *Alcanna*, unde & *Matthiol.* in *Commentario* in iſtud *Dioſcorid.* Caput perhibet, *Cyprum* & *Liguſtrum* unum idemque eſſe, omnibusque aliam foventibus opinionem, magnum inputat errorem, ad quod probandum alium inſuper laudat *Plinii* locum *Libr.* 24. *Cap.* 10. ubi abſolute videtur dicere *Liguſtrum* eandem eſſe arborem, quæ in Oriente *Cyprus* vocatur. Cum venia autem binorum iſtorum magnorum in re Botanica luminum *Dioſcorid.* & *Matthiol.* credo, *Dioſcor.* in Oriente non ſatis adcurate adtendiſſe & examinaſſe *Cypri* formam, atque hanc deſcripſiſſe juxta *Liguſtri* figuram, quod in Italia viderat, uti longe petitas plantarum deſcriptiones & comparationes apud ipſum aliosque plures antiquos ſæpius deteximus.

Matthiolus autem ex nimio anteceſſoris ſui adfectu ipſius opinionem tueri maluit, quam anſam præbere novæ & alii inveſtigationi, ſupra innui, quomodo error in comparatione binarum iſtarum plantarum fuerit

De voorn. doornagtige ſteeltjes ſtaan alleenlyk aan de dikke takken, en hebben altyt een of twee paren blaatjes, maar de andere ryskens zyn lang, taai, en buigzaam, met een effen ligt-graauwe ſchorſſe, zonder doornen; aan het uiterſte van dezelve komt de bloemdragende trots voort, allezints gelyk aan 't Liguſtrum, *of een bloeyende Druive-trots, dog meer uitgebreid, daar aan hangen veele knopjes uit den ronden wat vierkantig, half bruin, half groen, in de groote van Wikken.*

Hier uit werden kleine bloempjes, van vier gerimpelde of gekrulde blaatjes gemaakt, wyd geopent, vuil-wit van couleur, als die van Vlier, daar binnen ſtaan agt korte draatjes, met een dikker in de midden; hare eigentlyke gedaante en groote word in de tweede figuur vertoont, want zy hebben een byzondere geſtalte, van het gemeene Liguſtrum *vry wat verſchillende, daar tusſchen men ook ziet de kleine blaauw-groene blaatjes, tusſchen de bloemen digt aan de ſtelen ſtaande, en tusſchen de bruine trots een fraai aanzien makende; de andere bladeren aan den ſtok moet men zig inbeelden twee a driemaal grooter te zyn, ſtyf, glad, zuuragtig van ſmaak en zamentrekkende, gelyk als die van den Granaat-boom.*

De reuk van deeze onaanzienelyke bloempjes is zeer lieflyk, even als die van het Liguſtrum *met Muscus vermengt, aan de ſtok zwak, dog aan de afgebrokene in een kamer gelegt ſterker en langdurent, evenwel vint men verſcheide oordelen van deezen reuk, ja zommige zyn zo ſtomp van neus, dat ze hem vergelyken by die van hoender-drek; myns oordeels behoort deeze bloem onder de welriekenſte van Indien geſtelt te worden, ja ik zou ze de* Bonga Tanjong *voortrekken, die men anders de prys van reuk geeft.*

Op de bloemen volgen de vrugten, dewelke zyn ronde bezien, als die van Liguſtrum of Genever, dog ydelder aan de troſſen hangende, eerſt groen, met een kort ſpitsje boven op, en eenige purpere ſtrepen, daar na doods geel, als Ocbra of Coriander, zwart heb ik ze nooit zien vangen, gelyk onze Europiſche Herbariſten voorgeven, maar behouden altyt de Coriander-couleur, tot dat zy afvallen, waar uit blykt, dat Plinius *wel geſchreven heeft, zeggende* Libr. 12. Cap. 24. *in Egipten waſt den boom* Cyprus, *met bladeren, als* Zizyphus, *en zaat als Coriander, witte en welriekende bloemen, onder het buitenſte dunne ſchilletje leggen de zaden op malkander gedrongen, driekantig en zwart, waar door misſchien vergiſt zyn de Schryvers, de vrugten toeſchryvende 't geene de zaden toekomt, diergelyken abuiſen meermalen voorvallen, als men vrugten en zaden zonder onderſcheid noemt.*

Hier uit blykt dan, dat de Alcanna *veele overeenkoming heeft met het* Liguſtrum, *waar door veele Herbariſten, die de moeite van naauwer onderzoek niet willen nemen, deeze twee planten vermengen, en voor eene houden, waar toe* Plinius *ſchynt gelegentheid gegeven te hebben, dewelke uit andere lieden verhaal en mening ſchryft* Loc. Cit. *Daar zyn 'er, dewelke zeggen, dat* Cyprus *dezelfſte boom zy, dien wy in Italien* Liguſtrum *noemen, daar 't nogtans twee verſchillende heeſters zyn, want de* Cyprus *is een eigentlyke dogter van Aſien, Egipten, en andere Orientaalſche landen, daar het* Liguſtrum *onbekent is. Immers ik heb den* Cyprus *beſchreven, zo als ik hem in Ooſtindien gezien heb, of hy nu in Egipten en Syrien andere bladeren heeft, is my onbekent, want zo men de beſchryving van* Dioſcor. Libr. 1. Cap. 107. *inziet, zo komt dezelve meer met de* Liguſtrum *overeen, dan met onze* Alcanna, *weshalven ook* Matthiol. *in zyne* Commentarius *op gemelde Capittel* Dioſcorid. *kort omdryven wil, dat* Cyprus *en* Liguſtrum *een en het zelfſte zy, en al die geene, die van andere gedagten zyn, een groote dwaling toeſchryft, bybrengende tot bewys nog een andere plaats uit* Plin. Libr. 24. Cap. 10. *daar hy ſchynt abſoluut te willen zeggen, dat* Liguſtrum *dezelfſte boom zy, die men in 't Ooſten* Cyprus *noemt. Met verlof van die twee groote ligten in de Kruitkunde,* Dioſcorid. *en* Matthiol. *moet ik geloven, dat* Dioſcor. *in Orienten niet al te naauw opgelet hebbende op de gedaante van de* Cyprus, *dezelve beſchreven heeft na de gedaante van 't* Liguſtrum, *dat hy in Italien gezien hadde, gelyk men verre gehaalde vergelykeniſſe der planten by hem en andere oude meer aanwyzen kan.*

Matthiolus *nu uit al te groote agting voor zynen voorganger, heeft liever deszelfs mening willen ſtaande houden, dan het oor verlenen aan nieuwe en nader onderzoekinge; ik heb boven gezegt, hoe het abuis van de vergelykinge*

Digitized by Google

fuerit ortus, ac proinde puto *Dioſcor* ipſum Cyprum ſuam pro diverſa, quam Liguſtrum eſt, habuiſſe planta, cur ergo diceret, optimam creſcere Canopo, quæ Ægypti urbs eſt, & Aſcalonæ, quæ urbs Palæſtinæ eſt, quum tamen Liguſtrum, quod ipſi ſine dubio non ignotum fuit, multo elegantiorem magisque comptam gerat formam, & creſcat, quam incomptus & irregularis *Alcannæ* frutex.

In tranſitu demonſtrandum mihi eſt, fruticem, qualis eſt *Cyprus* & *Liguſtrum*, in locis ex Plinio citatis, arbores vocari, ad illorum doctrinam, qui ſcire cupiunt, cur Goſſipium arboris lana ſeu arboreum vocetur, quibus confirmatur ſententia noſtra ſupra Capite 15. propoſita.

Nomen. Latine *Cyprus*, apud *Proſp. Alpinum Liguſtrum Ægyptium*, Hebræis *Copher*, Arabibus *Henna*, *& cum articulo Alhenna*, unde Italorum nomen *Alchanna*, & in Pharmacopæis *Alcanna*: Perſis *Henna* & *Innaa*, Turcis *Henne*, Ægyptiis *Elhanne*, ac ſiccus foliorum pulvis *Archenda*, Guzerattis & Indis *Imie*, in Maldivis, uti ex *Pyrardi* ſcriptis devinare poſſum, *Innapa* & *Innamaus*. Apud quosdam obcurrit *Kenne* & *Kena*, quæ conrupta ſunt nomina. Hiſpanis *Alhenna* & *Alfena* dicitur, Malayenſibus, aliisque Orientalibus populis *Daun lacca*, quum rubrum tingat colorem inſtar *Gummi lacca*: in Banda *Tingi lacca*, h. e. alta ſeu arborea *Lacca*, quum herbam inſuper habeant ejusdem nominis. Javanis & Baleyenſibus dicitur *Batsjar* & *Batsjar petok*, Sinenſibus *Tsjinka hoe*, h. e. unguium flos, quum folia ad ungues tingendos adhibeantur: Amboinenſes hunc vocant fruticem *Alhalla*, Arabico *Alhenna* proxime, adcedens, Bataviæ Portugallico nomine *Fula aybana* vocatur.

Lacca Indis & Malayenſibus plures dicuntur res, quæ vel rubræ ſunt, vel rubrum tingunt colorem; Primo autem ac proprie hoc nomen competit noto Gummi Laccæ, Arabibus *Loc*, Malayenſibus *Ambalo* dicto, quod inter alia elegantem rubrum tingit colorem, ſecundo plantæ *Cypro*, quum ejus foliis rubrum & igneum quaſi tingunt colorem, tertio *Balſaminæ feminæ*, quæ planta eſt ungues quoque rubro inficiens colore, de qua in libro agitur octavo: Quarto ligno cuidam *Caju lacca* dicto, quod obſcure rubrum habet colorem, & ſuffimigiis inſervit, aliquando etiam ad tingendum adhibetur, de quo liber agit ſeptimus.

Locus: Antiquis temporibus, uti *Dioſcorid. Loc. Cit.* teſtatur, hæc planta optima erat circa *Aſcalonam*, quæ urbs *Palæſtinæ* eſt, & Canopum urbem Ægypti, ubi hodie *Razit* ſeu *Reſatte* ſita eſt. Hiſce vero temporibus per totam obcurrit Ægyptum, ac præſertim in ipſius parte Orientali Maremma, uti & ſupra & circa Alexandriam, unde ſiccata ejus folia per totam Turciam transferuntur: porro nota eſt per Arabiam, totam Perſiæ auſtralem partem, & per totam Indiam usque in ipſam Sinam, eſtque ubique vulgaris & mediocris arbuſcula. In hiſce Orientalibus aquoſæ Indiæ inſulis diligenter in hortis & circa ædes colitur, atque ante annum 1650. rariſſima erat in Amboina, nunc autem hic ſatis obvia eſt, uti & in circumjacentibus inſulis, propagatur autem tam per ſemina delapſa, ex quibus hinc inde una alterave progerminat arbuſcula, quam per ramos exciſos, & pluvioſis menſibus terræ conmiſſos, oportet autem, ut ſoli bene exponatur hæc arbuſcula, quum ſub aliarum umbra creſcere neget.

Uſus. Ejus folia modice refrigerantem, adſtringentem, & indurantem habent virtutem; flores calidioris ſunt naturæ, folia autem hanc inſuper peculiarem poſſident qualitatem, quod contrita & com liquore quodam mixta, & inpoſita pyrrheum tingant colorem, Limonum autem ſucco & calci admixta rubrum penitus exhibent colorem, hic autem color nulli adhæret rei, niſi viventibus corporibus, ipſorumque partibus, uti unguibus, capillis, & barbæ, quibus adeo firmiter ſeſe jungit, ut nullo labore vel quavis arte expungi poſſit, ſed tempore detcrere vel excreſcere, oportet, atque digitorum ungues hoc præſertim ſucco inficiuntur rubro colore apud Turcas, Ægyptios, Perſas, & cunctos Æthiopes per mundum diſperſos, qui antiquus jam mos fuit in hiſce Orientalibus regionibus, atque per Turcas & Æ-

thiopes

lykinge dier beider planten kan geſchied zyn, en oordeele derhalven, dat Dioſcur. *zelfs zyn* Cyprus *voor een verſchillend ding van het Liguſtrum gehouden heeft, want waarom zoude hy anders zeggen, dat het beſte waſt in Canopo (een ſtad in Egipten) en Aſcalone (een ſtad in Palæſtina) daar nogtans 't Italiaanſe Liguſtrum (het welk hem buiten twyffel niet onbekent was) veel ſchoonder en fraaijer van wasdom is, dan den ongeſchikten ſtruik van* Alcanoa

In 't voorbygaan moet ik aanwyzen, dat een heeſter gelyk het Liguſtrum *en* Cyprus, *in die voor aangehaalde plaatſen van Plinius een Boom genaamt werde, tot onderrigt voor die geene, die weten willen, waarom het Cattoen Boomwol genaamt zy, tot verſterking van ons zeggen, boven Hoofdſtuk 15.*

Naam. *In 't Latyn* Cyprus, *by* Proſp. Alpin. Liguſtrum Ægyptium, *op 't Hebreeuws* Copher, *op 't Arabis* Henna & cum articulo Alhenna, *waar van ze de Italianen noemen* Alchanna, *en in de Apotheken* Alcanna; *in 't Perſiaans* Henna *en* Innaa, *in 't Turks* Henne, *in 't Egiptis* Elhanne, *en de gedroogde poeder van de bladeren* Archenda, *in Guſeratte en Indien* Imie, *in de Maldivis, zo als men uit de ſchriften van* Pyrardus *giſſen kan,* Innapa *en* Innamaus. *By sommige vint men* Kenne *en* Kena, *'t welk bedorvene namen zyn. In 't Spaans* Alhenna *en* Alfena, *by de Maleyers en andere Ooſterſe volkeren* Daun lacca, *om dat het rood verwt, gelyk de* Gummi lacca; *in Banda* Tiogi lacca, *dat is, hoogr of boomagtige* Lacca, *om dat ze nog een kruid hebben van dezelfde naam. Op Javaans en Baleits* Batsjar *en* Batsjar petok, *Chinees* Tsjinkahoe, *dat is Nagelbloem, om dat men de bladeren tot het verwen der nagelen aan de vingers gebruikt; de Amboineſen noemen ze* Alhalla, *het Arabiſche* Alhenna *naby komende, op Batavia in het Portugees* Fula aybana.

Lacca *werd by de Indianen en Meleyers veele dingen geheten, dewelke of rood zyn, of rood verwen. Eerſtelyk en eigentlyk komt deeze naam toe het bekende gom* Gummi lacca *genaamt, in 't Arabis* Loc, *by de Maleyers* Ambalo, *het welk onder andere ſchoon rood verft; ten tweede, de plante* Cyprus, *om dat men met de bladeren vuur-rood verft, ten derde,* Balſamina fœmina, *een kruid, wiens bladeren insgelyks de nagels verwen, waar van in 't agtſte boek, ten vierden, zeker hout* Caju lacca *genaamt, donker-rood van couleur, tot reukwerk gebruikelyk, en ook zomtyts tot verwen, waar van in 't zevende boek.*

Plaats. *In oude tyden, gelyk* Dioſcor. Loc. Cit. *getuigt, was deeze plant de beſte te vinden omtrent* Aſcalon, *een ſtadt in Palæſtina, en Canopum, een ſtadt in Egypten, daar omtrent hedendaags* Razit *of* Reſatta *leid. In deeze tyden vint men ze door geheel Egypten, inzonderheid in derzelfs Ooſterdeel Maremma, als mede boven en omtrent Alexandria, van waar de gedroogde bladeren door geheel Turkyen vervoert werden; voort is ze bekent door Arabien, 't geheele Zuiderdeel van Perſien, door geheel Ooſtindien, tot en China toe, overal een middelbaar boompje werdende; in deeze Ooſterſe Eilanden van Water-Indien werd ze zorgvuldig in de hoven, en omtrent de huizen opgevoet, en voor 't jaar 1650. was hy nog zeer weinig in Amboina, dog nu is ze redelyk gemeen, als mede in de omleggende Eilanden; zy wert voortgeteelt, zo door 't afgevallene zaat, daar hier en daar een boompje afkomt, als door afgeſnede takken, in de regen-maanden geplant, willende overal wel ter zonne, en gantſch onder geen ſchaduwe van andere boomen ſtaan.*

Gebruik. *De bladeren hebben een matelyke verkoelende, t'zamentrekkende, en hartmakende kragt; de bloemen zyn wat warmer van natuur, daar en boven hebben de bladeren deeze byzondere eigenſchap, dat ze gevreven en met eenig nat opgelegt, vuur-rood verwen, maar met Limoenſap en kalk gemengt, wort het regt rood: dog deeze couleur hegt nergens aan, als aan de levende ligbamen, en wat 'er aan vaſt is, als nagels, hairen, en baard, daar het zo vaſt aan kleeft, dat het met geen moeite of kunſt kan uitgewiſcht werden, maar moet met 'er tyd verſlyten of uitwaſſen, voornamentlyk worden de nagels aan de vingers met deeze bladeren rood geverft by de Egiptenaren, Perſianen, en alle Moren, door de gantſche werelt wonende, en dat van alle oude tyden, in deeze Ooſterſe gewesten, en daar die gewoonte door de Turken en Moren allenkskens om de Weſt gebragt is, daar*

ze

Digitized by Google

thiopes ſenſim in Occidentalis etiam propagatus eſt regiones, ubi antea ignotus fuit, atque hinc ejus folia tanti faciunt, ut inter præcipua Orientis commercia numerentur, uti id abunde teſtantur *Bellonius* & *Proſp. Alpinus*, ac præſertim primus, ex quo locum adducemus, ut verum harum arbuſcularum naturam noſcamus, dicit itaque *Libr*. 2. *Obſervat. Cap*. 74.
„ Frutex Alcanna in Punicæ mali altitudinem ex-
„ creſcit, ſed cæſa, virgulas duntaxat profert, Sali-
„ gneorum viminum inſtar. Magnum adfert quæ-
„ ſtum Ægypti incolis, nam ejus folia arida in polli-
„ nem terunt, flavo colore inficientem. Hujus pol-
„ linis cenſus tam ingens eſt per eas regiones, quæ
„ Turcarum imperatoris ſubjacent imperio, ut plus
„ quam octodena ducatorum millia reddat: Inva-
„ luit enim ea conſuetudo, ut omnes mulieres, ma-
„ nus, pedes, capillorum partem rubro aut flavo,
„ viri autem ungues rubro colore, hoc pulvere in-
„ ficiant: addito præterea alumine, puerorum utri-
„ uſque ſexus capillos tingunt, equorum jubas, pe-
„ des, & caudas. Ejus regionis mulieres ad formæ
„ decus multum accedere putant, ſi ab umbilico
„ infra, etiam coxarum partem flavo colore infi-
„ ciant, quem ex hoc pulvere concinnare norunt,
„ ſimulatque ex balneis egrediuntur, quoniam eo
„ tempore color altius penetrat. Illius uſus adeo
„ frequens eſt, ut non modo apud Turcas invalue-
„ rit, ſed etiam Wallachiam, Ruſſiam, & Boſniam
„ deferatur.

Quum itaque plebs hoc pulvere deſtitui nequeat, hinc magnum quæſtum ſubpetere oportet, ſæpe enim fit, totas naves hoc pulvere repletas Alexandriæ, & Conſtantinopolis adpellentes ſtatim exonerari & vendi. Sine dubio eſt quoque ocotericus ille, quem *Matth. Loc. Cit*. verberat, quum hanc Cyprum ſeu Alcannam a vulgari *Liguſtro* velit diſtinguere, qua in re *Bellonius* vera dixit.

Leonardus Daſylicus ſeu *Rauwolſius* in itinerario ſuo *Libr*. 1. *Cap*. 4. hæc addit. Circa Tripolin invenitur frutex, *Germanorum Liguſtro* haud diſſimilis, Arabibus *Alchanna* ſeu *Henna*, Græcis vulgo *Schenna* dictus, qui ipſis adfertur ex Ægypto & Cayro, ubi potiſſimum creſcit: Turcæ & Mauritani illum ſolebant plantare propter gratum & ſuavem odorem, Moſcho ſimilem, quem flores exhalant, & in vaſis cuſtodiunt hyeme, ne frigore pereat, in hypocauſtis illum & ſubterraneis ſervant locis.

Flores ejus ſunt pallidi, ſubflavi, racemis increſcentes duobus digitis longioribus & tenellis, quatuor foliolis parvis conſtant. Ramuli copioſe ad nos adducuntur, ex quibus dentiſcalpia formant, quibus acuminatis levigatisque dentes purgant, & in eum uſum vendunt.

Folia tota hyeme durant, ex quibus ſucco Citriorum madefactis liquorem eliciunt & recondunt, quo ungues digitorum, & capillos infantum feſtis diebus rubro colore, ut etiam equorum jubas & caudas Turcarum more tiogunt.

Ex radice hujus arboris toſta Arabes Spodium parant, cujus *Avicenna Cap*. 17. meminit. *Bellonius* porro *Libr*. 3. *Cap*. 34. ſcribit, Aſiaticas ruſticas capillos flavo tingere colore ope hujus pulveris ex Alcanna præparati, crines autem antea præparati ſunt per Terrachiam, quam *Pilo* vocat, dicitque ſaponem dein ad illos non accedendum eſſe, quum hic colorem iſtum perdat, ſeu ingratum colorem ex rubro & nigro colore mixtum conciliet.

Dioſcorid. Loc. Cit. dicit, quod folia ejus contrita, & cum ſucco *Struthii* ſeu *Lanariæ* commixta ruffo colore tingunt capillos, unde *Matthiolus* quoque concludere potuerat non eſſe *Liguſtrum*, cum quo hoc effici nequit, hodie autem in India *Struthium* non adhibetur, ſed tantum aqua, quum ungues rubro tingere velint colore, &, ut fortius adhæreat, Limonum ſuccus ejus loco.

Commolitus ejus pollen ubique in Turcia, Arabia, & Perſia venalis in ſacculis proſtat, colorem gerens ex flavo & viridi mixtum, contrito Sinapios ſemini adeo ſimilis, ut vix inter ſeſe diſtingui poſſint. In Perſia eundem in finem adhibetur, ubi mulieres non modo ſemi ſuum corpus, ſed etiam pedes, manus, & brachia, pulvere hoc in aqua macerato, obliniunt, uti de mulieribus Turcicis fuit dictum: Viri tantum ungues

ze te voren onbekent was: *hier door zyn de bladeren in zulke agting gekomen, dat zy een van de voornaamſte Koopmanſchappen in Orienten zyn, gelyk dat overvloedig* Bellonius *en* Pruſperus Alpinus *getuigen, inzonderheid den eerſten, waar uit wy een plaats zullen uitſchryven, om de natuur deezer boompjes ter degen te kennen; hy zegt dan* Libr. 2. Obſervat Cap. 74. *aldus:* „ *Den ſtruik*
„ *Alcanna waſt in de hoogte van een Granaat-boom,*
„ *dog eens afgekapt, geeven by maar ryskens of gerten,*
„ *gelyk de wilgen; de Egiptenaars dryven groote winſt*
„ *daar mede, want zyne bladeren klein gemalen, ver-*
„ *wen geel: de inkomſt van deeze gedroogde bladeren is*
„ *zo groot in alle de landen, die onder 't Turkſe Ryk*
„ *ſtaan, dat het den Keizer meer dan agtien-duizend*
„ *ducaten jaarlyks opbrengt, want het is by haarlieden*
„ *de gewoonte, dat alle vrouwen hare handen, voeten,*
„ *en een gedeelte van 't hoofthair geel of rood, maar de*
„ *mannen alleen de nagels van de vingers met dit poeder*
„ *rood verwen, voorts aluin daar by doende, verwen*
„ *ze knegtjes en meisjes het geheel hoofthair, de manen,*
„ *voeten, en ſteerten van de paarden. De vrouwen van*
„ *die landen agten het voor een groote fraaiſigheid, als*
„ *ze het onderſte deel van haar lyf van de navel tot half-*
„ *weg de dyen geel verwen, het welk zy met dit poeder*
„ *weten te verrigten, zo dra zy uit het Bad komen, de-*
„ *wyl alsdan de verwe dieper in de huid dringt. Zyn*
„ *gebruik is zo gemeen, dat hy niet alleen van de Tur-*
„ *ken aangenomen is, maar het werd ook gebragt in Wal-*
„ *lachien, Rusland, en Boſnien.*

Aangezien dan 't gemene volk dit poeder niet miſſen kan, zo moet het noodzakelyk een groot inkomen op-leveren, en het gebeurt dikwils, dat er geheele ſchepen te Alexandrien met dit poeder geladen, en te Conſtantinopel aankomende, terſtont ontladen en verkogt worden. Hy is ook buiten twyffel dien nieuwelling, daar Matth. Loc. Cit. *op ſchrolt, om dat hy deeze* Cyprus *of* Alcanna *van het gemene* Liguſtrum *wil onderſcheiden, daar in nogtans* Bellonius *gelyk heeft.*

Leonard Daſylicus *of* Rauwolſius *in zyn Reisboek* Libr. 1. Cap. 4. *doet daar toe: Omtrent Tripoli werd gevonden een ſtruik, het Duitſche* Liguſtrum *niet ongelyk, by de Arabiers* Alchanna *of* Henne, *by de gemene Grieken genaamt* Schenna, *werdende haarluiden toegebragt uit Egipten en Cayro, daar hy meeſt waſt; de Turken en Moren plegen hem te planten in groote potten en houte kaſſen, wegens de aangename en lieflyke reuk der bloemen, die na Muſcus trekt, 's Winters in ſtoven en kelders bewarende, om dat hy geen koude verdragen kan.*

De bloemen zyn bleek of ligt-geel, waſſende aan troſſen, een hand long, dog wat uitgebreid, zo dat men de groene blaatjes daar tuſſchen zien kan, de rykens werden veel tot ons gebragt, om tandſtokers daar van te maken, als men ze aan 't eene eind wat in ſtukken knauwt, gelyk een beſemtje, en de tanden daar mede veegt.

De bladen blyven de gantſche Winter over, uit welke zy met het sap van de Citroenen geweekt, een vogt trekken, en bewaren het om de nagels en de hairen der kinderen op heilige dagen rood te verwen, als mede de manen en ſtaarten der paarden, na de manier der Turken.

Uit deeze wortelen gebrand, maken de Arabiers haar Spodium, *waar van* Avicenna Cap. 17. *gewag maakt. Voorts* Bellonius Libr. 3. Cap. 34. *ſchryft, dat de Aſiatiſche Boerinnen hare hairen geel verwen met dit poeder van Alcanne, zynde de hairen te voren toebereid met de Terrachia (die hy* Pilo *noemt) en dat daar na geen zeep daar aan mag komen, om dat ze die verwen bederft, of lelyk rood en zwart maakt.*

Dioſcorides Loco Citato *zegt, dat de bladeren gewreven, en met het zap van* Struthium *of* Lanarm *gemengt, verft de hairen ros, waar aan* Matthiolus *mole badde kunnen merken, dat het geen* Liguſtrum *was, waar mede men dit niet verrigten kan; hedendaags gebruikt men in Indien geen* Struthium, *maar ſlegts water, als men de nagels wil verwen, of Limoenſap, als het ſterker zal houden.*

Het gemale poeder ziet men overal in Turkyen, Arabien, en Perſien met zakjes vol te koop ſtaan, van couleur uit den geelen en groenen gemengt, het gemalen Moſtertzaat zo gelyk, dat men ze qualyk onderſcheiden kan; in Perſien is 't zelfſte gebruik, daar de vrouwen niet alleen haar halve lyf, maar ook voeten, handen, en armen, met dit poeder in water geweekt, beſtryken, gelyk van de Turkſe vrouwen gezegt is; de mannen verwen alleen de

Digitized by Google

ungues manuum inficiunt, ac præſertim juvenes, quum credant magnum ipſis adferre ornamentum & elegantiam, qua mulierculis placent, unde & puto Arabicum nomen ſuam deduxiſſe originem, quod ſupra indicatum fuit: Hoc itaque viri præſtant, ut elegantes & grati ſint ſcortis, mulierculæ vero, ut politam & glabram ſibi concilient cutim, & ut manus pedesque a ſolis æſtu, qui in Perſia & Arabia fere intolerabilis eſt, liberent. Tincta cutis brevi iterum per ſudorem inpalleſcit, ſed clarior & purior eſt reliqua cuti, unguibus autem firmiter adhæret hæc tinctura, donec exereſcant; Indi, quorum cutis a ſolis æſtu non deſœdatur, nullam corporis partem obliniunt niſi ungues manuum, ſaltem quantum mihi hiſce in inſulis Orientalibus adparuit, hoc autem non cuivis licet niſi liberis ac præſertim juvenibus.

Reges quidam, ac potiſſimum Macaſſarenſes hanc legem tam ſtricte exercent, ut innocentes ſervas, quæ ungues ſuos tinxerant, per cochleas unguibus ſuis defraudaverint, quum libertatis quaſi characterem ſibi vindicaverant: Pulvis autem non tam cito ac fortiter tingit ac penetrat quam recentia folia, per tres tamen perdurare poteſt annos, qui vero deſiderant ungues ſuos pyrrhœos ſeu intenſe luteos, recentia conterunt folia in aqua pura, quæ per noctem illis inponunt, quosque magis rubentes cupiunt, loco aquæ non tantum Limonum ſuccum ſed calcem inſuper addunt, & fruſtulum veteris Siriboæ, ac tantillum ſalis, loco aluminis, quum hoc ibi rarum ſit.

Malayenſes mulieres quam maxime hos amant flores, quos capillis innectunt, in lectis ſpargunt, & inter alba lintea deponunt, unde gratum contrahunt odorem. Atque hinc dicit ſponſa *Cantic. 1. vers 14.* Ipſius amicum eſſe tanquam *Eſchol hacopher*, h. e. Cypri corymbum, neutiquam vero racemum uvarum ſeu baccarum ex Cypro, in quibus nulla eſt gratia, quodque addatur in vineis vel proprie hortis *Engeddi*, eſt, quod *Cyprus* multum plantetur in vineis, quæ copioſæ & pulchræ erant *Engeddi*.

Apud hos Indos mos quoque viget, quod ex maſticatis virgulis dentiſcalpia forment, per quæ dentes non tantum depurant ſed etiam roborant & firmant, quod comprobatum eſt. Folia per virtutem detergentem & exſiccantem, ore maſticata, ipſius ulcera & aphthas curant, ingratum vero habent ſaporem, qua in re cum Europæorum *Liguſtro*, quod easdem poſſidet vires, conveniunt, quodque hinc e Germanis *Mundholtz-leim* vocatur.

Contrita vero & externe inpoſita, cunctos tumores calidos, furunculos, & apoſthemata refrigerant, aquæ incocta exuſtionem curant tam ſolis quam ignis. Malayenſes folia putant eſſe univerſale remedium ſeu panaceam contra omnia unguium vitia, ſive ſint exulcerati, contuſi, vel diſrupti, vacillantes enim firmant, & loco deciduorum alios intra breve temporis ſpatium regenerant, immo dolorificam ipſam curant *Paronychiam*, Chirurgis vulgo *Panaritium*, & Belgis de *Vyt* dictam: Folia hæc adhibent cum Curcuma contrita, & inponunt tumoribus penitus maturis, quum intra unam noctem aperiantur & pus effundant, vacillantesque ungues vel decidunt vel de novo corroborant: Eadem quoque folia externe inlinita curant, vel ſaltem palliunt tetrum iſtum adfectum in India *Cadal* dictum, qui Lepræ ſpecies eſt, per quam nigræ Indorum pelles ſquamoſæ, albæ, & incomptæ ſunt, ſi modo morbus hic non nimis ſit inveteratus vel hæreditarius.

Ægyptii flores capiti adligant, ut cephalalgiam tollant, uti in Europa per Sambuci flores fit, ſecundum Dioſcoridis vero doctrinam melius eſſet, ſi flores in Aceto macerarent, quum hoc omnium florum virtutem ac vires extrahat, & capiti ſubminiſtret: Pulticula ex polline horum præparata, & plantis pedum adplicata, ipſorum ſudores tollit, quidam hunc in finem virgulas ſumunt, quibus illas fricant.

Oleum ex floribus præparatum, *Dioſcoridi Oleum Cyprinum* dictum, conducit ad artus rigidos & emortuos emolliendos.

Com-

de nagels daar mede aan de handen, en dat meeſt de jongelingen, om dat zy geloven dat dit een groote fraayigheid geve, en hun by de vrouwluiden aangenaam maakt, waar van ik meen, dat het ook in 't Arabiſch zyn naam bekomen heeft, gelyk boven gezegt is; dit doen dan de mannen, om fraai en aangenaam te verſchynen voor hare boelinnen, maar de vrouwen om een gladde en zuivere huid te krygen, ook handen en voeten voor de zonnebrant te bewaren, dewelke in Perſien en Arabien ſchier onverdraaglyk is. De geverſde huit verbleekt in korten tyd wederom door 't zweet, dog wert alsdan helder en zuiverder dan de andere huit, dog aan de nagels gaat het niet af, maar moet uitwaſſen. De Indianen, welkers vel voor der zonne-brant niet behoeft bang te zyn, beſmeren geen party des ligbaams daar mede, dan alleen de nagels aan de handen: immers zo veel men ziet in deeze Ooſterſe Eilanden, 't zelve mogen ook niet doen perſonen van allerlei ſtaat, of conditie, dan alleen vrygeboorne, en onder dezelve meeſt jonge luiden.

Zommige Koningen, inzonderheid die van Macaſſer, onderhouden die wet zo ſtrak, dat zy onnozele ſlavinnen, die haar nagels geverſt hadden, dezelve met ſchroeven van de vingers hebben doen ſpringen, om dat zy 't merkteken van vryheid quanzuis misbruikt hadden; het poeder verſt zo haaſtig en ſterk niet als de verſche bladeren, kan egter drie jaren goet blyven; die de nagels hoog-geel of vuur-rood willen hebben, wryven de verſche bladeren met enkel water, en binden het een nagt daar op, die zy hooger-root willen maken, nemen niet alleen Limoenſap, in plaats van water, maar doen daar by nog kalk, een ſtukje van oude Siriboa, en wat zout, in plaats van aluin, die zy weinig hebben.

De Maleitſe vrouwen houden ook veel van de bloemen, die zy in de hairen dragen, op de ſlaapſtede ſtrooijen, en onder wit linnen leggen, 't welk een goede reuk daar van bekomt. Hierom zegt de Bruid in de bovengenoemde plaats van 't Hogelied Cap. 1. vers 14. *dat haar vriend haar zy als* Eſchol hacopher, *dat is, een bloeme-trots van Cyprus, en geenzints een trots druiven of bezien van Cyprus, in dewelke geen aangenaamheid is, dat 'er by ſtaat in de wynbergen of eigentlyk luſthoven van* Engeddi, *geſchied, om dat de* Cyprus *veel geplant werd in de wynbergen, die veel en ſchoon waren tot* Engeddi.

By deeze Indianen is mede dit gebruik, dat men uit de geknouwde ryskens tandſtokers maakt, waar door de tanden niet alleen zuiver, maar ook vaſt werden, 't welk ook geprobeert is. De bladeren met haar afvagende en opdrogende kragt, in de mond geknouwt, geneeſt de zeerigheden en ſpruw deszelfs, dog zy hebben een vieſe ſmaak, waar in zy met het Europiſche Liguſtrum, *de zelfſte kragt hebbende, overeen komen, 't welk daarom van de Duitſche* Mundholtz-leim *genaamt wert.*

Van buiten gewreven en opgelegt, verkoelen alle heete gezwellen, blaren, en apoſtemen; in water gekookt, geneezen zy de verbrantheid, zo van de zon als van het vuur; de Maleyers houden de bladeren voor een toegeëigent geneesmiddel tegens alle gebreken der nagels, 't zy dezelve verzweeren, gekneuſt, of afgebroken zyn, want het maakt de loſſe vaſt, en in plaats van de afgevallene ſpoedig andere aangroeyen, zelfs in dat pynelyke euvel Paronychia, *by de gemene Chirurgyns* Panaritium, *in Duits* de Vyt *genaamt, gebruiken ze de bladeren met Curcuma gewreven, en opgelegt, als 't gezwel te degen ryp is, want ze 't zelve in eenen nagt doen breken, en etter uittrekken, de loſſe nagel af doen vallen, of op 't nieuw beveſtigen, de zelfſte bladeren van buiten opgeſmeert, geneezen of verbloemen ten minſten het ſnode gebrek, in Indien* Cadal *genaamt, zynde een zoort van de Lepra, waar door de zwarte huiden der Indianen wit, ſchilferig, en zeer mismaakt worden, als het gebrek maar niet te oud of erffelyk is.*

De Egiptenaren binden de bloemen op 't hooft, om de weedom deszelfs te verdryven, gelyk men in Europa met de Vlierbloemen doet. Dog na Dioſcoridis leer deden zy beter, als zy de bloemen in azyn weekten, vermits de azyn de kragten van alle bloemen aan zig trekt, en 't hooft mededeelt; een papje van 't poeder gemaakt, en onder de voetzolen gedragen, droogt op 't zweten derzelve; zommige nemen hier toe de tere ryskens, en wryven dezelve daar mede.

Een olie van de bloemen gemaakt, by Dioſcorid. Oleum Cyprinum *genaamt, is dienſtig om de ſtyve en verſtorvene leden te verwekken.*

Het

Comprobatum quoque eſt, recentia folia *Herpeti milliari* inlinita, quæ pertinax cutis vitium eſt, & apud Indos *Curap* vocatur, bilioſos & acres ipſius humores refrigerare & exſiccare, Curap autem iſta prius per aliquod tempus fricanda eſt, & eluenda acribus quibusdam & mordacibus rebus, uti Limonum ſucco, vel foliis *Condondong* vel *Keller*, cum calce conmixtis &c. Cutis hinc parum rubet vel flaveſcit, ſed hoc ſenſim per ſudores diſparet, contra *Rhagades* ſeu perniones, & alios cutis morbos, per adtritus vel contuſione contractos folia hæc quoque in uſum vocantur, quæ ulceratae partes depurant, curant, cutimque ſolidam generant. A quibusdam vidi Malayenſibus radicem adhibitam, in aqua contritam, & propinatam contra Leypothymiam, laterisque dolores.

Putaret quis, ut flos *Quei*, in *P. Martini* Sinenſi Atlante deſcriptus, in Provincia terdecima Quanqueſi, unus idemque eſſet cum illo *Cypri*, quum ſcribat, Turcas cum floribus *Quei* in Limonum ſucco maceratis equorum jubae tingere, a Sinenſibus vero edoctus ſum, *Quei hoe* revera alium eſſe florem, ac *Tsjincka hoe* ſeu *Cyprus*, cæterum florum forma ſatis ſimilis eſt, habeturque omnium odoratiſſimus in Sina: creſcit autem in arbore mediocri, non tantum in extremis ramulis & corymbis, ſed etiam in cunctis ramulis & virgulis. Flos hic ſiccatus defertur in Bantamam, alioſque Javanorum locos, in quibus Sinenſes habitant, ut in deſtillatione potui Arak miſceatur, cui gratum conciliat odorem.

Denique notandum eſt, ut errores præveniantur, in Europæorum Pharmacopœis, ab *Anchuſa* aliquando radices *Alcannæ* & *Alcanette* denominari, unde & Galli *Archanette* compoſuerunt.

Hæc planta meo quidem judicio deſcribitur in *H. Malab. tom. 1. fig.* 40. ſub Malabarico nomine *Meylantſchi*, Bracmanis *Mety*, licet dubitandi anſa ſuperſit, hoc enim nomen non mihi Malabari, ſed aliud, *Mardeny* nempe, indicarunt: Hortus iſte *Meylantſchi* ſuo etiam nimis craſſum adſcribit truncum, licet intellexerim, Cyprum in Zeylanæ & Malabaræ regionibus multo craſſiorem eſſe arborem, quam in hiſce inſulis: Si obſcura iſtius horti deſcriptio unum addidiſſet verbum, foliis rubrum vel luteum tingere colorem, tum res in plano eſſet, atque nunc ejus commentator haud divinare potuit, quænam eſſet planta, interim inter *Oxyacantham* vel *Rhamnum* illam numerat.

Tabula Decima Septima.

Ramum exhibet *Cypri*, ſeu *Alcannæ*.

OBSERVATIO.

Hæc arbor a *Garcinio* in *Herbar.* ſuo mecum communicato vocatur *Cyprus* verus antiquorum, Arabibus *Henna* dictus; & *Alhenna* ſive *Henna* Arabum. *Alcanna* Rauwolfii, flore luteolo odorato *Walther. Hort. Tab.* 4. *pag.* 3. ubi dicit, videtur eſſe *Mail Anſchi H. Malab. Tom.* 1. *fig.* 40. quod eſt Lawſonia *Lin. Char. gen. pl. No.* 316. ſed ubi Corollæ petala quinque tribuit, quum in omnibus figuris & auctorum deſcript. quatuor ipſi tantum adſcribantur: uti ex Bellonio, *Hiſtor. Lugdunenſ. H. Malab. Walthero, Rumphio*, aliiſque conſtat ſcriptoribus. Eſtque porro hæc arbor ad Rhamnos relata a *Plukn. in Almag. pag.* 318. ubi vocatur Rhamnus Malabaricus, *Mail-Anſchi* dictus e Maderaspatan, cujus Icon in *Phytogr. Tab.* 220. *Fig.* 1. exhibetur.

Het is ook geprobeert, dat de verſche bladeren opgeſmeert in Herpete miliari, *een gemeen en hartnekkig gebrek des huits in Indien, en aldaar* Curap *genaamt, de galagtige en ſcherpe vogtigheid in 't zelve verkoelen en opdrogen, dog moet men 't* Curap *een tyt lang te voren wryven, en waſſen met eenige ſcherpe en bytende dingen, als 't zap van Limoenen, of bladeren van* Condondong *of van* Kellor, *met kalk gemengt, enz. De huit wert hier door wel wat root of geel, maar dat vergaat allenkskens met 't zweten, tegens de* Rhagades *of kakhielen aan de voeten, als mede andere verzering des huits, door wryven of ſtoten geſchiet, gebruikt men dezelfde bladeren, die 't verzeerde zuiveren, genezen, en een vaſte huid maken; ik heb zommige Maleyers de wortel zien gebruiken in water gewreven, en ingegeven tegens de flauwte des herte, en zydeſteking.*

Men zoude menen, dat de Chineſe bloem Quie, *in den Chineſen Atlas van* P. Martinus *beſchreven, in de dertiende Provintie Quangſi, een en dezelfde zy met de* Cyprus, *om dat hy ſchryft, dat de Turken met de bloemen* Quei *in Limoenſop geweekt, de hairen van de paarden verwen; maar ik ben van de Chineſen onderregt, dat* Quei hoe *in der daad een verſchillende bloeme zy van de* Tsjincka hoe *of* Cyprus, *anderzints van gedaante van bloem niet ongelyk, en word voor de alderwelriekenſte van China geagt; zy waſt aan een middelmatige boom, niet alleen aan de uiterſte troſſen, maar ook aan alle takskens en ryskens; de gedroogde bloem werd uitgevoert na Bantam en andere Javaanſe plaatſen, daar de Chineſen wonen, om onder den Arak te branden, aan dewelke zy een lieffelyke geur geeft.*

Eindelyk ſtaat te noteren, om abuiſen voor te komen, dat in de Europiſche Apotheken van de Anchuſa *zomtyts* Radices Alcannæ & Alcanette *genaamt werden, waar van de Franſen haar* Archanette *gemaakt hebben.*

Deeze plant werd myns oordeels, beſchreven in Horto Malabar. tom. 1. fig. 40. *onder den Malabaarſe naam* Meylantſchi, *op Brammines* Mety, *hoewel daar eenige twyffeling overblyft, want ik heb niet die naam, maar een anderen, te weten* Mardeny, *van de Malabaren geleert. Ook geeft den Hortus zyn* Meylantſchi *een al te dikken ſtam, hoewel ik verſta, dat Cyprus in de landen van Ceylon en Malabaar een vry dikker boom werd, dan in deeze Eilanden. Hadde den donkeren Hortus een woord daar by gezet, dat men met de bladeren root of geel verwen kan, zo was de zaak klaar, en nu heeft zyn Commentator niet raden kunnen, wat het voor een plante zy, makende by proviſie een* Oxyacantham *of* Rhamnum *daar van.*

De Seventiende Plaat

Vertoont een tak van de *Cyprus*, ofte *Alcanna-boom*.

AANMERKING.

Deeze boom wert van *Garcin* in zyn *Herbarius* aan my overhandigt, genaamt de opregte *Cyprus* der Ouden, by de Arabiers *Henna* genaamt; en is de *Alhenna* ofte de *Henna* der Arabiers, en *Alcanna* van Rauwolfius met een geelagtige en riekende bloem, in *Walther. Tuin Tab.* 4 *pag.* 3. alwaar hy zegt, deeze ſchynt te zyn de *Mail-Anſchi* van de *H. Malab. eerſte deel, fig.* 40. welke is de Lawſonia van *Linæus* in zyn characters der Planten No. 316. dog alwaar hy aan de bloem vyf bladen toeëigent, daar in al de figuren en beſchryvingen maar vier aan dezelve gegeven werden, gelyk uit Bellonius, de *Hiſtoria Lugdun. de H. Malab. Waltherus, Rumphius*, en andere Schryvers blykt. Deeze boom is verders tot de Rhamnus gebragt van *Plukn.* in zyn *Almag. pag.* 318. alwaar ze genaamt wert Malabaarſche Rhamnus, *Mail-Anſchi* genaamt, uit Maderaspatan, welkers afbeelding in zyn *Phytogr. Tab.* 220. *Fig.* 1. voorkomt.

Digitized by Google

CAPUT VIGESIMUM PRIMUM.

Lagondium vulgare. Lagondi.

Hic frutex ad *Liguſtri* ſpecies quoque refertur, atque dividitur in vulgarem ſeu feminam, de qua hoc agit caput, & litoreum ſeu marem, de quo in ſequenti Capite.

Primo. *Lagondium vulgare* frutex eſt, vix virum altus, multis ramis & virgulis ſeſe adtollens, qui in plures dividuntur laterales ramulos, quorum quidam terræ incumbunt, rotundi, lentiſſimi, & flexiles inſtar Salicum humilium, ſi enim ſæpius amputentur, denſiorem formant fruticem: Ramuli vero in majoribus ramis fere cruciati ſunt, uti & petioli folia ſuſtinentes obliquam formant crucem, ramulorum vero extremum quadragonum eſt.

Cuivis petiolo tria inſident foliola, illis *Agni caſti* ſimilia, ſed minora, quorum medium ſemper maximum eſt, binos tresve pollices longum, unum latum, ſuperius latiſſimum, & obtuſe acuminatum, inferius anguſtatum inſtar foliorum Caryophylli: bina lateralia ſunt minora, ac ſæpe tam brevia, ut ejus auriculas ſeu adpendices mentiantur, horum aliquando unum, aliquando utrumque deeſt, ſuntque ſuperne intenſe viridia, inferne griſea ſeu cinerea, non ſplendentia, flaccida, & mollia, ſi tangantur, quaſi lanuginoſa eſſent, ad oras non ferrata, ſed ſinuoſa. Dicimus, maximam foliorum partem non ferratam eſſe, ac ſemper ternatam, ſi vero hic fruticulus ſæpius detruncetur, in ſurculis folia non tantum hinc inde ſunt ſolitaria, ſed etiam ad oras parum ferrata, ſeu profunde dentata, ut una eademque habeatur planta cum illa, quæ in aliis Indiæ locis creſcit, & a Portugallicis ſcriptoribus deſcribitur folia gerere ferrata.

Floſculi in ramulorum extremo ſemper progerminant in corymbis uti in *Liguſtro*, ſed minores magisque vagi inſtar illorum *Roriſmarini*, ſeu paulo majores, coloris cœrulei, intermixto purpureo levi colore, in quorum centro ſtamina quædam alba conſpiciuntur.

Fructus ſunt baccæ rotundæ uti in *Liguſtro*, ſed minores & duriores, primo virides, dein nigræ inſtar Piperis, ſaporis acris & ferventis, unde & in ore æſtum excitant, intus vero repletæ ſunt granulis quibusdam.

Totus frutex cum foliis & floribus aromaticum de ſe ſpargit odorem, acſi Salvia cum Melilotho vel unguento quodam eſſet mixta, qui etiam percipitur a prætereuntibus, manibusque adhæret, ſi tractetur. Folia etiam in cubiculo ſuſpenſa, illud odore ſuo replent, quam diu ſunt viridia, ipſorum ſapor eſt amarus & acris, os calefaciens: Sæpe ab inferiore foliorum parte gleba conſpicitur alba inſtar ſpumæ, quæ per noctem ex iis exſudat, ſicca vero folia in ſuperiore parte penitus nigreſcunt, in inferiore parte ex cinereo alba ſunt.

Fruticis cortex lentus eſt, atque a ramis decorticari facile poteſt uti in Salicibus, radix ejus non profunde in terram penetrat, ſed ſub ea prorepit, hinc inde ſurculos emittens, ita ut hic frutex amplum obcupet per ſe locum, ac vix eradicari poſſit, ubi ſemel progerminaverit: In ſterilibus vero & arenoſis creſcit locis, ſoli bene expoſitis, uti & circa ædes, ubi ſolum eſt molle per projectilia & ſordes, quam maxime amat ſilveſtrem Guajavum, quæ utræque optime creſcunt in ſolo ſterili & gracili.

Nomen. Latine *Lagondium* ſeu *Lagundium vulgare minus femina*, quibusdam *Liguſtrum Indicum*. Malaice & Javanice *Lagondi* & *Lagundi kitsjil parampuan*. Macaſſarice *Lanra*. Amboinice *Aytette tuban*, *Aylou tuban*, & *Aytuban*. Apud *Garzia Aromat. Libr.* 2 *Cap.* 3. & *Chriſtoph. a Coſta Cap.* 38. vulgo *Negundo* & *Nirgundo* vocatur. Malabarice *Noche* & *Norchila*, in Balaguatte *Samball*, in Arabia, Perſia, & Decana *Bache*, in Turcia *Ayt*.

Locus. In Indoſtana, ac præſertim in Malabara & Balaguatta hi frutices juxta Portugallos ſcriptores ſunt copioſi, multoque altiores, & foliis ferratis, ita ut in vulgares ibi excreſcant arbores, quales quædam Bataviæ conſpiciuntur.

Eſtque

XXI. HOOFDSTUK.

De gemene Lagondie-ſtruik.

D*Eeze heeſter wert ook onder de zoorten van* Liguſtrum *gerekent, en wert verdeelt in 't gemene of wyfken, waar van in dit Hoofdſtuk, en de ſtrandzoorte of manneken, waar van in 't volgende.*

1. Lagondium vulgare, *of het gemene* Lagondi *is een heeſter, ſchaars een man hoog, met veele takken of gerten opſchietende, die zig in veele zydetakken verdelen, waar van zommige op de aarde leggen, ront, zeer taai, en buigzaam, gelyk lage wilgen, want het ook op dezelfde manier digter wort, als men het altemet afkapt, de ryskens ſtaan aan de hooftſtelen ſchier in 't kruis, gelyk mede de bladdragende ſteeltjes een ſchuin kruis maken, en 't uiterſte der ryskens is vierkantig.*

Op yder ſteel ſtaan drie blaatjes by malkander, die van den Agnus caſtus *gelyk, dog kleinder, waar van 't middelſte altyt het grootſte is, twee en drie duim lang, een duim breed, voor breedſt, met een ſtompe ſpits, na agteren toeſmallende, als de* Nagel-*bladeren. De twee onderſte ter zyden zyn kleinder, en zomtyts zo kort, als oren of bywoegzels, zomtyts ook een of allebeide abſent; boven zyn zy hoog-groen, van onderen grys of graauw, zonder glans, ſlap, week in 't aantaſten, als of ze wolagtig waren, aan de kanten ongezaagt, dog in bogtjes gekrult. Wy zeggen, dat de meeſte bladeren ongezaagt zyn, en altyt drie by malkander ſtaan, maar als men dit heeſterken dikwils bekapt, zo ziet men aan de nieuwe ſcheutjes niet alleen de bladeren hier en daar enkelt ſtaan, maar ook dezelve aan de kanten een weinig gekerft of grof getant, zo dat men het voor een en dezelfde plante houde met die geen, die op andere plaatſen van Indien waſt, en van de Portugeſe Schryvers met gekerfde bladeren beſchreven wort.*

De bloempjes komen voort altyt aan 't uiterſte op een tros, gelyk aan het Liguſtrum, *dog kleinder en ydelder van gedaante, als die van* Rosmaryn *of wat groter, van couleur blaauw, met eenige purper daar tuſſchen ſchynende, met zommige witte draatjes in de midden.*

De vrugten zyn ronde bezien, als aan 't Liguſtrum, *dog kleinder en harder, eerſt groen, daar na zwart als peper, ſcherp en heet van ſmaak, in de mont brandende, van binnen hebben ze eenige harde korls.*

De gehele ſtruik met bladeren en bloemen geeft een ſpeceryagtige reuk van zig, als of 'er eenige Salie met Melilotus *of eenige ſalf gemengt was, die men ook gewaar wort als men voorby gaat, en aan de handen kleeft, als men hem handelt; de bladeren in een kamer opgehangen, vervullen die met haar reuk, zo lang zy groen zyn, haar ſmaak is bitter en ſcherp, de mont verwarmende; men vint dikwils aan de onderſte zyde van deeze bladeren een klomp wit ſpeegſel, 't welk des nagts daar uitzweet, en de droge worden aan de bovenzyde geheel zwart, aan de onderſte graauw-wit.*

De ſchorſſe is taai, en laat zig van de takken afſchillen, gelyk aan de wilgen, de wortel is niet diep, maar kruipt onder de aarde, hier en daar nieuwe plaatjes opſchietende, zo dat deeze heeſter een ruime plaats van zig zelfs beſlaat, en qualyk uit te roeyen is, daar ze eens opkomt; zy waſt op magere zandige plaatſen, die vlak ter zonne ſtaan, als mede omtrent de huizen, daar een mulle gront is, van opgeworpe ruigte en vuiligheid, haar beſte kameraat is een wilde Gujavos-*ſtruik, welke beide een magere onvrugtbare gront beminnen.*

Naam. *In 't Latyn* Lagondium *of* Lagundium vulgare minus fœmina, *by zommige* Liguſtrum Indicum. *In 't Maleits en Javaans* Lagondi *en* Lagundi kitsjil parampuan. *In 't Macaſſaars* Lanra. *In 't Amboinees* Aytette tuban, Aylou tuban, *en* Aytuban. *By* Garzias Aromat. Libr. 2. Cap. 3. *en* Chriſtoph. a Coſta Cap. 38. *in 't gemeen* Negundo *en* Nirgundo, *in 't Malabaars* Noche *en* Norchila, *in Balaguatte* Samball, *in Arabien, Perſien, en Decan* Bache, *in 't Turks* Ayt.

Plaats. *In Indoſtan, inzonderheid in Malabaar en Balaguatte, zyn deeze heeſters na 't ſchryven der Portugeſen, overvloedig, hoewel vry hoger van ſtam, en met gekerfde bladeren, zo dat het ook middelbare bomen werden, gelyk men eenige ziet op Batavia.*

Voorts

Eſtque porro hic frutex notus in cunctis aquoſæ Indiæ locis, tam arboreſcens quam humilis ejus ſpecies, in Moluccis & Amboina rarior eſt, in Hitoes ora fere nullus obcurrit, ſed in Leytimora ſatis frequens eſt, in arenoſa area circa Caſtellum Victoriam, ubi inſtar ſerpentis fruticis jam a Portugallorum tempore obſervatus fuit, licet toties fuerit detruncatus, & inſtrumentis hamatis exſtirpatus.

Uſus. Ejus folia ſatis calidæ & ſiccæ ſunt naturæ, modice emollientia, & dolores ſedantia. Fructus calidi ſunt usque ad tertium gradum, ſeu ad illum Zingiberis accedunt. Hiſce in inſulis raro interne adhibetur, quum tam folia quam fructus in faucibus ardorem excitent. Contra externe magno eſt in uſu in multis morbis conducitque omnibus in caſibus, in quibus modicus deſideratur calor, diſſipatio ſeu reſolutio, & doloris ſedatio, quem in finem alioquin *Melilothus* & *Chamomelum* adhibentur: Surculi cum foliis aquæ incoquuntur, conteruntur, & Emplaſtri forma inponuntur omnibus contuſis & læſis partibus, ad tumores diſſipandos & curandos, ſi modo vulnus non adſit: alii hæc folia in oleo fricant, talibusque inponunt partibus: ipſorum uſus adeo vulgaris eſt, ut cocta vel toſta cunctis inponantur artubus dolentibus, immo ipſis vulneribus, cum doloribus junctis, quos in una nocte tollunt, & curationi apta reddunt vulnera, quum porro contuſa hæc folia ipſis inponantur vulneribus, mox illa conſolidant. Apud Malabaros hic frutex magno in uſu videtur eſſe, uti memorati id teſtantur auctores. Harum vero inſularum incolæ hujus rei non ita gnari ſunt, quum non ita frequens ſit hic frutex, vulgaris tamen eſt herba in cunctis fomentis, ac præſertim in Indica paralyſi Beriberi dicta, ſi nempe folia Sombongi, Cujavi, & Limoniorum, aliarumque calidarum herbarum addantur: Cum Abutili foliis infuſa balneum præbent optimum contra Nephriticos & Podagricos dolores.

Recentia folia contrita ulcerationibus inſperguntur, ut pus generent & promoveant, depuerent, & curationem accelerent. Apud obſtetrices etiam nota eſt herba, ex qua balnea præparant pro puerperis tam ante quam poſt partum; memorati auctores dicunt Malabarenſes mulieres ſuccum hujus fruticis & fructuum ejus inmaturorum, ſeu decoctum adſumere, ut conceptui aptæ eſſent, atque folia in ore maſticari, ut gratus ſit oris halitus, quod tamen utrumque hic nemo imitari vellet, cum nimis ferventis ſit ſaporis, & in faucibus ardorem excitet. Quosdam etiam ibidem illum adhibere loco *Viticis* ſeu *Agni caſti*, atque in cubilibus ſpargere, ut pudicitia conſervetur, veritatis ſpeciem videtur præ ſe ferre, quum *Lagondium* magnopere cum *Vitice* conveniat, licet id *Garſias* obloquatur.

Contra ſcabiem & Amboinenſium variolas balnea hæc quoque adhibentur, ut expellantur, & maturescant, interim adſumentes conditos flores, ut ſudores promoveant, hi quoque fotus conducunt in teneſmis, ſpasmis, & cunctis convulſionibus: Recentes rami ſiccis diebus collecti, in Oryzæ ciſtis deponuntur, ut hæc præſervetur a Calandro, vermium quodam genere parvo, duro, & nigro. Veſtium ciſtis inpoſita inſecti genus Kakkerlak dictum fugat, & in cubilibus cimices: Hujus fumus ex cameris alia quoque pellit inſecta, alii cubilia hiſce ramis ornant, quibus inſident inſecta, quæ ſimul cum ramis ſub noctem ex iis projiciunt.

Cum toſtorum foliorum cineribus Baru ſeu Liplap Sagueri arboris conteritur, ut ignis focn aptus reddatur: Macaſſarenſes hujus ramos comburunt ante domum, in qua æger decumbit, ut, juxta ipſorum opinionem, aërem depurent, ſed credo a malis geniis, quos putant per fortem fumum propelli poſſe inſtar inſectorum: Baleyenſes & Javanenſes mulieres tam recentia folia cum debili propinant Arak, quam ſiccata in pollinem contrita, aliisque potibus Djadjank dictis mixta, ut flatus & tormina expellant, obſtructique provocent menſtrua, & muliebres partes depurent, tali enim modo præparata nullum faucium cauſſant ardorem.

Bontius Libr. 6. Cap. 48. illud vocat ex *Proſp. Alpino Liguſtrum Indicum*, ſummopere illud prædicans præ virtutibus in ſe ipſo comprobatis, quum ex ingenti paralyſi ſeu Berberi per quatuor menſes lecto

Voorts is 't ook bekent meeſt in alle Eilanden van Water-Indien, zo wel de boomagtige als de lage zoorte; in de Moluccos en Amboina valt het ſchaars, op de kuſt van Hitoe ſchier niet, maar op Leytimor tedelyk veel, op het zandige plein rontom het kaſteel Victoria, daar het als een kruipende heeſter al van de Portugeſe tyden af geſtaan heeft, hoewel 't zo dikwils afgekapt, en met bouwelen uitgehakt is.

Gebruik. *De bladeren zyn merkelyk heet van aard, met een matige droogte, verwarmende en pynſtillende. De vrugten zyn heet tot in de derde graad, of den Gember gelyk. Het wort in deeze Eilanden weinig binnens lyfs gebruikt, om dat zo wel de bladeren als vrugten in de keel eenige brand veroorzaken. Daar en tegen buitens lyf is het in veelderlei gebreken een zeer dienſtig en heilzaam kruit, bequaam in alle voorvallen, daar matige verwarminge, verdeling, en pynſtiling van noden is, gelyk men anders het* Melilotum *en* Camille *gebruikt. De tere ryskens met de bladeren werden in water gekookt, gewreven, en als een pleiſter opgeleid op alle geknensde en geblutſte partyen, om de zwellingen te verdryven en te genezen, als 'er maar geen quetſuur by is; anderen bakken dezelve bladeren in olie, en leggen ze op zodanige partyen; haar gebruik is zo algemeen, dat men ze gekookt of geroost op alle pynlyke leden legt, ja zelfs op quetſuren, daar groote wedom by is, die zy in een nagt benemen, en tot de heeling bequaam maken, wanneer ze vervolgens de geſtotene bladeren in de wonden zelfs leggen, en voorts toeheelen. By de Malabaren ſchynt dit gewas in grooter gebruik te zyn, gelyk de voorſz. Autheuren aantekenen. De Inwoonders deezer Eilanden hebben daar zo groote kenniſſe niet af, om dat het hier zo overvloedig niet waſt; egter is het een algemeen kruit in alle ſtovinge te gebruiken, en inzonderheid in de Ooſtindiſche lammigheid de Beriberi, als men de bladeren van Sombong, Cujavus, Limoen-bomen, en andere daar by doet; met bladeren van Abutilon geſtooft, geeft het een bad tegen de pyn van het graveel en podagra.*

De verſche bladeren gewreven, doet men ook in de ulceratien, daar in zy de materie promoveren, daar na zuiveren en genezen, by de Vroetvrouwen is het ook zeer bekent, die daar badinge voor Kraamvrouwen van maken, zo voor als na de geboorte. De voorn. Authenren zeggen, dat de vrouwen in Malabaar een ſap van dit kruit, en de geſtotene vrugten, of de decoctie daar van innemen, om haar bequaam te maken tot de ontfankeniſſe, ook dat men de bladeren in de mont knouwe, om een goede azem te hebben, welke beide hier niemant gaarn na doen wil, om dat het te heet van ſmaak is, en in de kele brant: maar dat het zommige aldaar gebruiken, in plaats van Vitex *of* Agnus caſtus, *op de bedſteden ſtrooijende, om de kuisheid te bewaren, heeft nog eenige ſchyn van reden, om dat het* Lagondi *veel overeenkomſt heeft met* Vitex, *hoewel* Garſias *dat beriſpt.*

Tegens de ſchurftheid en Amboinſe pokken, werden dezelfſte badingen ook gebruikt, om die uit te lokken en te rypen, daar by gebruikende confyte bloemen, die het zweet dryven. Dezelfſte ſtovingen zyn ook goed in de perſſing, kramp, en allerlei zoorte van opkrimpingen. De verſche takken op een droge dag vergadert, legt men in de ryskiſten, om de ryſt van de calander (dat zyn harde kleine en zwarte wormen) te bewaren. In de kledekoſſen geſteken, verdryven de kakkerlakken en wantluizen uit de bedſteden; de rook daar van verdryft de muſchieten uit de kamers; andere beſteken de ſlaapkamers met deeze takken, daar op zig dan de muſchieten zetten, die zy daar na te gelyk met dezelve uitwerpen.

Met de aſch der verbrande bladeren wryſt men de harſ of liplap van de Sagueers-bomen, om bequaam tontel daar van te maken; de Macaſſaren branden de takken voor het huis daar een zieke in legt, om, zo ze zeggen, de lugt te zuiveren, ik geloove van quade geeſten, menende dat dezelve met de ſterken rook te verjagen zyn, gelyk de muſchieten: de Baliſe en Javaanſe vrouwen geven ze wel de varſche bladeren met ſlappen Arak in, als de gedroogde tot poeder gemalen, onder andere Djudjambu, om de winden in het lyf te verdryven, de verſtopte maantſtonden te bevorderen, en de lyfmoeder te reinigen, want aldus geprepareert zynde, gevoelt men weinig brant in de keel.

Boncius Libr. 6. Cap. 48. *noemt het uit* Proſper Alpinus Liguſtrum Indicum, *en geeſt een heerlyke getuigeniſſe van zyne kragten aan hem zelfs bewezen, wanneer hy aan een moeyelyke lammigheid of Beriberi vier*

adfixus fuiſſet, in Bataviæ obſeſſione a Mattaramenſibus ſuſcepta, teſtaturque a deplorabili iſto modo curatum fuiſſe tantum per hujus fruticis decoctum interne adſumptum, & per fotus ejus externe impoſitos, ita ut illud tanquam ordinarium remedium in tali caſu juſſerit adhiberi in noſocomio Bataviæ.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 11. hæc prima ſpecies *Caranoſi* vocatur, Bracmanis *Negundo*, Malabari vero illud pronunciant *Nootſchi*, & pro *Caranoſi* mihi demonſtrarunt *Gendaruſſam fœminam*, cæterum ejus deſcriptio cum noſtra ſatis quadrat, excepto quod baccis nullus adſcribatur odor, ſed tantum acris ſapor: Apud Malabaros ejus radix adhibetur ad podagricos dolores ſedandos, contrita, & cum aqua calida impoſita, ipſius decoctum abdominis flatus diſcutit. Folia ejus contrita, & cum aqua calida propinata conducunt in frigidis febribus, contuſa vero & ſuffimigii loco adhibita abdominis tormina pellunt. Contra verticuli ructus acidos cum ptyaliſmo conjunctos tria tenera ſumantur Lagondii folia, Deringi radix parva in copia, piper longum, fruſtulum Allii albi, hæc omnia conterantur cum aceto, quod aqua parum eſt ſubactum, per pannum filtra, & per binos tresve dies talis ſumatur hauſtus cyathus, brevi poſt vomitum excitabit, multamque lentam e ventriculo pituitam diſſolvet & ejiciet, a qua hoc malum fuit ortum: Hoc in caſu autem nullos fructus crudos edere licet, nec frigidam potare aquam, nec ova edere.

maanden lang gelegen bad, gedurende de Mattaramiſe belegeringen van Batavia, en verklaart van die elendige ziekte genezen te zyn, alleen door de decoctie van dit kruit van binnen, en door ſtovinge van buiten, zo dat hy het namaals tot een ordinair geneesmiddel in 't Bataviaanſch ziekenhuis heeft doen gebruiken.

In Hort. Malab. tom. 2. fig. 11. *wert deeze eerſte zoort genaamt* Caranoſi. *Braminees* Negundo, *dog de Malabaren ſpreken het uit* Nootſchi, *en voor* Caranoſi *hebben ze my* Gendaruſſam fœminam *getoont: de beſchryving komt anders met de onze wel overeen, behalven dat de bezien geen reuk, maar wel een ſcherpe ſmaak hebben. By de Malabaren wert de wortel gebruikt, om de pyn van 't podagra te ſtillen, gewreven, en met warm water overgeſlagen, haar afkookzel verdryft de opblazing des buiks; de bladeren gewreven, en met warm water gedronken, zyn goed in de koude koortſen, geſtoten, en daar mede gerookt, verdryven de pyn des buiks tegens de zode, daar veel quylens by is, neemt twee of drie ſcheutjes van jonge Lagondi-bladeren, een weinig wortel van Deringe, lange peper, een ſtukje wit look, vryſt dit alles met Towaca-azyn, die met water wat gebroken zy, kleinſt het door een doek, en drinkt het twee a drie dagen na malkander, t'elkens een theekopje vol, zo zal het na een korte poos braken verwekken, en veel taaije ſlym uit de maag voeren, dewelke dit quaat veroorzaakt; men moet by dit toeval geene raauwe vrugten eten, nog koude drank drinken, nog eijeren nuttigen.*

Tabula Decima Octava

Ramum exhibet *Lagondii vulgaris.*

De Agttiende Plaat

Vertoont een tak van het *gemeene Lagondi.*

OBSERVATIO.

Hæc eſt Vitex trifolia Indica, odora, hortenſis, floribus cœruleis racemoſis. *Muſ. Zeyl. pag.* 48. & *Theſ. Zeyl. pag.* 229. Jasminum Indicum, cyaneum, odore gravi Syringæ cœruleæ facie *Muſ. Zeyl. pag.* 48. Vitex trifolia, minor, Indica, *Breyn Prodr.* 2. *pag.* 104. & *Plukn. Almag. pag.* 390. &c.

AANMERKING.

Dit is de Indiſche ruikende en driebladige tuin *Vitex*, met blaauwe bloemen in troſſen, van het *Muſ. Zeyl. pag.* 48. en in de *Theſ. Zeyl. pag.* 229. en Indiſche blaauwe Jasmyn, met een zware reuk in de gedaante van blaauwe Syringe, in het *Muſ. Zeyl. pag.* 48. en de Indiſche driebladige kleine *Vitex*, van *Breyn. prodr.* 2. *pag.* 104. en *Plukn. Almag. pag.* 390. &c.

CAPUT VIGESIMUM SECUNDUM.

Lagondium litoreum. Lagondi laut.

LAgondium litoreum, cum *Negundo* Malabarorum a *Garſia* & *Chriſtoph.* a *Coſta* deſcripta, magis convenit, eſt enim frutex nunc ample extenſus, nunc arbor eſt mediocris inſtar Perſicæ, non rectum ſed ſinuoſum gerens truncum, qui prominet, ac ſæpe etiam decumbit, crus craſſus, raro plus, quique obductus eſt cortice rugoſo & lacerato, ejus lignum eſt album, molle, & lentum, rami & rachides ſunt uti prioris, cortice magis fuſco obductæ, magisque cruciatim poſitæ.

Folia ejus plerumque majora ſunt, & potiſſimum non ſerrata, longiora & acutiora, ſuperne viridia, inferne griſea, ac fere lanuginoſa, magisque venoſa, ſed minus ſinuoſa: Plerumque quinque ſimul locata ſunt longiuſculo in petiolo, quorum tria media majora ſunt, ultra digitum longa, ac pollicem lata, quodvis autem peculiari inſidet petiolo, bina vero inferiora fere ſeſſilia ſunt, quæ tempore etiam decidunt, unde in ramis floriferis & frugiferis ternata ſemper tantum ſunt, in ſurculis vero ſemper quina ſunt, aliquando etiam plura vidi folia crenata in uno eodemque frutice, quum ſurculi progerminent, unde & facile concludi poteſt, plantam hanc in aliis regionibus folia poſſe gerere crenata, qualia Portugallici deſcribunt auctores.

Floſculi ſunt racemoſi uti in præcedente, quibus etiam ſimiles ſunt, inſtar illorum nempe Rosmarini, externe ex cinereo cœrulei, interne cœrulei cum purpureo intermixto colore, in quorum centro quatuor vel quinque locata ſunt ſtaminula, tarde ſeſe aperiunt, raroque plures ſimul aperti in conſpectum veniunt, uti & hæc arbor rariores gerit corymbos quam femina.

XXII. HOOFDSTUK.

De Strand Lagondie-boom.

HEt Strand-Lagondi *komt met het Malabaarſe* Negundo, *van* Garſias *en* Chriſtoph. a Coſta *beſchreven, nader overeen, want het maakt zomtyts een wyt uitgeſpreide ſtruik, zomtyts wert het een middelbare boom gelyk een Perſik-boom, met geen regten ſtam, maar bogtig, voor-over hellende, en dikwils ook leggende, in de dikte van een dye, en zelden meer, bekleet met een ruige en geſcheurde ſchorſſe, 't hout is wit, zagt, en taai, de takken en ryskens zyn als aan 't vorige, wat bruinder van ſchors, ook merkelyker in 't kruis ſtaande.*

De bladeren zyn doorgaans grooter, merendeels ook ongekerſt, aan de kanten langer en ſpitſer, boven gras-groen, van onderen grys, en ſchier wolagtig, meer geadert, en min gekrult. Zy ſtaan merendeels vyf by malkanderen, op een langagtig ſteeltje, waar van de drie middelſte grooter zyn, ruim een vinger lang, en een duim breet, yder op een byzonder ſteeltje, maar de twee agterſte zyn bykans zonder ſtelen, die ook met 'er tyt geheel afvallen, waar door men aan de takken, die bloemen en vrugten dragen, altyt maar drie by malkanderen ziet, maar aan de jonge ryskens ſtaan 'er vyf: zomtyts hebbe ik ook veele van deeze bladeren gekerteld gezien, aan een en dezelfſte ſtruik, als ze met jonge gerten eerſt opſchiet, waar uit men ligt kan afnemen, dat deeze plant in andere landen met gekerfde bladeren kan waſſen, gelyk hem de Portugeſen beſchryven.

De bloempjes ſtaan aan troſſen, gelyk aan 't voorgaande, zyn ook dezelve gelyk, te weten, als die van Rosmaryn, van buiten aſch of graauw-blaauw, van binnen hoog-blaauw, met wat purper vermengt, in de midden met vier a vyf draatjes, zy gaan langzaam open, en men ziet 'er weinig teffens geopent, gelyk de boom zelfs minder troſſen draagt, dan het wyfken.

Fructus

De

Fructus contra majori numero congeſti ſunt, atque illi feminæ majores, ſed tarde matureſcentes; ſe diu virides, dein fuſci, ac tandem nigri, Corymbum Liguſtri referentes, ſunt autem duri, ſicci, & granulis referti duris.

Matutino tempore eadem alba ſpuma ſub foliis conſpicitur, quæ per diem exſiccatur. Odor ac ſapor foliorum & fructuum idem eſt ac feminæ, ſed paulo debilior, ſaltem illius frutieis, qui in litore creſcit, ubi folia ſæpe paucisſimum ſpirant odorem, in hortis enim plantatus vel magis in ipſa regione, odorem exhibet penetrantiorem: Ejus fructus magis fervent & fauces adurunt quam præcedentis. Flores in Amboina obſervantur in ultimis pluvioſis menſibus, Auguſto nempe & Septembri, immaturi vero fructus per totum fere annum ex frutice dependent.

In ſaxoſis Combelli litoribus, in parva Cerama hujus ſpeciem inveni, folia gerentem breviora & rotundiora, & fere inodora, floſculos vere cœruleos, parumque explicatos; quum adulta ſit hæc arbor, quam maxime incompta & inregularis eſt, ejusque plurima decidunt folia, paucaque ſuperflua, ternata petiolis inſidentia, nigris maculis ſunt deformata. Ejusque truncus gracilis eſt, anguloſus, ac lamellato cortice vix tectus. Racemus frugifer hoc etiam peculiare habet, quod bacciferi nempe petioli cruciati ſint, quorum quivis in ſummo biſidus eſt, ubi bacca ſolitaria locata eſt & ſesſilis.

Nomen. Latine *Lagondium litoreum arboreſcens* ſeu *Mas.* Malaice *Lagondi laut lacki lacki.* Malabarice *Negundi varali.* Amboinice *Aytuban*, uti antecedens.

Locus. Arborea hæc ſpecies in Amboina nullibi creſcit, niſi in planis & ſaxoſis litoribus, aliis vero in regionibus, uti ex Portugallorum ſcriptis patet, mediocris arbor eſt, truncum gerens rectum, magis in media creſcens regione.

Uſus. Hiſce in inſulis litorea ſpecies raro adhibetur, niſi defectu humilis Lagondi ſeu fœminæ, contra aliis in regionibus, ubi in ipſa creſcit terra, vel in hortis plantatur, uti Bataviæ, unas eaſdemque cum femina poſſidet virtutes.

Malayenſes perbibent, folia Lagondi maris ſiccata, in pulverem redacta, & cum Camphora exhibita, homines per aliquot tempus reddere ſteriles, tam mares quam feminas, hoc autem contrariari videtur illis, quæ *Garzias* & *a Coſta* ſcribunt, Malabarorum nempe mulieres hanc adhibere arborem ad facunditatem promovendam, quud itaque adcuratius inquirendum reſtat: Si illud verum ſit, tum idem præſtaret hæc planta, quod de *Agno Caſto* ſcribitur, quod nempe in uno homine inſtinctum naturalem exſtinguat, in alio autem excitet, uti *Scaliger* id cum Camphora etiam tentavit *Exercit.* 104. *Sect.* 8.

In *Horti Malabar. tom.* 2. *fig.* 12. vocatur *Bemnoſi*, h. e. *album Noſi*, quum ejus folia inferius ſunt candidiora illis prioris ſpeciei, quæque in Malabarienſibus regionibus ad oras ſerrata obſervantur.

Ejus radix cocta & propinata tumida & phlegmatica curat corpora, vermes pellit, atque temperamentum phlegmaticum tollit. Folia ore maſticata jejuno, atque oculis inſtillata nubeculam pellunt, eademque contrita, & cum pipere mixta ulcerationes curant, in pilulas redacta, harumque binæ treſve ante febris paroxyſmum in horrore adſumptæ, illam curant.

Tabula Decima Nona

Ramum exhibet *Lagondii litorei ſeu maris.*

OBSERVATIO.

Hæc arbor vocatur Vitex trifolia, odorata, ſilveſtris; Indica in *Muſ. Zeyl. pag.* 97. & *Theſ. Zeyl. pag.* 229. Vitex trifolia major *Rauwolfii C. B. P. ibidem.* Negundo prior ſeu mas *Acoſta pag.* 286. & apud *Cluſium Cap.* 38. & Negundo arbor mas *J. B. part.* 2. *lib.* 15. *pag.* 189. Negundo mas variorum *Commel. fl. Malab. pag.* 69. huc & pertinet Vitex trifolia minor Indica ſerrata *Breyn. prodr.* 2. *pag.* 104. & *Plukn. Almag. pag.* 390. &c.

De vrugten daar en tegen, zyn meer by malkanderen gehoopt, ook grooter dan aan 't wyfken, langzaam rypende; langen tyt groen en bruin, ten laatſten zwart, en een tros van het Liguſtrum verbeeldende, dog hart, droog, en van binnen met harde korls vervult.

In de morgenſtonden ziet men het zelve witte ſpeegſel onder aan de bladeren hangen, het welk met den dag opdroogt. De reuk en ſmaak van bladeren en vrugten is als 't wyfken, dog wat ſlapper; immers dat op ſtrand waſt; daar het zomtyts in de bladeren weinig reuk heeft, want in de boven geplant of lantwaart in waſſende, is ſterker van reuk. De vrugten zyn alzo heet en brandende in de keel, als aan 't vorige. De bloemen ziet men in Amboina in de laatſte regenmaanden Auguſtus en September; de onrype vrugten hangen ſchier 't geheele jaar door aan den ſtruik.

Op de ſtenige ſtranden van Combello, op klein Ceram heb ik een zoorte hier van gevonden, wiens bladeren korter en ronder waren, van weinig reuk, en de bloempjes zuiver blaauw; mede weinig geopent; in den ouderdom wert deeze boom zeer mismaakt, de meeſte bladeren vallen af, en de weinige reſterende ſtaande drie en drie op een ſteeltje, zyn met zwarte plekken geſchendt. De ſtam is mager, hoekig, en met een gelapte ſchorſſe qualyk behangen. Aan de vrugtdragende tros ziet men nog dit byzonders, dat de bezien-dragende ſteeltjes ook in 't kruis ſtaan, ieder aan 't bovenſte in tweën verdeelt, tuſſchen welke een beſje alleen ſtaat zonder voetje.

Naam. *In 't Latyn* Lagondium litoreum arboreſcens *of* Mas. *Op 't Maleits* Lagondi laut lacki lacki. *op 't Malabaars* Negundi varali. *Op 't Ambons* Aytuban, *gelyk 't vorige.*

Plaats. *Deeze boomagtige zoorte waſt in Amboina, nergens dan op vlakke en wat ſtenige ſtranden, in andere landen, gelyk uit de Portugeſe ſchriften blykt, wort het een middelbare boom, met een regte ſtam; en waſt lantwaart in.*

Gebruik. *In deeze Eilanden wert de ſtrantzoorte weinig gebruikt, dan alleen by gebrek van 't lage Lagondi of wyfken, daar en tegen in andere landen, daar ze binnens lands waſt, of in de boven geplant wert, gelyk op Batavia, heeft ze een en dezelfſte kragten met 't wyfken.*

De Maleyers geven voor, dat de bladeren van Lagondi het manneken gedroogt, gepulveriſeert, en met wat Campher ingegeven, de menſchen voor een tyt lang onvrugtbaar maken, zo wel mannen als vrouwen; dog dit ſchynt te ſtryden tegens het geene Garſias *en* a Coſta *ſchryven, dat de Malabaarſe vrouwen het tot de vrugtbaarheid gebruiken, 't welk dan nader te onderzoeken ſtaat; zo het waar is, zo geſchiet met deeze plante het zelfde, het geen men van* Agnus Caſtus *ſchryft, dat het by de eene menſch de vleeſchelyke luſten verdooft, en by de andere verwekt, gelyk* Scaliger *ook met den Campher geprobeert heeft,* Exercit. 104. Sect. 8.

In Horto Malabarico tom. 2. fig. 12. *hiet ze* Bemnoſi, *dat is,* wit Noſi, *om dat zyn bladeren van onderen witter zyn dan aan 't voergaande, in de Malabaarſe landen aan de kanten geſchaart.*

De wortel gekookt en gedronken, geneeſt de gezwolle en zugtige ligchamen, verdryft de wormen, en droogt op het Phlegmatik temperament. De bladeren in de mont geknouwt, en nugteren in de ogen geblazen, verdryven hare donkerheid, en genezen de ulceratien, dezelve gewreven, met peper gemengt, tot pillen geformeert, en twee à drie daar van ingenomen by aankomende koude der koortſen, verdryven dezelve.

De Negentiende Plaat

Vertoont een tak van de *Strant Lagondie-boom*, ofte het *manmetje.*

AANMERKING.

Deeze boom wert genaamt Indiſche, driebladige, ruikende, en wilde *Vitex*, in het *Muſ. Zeyl. pag.* 97. en in de *Theſ. Zeyl. pag.* 229. en de groote driebladige *Vitex* van *Rauwolf* en *C. Bauh.* alwaar de eerſte Negundo ofte het mannetje genaamt wert, van *Acoſta pag.* 286. en by *Cluſius* in het 38. *Hoofdſtuk*, en de boom Negundo het mannetje, by *J. Bauh. part.* 2. 15. *boek*, *pag.* 189. het mannetje Negundo von veele by *Commel. fl. Malab. pag.* 69. hier toe behoort mede de kleinder driebladige, getande, Indiſche Vitex van *Breyn. prodr.* 2. *pag.* 104. en van *Plukn. Almag. pag.* 390. &c.

Digitized by Google

CAPUT VIGESIMUM TERTIUM.

Lignum longævitatis. Lagondi itam.

QUod ſæpius antea monui, ſic & nunc ſcriptis meis inmiſceo fabuloſas, ſuperſtitioſas, &, quantum videtur, ridiculas narratiunculas, quum ſemper detexerim, aliquid veri ſub hiſce latere, incolarum enim mos eſt, in magnis & miris rebus veritatem ſemper fabulis obnebulare, ut & cupidis poſteris ſtimulum addant ulteriori inveſtigationi: En itaque Mome, hic habebis aliquid, quod invidis tuis dentibus arrodere poteris, fabulam enim hic proferam, qualis ab incolis mihi narrata eſt.

Hoc itaque lignum *Lagondii* ſpecies erit, quod *Lagondi itam*, h. e. *nigrum* vocant, inque Bourone inſula creſcit, ad magnam iſtam paludem, quam anno 1668, Germani quidam explorarunt, ſed non rite deſcripſerunt: hæc palus in centro ſuo Tanuſſan ſeu planitiem vel inſulam quandam format, in qua juxta ipſorum relatum, unica tantum ſtat arbor, licet noſtrates e longinquo nil niſi humiles viderint plantae.

Hæc arbor folia profert omnigena ſeu multiformia, ac nigrum lignum, quod in fruſtulis tantum invenitur per flumina ex hac palude ortas raptum, præſertim per flumen Liſſiela, raroque invenitur, quum humilis tantum ſit arbor ſeu frutex, qui poſt multorum annorum decurſum ſemel tantum exereſcit, ac dein iterum perit, ita ut noſtro tempore nullus gloriari poſſit tale inveniſſe lignum, forte nec etiam antea. Mirabilis erit qualitatis hoc lignum, quod homines tanquam juvenes conſervat, & ſenectutem prævenit, immo etiam ſenibus vires & robur reſtaurat, ad hoc autem comprobandum ſequens adducunt exemplum. Certo quodam tempore Malayenſis mercator navi ſua appellebat ante Tamahu, quumque pedes terræ inpoſuiſſet, jubebat ſervum ſuum Papoenſem Salammat vocatum Oryzam coquere, quum dominus hinc inde victum interim quæreret, ſervus Oryzam igni inponebat, ac forte fortuna ad fluvil oſtium ramulum inveniebat, quantum videbatur, ligni ſicci in litus projectum, adcuratius vero illum examinans, tenera quædam detegebat foliola, licet terræ non eſſet infixus, hic videns non penitus ſiccum eſſe, ejusque lignum eſſe elegans & nigrum, nolebat illud comburere, ſed bacillum ex hoc formabat, quo Oryzam circumageret, quum vero hoc præſtaret, Oryza inelegantem & nigrum contrahebat colorem, unde timens & anxius, quod a domino ſuo opprobraretur, Oryzam comedebat, ac ſtatim aliam igni inponebat: dominus autem adveniens cibum petebat, quum ejus ſervus adveniebat, dicebat dominus, non tibi hoc domine mando, ſed ſervum meum voco, reſpondebat alter, ego ſum tuus ſervus *Salammat* dictus, dominus iterum, quid fabularis *Djou* ſeu Domine, ſenex eſt meus ſervus *Salammat*, quem voco, neſcio undenam tu hic adveneris, ſervus reſpondebat, mi Domine, an verum eſt, quod me non noſcas, declarare itaque tibi me oportet, quid mihi obvenerit, narrabat ergo, quo modo poſt comeſtam Oryzam, quæ per nigrum iſtud lignum nigro colore tincta fuerat, in corpore ſuo ſubitam ſenſerat mutationem, ac brevi poſt juveniles vires ac robur, qualis nempe fuerat in juventute, dominus ſervo libertatem remittebat, ſecumque nigrum devehebat lignum, quod ipſi magnum ſubminiſtrabat luctum.

Incolæ inſulam *Crimatam* inhabitantes, dicunt in regione ſua in montibus tale *Lagondium* ſemel quoque fuiſſe detectum, atque Macaſſarenſes gloriantur in ſua itidem creſcere patria, omnes autem in ea re conveniunt, juvenile robur in hominibus diu conſervare, addunt autem, nunquam inveniri, ſi dedita opera illud inquiratur, atque nunquam omne iſtius fruticis lignum nigro conſtare colore, ſed tantum quædam ejus fruſtula, unde & eo difficilius eſt illa conquirere, atque fruticem quoad formam haud multum differre a vulgari *Lagondio*.

XXIII. HOOFDSTUK.

Langlevend Hout.

GElyk ik dikwils te voren gezegt heb, zo continuere ik nog in myne ſchriften zomtyts eenige fabuleuſe, ſuperſtitieuſe, en na ſchyn belachelyke vertellingen voor te brengen, om dat ik altyt wat waarheits daar onder bevonden heb, zynde der Inlanders manier, dat zy in groote en wonderlyke dingen de waarheid altyd met eenige fabeltjes bewimpelen, ook om de curieuſe nakomelingen een prikkel te geven tot nader onderzoekinge. Zie daar dan Mome; hier hebje al weer wat te knibbelen, want ik ſtel hier een fabeltje, zo als 't my van de Inlanders voorgekomen is.

Dit hout zal een ſlag van Lagondi *zyn, dat ze* Lagondi Itam, *dat is,* zwarte *noemen, en valt op 't Eiland Bouro, in 't groote Binnenlak, 't welk anno* 1668, *van eenige Duitſchers bezigtigt, dog niet ter degen beſchreven of onderzogt is. Dit Meir heeft in 't midden een Tanuſſan of klein vlak Eilandeken, op 't welk na haar zeggen, een eenige boom zal ſtaan, hoewel d'onze van verre niet als lage ruigte daar op gezien hebben.*

Deeze boom zal bladeren hebben van allerhande gedaante, en een zwart hout, het welk men niet vint dan met kleine ſtukken, van de rivieren uit dat lak voortkomende, afgedreven, inzonderheid door de rivier van Liſſiela, en wert zelden gevonden, want het maar een kleine boom of ſtruik is, die na verloop van veele jaren eens opkomt, en dan wederom vergaat, zo dat hem in onze tyt niemant beroemen kan zulk hout gevonden te hebben, miſſchien ook te voren niet. Het zal van wonderbare eigenſchappen zyn, de menſchen by hare jonge kragten te behouden, en den ouderdom te beletten, ja zodanig, dat het ook de oude lieden jonge kragten en ſterkte weergeven kan, tot beveſting hier van brengen ze dit exempel by: Op zekeren tyt quam een Maleits Koopman met zyn jonk voor Tamahu, en aan land gaande, belaſte hy zyn Papoeſe ſlaaf Salammat genaamt, een pot ryſt te koken, terwyl de Meeſter hier en daar de koſt ging zoeken. De ſlaaf zette de ryſt te vuur, en vont by geval aan de mont van de rivier een takſken, zo 't ſcheen droog hout op ſtrand geſmeten, maar 't zelve regt beziende, had het nog eenige jonge bladeren, hoewel 't in de aarde niet gewortelt was, by ziende dat het niet heel droog, en mooi zwart hout was, wilde het niet verbranden, maar maakte een ſpaan daar van, om de ryſt daar mede om te roeren, dog als hy dezelve omroerde, wiert de ryſt gantſch ongezien, en zwart daar van, weshalven hy bang zynde, dat de Meerter hem bekyven zoude, at de ryſt op, en zette met 'er haaſt een verſch kookſel te vuur; de Meeſter komende, eiſchte te eten, maar als deeze ſlaaf by de Meeſter quam, en de koſt bragt, zeide de Meeſter wel Djou of Heerſchap ik belaſt het u niet, ik roep myn ſlaaf, ik ben immers u ſlaaf Salammat, zeide den ander, en de Meeſter wederom, wel Djou wat bezzelt gy met my, ik heb een oude magere ſlaaf Salammat, die roep ik, ik weet niet, waar U E. van daan komt, wel Meeſter zeide de ſlaaf, is het in der daat zo, dat gy my niet en kent, zo moet ik u openbaren, wat my wedervaren is, en verhaalde met een, hoe hy na 't eten van de zwarte ryſt, die door dat zwarte hout zo geverſt was, in zyn ligbaam gevoelt had een ſchielyke verandering, en daar op een jeugdige kragt en ſterkte, gelyk hy in zyn jonge dagen geweeſt was; de Meeſter gaf de ſlaaf vry, nam het zwarte hout, en voer daar mede weg, makende daar goet gelt van.

Die van het Eilant Crimata *zeggen, dat op haar lant in 't gebergte zulke* Lagondi *ook eens gevonden zy, en de Macaſſaren roemen, dat het op haar lant ook zy, alle daar in overeenſtemmende, dat het de jeugdige kragten in de menſchen langen tyt behouden, maar zy doen daar by, dat het nooit gevonden wert, als men het met opzet zoekt, en dat geenzints al het hout van de gantſche ſtruik zwart zy, maar hier en daar eenige ſtukjes, dierhalven zo veel moeijelyker te vinden, om dat de ſtruik in 't aanzien van de gemene* Lagondi *niet veel verſchilt.*

Digitized by Google

CAPUT VIGESIMUM QUARTUM.

Criſta pavonis. Bonga merak.

CRiſta pavonis frutex eſt major & craſſior Corylo, cujus truncus ultra pedem craſſus eſt, atque cortice cinereo obductus, interſperſis maculis fuſcis, & verrucis quaſi elevatis, quibus ſpinula inſidet brevis & dura, quæ in vetuſtis plerumque truncis decidit. Rami autem ſunt recti, firmi, & cortice obducto ex cinereo viridi, qui in alios ramulos ac rachides dividuntur varias ſibi oppoſitas, quæ quatuor & ſex minores rachides habent ample diſtantes, quæ folia gerunt regulari ordine ſibi oppoſita, quorum decem vel undecim paria uni inſident pinnæ, brevibus petiolis impoſita ſine impari, in frutice autem quodam ſemel duodecim obſervavi paria, quod rariſſimum eſt.

Foliola ejus ſunt puſilla, tenera, & læte virentia, quæ cum illis Myrti comparari poſſunt, vel potius & magis proprie cum illis Tamarindi, ſunt autem breviora, latiora, magisque glabra, unguisque digiti longitudinem habent, ab utraque parte ſubrotunda, ubi binæ foliorum pinnæ concurrunt: in rachide ipſa binæ tresve ſæpe ſpinulæ aduncæ adparent, non admodum pungentes, & in vetuſtis ramis plerumque deciduæ.

In ramorum extremo corymbus florifer progerminat ultra palmæ longitudinem, & ample extenſus, quisque autem flos longiuſculo inſidet pedunculo, ſatis ample diſtans & peculiaris formæ, unde cum aliis floribus vix comparari poteſt, niſi cum illo *Cannæ fiſtulæ*, cunſtat enim ex quatuor foliolis inferius anguſtatis, ſuperius latiuſculis & dentatis, quæ in ſemi circulo locata ſunt, hæc quatuor aliis minoribus concoloribus inſident foliolis tanquam ſedi, in ejus centro aliud concavum erigitur petalum fiſtuloſum, in oram definens amplam & dentatam inſtar florum Primulæ Veris, atque prope iſtud ad latus apertum, aliud inſuper foliolum concavum & myrthiforme, in floris fundo cum petalo iſto fiſtuloſo conjunguntur, ſeu arcte ipſi adcreſcunt undecim longa ac rubra ſtamina, quorum decem obſcure fuſcas gerunt antheras, undecimum vero craſſius eſt ac nudum, quod futuræ ſiliquæ rudimentum eſt.

Quum flores ſeſe aperiunt, ad oras ex aureo colore luteſcunt, in medio rubent, poſt aliquot vero dies penitus & toti rubent inſtar Minii, ita ut uno in corymbo tum ſemi aurei tum toti rubri conſpiciantur, decem autem iſta rubra ſtamina, digitum longa, ſibi adunata ſunt inſtar plumæ, unde & optime repræſentant criſtam iſtam, qua Pavonum caput ornatum eſt, a qua ſimilitudine planta hæc nomen ſuum ſortita fuit; ſub veſperam vero hi flores non iterum clauduntur, ſed uno in ſtatu ac forma manent per octo dies in frutice ample & fortiter extenſi, tantummodo ſenſim magis rubentes, inodori quoque ſunt, niſi forte ſub veſperam debilis perſentiatur odor, per lætam vero ſuam formam & elegantem colorem jucundum in hortis præbent ſpectaculum.

Poſt flores ſiliquæ proveniunt inſtar Phaſeolorum, digitum longæ & latæ, glabræ, duræ, & lignoſæ quaſi, per maturitatem ex violaceo colore nigræ, & per ventum agitatæ ſonitum edentes, ſi ſibi mutuo allidant, ac per ſolis æſtum induratæ, vel per digitos compreſſæ, cum ſonitu diſſiliunt, intus vero continent ſex vel octo planas ſabaa ſen oſſicula, trigona fere inſtar burſæ, hepatici ſeu gilvi coloris, glabra & dura, ac fere inſipida; pluvioſis menſibus facile hæc putreſcunt oſſicula ac vermiculos generant, quum & formicæ in iis nidulantur, quæque integra ſunt, foliola aliquando emittunt tenera, licet ex ſiliquis dependant.

Hujus fruticis folia ſoliſequam quoque habent proprietatem, quæ plerumque obſervatur in talibus arboribus & plantis, quæ ſimilia gerunt foliola pinnata, per diem enim ſunt firma & extenſa inſtar alarum, ſub veſperam vero ſeſe claudunt, primo ſurſum ac parum oblique verſus apicem, dein ſenſim ſeſe ſub pinna quaſi abſcondunt, atque per totam noctem ita oblique poſita & clauſa ſunt, ita ut inferius latus tum ſit ſuperius vel exterius, matutino tempore ad ſolis

XXIV. HOOFDSTUK.

De Paauwe Kuif.

CRiſta pavonis, *is een heeſter grooter dan een Haſelaar, en dikker van ſtam, te weten in de dikte van een been of meer, bekleet met een ligt-graauwe ſchorſe, daar aan men hier of daar bruine plekken ziet; als mede weinige hoge wratten, daar op een kort en hart doorntje ſtaat, dog aan de oude ſtammen vallen ze meeſt af; de andere takken zyn regt, ſtyf, met een graauw-groene ſchorſſe bedekt, die hun in andere verſcheide ryskens verdelen; aan deeze ſtaan ribbetjes regt twee en twee tegen malkanderen, met vier a ſes paren aan een rysken, en wat wyd van malkander, en aan de bladeren mede geſchikt tegen malkander met tien a elf paren aan een ribbeken; op zekere korte ſteeltjes, altyt parig: aan een geheele ſtok heb ik maar eens twaalf paren gevonden, 't welk zelden gebeurt.*

De blaatjes zyn klein, teer, en blyde-groen, men kan ze vergelyken met de Myrte-bladeren, of nog eigentlyker met de Tamarinde, dog zy zyn korter, breder, en gladder, zo lang als de nagel van een vinger, agter en voren ront, daar twee bladtdragende ribbetjes te zamen ſloten; aan 't rysken ziet men ook twee a drie korte doorntjes, als haakjes, die egter niet zeer ſteken, en aan de oude ſtokken meeſt afvallen.

Aan 't uiterſte der takken komt een bloemdragende tros voort, meer dan een handt lang, en wydt uitgebreit: ieder bloem ſtaat op een lang ſteeltje, wat wydt van malkander en van een byzonder fatzoen, die men qualyk met andere vergelyken kan, of het moeſt die van Canna fiſtula *wezen, want ze is gemaakt uit vier blaatjes, agter ſmal, en voor breed, aan de voorſte rand gekartelt, en ſtaan in een halve cirkel; deeze ruſten op vier kleinder blaatjes als op een ſtoel, dog van dezelfſte couleur, in de midden ſtaat een ander hol blaatje als een pypje, met een brede en gekartelde randt, gelyk de bloemen van Primula veris, en by 't zelve aan de eene opene zyde nog een ander hol blaatje als een helmpje. In de midden digt tegen dat pypje ſtaan elf lange roode draden, waar van 'er tien donker-geele noppen dragen; de elfſte is dikker en bloot, het beginſel van de toekomende houwe.*

De bloemen haar eerſt openende, zyn aan de kanten goud-geel, naar binnen toe rood, maar naar eenige dagen werden ze geheel rood als vermiljoen, ze dat men als dan aan een tros geheel roode en halfgoude geele bloemen ziet, de tien voornoemde draden in de lengte van een vinger, ſtaan by malkander als een vederboſch, en zeer wel verbeeldende de kuif, waar mede de Paauwen op 't hooft pronken, van welke gelykeniſſe de plant ook haar naam heeft; des avonds gaan de bloemen niet wederom toe, maar blyven in een wezen en gedaante, wel agt dagen aan de ſtok wyt en ſtyf geopent, alleenlyk roeder wordende; zy hebben geene reuk, of men moet tegen den avond iets ſlaps daar aan bemerken, maar geven met haar vrolyke gedaante en ſchoone couleur, ſlegts een fraai aanzien in de tuinen.

Na de bloemen volgen houwen als Turkſe boonen, een vinger lang, en breed, glad, hart, houtagtig, in de rypheid uit den violetten-zwart, door de wind gedreven tegen malkander ratelende, als ze door der zonne hitte hard gemaakt, of met de vingers geduwt werden, ſpringen ze al krakende van malkander, binnen leggen ſes of agt platte boonen of zaden de wygboonen gelyk, dog wat driezydig als een beurſje, lever-verwig of vaal, glad en hart, zonder merkelyke ſmaak. In de regen-maanden bederven deeze boonen ligt, en worden wormſtekig, wanneer ook de Mieren daar in neſtelen, en die dan nog geheel blyven, ſchieten zomtyts nieuwe blaatjes uit, zo als die nog aan de houwen hangen.

Nu hebben deeze bladeren een zonne-volgende eigenſchap, gelyk meeſt alle boomen en planten, die diergelyke kleine en gevleugeldt blaatjes hebben, want over dag ſtaan ze ſtyf uitgebreid gelyk vleugeltjes, maar 's avonts ſluiten ze haar toe eerſtelyk na boven, en wat ſchuins tegens de ſpits, daar na keeren ze allengskens haar onder den ſteel of ribbe, blyvende zo ſchuins of na voren toegeſloten ſtaan de heele nagt over, zo dat de onderſte zyde als dan de bovenſte of buitenſte werd; 's ogtens keeren ze haar

folis ortam ſeſe iterum convertunt eodem motu ſupra rachidem, ac ſeſe aperiunt, ut ſupra fuit indicatum, in abruptis pinnis foliola mox ſeſe contrahunt & claudunt ſed ſemper oblique. Hic itaque frutex multum convenit cum herba ſentiente ſeu viva, in eo autem differunt, quod *Criſta pavonis* non moveatur tactu vel vento, uti *Herba ſentiens*, quæ in tali caſu foliola ſua mox deorſum claudit, talem vero foliolorum naturam ſoliſequam ſupra etiam memoravimus libro ſecundo in *Tamarindo*, libro quinto in *Arbore clypeorum*, atque in ſubſequentibus plures adducemus plantas.

Ejus lignum eſt ſolidum, pallidum, albicans, lentum, in vetuſtis truncis circa cor læte rubens vel igneum quaſi, ac ſi Sappanum eſſet, ſi autem recens incidatur, fortem ac leguminoſum fundit odorem, qui in foliis itidem obſervatur, ſi hæc tractentur vel manducentur.

Ejus radix eſt rara, craſſa, ac profunde terram penetrans, eundem ingratum fundens odorem & ſaporem: Flores per totum fere annum in frutice obſervantur, qui per multos aliquando perdurat annos, ſed tum gracilis eſt, & incurvos profert ramos & incomptos, aranearum telis maxime obnoxios, unde in hortis poſt decimum annum exſtirpandus eſt, novusque ejus loco ponendus ſtipes, qui facillime per ſemina propagatur, quum hæc in omni progerminent ſolo.

Altera & hujus obcurrit varietas, priori ſimilis modo creſcendi ut & foliolis, ejus vero flores plerumque ex aureo colore luteſcunt, nec rubent, ſub veſperam quoque odorem fundunt gravem, ejus femina cenſetur, nec ita ſeneſcit, ac raro obcurrit.

Nomen. Latine *Criſta pavonis* & *Lux mundi*, Malaice *Bonga merak*, & ſemi Portugallico vocabulo *Fula pavaon* & *Bonga pavaon*, h. e. *Pavonis flos*, ob ejus criſtæ formam, vulgo *Bonga tsjana*, h. e. Sinenſis flos, ſive quod Sinenſes hunc florem magni faciant, ſive quod hunc primum in hoſce introduxerint terras; Malayenſes quidam hunc quoque vocant *Trang dunja*, h. e. *Lux mundi* ob elegantem ipſius ac lætam formam, atque hinc Amboinenſes quidam *Trandunja* & *Trandunjay*. Vulgo autem Amboinenſibus dicitur *Coca* & *Cuban badji*, Sinice *Boy ōa boē*, Javanice in Griſecca *Conbang dwang*, h. e. flos rubet, & *Combang merak*, Ternatice *Saya tsjina*, alii vero Sinenſes illum vocant *Lieng tsjong boe* juxta ſpeciem quandam navigiorum ipſis *Lieng tsjong* dictorum, quibus in mediis terrarum aquis navigant, quæque eleganter picta ſunt inſtar hujus floris: Malabarice *Tsjampe*.

Locus. Ipſius patria eſt tota India extra Gangem, præſertim Cambodja, Kautſchi, & Zephyreæ Sinæ partes, unde a Sinenſibus in Javam alioſque locos, quos inhabitant, deductus eſt hic frutex, ante annum 1650 rarus erat in Amboina, donec Sinenſium centurio hic habitans illum introduxerit, quem tam caro habebat pretio, ut ſepem circa hunc fruticem exſtrueret, nunc vero tam in Java quam Amboina adeo copioſus eſt ac multiplicatus, ut indigenus haberetur, miror autem tam elegantem florem nondum in Europam eſſe deductum, qui tam facile per ſemina propagatur.

Uſus. Olim in magno habebatur pretio præſertim apud Sinenſes, antequam tam vulgaris eſſet. Hic autem flos non tantum eleganti inſervit hortorum ornamento, ſed in conviviis ſolemnibus ac nuptialibus adhibetur, totiſque corymbis omnes exornantur arcus feſtales, ſponſæ cubilia, coronæ, aſſata & cruſtacea in menſis, in ſepulturis puerorum & cælebium quoque ſunt in uſu: in re medica nondum peculiarem obtinuit uſum, multi enim ipſi noxiam adſcribunt qualitatem, immo dicitur feminas Zeylanenſes maritos ſuos poſſe enecare per radices hujus fruticis, ita ut tabido & languente morbo ſenſim pereant. Nondum autem huic rei magnam adhibeo fidem, quum viderim, aves Cacatoeas avidiſſime ejus fructus edere, fabas ex ſiliquis eximentes, & minimos aves Cacopit dictos continuo hiſce inſidere floribus, ipſorumque rorem exſugere, ſed indigenas quoque curatrices radicem cum aliis rebus contritam infantibus propinare contra Epilepſiam bono cum ſucceſſu.

weder met dezelfſte beweging boven de ſteel, en openen haar als veren. Aan de afgebrokene ſtelen beginnen bun de blaatjes ook kort daar na te ſluiten, dog altyt ſchuins. Zo heeft dan deeze heeſter veel overeenkomſt met de herba ſentiens, daar in verſchillende, dat de Criſta pavonis *zig niet en kreunt in 't aanraken of waaijen des winds, gelyk de* Herba ſentiens, *welke in dit geval hare blaatjes ſtraks nederwaarts ſluit, diergelyke zonne-volgende eigenſchappen in de blaaeren, hebben wy boven vertoont* Libr. 2. *in de* Tamarinde, Libr. 5. *in de* Arbor clypeorum, *en zullen 'er in 't vervolg nog meer toonen.*

Het hout is digt, bleek-wit, taai, in de oude ſtammen omtrent het hert ligt of vuur-rood, als of het Sappanhout wilde worden: als men verſch daar in kapt, geeft het een ſterke houtagtige reuk van zig, die men ook in de bladeren gewaar werd, als men dezelve handelt of knauwt.

De wortel is weinig, dik, en diep in de aarde gaande, van dezelfſte vieſe reuk en ſmaak: de bloemen ziet men ſchier het geheele jaar door aan de ſtok, die veele jaren kan oud werden, dog als dan word hy mager, krom van takken en ongezien, de ſpinnewebben zeer onderhevig, daarom men hem in de tuinen na het tiende jaar behoort uit te hakken en nieuwe te planten, 't welk zeer ligt geſchiet met de zaden, die in allerhande grond opkomen.

Men heeft nog een tweede zoorte van Criſta pavonis, *de voorgaande aan wasdom en bladeren gantſch gelyk, dog de bloemen zyn doorgaans goud-geel, zonder roodheid, ook in de avondſtonden van een merkelyken reuk, die na 't geile trekt, men houdt het voor 't wyfken, 't word ook zo oud niet, en weinig gevonden.*

Naam. *In 't Latyn* Criſta pavonis & Lux mundi, *in 't Maleits* Bonga merak, *en met een halve Portugeſe naam* Fula pavaon *en* Bonga pavaon, *dat is* Paauwe bloem, *na de gedaante van deszelfs kuif, in 't gemeen* Bonga tsjana, *Chineſe bloem, of om dat de Chineſen groote liefhebbers daar van zyn, of om dat ze dezelve eerſt in deeze landen gebragt hebben. Zommige Maleyers noemen ze ook* Trang dunja, *dat is,* Ligt des werelds, *om haar ſchoone en blyde geſtalte, en daar van dan zommige Amboineſen* Trandunja *en* Trandunjay. *In 't gemeen Amboinees* Coca *en* Cuban hadji, *in 't Chinees* Boy ōa hoē, *in 't Javaans op Griſeck* Conbang dwang, *dat is* rode bloem, *en* Combang merak, *in 't Ternataans* Saya tsjina, *andere Chineſen noemen ze* Liong tsjong hoe, *na een zoort hoog geſtevende prauwen* Liong tjong *genaamt, waar mede zy op de binnewaters varen, en die ſchoon geſchildert zyn gelyk deeze bloem is: in 't Malabaars* Tsjampe.

Plaats. *Haar eige Vaderland is geheel Indien buiten de Ganges, inzonderheid Cambodja, Kautſchi, en de Zuiderdeelen van China, van waar ze door de Chineſen in Java en andere plaatſen daar zy wonen, gebragt is, voor 't jaar 1650 was hy weinig bekent in Amboina, tot dat een Chinees Kapitein alhier woonagtig, dezelve hier ingebragt heeft, houdende dezelve zo dier en beſloten, dat hy een heining om de ſtok maakte, dog nu is ze zo wel op Java als in Amboina, dusdanig vermenigvuldigt, dat men ze voor een Inlants plant houden zoude; ik ben verwondert, dat zo een ſchoone bloem nog niet in Europa gebragt is, die ze ligt voortteelt door 't zaat.*

Gebruik. *Zy was eertyts in groote agting, en de Chineſen maakten 'er veel werks van, eer ze zo gemeen wierd: zy dient niet alleen tot een uitſtekent vercierſel van de hoven, maar de bloem werd ook gebruikt op Bruiloften en alle ſolemnele Maaltyden, met de geheele troſſen werden beſtoken alle de feeſtbogen, bruids kooyen, kranſen, gebrade koſt en banketwerk op de tafels, by begraaffeniſſe van kinderen en jonge lieden moeten ze ook dienen. In de Medicynen heeft ze nog geen zonderling gebruik, want veele ſchryven haar een ſchadelyke eigenſchap toe, ja men zegt, dat de vrouwtjens in Ceylon de mannen weten te vergeven met de wortelen van deeze ſtruik, dat ze door een quynende ziekte allengskens uitteren: ik kan 'er nog geen groot geloof in ſtellen, om dat ik gezien heb, hoe niet alleen de vogels Cacatoeas gretig deeze vrugten eten, de boonen uit de houwen pikkende, ook de kleine vogeltjes Cacopit gedurig op deeze bloemen zitten, en den dauw daar uit zuigen, maar ook dat de Inlandtſe meeſtreſſe de wortels met eenige andere dingen gewreven en de kinders ingegeven hebben, die de ſtuipen hadden, en dat met een goed ſucces.*

Soſſera ſeu *Sofra*, in *Adpendice Dodonæi* deſcribitur eſſe frutex tres quatuorve pedes altus, ſtipite erecto & firmo adſurgens, foliaque gerens plurima pinnata, illis Myrti ſimilia, ſed minora, & ſemper virentia, in longis pinnis ſibi invicem obpoſita per paria, ſed non ultra duodecim in una pinna, quæ in una parte ſunt eleganter viridia, in altera magis obſcura, & gravis odoris, quæ ſeſe ſub vesperam contrahunt, & mane iterum explicant.

Ejus flores ſunt crocei, inodori, plurimi ſimul dependentes, multisque ſtaminibus ornati: ſiliquæ ejus ſunt rotundæ, digitum longæ, multisque rotundis & compreſſis fabis ſeu ſeminibus refertæ: ſic quoque deſcribit *Proſper Alpinus Soſſeram* plantam Ægyptiam non ultra ſesquipedem altam, eadem fere gerentem foliola inſtar illorum nempe Myrti, ſed tenuiora, illisque Galegæ ſimillima, ab utraque parte numeroſa, ex lateralibus petiolis ortum ducentia. Ejus florea crocei quoque ſunt, illis Caſſiæ ſimiles & inodori, quos parvæ inſequuntur ſiliquæ, quinque vel ſex oſſicula continentes, illis *Sesban* vel *Fœni Græci* ſimillimæ, hominibus autem noxiæ, immo penitus venenoſæ, ambæ hæ deſcriptiones cum *Criſta pavonis* noſtra adeo conveniunt, ut ejus ſpeciem habeam, niſi illa eſſet *Gallinaria*, quæ fruticoſa eſt herba, non ultra tres pedes alta, infra in libro decimo deſcripta.

Veruſti hujus fruticis trunci cor generant rubens ac durum, ex quo clavi navigiorum formantur, æque ac ex illo *Lolan* ac *Sappan*.

In Rumphii adpendice hæc adnotantur.

In *Hort. Malab. part. 6. fig.* 1. vocatur *Tsjetti mandaru*. Portugallice *Foelha de pavaon*. Belgice *Paauwe ſtaarten*. In ejus vero deſcriptione & figura nullæ obcurrunt ſpinæ, forte quum in illis regionibus nullas gerat, atque juxta *Commelini* adnotationem in iſtud caput, hic frutex in multis quoque Indiæ Occidentalis locis obcurrit.

Tabula Vigeſima

Ramum exhibet fruticis, qui *Criſta pavonis* vulgo vocatur.

OBSERVATIO.

Elegans hic frutex in plurimis jam Europæorum libris obcurrit deſcriptus vel ſaltem commemoratus, eſtque Criſta pavonis flore elegantiſſimo variegato *Theſ. Zeyl. pag.* 79. & frutex Pavoninus ſive Criſta pavonis *Breynii Centur. pag.* 61. quæ porro in ejus *Prodr.* 2. *pag.* 37. vocatur Criſta pavonis, Coronillæ folio, prima, ſive floribus ſpicatis, ampliſſimis, ex aureo & coccineo variegatis, ſiliqua Piſi. Varia inſuper ſortitus fuit hic frutex nomina, vocatur enim a *Tournef.* Poinciana flore pulcherrimo. a *Linnæo* in *H. Cliffort. pag.* 158. Poinciana foliis duplicato-pinnatis, foliolis obpoſitis, oblongo-ovalibus, caule inermi, ut & in *Royeni fl. Leid. Prodr. pag.* 466. eſtque Sena ſpuria arborea, ſpinoſa, foliis alatis, ramoſis, ſeu decompoſitis, flore ex luteo & rubro ſpecioſo *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 149. & *Hiſt. Jam. part.* 2. *pag.* 49. ad Coluteas porro ab *Hermanno* in *Muſ. Zeyl.* ad Acacias a *Plukn.* ad Erythroxyla itidem ab *Herman.* in *Par. Bat. Pr.* relatus fuit hic frutex, quæ denominationes latius in *Theſ. noſtro Zeylanico loc. cit.* poſſunt examinari.

Soſſera *of* Sofra *werdt in de* Adpendix *van* Dodonæus *beſchreven te zyn een heeſteragtig gewas, drie en vier voeten hoog, met een regte ſtyve ſteel, zeer getakt met bladeren als die van Myrtus, maar kleinder, altyt groen, aan lange ribben tegen den anderen overgevoegt, altyt paar in 't getal, dog niet meer dan twaalf aan een ribbe, aan d'eene zyde ſchoon groen, aan d'andere donkerder, en zwaar van reuk, haar des avonds intrekkende en des morgens wederom ontluikende.*

De bloemen zyn ſaffraan-geel, zonder reuk, veel by een hangende met veele draatjes verciert, de houwen zyn rond, een vinger lang, met veele ronde wat ingeduwde zaden: Zo beſchryft ook Proſper Alpinus Soſſera *een Egiptiſche plant, dog niet boven anderhalf voet hoog, ſchier met diergelyke bladeren, te weten als Myrtus-lof, dog dunder, de Galega allergelykſt, veele in 't getal aan beide zyde van de zydeſteelkens waſſende; de bloemen zyn Saffraan-geel. Die van de Caſſieboom gelyk, zonder reuk, daar kleine houwkens navolgen, vyf a ſes zadekens hebbende, die van* Sesban *of* Fœnum Græcum *heel gelyk, dog de menſchen ſchadelyk, ja heel venynig: deeze beide beſchryvingen komen met onze* Criſta pavonis *zo na overeen, dat ik ze voor mede-zoorten daar van houde, of het moeſte de* Gallinaria *zyn, een heeſteragtig kruit, niet boven drie voeten hoog, hier naar in 't tiende Boek beſchreven.*

De oude ſtammen krygen een hard en roodagtig hert, waar uit men nagels maakt tot vaartuigen, zo wel als uit dat van Lolan *of* Sappanhout.

Dit wert aangetekent in het byvoegzel van Rumphius.

In het ſeſde deel fig. 1. *van de* Hortus Malabar. *wert ze genaamt* Tsjetti manduri. *In 't Portugees* Foelha de pavaon. *Op 't Duits* Paauw-ſtaarten. *Dog in deszelfs beſchryving en figuur zyn geen doornen, mogelyk dat ze in die landen die niet dragen, en volgens de aantekening van de Heer* Commelin *op dat Hoofdſtuk, zoude deeze ſtruik mede in veel plaatſen van Weſtindie gevonden werden.*

De Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, die in 't gemeen *Paauwe-kuif* genaamt wert.

AANMERKING.

Deeze fraaije heeſter is thans in veele Europiſche boeken al beſchreven, ofte ten minſte vermeldt, en is de Paauwe kuif met een zeer ſchoone bonte gecouleurde bloem, van ons in de *Theſ. Zeyl. pag.* 79. genaamt, en de Paauwe-ſtruik ofte de Paauwe-kuif van *Breyne* in zyn *Centur. pag.* 61, welke verders in zyn tweede *Prodr. pag.* 37. genaamt wert Paauwe-kuif, met het bladt van de Coronilla, de eerſte, ofte met wyde fraaije bloemen uit geel en hoogrood gecouleurt, met een houwe als van een Peul. Deeze ſtruik heeft daar en boven nog veelderhande benamingen, want ze wert van *Tournefort* genaamt Poinciana met een zeer ſchoone bloem, van *Linnæus* in de *Hortus Cliffort. pag.* 158. Poinciana met dubbelde gevleugelde bladen, die tegens elkander overſtaan, en lankwerpig ovaal zyn, met een ſteel zonder doornen, als mede van de Hr. *van Royen* in zyn *Prodr. fl. Leidenſ. pag.* 466. en is de baſtaart Senne-boom, doornagtig, met gevleugelde en getakte bladen, uit tien aan weerzyde t'zamengeſtelt, met een ſchoone bloem uit rood en geel gemengt, van *Sloan.* in de *Cataloge van de Jamaice gewaſſen*, *pag.* 149. en in zyn hiſtorie tweede deel *pag.* 49. Deeze ſtruik is verders tot de Coluteas gebragt, van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl.* tot de Acacias van *Plukenet.* en tot de Erythroxyla van *Herman* in *Par. Bat. Pr.*, welke benamingen wyders kunnen nagezien werden in onze *Theſaur. Zeylan.* op de aangehaalde plaats.

Digitized by Google

CAPUT VIGESIMUM QUINTUM.

Lignum Sappan. Caju Sappan.

Planta, quæ Lignum Sappanum ſubpeditat, in quibusdam locis in vulgarem excreſcit arborem, in quibusdam, uti in hiſce inſulis, fruteſcit, craſſitiem habens erum, variis adſurgens ſtipitibus, ejus vero truncus primarius cum radice in terra decumbit, ſtipites hi majoresque rami ſpinis undique craſſis armati ſunt inſtar Roſæ ſilveſtris Eglanteriæ dictæ. Quævis ſpina prolongata eſt quaſi verruca, in acutum ſeſe determinans apicem, quæ in vetuſtisſimis truncis plerumque decidit, ſuperflua tantum verruca, ita ut hic frutex in juventute ſua tactum neget, quin lædat, ejus porro rachides, pinnæ folia gerentes, ac ipſa foliola cum præcedente *Criſta pavonis* maxime conveniunt, rachides enim binæ ſibi oppoſitæ ſunt regulari ordine locatæ, uti & pinnæ, ac foliola.

Hujus folia majora ſunt illis *Criſtæ pavonis*, digiti articulum circiter longa & digitum lata, oblongo quadragona, excepto quod unus inferiorum angulorum promineat, ſuperne ex nigro viridia & ſplendentia, inferne flaveſcentia ſeu gilva, adeoque adunata, ut unita videantur, nunquam vero tam ample extenduntur, quam illa *Criſtæ pavonis*, ſed parum connivent, & poſt ſolis occaſum ſuperius ſeſe contrahunt & claudunt, quod poſt meridiem etiam præſtant, quum ipſorum ramulus abrumpatur, ita ut nulla arte vel vi aperta ſervari poſſint, ne quidem poſt quadrantem horæ partem: in inferioribus pinnis octo novemque, in mediis quindecim, in ſuperioribus decem ac duodecim foliorum paria obſervantur ſemper oppoſita, nullo inpari, ubi vero pinnæ in rachidibus concurrunt, binæ ſunt ſpinæ incurvæ ſeu hamatæ, in reliquis vero nullæ.

Racemus florifer eſt uti in *Criſta pavonis*, ſeu paulo brevior, ejus vero flos aliam obtinet formam, inſtar illius nempe *Geniſtæ* vel *Violæ* majoris, ex octo novemque petalis flavis conſtans, quorum quatuor exteriora minora, reliqua majora ſunt, rotunda, parumque concava, uti in Ranunculi floribus, præter hæc minimum conſpicitur foliolum linguæforme, luteum, ſtriisque rubris variegatum, ac ſurſum elevatum, quod medio tuberculo ſeu germini arcte adcumbit, ex alba lanugine compoſitum, & in alba ſtaminula explicatur, antheras nigras gerentia, ac ſimul cornu incurvum repræſentant, ſub veſperam gratum fundunt odorem, illi Leucoji ſimilem, ſed debiliorem.

Flores inſequuntur ſiliquæ latæ, vix digitum longæ, ſesqui pollicem latæ, glabræ, duriſſimæ, in aduncum apicem ſeſe determinantes, ex fuſco nigricantes, maturæ, vi autem aperiendæ ſunt, intusque continent binas tresve planas fabas, uti in *Criſta pavonis* fuit dictum, ſed magis ublongas, quarum quædam inſtar burſæ trigonæ ſunt, aliæ quadragonæ, duræ, glabræ, & obſcure hepatici coloris, in medio compreſſæ.

Externum lignum, uti & illud tenerorum truncorum, ex albo flaveſcit, vetuſtorum in medio pallide rubet, tenuibus ex fibris conſtat, durum eſt ac nigrum, Braſiliano ligno ſimillimum, ſed facilius per medium findi poteſt, immo, ſi recens cæſum ſoli exponatur, ſponte fiſſuras agit, in medio autem cor gerit parvum fungoſumque, craſſitiem habens pennæ anſerinæ, & obſcure flavum eſt quo magis ad radicem accedit, vel inferiorem decumbentem truncum, eo magis rubet, ut & circa nodos, in veris enim ramis fere flaveſcit: Hoc lignum nullum perſiſtentem habet colorem, in diu cæſis enim fruſtis ex rubro flaveſcit inſtar croci rubentis, externe penitus nigrum, ita ut verum Ebenum quis putaret eſſe, quem colorem potiſſimum contrahit, quum navibus inponatur, quod enim per mare non transvehitur, interne pallide rubrum, & externe obſcure rubentem ſervat colorem, ſaltem quantum in Amboinenſi potuerim obſervare, vetuſtiſſima quoque ſegmenta circa truncum & radicem, quæ plerumque foveis & nodis excavata ſunt, interne rubrum perdunt colorem, & intenſe luteſcunt, ſuntque dura, vorticoſaque, nec tincturam exhibent copioſam, unde emortua cenſentur

Radi-

XXV. HOOFDSTUK.

Sappan-hout.

De plant, daar van het Sappan-hout komt, word op zommige plaatſen een middelbare boom, op zommige, gelyk in deeze Eilanden, een ſtruik, in de dikte van een dye, met verſcheide ſtammen opſchietende, met de hooftſtam en de wortel gemeenlyk op de aarde nederleggende, zynde de ſtammen en grootſte takken overal met dikke doornen bezet, gelyk den wilde Rooſelaar of Eglantier. Ieder doorn is een hooge wrat, met een ſcherpe ſpits boven op, dewelke aan de heel oude ſtammen meeſt afvallen, blyvende de wrat alleen ſtaan, zo dat deeze ſtruik in zyn jongheid niet aan te taſten is, zonder zig te bezeren, voorts aan ryskens, bladdragende ribbetjes, en bladeren, heeft hy groote gelykenis met de voorgaande Criſta pavonis, *want de ryskens ſtaan twee en twee tegen malkander in geſchikte order, zo mede ribbekens en bladeren.*

De bladeren zyn grooter dan aan de Criſta pavonis, *ſchaare een lidt van een vinger lang, en een vinger breet, lankwerpig-vierkant, behalven dat de eene van de onderſte hoeken wat uitſpringt, boven zwart-groen en glimmende, van onderen geel-groen of vaal, zo digt aan malkanderen ſtaande, dat ze ſchynen een bladt te maken; zy ſtaan nooit zo wydt open als die van* Criſta pavonis, *maar een weinig toeluikende, en na zonne-ondergang na boven digt toeſluitende, 't welk ze ook doen des middags, als men een takskan afbreekt, zo dat men ze met geen geweld kan open houden, ook niet een quartier uurs na 't afbreken. Aan de agterſte ribbetjes ſtaan agt en negen, aan de middelſte vyftien, aan de voorſte tien en twaalf paren, altyt effen gepaart, en geen alleen vooruit, daar de ribbekens aan de ryskens t'zamen ſtoten, ziet men twee kromme doorntjes of haakjes, en aan de verdere ſteelen geene.*

De bloemdragende tros, is gelyk aan de Criſta pavonis, *of wat korter, maar de bloem van een ander fatſoen; namentlyk, als die van* Geniſta *of een groote* Viole, *met agt of negen geele blaatjes gemaakt, waar van de vier buitenſte kleinder, de vier andere grooter, rond, en wat hol zyn, gelyk aan de bloem van Ranunculus: behalven deeze ziet men nog een kleinder blaatje als een tonkske, mede geel en met roode linien getekent, en opwaarts gebogen, ſtaande digt by het middelſte propje van witte wolagtigheid gemaakt, in witte draatjes eindigende, die zwarte nopjes dragen, en t'zamen een krom hoorntje verbeelden, tegens den avond hebben ze een zoeten reuk, na het* Leucoium *of Muurbloemen trekkende, dog ſlapper.*

Op de bloemen volgen brede houwen, ſchaars een vinger lang, en anderhalf duim breed, glad, zeer hart, met een kromme ſpits, zwart-bruin als ze ryp zyn; men moet ze met geweld afbreken, en daar binnen leggen twee a drie platte boonen, gelyk in de Criſta pavonis *gezegt is, dog langwerpiger, zommige driekantig als een beurſje, zommige vierkantig, voorts hart, glad, en donker leververwig, en in de midden wat ingeduwt.*

Het buitenſte hout, en aan de jonge ſtammen doorgaans, is bleek-wit, aan de oude in de midden ligt-root, ſyndradig, zwart en hart, het Braſilien-hout zeer gelyk, dog laat zig ligter in de lengte ſplyten, ja als het verſch gekapt in de zon gelegt werd, ſplyt het van zelfs, en in de midden heeft het een klein voos hert, zo dik als een Ganſe ſchaft, en donker-geel, hoe nader aan de wortel, of den onderſte kruipende ſtam, hoe rooder het valt, als mede omtrent de knoeſten, want in de regte takken is 't ſchier geel. Dit hout heeft geen beſtendige couleur, want in de lang gekapte ſtukken is het uit den roode na 't geele trekkende, als root ſaffraan, en van buiten gantſch zwart, zo dat men het voor Ebben-hout zoude aanzien, welke couleur hem meeſt overkomt, als het in de ſchepen geladen word, want dat nooit over zee komt, behout van binnen een ligte-roode, en van buiten een donker-roode couleur: immers zo als ik aan 't Amboinſe gemerkt heb, zo verliezen ook de geheel oude ſtukken, die omtrent de ſtam en aan de wortel ſtaan, en gemeenlyk vol kuilen en knoeſten zyn, hare roode couleur van binnen, en worden hoog-geel, hart, en werrig, dog niet veel verwe van hun gevende, daarom men ze voor verſtorven houd.

De

Radices craſſiſſimæ interne eleganter rubrum gerunt lignum, tingendo aptiſſimum, non autem ſunt copioſæ, quum ſint breves, ac mox albeſcant, nec etiam multum eradicantur ob magnum laborem, quum in locis plerumque creſcant ſaxoſis. Recens cæſarum vel elaboratarum odor eſt inſtar florum, ſique pingula ſint fruſta, circa nodos aromaticus inſtar Agallochi, maſticati ligni ſapor eſt dulceſcens inſtar Braſiliani ligni, ſpumamque inficit colore ex rubro purpuraſcente.

Hujus itaque fruticis cor, ſive rubrum ſive intenſe luteum, proprie eſt *Lignum Sappanum* dictum, quo mercatura exercetur, quum tingendo ſit aptum, quidam binas hujus ligni putant eſſe ſpecies, quarum prima eſt fruteſcens ac ſemi prorepens, varios emittens rectos ſtipites, ad diſtantiam quandam terræ incumbentes, qualis eſt vulgaris Amboinenſis & Bunenſis frutex, altera ſpecies erecta eſt arbor, cujus truncus viri craſſitiem habet, non autem alta eſt, inſtar Sianenſis & aliquando etiam Bimenſis, ſi ſatis diu ſuæ committatur naturæ, montes amat ſaxoſos, non autem nimis frigidos, magnumque obcupat locum iſtis in regionibus, in quibus ſponte creſcit: Optimum vero cædendi lignum hoc tempus eſt, quum adeo ſit vetuſtum, ut plurimas ſuas dimittat rachides ac folia, nec multæ ſpinulæ in iſtis verrucis conſpiciantur.

Nomen. Latine *Lignum Sappanum*, Belgice *Sappanhout*, Malaice *Cajo Sappan*, Bimaice *Supan*, Macaſſarice & Boetice *Sapa*, Javanice *Tjetsjang* & *Sutjang*, Baleyice *Tjang*, Ternatice *Sunia* & *Sunya*, Tidorice *Roro*, Amboinice *Lolan*, Sinice *Sobde*, Bengalice *Ruſſok*: Vox *Sappan* derivari poteſt ab Arabico *Navarcha* Naupegus, quia illi opus habent hoc ligno ad extruendum navium genus, unde & Malaicum *Sampan* deducitur, quod ſignificat cymbam exornatoriam, Ternatinum vero *Sunya* deſcendit aut ab Arabico *Serlyn* acutus ob multitudinem aculeorum, aut ab Hebræo *Sene* Rubus, unde & Latine *Sentis*, quia frutex hic horridum efficit *Senticetum*.

Locus. Primaria ejus Patria eſt Siama, atque ipſi vicina Chompaa, quæ optimum exhibet lignum, quum maximum & craſſiſſimum ſit, quum ejus ſegmenta ſeu phalangæ veri cordis crus craſſæ ſint, duodecim ac quindecim pedes longæ, hodie autem a Malayenſibus præfertur illud, quod ex Manilhis defertur, ipſi proxime adcedit Bunayenſe, in tota Cumbawa inſula creſcens, cujus ſegmenta vix pedem ac plerumque brachium modo craſſa ſunt, ac longitudinem vulgaris ligonis obtinent, porro quoque obcurrit in omnibus Moluccæ inſulis, & Archipellæ, ubique in ſaxoſis montibus, uti & Zeylana, Amboina, & Cerama, non ſponte illud profert, ſed ab incolis per ſemen propagatum in hortis ipſorum ſilveſtribus, ita ut quiſque frutex ſuum habeat dominum ac poſſeſſorem: in deſerta Pulurbuna hodie quoque copioſe obcurrit, dum ibi ſuæ committatur naturæ, uti & in Sinenſium inſula Ayiuana, quæ potiſſimum a Sinenſibus inhabitatur Banditis.

Uſus. Plurimum uſum præbet Sappanum lignum ad rubrum colorem tingendum, quem in finem non tantum per totam Indiam ſed etiam uſque in Europam defertur; ejus fruſta enim in aqua per noctem macerata, & modo ebullita læte rubrum ſeu roſeum exhibent colorem, cum alumine autem, aliiſve lignis ac foliis eandem virtutem habentibus, fortius cocta obſcure rubrum inſtar Rubiæ tingunt colorem, quem in finem in Europæorum ergaſtulis ſecantur, & ad coctionem præparantur, quod tinctoribus committimus.

Harum inſularum incolæ rubrum volentes tingere colorem, ramenta ejus in aqua ebulliunt cum foliis & cortice arboris *Leba*, ac radicibus *Bancudi*, quæ utræque in prioribus libris deſcriptæ ſunt, inter coquendum addentes granula quædam integræ Oryzæ ſeu Pady, ſique ejus gluma deſquametur, ſufficiens cenſetur coctio, tum fruſtulum contuſi aluminis tincturæ injiciunt, ac lintea tingenda leviter adhuc ebulliunt, huic autem operi non omne alumen conducit, ſed quod parum rubet, atque hinc *Dawas lolang* vocatur, uti alumen album *Dawas cutrang* dicitur, quod ad luteum colorem tingendum cum eodem adhibetur ligno: Vulgatiſſimus autem tingendi mos eſt cum ligno Lolan, Lehæ folus, & alumine, ſi vero in-

De dikſte wortelen hebben van binnen ook een ſchoon root hout, tot verwen zeer dienſtig; maar dit is niet veel, want zy zyn kort, daar onder ſtraks wit, en men kapt ze niet geern uit, wegens de groote moeite, als ſtaande gemenelyk in ſteenige plaatſen. De reuk in het verſchgekapte of gewerkte is bloemagtig, en zo het vette ſtukken zyn, omtrent de knoeſten wat ſpeceryagtig, als Agelhout, de ſmaak van het geknouwde is mede zoetagtig, als het Braſiel-hout, en verft het ſpeekſel purper-root.

Zo is dan 't hart van deeze ſtruik, 't zy rood of hooggeel, eigentlyk het geen men Sappan-hout *noemt, en waar mede men koopmanſchap dryft, als zynde tot verwen dienſtig: zommige maken twee zoorten van Sappanhout, als 't eerſte de ſtruikagtige en half kruipende van verſcheide regte ſtammen, en een ſtuk weegs op de aarde leggende, gelyk het gemeene Amboinſe en Bimaſe is: het ander werd een regte boom, de ſtam een man dik, dog niet hoog, gelyk de Siamſe, en ook zomtyts het Bimaſe, als zy het lang genoeg ſtaan laten. Het waſt gaarn op het gebergte, daar het zeer ſteenagtig, en egter niet al te kout is, beſtaande een groote plaats op zig zelven in de landen daar het van zelfs waſt. De regte tyd, om het rype hout te kappen, is, als het zo out geworden is, dat de meeſte takjes en bladeren afvallen, en men ook niet veel doorntjes meer ziet op voornoemde wratten.*

Naam. *In 't Latyn* Lignum Sappanum, *op Bengalen* Sappan-hout, *op 't Maleits* Cajo Sappan, *op 't Bimas* Supan, *op 't Macaſſaars en Boetois* Sapa, *op 't Javaans* Tsjetsjang *en* Sutjang, *op 't Baleits* Tjang, *op 't Ternataans* Sunia *en* Sunya, *op 't Tidorees* Roro, *op 't Amboins* Lolan, *op 't Chinees* Sobde, *op 't Bengaals* Ruſſok. *Het woort* Sappan *kan afgeleit werden van het Arabiſch Navarcha, een Scheepstimmerman, om dat ze dit hout nodig hebben tot het maken van ſcheepen, waar van het Maleitſche* Sampan *afſtamt, het geen betekent een opgeſchikte ſchuite; en het Ternataanſche* Sunya *komt af van het Arabiſche* Serlyn *ſcherp, om de veelte der doornen, of van het Hebreeuwſche* Sene *rubus, waar van het Latynſche* Sentis, *om dat deeze ſtruik een verſchrikkelyke doornboſch maakt.*

Plaats. *Zyn eerſte Vaderlant is Siam, en het naburige Chompaa, 't welk men voor het beſte houd, gelyk het ook het grootſte en dikſte is, zynde de mooten van het zuiver hert wel een dye dik, twaalf en vyftien voeten lang: hedendaags egter werd by de Maleyers gepreferéert 't geen uit de Manilhas komt, de naaſte pryt houd de Bimaſe, op het geheele Eiland Cumbawa waſſende, welker mooten ſchaars een been, en gemeenlyk maar een arm dik zyn, in de lengte van een gemene handſpaak: voorts vint men het verſpreit in alle Eilanden van den Molukſen Archipell overal op ſteenagtige bergen, als mede op Ceylon, Amboina, en Ceram, dog nergens in 't wild, maar van de Inlanders door zaat geplant in hare Bergtuinen; zo dat ieder ſtruik zyn eigenaar heeft, op het verlatene Pulurbun vint men het hedendaags ook veel, dewyl het aldaar goede ruſt heeft, als mede in het Chineeſe Eiland Ayuan, meeſt van Chineeſe Banditen bewoont.*

Gebruik. *Het meeſte gebruik van het Sappan-hout is tot het rood verwen, tot welken einde het niet alleen door geheel Indien maar ook tot in Europa vervoert wert: de ſpaanders een nagt in water geweekt, en ſlegts opgekookt, geven een ligt-roode of Rooſe-couleur, maar met aluin of andere bladeren en houten, die dezelve kragt hebben, harder opgekookt, verwen Craprood, werdende ten dien einde in de Europiſche Rasphuizen gezaagt, en tot het koken geprepareert, 't welk wy de Verwers bevolen laten.*

De Inlanders deezer Eilanden willende rood verwen, koken de ſpaanders in 't water, met de bladeren en ſchorſe van den boom Leha, *en de wortelen van* Bancudus, *beide in de vorige boeken beſchreven; in 't koken ſmyt men eenige korls ongepelde ryſt of pady, en als des zelfs holſter afgaat, zo houd men het voor genoeg gekookt, als dan doen ze een klompje geſtote aluin daar in, en het linnen, dat ze verwen willen, nog eens zoetjes opkokende; hier toe houd men ook niet allerhande aluin dienſtig, maar dat wat root ziet, en daarom* Dawas lolang *genaamt wert, gelyk men het wit aluin* Dawas cutrang *noemt, en tot het geel verwen met het zelve hout gebruikt; de gemeenſte manier is het Lolan-hout, met de Leha-bladeren en aluin alleen, maar als zy het hoog-rood willen hebben,*

tenſe rubrum requirant colorem, qualem Amboinenſes multum expetunt, præter *Bancudi* radices addunt corticem *Mangii minoris*, *Palun* dicti.

Cum Guajavi foliis colorem adquirunt ex fuſco fere rubentum, ſi lintea nigra ita præparata velint, ut ex purpureo ſimul ſplendeant colore, tum in Lolan & aluminis aqua intinguntur: Ciſtiarii elaboratum Ebenum hujus decocto inungunt, quod inde purpureum ſimul adquirit ſplendorem, omne vero, quod Sappano tinctum eſt ligno, ab aceto, Limonum ſucco, ſimilibusque acidis liquoribus arcendum eſt, ab iis enim color perditur, degeneratque in inelegantem luteum, contra, ſi calce oblinatur, eleganter purpureum contrahit colorem, quo experimento tentamen omnium rerum inſtituitur, & tentatur an aliquid aliud rubrum ipſi ſit junctum pigmentum: hoc quoque diſtingui poteſt Sappanum lignum ab aliis rubris lignis, uti Lingoa & Sandalo, ſi calcis quædam portio madida ipſi inlinatur, nullum enim aliud lignum inde purpureum adquirit colorem. Inter Sappani ligna quoque bonum a pravo hac re diſtingui poteſt, pravum enim ſeu emortuum vix tincturam adtrahet, quo enim magis purpuraſcit ſeu ejus tinctura ſit purpureo proxima, eo melius lignum eſt, ex hoc quoque atramentum rubrum coqui poteſt, quod eundem fere præbet colorem ac Braſiliani ligni, parumque calcis additum purpuraſcentem exhibet colorem, major autem calcis quantitas purpuream efficit tincturam; alumen vero primæ mixturæ non addendum eſt, ſed tamdiu exſpectandum, donec ſemel ebulliverit; gummata autem non fert, quin ſeparetur, quique experimentum inſtituere velit, ſine dubio cum creta & calce elegantem Laccæ colorem inde excoquet, uti Sinenſes papyrum ſuum tali tinctura eleganti & læte rubro colore obducere norunt: Comperi Amboinenſe lignum in parva Cerama & Tapia productum meliorem exhibere tincturam quam Bimaſenſe, excepto quod hoc ſit tenue & tenerum, navigiis inſuper inficiatur.

Alter non minus utilis ejus uſus eſt, quod ex illo cunei ſeu clavi formentur, quibus navigiorum parietes ac reliquæ partes in exſtructione ipſorum connectuntur, quod naupegi noſtrates cum ferreis clavis peragunt, hoc enim lignum non modo durum ac firmum eſt, quod acuminatum alia facile penetrat per ligna, ſed in aqua inſuper marina quam maxime durabile eſt, atque hinc cuncta dura ligna, ex quibus ſimiles formantur clavi lignei, apud Amboinenſes *Lolan*, apud Ternatenſes *Suniba* vocantur, qualia in Amboina ſunt *Lolan-key*, & *Lolan waran*, ſic quoque in Ternata tres *Suniba* ſpecies ſunt, quarum prima *Suniba garo* eſt genuina, mox deſcripta, atque ſic cognominata, quum ſit odorata inſtar *Garo*, ſeu *Agallochi*, ſecunda eſt *Suniba laut*, quæ eſt ſubſequens *Anticholerica*; tertia eſt *Suniba furi* ſeu *Suniba ſilveſtris*, quæ ingens eſt, & erecta arbor, corticem gerens glabrum, ac folia Guajavi, cujus lignum internum eſt durum, ſolidum, & grave, coloris ex luteo rubri cum venis nigricantibus.

Lolani craſſiſſima ſegmenta ciſtiariis & tornionibus venduntur, qui ex illis elegantiſſima tabulata ciſtarum & ſcriniorum formant, ut & tota ſedilia, quum vero vivacem illum rubrum colorem non diu ſervat hoc lignum, hinc plerumque tenui calcea aqua inungitur, qua purpureum ac ſenſim fuſcum contrahit colorem; qui autem adcuratam & politam requirunt tincturam, curam gerunt, ut lignum non coquatur niſi ſereno & pacato aëre, pluvioſis enim diebus ſi hoc fiat, color eſt quaſi mortuus nec ſplendens, conbuſtum hoc lignum elegantem albumque exhibet cinerem, nullum autem lixivium ex hoc componendum eſt, in quo lintea alba eluuntur, quum inde rubeſcant, nulli etiam hujus ligni carbones ſub cucuma deponendi ſunt, in qua aquam potus Thee coquere velimus, quum inde rubeſcat, potuique iſti ingratum conciliet colorem.

In re Medica ſuum quoque habet uſum, ſi quis enim ſive contuſionibus, ſive lapſu interne ſit læſus, vel congrumatum in corpore habeat ſanguinem, huic propinandum eſt decoctum ex binis hujus ligni partibus, & una parte octavæ arundinum ſpeciei *Bulu ſwangi* dictæ, præparatum, hoc enim adtenuat ſanguinem, atque per urinas vel alias evacuat vias, cum ſolo etiam Sappano ligno hoc fieri poteſt, quod ſæpius in Amboina cum ſucceſſu fuit inſtitutum.

Ex

gelyk het de Amboineſen veel zoeken, zo doen ze behalven de wortelen van Bancudus *nog daar by de ſchorſe van het* Mangium minus, Palun *genaamt.*

Met bladeren van Cujavoa, *hier van werd de couleur ſchier bruin-rood, als men het zwarte linnen ook wil maken, dat het met een helder purper glimt, zo doopt men het zelve in Lolan-water en aluin: De Kiſtemakers beſtryken ook het uitgewerkte Ebben-hout met deeze afkookzels, 't welk mede daar van een purper-glans krygt; maar alle 't geene, dat met Sappan-hout geverft is, moet men wagten voor Azyn, Limoenſap, en alle zuurte, want daar door verſchiet de couleur, en word lelyk-geel, daar en tegen als men het beſtrykt met kalk, zo word het ſchoon purper, 't welk de proef is van alle dingen met dit hout, of iets anders rood geverft: hier mede kan men ook het Sappan-hout van ander rood hout, als Lingo en Sandelhout onderſcheiden, als men wat nat gemaakte kalk daar op ſmeert, want geen ander hout zal purper daar van worden; onder het Sappan zelfs kan men het quade van het goede hier door onderſcheiden. Want het quade of beſtorvene neemt deeze tincture qualyk aan, want hoe hooger peers, en nader na 't purper, dat de tincture word, hoe beter het hout is: men kan 'er ook roode inkt uit kooken, die ſchier dezelfſte couleur heeſe, als het Braſilien-hout, en een weinig kalk daar in gedaan, maakt ze purper, en wat meer kalk, maakt ze peers; de aluin moet men in 't eerſte niet daar by doen, maar wagten tot dat het eens opgekookt is. Gom wil ze niet verdragen, want daar van ſchift zy, en die het onderzoeken wil, zal met kryt of kalk buiten twyffel ſchoone Lacca-verwe daar van konnen koken, gelyk de Chineeſen haar papier ſchoon blyde-rood daar mede weten te verwen. Ik heb bevonden, dat het Amboinſe op klein Ceram, en in de Tapie gewaſſen, beter verfde dan het Bimaſe, het welk behalven dat het jong en dun, ook in de ſcheeps-ruimen dikwils geinfecteert is.*

Het tweede niet min nodig gebruik is, dat men daar uit de houte nagels of pennen maakt, waar mede men in 't opbouwen van ſcheepen, galyen, en ſapans de berderen aan malkanderen hegt, en al 't geen onze Timmerluiden met yſere nagels doen, want het niet alleen een hart en ſtyf hout is, 't welk toegeſpitſt door andere houten dringt, maar ook in zout water durabel is. Hier van werden alle andere harde houten, waar van men diergelyke houte nagels maakt, by de Amboineſen Lolan, *en by de Ternatanen* Suniha *genaamt, als daar zyn in Ambon* Lolankey *en* Lolan waran, *en zo hebben zy in Ternaten mede driederlei* Suniha. *Eerſt* Suniha garo *is het eigentlyke, zo even beſchreven, en zo bygenaamt, om dat het welriekend is als* Gara *of* Agelhout. 2. Suniha laut, *is de volgende* Antichulerica. 3. Suniha furu *of* wilt Suniha, *zynde een groote regte boom, met een gladde ſchorſe, de bladeren als Cujavus, binnen met een hard, digt, en zwaar hout, van couleur tuſſchen het hoog-geel en rood, met zwarte aderen gemengt.*

De dikſte ſtukken van Lolan *werden aan de Kiſtemakers en Draaijers verkogt, die daar van fraaije lyſten aan kiſten en kaſſen, en door het draaijen geheele ſtoelen maken, dog dewyl het de levendigen roodigheid niet lang behout, zo werd het gemeenlyk met een dun kalkwater overſtreeken, waar door het purper en met 'er tyd bruin werd: die in het verwen curieus willen zyn, gebieden dat men 't hout niet koken zal, dan by klaar en ſtil weer, want by regenagtige dagen werd de couleur droevig; van dit gebrande hout komt een ſchoone witte aſch, maar men moet 'er geen loog af maken, want het witte linnen daar in gewaſſen, werd roodagtig, ook moet men geen kolen van dit hout onder de thee-ketel doen, want het water daar over warm gemaakt, werd roodagtig, en maakt de thee ongezien.*

In de Medicynen heeft ze ook zyn gebruik, want zo iemant door ſtoten of vallen binnens lyfs zig bezeert, of eenig geronnen bloed heeft, dien zal men te drinken geven de afkookzels van twee deelen deezes houts, en een deel van de agtſte zoort Bamboeſen, Bulu ſwangi *genaamt, want dit verdunt het bloet, en doet het door den uryn of elders loſſen: men mag het ook met enkeld Sappan-hout doen, gelyk veelmaals in Amboina geëxperimenteert is.*

Uit

Ex *Gulielmi Piſonis* ſcriptis, ejusque *Libr.* 4. *Cap.* 25. adparet, lignum hoc *Sappanum* multum convenire cum Braſiliano ligno Portugallis *Pao de Braſil* dicto, Braſilienſibus *Ibira pitanga* vocato, dicit enim, arborem eſſe ſpinoſiſſimam, folia gerentem parva, firma, & ſplendentia inſtar Buxi, cujus flores flaveſcunt & odorati ſunt, fructus vero ejus ſunt quodammodo diverſi, ſunt enim ſiliquæ planæ, obſcure fuſcæ, & hirtæ, fabas continentes quasdam rubras, duras, & ſplendentes. Ex tota hac arbore unum modo cor conligi poteſt pedem craſſum, quod genuinum eſt *Braſilianum lignum*, atque ad tingendum rubrum colorem adhiberi poteſt, eſtque in re medica refrigerantis virtutis, unde in febribus & inflammatis oculis conducit, quem in finem in India Orientali *Sandalum rubrum* adhibere volunt, ſed haud felici cum ſucceſſu ob rationes libro ſecundo datas.

Joh. Bauhinus Libr. 4. *Cap.* 37. adnotat, Oneſicritum elegans rubrumque lignum ex inſula Taprobana ſecum duxiſſe ad Alexandrum Magnum, idemque *Bauhinus* putat, hoc fuiſſe Braſilianum lignum, vero ſimilius autem eſt, hoc fuiſſe Sappanum lignum, quod copioſe creſcit in inſula Zeylana ab Alexandri populo pro Taprobana habita, quam alii vero putant fuiſſe Sumatram.

In Rumphii adpendice hæc addita ſunt.

In *Hort. Malab. part.* 6. *fig.* 2. Malabarice vocatur *Tsjampangam*, Portugallice *Pao de Sappan.* Belgice *Rasphout* & *Sappanhout*, cujus deſcriptio cum noſtra convenit, tingendi vero mos hic alio inſtituitur modo. *Commelinus* vero & *Bauhinus*, putant ſpeciem eſſe *ligni Braſiliani*, quod ſupra in textu jam memoratum eſt, Cl. autem *Pauli Hermanni* hoc tempore Profeſſoris Botanices Leidæ ſententia melius quadrat cum forma & natura fruticis, qui illum *Acaciam Tinctoriam* vocat, ſic quoque illud comparavi cum fruſto ligni banchlnalis mihi ex Hollandia transmiſſi, quod ex inſulis Occidentalibus defertur, & in Hollandia ad tingendum quoque adhibetur, quodque comperi ſubſtantia, colore, aliisque qualitatibus proxime convenire cum noſtro ligno *Sappana.*

Tabula Vigeſima Prima

Ramum exhibet arboris, cujus *Lignum Sappanum* eſt verum.

Ubi litt. A. ejus *ſiliquam planam*, & B. B. *oſſicula* denotant.

OBSERVATIO.

Juxta *Cl. Hermannum* hanc arborem ad Acacias retuli in *Theſ. Zeyl. pag.* 3. quæ *Hermanno* in *Muſ. Zeyl. pag.* 42. vocatur Acacia major, tinctoria, Zeylanica, *Panſapan* dicta, eſtque Erythroxylum, ſeu lignum rubrum, Indicum, ſpinoſiſſimum, Coluteæ foliis, floribus luteis, ſiliquis maximis *Par. Bat. pr. pag.* 332. & Acacia glorioſa, Zeylanica, tinctoria, amplioribus foliis ſpinoſa *Plukn. Almag. pag.* 5. & Criſta Pavonis Coronillæ foliis ſecunda, ſive Tinctoria Indica, flore luteo racemoſo minore, ſiliqua latiſſima glabra, lignum rubrum *Sappan* dictum ferens *Breyn. Prodr.* 2 *pag.* 37. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

Uit de ſchriften van Guilielmus Piſo Libr. 4. Cap. 25. *blykt, dat ons* Sappan-hout *groote overeenkomſt heeft met het Braſilien-hout, in 't Portugees* Pao de Braſil, *op Braſiliaans* Ibira pitanga *genaamt, want hy zegt, dat het een zeer doornagtige boom zy, met kleine, ſtyve, en blinkende bladeren, als de Buksboom, met geele en welriekende bloemen, dog de vrugten verſchillen wat, dewelke aan 't Braſilien-hout platte, donker-bruine, en ſteekelyke houwen zyn, binnen met eenige roode, harde, en blinkende boonen. Uit een geheele boom kan men maar 't hert, een been dik hebben, 't welk het regte* Braſilien-hout *is, dat men tot het roodverwen gebruikt, en in de medicyne bevonden werd van een verkoelende kragt te zyn, dienhalven in koortſen en verhitte ogen dienſtig, waar toe men in Ooſtindien het* roode Zandel-hout *gebruiken wil, dog met ſlegt ſucces, om reden als in 't tweede boek gezegt is.*

Johan Bauhinus Libr. 4. Cap. 37. *telkent aan, dat Oneſicritus wel en ſchoon rood hout uit het Eiland Taprobana met zig gebragt heeft tot Alexander Magnus.* Bauhinus *meent, dat dit het Braſilien-hout geweeſt is, maar waarſchynelyker is het Sappan-hout geweeſt, het welk overvloedig groeit op Ceylon by Alexanders luiden voor Taprobana gehouden, het welk andere voor Sumatra nemen.*

In het aanhangzel van Rumphius wert dit 'er bygedaan.

In het ſesde deel fig. 2. *van de* Hortus Malab. *wert het genaamt op 't Maleits* Tsjampangam, *in 't Portugees* Pao de Sappan, *in 't Duits* Rasphout *en* Sappanhout, *wiens beſchryving met de onze redelyk overeenkomt, dog de manier van verwen is aldaar andert.* Commelin *en* Bauhinus *meenen, dat het een zoort is van* Braſiliaans-hout, *het geen wy boven in de text al vermelt hebben. Dog het gevoelen van de vermaarde* Paulus Herman, *thans Profeſſor in de Kruidkunde tot Leiden, ſtemt beter met de gedaante en natuur van deeze heeſter overeen, welke hy noemt* Acacia tinctoria, *zo heb ik het zelve ook vergeleken met een ſtuk Stokvishout, my uit Holland toegezonden, het geen uit de Weſtindien komt, en in Holland gebruikt wert om te verwen, het geen ik bevonden heb, dat in ſubſtantie, couleur, en andere hoedanigheden het naaſt overeenkomt met ons* Sappan-hout.

De een en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van een boom, welkers hout het opregte *Sappan-hout* is.

Alwaar lett. A. deszelfs *platte houwe*, en B. B. de *zaadkorls* aanwyzen.

AANMERKING.

Volgens den vermaarde *Herman*, heb ik deeze boom tot de Acacias gebragt, in myn *Theſ. Zeyl. pag.* 3. en wert genaamt de groote Ceylonſe Acacia, tot verwen dienſtig, en *Panſapan* genaamt, van *Herman* in zyn *Muſ. Zeyl. pag.* 42. en is de Erythroxylum, ofte het root Ooſtindiſch hout, zeer doornagtig, met de bladen van Colutea, geele bloemen, en zeer groote houwen, in zyn *Par. Bat. Pr. pag.* 332. en de ſchoone Ceylonſche Acacia, tot verwen gebruikelyk, met breder bladeren, en doornagtig, van *Plukn.* in zyn *Almag. pag.* 5. en de Criſta Pavonis de tweede, met bladen van de Coronilla, ofte de Indiſche en verſagtige met een geele kleinder trosagtige bloem, en een brede gladde houw, het roode hout *Sappan* genaamt, voortbrengende, van *Breyne* in zyn tweede *Prodr. pag.* 37. het overige ziet in de *Theſ. Zeyl.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT VIGESIMUM SEXTUM.

Anticholerica. Upas bidji.

A*Nticholerica* quam maxime ſimilis eſt præcedenti *Sappano*, ſed non tam alte creſcit, ad altitudinem nempe vulgaris *Liguſtri*. Ejus truncus brachii & ad ſummum pedis craſſitiem habet, in multos longos & regulares diviſus ramos, qui cortice obducti ſunt glabro, lento, & rotundo, nullis ſpinis vel ſcabritie obſeſſo, quique facile decorticari poteſt uti in Salice. Ejus folia regulari ordine oppoſita ſunt, majora autem illis Sappani, magisque diſtantia, ſeptem, octo, ac novem paria una in racbide cum extremo inpari, ſuntque craſſiuſcula, ſuperne obſcure virentia nec ſplendentia, inferne lanuginoſa & cinerea, oris plerumque deorſum inflexis, ab utraque parte ſubrotunda, binos vix pollices longa, ac ultra unum lata, inferinra autem breviora ſunt, breviſſimis petiolis inſidentia, quæ omnia cum ſuperioribus ramulis lanuginoſa & ad tactum mollia ſunt, ſub noctem deorſum ſeſe claudunt dorſis ſibi incumbentibus, non autem arctiſſime, in majoribus enim rachidibus tantum deorſum inflectuntur & dehiſcunt quaſi, contra poſt meridiem in junioribus rachidibus ſurſum parum quaſi elevantur.

Flores illis *Sappani* quam ſimillimi ſunt, ex quinque flaveſcentibus conſtructi petalis, quorum maximumæ& ſummum retrorſum eſt inflexum, uti in plurimis leguminoſis id obſervatur plantis, bina ſunt lateralia, in quibus bina alia continentur, ac ſimul unum quaſi formant corniculum, ſeu faſciculum includunt, ex quibusdam adunatis ſtaminibus compoſitum.

Fructus ſunt ſiliquæ nodoſæ, ſex novemque pollices longæ, racemoſæ quaſi, ac plures ſimul dependentes, externe lanuginoſæ & griſeæ, ac ſenſim quoque nigricantes, in multos rotundos nodos ſeu iſthmos diviſæ, per anguſta intervalla ſibi adunatæ, in quovis autem nodo officulum continetur inſtar majoris Piſi, obſcure hepati coloris, quædam autem horum ſunt rotunda, quædam parum gibboſa & umbilicata, ſeu hilo notata, inſtar omnium Piſorum, ſaporis fabacei & maxime amaricantis, qui in tota itidem detegitur planta.

Lignnm externe pallide flaveſcit, in medio vetuſtorum truncorum obſcure cinereum ſeu gilvum, ſolidum & durum eſt inſtar *Sappani*, oportet autem, ut trunci ſint pede craſſiores, ſeu inſtar vulgaris arboris, in minoribus enim fruticibus non obſervatur.

Ejus radix eſt rara, ſed longiſſima & profunde terram penetrans, multisque longis fibris inſtar chordarum dependens, peculiaris etiam formæ, externe enim obſcure lutea eſt, nodoſa, ſeu in genicula diviſa, ſquamoſo ac lacerato obducta cortice, interne autem magis flaveſcit quam lignum; ſaporis amaricantis inſtar offiuculorum, virtute pollens medicata: Floret Octobri & Novembri, ejusque ſiliquæ per annum ex ſtipite dependent, officula vero menſibus pluvioſis putreſcunt.

Nomen. Latine *Anticholerica*, juxta Malayenſe *Upas bidji*, ob rationem inferius dandum, item *Lolan pantey.* Ternatice *Suniba laut boubou* & *biberan*, quibusdam *Upas camarungi*, & *Panawa ſoffo*, Bandice *Mattua maſſin*, h. e. Malaice *Ubat roſton*, ſeu ſpecificum contra *Naris polypum*, Amboinice in Hitua *Lolan laynubi*, h. e. Lolan litorea, & *Lolan abuq*, h. e. *Fabacea lolan*, quod cognomen cunctis tribuunt plantis rotundos & fabaceos fructus gerentibus. Uliaſſerice *Ruſſu layn*, & *Luſſu layn* eadem ſignificatione.

Locus. Hic frutex nullibi occurrit niſi in litoribus arenoſis & præruptis, potiſſimum vero in parvis inſulis deſertis ac arenoſis, ubi in mediocres excreſcit arbores, uti præ cæteris reperiuntur tales arbuſculæ in inſulis ante Oſſa hoedi ſitis, ubi hæ adeo ſunt copioſæ & denſæ, ut ipſarum unam, quæ Melawa vocatur, totæ occupent, multum porro occurrit & creſcit in majorem altitudinem in inſulis Moluccis, in Amboina, in inſula Viniſera dicta circa Lieu, in Orientali Omæ litore, in Uliaſſerenſibus inſulis circa Ouwan, in Cerama Orientali, ubi *Caju uda* vocatur, ac porro in aliis arenoſis Javæ & Borneæ inſulis, ubi-

que

XXVI. HOOFDSTUK.

Middel tegens het Bort.

ANticholerica *heeft groote gelykenis met het voorgaande* Sappan-hout, *dog het waſt zo hoog niet, maar als het gemene* Liguſtrum. *De ſtam is een arm of op het meeſte een been dik, in veele lange en geſchikte takken verdeelt, met een effene taaije ronde ſchorſe, zonder eenige doornen of ruigte, en laat zig afſchillen, gelyk aan de wilgen. De bladeren ſtaan ook geſchikt tegen malkander, grooter dan aaa* Sappan-*hout, en wyder van malkander, met zeven, agt, en negen paren, en een alleen voor aan een ryskon, dikagtig, boven donkergroen, en zonder glans, van onderen wolagtig en grys, met de randen gemenelyk wat nederwaarts gekromt, agter en voor rond, ſchaars twee duimen lang, en ruim een breed, dog de agterſte zyn korter, op zeer korte ſteeltjes, aan de ryskens ſtaande, die alle nevens de bovenſte takken wolagtig, en zagt in 't aantaſten zyn, des nagts ſluiten ze haar nederwaarts met de rugge tegen malkanderen, dog niet zeer digt, want aan de oude ryskens ſtaan ze ſlegts nederwaarts gebogen, en gepende, daar en tegen na de middag aan de jonge ryskens luiken ze wat na boven toe.*

De bloemen zyn die van 't Sappan-hout *meeſt gelyk, beſtaande uit vyf ligt-geele blaatjes, waar van het grootſte en bovenſte agterwaarts gebogen is, gelyk meeſt alle bouwen-dragende planten. De andere twee ſtaan ter zyde, bevattende binnen haar nog twee andere, en t'zamen een hoorntje of propje van zommige aan malkander klevende draatjes gemaakt.*

De vrugten zyn knoppige houwen, zes en negen duim lang, met bosjes by malkander hangende, van buiten wolagtig en grys, dog met 'er tyd ook zwartagtig, in veele ronde knobbelen verdeelt, die met ſmalle halſen aan malkander hangen; in ieder knobbel ſteekt een korl als een groote erwete, donker-leververwig, zommige rond, zommige wat builig, met een naveltje, gelyk alle erweten, uit den boonagtigen zeer bitter van ſmaak, dewelke men in de geheele plant gewaar werd.

Het hout is van buiten bleek-geel, in de midden aan de oude ſtammen donker-graauw of muis-verwig, digt en hart als het Sappan-hout, *dog als dan moeten de ſtammen dikker dan een been zyn, of als middelbare boomen, want aan de gemene ſtruiken vint men het niet.*

De wortel is weinig, dog zeer lang, diep, met veele lange veeſelinge in de gedaante van koorden behangen, en voorts van een byzondere gedaante, want van buiten is ze donker-geel, knoppig, of als in leden verdeelt met een ſchubagtige of geſcheurde ſchorſe, binnen geelder als het hout, naaſt de korls bitter van ſmaak, en van een medicinale kragt; het bloeit in October en November, en de houwen blyven wel een jaar aan den ſtok hangen, dog de korls bederven in de regen-maanden.

Naam. *In 't Latyn* Anticholerica, *na 't Maleits* Upas bidji, *om reden als hier na, item* Lolan pantey, *op Ternaten* Suniha laut boubou *en* biberan, *by zommige* Upas camarungi *en* Panawa ſoffo, *op Banda* Mattua maſſin, *dat is in 't Maleits* Ubat roſton, *of tegen-baat tegens* Polipum *der neus, Amboins op Hitu* Lolan laynuhi, *dat is ſtrand-Lolan, en* Lolan ahuq, *dat is* Bone lolan, *welke toenaam zy geven aan alle planten, die ronde en bone-vormige vrugten dragen, in de Uliaſſers* Ruſſu layn *en* Luſſu layn, *met dezelfde beduidenisſe.*

Plaats. *Deeze ſtruik waſt nergens dan op grofzandige ſtranden, en meeſt die ſtyl opiopen of een ſtyle wal hebben, maar alderliefſt op kleine onbewoonde en zandige Eilandekens, daar het middelbare bomen werden, gelyk men onder anderen ziet op de Eilandekens, die voor Aſſa hoedi leggen, daar deeze boompjes zo veel en digt ſtaan, dat ze het eene van dezelve genaamt Melawa, geheel beſtaan; voorts waſt het veel en groot in de Molukſe Eilanden; in Amboina op het Druiven-Eiland omtrent Lieu, gelegen op de Ooſtſtrant van Oma, in de Uliaſſers omtrent Ouw, op Ooſt-Ceram, alwaar het* Caju uda *hiet, en op andere zandige Eilanden meer omtrent*

Java

Digitized by Google

que autem ſumma cum admiratione conſpicitur, arbuſculas tales tam luxurioſe ſua proferre folia, elegantemque exhibere formam in arena tam ſterili ac gracili, in qua levi denudatione radix detegitur, vero ſimile eſt, alimentum ſuum haurire per memoratas iſtas fibrillas ex profundo: natura autem hanc plantam adeo elegantem formavit, ut eleganti ſua forma prætereuntes adliciat, quæ facile tractari poteſt, omnibusque ſuis partibus cuivis ſeſe offert, quietem autem ac ſolitarium quam maxime amat locum, ut ſeparata ſit ab hominibus & animalibus, per oſſicula in hortis & circa ædes plantari & propagari poteſt, ubi autem aërem marinum non habet, gracilis eſt, ac tarde fructus profert.

Uſus. Si hæc planta non adeo eſſet vulgaris, atque ubivis obvia, argento vix ſolvi poſſet ob quotidianum ipſius uſum & auxilium in periculoſis quibusdam morbis, præſertim vero ſpecificum eſt remedium in omni Cholera, & fluxu Cholerico, ad æſtuantem bilem & enormes vomitus ſedandos & ſiſtendos, unde nomen Malayenſe ſuam habet originem, ac Latinum ipſi impoſui tale nomen, *Upas* enim non tantum Malayenſibus dicitur omnis Cholera, adjectione *Mera* ſeu rubra, Pleuritis, & *Itam* Colica, ſed cuncta inſuper remedia morbis iſtis oppoſita, uti & hæc planta *Upas bidji*, h. e. granulifera vocatur, in hunc enim finem æque ejus grana ſeu oſſicula quam radices conducunt, illa vero amariſſima ſunt, quorum tria vel quinque ſupra porphyritim cum aqua conteruntur ac propinantur. Radix itidem cum aqua conteritur, cujus cyathus ſimul adſumitur, conducunt etiam ad pleuritidem ſpuriam, ſeu coſtarum & dorſi lancinationes, item contra omne venenum ex mari productum, ita ut hæc radix tanquam Bezoardicum marinum ſit habenda.

Ternatenſes hanc plantam cum *Pharmaco magno* ſeu *Solamulobon*, habent pro binis primariis medicamentis, quum nempe optima & expertiſſima ſint remedia contra tres periculoſos morbos Choleram, Pleuritidem, & Venenum, quos omnes nomine *Upas* indigitant.

Bina ejus oſſicula cum aqua contrita & propinata dolorificam curant urinæ mictionem, Dyſuriam dictam, item ſanguinolentam & purulentam Gonorrhææ mictionem, Ternatenſibus *Volamu*, Malayenſibus *Bilumus* vocatam, uti & Hæmoptöen, quidam quoque illa adhibent in Colica & Dyſenteria, ſeptem nempe ejus granula adſumuntur bono cum ſucceſſu, quo usque nempe acrem temperant bilem: pauca enim ſalſedo in hiſce ac radice latitans illius acrimoniam tollere valet, in cæteris autem diarrhæis nullum præſtat effectum: Malayenſes hac utuntur radice cum illa *Klitsji*, contra cuncta adſumpta venena. Ternatenſes illam conterunt cum *Lanſii* radicibus & *Limo* *fwangi*, illiniuntque tumoribus & Hydropi, eadem quoque radix cum *Ujay lako* præparata & propinata in Cholera & Dyſenteria prodeſt.

Ceramæ Orientalis incolæ conterunt vel radunt hanc radicem, ejusque portionem adſumunt cum pauxillo *Siu* & *Caryophyllis*, inunguntque hanc mixturam abdomini & pectori contra *Upas* quandam ſpeciem, ſi quis nempe ex inferiore abdominis parte anxietatem quandam hyſtericam ſentiat, tanquam ſuffocativam, ut & contra noxios illos piſces, Utricularios dictos, item ſi quis a noxio quodam piſce ſit vulneratus, maſticata oſſicula pedi vel læſæ parti inponet, atque ſupra ignem tenebit, unde omne malignum extrahitur venenum.

Quum itaque Mauritani ac Malayenſes hanc plantam tanti faciant, certum quoque obſervant tempus in effodienda radice, ac conligendis ejus oſſiculis, primo autem illam eligunt, quæ in incultis & deſertis iſtis creſcit parvis inſulis, quum ex ipſorum opinione hujus ſalutaris radicis vires minuantur, ac corrumpantur, ſi canes vel apri illam adtingant & aliquando ad eam mingant: Radix autem exfodienda eſt ſicco quodam die & matutino tempore, poſt meridianum autem ego præferrem, pluvioſo enim tempore ſi id fiat, radix ejusque oſſicula vix a mucore præſervari poſſunt, quod de omnibus notandum eſt plantis litoreis, oportet autem, ut arbores iſto tempore nullos gerant fructus, antequam autem illam incipiant eruere, fila quædam ſericea, & ænea pettis dicta radici adponunt, tanquam tributum vellent ſolvere naturæ pro iſto dono. Mau-

Java en Borneo: overal ziet men met verwondering, dat een boompje zo weeldrig van bladeren en ſchoon van gedaante, in zo mageren zant voortkomt, dat men met weinig ſchoppen de wortel ontbloot; zynde waarſchynelyk, dat het zyn voetſel door bovengemelde vaſelingen uit de diepte trekt: de natuur heeft zeker zo een fraaije plant gemaakt, die met hare fraaije gedaante de voorby gaande aanlokt, en die gemakkelyk is aan te taſten aan alle hare deelen, en van alle kanten hare gaven aanbied: alleenlyk willen ze haar ruſt hebben, en van der menſchen en beeſten woning bevryd zyn; met de korls kan men ze ook in de hoven en omtrent de huizen planten, maar overal daar ze de zeelugt niet raakt, blyſt ze mager, en draagt langzaam.

Gebruik. *Indien deeze plant zo gemeen niet was, men zoude ze met zilver behoren op te wegen, wegens haar dagelykſe hulp, die ze in eenige zorgelyke ziektens toebrengt; inzonderheid is ze een toegeëigend geneesmiddel in alderlei* *hord, Cholericus fluxus, om de woedende gal en 't geweldige braken te ſtuiten, waar van ze in 't Maleits de naam heeft, en ook in 't Latyn van my bekomen, want* Upas *hiet by de Maleyers niet alleen alderlei hord, en met byvoeging van* Mera *of roode Pleuris, van* Itam *het Colyk, maar ook alderlei geneesmiddelen tegen dezelve ziekte, gelyk dan deeze plant* Upas bidji, *dat is korldragende genaamt wert; hier toe zyn de korls of erwten en wortelen even goet, de korls zyn de bitterſte, waar van men drie of vyf op een ſteen met water vryſt, en inneemt, de wortel vryſt men insgelyks met water, en drinkt daar van een kopje vol; zy dienen ook tegen een baſtard Pleuris, of ſteeken in de ribben en rug. Item tegens allerhande venyn, dat uit de zee komt, zo dat de wortel voor een Zee-beſoar moet gehouden werden.*

De Ternatanen rekenen deeze plant met het Pharmacum magnum *of* Solamu lobon, *voor de Zeehoofden of Koningen van alle medicamenten, om dat ze voornamentlyk dienen tegens de drie periculeuſe ziekten, Hord, Pleuris, en Venyn, die ze alle drie met den naam van* Upas *benoemen.*

Een paar korls met water gevreven, en gedronken, genezen het pynelyk piſſen, als mede het bloedig en etterig piſſen in Gonorrhea, in 't Ternataans Valamu, *in 't Maleits* Bilumus *genaamt, als mede het bloedſpouwen; sommige gebruiken 't ook in de Colyk en Roode Loop, zeven korls ingenomen met goed ſucces, te weten zo ver dezelve uit een ſcherpe gal komt, want een kleine ziltigheid, die in deeze wortel is, kan dezelve gal verdoven, maar in andere buiklopen doet het geen baat. De Maleyers gebruiken de wortel met die van* Klitsji, *tegens allerhande ingenomen venyn: de Ternatanen vryven ze met* Lanſa-wortelen, *en* Limoen ſwangi *opgeſmeert, voor Zwellingen en Waterzugt. Als ook dezelve wortel met* Ujay lako *toegemaakt, en gedronken, is goed in den graauwen en in de bloed-loop.*

De Ooſt-Ceramers vryven of ſchrapen de wortel, nemen daar van wat in, met een weinig Siu *en* Garioffelnagelen, *ſmeren 't zelve op de buik en borſt, tegens een zoorte van* Upas, *als iemand van onderen op eenige benaauwheid opſteigende gevoelt, die hem verſtikken wil, en tegens de ſchadelykheid van een gegeten opblaſer of* utricularius; *item als iemand van een pylſteert of venynige viſch geſtoken is, zal de geknouwde korls daar op leggen, en de voet boven 't vuur houden, het welk dit fenyn zal uittrekken.*

Dewyl nu de Moren en Maleyers deeze plant zo hoog ſchatten, zo onderhouden zy ook eene preciſe tyt in 't uitgraven en verzamelen van dezelve; voor eerſt verkiezen zy het geene dat op onbewoonde Eilandekens waſt, om dat na haar zeggen de kragten van deeze heilzame wortel vermindert en bedorven werden, als 'er honden of wilde verkens overlopen, en by geval dezelve bepiſſen. Het uitgraven moet geſchieden op een drogen dag, en 's mergens, dog na de middag houde ik 't al zo goet, want by regenagtig weer kan men de wortel en korls qualyk voor ſchimmel bewaren, gelyk alle ſtrand-gewaſſen, en dan moeten de boomen nog geen vrugten hebben; eer ze graven, leggen ze eenige draden van zyde en kopere pettis genaamt, by de wortel, om dat zy de natuur voor hare gaven willen dankbaar ſchynen en betalen.

Digitized by Google

Mauritanus quidam rhizothomus mihi adſtans, antequam effodere inciperet, verba quædam ſuſurrabat, rogatus autem, quid ſibi vellet, reſpondebat, ſeſe Deum creatorem invocare, ut virtutes radicis vellet confirmare, uti & quædam ejus intelligebam vocabula, inter effodiendum etiam quam maxime curam gerunt, ne alicujus umbra radicem tangat, quum quidam homines tetrum exhalent odorem radici noxium, dein primo inferiorem ejus amputant partem, terræ infixam, ac demum reliquam arbori proximam, ſaltem in eruenda radice non multum temporis terunt, ne ejus vires in terram profundantur, effoſſa hæc radix mox depurata eſt, quum arena ſtatim decidat, ac tali modo per multos conſervari poteſt annos.

Oportet autem, ut radix haud multo ſit craſſior pollice, tenuior prævalet, immo ipſæ fibrillæ bonæ ſunt notæ, circa truncum vero minus ſunt efficaces, totus autem ejus cortex ſervandus eſt, quum plurimis ſit imprægnatus viribus & maxime amaricet: Obſervavi quoque oves ejus folia avidiſſime depaſcere, quod mirandum eſt, quum adeo amaricent; in Europa tamen id etiam in amaro Agno Caſto vidi.

Ternatenſes obſcure cinereo truncorum meditullio utuntur loco *Sumiba* ſeu *Lolan*, ex quo clavos ligneos Corre Corres aliorumque navigiorum formant, unde & nomen ſuum aliud obtinuit. Tantam vero duritiem in hoc corde non obſervavi, ſaltem minorem quam in illo veri *Lolan*, credo autem, quum ſit planta litorea, quod in aqua marina ſit durabile lignum, obſcurum iſtum ſeu terreum colorem haud diu ſervat, ſed in luridum mox degenerat.

Bandanenſes & incolæ inſulas ad Eurum ſitas inhabitantes, difficiles ac ridiculas in effodienda hac radice inſtituunt ceremonias, foſſorem imperantes nudo id corpore efficere, ac primo auri fruſtulum ſeu nummum quendam arbori adponere in grati animi quaſi teſtimonium: Quidam Germanus in Banda hanc volens imitari nudo ſuo corpore effoſſionem, vehementi corripiebatur febri, & a millepeda venenata e radice prodeunte ictum in pede contrahebat, unde poſtea ſuperſtitioſum iſtum modum devovebat: Bandanenſes illam vocant *Ubat maſſin*, quum illa curent *Mattua maſſin* ſeu *Roſton*, qui eſt polypus & cancer naſi, qui ex falſo ortum ducit humore, ut & Pleuritidem, ac noxios cibos ex mari productos, ſi quis ſeſe male habeat a venenato quodam cibo, unde tali magna anxietas, & Vomendi conatus ſupervenit, hic tria vel quinque hujus grana in aqua contrita adſumet, quæ per vomitum omne toxicum rejicient, ac ſimul phlegmaticum depurant ventriculum, cui autem nihil deeſt, nullum cauſſabunt vomitum, ſique præceſſerit, hunc ſedabunt.

In adpendice hæc adduntur.

In inſulis ante Bataviam & Javam ſitis hæc arbuſcula in ſufficienti ſatis obcurrit copia, pedem & minus craſſa, atque ibidem vocatur *Caju maas*, h. e. aureum lignum, quum inter effodiendam radicem annulum aureum ſeu auri fruſtum ipſi ſit adponendum, hoc enim, uti ſupra dictum fuit, eſt tanquam gratitudinis tributum, quod naturæ ſolvitur, quum vero opus ſit peractum, effoſſor deum ſuum ac donum tollit, qua in re Amboinenſes ſunt politiores, relinquunt enim ſericeum vel aureum filum.

Alii hanc vocent plantam *Kellor laut* ob foliorum quandam ſimilitudinem cum illis *Kellor*, quæ arbor eſt ſupra *libro quinto Clypearia maritima* dicta. Malayenſes quoque ejus radicem adhibent tanquam Bezoardicum marinum contra noxium piſcium cibum, aliaſque malignas res e mari productas, uti & contra Choleram & febres, in his vero ſi adhibeant, aliquid Zingiberis & nucis Moſchatæ pulveriſatum addunt. Alii Malayenſes hac quoque utuntur contra Odontalgiam, fruſtulum corticis radicis denti inponentes, qui magnam pituitæ copiam adtrahet, unde dolor ſedatur.

Tabula Vigeſima Secunda

Ramum exhibet arboris, quæ per excellentiam *Anticholerica Rumphio* vocatur.

Een Moorſe Wortelgraver nevens myn zyde ſtaande, preutelde nog eenige woorden, eer hy groef, en gevraagt zynde wat het was, antwoorde, dat hy ſlegts Godt den Schepper aanriep, om de kragten van de wortel te ſterken, gelyk ik ook eenige woorden daar van verſtond, in 't uitgraven willen ze niet dat onze ſchaduwe op de wortel valt, om dat zommige menſchen een quade reuk hebben, die de wortel beledigt, daar na kappen ze eerſt een onderſte end af, dat in de aarde ſchiet, en als dan het ander naaſt den boom. Immers zy willen niet hebben, dat men met het losmaken lang morre, op dat de kragten niet in de aarde ſchieten; de uitgegravene is ſtraks ſchoon, zo als men ze uittrekt, vermits het zant 'er ligt afvalt, en zo kan men ze veel jaren bewaren.

De wortel moet niet veel dikker dan een duim zyn, maar wel dunder, want ook de vaſelingen goet zyn, maar omtrent de ſtam zyn ze onſterk; men moet de geheele ſchorſſe gants daar aan laten, als daar de meeſte kragten en bitterheid in ſteekt. Ik heb ook gezien, dat de ſchapen gaarn deeze bladeren eten, 't welk wonder is, om dat ze zo bitter zyn, evenwel in Europa doen ze het ook met den bitteren Agnus Caſtus.

De Ternatanen gebruiken het donker-graauw hert van deeze ſtamme, in plaats van Sumiba *of* Lolan, *om houte nagels tot Corre-Corren en andere vaartuigen nodig daar van te maken, waar van het ook zynen anderen naam heeft. Ik heb ze groote hardigheid in dit hert niet gevonden, immers minder dan aan het regte* Lolan, *maar ik geloof, dat het een ſtrandgewas zynde, duurzaam in zeewater is; de donkere of aardverwige couleur behout het ook niet lang, maar beſterft bleek of doods verwig.*

De Bandaneſen en Ialanders van de Zuidooſter Eilanden, gebruiken een zo moeyelyke als belachelyke manier of ceremonie, by het uitgraven van deeze wortel, belaſtende den graver moedernaakt het zelve te doen, en een ſtukje goud, of ten minſten eenig geldt eerſt by de wortel des booms te ſtecken, quantswys tot dankbaarheid. Zeker Duitsman in Banda dit willende nadoen, bequam door zyn naaktgaan een wakkeren koorts op 't lyf, en een ſteek van een lelyke duiſentbeen uit de wortel voortkomende, wilde daar na deeze ſuperſtitie niet meer nadoen; de Bandaneſen noemen ze Ubat maſſin, *om dat ze daar mede genezen het* Mattua maſſin *of* Roſton, *dat is Neuszweere, die uit een ziltige humeur komt, behalven het Pleuris en fenynige koſt, die uit de zee komt, als iemand zig qualyk gevoelt van eenige ſchadelyke koſt, waar van hem een groote benaautheid en brakens-dwang overkomt, die zal drie of vyf van deeze korls in water gewreven, in nemen, dewelke door 't braken al 't ſchadelyke zullen uitwerpen, als mede een vervuilde maag zuiveren, maar die niets ſchort, zullen ze geen braken verwekken, en zo het voorgegaan is, het zelve ſtillen.*

Dit wert in het aanhangzel 'er bygedaan.

Op de Eilanden van Batavia en Java gelegen, komt dit boompje in redelyke menigte voort, een voet en minder dik, en wert aldaar genaamt Caju maas, *dat is, goudhout, om dat onder het graven van de wortel zy daar een goude ring ofte ſtuk gouds by leggen, het welk geſchiet, zo als boven gezegt is, als een gift tot dankbaarheid aan de natuur voor haar gave; dog als dit werk verrigt is, zo neemt de graver zyn goed en gave weder met zig, waar in de Amboineſen genereuſer zyn, latende de zyde ofte goude draat leggen.*

Andere noemen deeze plant Kellor laut, *om de gelykheid deezer bladen met die van de* Kellor, *welke boom boven in het vyfde boek* Clypearia maritima *genaamt wert. De Maleyers gebruiken deeze wortel als een zeetegengift tegens de ſchadelyke viſſen, en andere ſchadelyke dingen uit de zee voortkomende, als mede tegens het bort en de koortzen, waar in zy een weinig Gember en Notemuscaat bydoen. Andere Maleyers gebruiken deeze mede tegens de tandtpyn, een ſtukje van de ſchors der wortels in de tandt ſtekende, het welke veel ſlym uittrekt, en de pyn ſtilt.*

De Twee- en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van een boom, die by uitſtek *Anticholerica*, ofte tegengiſt tegens het bort van *Rumphius* genaamt wert.

CAPUT

CAPUT VIGESIMUM SEPTIMUM.

Flos flavus. Cambang cuning.

Hic frutex eſt magnitudine *Criſtæ pavonis*, ſed ejus rami magis ſunt extenſi, inregulares, incurvi, & nodoſi, dividitur in marem & fœminam; hæc, quæ vulgatiſſima eſt, rachides gerit alternatas, rectas, & tenues, quibus folia inſident directe obpoſita breviſſimis in petiolis, illis præcedentis *Anticholericæ* ſimillima, ſed majora, tenuiora, & glabriora, ſique tangantur, flaccida, læte viridia, tres quatuorque digitos transverſales longa, binos lata, inferiora autem ſemper minora ſunt, ſubrotunda, & in obtuſum apicem deſinentia, odoris gravis inſtar *Guajavi*, ſaporis inſtar Piſorum haud ingrati: Poſt ſolis ortum, vel ſi ſint abrupta, ſub rachide ſeſe contrahunt ac claudunt, eodem modo uti in *Criſta pavonis*, nempe quod ſeſe inferius ſubvertant, ac ſic ſuperior ſeu glabra pars interna ſit.

Flores magno ex corymbo dependent vagi & laxi, illis *Cannæ fiſtulæ* ſimillimi, ex quinque flavis conſtantes petalis, quæ venis viridibus ſunt diſtincta & ample extenſa: Horum ſupremum & concavum inſtar galeæ erectum eſt, intro flexum, ac bina lateralia externe flexa ſunt: in medio decem granula conſpiciuntur inſtar ſemini Aniſi, quæ brevia ſunt ſtamina, ac germen inſtar cornu incurvi inflexum, quod in fructus excreſcit. Flos caliculo inſidet ex ſimilibus flavis ſed minoribus petalis conſtructo, eſtque inodorus.

Fructus ſunt ſiliquæ tenues, planæ, ſex ſeptemque pollices longæ, unum latæ, vix cultrum craſſæ, in multos anguſtos iſthmos diviſæ, acſi per transverſales coſtas diſtinctæ eſſent, per maturitatem nigricantes, in hiſce oſſicula continentur a viginti quatuor ad triginta, illis *Cannæ fiſtulæ* accedentia, ſed longiora & anguſtiora, fere inſtar ſeminis *Cucumeris*, nigricantia & ſplendentia.

Lignum eſt album, fragile, & inutile, non eſt frutex ſilveſtris, ſed circa ædes plantatur uti *Criſta pavonis*. Pluvioſis menſibus triſtem præbet adſpectum, quum cuncta ſua dimiſerit folia, ac reliqua ab inſectis depaſta vel perforata.

Mas multo minorem format fruticem, de quo vide infra ad *Gallinariam librum octavum*.

Nomen. Latine *Flos flavus*, juxta Malayenſe *Cambang cuning*, quod ample extenſum & flavum denotat florem: Amboinenſes hunc habent congenerem ſeu fœminam *Gallinariæ* ſeu *Utta manu*, quæ fruticoſa eſt planta libro octavo deſcripta, ob gravem foliorum odorem, utriſque hiſce plantis familiarem.

Locus. In Amboinæ inſulis obcurrit hinc inde in areis circa ædes, non autem in magna copia, frequentior vero eſt in Java & Baleya.

Uſus. Tenera ejus folia inſtar aliarum herbarum in olus coquuntur, melior enim ipſorum ſapor eſt quam odor, duraque ſunt, ſi manducentur. Baleyenſes ejus folia conterunt cum aliis *Djudjambu*, quæ propinant, & externe inliniunt ad corporis refrigerium; Utriusque radices in aqua concoctæ & epotæ in *Gonorrhæa* conducunt.

Binæ plantæ *Ponam tagera* & *tagera*, in *Hort. Malab. tom.* 2. *Cap.* 52 & 53. deſcriptæ, cum hac *Cambang cuning* magnam habent ſimilitudinem, uti & Amboinenſes *Cambang cuning* & *Gallinarias* ſeu *Utta manu* congeneres habent plantas, *Ponam tagera* autem putarem eſſe *Cambang cuning*, quum frutex ſit ingens, ni modo folia Malabarenſis hujus plantæ eſſent adeo anguſta & acuta, *Tageram* autem *Gallinariam* ſecundam, *Cateppeng* dictam, infra libro octavo deſcriptam.

Tabula Vigeſima Tertia

Ramum exhibet fruticis, qui *flos flavus Rumphio* dicitur, cum flore *a* ſeparato.

OBSERVATIO.

Hæc vero *Senæ* ſpecies eſt, quam ad *Caſſiam* retulit *Linnæus in H. Cliffort. pag.* 159. Folietura autem hujus plantæ minime convenit cum illa *H. Malab.* uti recte id notavit *Rumphius*, nec cum illa *Theſaur. Zeyl. Tab.* 98. unde diverſæ cenſendæ ſunt plantæ, quod latius in *Theſ. Zeyl. pag.* 213. explicui.

XXVII. HOOFDSTUK.

De Geele Bloem.

Dit is een ſtruik in de grootte als de Criſta pavonis, *de takken zyn meer uitgeſpreit, ongeſchikt, krom, en knoeſtig, het wert verdeelt in wyfken en manneken; het wyfken of gemeenſte, daar aan ſtaan overdwers regte en dunne ryskens of ribbekens, en aan dezelve de bladeren regt tegen malkander, aan zeer korte voetjes, die van 't voorgaande* Anticholerica *gelyk, dog grooter, dunder, en gladder, ſlap in 't aantaſten, blyde-groen, drie en vier dwersvingeren lang, twee breet, dog de agterſte altyt wat kleinder, agter en voor ront, of voor met een ſtompe ſpits, van reuk wat ſterk, als* Cujavos, *van ſmaak als erwten, dog niet onlieflyk, na zonnenondergang, of afgebroken zynde ſluiten ze haar onder den ſteel te zamen, op de manier als de* Criſta pavonis, *te weten, dat ze haar aan de voet omdraayen, en ze de bovenſte of gladde zyde na binnen komt.*

De bloemen hangen aan een groote tros, wyt van malkander, die van Canna fiſtula *zeer gelyk, van vyf ligtgeele blaatjes gemaakt, die met eenige groene aderen doortogen zyn, en wyt geopent. Hier van ſtaat 't bovenſte en holle blaatje, als een helmtje, inwaarts gebogen, en twee andere ter zyden uit; in de midden ſtaan tien korltjes, als Anys-zaden of korte draden, met nog een ander en krom hoorntje, waar uit de vrugt wort. De bloem ſtaat op een ſchoteltje van diergelyke geele, dog kleine blaatjes gemaakt, en is zonder reuk.*

De vrugten zyn dunne platte houwen, zes en zeven duimen lang, een breet, qualyk een mes dik, in veele ſmalle heuveltjes gedeelt, als of ze geribt waren, als ze oud zyn, zwart, daar in leggen van vier en twintig tot dertig zaden, de korls van de Canna fiſtula *gelykende, dog langer en dunder, ſchier als* Comcommer-zaat, *zwartagtig en glimmende of blinkende.*

Het hout is wit, bros, en ondeugend; het waſt niet in 't wilt, maar wert omtrent de huizen geplant, gelyk de Criſta pavonis; *in de regenmaanden ſtaat 't droevig, zynde de meeſte bladeren afgevallen, en de reſterende door 't ongedierte afgebeten.*

Het mannetje is een veel kleinder ſtruik, waar van ziet in Gallinaria *of* Utta manu *in 't agtſte boek.*

Naam. *In 't Latyn* Flos flavus, *geformeert na 't Maleitſe* Cambang cuning, *beduidende een wyd geopende en geele bloem. De Amboineſen houden 't voor een medezoort of wyfje van het boeſteragtige kruit* Gallinaria, *of* Utta manu, *in het agtſte boek beſchreven, om den zwaren reuk, de bladeren aan beide die planten gemeen.*

Plaats. *Men vint het in de Amboinſe Eilanden, hier en daar in de erven omtrent de huizen, dog in geen meenigte, meerder op Java en Baly.*

Gebruik. *De jonge bladeren werden, als andere moeskruiden, gekookt, zynde beter van ſmaak dan van reuk, en wat hart in 't knouwen. De Baleyers wryven de bladeren onder andere* Djudjambu, *die zy ingeven, en van buiten opſmeeren, om 't lyf te verkoelen. De wortelen van beide in water gekookt en gedronken, zyn goed in* Gonorrhæa.

De twee planten Ponam tagera *en* Tagera, *beſchreven in de* Hort. Malab. tom. 2. Cap. 52 *en* 53. *hebben groote gelykeniſſe met 't voorgaande* Cambang cuning, *gelyk onze Amboineſen de* Cambang cuning *en de* Gallinarias *of* Utta manu, *ook voor kruiden van eenderlei aard rekenen; dog* Ponam tagera, *zoude ik voor* Cambang cuning *houden, om dat het een groote ſtruik is, indien de bladeren aan het Malabaarſe niet te ſmal en ſpits waren, en de* Tagera *voor* Gallinaria *het tweede,* Cateppeng *genaamt, en hier na in 't agtſte boek beſchreven.*

De Drie- en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, die by *Rumphius de geele bloem* genaamt wert, met des zelfs afzonderlyke bloem *a*.

AANMERKING.

Dit is een ware zoort van de *Sena*, die tot de *Caſſia* gebragt is, van *Linnæus* in de *Hort. Cliffort. pag.* 159. De bladen dog van deeze plant komen geenzints overeen met die van de *Hortus Malab.* zo als *Rumphius* dit wel aangemerkt heeft, nog ook met die in de *Theſ. Zeyl. Tab.* 98. verbeeldt, zo dat het verſcheide gewaſſen zyn, het geen ik breder in de *Theſ. Zeyl. pag.* 213. aangemerkt heb.

CAPUT

CAPUT VIGESIMUM OCTAVUM.

Gajatus. Gajati.

Hic quoque frutex pinnata gerit folia, ac ſiliquas profert, in binas vero dividitur ſpecies, luteam nempe & nigram, florum colore potiſſimum differentes.

Primo. *Gajatus niger*, arbuſcula eſt, truncum gerens craſſitie brachii, ad ſummum pedis, qui rectus eſt & gracilis, ac terminatur in plurima longa & tenuia flagella, ex quibus foliorum pinnæ undique proveniunt nullum ſervantes ordinem, quæ omnes glabro & ſemi viridi obteguntur cortice.

Folia regulari ordine locantur arcte ſibi obpoſita, illis *Tamarindi* ſimilia, ſed anguſtiora & longiora, articulum digiti circiter longa, ac culmum lata, novem decemque paria ſimul in rachide obſervantur, quæ glauca ſunt, & quorum media ſemper longiſſima ſunt; tenerrima ſunt, nec tactum ferunt, ac pluvioſo tempore vel ſolis occaſu ſeſe claudunt ſurſum & oblique antrorſum, ſub noctem fere ſub rachide latitant. Hoc in teneris obſervatur foliis, vetuſta enim ſemi clauſa ſunt usque in mediam noctem, immo in multis rachidibus ſeſe non contrahunt.

Flores cum illis Fabarum conveniunt, atque quatuor vel quinque ſimul dependent tenuibus ex petiolis, ſuntque primo nigra ſeu violacea capitula, quæ ſeſe aperiunt in quatuor inæqualia petala, quorum maximum & ſupremum retrorſum flectitur, externe nigra ſeu violacea, interne crocea, bina alia lateralia magis flaveſcunt, atque in ſummo rubent & conniveut, ſimulque hæc abſcondunt corniculum ſeu faſciculum ex albis ſtaminibus compoſitum, quod inferne inplantatur minimo ac quarto petalo, quod concavum eſt, ſemi album ac ſemi violaceum.

Flos hic inudurus eſt, ſed ob formam ac varios colores elegantem præbet adſpectum, hunc inſequuntur ſiliquæ longæ, anguſtæ, vix culmum latæ, ad ſupremam partem parum incurvatæ, quinque ſexve pollices longæ, pallidæ, & ad oras ſtriis nigris & punctulis diſtinctæ, quæ intus continent oſſicula parva inſtar Viciarum, ſed tenuiora & oblonga, oris obtuſis inſtar *Fœni Græci*, ejusdemque coloris.

Lignum eſt album & fragile, ac radices late extenſæ, non profunde autem terram penetrantes. Foliorum ſapor fatuus eſt ac ſabaceus, pruritum quendam faucium excitans, multumque porro cum *Turu* ſeu *Emers* convenit. Arbuſcula hæc plerumque infeſtatur a Cimicibus certis nigris, rotundis, & ſplendentibus, tetrum odorum ſpirantibus, ſi tangantur, atque omnes fere obcupant ramos. Plurimæ quoque rachides folia gerunt lacerata, & ab Erucis exeſa, & aranearum telis obducta.

Secundo *Gajatus luteus* non in arbuſculam excreſcit, ſed tenuis ac gracilis eſt frutex, pauca longaque emittens flagella & in altum excreſcentia, horum cortex viridior eſt quam in præcedenti, ac rami fragiliſſimi. Folia porro, flores, fructusque cum illis antecedentis conveniunt, folia autem ejus longiora ſunt, binos nempe digitos longa, ac paulo latiora, læte viridia, & teneriora quam prioris, plura quoque in una rachide gerit folia, triginta nempe & plura, arctius quoque ſeſe contrahunt ac claudunt, ita ut poſt ſolis occaſum vel pluvioſo tempore nulla ſint extenſa, antrorſum vero ſeſe erigunt uti priora. In flore nulla obſervatur differentia, niſi quod exterior pars, quæ in præcedenti erat violacea, in hac ſit lutea, multiſque nigris maculis eleganter punctata, inſtar lintei Indici *Salpecade* dicti, quod rubrum eſt, maculis nigris inſtar granorum ſalis variegatum: poſt meridiem ſeſe aperiunt, ac ſub veſperam ſeſe iterum contrahunt uti in priore. Hujus ſiliquæ multo ſunt longiores quam præcedentis, cæterum ejusdem formæ uti & ipſarum oſſicula: ſiliquæ pluvioſis menſibus progerminates emortuæ ſunt nec harum oſſicula arbuſculas unquam proferunt.

Nomen. Latine *Gajatus* juxta Ternatenſe *Gajati*, primaque ſpecies cognominatur *Itam*, altera *Cuning*. In Baleya & Java vocatur *Codja janti* & *Codjanti*, in Baleya autem *tres* hujus obcurrunt ſpecies floribus tantum diverſæ, albis nempe, luteis, & nigris.

Amboi-

XXVIII. HOOFDSTUK.

De Gajate-Struik.

Nog een ſtruik hebben wy met gevleugelde blaatjes, en houwen dragende, verdeelt in twee zoorten, het geele en zwarte, meeſt in de couleur van de bloemen verſchillende.

1. Gajati, *het zwarte is een klein boompje, met een ſtam van een arm, en ten hoogſten een been dik, regt en rank, zig verdelende in veele lange en ranke gerten, daar aan de bladdragende ſteeltjes rontom en zonder ordre ſtaan, alle met een gladde en half-groene ſchorſſe bedekt.*

De bladeren ſtaan in geſchikte ordre, digt, en regt tegen malkander, die van Tamarinde *gelyk, dog ſmaller en langer, omtrent een lid van een vinger lang, en een ſtroo-halm breet, met negen tot twintig paren aan een rib, zee-groen, zynde de middelſte altyt de langſte; zy zyn zeer teer, mogen geen handeling lyden, en by regenagtig weer of by zonnen-ondergang ſluiten ze haar te zamen, te weten opwaarts en ſchuins na voren toe, tegen de nagt zyn ze bykans onder den ſteel; dit doen de jonge, want de oude blyven half geſloten ſtaan tot diep in de nagt, ja veele ryskens blyven geheel open ſtaan.*

De bloemen gelyken het Boone-bloeiſel, hangen vier a vyf by malkander, aan dunne ſteeltjes, en zyn eerſt zwarte of violette knoppen, die haar openen in vier ongelyke blaatjes, want het grootſte en bovenſte ſtaat agterwaarts gebogen, buiten zwart of violet, binnen hooggeel, de twee anderen ſtaan ter zyde ligter geel, en aan 't voorſte root, te zamen luikende, en verbergende een hoorntje van witte draatjes gemaakt, het welk van onder beſloten wert met 't vierde en kleinſte blaatje, zynde hol, half witagtig en half violet.

De bloem is zonder reuk, maar wegens haar gedaante en verſcheide couleuren fraai van aanzien, daar op volgen lange ſmalle houwen, ſchaars een ſtroo-halm breet, met het voorſte een weinig gekromt, vyf en zes duimen lang, bleek, en aan de zyden met zwarte linien en ſtipjes geſchildert. Binnen zyn kleine zaden, als Wikken, dog dunner en langwerpig, met ſtompe enden, als aan het Fœnum Græcum, *ook van dezelfſte couleur.*

Het hout is wit en bros, de wortel wyd uitgeſpreid, niet diep in de aarde; de ſmaak van de bladeren is laf en boonagtig, een klein jeuken in de keel veroorzakende, voorts met de Turu *veel overeenkomende; dit boompje wert gemeenlyk geïnfeſteert van een ſlag zwarte, ronde glimmende wantluizen, die geweldig ſtinken als men ze aanraakt, en op alle de takken zitten; de meeſte ryskens hebben ook hare bladeren geſchent, van de Rupſen afgevreten, of met ſpinnewebbe behangen.*

2. Gajati, *'t geele wert geen boompje, maar blyft een dunne heeſter, met weinige en lange gerten, hoog opſchietende, de ſchors is groender dan aan 't vorige, en de takken zeer bros; voorts aan bladeren, bloemen, en vrugten 't vorige gelyk, de bladeren zyn egter wat langer, te weten, ſchier twee duimen lang, ook wat breeder, blyde-groen, en nog teerder dan aan 't vorige; ze vint men ook meerder paren aan een rysken, namentlyk, omtrent dertig paren en meer; zy ſluiten haar digter te zamen, zo dat men na zonne-ondergang of by regenagtig weer geene geopent ziet, en dat na voren toe, gelyk de vorige; aan de bloem is geen onderſcheid, als dat de buitenſte zyde, die aan 't vorige violet was, hier geel is, met veele zwarte ſtipjes aardig geſpikkelt, gelyk een zoort van linnen, dat men in Indien* Salpecado *noemt, zynde rood met zwarte ſtipjes, als zoutkorls, zy openen haar na de middag, en tegen den avond ſluiten ze haar wederom toe, gelyk de vorige. De houwen zyn vry langer dan aan 't vorige, anders van 't zelfſte fatſoen, gelyk ook het zaat. Alle houwen, die in de regenmaanden ryp werden, bederven, en de boompjes daar van komen zelden op.*

Naam. *In 't Latyn* Gajatus, *naar het Ternataanſche* Gajati, *de eerſte zoort wert bygenaamt* Itam, *en de tweede* Cuning. *Op Baly en Java* Codja janti *en* Codjanti, *dog op Baly hebben ze drie zoorten daar van, in de bloemen maar verſchillende, te weten, wit, geel, en zwart.*

om

Amboinenſes quidam hunc ſtruticem vocant quoque *Trang dunja*, quod tamen nomen proprie *Criſtæ Pavonis* competit.

Locus. Creſcit in Ternata, Baleya, & Java; ante annum 1662. in Amboina illum non obſervavi, ſed iſto in anno ſemina utriuſque ſpeciei ex Ternata mihi transmiſſa ſunt, quæ inter amicos diſperſa, jam ſatis vulgarem hic fecerunt fruticem nigræ nempe ſpeciei, lutea enim potiſſimum periit, per ſemina vero faciliime propagantur, creſcit autem hic frutex non in ſilvis, ſed ſemper in præparato & elaborato ſolo.

Uſus ejus in Amboina huc uſque parum innotuit, Mauritani ſolebant ejus flores diebus feſtis poſt aures, & crinibus innexos geſtare pro ornamento, pauci enim dependent ex parvo ac regulari corymbo. Baleyenſes ejus folia conterunt cum toſto Allio, Aniſo, & pauxillo Poetjok, quæ per nares adtrahunt ad fluxum catharralem cum Cephalalgia conjunctum promovendum.

Ejus radix contrita & propinata tumens curat abdomen ſeu *Tebatu*. Folia quoque coquuntur cum aliis oleribus ſeu *Sajor*, atque eduntur, quæ cum Aniſo contrita & corpori illinita ejus ardorem extinguunt in febribus, cæterum hortorum ornamento potiſſimum inſervit. Nigræ ſpeciei truncus amputatus regerminare ſolebat, atque per multos perennat annos, lutea autem ſpecies in tenuem modo excreſcens fruticem, in Ambonia non ultra binos ſupereſt annos.

Tabula Vigeſima Quarta

Ramum exhibet *Gajati*, quæ *Coronillæ* vel *Emeri* ſpecies eſt.

CAPUT VIGESIMUM NONUM.

Codiæum. Codibo.

CODiæum elegantiſſima eſt planta omnium, quas unquam vidi, compta ſua, læte viridi, & variegata foliatura perpetuum repræſentans florem, cæterum forma cum *Oleandro* convenit, diverſa autem eſt ipſarum natura, quarum domeſticas in binas diviſi primarias ſpecies, in *Codiæum ſimplex* nempe, ſeu longifolium, de quo in hoc capite, & *Codiæum tæniosum*, de quo in ſubſequenti.

Codiæum ſimplex multas iterum habet varietates, quarum novem obſervavi, quæ dividuntur in latifolias, medias, & anguſtifolias, quarum vulgarem ſeu mediam primo deſcribemus, ac reliquas dein commemorabimus.

Primo. *Codiæum medium Chryſoſticon*, elegantiſſima & vulgatiſſima eſt ſpecies, quæ regularem format inſtar *Oleandri* fruticem, binis tribusve ſtipitibus vel ramis ſeſe erigens ad viri altitudinem, cujus truncus prope radicem haud ultra binos digitos craſſus eſt, uti & rami modo digitum vel paulo magis craſſi ſunt, pingues, ac fragiles, quam maxime nodoſi, acſi in genicula eſſent diviſi, ſed irregularia, hiſce folia inſident arcte ſibi juncta & aucta, ſurſum elevata ſeu parum oblique erecta, illis Oleandri ſimilia, ſed majora, ſeptem & octo pollices longa, binos digitos lata, craſſa, firma, extenſa, & glabra, laete viridi & aureo colore eleganter maculata ſeu variegata, ita tamen, ut viridis color ad oras prævaleat, uti aureus in medio copioſior eſt, viride in vetuſtis foliis abundat, in teneris autem, quæ in ramorum vertice adeo lutea & denſa ſunt, ut e longinquo luteus ſeu aureus putaretur eſſe flos, hæc pictura plerumque in ſuperiore foliorum parte maxime conſpicitur, quæ in inferiore non ita diſtincta & regulatis eſt.

Ex abruptis petiolis ſeroſus exſtillat ſuccus, uti & totus cortex ſuccoſus quoque eſt, ac facile decorticatur: Quo vetuſtiora etiam ſunt hæc folia, quo minor in hiſce conſpicitur color luteus, qui in viridem tranſit, neutiquam vero tota in hunc degenerant colorem, ita ut uno in ſtipite tria diverſa colorum genera conſpiciantur, quod rarum nec ingratum præbet in hortis ſpectaculum per aureum illum colo-

Zommige in Amboina noemen ze ook Trang dunja, *welke naam de* Criſta pavonis *eigentlyker toekomt.*

Plaats. *Zy waſt op Ternaten, Java, en Baly. Voor het jaar 1662. heb ik ze in Amboina niet gezien, maar in 't gemelde jaar 't zaat van beide zoorten, uit Ternaten my toegezonden zynde, en onder de vrienden verdeelt, begint nu alhier gemeen te worden, te weten, de zwarte zoort, want de geele is meeſt uitgegaan, anders door zaat werden ze zeer ligt voortgeteelt, dog zy waſt niet in 't wilt, maar altyt op een gearbeide gront.*

Gebruik. *Alhier in Amboina is zyn gebruik nog weinig bekent, de Moren plagten op haar feeſtdagen de bloemen agter de ooren, en in de hairen te dragen, tot een cieraat, want zy hangen weinig by malkander, en aan een klein geſchikt troſje. De Baleyers wryven de bladeren met gebraden Ajuin, Anys, en een weinig Poetjok, halen 't zelve in de neus op, om allerlei catharren, daar hoofdpyn by is, uit te trekken.*

De wortel gewreven en gedronken, geneeſt de kock of Tehatu; *de bladeren werden ook gekookt onder andere* Sajor, *en gegeten, dezelve met anys gewreven, en op het lyf geſmeert, verkoelen 't zelve in de koortſen, anders wert het meeſt tot een cieraat in de tuinen geplant, de ſtam van de zwarte zoort afgehouwen, plegt wederom uit te ſchieten, en hy kan veele jaren duren, maar de geele zoorte, zynde maar een dunne ſtruik, wil in Amboina niet over de twee jaren ſtaan.*

De vier en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Gajate-boom*, welke een zoort is van de *Coronilla* ofte *Emerus*.

XXIX. HOOFDSTUK.

De Codibo-ſtruik.

C*Odibo is de ſchoonſte plant onder alle, die ik tot nog toe gezien heb, verbeeldende met zyn geſchikt altyt jeugdig en ſchoon geſchildert loof een geduurige bloem, zynde anders van gedaante den* Oleander *gelyk, dog van verſcheide gedaante, waar van ik de tamme in twee hoofdzoorten verdeelt heb, te weten in* Codiacum ſimplex *of regtbladige, waar van in dit Hoofdſtuk, en* Codiæum tæniosum, *of riemagtige, waar van in 't volgende.*

Codiæum ſimplex, *heeft wederom veele veranderingen, waar van ik negen aangemerkt heb, verdeelt in breetbladige, middelbladige, en kleinbladige, waar van wy het middelbladige, als zynde het gemeenſte eerſt zullen beſchryven, en de andere daar na reguleren.*

1. *Is het* Coædium medium Chryſoſticon *of geel Codibo, de ſchoonſte en gemeenſte zoort, een welgeſchikte heeſter, als een* Oleander, *met twee of drie takken, regt opſchietende tot een mans hoogte, en by de wortel eenen ſtam makende, niet boven twee vingeren dik, gelyk de takken, maar een vinger of wat meer dik zyn, vet, en bros, digt geknept, als of ze in leden verdeelt waren, dog onordentlyk, aan haar opgeperſte ſtaan de bladeren digt aan malkander, alle na boven ziende, of een weinig ſchuins, die van* Oleander *gelyk, dog grooter, zeven à agt duimen lang, twee vingeren breet, dik, ſtyf, uitgebreit en glad, met gras-groen en goud-geel zeer aardig door malkander geplekt en geſchildert, zo nogtans dat het groene aan de kanten meeſt is, gelyk het geele in de midden: ook is meer van 't groene aan de oude bladeren, daarentegen meer geel aan de jonge, die op den top van de takken zo geel en digt zyn, dat men het van verre voor een geele bloem aanzien zoude; deeze ſchildery ziet men dagelyks aan de bovenzyde des bladts, want van onderen zyn gemelde verwen wat doof of confuus.*

Uit de afgebrokene ſteelen druipt een weiagtig zap, gelyk ook de geheele ſchorſe ſappig is, en ligt afgaat, hoe ouder dan deeze bladeren worden, hoe meer zy van 't geele verliezen, en in 't groen veranderen, dog nooit zodanig, dat zy 't geel verliezen, dies men aan een en dezelfde ſtok driederlei bladeren van couleur ziet, een zeltzaam en niet min aangenaam ſpectacul in de tuinen gevende, en met zyn goud-geele glants door andere boomen ligtende: De

Digitized by Google

colorem alias luſtrantia arbores. Foliorum ſapor eſt dulcis ac fatuus, ad nuces avellanas recentes parum accedens, parvum tamen faucium pruritum cauſſans.

Flores fructusque raro in hiſce conſpiciuntur plantis, quum tam parum quieſcant, ſed quotidie ipſarum ramuli amputentur, ſi vero medii ac ſummi ipſarum rami in altum creſcant, in ipſorum vertice aliquando petiolus excreſcit longus, ſpithamalis longitudinis, ac parvis & rotundis capitulis ornatus, non adunatis, ſed diſtinctis, ac majori cauli inſidentibus, quorum quædam ſenſim ex longioribus excreſcunt petiolis, albeſcunt, ac ſeſe aperiunt in floſculos albos ſeu pallide flaveſcentes, ex quinque parvis & concavis petalis patinaformibus formatos: Horum medium repletum eſt ſtaminibus brevibus & albicantibus, hoſce inſequuntur baccæ paulo majores piſis, graminei coloris, tribusque ſiccis filamentis ornatæ, ex rotundo trigonæ, ſeu in tres ſulcos diviſæ, omnino ſimiles oſſiculis *Cataputia* ſeu *Lathyri*, quæ maturæ fumei ſunt coloris, ſeu nigricantes, atque in hiſce tres obſervantur cellulæ, totidem granula oblonga & paulo majora acinis Vitis continentes, hæc ſemina ſunt hujus plantæ, quæ tamen raro progerminat, mihi ſaltem nunquam hoc ſucceſſit, hujus autem cauſſa primaria eſt, quod baccæ a formicis multum infeſtatæ, inmaturæ plerumque decidant.

Poſt multorum annorum ſpatium tandem in arbuſculam excreſcit, quæ truncum gerit incurvum, foveis & nodis impreſſum, pedem circiter craſſum, binorum hominum altitudinem adtingentem, tumque tota coma arcte obſeſſa eſt foliis hiſce aureis, pauco intermixto viridi colore, hæc autem raro obcurrunt, quarum radices in pauca craſſa diviſæ ſunt brachia.

Secundo. *Codiæum chryſoſticton latifolium*, paulo craſſiorem gerit truncum, magisque extenſum, eſt magnitudine Sambuci, ejus autem folia formam habent prioris, ſunt autem majora, ac colore luteo copioſiore diſtincta, novem decemque pollices longa, tres quatuorque digitos lata, in obtuſum apicem terminantia, inferius ſenſim anguſtata, non autem adeo plana & extenſa ſunt quam in præcedente, ſed magis rugoſa, atque inter coſtas foveis impreſſa, floribus cæterum, baccis, ac reliquis partibus cum priore convenit hic frutex, ſed in omnibus major, ac quævis baccarum ora duplicem gerit ſulcum, ita ut in ſex ſulcos ſint diviſæ, hæc latifolia ſpecies aliam quoque habet varietatem, in qua loco aurearum macularum albæ conſpiciuntur viridi mixtæ colore, uti in *folio bracteato*.

Tertio. *Codiæum chryſoſticton anguſtifolium*, longa & anguſta gerit folia, ſesquipedem longa, digitum lata, recta, craſſa, & firma, prope apicem inſtar acinacis parum incurvata, ex luteo & viridi variegata, ita tamen, ut luteus prævaleat color, atque hi colores magis adunati ſunt, nec ita diſtincti in tot maculas uti in prioribus binis ſpeciebus, parvus eſt frutex, ac raro obvius, hujus & varietas obcurrit, in qua viridis prævalet color.

Quarto. *Codiæum chryſoſticton medium* ſeu *rubrum*, tres habet varietates, quarum prima media cum prima lutea iſta convenit, excepto quod ejus folia ſint paulo longiora, anguſtiora, magisque acuminata, intenſe viridia, plerumque & tenera rubentia, in medio lutea, ſeu colore luteo diſtincta, cujus autem pauca copia viridi immixta eſt colori, in vetuſtis ſtipitibus folia obſervantur tricoloria, inferiora enim & vetuſtiſſima maxime ſunt viridia, atque per medium nervum rubra linea diſtincta, infima ex viridi pallide fuſca, in vulgaribus ramis ſunt ex viridi, rubro, & luteo colore diſtincta, nunc viridi nunc binis aliis prævalentibus coloribus, ſuprema ſeu tenera folia in faſciculum conlecta maxime lutea ſunt, intermixto pauco rubro colore, flores ac fructus ſunt uti in lutea ſpecie.

Quinto. *Codiæum chryſoſticton latifolium* eadem gerit folia, ac ſecunda lutea ſpecies, excepto quod ſint anguſtiora, acutiora, & ex rubro maculata loco lutei coloris, eandemque patiuntur in viridem colorem transmutationem, huic autem aliquid fuſci admixtum eſt, oſſicula ſeu fructuum granula nigris lineis diſtincta ſunt inſtar oſſiculorum *Ricini*, quæ magis ad maturitatem perveniunt, quum diutius ſtipitibus inhæreant quam in lutea ſpecie.

Sexto.

ſmaak der bladeren is zoetagtig en laf, een weinig na verſche Haſelnoten trekkende, dog mede een klein jouken in de keel veroorzakende.

Bloeiſel en vrugten ziet men zelden hier aan, om dat het zo weinig ruſt heeft, maar dagelyks van zyn takjes berooft en afgekapt word, maar als het met zyn middelſte en hoogſte takken onverhindert mag opſchieten, zo gewint het zomtyts aan 't opperſte een lange ſteel een ſpan lang, bezet met kleine en ronde groene knopjes, niet aan malkander, maar by troepjes digt tegen den hoofſteel ſtaande, waar van sommige allenkskens langer ſtelen krygen, wit werden, en zig openen in kleine witte of bleeke bloempjes, van vyf kleine en holle blaatjes, als ſchoteltjes gemaakt. Het middelſte is digt uitgevult met korte witte draatjes, hier op volgen bezien, wat grooter als erweten, gras-groen, met drie droge draatjes boven op, uit den ronde driehoekig of met drie vorens afgedeelt, gants gelyk de korls van de Cataputia *of* Lathyrus, *ryp zynde werden ze rook-verwig of zwartagtig, en dan vint men binnen in drie celletjes zo veel greintjes, langwerpig, en wat grooter dan de ſteenen van de druiven. Dit wil het zaat zyn van deeze plant, 't welk zelden opkomt: immers my is het nooit gelukt, waar van eenigzints de oorzaak is, dat de bezien van de mieren gequelt zynde, meeſt onryp afvallen.*

Na verloop van veele jaren word het eigentlyk een boompje, met een kromme gekuilde en hobbelige ſtam, omtrent een been dik, en twee mannen hoog, en als dan ſtaat de geheele kruin digt van dat gout-geel loof, met weinig groen gemengt, dog diergelyke vind men weinig; de wortel is in weinige dikke takken verdeelt.

2. Codiæum Chryſuſticton latifolium, *of het geele breetbladige is wat dikker van ſtam en meer uitgebreit, in de grootte van een Vlierſtruik, de bladeren zyn gefatſoeneert als aan 't vorige, maar grooter, meer geel hebbende, negen en tien duimen lang, voor drie of vier vingeren breet, met een ſtompe ſpits, agter allenkskens toeſmallende; zy zyn ze vlak en uitgebreit niet als het vorige, maar wat rimpelig, en met kuiltjes tuſſchen de ribben: aan bloemen, bezien, en de reſt het vorige gelyk, dog alles wat grooter, en ieder houveltje van de bezien heeft op de rugge nog een dubbelde voorn, zo dat het met zes vorens afgedeelt is: deeze breetbladige zoort heeft nog een verandering, daar men in plaats van geele, witte plekken ziet, onder het ligt-groen, gelyk aan 't* Folium bracteatum.

3. Codiæum chryſoſticton anguſtifolium, *heeft lange en ſmalle bladeren, anderhalf voet lang, een vinger breet, regt, dik, en ſtyf, of by de ſpits een weinig gekromt, als een ſabel, uit den geelen en groenen gemengt, dog zo, dat 't geele de overhand heeft, en beide couleuren hangen meer aan malkander zonder in zo veel plekken verdeelt te zyn als de twee vorige, het blyft een kleine ſtruik, en is weinig te vinden, het heeft nog eene verandering, waar aan het groene het meeſte is.*

4. Codiæum chryſoſticton medium *of* rood Codiho, *heeft ook drie veranderingen, waar van de eerſte middelzoorte met de eerſte geele overeenkomt, behalven dat de bladeren wat langer, voor ſpitſer, en ſmalder zyn, meeſt hoog-groen, in de jonkheid rood, in de midden met geel gemengt, waar van men ook weinige plekken vint onder het groen: aan de oude ſtokken ziet men bladeren van driederlei couleur, want de onderſte en oudſte zyn meeſt groen, met een roode ſtreep langs de middelzenuwe, van onderen ligt-bruin met groen gemengt, aan de middeltakken zyn ze van groen, rood en geel gemengt, zomtyts het groene, zomtyts de twee andere d'overhand hebbende; de opperſte of jongſte bladeren in een bosje ſtaande, zyn meeſt geel met wat rood gemengt, de bloemen en vrugten zyn als aan 't geele.*

5. Codiæum chryſoſticton latifolium, *heeft dezelfſte bladeren als aan het tweede geele, behalven dat ze ſmalder, ſpitſer, en rood geplekt zyn, in plaats van geel, volgen dezelfſte verwiſſeling van groen, daar wat bruins onder loopt, de ſteenen of korls van de vrugten zyn met zwarte linien geſchildert, als de korls van* Ricinus; *zy komen ligter tot perfectie, en blyven langer aan de ſtok dan aan 't geele.*

6. Co-

Sexto. *Codiæum erythorſticton parviſolium* folia gerit palmam longa & ultra, vix minimum digitum lata, rubra ſeu fuſca linea in medio diſtincta, quæ in teneris foliis aliquid lutei habet admixtum, inferne ex fuſco pallida ſunt, florum petala quoque fuſca ſunt, hujusque ſpeciei ſemina in culto ſolo prolapſa facile progerminant, & in arbuſculas excreſcunt, quod in nulla alia ſpecie tam bene ſuccedit.

Septimo. *Codiæum nigrum medium* folia gerit cum illis quartæ ſeu rubræ ſpeciei convenientia, quæ ſuperne obſcure virent, inferne nigricant, nullis admixtis rubris vel luteis maculis, at tenera hujus ſpeciei folia potiſſimum vireſcunt, vetuſtiſſima vero ſuperne nigreſcunt, mortua quaſi, inferne ex fuſco & cinereo variegata: Radicis cortex niger eſt, lignum internum album & durum, quidam hanc in binas dividunt ſpecies in latifoliam & mediam, diſcrimen vero adeo parvum eſt, ut unam eandemque putem eſſe.

Octavo. *Codiæum nigrum minus* omnium breviſſima & anguſtiſſima gerit folia, ſex pollices longa, dimidium digitum lata, ſuprema ejus folia ſunt viridia, inferne ex viridi nigricantia, firma ſunt & extenſa inſtar ſcalpelli: Ejus radix externe itidem nigricat, atque hæ utræque ſpecies raro obcurrunt.

Nono. *Codiæum parviſolium viride* cum ſexta rubra convenit ſpecie, folia gerens anguſta & firma, plerumque viridia, aliquando etiam juxta nervum medium linea lutea diſtincta, unde, quibus copioſus ſatis luteus admiſcetur color, a quibusdam diverſa cenſetur eſſe ſpecies, quod inutile eſt, anguſtifoliæ enim ſpecies non certam obſervant formam, ipſe enim pluvioſis menſibus hujus magna & lata inveni folia, a reliquis eodem in frutice penitus diverſa, puto itaque novem haſce ſpecies commode in tres quatuorve poſſe dividi, primo nempe in luteam, ſecundo in rubram, tertio in nigram, & quarto in anguſtifoliam ſeu parviſoliam, qui adcurate enim illas examinat & adtendit, plures deteget varietates, quam hic notavimus, cuncta vero Codiæa potiſſimum florent menſibus pluvioſis, ac propagantur ramis modo terræ commiſſis.

Nomen generale *Latinum* eſt *Codiæum*, Ternatenſe *Codibo*, omnes vero harum plantarum ſpecies Ternatenſibus proprie vocantur *Dabingora*, *Codibo* enim eſt Tidorenſe nomen, & *Soſa* Macquienſe, Malayenſibus ignotum eſt, excepto quod raro obcurrat in Baleya Batavia & Java, ubi *Caju* ſeu *Daun maas* h. e. flos aureus vocatur a fulgore ejus aureo, ad ſpecies autem diſtinguendas adduntur verba *Coning* h. e. *luteum*, *mera rubrum*, *itam nigrum*, *Daun Beſar latifolium*, *Daun Kitsjil* anguſtifolium: Amboinice *Aytette Malaybe* h. e. luſorium lignum, in Hoeamohela aliisque Mauritanis *Aytette Obete* ſeu *Olite* h. e. difformis, ob foliorum formam ipſorumque uſum, ac primam Amboinenſe nomen latino vocabulo *Nuptiale* poſſet vocari, quum in cunctis feſtivitatibus hoc folium adhibeatur, in Banda *Candaruſſa Cuning*, multi enim incolæ hoc habent pro ſpecie *Gendaruſſa*, unde & Hitœnſibus uno vocabulo *Soſa* ſeu *Soſal* indigitatur.

Locus ejus natalis ſunt inſulæ hæ Orientales, Moluccæ, & Amboina, unde per ſtipites Bataviam tranſlatum eſt, in Baleyæ regione mediis itidem obcurrit, & ut audivi etiam circa Patanam.

Uſus ejus potiſſimum conſiſtit in folioſis ramulis, quibus in cunctis nuptiarum ceremoniis, conviviis publicis & feſtivitatibus cubilia, arcus feſtales, januæ & poſtes exornantur, ut & coronæ ac umbellæ, nec non tragemata, ſepulcra ſeu funera quoque puerorum & cœlibum hiſce comuntur, quique illa humeris portant, tales ramulos manibus tenent, uti alibi id fit cum Roſmarino & Buxo.

In re Medica lutea & rubra ſpecies parum adhibetur, nigræ autem quædam adſcribuntur virtutes, licet enim tantopere conveniat cum *Oleandro*, nulla tamen in hac detegitur malignitas: Cunctarum lutearum ſpecierum folia modice ſunt refrigerantia, ac ſaporis dulceſcentis, teneraque ipſarum folia in olus coqui poſſunt: Truncorum vero cortices ac radices omnium ſpecierum calidæ ſunt naturæ, oris ac faucium ardorem excitantes, qui per totum perſentitur diem: Nigra autem ſpecies minus ferventis eſt naturæ ac ſiccior præcedentibus, nigra hinc radix voca-

 tur

6. Codiæum erythorſticton parviſolium, *heeft bladeren een hand lang of meer, een ſchaats en pink breet, met een roode of bruinagtige ſtreep in de midden, die welke aan de jonge bladeren wat geel gemengt is, van onderen zyn ze ligt-bruin, de blaadjes van het bloemjel zyn mede ligt-bruin, en de zaden van deeze zoorte op gebouwd lant vallende, komen ligtelyk op, en werden for geboompjes, dat in geene van de andere zoorten zo gemakkelyk toegaat.*

7. Codiæum nigrum medium, *is aan bladeren de vierde of roode zoorte gelyk, zynde van boven donkergroen, van onder zwartagtig, zonder eenige roode of geele plekken, en de jonge bladeren zyn meeſt groen, maar de geheel oude worden boven zwartagtig, dood-verwig, en van onder uit den bruinen en grauwen gemengt; de ſchorſſe van de wortel is zwart, het binnenſte hout wit en hart: zommige verdeelen dit in twee zoorten, te weten, in breedblaadig en middelmatig, maar het onderſcheit is zo klein, dat ik ze voor een rekene.*

8. Codiæum nigrum minus, *heeft de kortſte en ſmalſte bladeren van alle, zes duimen lang, anderhalve vingeren breed, aan de opperſte bladeren groen, aan de onderſte uit den groene-zwart: zy ſtaan ſtyf, en uitgebreit als pennemeſſen, de wortel is buiten mede zwart, en zyn deeze beide zoorten weinig te vinden.*

9. Codiæum parviſolium viride, *is de zesde roode zoort gelyk, met ſmalle en ſtyve bladeren, doorgaans groen, of zomtyts langs de middelribben met een geele ſtreep, weshalven ook zommige, daar wat veel geel onder loopt, daar van nog een byzonder zoort maken, het welk niet nodig is, want de ſmalbladige zoorten ſyn haar gedaante niet vaſt zyn, zo dat ik zelfs in de regenmaanden groote en brede bladeren daar aan gevonden heb, van de andere in denzelve ſtok geheel verſchillende. Ik meen dierhalven, dat men deeze negen zoorten gevoegelyker in drie of vier konde verdelen, te weten, 1. geel, 2. rood, 3. zwart, en 4. ſmal of kleinbladig; want die naauw wil opletten, zal'er nog meer veranderingen vinden, dan wy hier aangehaalt hebben. Alle Codibos bloeyen meeſt in de laatſte regenmaanden, en werden voortgeplant door takken, ſlegts hier en daar in de aarde geſteken.*

Naam. *De generale naam is in 't Latyn* Codiæum, *in 't Ternataans* Codiho, *dog eigentlyk hieten alle de zoorten van deeze planten in Ternaten* Dahingora, *want* Codiho *is Tidorees, en* Soſa *Macquians, by de Maleyers is het onbekent, behalven het weinige op Baly, Batavia, en Java, daar men het* Caju *of* Daun maas, *gulde bloem, van zyn goude glans noemt: om de zoorten te onderſcheiden voegt men daar by de woorden* Koning, *dat is geel, Meraroed, d. i. rood, Itam. d. i. zwart,* Daun boſar *groot-bladig,* Daun kietſil *ſmalbladig, op Amboin* Aytette malayhe, *dat is Speelhout, maar op Hoemobel en by andere Moren* Aytette obete *of* olite, *dat is mitformig na de gedaante der bladeren naar haar gebruik, en den eerſte Amboinſe naam magte men ook in 't Latyn* Nuptialis *noemen Bruiloſts-blad, om dat het op alle vrolykheden gebruikt werd, in Banda* Candaruſſa cuning, *want veele Inlanders houden het voor een aard met de* Gendaruſſa, *dies het ook by de Hituezen met eenderlei naam* Soſa *en* Soſal *genaamt werd.*

Plaats. *Zyn regte Vaderlant zyn deeze Ooſterſe Eilanden, de Moluccos en Amboina, van waar het met ſtokjes na Batavia is gebragt; op Baly lantwaart in vint men het ook, en zo ik verſta, omtrent Pasane.*

Gebruik. *Zyn meeſte gebruik is in de geblade takjes, waar mede men op alle bruiloften, publique maaltyden, en vrolykheden de bedſteden, feeſtbogen, deuren en ſtylen beſlaat, kroonen en kranſen behangt, en het banketwerk verciert. Als mede op begraafſeniſſen van kinderen en maagden het lyk verciert, en de dragers daar van een takje in de handen laat dragen, gelyk men elders met Roſmaryn en Buksboom doet.*

In de Medicyne heeft het geele en roode weinig gebruik, maar het zwarte werd nog eenige kragten toegeſchreven, want hoewel het zo groote gelykenis heeft met den Oleander, zo werd nogtans daar in geen ſchadelykheid gevonden: aan alle de geele zoorten zyn de bladeren middelmatig koud, zoetagtig van ſmaak, en de jonge bladeren konnen voor moeskruit gekookt worden, maar de ſchorſſe der ſtams, en de wortel in alle zoorten, zyn heet van natuur, verwekkende een brand in de mont en keel, die men wel een dag voelt, de zwarte zoort is egter wat minder in hitte, en droger dan de voorgaande, de zwarte

 wer-

tur *Oebat ſwangi* h. e. antidotum contra magos, mulierculæ enim hanc maſticant cum Pinanga & Zingibere, irrorantque infantes continuo lachrymantes ſine ulla manifeſta cauſa, dicentes tales a magis eſſe infeſtatus: Rubræ ſpeciei radix cum lacte *Ligulariæ lacteæ* contrita exhibetur contra dolores & debilitatem ventriculi, ut maligni humores per ſeceſſum evacuentur: Amboinenſes porro cuncta *Codiæa* promiſcue plantant ad hortorum oras, ut limiti inſerviant, vel locum notent, ubi aliquem ſepeliverunt, quomodo autem lutea ſpecies in olus præparetur, in ſubſequenti vide capite ad *Dayngora*. In Java & Baleya ubi hæ plantæ raro obcurrunt, a ſacerdotibus hæ plantantur circa templa & idola, ubi & religiole has ſervant, ab iis profanum arcentes vulgus.

Codibo Ternatenſibus ſignificat revenire, inque Malaienſi hac Grammatica, quæ a pueris hic adhibetur, notat illum, qui hoc mittit, ſubito ac mox venturum eſſe: Trunci ſegmenta ac radices cum cortice & ligno omnium *Codiæi* ſpecierum ardorem minuunt, ſi in aqua eoquantur, ac ſimilia fruſta *Scutellariæ* ſpecierum ipſis addantur, atque in olla obturata coquantur, unde balneum ſudoris præparatur, quod e corpore eliminat per ſudores cunctos malignos humores, at ſimul hauſtulus ejusdem decocti eſt ingerendus.

In Rumphii adpendice hæc adduntur.

Supra in textu notatum eſt, in octava & nona ſpecie folia aliquando inveniri lata, quibus hæc addo, iſtis in ſpeciebus ſæpe totos faſciculos iſtorum foliorum obſervari, quæ inæqualis ſunt latitudinis & formæ, puto enim me ſatis obſervaviſſe granula latifoliæ ſpeciei decidua, plantulas produxiſſe anguſtifoliæ, tales varietates quoque infra in *Cap.* 39. ad *Scutellariam Criſpam* notantur.

Tabula Vigeſima Quinta

Ramum exhibet *Codiæi medii chryſoſticti.*

OBSERVATIO.

Omnes hæ plantæ propric *Ricinoidis* ſunt ſpecies, uti a *Tourneſortio* vocantur, quod genus *Linnæo Jatropha* dicitur.

CAPUT TRIGESIMUM.

Codiæum tæniosum. Dayn gora.

SEcundum *Codiæi* genus eſt remiforme ſeu longifolium, cujus binas itidem obſervavimus ſpecies, luteam nempe ac viridem.

Primo. *Codiæum luteum remiforme* eſt frutex, ultra hominis altitudinem excreſcens, in paucos ſeſe dividens ramos, e quibus folia dependent longiſſima & anguſtiſſima, copioſa & faſciculata, ita ut e longinquo videatur hic frutex loris quaſi adpenſis ornatus, ſunt enim ſeſqui pedem immo binos pedes longa, ſemi digitum lata, non rite extenſa, ſed complicata quaſi inſtar canalium, ſuntque porro ſinuoſa & ad oras ſimbriata, ex viridi & flavo diſtincta colore, ita tamen, ut luteus color in medio & ad oras decurrat, ſuprema vero magna ex parte ſunt flava ſeu albicantia.

Supra hoſce faſciculos circa menſem Novembris longi ſeſe ac recti erigunt petioli, ſpithamam immo pedem longi, albicantes quoque, quibus capitula inſident vaga, plura ſimul conjuncta, quorum quædam ex longis excreſcunt pedunculis, ſeſeque aperiunt in floſculos albos ſtamina alba gerentes uti in prioribus ſpeciebus, horum autem ſtamina ſunt longiora

wortel hier van werd geheten Oebat ſwangi, *dat is een tegen middel voor de toverye, want de Vrouwtjes kouwenze met Pienang en kleine Gember, en beſproeyen daar mede de kinderen, als ze geduurig en zonder kennelyken oorzaak ſchreyen, zeggende dat de zulke eenige betovering aangedaan zyn, de wortel van het Rode geſlagt met de melck van* Ligularia lactea *gewreven, gevenze in tegens het krimpzel, en ſwakheit des maags, om den zelven door den kamergang te loſſen van quaade humeuren, voorts planten de Amboineezen alderhanden* Codiho *aan de kante van haare hoftuinen, om tot een lemiet-ſcheiding te dienen, of een plaats te merken, daar zy iets begraven hebben, hoe men de geele zoort tot moes prepareren zal, ziet men in 's volgende Hoofdſtuk van de* Dayngora: *Op Java, en Baly, daar dit gewas raar is, wort het van de Papen ontrent haare tempel geplant, daar zy het ook zorgvuldig bewaaren, en de gemeene man niets daar van willen mede deelen.*

Codiho *is in Ternataans te zeggen wederom komen, en in deeze Maleitze* Gramatica *onder de jonge luiden gebruikelyk, is het te zeggen, dat die gene, die het zend, haaſt komen zal: de ſtukken van de ſtam en wortel met hout ſchors en al, van allerhande* Codiho *verliezen hare brand wat, als men ze in water kookt, en by zodaanige ſtukken van alle zoorten de* Scutellaria *by doet, in een toegebonde pot met water gekookt, en daar van een ſweetbad maakt, trekt uit het lyf vele ongezonde humeuren door 't ſweet, mits dat men ook een dronksken van dezelfde decoctie inneemt.*

In het aanhangzel van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

Boven in de text is aangemerkt, dat in de agtſte en negenſte zoort somwyle breedbladige bladeren gevonden werden, waar by ik voeg, dat ik dikmaals in die zoorten geheele bondeltjes van diergelyke bladeren gevonden heb, welke van eenen egaale breedte en fatzoen zyn, want ik meen, dat, ik genoeg ondervonden heb, dat de zaden van de breedbladige zoort op de grond gevallen, ook plantjes van de ſmalbladige zoort hebben voortgebragt, hoedanige veranderingen, ook beneden in het 39 Hoofdſtuk aangehaalt werden by de Scutellariam.

De Vyf en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van het middelſte goudbladige en geſpikkelde *Codiæum.*

AANMERKING.

Alle deeze planten behooren eigentlyk tot het geſlagt van de *Ricinoides*, zo als die van *Tourneſort* genaamt wert, het geen de *Jatropha* is by *Linnæus.*

XXX. HOOFDSTUK.

De riemagtige Codibo-ſtruik.

H*Et tweede geſlagt van* Codiho *is het riemagtige, of het langbladige, waar van wy ook twee veranderingen aangemerkt hebben, geele en groene.*

1 *Het geele riemagtige* Codiho *is een ſtruyck, ruym zo hoog als een man, in weinige takken verdeelt, aan deſe hangen zeer lange en ſmalle bladeren, digt en met geheele boſſen by malkanderen, zo dat het van verre ſchynt als of de ſtruik met groote boſſen van neſteingen of veters behangen was, zy zyn van anderhalf tot twee voeten lang, een halve vinger breet, niet ter degen uytgebreit, maar wat te zamen gebogen als genten, daar toe bogtig en gekruit aan de kanten, en uyt het groenen en ligt-geelen zodanig vermengt, dat het geele in den midden en langs de kanten loopt, dog de bovenſtaande zyn meeſt doorgaans geel of witagtig;*

Boven deeze boſſen omtrent de maant November komen lange en regte ſtelen uyt, van een ſpan en een voet lang, mede witagtig, daar aan ydele knopjes ſtaan, met trosjes by malkanderen, eenige van dezelve ſchieten met lange ſteeltjes uyt, openen haar in witte bloempjes, en daar aan witte draadjes, gelyk de vorige, dog deeze draadjes zyn langer en ydelder, daar op volgen drie hoekige

Digitized by Google

giora & laxiora, illos vero inſequuntur trigonæ & virides baccæ; inferius paulo magis anguſtatæ quam ſuperius, inque iis tria oſſicula, uti in antecedentibus, ſed minora.

Ex abruptis petiolis copioſus quoque exſtillat ſuccus, ad tactum viſcoſus; foliorum ſapor dulcior eſt & aquoſior, quam in cunctis antecedentibus ſpeciebus, unde & hæc ſpecies omnium refrigerantiſſima cenſetur.

Secundo *Codiæum viride remiforme* folia gerit binos pedes longa, immo longiora, vix digitum lata, non ita dependentia illis luteæ ſpeciei ſed firmiora, magisque extenſa, plerumque viridia, & ad oras multis ſinibus diſtincta, & inſtar filorum contorta: Flores fructusque ſunt uti præcedentis, licet raro in conſpectum veniant. Hæc ſpecies parvam quoque habet varietatem, cujus folia in medio linea lutea ſunt diſtincta, ac minus ſinuoſa.

Nomen. Latine *Codiæum tænioſum*; Malaice vulgo *Codibo Daun Kitſjil*, nomen vero proprium Ternatenſe eſt *Dayn Gora*: Amboinenſe *Aytette Laun Maun*, in Java a quibusdam vocatur *Catſja Puri*, ab aliis *Caju Purin*: ſecunda ſpecies peculiariter vocatur *Codibo Papua*.

Locus. In iisdem creſcit locis cum prioribus, in Moluccis nempe & Amboina, in Java enim & Baleya raro obcurrit, aliunde deductum.

Uſus. Eodem adhibetur modo ac præcedentes *Codiæi* ſpecies in nuptiis nempe & conviviis; luteum remiforme refrigerantis eſt naturæ, ac ſaporis dulceſcentis, unde & in olus coquitur cum Oryza & Calappi lympha, vel alio cum jure, huoc in finem tenerrima eliguntur folia, nullo vel raro viridi colore diſtincta, vetuſta enim nimis ſunt dura, in aqua autem primo ſunt ebullienda, quæ abjicienda eſt, dein manibus ſunt compingenda, unde molleſcunt, ac dein denuo coquenda: Radix *Daun Gora* cum Pinanga comeſta præſervat aliquem a veneno, ac refrigerante ſua virtute aſſumptum extinguit: Eadem folia cum Siri Pinanga maſticata, acrimoniam Siri & calcis temperant, ita ut os non adurant, vel ſi hoc jam fuerit excoriatum, ardorem parum extinguunt ac leniunt.

In ſecunda ſpecie ſæpius obſervavi, quædam ſuprema folia circa apicem tenue ac firmum emittere filamentum inſtar crinis, quod foliolum ſuſtinet unguem digiti longum, ac dimidium latum, quod mirum præbet ſpectaculum.

Tabula Vigeſima Sexta

Fig. 1. Ramum exhibet *Codiæi tænioſi*, cum floribus & fructibus.
Fig. 2. Ramum folioſum ſiſtit *Codiæi cripi.*

lige groene beſien, agter wat ſmalder dan voren, en daar in drie korrels gelyk aan 't vorige dog kleinder.

Uyt de afgebrokene ſteelen loopt ook ryklyk een klaar ſap, aan 't gevoel wat kleverig; de ſmaak van de bladeren is zoeter en wateragtiger, dan aan alle de voorgaande, daarom 't ook voor 't koelſte gehouden wort.

2. *Het groene riemagtige* Codibo *heeft bladeren twee voeten en meer lank, ſchaars een vinger breet, niet zo hangende, als de voorgaande, maar ſtciver en meer uytgebreyt, doorgaans gras-groen, en aan de kanten met veele bogten gekrult, en als touwtjen gedraait; bloemen en vrugten zyn als aan 't vorige, hoewel men die zelden ziet: Deeze zoort heeft nog een kleine verandering, waar aan de bladeren een geele ſtreep in de midden hebben, en minder gekrult zyn.*

Naam. *In 't Latyn* Codiæum tænioſum. Maleits *in 't gemeen* Codibo daun kitſjil, *maar zyn eigentlyke Ternataanſe naam is* Dayn gora. *Amboins* Aytette Laun Maun, *op Java by zommige* Catſja Puri, *by andere* Caju Purin, *de tweede zoort heet in 't bezonder* Codibo Papua.

Plaats. *Het waſt in dezelfde landen, als het voorgaande, te weten: in de Moluccos en Amboina, want op Baly en Java is 't weynig, en van elders ingebragt.*

Gebruyk. *Het wert op dezelfde manier gebruykt, als het* Codibo, *op bruyloften, en maaltyden. Het geele riemagtige is verkoelende van aart, en zoetagtig van ſmaak, wert dierhalven tot moeskruyt genomen, en met ryſt en Calappus melk of ander zop gekookt, hier toe moet men de jongſte bladeren nemen, daar aan geen of weynig groen is, want d'oude vallen te taaiagtig, men moet het eerſt in water opſieden, 't zelve weg gieten, en met de handen kneden, waar door ze murw worden, en als dan voor de tweede maal opkoken; de wortel* Daun Gora, *met Pinang gegeten, preſerveert iemant voor vergift, en maakt met zyne koelte 't ingenomen kragteloos; dezelfde bladeren met Ziri Pinang gekauwt, benemen ook de ſcherpheyt van de Ziri en kalk, datze de mont niet te zeer verbranden, of zo men zig te voren al verbrant heeft, verdrevenſe dat een weynig.*

Aan de tweede zoorte heb ik dikwils aangemerkt, dat zommige van de bovenſte bladeren ontrent de ſpits een dun en ſtyf draadje, als een hairtje, uytſchieten, en 't zelve draagt een ander klein bladje, een nagel van een vinger lang, en half zo breet, het welk ſpeculatief om te zien is.

De Ses en Twintigſte Plaat

Vertoont in de eerſte figuur een tak van het *langwerpige Codiæum*, met zyn bloemen en vragten.
De *tweede figuur* wyſt aan een takje met bladen, van het *gekrulde Codiæum*.

CAPUT TRIGESIMUM PRIMUM.

Codiæum ſilveſtre. Codibo utan.

Silveſtris quoque *Codiæi* obcurrit ſpecies ſed rariſſime, excreſcit autem ſtipite vix brachium craſſo, quinque pedes alto, in paucos ſeſe dividente ramos, in quorum ſummo folia irregulari ordine ſunt locata, illis latifolii *Codiæi* maxime accedentia, ſed tenuiora, & flacccidiora, inque notabiles coſtulas diſtincta, octo novemque pollices longa, binos lata, plerumque viridia, nec variegata, ſuperne autem parvos ſplendentia.

Fructus longis inſident petiolis uti in aliis Codiæis, ſuntque rotundæ & duræ baccæ, diu virentes, dein obſcure luteæ. Radix vero in multas curvas & craſſas fibrillas diviſa eſt, externe nigricantes, in ore ardorem excitantes; ex petiolis ejus abruptis exſtillat quoque paucus ſeroſus ſuccus.

Nomen. Latine *Codiæum ſilveſtre*; Malaice *Codibo utan*: in Uliaſſerenſibus inſulis dicitur *Ayſuli abbal.*

Locus. Potiſſimum notus eſt hic frutex in Uliaſſerenſibus inſulis & Nuſſalauta, raro autem in Amboina & Leytimora, locos amat frigidos & umbroſos, item valles opacas, atque montes foveis, rupibus, &

XXXI. HOOFDSTUK.

De wilde Codibo-ſtruik.

Men vint ook een wilde zoorte van Codibo, dog zeer weinig, ſchiet op met een ſtam, ſchaars een vinger dik, en vyf voeten hoog, in weinige takken verdeelt, aan wiens opperſte de bladeren zonder ordre ſtaan, die van het breetbladige Codibo meeſt gelyk, dog dunder en ſlapper, en in kennelyker ribbetjes verdeelt, agt en negen duimen lang, twee dito breet, doorgaans groen, zonder eenige ſchilderye, en aan de bovenſte zyde wat glimmende.

De vrugten komen voort aan lange ſtelen, gelyk aan het Codibo, *en zyn ronde en harde beſien, lang groen, daar na donker-geel; de wortel is in veele kromme en dikke vezelingen verdeelt, buiten zwart of rookverwig, en in de mont eenige brand veroorzakende, uyt de afgebrokene ſtelen loopt mede een weinig weyagtig zap.*

Naam. *In 't Latyn* Codiæum Sylveſtre, *op Maleits* Codibo utan. *In de Uliaſſers noemen zy het* Ayſuli abbal.

Plaats. *Het is meeſt bekent in de Uliaſſers, en Nuſſalaut, ook weinig in Amboina op Leitimor, het wil in koele ſchaduwagtige plaatzen ſtaan, als in donkere valeyen, en in 't gebergte, daar kuilen, klippen, en rotſ-*

 kli-

& argilla rubra gaudentes, neutiquam vero ſilvas altis arboribus conſitas, ſed inter arbuſculas locum tenet, copioſe juxta litus obcurrit Hatuanæ, & veteris Kulluræ.

Uſus. Ab Uliaſſerenſibus & Nuſſalautæ populis hujus radix adhibetur tanquam purgans vulgare, cujus fruſtulum ſemi digitum longum ſumitur, ac maſticatur cum Siri Pinanga, ejusque deglutitur ſuccus, faucium vero ardorem excitat notabilem, unde & alii Mauritani ad ejus correctionem aliquid Zingiberis, Nucis Moſchatæ, & Caryophyllorum addunt, tali autem purgante cuncti maligni e corpore eliminantur humores.

klei is, dog geenſins in 't wout onder hoge boomen, maar wel onder 't klein geboomte. Het meeſte vait langs het ſtrant op Hatuana en oud Kullur.

Gebruyk. *In de Uliaſſers en op de Nuſſalaut, makenze haar gemene purgatie van dezen wortel, nemende van de verſche een ſtukje van een halve vinger lang, knauwen die met Ziri Pinang, en 't zap inzwelgende, dog het verweckt een merkelyken brand in de keel, daarom andere Moren, die het verbeteren willen, daar by doen een weinig Gember, Noten en Nugelen, maar mede zy het lyf van alle quade humeuren zuiveren.*

Tabula Vigeſima Septima

Ramum exhibet *Codiæi ſilveſtris*, quod cum prioribus ad *Ricinoides* quoque ſeu *Jatrophas* pertinet.

De Seven en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van de wilde *Codiæum*, welke mede gelyk de voorgaande tot de *Ricinoides* ofte de *Jatrophas* behoort.

CAPUT TRIGESIMUM SECUNDUM.

Gendaruſſa. Soſa.

GEndaruſſa vulgaris, quæ mas habetur, humilis eſt frutex, quatuor vel quinque pedes altus, multis partim procumbentibus partim erectis & rotundis excreſcens ſtipitibus, geniculatis, ample diſtantibus, & in inferiore ipſorum parte protuberantibus, cuivis geniculo folia inſident bina ſibi oppoſita, & cum ſubſequenti pari cruciformia, *Salicum* foliis quodammodo ſimilia ſeu illis *Lyſimachiæ*, quatuor & quinque pollices longa, unum lata, in extremo apicem teli repræſentantia, intenſe viridia, craſſiuſcula, & ſcabra, ad oras non ſerrata, ſed hinc inde ſinibus & angulis excavata, paucis & maxime obliquis coſtis pertexta, vetuſtorum vero foliorum apex parum incurvus eſt, ſeu ad unam partem inflexus, pinguiſſimi ejus rami terræ incumbentes prope genicula radiculas emittunt, quibus progerminant, atque intra breve temporis ſpatium maxime multiplicaotur, ita ut magnum obcupent locum.

Flores fructusque tam raro in hac conſpiciuntur planta, ut plurimi Amboinenſes ſterilem hanc putent eſſe, nunquam etiam proveniunt niſi diuturna ſiccitate, vel ſi ſtipites in hortis plantentur ſoli bene expoſiti.

Flores itaque raro progerminant in ramulorum ſummo conjuncti, parvi, & anguſti, porrecti inſtar illorum *Roſmarini*, ſed longiores, ad unam partem inpreſſi, inque tres lacinias diviſi, quarum infima extrorſum flexa eſt, binæque ſuperiores inflexæ inſtar galeæ, ſuntque porro albicantes, & læte purpureis punctis diſtincti. In centro filamentum longum album locatum eſt, ſeu piſtillum, capitulo inſidens, quod diu poſt floris lapſum ſupereſt. In hoc capitulo maturo ſemen quoddam reperitur ſterile, quodque inutile decidit, progerminans enim virtus in tota continetur planta, uti in prioribus *Codiæis*, minimus enim ipſius ramulus terræ commiſſus propullulat, immo, ubi tantum ejus particula in terram projiciatur humidam, excreſcit: Rami reſpectu tam puſilli fruticis durum ac lentum gerunt lignum, ejusque duriſſimum & albiſſimum in radicibus detegitur, quæ longæ ſunt, ac ſub terra prorepunt, atque hinc inde plantulas emittunt: Odor ſaporque totius plantæ ingratus eſt ac Filiceus, immo fere teter.

Nomen. Latine *Gendaruſſa* & *Gandaruſſa*, uti & Malaice, Javanice, & Bandanice vocatur *Ganda* ſeu *Genda*, quod ſignificat aliquid, quod aromaticum ſpirat odorem, & *Gendaruſſa* denotat aroma ſilveſtre, ſeu quod ſilvæ odorem fundit, quam *Ruſſas* ſeu cervi inhabitant. Baleyice *Dauſſa*, Amboinice *Soſa*: Malabarice *Caranotſchi*, ac nigra ſpecies peculiariter *Puli marua*, h. e. *Suda lapas*, quum inter amantes repudium denotet.

Locus. Ubique creſcit in inſulis Amboinenſibus & Moluccis juxta ripas ſaxoſas, ut & in vallibus frigidis, & ad montium pedes, raro autem ibi floret, quod vero in hortis plantatur, vel in planis locatur locis, ſupeema gerit folia minora, nempe non ultra digitum longa & lata, magis contracta, & magis flava, ita ut *Codiæum* quis putaret eſſe, cui quoque adfines habetur: Hæc quoque aliquando floret Auguſto &

XXXII. HOOFDSTUK.

De Gendaruſſe-ſtruik.

D*E gemene Gendaruſſa, die men voor het manneken hout, is een lage heeſter, vier à vyf voeten hoog, met vele, ten dele leggende, ten delen over ent ſtaande, en ronde ſtelen opſchietende, in leden verdeelt, die wyt van malkander ſtaan, en aan de onderſte ſteelen wat uytſteken, als knietjes, aan ider lid ſtaan twee bladeren tegen malkander, met het naaſt volgende paar een kruys makende, de Willige bladeren wat gelyk, of die van Lyſimachia, vier en vyf duimen lang, een dito breet, zodanig gefatzoeneert, als de ſpits van een pyl, hooggroen, dikagtig, en ſteif, aan de kanten niet gezaagt, egter hier en daar eenige hoekjes en bogtjes hebbende, met weinige zeer ſchuynze ribben door regen, en aan de oude bladeren ſtaat de ſpits wat gekromt na d'eene zyde; de vetſte takken, die op der aarde leggen, wortelen by de knietjes wederom vaſt, en vermenigvuldigen hun in kort, zoo dat zy een groote plaats beſlaan.*

Bloemen en zaden werden zo zelden aan deeze plant geſien, datze de meeſte Amboineſe voor onvrugtbaar houden, zy komen ook noyt voor den dag, dan by lange droogte, of als de ſtruiken in de hoven geplant, wel ter zonne ſtaan.

De bloemen dan komen weinige voort aan 't bovenſte der ſtelen by malkander, klein en ſmal, met een hals, als die van Roſmaryn, *dog langer, en aan de zyden ingeduwt, voor in drie lapjes gedeelt, waar van het onderſte Iilleken uytwaarts gebogen ſtaat, en de twee bovenſte innewaarts, als een helmpje, witagtig, met eenige ligtpeerſe puntjes. In de midden ſtaat een lank wit draadje, op een groen knopje, welke beide lang na 't afvallen der bloemen ſtaan blyven. In dit knopje ryp zynde, vind men iets dat het zaat wil zyn, en egter niet voorteelt, maar vergeefts afvalt, want de voortelende kragt ſteekt in de gehele plante, gelyk in de voorgaande Codibos, [illegible] het minſte takje in de aarde geſtoken beklyft, ja [illegible] men maar een reisken weg ſmyt op de blote gront, [illegible] vogtig is; de takken hebben, tegen vermoeden [illegible] kenen heeſter, een hart en taai hout, en wel 't harſte en witſte in de wortelen, die lang zyn, onder de aarde kruipen, en mede hier en daar jonge plantjes uytſteten. De reuk en ſmaak in de geheele plant is onlieſlyk, Varenagtig, en byhans vuyl.*

Naam. *In 't Lateyn* Gendaruſſa *en* Gandaruſſa, *gelyk het ook in 't Maleyts, Javaans, en Bandaas hiet,* Ganda *of* Genda *is te zeggen, iets dat Speceryagtig riekt, en* Gendaruſſa *wil zeggen een wilde ſpecery, of die na 't wilde boſch riekt, daar de* Ruſſas *of harte beeſten wonen. in 't* Baleits Dauſſa, *Amboiners* Soſa. *In Malabaar* Caranotſchi, *de Swarte in 't bezonder* Puli Marua, *dat is,* Suda Lapas, *om dat 't onder de Minnaars een ſcheytbrief beduit.*

Plaats. *Het waſt over al in de Amboinſe en Moluxe Eilanden langs de waterkanten, daar 't ſteenagtig is, in koude valeyen, en 't hangen der bergen, dog aldaar bloeit het zelden, het geen in de hoven geplant wert, of op vlakke en zonnige plaatzen ſtaat, gewint de bovenſte bladeren kleinder, te weten; niet boven een vinger lang, en breet, digter in een gedrongen, en geelder, zo dat men het voor een* Codiho *zoude aanzien, onder wiens maag-ſchap*

Digitized by Google

& Septembri, tempore autem iſto ſicciſſimo, quod anno 1660. hanc infeſtabat Provinciam, quum multi exſiccarentur fluvii, *Gendaruſſa* fere ubique florebat, quo tempore plures aliæ plantæ contra ipſarum naturam flores producebant, inter cæteras quoque *Semper vivum* Amboinenſe, *Sacar bebec* dictum, de quo infra *libro octavo.*

Uſus. Contemptus hic frutex, tam ingratum fundens odorem, Indicis curatricibus in magno habetur pretio, apud plurimos enim Indos obſervatur muliercùlas medicamenta præparare: Hæc itaque planta naturæ quum ſit refrigerantis, promptum habetur remedium ad febrium æſtum extinguendum, ſaltem eo tempore, quo in uſum vocatur: hujus autem folia adhibentur, uti & iſta *Bonga raja*, & *Sacar Belek*, Baleyenſes autem radices *Bangle* & *Lampujang* addunt, inque magna ſcindunt fruſta, inque cacabo aqua repleto macerant per diem ad ſolis æſtum, & per noctem ad rorem, qua febricitantes homines meridiano lavant tempore, uti & infantes dentibus laborantes, quum plerumque febribus ſimul corripiuntur, interne propinant hujus plantæ radicem in aqua contritam cum illa *Novella* & *albæ Bongæ rajæ.*

Incolæ per terram iter facientes, ejus ramulos manibus tenent, quos pedibus incutiunt, dicentes, laſſitudinem hinc pelli, uti in Europa de Arthemiſia id creditur, ſic quoque incolæ Moluccarum, Celebes, & adjacentium inſularum *Gendaruſſæ* tam albæ quam nigræ ramulos ſolebant in cingulis & ad pedes geſtare, ut & manibus tenere, ne defatigentur. Papoenſes, qui natio eſt prædabunda, omnes inſtituunt artes, ut celeriter naves propellant, ventum undasque cogentes, ut homines ſuperveniant, quos furari conantur, hanc itaque plantam fauſtam putant ac faventem deprædationibus ſuis, unde & brachia ac arma hac exornant, ejusque ſucco corpus inliniunt, oculisque inſtillant, mulieres, quarum viri in prædam exeunt, hanc plantam ciſtis inponunt, in quibus Siri Pinangam pro viris ſuis ſervant, credentes illos prædam copioſam hinc deporaturos eſſe.

Supra memorata *Gendaruſſa* alba cognominatur ac vulgaris eſt, hujus & binæ aliæ obcurrunt ſpecies, nigra, & fuſca, ſed adeo parum differentes, ut unæ eædemque ſint habendæ; *Gendaruſſa nigra* in fruticem excreſcit altiorem magisque lignoſum, foliorum forma cum illis prioris convenit, ſed minora ſunt, firmiora, & in durum apicem exeuntia, fere pungentem, coloris ex viridi nigricantis, obſcure fuſcis ac nigricantibus venis pertexta. Flores ſunt uti præcedentis, ſed copioſiora gerunt iſta punctula purpurea. Ramulorum cortex nigricat, & aliquando ita ſplendet, acſi nigrum eſſet *Accarbahar*, radicum vero cinereus, quæ lignum gerunt interne album & durum.

Fuſca ſpecies ab hac non differt, niſi quod ramuli non nigri ſed obſcure fuſci ſint, ſeu lineis nigris diſtincti, ejus folia paulo majora ſunt, vulgari fere ſimilia, atque in durum apicem exeuntia, ita ut vera nigra ſpecies minima gerat folia.

Utraque *Gendaruſſa itam* vocantur, non tamen in ſilvis creſcunt, ſed in hortis plantantur, raro autem obcurrunt, nigræ radix a mulierculis ſollicite conligitur & adſervatur ad incantatos homines curandos, quibus addo & moneo, Indos ſub præſtigiis comprehendere multos naturales morbos, cæteroquin eadem radix cum aqua contrita conducit & propinatur contra choleram albam ſeu *Upas puti*, notandum vero eſt, nullis medicamentis contra choleram exhibitis addendum eſſe Limonum ſuccum, vel aliumquendam ſuccum acidum, nec ante nec poſt illa.

Ambæ hæ ſpecies in hortis plantari poſſunt, ac ſepes ex iis formari, quales ex *Liguſtro* etiam formantur, quum adeo denſam formant comam, ſi tali modo plantentur, tales puto ſepes, quæ nulli reſiſtunt vi. Vetuſtæ Gendaruſſæ radix durum exhibet nodum, ejusque lignum proximum digitum craſſum eſt, durum quoque, ac ſolidum, ſplendensque inſtar *Accarbahar* marini.

Nigram Ternatenſes cingulis inponunt, quum ſolitarias permeant ſilvas, ad ſilvarum diabolos, Malaice *Djing* dictos, profugandos.

Tabula Vigeſima Octava

Ramum exhibet *Gendaruſſæ vulgaris.*

ſchap het ook gerekent wort; dit is ook 't gene, dat zomtyts bloeit in Auguſtus en September, maar in die groote droogte, dewelke Anno 1660 *in deeze Proventie was, als wanneer veele rivieren uit droogden, zag men de* Gendaruſſa *ſchier over al bloeyen, welke droogte ook meer andere planten tegens derzelver ordinare natuur deed bloemen voortbrengen, onder andere het Amboinſche* Semper vivum, Sacar bebec *genaamt, waar van beneden* Lib. 8.

Gebruik. *Deeze veragte heeſter van zulken onlieflijken reuk is by de Indiaanſche Meeſtereſſen in groote agting, want by de meeſte Indianen ziet men, dat de vrouwtjes de medicamenten klaar maken; deeze plant dan zynde koud van aart, houdenze voor een toegeeigent middel, om den brant in allerlei koortzen te verdryven, immers voor die tyd, datze het gebruiken, men neemt de bladeren hier van, als mede die van* Bonga Raja, *en van* Sacar Belek *(de Balyers doen 'er de wortelen van* Bangle *en* Lampujang *by) ſnyden het in grote ſtukken, en doen het in een balie met water, ſtellen het aldus te weken, een dag in de hete Zon, en 's nagts in den douw, waar mede zy de koortzige menſchen ſmergens waſſen, als mede de kinderen, die tanden krygen, en gemeenlyk met koortzen bevangen werden, binnens lyfs geven ze te drinken deeze wortel in water gewreven, met die van* Novella *en* witte Bonga raja.

De inwoonders over lant reizende, dragen deeze takjes gaarne in de handen, en ſlaan daar mede tegen de beenen, zeggende, dat dit de vermoeitheit beneemt, gelyk men in Europa van de Artemiſia *geloofſt, insgelyk alle de inwoonders van de Moluccos, Celebes, en omleggende Eilanden, plegen de takjes van Gendaruſſa, zo wit, als ſwart, in de gordel, en rontom de beenen te ſteken, en in de handen te dragen, om niet moede te werden; de Papoers zynde een roofgierige Natie, ſtellen al haar bezigheden op het ſnel varen van hare prauwen, het breken van winden en baren, en het betrappen van menſchen, die zy roven willen; zo houdenze dan dit kruit voor gelukkig, als zy zullen roven gaan, weshalven zy hun armen en geweer daar mede beſteken, met 't zap het lyf beſtryken, en in de oogen druipen, de vrouwen, wiens mannen roven gaan, leggen hun dit kruit in de tomtomme, daar ze Siry Pinang voor hare mannen in leggen, en geloven, datze met een goede buit 't huys zullen komen.*

Het bovenſtaande Gendadruſſa *wort het witte bygenaamt, en is het gemene, dan vint men nog twee andere zoorten, ſwart en bruin, dog zo weinig verſchillende, dat menze voor een Gendaruſſa mag houden. De ſwarte Gendaruſſa is hoger en houtagtiger van ſtruik, de bladeren van fatzoen, als de vorige, dog kleinder, ſtyver, en met een harde ſpits, die bykans ſteekt, ſwart-groen van coleur, met donkere bruine of ſwartagtige aderen, het bloeit als 't vorige, dog de bloempjes hebben meer van die paerſe ſtipjes; de ſchors van de ſtelen is ſwart, en zomtyts zo glimmende, als het ſwart Accarbahar, maar aan de wortel graauw, de wortel heeft van binnen een wit en hart hout.*

De bruine zoorte verſchilt niet hier van, als dat de ſtelen in plaats van ſwart, donker-bruin zyn, of met ſwarte linien geſpikkelt; de bladeren zyn wat groter, ſchier het gemene gelyk, ook met een harde ſpits, zo dat het regte ſwarte de alderkleinſte bladeren heeft.

Men noemtze beide Gendaruſſa Itam, *zy waſſen niet in 't wilt, maar werden in de hoven geplant, en zyn weinig te vinden, de ſwarte wortel wert door de vrouwtjes zorgvuldig gezogt en bewaart, om alle betoverde menſchen daar mede te genezen, waar by ik wederom waarſchouw, dat de Indianen onder tovery veele natuurlyke ziekten begrypen; andersins is deſelfſte wortel goet met water gewreven, en ingenomen tegens het water hort, of* Upas puti, *dog ſtaat te merken, dat men by alle Medicynen in 't hort ingegeven geen Lemoen-zap, of eenige andere zuurte moet vermengen, zo voor als naar.*

Beide deeze zoorten kan men in de hoven planten, en kleine heggen daar van maken, gelyk men met het Liguſtrum doet, om dat het zo digt in malkander waſt, als men het zo plant, ik meen zodanige heggen, die geen geweld behoeven uit te ſtaan; de wortel van de oude Gendaruſſa is een harde knoeſt, en 't naaſte hout daar aan een vinger dik, mede hart en ſtyf, klinkende als Accarbahar uit de zee.

Het ſwarte ſteken de Ternatanen in hare gordels, als zy in eenzame boſſen gaan, om de boſch duivels te verdryven.

De Agt en Twintigſte Plaat

Vertoont een tak van de gemeene *Gendaruſſe-ſtruik.*

CAPUT

CAPUT TRIGESIMUM TERTIUM.

Gendaruſſa femina. Gandaruſſa parampoan.

PRo *Gendaruſſa femina* binæ exhibentur plantæ, quæ ambæ fruticoſæ ſunt, ob ſimilitudinem vero cum *Gendaruſſa*, maximam hic deſcribemus, alteramque, quam peculiarem habemus herbam, ad decimum referemus librum.

Vera itaque *Gendaruſſa* femina, eſt frutex parvus, quatuor vel quinque pedes altus, multis ſeſe extendens flagellis, partim procumbentibus, partim erectis, in ampla diviſi ſunt rami genicula, quibus folia inſident oppoſita & cruciata, uti in priore Gandaruſſa, hujus vero majora & flaccidiora ſunt, ſeptem & octo pollices longa, binos digitos lata, in longum porrecta apicem, ac porro formam habentia foliorum *Tsjili*, oris æqualibus, vel quæ raros gerunt angulos, ſuntque porro plurimis obliquis coſtis pertexta, adeoque flaccida, ut mox marceſcant, ſi tangantur vel abrumpantur, genicula ſunt viridia & herbacea, ipſorumque interſtitia ſunt breviora, atque alternatim ab utraque parte ſulco ſunt excavata, ſemper ad illam partem, cui folia inſident, unde ramus quodammodo quadragonus eſt: ex quovis nodo varia progerminant tenera folia ac ſurculi, unde maxime extenditur hic frutex: Foliorum odor penetrantior eſt quam in *Gendaruſſa*, ac fere ſulphureus, ut & ſapor ipſorum ingratus, uti in *Sajor bajang*. Ejusque flos eſt albus & concavus, in longas ſpicas extenſus, ac ſemina parvis includuntur burſulis, raro progerminantia. Radices ejus ſunt longæ & raræ fibrillæ, ſub terram prorepentes.

Nomen. Latine *Gendaruſſa femina*, Malaico *Gendaruſſa param pœan*, Macaſſarice *Bongo bongo*, ac proprie femina cum albis floribus, *Bongo bongo* enim mas flores gerens læte purpureos, poſtea, uti diximus, deſcribetur, quidam hunc vocant Malaice *Poeli poeti*, Malabarice *Paramnuli*.

Locus. In vallibus creſcit juxta ripas rivulorum, & ad pedes prætuptorum montium, præſertim juxta fluvium Elephantem in Leytimora, circa ædes quoque plantatur in areis, ubi luxurioſe creſcit, & propagatur, ſed raro floret.

Uſus. Macaſſarenſes ejus ſuccum oculis inſtillant ad illos depurandos, quum nubecula in iis adpareat, vel effuſcentur, manipulum foliorum ſupra ignem calefactorum & pedibus infrictorum, *Beriberi* curat, alii autem meliore jure illis utuntur non contra frigus ſeu Beriberi proprium, ſed contra Paralyſin, Arthritidem, doloremque artuum, ſive ſupra ignem calefactis, ſive in aqua coctis & adplicatis, ſin hiſce caput lavetur, ipſius ſquamas tollunt.

Vetuſtorum foliorum ſuccus odorem & ſaporem præbet ingratum, hic tamen exhibetur contra anxietatem & pectoris tuſſes, Ternatenſibus *Morete*, Amboinenſibus *Itahaie* dictas, ad quas cæteroquin herba *Moretiana* adhibetur infra *Libr.* 10. deſcripta. Ejus radices cum Pinanga maſticatæ, ipſarumque ſuccus deglutitus ſtomachum confortat, proſtratumque excitat adpetitum, ſi quis e langueſcente ac diuturno convaleſcat morbo, hic quoque Pinangæ tollit auſteritatem & anxietatem: Folia in aqua contrita & propinata pueris aſthmaticis conducunt ad tuſſes ſedandas, ſputaque pituitoſa per vomitum ejicienda.

Forte Malabarenſes hunc vocant fruticem *Paramuli*, *Nunuli* autem ſpecies eſt *Gendaruſſæ maris*, quæ ad aquas & ripas creſcit, contra aſthma ſeu *Hoſa* hoc ſumunt *Nunuli*, cumque lacte ebutyrato coquunt, pipere, allio, lapidibusque contritis, quod epotant. In Baleya alia inſuper occurrit *Gendaruſſa parampoean*, *Dauſſa paia* dicta, quæ in majorem excreſcit fruticem vulgari *Gendaruſſa*, folia gerens vulgaris *Cadiel*, ſed flaccidiora, hæc ibi diligenter in hortis plantatur, quum hominibus periculoſis laborantibus morbis exhibetur, in quibusnam vero nondum detegere potui, ſed inde nomen ſuum ſortita eſt.

Tabula Vigeſima Nona
Gendaruſſam exhibet *feminam*.

XXXIII. HOOFDSTUK.

Gendaruſſe-ſtruik het wyſje.

DAar werden voor 't wyfken van Gendaruſſa twee planten getoont, die beide maar een beeſteragtig kruit zyn, dog om de gelykeniſſe, die zy met Gendaruſſa hebben, zullen wy 't grootſte alhier beſchryven, en het ander, dat wy voor een byzonder kruit houden, tot in het tiende boek ſparen.

Het eegte wyfken dan van Gendaruſſa, *is een kleine heeſter, van vier of vyf voeten hoog, met veele ſteelen zig uitbreidende, die ten deele leggen, en voorts opgeregt ſtaan; het is ook in wyde leden verdeelt, en daar aan de bladeren tegen malkander in 't kruis, gelyk aan de Gendaruſſa; maar deeze zyn grooter en ſlapper, zeven en agt duimen lang, twee vingeren breet, met een lange ſpits, en voorts gefatſoeneert als de* Tsjili*-bladeren, met effene kanten, of daar men weinige hoekjes aan ziet, voorts met veele ſchuinſe ribben doortogen, en zo ſlap, dat ze ſtraks ſlenſſen, als men ze aanraakt en afbreekt. De leden zyn groen en kruidagtig, de plaatsen tuſſchen de leden zyn korter, en hebben met beurten ter wederzyden een keep of geut; te weten, t'elkens van die zyden, daar de bladeren ſtaan, waar door de ſteel eenigzints vierkant wort: Uit ieder ſchoot komen veelvoudige jonge bladeren, en nieuwe ſteeltjes voort, waar door het zig zeer uitbreit. De reuk van de bladeren is ſterker als, aan de* Gendaruſſa, *en bykans zwavelig, insgelyks de ſmaak onlieflyk, gelyk aan* 't Sajoe bajang. *De bloem is wit en hol, aan lange airen ſtaande, het zaat zyn kleine ſpitſe beurſjes, die zelden voortkomen, de wortelen zyn weinige en lange vaſelingen, langs de aarde kruipende.*

Naam. *In 't Latyn* Gendaruſſa femina, *op 't Maleits* Gendaruſſa param pœan, *op Macaſſar* Bongo bongo, *en eigentlyk 't wyfke met de witte bloemen, want* Bongo bongo *het manneken, met ligt-peerſe bloemen, zullen wy hier na beſchryven: ſommige noemen het in 't Maleits* Poeli poeti, *op Malabaar* Paramnuli.

Plaats. *Het waſt in de valyen langs de kanten van de waterbeken, en aan de voet van de ſteile bergen, zonderling langs de rivier den Olyphant op Leytimor; men plant het ook omtrent de huizen in de erven, daar het zig weeldrig vermeerdert, maar zelden bloeit.*

Gebruik. *De Macaſſaren gebruiken 't ſap van de bladeren in de oogen, om dezelve te zuiveren, als ze beginnen donker en nevelagtig te worden, een hant vol van de bladeren over 't vuur warm gemaakt, en op de beenen geſmeert, genezen de* Beriberi; *andere met betere reden gebruiken het niet tegen de koude of eigentlyk* Beriberi, *maar tegens de Lammigheid, Jigt, en groote pyn in de leden, 't zy over 't vuur warm gemaakt, 't zy in water gekookt en overgeſlagen, met de bladeren 't hooft gewasſen, verdryven ze de ſchubben daar af.*

Het ſap van de oude is wel onaangenaam van reuk en ſmaak, wert egter ingegeven tegen 't benaauwde roebelen des borſts, 't welk de Ternataanen Moreto, *de Amboineſen* Itahaie *noemen, waar toe anders het kruit* Moretiana *gebruikt wert, hier na in 't tiende boek beſchreven. De wortelen met Pinang geknauwt, en 't ſap ingezwolgen, ſterkt de maag, en brengt de verloren eetensluſt weder, als men van een lange ziekte opſtaat. Het zelve beneemt ook 't wringen en benaautheid van de Pinang. De bladeren in water gewreven en gedronken, helpt de kinderen, die benaaut op de borſt zyn, van ſlym en hoeſten, de ſluimen door braken loſſende.*

Miſſchien noemen de Malabaren dit gewas Paramuli, *maar* Nunuli *is een ſlag van* Gendaruſſa *het manneken, 't welk aan 't water waſt. Tegens Amborſtigheid of Hoſa nemen ze dit* Nunuli, *koken dat met kernemelk, peper, look, en ſlyp van ſtenen, en drinken dat.*

Op Baly hebben ze nog een ander Gendaruſſa parampoean, Dauſſa paia *genaamt, grooter van ſtruik dan de gemene* Gendaruſſa *met bladeren, als de gemene* Codiho, *dog ſlapper. Deeze wert aldaar neerſtig in de hoven geplant, om dat men ze de menſchen, die doodelyk ziek zyn, ingeeft, dog in wat ziekte heb ik nog niet ervaren, waar van ze ook de naam heeft.*

De Negen en Twintigſte Plaat
Vertoont de wyſjes *Gendaruſſe ſtruik.*

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT TRIGESIMUM QUARTUM.

Involucrum cuſci. Bonkos cuſſu.

Hic frutex ſimplicem erectum & lignoſum emittit ſtipitem, minimum digitum circiter craſſum, qui folia ſuſtinet rara & magna, illis *Caſſuvii ſilveſtris* ſimilia, duodecim ac quatuordecim pollices longa, quatuor, quinque, & ſex lata, ſuperius ſubrotunda, & in brevem excuntia apicem, inferius ſenſim anguſtata, multis parallelis coſtis pertexta, rugoſa, ſeu arenoſa quaſi ad tactum, præſertim ipſorum petioli, qui prope foliorum ortum geniculati ſunt.

Ejus fructus in racemis progerminant, digitum circiter longis, ex alis inferiorum foliorum, ſunt autem trigoni, ac ſuperne in tria capitula diſtincti, quorum quodvis in brevem determinatur apicem externe inflexum, quæ inferius concreta ſunt, externe hi fructus ſunt ex cinereo virides & arenoſi, abrupti vero & ſicci toti rugoſi ſunt & lanugınoſi, ſuperne autem dehiſcunt, atque in quavis cellula viride continetur officulum, quumque pellicula duriuſcula dehiſcat, faba ſeſe obfert alba, quæ ſicca ſpadicei eſt coloris, ac facillime progerminat.

Nomen. *Involucrum cuſci*, juxta Malayenſe *Bonkos cuſſu*, & hoc juxta Uliaſſerenſe *Makellun balaluno*, h. e. folium, quo obvolvitur animaculum *Coes Coes* dictum, quum hoc capiatur vel occidatur.

Locus. In ſaxoſis & nudis creſcit montibus, aliquando etiam in ipſis rupibus circa Ihamahu Boybaria, atqoe aliis in locis circa litus.

Uſus. Incolæ Uliaſſerenſes ejus folium tanquam ſpecificum habent remedium contra *Lepram ſiccam*, Amboinice *Keſſi keſſi* dictam, vulgo *Caſcado*, ſi hoc conterunt cum foliis *Pangii*, calefaciant, ac cum alio toto folio parti inponant adfectæ.

N. B. Huic Capiti nullam adjectam inveni figuram.

XXXIV. HOOFDSTUK.

Inwindzel van het Cuſſu.

Deze heeſter ſchiet met een enkelde houtagtige ſteel op, omtrent een pink dik, daar aan weinige en groote bladeren ſtaan, die van het Caſſuvium ſilveſtre *gelyk, twaalf en veertien duimen lang, vier, vyf, en ſes dito breet, aan 't voorſte rond toelopende, met een korte ſpits, en na agteren allenkskens toeſmallende, met veele paralele ribben doortogen, ruig of zandig in 't aantaſten, inzonderheid haar ſtelen, die by den oorſpronk des blats een knop hebben.*

De vrugten komen aan korte troſjes voort, omtrent een vinger lang, uit den ſchoot der agterſte bladeren, dezelve zyn driehoekig, en voor in drie hoofden verdeelt, en yder hoofdeken met een kort ſpitsje, uitwaarts gekromt, en met de billen zitten ze tegen malkanderen vaſt, van buiten graauw-groen, en zandig, maar de afgebrokene en droge werden geheel ruig en wolagtig, aan 't bovenſte ſplyten ze open, en daar in vertoont zig een groenagtige korl in yder celle, en als het hartagtig vlieſken open barſt, zo vertoont zig een wit boontje, 't welk caſtanje-bruin beſterft, en ligt uitſpruit.

Naam. *In 't Latyn* Involucrum cuſci, *in 't Maleits* Bonkos cuſſu, *na 't Uliaſſarſe* Makellun halaluno, *dat is, blat, waar mede men het Coes Coes verbergt of inwikkelt, als men het gevangen of gedood heeft.*

Plaats. *Het waſt op het ſtenige en kale gebergte, en zomtyts op bloote klippen, omtrent Ihamahu Boybaria, en elders omtrent het ſtrant.*

Gebruik. *De Inwoonderen van de Uliaſſers houden dit blat voor een toegeeigent middel voor de* Lepra ſicca, *in 't Amboiners* Keſſi keſſi, *in 't gemeen* Caſcado *genaamt, als zy het zelve wryven met de bladeren van* Pangium, *warm maken, en met een ander geheel blad over de ſchade binden.*

N. B. By dit Hoofdſtuk heb ik geen figuur gevonden.

CAPUT TRIGESIMUM QUINTUM.

Folium bracteatum. Daun prada.

Hoc ſingulare ac maculatum folium profert frutex, virum altus, qui in binas dividitur ſpecies, in albam & rubram.

Primo. Alba ſeu vulgaris *Daun prada* frutex eſt, paucos rectos & fragiles emittens ramos, qui in paucos dividuntur laterales ramulos, adeo fragiles, ut nullam tolerare poſſint vim, qui in extremo albicant & rotundi ſunt, hiſce folia inſident bina ſibi oppoſita, oblique cruciata, Limonia foliis ſimillima, ſed non inferius cordata, inæqualis magnitudinis, inferiora enim minima ſunt, vix binos pollices longa, & unum lata, ſuperiora quatuor & quinque pollices longa ſunt, binos lata, oris æqualibus, glabra, & flaccida, in horum medio macula lata & alba conſpicitur, in varios excurrens angulos acutos a petiolo usque ad folii extremum, formam flammæ ignis exhibens, vel ac ſi lamella alba folio eſſet adglutinata, reliqua ipſius pars læte viret, ſeu paululum albet circa nervum medium, atque hæc foliorum pictura arbuſculæ huic mirum præbet adſpectum.

Flores ejus ſunt longi & concavi, ſuperius in latam & parum inflexam oram deſinentes, ocreæ formam exhibentes, intenſe ex purpureo rubentes, qui intus continent ſemina quædam longa concoloria & elongata, ſunt autem inodori, brevibusque & albis petiolis inſidentes, qui ſine fructu decidunt.

Ejus cortex mucoſus eſt ac fragilis, quale & lignum eſt. Folia quoque viſcoſa ſunt & fatua, odorque ipſorum ingratus, ad *Gendaruſſam* accedens.

Secundo. Rubra ſpecies priori ſimilis eſt, excepto quod hæc arbuſcula paulo altius excreſcat, folia ejusdem ſunt formæ ac ſitus, ſed majora, quinque

XXXV. HOOFDSTUK.

Het vergulde Blad.

Dit ſeltzaame geſchilderde blad is meede een heeſter, een man hoog, verdeelt in twee zoorten, witte en roode.

Eerſt het witte of gemeenſte Daun Prada *is een heeſter, met weinige regte en broſſe takken opſchietende, verdeelt in weinige zyde takken, die zo bros zyn, dat ze gants geen geweld kunnen uitſtaan, aan haare uiterſte witagtig en rond, daar aan ſtaan de bladeren, twee en twee tegen malkander in een ſchuins kruis, de Lemoen bladeren gelyk, dog zonder hertje, van ongelyke groote, want de agterſte zyn de kleinſte, ſchaars twee duimen lang, en een breed, de voorſte vier en vyf duimen lang, en twee breed, met effene kante, glad en ſlap, in de midden ziet men een breede witte vlek, met verſcheide uitloopende hoeken, en ſpits van de ſteel tot aan het voorſte des blads, in de gedaante van een vlamme Vuurs, als offer een wit uitgeſnede plaatje op het blad geplakt was, zynde de reſt des blads bleide groen, of met een weinig wit ontrent de middel zeenuwe, welke ſchilderije der bladeren dit boompje een wonderlyk aanzien geeft.*

De bloemen zyn lang en hol, voor met een breede en wat omgeſlage mond gefatzoenneert, als een leerze, hoog purper-rood, binne met eenige lange draadjes van dezelfde coleur, die wat uitkyken, zonder reuk, weinig in 't getal, en op korte witte ſteeltjes ſtaande, en vallen af zonder vrugt.

De ſchors is ſlemerig en bros, gelyk ook al het hout. De bladeren insgelyks zyn ſlemerig en laf, de reuk wat vuyl, na de Gendaruſſa *trekkende.*

Ten tweede het Rode geſlagt is 't vorige gelyk, *behalve dat 't boompje wat grooter word, de bladeren ſtaan in de zelfde order en gedaante, dog grooter, vyf en ſes*

Digitized by Google

& ſex pollices longa, tres lata digitos, non maculata, in medio & ab inferiore parte læte fuſca, ſuperne ex viridi & fuſco variegata, ipſurumque coſtæ ſunt magis parallelæ.

Flores ſunt uti prioris, ſed majores, ex purpureo fuſci colore, ad oras contracti & quaſi inpreſſi, ipſorumque labium inferius in barbulam exit, ſine fructu quoque marceſcunt. Foliorum odor, ſapor, & viſcoſitas eſt uti præcedentis.

Hæc rubra ſpecies varietatem habet, ex qua alii tertiam componunt ſpeciem, foliorum forma non differens, ſed hæc in medio maculam gerunt amplam, ſuaverubentem ſeu igneam quaſi.

Ambæ ſpecies ſenſim in mediocres excreſcunt arbores, quarum trunci pedis craſſitiem obtinent, ſed hoc laborant vitio, quod calido ac pluvioſo tempore multas generent nigras, deformes, & piloſas erucas, cuncta folia ita depaſcentes, ut totus ſæpe frutex iis ſit orbatus ac nudus, atque etiam hinc pereat, quum autem juſto tempore ſupremi albi ramuli, Erucas proferentes, amputentur vel abrumpantur, novi regerminant ramuli: Inter arbores non nimis magnas amant creſcere in ſolo molli, in argilloſo enim & loco ſoli expoſito ramos ferunt incurvus, & graciles, atque inordinatos, minoraque folia.

Nomen. Latine *Folium bracteatum*, juxta Malayenſe *Daun prada* & *Poding* a deſcripta foliorum forma, cæterum quoque vocatur *Daun putri* & *Dangora*, Ternatice *Cabi cabi* alba, rubra *Lulaje*, Amboinice *Aylilin* & *Lilin*. In Java alba *Tommon*, rubra *Temman* vocatur, ab aliis *Djurn dumung*.

Locus. Nullibi obcurrit niſi in hortis plantatus hic frutex, atque pauca tantum copia in Amboina, Ternata, & adjacentibus inſulis, raro ſeneſcit, vel in arbuſculam excreſcit, ſed ob dictas cauſſas facile perit, per ramulos tamen facile propagatur, atque ſi modo pluvioſis menſibus ramulus in terram projiciatur, radiculas emittit, ſique ſæpius transplantetur, elegantior ejus frutex eſt: tertia ſpecies rara eſt, atque nuper ex Bangaya deducta.

Uſus. Alba ſpecies in nuptiis adhibetur, uti *Codiæum*, ut elegantibus ſuis foliis nuptiales toros ac menſas ornet: Omnes porro ſpecies vim habent emollientem & maturantem ſine ullo calore. Albæ ſpeciei folia apud Ternatenſes mulieres magno ſunt in pretio ad mammarum ſcirrhos maturandos & abſceſſus, qui illis ſuperveniunt, quum infantes a mamma & lacte removeant, folia hæc conteruntur cum Calappi lympha primo calefacta, ac dein inpoſita ſcirrhos emolliunt ſeu glandulas, ita ut lac inſtar ſeri exſtillet, ſi vero mammæ jam abſceſſum patiantur, pus maturant: Rubræ ſpeciei folia aptiora cenſentur, ſi fuerint contrita, inpoſitaque anthraces curant & tumores calidos maturant: Folia hæc cum illis *Prunellæ* & *Bongæ rajæ* contrita & propinata variolas expellunt.

Cortex contuſus & tumoribus mox obortis inpoſitus illos mox reſolvit ac diſſipat, immo omnibus inflammationibus & variolis inpoſita calorem extrahunt, ipſaſque minuunt.

In Rumphii adpendice hæc adduntur.

Cum hac planta convenire videtur *Tsjude maram H. Malab. part. 6. fig.* 60. quod Portugallice dicitur *Parangian* & *Pervatti pou*, Belgice *Maagden-lot*, ibidemque deſcribitur pro planta exotica, quæ ex China vel Manilhis fuit adlata, ejus vero flores parum differunt ab illis noſtræ plantæ.

Tabula Trigeſima

Ramum exhibet fruticis qui *Folium bracteatum* Rumphio dicitur.

OBSERVATIO.

Cum hac convenire videtur *Periclymenum* Indicum, foliis maculatis, latioribus. Laurinis *Theſ. Zeyl. pag.* 186. & Periclymenum Zeylanicum herbaceum foliis variegatis, diverſi-coloribus maculis ornatis *Par. Bat. Pr. pag.* 363. & *Muſ. Zeyl. pag.* 37. ut & *Pluku. Phyt. Tab.* 212 *fig.* 6. eſtque Periclymenum Sinenſe variegatum, flore ſanguineo amplo, quod Lignum Colubrinum optimum Zeylanicum, Hermanni *Breyn. prodr.* 2. *pag.* 82. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

duimen lang, drie vingers breed, zonder vlekken in de midden, maar aan de onderſte zyde ligt-bruin, aan de bovenſte uit den groenen en bruinen gemengt, en de ribben lopen meer paralel.

De Bloemen zyn, als aan 't vorige, dog grooter, en uit den purper na 't bruine trekkende, aan de zyde mager, en als ingedrukt, aan de onderſte lip met een baardeken, zy vergaan ook zonder vrugten, reuk, ſmaak, en de ſlymigheit der bladeren is, als aan 't vorige.

Dit roode heeft nog een verandering, waar van sommige de derde zoort maken, aan gedaante der bladeren niets verſchillende, maar dezelve hebben wederom, in de midden een groote vlak ligt-rood of vuurvervig.

Beide zoorten werden metter tyd middelbaare boompjes, met een ſtam in de dikte van een been; ook zynze deeze quelling onderworpen, dat zy by eene warme regen veele zwarte, lelike, en harige rupzen genereren, die alle de bladeren zodanig afeten, dat de geheele ſtruik dikwils kaal ſtaat, ook wel uitgaat. Dog als men by tyts de bovenſte witte takjes afkapt of afbreekt, daar de rupzen aan zitten, zo ſchiet hy andere takken uit; zy willen onder matige lomher ſtaan, en in een mulle grond, want in een kleijge grond en vlak ter Zon ſtaande gewinnenze kromme en magere takken, met kleine bladeren, en blyven ongedaan.

Naam. *In 't Latyn* Folium Bracteatum, *na 't Maleyts* Daun Prada *en* Poding *van de voorſchreven gedaante der bladeren, anders noemt menze ook* Daun putri *en* Dangora, *op Ternate* cabi cabi *'t witte, 't rode* Lulajo, *op Ambon* Aytilin *en* lilin, *op Java 't witte* Tommon, *het rode* Temman, *by andere* Djurn dumung.

Plaats. *Het waſt nieuwers, dan in de boven geplant, en dat nog in klein getal op Amboina, Ternate, en omleggende Eilanden, het word zelden oud, en tot een boompje, maar het gaat veel uit, om voorſchreven oorzaaken, het laat zig met takjes ligt weederom aan planten, ja groeit, als men een takje in de regen Maanden ſlegts op de aarde ſmyt, en word door het verplanten ſchoonder, de derde zoorte is raar, en eerſt uit Bangay aangebragt.*

Gebruyk. *De witte zoorte word op Bruiloften gebruykt gelyk de* Codiho, *om met zyne cierlyke bladeren de Bruits bedden en taafele te beſteken, voorts hebben alle de zoorten een vermurwende en rypende kragt, zonder eenigen hitte; de bladeren van de witte zoorte zyn by de Ternataanſe Vrouwen hoog geagt in ſweerende borſten, die de Vrouwen na het ſpenen der Kinderen overkomen, men ſmeerd de bladeren met wat Clappus melk, eerſt wat warm gemaakt, en zetze daar op, zo werden de klieren week, en de melk loopt als wey daar uit, maar zo zig de borſten al tot het ſweeren gezet hebben, zo doenze de materie rypen, de bladeren van de rode zoort werden bequamer geagt, gewreven, en over gelegt om bloedvinnen en hete geſwellen te rypen, de bladeren met die van* Prunella *en* Bonga Raja *gewreven, dryven de kinder pokjes uit.*

De ſchorſſe geſloten en op allerhande beginnende geſwellen gelegt, doet dezelve verdwynen, ja op allerhande ontſteekinge en crampaderen gelegd verkoelen den brand, en doen de ſwellingen zinken.

In het aanhangzel van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

Met dit gewas ſchynt overeen te komen het geen in de Hortus Malab. *ſesde deel, fig.* 60. *genaamt wert* Tsjudemaram, *op 't Portugees* Parangian, *en* Pervatti pou, *op 't Duits* Maagden-lot, *en aldaar beſchreven voor een uitlandſche plant, uit China ofte de Manilhas aangebragt, dog de bloemen verſchillen wat van de onze.*

De Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, welke by *Rumphius* het *verguide blads* genaamt wert.

AANMERKING.

Met dit gewas ſchynt overeen te komen het Indiſche Periclymenum met breede gevlakte Laurier-bladen, in de *Theſ. Zeyl. pag.* 186. en het Ceylonſche kruidagtige Periclymenum, met gevlakte bladen van verſcheide couleuren, in de *Par. Bat. pr. pag.* 363. en het *Muſ. Zeyl. pag.* 37. en van *Pluku. Phyt. Tab.* 212. *fig.* 6. en is het Chineſe Periclymenum met bonte bladen, en een groote rode bloem, het geen het beſte Ceylonſche Slangenhout is, van Herman *Breyne Prodr.* 2. *pag.* 82. het overige ziet in de *Theſ. Zeyl.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT TRIGESIMUM SEXTUM.

Scutellaria prima. Daun papeda.

QUoddam porro genus eſt mira gerens folia, quod in tres dividemus ſpecies, at cuivis ſingulare tribuemus Caput, quum folia ac plantarum forma nimis differant, voco autem illas *Scutellariam primam*, *ſecundam*, & *tertiam*.

Scutellaria prima, ſeu *Daun papeda* frutex eſt, decem ac duodecim pedes altus, cujus truncus infra pedem craſſus eſt, ad altitudinem trium quatuorve pedum, ſeſe in [illegible] ac paucos dividens ramos, digitum craſſos, & erectos, excepto quod foliorum pondere deorſum vergant, quæ in ipſorum ſummo copioſa ſunt. Cortex ejus eſt fragilis, rugoſus, & tanquam in multa genicula diviſus, quod tamen non ita ſeſe offert, ſunt enim tantum veſtigia deciduorum foliorum, qualia in Calappo etiam obſervantur. Truncus ac inferiores rami craſſiores gerunt nodos, magisque diſtantes: Cortex vero ac lignum totius arboris pinguiſſima ſunt, fragilia, & ſuccoſa, ita ut rami minima vi faciliime abrumpantur.

Folia peculiaris ſunt formæ, ac longe diverſa ab aliis foliorum figuris, rotunda nempe, oriſque in ambitu elevatis, eleganter excavatam ſcutellam referentia, ſique majora ſint, capitellum ex corio nigro formatum, quod capiti ſcilicet imponitur, inveni enim tanta, ut ampullam aquæ continere poſſent, prope petiolum vero ſunt aperta, ipſorumque laciniæ ſibi imponuntur vel conjunguntur, ſi humores in illis conſervare velimus, ſuntque porro craſſa, pinguia, glabra, & firma, quibusdam ſinibus excavata, & ad oras mollibus ſpinulis ſeu apicibus obſita. Foliorum coſtæ in medio protuberant, ac ſubtus ſulcum formant: in ramorum ſummo locantur, arcte ſibi conjuncta ex fuſco & viridi diſtincta colore, quodvis autem peculiari inſidet incurvo petiolo, ſuperne ſulcato, ac bis terve leviter geniculato, quumque craſſa hæc folia tanti ſint ponderis, hinc ramum ſenſim inflectunt, ut incurvus ſit.

Flores fructusque nunquam quis in hac conſpexit planta, adeoque facile per ramos propagatur, uti de prioribus fuit dictum: Hujus plantæ odor ſaporque, ac potiſſimum corticis & radicis, parum aromaticus eſt, non autem fervidus, ad Petroſelinum accedens, ſed non adeo penetrans, ac, quantum memini, cum illo Magudaris convenions, uti & folia cum primis ejusdem plantæ foliis quadrant: Radix ejus geniculata eſt, non dura, & in paucas ramificationes diviſa.

Nomen. Latine *Scutellaria prima*, Malaice *Daun papeda*, *Daun manko*, & *Daun coyn*. Noſtrates vocant *Cochleariam*, non autem juſte, quum potius ad ſcutellas accedant ejus folia, & hinc mihi *Scutellaria* dicitur. Amboinice *Aylohoy*, & *Ayloun niwel*, Bandice *Daun griſek*. Ternatice *Gura bate* magnum, ſed melius *Rauparoro*, h. e. *Daun lamma*.

Locus. In Ternata obcurrit, Amboina, Banda, & vicinis inſulis, ubique in hortis, vel circa ædes plantata: in inſulis Occidentalibus non invenitur, niſi inde ex hiſce inſulis deducta.

Uſus. Apud incolas quotidianum præbet uſum in menſis & culina, quodvis enim folium ſcutellæ locum inplet, ex quo *Sagu papeda* editur, molles enim iſtæ ſpinæ ad oras exciduntur, ac foliorum auriculæ acu connectuntur, parumque juris infunditur cum gleba pultis iſtius, quæ ſimul ſorbillantur, ſi talis frangatur vel cadat ſcutella, haud multum adfert damni, quum ſcutellifera arbor januæ adſtat, quæ mox alia ſuppetit, atque hinc folia hæc ſuum ſortita ſunt nomen, quæ oleri etiam inſervire poſſunt, cujus præparandi modus in ſubſequenti indicabitur capite, natura & virtute quam maxime cum Petroſelino, præſertim ejus radix convenit, ad urinam & ſudores expellendos, unde & ejus radices ad decocta etiam adhibentur, quæ contra Nephritidem præparantur: Folia ac craſſiores rami minutim conciſi ad balnea ſudoriſera cum aliis [illegible] in uſu ſunt.

XXXVI. HOOFDSTUK.

De eerſte Schotel-ſtruik.

NOg iſſer een geſlagt van wonderlyke bladeren, die wy in drie zoorten verdeelen, en ider een byzonder Capittel toeëigenen, om dat de bladeren en gedaante zeer veel van malkander verſchillen, ik noemze Scutellariam Primam, Secundam, & Tertiam.

Scutellaria Prima of Daun Papeda is een *ſtruik*, van tien a twaalf voeten hoog, met een *ſtam*, beneden een been dik, op de hoogte van drie a vier voeten, zig in regte en weinige takken verdelende, een vinger dik, regt over eind ſtaande, ten ware, dat zy door de zwaarte der bladeren gebogen worden, want aan het opperſte deel by malkander ſtaan; de ſchorſſe is broſ, ruig, en als in veele leden verdeelt, dat ze egter niet en zyn, maar de trappen zyn de overblyfzels van de afgevallene bladeren, dergelyke men aan de Clappus-boom ziet. De ſtam en onderſte takken hebben dikker leden, ook wyder van malkander. Schorſſen en het hout van 't geheel boompje zyn zeer vet, broſ, en zappig, zo dat de takken met de minſte moeite [illegible] afbreken.

De bladeren zyn van een zeldzame gedaante, veel van andere gedaantens verſchillende, namelyk rond, met opgewipte kanten rondom, zeer aardig een holle ſchotel of kommetje verbeeldende, of zo ze groter zyn, een Caloitje van ſwart leer gemaakt, dat men op 't hoofd draagt, want ik heb ze gehad, die een kan waters hielden, dog by den ſteel zyn ze geopent: welke lappen men over malkanderen bouwt of te zamen ſteekt, als men eenige vogtigheid daar in doen wil: voorts zyn ze dik, vet, glad, en ſtyf, met zommige deelen in 't hol, ook de kanten met zagte doorntjes bezet [illegible]. De ribben ſteeken binnen in 't hol uit, en van onderen maken ze een voor. Zy ſtaan aan 't opperſte der takken, digt by malkander, ieder op een byzonder kromme ſteel, die boven gegeutert, de reſt met groen en bruin gemengt, en in een of twee donkere kniegjes verdeelt, en dewyl deze ſtomme bladeren zo grof en ſwaar zyn, zo buigen zy den tak allengskens, dat hy krom waſt.

Bloemen en vrugten heeft noyt iemand aan dit gewas gezien, en word zo ligt voortgeplant met de takken, als van de vorige gezegt is, de ſmaak en reuk in de geheele plant, dog meeſt in de ſchors en wortel, is wat ſpecery-agtig, maar niet heet, na de Peterſely trekkende, dog zo ſterk niet, en myns onbedunking met die van den Magudar-wortel over een komende, gelyk ook de bladeren eenigzins doen met de eerſte bladeren van 't zelve kruit, de wortel is geleet, niet hart, en in weinige takken verdeelt.

Naam. In 't Latyn Scutellaria Prima, in 't Maleys Daun Papeda, Daun Manko, en Daun Coijn. Onze *Nederlanders noemen 't Lepel-bladeren, dog niet al te wel, beter zoude men Schotel-bladeren.* Ambon Aylohoy, en Ayloun Niwel, *Banda* Daun griſek. Op *Ternate* Gura bate het groote, dog beter Rauparoro, dat is, Daun Lamma.

Plaats. *Men vint het in Ternaten, Amboina, Banda, en de omleggende Eilanden, over al in de boven, of omtrent de huizen geplant; in de Weſterlyke Eilanden heeft men 't niet, als van hier daar ingebragt.*

Gebruik. *By de Inlanders is het in dagelyks gebruik over tafel en in de keuken, want ieder blad verſtrekt een schoteltje, om de Sagubry daar uit te eten, want men ſnyt de zagte doorntjes aan de kanten wat af, ſpelt de ooren over malkander, doet een weinig zop daar in, of maakt het ſlegts nat met zop, en als dan een klontje Papeda, dat men dan zo uitſlurpt, valt 'er of breekt 'er dan eens een ſchoteltje, dat is een klein verlies, de ſchotel-boom ſtaat by de deur, daar men ſtraks weer andere van haalt, en hier van hebben deze bladeren haar naam, zyn ook goet tot kolen, als moeskruit, wiens manier in 't volgende Capittel zal gezegt werden, van natuur en kragt komt het met de Peterſelien, dog meeſt de wortel over een, om de urine en ſweet af te dryven, weshalven ook de wortelen genomen werden tot dranken, die men tegens 't graveel bereit, de bladeren en dikke takken klein gekapt, werden met die van Calibo tot ſweet-baden gebruikt.*

Sinenſium multi ex ſuperſtitione anxii & ſollicit ſunt hæc folia ob monſtroſam ipſorum formam in ædes ſuas deferre, credentes infortu[illegible] in ac morbos cauſſare, qui vero diu cum hiſce [illegible] familiares fuere, ſenſim hanc deſueſcunt op[illegible]ionem. Ternatenſes curatrices magnum arcanum habent, h[illegible]c foliis curare exulceratas puerperarum mammas, licet & ſint ſimul inflammatæ [illegible] hæc C[illegible] lympha infinitum, addito pauxill[illegible] Curc[illegible]mæ, p[illegible]rumque illa calefaciunt ſupra ignem, ipſiſque ſuponunt, unde tumores minuuntur, atque [illegible] inſtar ſeri extillat, quod remedium in ma[illegible] Hollandica magnatis cujuſdam f[illegible] cum ſu[illegible] ſint inſtitutum, quæ poſt puerperium ſemper mamm[illegible] ſuis laborabat. Si decoctum ſimu[illegible] ipſi propinaſſ[illegible], eo melius fuiſſet factum.

Ternatenſes ejus tenera folia cruda edunt ad Bocaſſan & piſces, magno cum guſtu, uti & illi etiam in oleo coquunt. Ex ſtipite [illegible] parato exſtillat G[illegible] quoddam ruſſum, Opopona. ſeu [illegible] ſimilis, ſed non adeo amarum. Ternatenſis nomen Gurabale obtinuit, quum ad hortorum areas plantetur ad limites figendos, uti & tertia ſubſequens ſpecies.

Veele onder de Sineeſen hebben een ſuperſtitieuſe bangheid voor deeze bladeren, willende dezelve wegens haare monſtreuſe gedaante niet in huys gebragt [illegible], geloovende, d[illegible] ongeluk en [illegible] by[illegible] die onder d[illegible] ſin[illegible] lang [illegible] hebben, [illegible] het [illegible]. De Ternataanſe Meeſtereſſen houden 't voor een groot geheim, de ſweerende borſten van de Kraam-[illegible] deeze bladeren [illegible] ontſ[illegible]. Zy ſmeeren [illegible] Clapp[illegible] [illegible] warm [illegible], maar door de [illegible] ſlenſt, [illegible] water [illegible] Juffrouw [illegible] een groot [illegible] beide maal [illegible] gepiobeert [illegible] Borſten kreeg; hadden [illegible] decoctum [illegible] by [illegible], het was [illegible] beter geweeſt.

De Ternataanen eten de jonge bladeren raauw tot Bocaſſan en [illegible], met [illegible] ſmaak, [illegible] gekookt. Uit de gekorven ſtam [illegible] eengeel of roſſe [illegible], het Opponax eenigzins gelyk, dog zo bitter niet. De Ternataanen [illegible] Gurabale heeft [illegible] dat [illegible] aan de kanten van de tuynen plant, om tot limiet [illegible], gelyk de volgende derde zoort.

Tabula Trigeſima Prima

Ad figuram primam exhibet Ramum *Scutellariæ floriferæ*, quod in hoc frutice rariſſimum eſt, quum f[illegible] nun[illegible] flores niſi cal[illegible] & hoc ſiccis temporibus proferat.

Figura ſecunda Ramulum [illegible] *ſcutellariæ vulgaris*, foliis [illegible]-formibus, & ad ambitum ſpinulis prætentis repræſentat.

De Een en Dertigſte Plaat

Vertoont by de eerſte figuur een tak van de *bloeijende Schotel-ſtruik*, het [illegible] zeer zelden [illegible] deeze ſtruik voorkomt, wyl ze nooit bloeit, dan in zeer heete en droge tyden.

De t[illegible]eede figuur vert[illegible] een takje van de *gemeene Schotel-ſtruik*, met wyde lepels gevormde bladeren, die in hun omtrek met doorntjes bezet zyn.

CAPUT TRIGESIMUM SEPTIMUM.

Scutellaria ſecunda. Daun papeda panjang.

SCutellaria ſecunda, in binas iterum di[illegible]tur ſpecies, latifoliam & angustifoliam. Latifolia altiorem & craſſiorem gerit truncum priore, ejusque folia plerumque terna ſimul locantur longiuſculo in petiolo, non concava ſed plana, rotunda quoque, intenſe viridia & ſplen[illegible]ntia, ad oras mollibus ſpinis obſita, maxime que [illegible] rotundiſſimum folium eſt illud, quod in ſummo locat[illegible] eſt, quod vero primum progerminat [illegible] eſt, ab utraque parte prominente angulo porrectum, acſi triangulare foret folium, hi vero anguli ſenſim ſeparantur, atque in peculiaria excreſcunt folia.

Hæc ſpecies quodammodo florifera & frugifera eſt, magnam enim & extenſam format umbellam ſed laxam, cui multa inſident viridia capitula, faſciculata, qualia ſunt prima Uvarum rudimenta, ex hiſce floſculi excreſcunt minimi, [illegible], ex quinque minimis petalis formati, cum [illegible] ſtaminibus in floris centro poſitis, qui ſimul [illegible] decidunt, excepto quod hinc inde bacca excreſcat, inſtar [illegible]rum Juniperi, ſeu paulo major, ex rotundo obliqua ſeu compreſſa, coloris virentis, quæ intus continet unum alterumve oſſic[illegible] durum, quæ ſemina videntur eſſe, ſed raro progerminant.

Secunda ſeu anguſtifolia ſpecies majorem gerit truncum, iisque vulgarem excreſcit arborem crus craſſam, quæ in later[illegible] ſeſe dividit ramos, quibus fol[illegible] inſident ſibi oppo[illegible], ac quatuor vel quinque paria ex una e[illegible], impari extremo, ſuntque oblonga, Guajavi foliis quodammodo ſimilia, plana, & glabra, ad oras ſpinuloſa quoque, ſed adeo parum, ut vi[illegible] notari poſſit, ſu[illegible] folium maximum eſt, uti inferiora minima [illegible]. Flores fructuque ſunt uti præcedentis. Hujus vero rami non ita nodoſi ſunt, ejus[illegible]que cortex glabrior eſt illo *Daun papeda*, atque ex [illegible] virens colore: Tenera folia [illegible] longa ſunt, [illegible] multo breviora, ipſorumque oræ tum potiſſimum [illegible] orbatæ ſunt, atque æquales.

XXXVII. HOOFDSTUK.

De tweede Schotel-ſtruik.

SCutellaria Secunda heeft wederom twee [illegible], breet-bladige, en ſmal-bladige. De breet-bladige zoort is wat hoger en dikker van ſtam, dan het vorige, de bladeren ſtaan meeſt drie by malkanderen op een langagtige ſteel, niet hol, maar vlak, mede rond, hooggroen en glimmende, aan de kanten met zagte doorntjes bezet, zynde 't voorſte blad altyd het grootſte en rondſte, het eerſt uitkomende blad aan den ſteel is enkeld, aan ider zyde met een uitſtekende hoek, als of het driehoekig wilde blyven. Maar deeze hoeken ſepareren zig met ter tyd, en werden byzondere bladeren.

Dit is nu eenigzins bloem en vrugt-dragende, want het gewint een groote en uitgebreyde dol, dog ydel, daar op zi[illegible] veele groene knopjes, met troepjes by malkander, gelyk de eerſte Schepzalen aan de druyven, uit deeze worden zeer kleine bloempjes, als [illegible], van vyf kleine blaatjes gemaakt, met zo veele korte draadjes in de midden, [illegible] met 't afvallende [illegible] en daar komt een beſie voort, als Genever-beſien, of [illegible] groter, uit den ronden ſcheef of gedrukt, groenagtig van [illegible], binnen met een of twee harde [illegible], die 't Zaat willen zyn, dog zelden opkomen.

De tweede of ſmalbladige zoort wort nog grooter van ſtam, nam[illegible]: [illegible] boompje van een [illegible] dik, en dat [illegible] in zyde-takken verdeelt, daar aan ſtaan de bladeren tegen malkander, met vier of vyf paren aan een [illegible], met een voor uit alleen, lankwerpig, de Cujavas-bladeren eenigzins gelyk, dog vlak en glad, aan de kanten ook doornagtig, dog zo weynig, dat men 't effen merken [illegible], en 't voorſte is het grootſte, [illegible] agterſte [illegible] kleinſte. Bloeyzel en vrugten [illegible], als aan 't vorige. De takken zyn [illegible] gknopt, en de [illegible] is effener, [illegible] aan de Daun Papeda, en uit den roſſen groenagtig; [illegible] bladeren [illegible] lang, d'oude veel korter, [illegible] hebben als dan meeſt haar doorntjes verloren, [illegible] effen.

Ambæ

D[illegible]

Ambæ ſpecies ad ramulos & rachides lineas gerunt fuſcas ac cinereas maculas; ipſarumque folia [illegible] tices contrita Petroſelinum ſpirant odorem, ſed debiliorem quam in prima ſpecie. Ipſarum lignum durius eſt, ſolidius, nec ita facile frangitur: ſæpe [illegible] bellas ſuas proferunt, ſed potiſſimum ſiccis [illegible] bus, quumque ſeminum maturatio in pluvioſis incidit menſibus, hinc [illegible] que pereunt, atque imperfecta decidunt, [illegible] etiam [illegible] multum anni defert, vis enim ve[illegible]tiva in cunctis [illegible] detegitur ramis, quibus [illegible] propagantur ſpecies.

Nomen Latine *Scutellaria ſe[illegible] latif[illegible]* & *anguſtifolia*, Malaice *Daun pape[illegible] pandjang*, & Daun Gri[illegible]. Amboinice *Ayloun [illegible]*, ac magis proprie quam tertia, quumdulce præbeat olus, inſtar [illegible] culi *Calappi*.

Locus. Extra Amboinam & Moluccas haud multum obcurrit, prope ædes plantatur circa ſepes.

Uſus. Utriusque ſpeciei tenera folia magno ſunt in uſu apud incolas, quæ cum Calappi lympha coquunt in olus, quod ipſis maxime placet, quidam hæc folia ſolebant cruda edere ad piſces & Bocaſſan, qui vero illa ſola maſticat, pruritum ſentiet levem in faucibus. Vetuſta folia in loreas ſcinduntur, parumque excoquuntur, atque in ſole exſiccantur, quibus mulierculæ capillitium inter lavandum mundant, ipſique bonum conci[illegible] odorem, hiſce corpus contritum, inter ejus lavationem, liberatur ab ingrato odore, quem contrahit ex ſudoribus, quique multis hominibus magis obſtat illo hirci.

Mul[illegible] quoque ſolebant capillitium comptum ac convolutum hujus arboris ramulis interponere, ut in majorem excreſceret longitudinem: atque in Java a mulierculis [illegible] ſciſſa & cum Calappo commixta adhibetur id capillo[illegible]. Ejus folia cum illis *Dillem* ſeu *Meliſſa literea* aquæ incocta & propinata, atque hac corpus & axillæ lotæ ſi fuerint, ipſarum ſudores fœtentes tollit. Comperiet etiam quis, ſi hiſce foliis in aqua parum obullitis, corpus ac capillitium poſt lotionem fricet, cito illud exſiccari, bonumque ipſius conſervare odorem.

Huc pertinet *Daulae*, quod mediocris eſt arbor, crus craſſi, cortice obducta tenui & albicante, ejusque folia cum illis *Scutellariæ anguſtifoliæ* conveniunt, atque tali modo per paria ſibi etiam ſunt oppoſita, impari extremo, ſunt autem multo majora, inſtar illorum Canarii, octo, & novem pollices longa, tres quatuorque lata, ad oras dentata, ſeu in breves ſpinulas elevata, uti in reliquis *Scutellariis*: Flores fructusque huc usque ignoti ſunt: Ejus lignum eſt album, mol[illegible], & ſucculentum, cor gerens aquoſum, ex vulnerato autem cortice gummi exſudat molle ſ[illegible] rerum, coloris & conſiſtentiæ [illegible]papanis, ex ruffo ſordidum, non inamarum, ſed parum aromaticum, raro obcurrit, ac tantummodo in media regione Nuſſalauta in monte Tus, unde & mulieres inſulam iſtam inhabitantes gummi illud [illegible]ducere jubent, atque ſuffimigiis admiſcent, quæ carbonibus injiciunt odoris gratia, quum vero cum Opoponace adeo conveniat, hinc ejus odor non ita gratus erit, tale gummi ſub amputatis truncis & ſtipitibus *Daun papeda* etiam inveni, primo colorem habens & ſubſtantiam optimi Opopanacis, ſi vero pluvia illud tangat, ſordidum eſt & nigricans cum quadam [illegible] maritie, unde concludo, ſi hæc planta in talibus creſceret regionibus, in quibus *Pa[illegible]* illam copioſius & conſtantius exhibituram eſſe *Gummi*.

Tabula Trigeſima Secunda

Ramum exhibet *Scutel*[illegible] *ſecundæ*.

OBSERVATIO.

Hæc cum ſubſequenti planta *Ferulæ Galbaniferæ* videntur eſſe ſpecies, c[illegible] & [illegible] in C[illegible] Spei obcurrunt, a *Commelino* deſcripta, un[illegible] ſcilicet *Liguſtici* [illegible] *Myrrhidis* fol[illegible], quæ ſub genere, h[illegible] dicto comprehe[illegible]ntur in *Hort. Cliffort.* pag. 96. & *Royen fl. Lugd. Bat. Prodr.* pag. 100.

Beyde soorten zyn aan de ſteelen en rychens met bruyne linien en grauwe plekjes geſpikkelt; de bladeren en ſcoors gewreven hebben een zeer ſterzaly-agtige [illegible]k, dog ſlapper, dan aan d[illegible] 't hout is ook harder, meeſtver, en breekt zo ligt niet, zy brengen dikwils hare dollen voort, dog meeſt in de drogen Maanden, en vermits het rypen van 't Zaad in de regen Maanden valt, zo komt 't dat 't meeſt bederft, en [illegible] afvalt, daar aan ook niet veel gelegen is, want de Zaat-kragt ſteekt ook in alle de takken, waar mede men 't voortplant.

Naam. *In 't Latyn* Scutellaria Secunda Latifolia en Anguſtifolia. *In 't Maleyts* Daun Papeda Pandjang, en Daun Griſſik. *Amboins* Ayloun Niwel, *en eygentlyker dan 't vorige, om dat het een zoet moes geeft, als [illegible] Palmyt.*

Plaats. *Het is mede buyten Amboina en de Moluccos niet veel te vinden, werd ook geplant ontrent de huyzen by de [illegible]gen.*

Gebruyk. *De jonge bladeren van beyde soorten zyn in groot gebruyk by deeze Inwoonders, met Clappus-melk te koken tot moeskruyt, daarna groote ſmaak in hebben, eenige plegen de bladeren rauw te eten tot vis en [illegible], dog die ze alleen kauwt, zal daar van een klein jeuken in de keel gevoelen. De oude bladeren worden in riempjes geſneden, een weinig opgekookt, en worden in de Zon gedroogt, hier mede [illegible] de Vrouwtjes 't Hooft-hair onder 't waſſen, het welk zy zuyveren, en een goede reuk geven; met dezelfde 't lyf gewreven in 't waſſen [illegible] men den onaangenamen reuk, die van 't ſweeten komt, en by veele Menſchen laſtiger is, dan een [illegible].*

De Vrouwen plegen ook 't uytgekamde hair te zamen gerolt tuſſchen de takjes van deeze boompjes [illegible], 't welk het hair zal doen lank waſſen, en onder geraſpte Calappus gemengt en geſneden, dient de vrouwen op Java om het hair te [illegible]. De bladeren met die van Dillen of Meliſſa Litorea in water gekookt, en ingedronken, als het lyf en oxelen daar mede gewaſſen, verdryft het ſtinkend ſweet. Ook zal men ervaren, als men deeze bladeren een weynig in water opkookt, het lyf en Hooftbair na 't waſſen daar mede wryft, dat men haaſtig weer [illegible] worden, ook den goeden geur daar van behoud[illegible].

Hier toe behoort het Daulae, *wezende een middelbaare boom, van een dikte dik, en meer, met een uitwagtige dunne ſchors, de bladeren komen met de* Scutellaria Anguſtifolia *over een, ſtaan ook alzo met paren tegen malkander, en een voor uit alleen, dog veel groter, bykans als Canary-bladeren, agt en negen duymen lang, drie en vier breet, aan de kanten getant, of met korte ſpitsjes, als doorntjes, bezet, gelyk alle* Scutellaria. *Bloeyſel en vrugten zyn nog onbekent, het hout is wit, week, en zappig, met een waterachtig [illegible], uit den gequetſten ſtam drupt [illegible], van coleur en conſiſtentie het* Opopanax *[illegible], met den roſſen vuyl, en bitter niet, dog [illegible] ſpecerygtig, werd [illegible] gevonden, en ſelden [illegible] 't midden van 't Eiland Nuſſa-laut op den Berg* Tus, *van waar de Vrouwtjes van 't zelve Eiland het Gummi laten halen, om onder haar reuk-werk te mengen, en op koolen te rooken, dog dewyl het met den* Opopanax *zo over een komt, kan men wel denken, dat deze reuk zo liefelyk niet is; ik heb dergelyke Gom om de afgekapte ſtrunken van de* Daun papeda *mede gezien, eerſt van Coleur en Subſtantie, als de beſte* Opopanax, *maar als 'er de minſte regen op valt, zo werd het vuil en ſwartagtig [illegible] bitterheyt, waar uit ik giſſe, dat in deeze plant in zodanige Landen, als de* Panax *voortkomt, [illegible] overvloediger druypen, en beſtendiger Gom uitgeven zoude.*

De Twee en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van de tweede *Scutel-kruidt*.

AANMERKING.

Deeze en de volgende plant ſchynen zoorten te zyn van de *Ferula Galbanifera*, waar van ook twee zoorten aan de Caap de goede Hoop [illegible], van de Hr. *Commelin* beſchreven, te weten een [illegible] blad van de *Liguſticum*, het andere [illegible] de *Myrrhis*, welke tot het geſlagt hebben hedendaags [illegible], gelyk [illegible] zyn in de *Hortus Cliffort.* pag. 96. en in de *Prodr. fl. Lugd. Batav.* van de Hr. van *Royen*.

CAPUT TRIGESIMUM OCTAVUM.

Scutellaria tertia. Gura bate.

SCutellaria tertia putaretur eſſe arbuſcula peculiaris generis, tantopere ejus externa differt forma a binis procedentibus ſpeciebus, odor [illegible] ro ejus ac ſapor declarant ſatis ej[illegible]dem eſſe adfinitatis, plerumque autem eſt frutex [illegible] altitudinem adtingens, ejusque truncus brachium craſſius eſt, isque genicula divisus, qui ſuperius ſeſe explicat in raros rectos & geniculatos quoque ramos, qui fragiles & pingues ſunt, atque ſuperius dividuntur in multos herbaceos ramulos, virides, ac lineis fuſcis diſtinctos. Ejus folia multum differunt ab illis priorum ſpecierum, ac peculiarem gerunt formam, quam cum nulla melius comparare poſſum planta, niſi cum illis *Cardui-benedicti*, ſunt enim fere ſolitariæ laciniæ, inter ſeſe etiam diverſæ, quarum plurimæ minimum digitum ſunt longæ, binos latæ digitos, in quinque ac ſeptem apices tanquam peculiares lacinias diviſæ, quarum ſuprema ſemper maxima eſt, quæque juxta oras dentatæ, ac ſpinulis mollibus ſunt obſeſſæ, hæc ſuprema ſunt folia, atque poſt hæc alia longæ locatæ ſunt laciniæ, quarum quædam ſimplices ſunt, quædam in alias minores diviſæ; ipſarumque petioli in ramulis directe ſibi ſunt oppoſiti, atque ibi geniculati, ita ut totus talis ramulus pro unico haberetur folio, in multas, magnas, ac parvas lacinias diviſo, totaque hujus arbuſculæ coma denſa admodum eſt, ita tamen, ut ejus rami non inflectantur, inque ramorum extremo tenera folia adeo ſunt inciſa ac tenuiter diviſa, ut Petroſelini folia fere referant.

Ejus flores in umbellis proveniunt paulo minoribus illis ſecundæ ſpeciei, ipſorumque capitula primo ſunt viridia, in quinque fuſcas lineas diſtincta, quæ ſeſe aperiunt in floſculos illis Vitis ſimillimos, ex quinque parvis retroflexis petalis conſtantes, ſimilibus ſtaminibus & baccis præditos, quales in ſecunda deſcriptæ ſunt ſpecie, excepto quod hæ baccæ minores ſint, magisque perfectæ quam præcedentis, atque quodammodo progerminent.

Totius fruticis ſapor multo penetrantior eſt quam in ullis prioribus ſpeciebus, magisque ad illum Petroſelini accedens, ita ut *Apium fruticans* poſſet haberi, uti prima ſpecies *Magudaris fruticeſcens* dici poſſet. Sapor autem gr[illegible] illibus in [illegible] radice detegitur, quæ maxime etiam in uſum vocatur. Hæc aliquando ſepiſcula in mul[illegible]os craſſos ac geniculatos ſeſe dividit ramos inſtar Sambuci, menſe autem Aprili flores incipit proferre, ej[illegible]que umbellæ per totum pluvioſorum menſium tractum obſervantur.

Tertia hæc ſpecies aliam inſuper habet varietatem, quæ humillimum gerit truncum, foliolaque brevia ac elegantiſſima, ſuperius latiſſima, & in multos apices diviſa, *Ap[illegible]* [illegible] *Petroſelino* quam ſimillima, flo[illegible] quoque hujus aliam & miram obſervavi varietatem, ex prolapſo ſemine ortam, quæ in arbuſculam excreſcebat, cujus folia erant illis primæ ſpeciei ſecundæ ſimillima, ſed quod maxime peculiare erat, ejus folia ſuprema erant rotunda, atque ſimul dentata & laciniata, infima nunc erant obtuſa, nunc acuta, atque in varias diviſa lacinias, ita u[illegible] peculiaris videretur eſſe ſpecies. Altera plantula folia producebat criſpa, mox deſcripta, [illegible]que tali modo ambæ hæ proles a matrice degenerabant; ex quibus edoctus ſum, ut, ſi hæc planta deſideretur uniformis, per ramos ſit propaganda, quæ enim ex ſeminibus propullulant, aliam adoptant formam.

Nomen. Latine *Scutellaria ter[illegible]* & [illegible]*pa*. Noſtrates Belgice illam vocant [illegible] *Peter[illegible]ie-boom* ſeu *Petroſelinum arboreum majus*. Malaice *Daun papeda papua*, verum ejus nomen T[illegible]natenſe eſt *Gura bata*, quum ad hortorum areas & [illegible]d terrarum [illegible]imites plantetur. Alias dici[illegible]r *Tam[illegible]u ſong*. Amboinice *S[illegible]ile balat*, & in Bonoa *Bibio mama* [illegible] h. e. cibus hircinus. Malabarice *Bomba*.

L[illegible]s. Hæc [illegible] eſt planta Ternatenſis, unde in Amboinam [illegible] eſt, ac diligenter in hortis colitur.

Uſus.

XXXVIII. HOOFDSTUK.

De derde Schotel-ſtruik.

SCutellaria Tertia *zoude men voor een boompje van een be[illegible]ndere geſlagt aanzien, zo veel verſchilt zyn uiterl[illegible]ke gedaante van de twee voorgaande [illegible]rten, dog de ſmaak en reuk be[illegible]l genoegzaam, dat [illegible]t van dezelfde maagſchap is, 't [illegible]ſt gemeenly[illegible] een ſtruik van een man hoo[illegible], de [illegible]m een arm d[illegible], en in kniet[illegible] verdeelt, maar boven in weynige regte en mede [illegible] takken, bros en vet, die zig aan 't opperſte in [illegible] veeltakkige [illegible] len verdeelen, groen, en met bruyne [illegible] geſtikeld. De bladeren nu verſchillen veel van al[illegible], hebben een [illegible] fatzoen, die ik [illegible] met [illegible] andere vergelyken kan, of 't moeſt met die [illegible] Carduus benedictus zyn, want 't zyn bykans [illegible] en [illegible]der malkanderen zelfs verſcheelende, de meeſte zyn een pink lang, twee vingers breet, in vyf à zeven ſpitzen, als bezondere ſnibbelen, verdeelt, waar van de voorſte altyd de grootſte is, langs de kanten nog getant, en met weeke doorntjes verzien, dat zyn de voorſte bladeren, agter dezelve ſtaan andere lange ſnibbelen, zommige enkelt, zommige wederom in andere verdeelt, en hare ſtelen ſtaan aan de rysjens regt tegen malkander, en maken aldaar een knietje, zo dat men 't geheele rysken voor een blad zoude aanzien, in veele grote en kleine ſnibbelen verdeelt, en de gantſche kruyn van 't boompje ſtaat digt, van dit loof, zo nogtans, dat de takken daar van niet buygen, en aan 't bovenſte der takken zyn de jonge bladeren zo klein geſnibbelt, en gekrult, als Peterzely.*

Het bloeyzel komt mede voort aan dollen, die wat kleinder zyn, als aan de tweede zoort. De eerſte knopjes zyn mede groen, met vyf bruyne linien onderſcheyden, daar uyt werden kleine bloempjes 't Wyngaarts bloeyzel zeer gelyk, van vyf kleine bleeke agt[illegible]waarts gebogene bladtjes gemaakt, met zodanige draadjes en beſien, als aan de tweede zoort, behalven dat deeze beſien wat kleinder zyn, en meer tot perfectie komen, als de vorige, ook eenigzins voortteelen.

De ſmaak van 't geheele kruyt is ſterker, dan aan alle voorgaande, merkelyker na de Peterzely trekkende, zo dat men het voor een Apium fruticans *zoude houden, gelyk de eerſte zoort voor een* Magudaris fruticeſcens. *De lieflykſte ſmaak is veel in de wortel, die men ook meeſt gebruykt; zomtyds is dit een boompje, als een Vlierboom, in veele dikke en geknielde takken zig verdeelende. In de maand April begint het te bloeijen, en men ziet de dollen daar aan de geheele regen mouſſon over.*

De tweede zoorte heeft nog een verandering, die laag van ſtruik blyft met zeer aardige korte blaadjes, voor breets, en in veele ſpitzen verdeelt, het Apium *of Peterzely naaſt komende, en heb ik nog een andere en wonderlyke verandering aan deeze zoorte gemerkt, door 't afgevallene zaat voortkomende, waar van 't eene plantje een boompje voortbragt, met de bladeren de eerſte zoort van Secunda meeſt gelyk, dog nog wat bezonders, want de voorſte waren ront, ook te min getant en geſnibbelt, de agterſte waren zommige ſtomp, zommige ſpits, ook met hare bezondere ſnibbelen, zo dat het ſcheen een zoorte op zig zelfs te wezen. De tweede plant waſt met korte gekrulde blaadjes, gelyk hier even verhaalt is, en zo veranderd van beyde deeze Kinders de Moeder ſlegt gelyk, hier uit heb ik dan geleert, dat, zo men deeze plant van een fatzoen wil hebben, zo moet menze met de takken verplanten, want dat van 't Zaat komt, neemt een ander gedaante aan.*

Naam. *In 't Latyn* Scutellaria tertia & criſpa. *Onze Duytzen noemen het grote* Pe[illegible]ely-boom. *Maleyts* Daun papeda papua, *dog zyn eygen naam is de Ternataanze* Gura bata, *dat is, tuyn kanten, om dat men het aan de kanten van de tuynen, en tot limiet ſcheyding van Landeryen plant, bynaam ero* Tampu ſong. *Amb.* Satile halat, *en op Bonoa* Bibio Maman, *dat is, bokkekoſt. Malabaars.* Bomba.

Plaats. *Het is eygenlyk een Ternataanze plant, van waar het hier in Amboina gebragt [illegible], en neerſtig in de tuynen onderhouden werd.*

Gebruik.

Uſus. Hæc planta non tantum hortorum ornamento inſervit, ſed præcipue in re Medica adhibetur, atque ab incolis tanquam *Petroſelinum* ſeu *Apium* in uſum vocatur, ejusque folia ac radix virtutem habent diureticam, multo efficaciorem binis præcedentibus ſpeciebus; ſimulque vel hæc ſola aquæ incoquitur & propinatur in Nephritide contra mictus doloriſicos, uti contra Dyſuriam, mictus cruentos, & Gonorrhæam, ſeu *Malumis*, Ternatenſibus *Ualamu* dictam: Hujus recipe radicem, eamque coque in juniore nuce Calappa, cum capitulis quibusdam florum *Tsjampaccæ*, ac ſuperioribus radicibus caricis *Lalan* dictæ, per noctem rori hæc expone atque epota, hocce decoctum omnem malignam ac purulentam expellet materiam, ſique Gonorrhæa ſit inveterata, hiſce adde radices *Cyperi rotundi*, item comede apices *Siru boppar*, atque ſupremum radicis *Lalan* cum Pinanga, ac minge in candeſcens *Bia codock*, quæ ſpecies eſt concharum craſſarum & rotundarum.

Alii hanc radicem coquunt cum Pangaga, eodemque propinant modo: Simplex foliorum decoctum ſæpius propinatum fuit in noſocomio hominibus Nephritide laborantibus, quibus urinam vehementer expellebat, hunc in finem radix hæc cruda cum Pinanga etiam maſticatur, quæ grata eſt, ſaporem Dauci æmulans. Ternatenſes ejus folia piſcibus & gallinis adcoquunt inſtar *Sajor.* Decoctum iſtud tam radicis, quam foliorum a mulieribus etiam adhibetur ad menſtrua provocanda.

Tabula Trigeſima Tertia

Ramum exhibet *Scutellariæ tertiæ* cum *Corymbo ſeminum* ſeparato.

CAPUT TRIGESIMUM NONUM.

Terminalis. Ngaſſi.

T*Erminalis* frutex eſt tenuis, paucos & rectos emittens ramos, vix brachium craſſus, octo & novem pedes altus, in breves diviſus nodos uti in *Codiæo*, ſed magis inregulares, diſtinguitur autem in binas ſpecies, albam & rubram, quarum prior in domeſticam & ſilveſtrem ſubdividitur.

Terminalis alba domeſtica paucos rectosque emittit ramos, quibus folia plerumque inſident erecta, ſed vetuſta oblique poſt & circa ramos dependent, quæ longa & anguſta ſunt, illis Galangæ quodammodo ſimilia, ſed acutiora & anguſtiora, quæ cum petiolis ſesquipedem longa ſunt, quatuor digitos lata, ab utraque parte acuminata, ipſorumque petioli convoluti ſunt, acſi foliorum ſegmenta eſſent, ſuntque porro glabra, firma, per longitudinem oblique & tenuiter dentata, quorum oræ deorſum ſunt inflexæ, ſuperne glauca, inferne ex purpureo & viridi variegata colore, ita tamen ut purpureus prævaleat color, quorundam oræ tantum rubent, reliquaque foliorum pars viret, contra tenera folia ſuave robent.

Ex ramorum extremo racemus excreſcit longus, qui albus eſt & ſtriatus, ultra pedem longus, in laterales petiolos ample ſeſe extendens, quibus calices inſident oblongi & copioſi capitula *Hyacinthi* referentes, antequam ſeſe aperiant. Illi ſeſe aperiunt in floſculos albos, ex ſex anguſtis petalis plerumque reflexis conſtantes, qui ſex ſtamina exhibent alba, antheras luteas gerentia, in quorum medio ſeptimum nudum adparet, quod inodorum & piſtillum eſt, hoſce inſequuntur baccæ magnitudine ſemi completarum Uvarum, quarum quædam ſunt ſphæricæ, quædam ad latus compreſſæ, & umbilicatæ, quæ diu virent, ac flaveſcunt tandem, demumque eleganter ſplendent ac rubent inſtar Corallii, vel ſeminum Aſparagi, in harum medio locantur bina ternave oſſicula quadragona, medulla rubra obducta, quarum quædam ſemi lunæ formam exhibent, quædam cum Fagopyri ſemine quadrant, ſuntque dura, nigra, inſipida, medulla vero iſta rubra primum in ore dulceſcit, ſed dein linguam vellicat.

Ejus lignum eſt fragile, medulla aquoſa repletum: radix albicat, ac perpendicularis eſt, ejusque pars inferior ad digiti longitudinem obtuſe deſinit ac dulceſcit,

Gebruik. *Deeze plant dient niet alleen tot cieraat van de tuynen, maar ook en voornamentlyk in de Medicyne, verſtrekkende de Inlanders een* Peterzely *of* Apium, *bladeren en wortel zyn waterdryvende, en worden geagt ſterker, dan beyde de voorgaande zoorten: Zy werden te zamen of ieder alleen in water gekookt, en gedronken, in 't graveel en allerbande pynlyke piſſen, tegens de Dyſuria, en bloet piſſen, 't welk by d'Gonorrhæa is by 't gemeen* Malumis, *op Ternat.* Ualamu *genaamt, neemt de wortel hier van, kookt die in een jonge Clappus, met eenige knoppen van Tſiampacca bloemen, en de wortels met de ſcherpe ſpitzen van 't Sny-gras Lalan, laat het een nagt in de dauw ſtaan, en drinkt het alzo, dit zal al de fenynige materie ſterkelyk afzetten, en als de druyper te oud is, zo doet 'er de wortelen van Cyperus Rotundus by, en eet de ſpitzen van Siru boppar, en de ſpits van Lalans wortel, met Pinang, en watert op de gloeijende bia Codoek, een ſlag van dikke ronde ſchulpen.*

Andere nemen de voorſz. wortel, en kokenze op de bovenſtaande manier met Pangaga, en drinkenze op dezelfde wyze. Het zimpele decoctum van de bladeren is dikwils in 't Ziekenhuys geprobeert aan gravelige Menſchen, by welke het ſterkelyk afdreef; tot dien eynde wort ook de wortel raauw met Pinang geknouwt, die liefelyk is, en na geele wortelen ſmaakt. De Ternatanen koken de bladeren by viſch en hoenders, als ander Sajor. Het voornoemde decoctum van de wortel of bladeren gebruyken de Vrouwen ook, om de maant-ſtonden te verwekken.

De Drie en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *derde Schotel-ſtruik*, met een *vrugttrosje* daar by.

XXXIX. HOOFDSTUK.

De Limiet-ſtruik.

T*Erminalia is een dunne ſtruik, met weynige en regte takken, qualyk een arm dik, agt en negen voeten hoog, in digte leden verdeelt gelyk aan 't* Codibo, *dog ordentlyker, verdeelt in twee zoorten, witte en rode, de witte is wederom tweederley, tamme en wilde.*

De tamme witte Terminalis *ſchiet met haar weynige takken regt op, daar aan de bladeren meeſt over eynd ſtaan, alleen d'oude hangen dwers digt agter en rontom de ſtelen, de zelven zyn lang en ſmal, die van de* Galanga *eenigzints gelyk, dog ſpitzer en ſmalder, met ſteel en al een en half voet lang, vier vingers breed, agter en voren toegeſpits, zynde een t'zaam gerolde ſteel, als een gedeelte van 't blad. Voorts glad, ſtyf, in de lengte en wat ſchuyns zynze geribt, de kanten wat nederwaarts gebogen, boven ligt-zeegroen, van onderen uit den purperen en groenen gemengt, dog zodanig, dat t'purpere meeſter is, aan zommige ziet men ſlegts de kante rood, en 't ander na 't groene trekkende, daar en tegen de jonge bladeren zyn ſchoon ligt-root.*

Aan 't opperſte der takken komt een lange tros uit, zynde een witte en geſtreepte ſteel, meer dan een voet lang, in ettelyke zyde ſtelen zig wyt uitbreydende, rontom deeze ſtelen ſtaan veele langwerpige knopen, gelyk de bloemen van Hyacinthus, *eerze open zyn, deeze openen haar in witte bloempjes, van ſes ſmalle blaadjes gemaakt, meeſt agterwaarts gebogen, daar in ziet men ſes witte draadjes met geele noppen, en t'zevende in 't midden bloot zonder reuk, hier op volgen ronde beſien in de grote van halfwaſſene druyven, zommige regt-rond, zommige aan de zyde wat gedrukt, met een kroontje of naveltje boven op, lang groen en geelagtig, blyvende ten laaſten ſchoon blinkend rood, als gepolysde-coraal, of als de korls van Aſparagus.*

Binnen ziet men twee en drie, en de meeſte vierhoekige korls leggen in een rood-merg, zommige als halve maanen, zommige als boekweit, hart, zwart, en zonder ſmaak, dit roode merg is eerſt zoet in de mond, maar byt daar na op de tong.

Het hout is bros, met een wateragtig hert, de wortel wit, regt neergaande, en 't onderſte eind omtrent een vinger lang, ſtomp toeloopende, is murf, zoet, en laat zig eten,

als

ſcit, mollis eſt & edulis inſtar Zingiberis, quæ laterales emittit plurimas fibrillas longas, ac duriores, ſed meduleſ.

Anni tempus. Corymbus floriſer menſe Novembri progerminat, atque baccæ per annum frutici inſident, antequam matureſcant.

Silveſtris alba ſpecies a præcedenti non differt, niſi quod ejus folia plerumque ſint glauca, vel aliquando pauco purpureo colore ad oras diſtincta: Radix ejus media ſeu genuina longior eſt, mollior, & albiſſima.

In anterioribus creſcit ſilvis, vallibus, atque umbroſis locis, unde in hortos ſæpe etiam transfertur ac transplantatur, ubi ejus folia magis rubent, quum ſoli ſint expoſita.

Secundo. *Terminalis rubra* forma ſua haud multum differt a præcedenti, excepto quod folia ſint paulo anguſtiora, ac tenera eleganter & læte rubeant, vetuſta autem ex fuſco rubent, ſeu parum vireſcunt ad oras inferiores: Corymbus autem floriſer eodem progerminat modo.

Flores rubræ ſpeciei, ſeu *Terminalis rubræ* ſequenti excreſcunt modo, petioli flores ſuſtinentes per bina paria cruciatim ſibi ſunt oppoſita, floſculi vero ex quatuor petalis conſtant externis, quæ ad externam partem læte rubent, quatuor alia interna ex albo rubent, in ipſorum centro ſtaminula octo locantur alba, antheras albas gerentia, nonum vero nudum eſt.

Fructus ejusdem ſunt formæ, qui demum rubent inſtar Ceraſorum, ſupra ipſorum coronulas ſex radii ſeſe erigunt, acſi baccæ in ſex partes dividerent, ſub externa rubra pellicula tenuis locatur medulla ſaporis dulcis, atque in hac bina quatuorque nigra & ſplendentia oſſicula, ſemi lunæ formam exhibentia, vel acſi ſegmenta eſſent lapidis Gagatis, ſaporis amaricantis, fructus iſti diu ex ſtipite quoque dependent, antequam matureſcant, uti priores: Omnes hæ ſpecies per ſemina vix vel raro propagari poſſunt, quod per ſtipites vel ramos abruptos facile fit, vel per ſurculos prope truncum ex radice propullulantes, quum in exſtirpatione & transplantatione corticis pars relinquatur.

Nomen. Latine *Terminalis alba & rubra*, quæ diſtinguenda tamen eſt ab *arbore finium regundorum*, de qua *Jul. Scalig. exercit.* 181. *diſt.* 3. ſcribit, quamque *Galugam* eſſe putamus ſupra libro ſecundo deſcriptam. Ternatice *Ngaſſi*, h. e. folium mendax, quum binos exhibeat colores; Javanice *Andong*, Bandice *Somboc*, Amboinice apud Mauritanos Hotœnſes *Welluag*, h. e. abjice, & regerminabit, in Leytimora *Werſingin* & *Weruſiſſin*, h. e. præcipitanda, quum ubique tam facile excreſcit, ubi modo projiciatur, licet eſſet ad montium declivia loca.

Locus. Binæ domeſticæ ſpecies in hortis plantantur ubique in Orientalibus hiſce inſulis, in Java & Baleya quoque occurrit, ſed raro.

Uſus. In hortis plantatur ornamenti gratia & in nuptiis uſurpatur uti *Codiæum*, incolæ multum has plantant ad oras hortorum ſilveſtrium ad limites determinandos, uti ſupra de *Codiæo* & *Gurabate* fuit memoratum, unde & nomen ſuum Latinum obtinuit: Utriuſque ſpeciei radices in Medicina adhibentur contra omnes Diarrhæas, albæ nempe ſpeciei tam domeſticæ quam ſilveſtris. Segmenta inferiora & mollia contra vulgarem Diarrhæam ſeu albam, illæ vero ſpeciei rubræ contra Dyſenteriam, cruda editur hæc radix cum Pinanga alba, & pauxillo contritæ Zingiberis, Nucis moſchatæ, & Caryophylli, quorum ſuccus deglutitur, qui non admodum eſt adſtringens ſeu obſtipans ſed malignos corrigens humores & demulcens, e quibus Diarrhææ ortum ſuum habent, unde ſenſim illas curat. Silveſtris ſpecies ad hunc ſcopum præſtantiſſima eſt, quæ radices gerit longiſſimas & delicatiſſimas.

Folia contrita & ſupra ignem calefacta venenatis imponuntur ictibus piſcis *Jean Swangi* dicti, quique ipſorum ſucco pedes & manus fricat, innoxie in aqua marina ambulare poteſt, & immunis erit ab ictibus talium venenatorum piſcium, quidam Amboinenſes hæc ſecum portant, quum in bellum eant, ut felices ſint.

Verbum Ternatenſe *Ngaſſi* ſeu *Haſſi* ſimulare ſignificat, ſeu civiliter mentire, atque in Grammatica ſimbolica ſignificat, mendacem ſeu ſimulatorem infamare, quum tali mittantur hæcce folia.

Ob

als zukker-wortel, van buiten eenigzins in leden verdeelt gelyk de Gember, *ter zyde uitloopen veele en lange vazelingen, harder van ſubſtantie, en onbequaam te eten.*

Sayzoen. *De bloeijende tros komt voort in November, en de beſien ſtaan wel een Jaar aan de ſtok, eerze ryp worden.*

Het Wilde witte geſlagt *verſchilt niet van 't voorgaande, behalven dat de bladeren doorgaans Zeegroen zyn, of zomtyds met een weynig purper langs de kanten, de regte of middel-wortel is ook langer, malser, en zeer wit.*

Het waſt in de voorſte boſchagien, valeijen, en ſchaduwagtige Plaatzen, wordende van daar zomtyds ook in de hoven overgebragt, daar de bladeren meerder roodigheyt aannemen, om datze in de Zon ſtaan,

II. Terminalis rubra *verſchild van gedaante ook niet veel van 't vorige, behalven dat de bladeren wat ſmalder zyn, de jonge ſchoon ligt-rood, de oude meeſt bruynrood of met weynig groen gemengt, aan de agterſte kanten; de bloem-draagende tros komt op de zelfde manier voort.*

't Bloeyzel van de Terminalis rubra *of roode zoorte komt aldus voort, de ſtelen dewelke de bloempjes dragen, ſtaan twee en twee in 't kruys, de bloempjes hebben vier uitwendige blaatjes aan de buyten zyde ligt-rood, daar binnen vier andere witagtige met wat rood, in de midden agt witte draatjes met geele noppen, en 't negenſte is blood.*

De vrugten zyn van dezelfde gedaante, werden ten laaſten bloet-rood als Kerſſen, rontom 't bovenſte kroontje ziet men ſes ſtraaltjes, als ofze de beſien in ſes wilden afdeelen, onder 't buytenſte roode velletje leyd het dunne merg zoet van ſmaak, en daar in twee of vier ſwarte en glimmende ſteentjes, als halve maantjes of gebrokene ſtukken van den ſteen Gagates, *bitteragtig van ſmaak, zy hangen mede lang aan de ſtok, eerze rypen als 't vorige, alle deeze zoorten kan men met zaad niet of zelden voortplanten, maar zulks geſchiet met de afgebrokene takken, of met de ſcheutjes, die langs de ſtam by de wortel voortkomen, als men in 't afſnyden een ſtukje van de ſchors daar aan laat.*

Naam. *In 't Latyn* Terminalis alba & rubra, *men moetze egter onderſcheyden van de* arbor finium regundorum, *waar van* Jul. Scalig. exercit. 181 diſt. 3. *ſchryft, en die wy voor de* Galuga *houden boven* Lib. 2. *beſchreven. Ternat.* Ngaſſi, *dat is, leugen-blad, om dat 't tweederley coleur vertoont, op Java* Andong. ban. Somboc, *Amb. by de Moren op hitu* Welluga, *dat is werpt weg, en 't zal weder groeijen, op Banda* Leytimor Werſingin *en* Weruſiſſi, *dat is werpt van de ſteylte af, om dat het overal, zo ligt beklyft, waar men het maar heen werpt, al was het tegen 't hangen van een berg.*

Plaats. *De twee tamme zoorten plant men in de hoven, in alle deeze Ooſterſe Eilanden, op Java en Baly heeft men het ook, dog weynig.*

Gebruik. *Het word in de hove geplant tot cieraat, en op Bruyloſten gebruykt, als* Codiho: *de Inlanders planten 't veel aan de kanten van haare boſchtuynen om de Limiten aan te merken, gelyk boven van* Codiho *en* Gurabate *vermelt is, en waar van 't ook den Latynſche naam heeft, de wortelen van beide zoorten zyn in de Medicyne gebruykelyk tegens allerhanden Buykloop, te weeten, de onderſte en malſe ſtukjes van de witte zoort, 't zy tam, of wild, tegens de gemeene of witte buykloop, die van de roode zoort tegens de Bloed-loop, men eetſe raauw met witte Pinang, en een weynig kleine Gember, Noten-muſcaaten, en een Naageltje, 't zap in ſwelgende, daar is wel geen merkelyke ſtoppende of te zaamen trekkende kragten, egter verbetert het de quaade humeuren, en verſagtze, daar uit de lopen ontſtaan, en helpt van langer hand, de wilde zoort is wel de bequaamſte hier toe, als hebbende de langſte en ſmakelykſte wortelen.*

De bladeren wat gewreven, en over 't vuur warm gemaakt, legt men op de fenynige ſteken van den viſch Jean ſwangi, *en die met het zap de beenen en handen beſtrykt, mag onbeſchroomt wandelen in Zeewater, en voor de ſteeken van diergelyken viſſchen vry zyn. Zommige Amboinezen dragen 't by hun, als zy naar den oorlog gaan om gelukkig te zyn.*

Het Ternataans Ngaſſi *of* Haſſi *hiet veynſen of beleefſt liegen, en in de Gramatica Symbolica wil het iemant een leugenaar of veynsaart ſchelden, die 't toegezonden werd.*

We-

Ob foliorum formam quodammodo convenit cum figuris, quæ in herbariis inveniuntur, arboris *Sanguinis Draconis* dictæ, uti & Malayenſes mihi indicarunt, arborem hanc in Burneo & Sumatra creſcentem folia gerere longa & anguſta inſtar Pandani, de quo ſupra *libro tertio Cap.* 40. mentionem fecimus, hic autem in Amboina nunquam rubrum detegere potui ſuccum.

Wegens de gedaante der bladeren heeft het eenige overeenkomſt met de ſchilderiſe, die men in de kruydboeken vind van den boom Sanguis Draconis, *gelyk de Maleyers my ook berigt hebben, dat de boom op Borneo en Sumatra waſſende, lange en ſmalle bladeren heeft gelyk het Pandang, daar van wy boven* Lib. 3. Cap. 40. *geſprooken hebben, dog ik heb hier in Amboina noyt eenig rood zap daar aan kunnen vinden.*

In Rumphii adpendice hæc adduntur.

Uti rubræ ſpeciei folium a Ternatenſibus habetur pro mendaci folio, ſic alba ſeu ſilveſtris ſpecies, quæ in Cerama *Sole* vocatur, apud Alphorenſes ſignum eſt veritatis ac pacis, ſi enim cum alio pago pacem inire velint, cum quo antea inimicitiam exercuere, ramum albæ *Sole* ſumunt, quem terræ imponunt juxta illum pagum, cum quo amicitiam contraxerunt, addita porcellana patina, tanquam ſignum certum, nullum odium unquam cum illo exerciturum eſſe, ad quod alter vicinus in ſuo pago idem perficere tenetur, nemini autem licet hoſce extrahere ramos, ſed illis in locis excreſcere ſinunt, quod facile hæ plantæ peragunt, ſi enim iſta arbor non relinquatur, ſignum eſſet, pacem non accipi.

In het aanhangzel van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

Gelyk het bladt van de roode zoort by de Ternatanen gehouden wert voor een leugenagtig blad, zo is de witte ofte wilde zoort, die op Ceram Sole *genaamt wert, by de Alphorezen een bewys van waarheid en vrede, want als zy met eenig dorp een vriendſchap willen aangaan, met het welk zy van te vooren in vyandſchap geweeſt zyn, zo nemen zy een tak van de witte* Sole, *welke zy in de aarde zetten nevens dat dorp, met welke zy de peis weder gemaakt hebben, een porceleine ſchotel daar by leggende tot een verzekering, datze geen vyandſchap meer aan deeze willen plegen, waar op deeze Negery het zelve aan hare kant moet doen, en niemant mag deeze takken uitteekken, maar zy laten die op die plaatzen groeijen, 't welk deeze plant zeer ligt doet, want anders als deeze boom niet ſtaan en blyft, zoude het een teken zyn, dat men de vreede niet aanneemt.*

In Tabula Trigeſima Quarta

Fig. 1. Ramum exhibet *Terminalis albæ.*
Fig. 2. Ramum ſiſtit *Terminalis rubræ.*

De Vier en Dertigſte Plaat

Vertoont in de eerſte *figuur* een tak van de *witte Limiet ſtruik.* De tweede *figuur* wyſt aan een tak van de *roode zoort.*

CAPUT QUADRAGESIMUM.

Terminalis anguſtifolia. Caju ſuggi.

TErminalis *anguſtifolia* ſilveſtris penitus eſt naturæ, truncum gerens pedem craſſum, qui non eſt firmus, ſed concavus, putridus, & magna ex parte carioſus, cujus cortex exterior eſt cinereus & fiſſus, ſub quo alter viridis & ſuccoſus reconditur. Ramos gerit raros, rectos, ac pollicem craſſos, in articulos ſeu nodos diviſos, qui deciduorum foliorum veſtigia ſunt, lignum vero ipſorum eſt album, medulla repletum ingenti & aquoſa.

Folia in ramorum ſummo plura ſimul dependent deorſum inflexa, uti in *Codiæo* anguſtifolio, ex ramis ſeſſilia, ſuntque longa, anguſta, craſſiuſcula, ſed flaccida, formam gerentia canalis plani, per longitudinem ſubtiliter venoſa, atque inferius protuberantia, ubi & nervus medius extenditur, a ſeptendecim ad viginti pollices longa, binos lata digitos, atque contrita elegantem viridemque ſuccum fundentia.

Flores ex longis excreſcunt corymbis, uti in præcedente, hi vero longiores ſunt magisque extenſi, circa hos flores Octobri progerminant, longis ex tubis conſtantes & albi, externe parum virides & anguloſi, longiores prioribus; in ſex anguſta ſeſe aperientes petala, quorum tria retroflexa ſunt, illi autem in centro plurimis ſtaminulis repleti ſunt: Baccæ ſunt uti prioris, ſed majores, fere inſtar Ceraſorum nigrorum, quarum quædam ſunt rotundæ, aliæ parum compreſſæ, & binæ ſibi adcumbentes, externe virides, ac diu flaveſcentes, dein vero rubentes: In rotundis durum reconditur oſſiculum ſolitarium, in geminis bina ſibi ſunt adpoſita, dimidios panes referentia, fuſca & ſplendentia.

Truncus aliquando cruris craſſitiem obtinet, ac licet ſemi ſit carioſus, undique tamen multi virides ac luxuriantes ex ipſo excreſcunt ſurculi, interna vero ipſius pars fungoſa eſt & herbacea uti in arundine ſaccharifera: Ejus radices ſunt longæ, ſub terra prorepentes inſtar illarum Calappi, externe rubentes, interne albæ, lentæ, ſuccoſæ, ſaporis graminei, ſed non acris.

Nomen. Latine *Terminalis anguſtifolia*, Malaice *Daun ſuggi*, Javanice *Seru*, Amboinice in Hitœa *Welluayt abbal*, Belgice *Wild Ngaſſi*, in Tochoea *Mehu hua* ſeu piloſum folium, & *Oebat rambu*, Javanice *Andon watu*, Ternatice *Ngaſſi cototidi.*

XL. HOOFDSTUK.

De ſmalbladige Limiet-ſtruik.

DE *ſmalbladige* Terminalis *is gantſch wilt van aard, met een ſtam van een been dik, die niet maſſiev, maar hol, wan, en een gedeelte vermolſemt is. De buytenſte ſchort graauw en geſcheurt, en daar onder een groene ſappige: De takken zyn weynige, regt, en een duym dik, in leden of trappen verdeelt, die de afgevallene bladeren maken met een week wit hout, en een groot wateragtig hert.*

De bladeren hangen aan 't opperſte digt by malkander, meeſt nederwaarts gebogen, gelyk aan 't ſmalbladige Codiho, *zonder ſtelen den tak omgevende, zy zyn lang, ſmal, dikagtig, dog ſlap, gefatzoeneert, als een vlakke geut, in de lengte ſyn geadert, met de rug na onderen ziende, alwaar de middel zenuwe een weynig uytbuylt, van ſeventien tot twintig duymen lang, twee vingers breet, gewreven een ſchoon groen zap uitgevende.*

De bloemen komen voort aan lange troſſen, gelyk aan 't voorgaande, dog deeze zyn langer en meer uitgebreyt. Rontom dezelve ziet men in October *de bloemen voortkomen, die mede langhalſig en wit zyn, of van buyten wat groen en hoekig, langer dan 't voorgaande, mede in ſes ſmalle blaadjes hun openende, waar van drie agterwaarts gebogen ſtaan, in de midden met veele witte draadjes opgepropt; de beſien zyn mede gelyk als aan 't vorige, dog groter, bykans als krieken, zommige ront, zommige wat gedrukt, en uit twee tegen malkander gezet, buyten groen, en langen tyd geel, ten laatſten wat rood wordende. In de ronde leyt een harde kort of ſteen, in de dubbelde twee tegen malkander als halve brootjes, bruyn en glad.*

De ſtam werd zomtyds een dije dik, en al iſſe half verrot, zo ſchieten egter ter zyden veele groene, en jeudige ſcheutjes uit, het binnenſte is meeſt voos en kruytagtig, als aan 't zuyker-riet. De wortelen zyn lang, onder de aarde kruypende, als Calappus *wortelen, buyten roodagtig, binnen wit, taay, zappig, grasagtig van ſmaak, dog niet ſcherp.*

Naam. *In 't Latyn* Terminalis anguſtifolia. *in 't Maleyts* Daun ſuggi. *in 't Javaans* Seru, *Amboinees op Hitoë* Welluaytabbal. *in 't Duits* wild Ngaſſi, *op Toeboe* Mehu huæ, *dat is haie-blad*, *en* Oebat rambu, *Javaans* Andon watu. *Ternaats.* Ngaſſi cototidi.

Digitized by Google

Locus. In humili creſcit ſilva tam in litore quam in deſertis hortis, eſtque nota in omnibus Amboinenſibus inſulis, uti quoque in Java.

Uſus. Eſt arbor admodum luxurioſa & vegetativa, ad palos & fuſtes ſæpe adhibetur in hortis, ubi facile progerminat, ſed incurvos emittit ramos; Ejus folia contunduntur ſimul cum herba *Caſſutha*, horumque ſuccus expreſſus per noctem rori exponitur, quo caput lavatur depurandi gratia, quod bis repetitur, donec ſiccum fuerit. Mulieres ipſi admiſcent aliquid raſæ Calappæ nucis, ut ipſarum capillitium ſit longum & molle, unde & nomen obtinuit: Foliorum ſuccus eſt eleganter viridis, cum quo & chartas delineare poſſumus.

Eadem quoque folia a quibusdam Javanis & Malayenſibus adhibentur ad viride oleum ex iis conficiendum ſive cum Calappo ſive cum Djaraco, ſi nempe folia hæc conterantur, atque contritis admiſceantur ſeminibus, ex quibus oleum excoquere volunt. Viridis cortex ſub externo cinereo latens, abraſus, atque cum fruſto flavi corticis *Jangbing* ſeu *Gelala Balica*, aquæ incoctus cum manipulo viridis Catjang, atque cum raſo Calappo contritus in olla bene obturata, ita ut tertia aquæ pars conſumatur, quod ſuffimigio inſervit ſeu balneo vaporis illis, qui Paralyſi ſeu Beriberi laborant, hi autem undique obteguntur erecti ſtantes, donec ſudoribus fere diffluant, eadem quoque decoctio ipſis propinatur, & Catjang cibo illis conducit.

Amboinenſes hæc ſumunt folia, quæ tantummodo calefaciunt, hisque artus fricant Paralyticos; quovis autem folio hos fortiter fricant tanquam radula.

Albæ radices aquæ incoctæ in arundine cum *Pacutica* alba, quæ Filicis ſpecies eſt infra libro decimo deſcripta, Gonorrhæam curant, ſi per octo dies mane & veſperi jejuno & vacuo ſtomacho propinentur.

Tabula Trigeſima Quinta

Ramum exhibet *Terminalis anguſtifoliæ.*

CAPUT QUADRAGESIMUM PRIMUM.

Cauda felis. Ekor cutsjing.

Hic frutex formam gerit Coryli humilis, quinque & ſex pedes altus, variis adſurgens ſtipitibus, ad ſummum plerumque incurvis ob foliorum pondus, dividitur in domeſticum & ſilveſtrem.

Domeſticæ folia quodammodo ſimilia ſunt illis Coryli, ſed *non* cordiformia, & prope petiolum ſubito anguſtata, illisque Mori magis accedentia, ad oras ſerrata, inſtar Urticarum, plerumque binas transverſales palmas longa, ſexque lata digitos, aliquando etiam tres palmas longa ſunt, ac binas lata, intenſe viridia, ſubtusque venis rubentibus pertexta, atque inordinata ramis inſident.

Ex quavis foliorum ala progerminat longa cauda, binos ac binos cum dimidio longa pedes, digitum craſſa, quæ ſimillima eſt dependenti felis caudæ, multis cincta pilis, ſeu mollibus apicibus, quorum quidam ſemper conjuncti ſunt, puſillis inſidentes pallide virentibus capitulis, totamque caudam conſtituunt mollem ſeu ad tactum lanuginoſam, coloris læte rubentis ſanguinei ſeu carmoſini, quod elegans præbet ſpectaculum inter viridem iſtam frondem.

Calicibus illis inſidet cordiforme granulum, quod ſemen putaretur eſſe, quod tamen non fæcundum eſt nec progerminat, nec ullus alius in hoc ſtipite obſervatur fructus, ſi vero caudæ hæ diu ad ornamentum dependerunt, fumeum adquirunt colorem, & marceſcunt.

Quum hic frutex in arenoſo & ſterili creſcat ſolo, incomptus eſt, cuncti enim rami ac ramuli folia gerunt rara ac gracilia, quæ ab Erucis porro depaſcuntur, inter quæ multa brevia & albicantia dependent fila, radiculas mentientia, unde per ramos transplantandus eſt, quique in ſilveſtribus ſponte creſcunt hortis,

Plants. *'t Waſt in 't kreupel bos in de laagte, zo op ſtrand, als in verlatene tuynen, en is bekent in alle Amboinſe Eilanden, als mede op Java.*

Gebruik. *'t is een zeer weeldrig groey hout, 't word zomtyts tot ſtaken en palen gebruikt in de tuynen, daar het dan ligt uitſchiet, maar kromme takken gewint; men neemt de bladeren en kneetze te zamen met het gewas* Caſſutha*, en laat het uitgedrukte water een nagt in den douw ſtaan, daar na ſmeert men 's hooft daar mede, en laat het een reys of twee drogen, eer men 't waſcht. De Vrouwen mengen daar wat geraſpte Calappus onder, om lange en weke hairen te maken, daar van het de naam heeft, 't zap van de bladeren is ſchoon groen, en men kan daar mede op papier verwen.*

De zelfde bladeren werden ook by zommige Javanen en Maleyers gebruykt, om groene oly te maken, 't zy van Calappus of Djarach, als men de bladeren wryft, en onder de geraſpte of gewrevene zaden mengt, daar men een oly uitkookt.

De groene ſchors, die onder de buytenſte grauwe leyt afgeſchrapt, met een ſtuk geele ſchors van Janghing *in water gekookt, met een hand vol groene* Catjang*, en met geraſpte Calappus gewreven in een welgeſlotene pot, dat men een derde waters verlieſt, hier mede berookt men die gene, die aan de Beriberi vaſt zyn, over ent ſtaande, en rontom toegedekt, tot datze wel ſweten, en 't water van hun afloopt, 't zelve water geeſt men hem te drinken, en de Catjang te eten.*

De Amboinezen nemen de bladeren, makenze ſlegts wat warm, en wryven daar mede de leden, daar de Beriberi zit, met ider blad dezelve ſterkelyk ſtrykende, als met een raſp.

De witte wortelen gekookt met de Pacuticos *('t welk een zoort van varen is, waar van hier na* Lib. 10.*) in een bamboes met water genezen de Gonorrhæam, agt dagen 's ogtens en tegens den avont in een lege maag daar van gedronken.*

De Vyf en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *ſmalbladige Liniet-ſtruik.*

XLI. HOOFDSTUK.

Katte-ſteert.

Deeze ſtruik heeft de gedaante van een lage Hazelaar, vyf en ſes voeten hoog, met verſcheyde takken opſchietende, die aan 't bovenſte meeſt krom ſtaan, wegens de ſwaarte der bladeren, hy is verdeelt in tam en wilt.

Aan 't tamme zyn de bladeren eenigzints die van Haſelaar gelyk, dog niet hertformig, by den ſteel ſchielyk toeſmallende, en het Moerbeſien loof gelyker, aan de kanten geſaagt, als de Netelen, in 't gemeen twee dwars handen lang, en ſes vingers breet, dog zy werden ook drie handen lang, en twee breet, hoog-groen, met roodagtige aderen beneden, en ſtaan zonder ordre aan de takken.

Uit ieder ſchoot van de bladeren komt een lange ſteert voort, twee en derdehalf voeten lang, een vinger dik, een afhangende katten ſteert zeer gelyk, bezet met veele hairtjes of weeke ſpitzen, waar van altyd ettelyke by malkander ſtaan op kleine bleek-groene knopjes, en maken den gehelen ſteert, zagt of wolagtig in 't aantaſten, ſchoon levent bloet-root of Carmozyn van coleur, 't welk een aangenaam ſpectacul geeſt onder dat groene loof.

In voornoemde kelkjes ſteekt een hartagtig korltje, dat men voor 't Zaad zoude aanzien, het welk egter niet voort-teelt, en daar komt ook geen andere vrugt aan deeze ſtok, maar als de ſteerten langen tyd gehangen hebben te pronken, zo werdenze rookverwig en verdorren.

Als deeze heeſter in een zandige en magere grond ſtaat, zo wortze zeer ongedaan, want alle de takken en ryskens by haren oorſpronk gewinnen weynige en magere bladeren, die de rupzen volgens afeten, en daar by veele korte en witagtige draden, als of 't wortelſjes waren, daarom moet men het als dan met takken verplanten, 't geen egter

Digitized by Google

hortis, altiores ſunt & magis luxuriantes, nec adeo hoc laborant vitio, caudæ hæ nullum notabilem habent ſaporem vel qualitatem, unde & crudæ edules ſunt. Radix ſatis longa eſt, & transverſaliter prorepit, flores autem per totum annum in ſtipite conſpiciuntur.

Nomen. Latine *Cauda felis*, juxta Malayenſe *Ekor cutſing*, a florum forma: in Hitœa *Cupeſſa* & *Upeſſa*, cognomine rubri, quum albus ſeu ſilveſtris frutex in ſubſequenti deſcribitur Capite. Ternatice *Lofitti*, Javanice *Lunga tambang*.

Locus. In Amboina raro obcurrit, nec niſi in hortis & ſilveſtribus locis plantatus.

Uſus. Hi flores atque radices tanquam ſpecificum habentur remedium contra Hæmoptœm, ſi modo hæc non ſit excitata per toxicum corroſivum, hunc in finem crudi maſticantur flores cum Pinanga per totum diem, addito ſæpe pauxillo Zingiberis: Ejus radix in aqua conteritur, quæ propinatur, vel ſaccharatæ incoquitur aquæ in Syrupi conſiſtentiam, qui exhibetur, atque hoc ultimum remedium ſæpius inſtitutum eſt in Chirurgo quodam, qui viciſſim magnam puri ſanguinis quantitatem ejiciebat.

Natura hoc hominibus indicare voluit remedium per rubram horum florum formam, quæ ſanguineam refert ſputam, qualem Hæmoptoici emittunt, characteres enim ſeu plantarum ſigna neutiquam rejicienda ſunt, uti deriſores arcani naturæ id ſolent, inſcii, hunc eſſe vetuſtiſſimum modum ad naturales herbarum virtutes detegendas & noſcendas, quod per totam Orientis partem inſtituitur in hunc usque diem, hi enim homines, uti & noſtri proavi, Herbariis deſtituti fuerunt, atque hinc characteribus, ſeu externa plantarum figura, odore, ac ſapore ſenſim ad illarum notitiam pervenere, uti id in pluribus demonſtrare poſſum locis, ex hiſce vero ſignis bene dijudicare poſſe haud vilis nec ſpernenda eſt notitia ac ſcientia, quæ paucis verbis haud explicari poteſt, vel hic deſcribi, non autem magis æſtimanda eſt quam divinatio & exploratio, donec experimentis ſit ſtabilita & confirmata.

Æthiopes Hituenſes Lepram albam, *Noman puti* dictam, hiſce curare volunt, folia cum radicibus *Tsjonkor* conterentes in paſtam, qua ſcabiem quotidie inliniunt, hæc enim curabilis eſt, non autem Lepra nigra *Noman itam* dicta, quæ inſtar Herpetis totum obcupat corpus, atque homines nigro deſœdat colore inſtar Dæmonum, quam Amboinenſes maxime metuunt, talesque ex ſocietate tanquam contagioſos excludunt: Eadem quoque folia adhibentur contra infantum aphthas, ſubſequens vero ſilveſtris ſpecies melius in hunc conducit finem.

Alii radices cum aqua conterunt, uti cum Sandalo fit, atque cum aqua Roſarum adſumunt contra Hæmoptoën, flores etiam crudi cum æquali ſacchari quantitate conmixti, & in conſervam ſubacti, inſtar Conſervæ Roſarum adhibentur. Alii radicem coquunt cum illa *Pule* ad digiti longitudinem, & cum tribus *Cyperi rotundi* radicibus in aqua, in olla bene obturata, vel crudos edunt flores cum teneris *Pule* foliis, ac pauxillo *Tsjonkor* cum Pinanga eosdem ad morbos.

egter in de boſtuynen opkomt, wert hoog en weeldrig, en zyn deeze qualen zo niet onderworpen, de katſtekens zyn zonder merkelyke ſmaak en hoedanigheyt, daarom mense wel raauw kan eten, de wortel is redelyk lang, en dwers kruypende, en de bloemen ziet men 't geheele jaar door aan den ſtok.

Naam. *In 't Lateyn* Cauda felis, *na 't Maleyts* Ekor cutſing, *beyde na de gedaante der bloemen.* Op bitoe Cupeſſa *en* Upeſſa, *met de toenaam van root, om dat de witte of wilde in 't volgende Cap. zal beſchreven werden. Ternate* Lofitti. *Javaans* Lunga tambang.

Plaats. *Men vind het in Amboina weynig, en dat maar alleen in de hoven of boſtuynen geplant.*

Gebruik. *Men houd deeze bloemen en wortelen voor een toegeeygent middel tegens 't bloed ſpouwen, als 't zelve maar door geen coroſief vergift is veroorzaakt, hier toe eet men de rauwe bloemen met witte Pinang al gaande over dag, somtyds een weynig Gember daar by doende, de wortel wryft men ook in water, en geeft die te drinken, of men kooktze in gezuykert water, tot dat het als een zyroop wert, en drinkt dat, zynde het laatſte meermaals geprobeert aan een Duytſch Chirurgyn, die met beurten dikwils klaar bloed in menigte uitſpoog.*

De natuur heeft dit de menſchen te kennen gegeven door de ſchynbare gedaante van deeze bloem, dewelke het bloedig quyl gelykt, zo als de bloedſpouwers uitwerpen, want de zignaturen der planten zyn geenzins te veragten, gelyk de beſpotters van de natuurlyke geheymeniſſen doen, niet wetende, dat dit d'oudſte manier is, om de natuurlyke kragten der kruyden te kennen, gelyk men nog door geheel Orienten bevint, want deeze menſchen, gelyk onze eerſte voorvaders, hebben geen Kruyd-boeken gehad, en zyn dierhalven enkelt door kentekens, dat is, door de uiterlyke gedaante, ſmaak, en reuk allenkskens tot de kenniſſe gebragt, gelyk ik op meer plaatzen kan betonen, dog uit de ſignaturen wel te kunnen oordelen, en is geen geringe wetenſchap, en met weinige woorden niet wel aan te wyzen, of hier te beſchryven, immers men moetze niet hoger houden, dan giſſing en aanleiding, tot dat men de experimenten daar by krygt.

De Hituesſe *Moren willen de* witte melaasheit, Noman puti *genaamt, hier mede ook genezen, de bladeren met de wortelen van* Tisjonkor *wryvende tot een deeg, waar mede zy het ſchurft dagelyks beſtryken, want deeze is geneeſlyk, maar niet 't* Nonam itam, *dewelke als een* herpes *'t geheele lighaam beſlaat, en de menſchen ſwart maakt, als duyvels, voor de welke d'Amboneezen zeer bang zyn, en ſcheidenze als beſmettelyke van 't gezelſchap der menſchen af. Dezelfde bladeren werden ook gebruikt tegens de ſprouw der kinderen, dog de volgende wilde zoort is daar bequamer toe.*

Andere wryven de wortel met water, zo dik als zandel, en nemen ze in met Roſewater tegens het bloedſpouwen, of de rauwe bloemen gewreven met even veel poeijer-zuyker gemengt, als een Conſerva Roſarum. Andere koken de wortel met de wortel van Pule, *een vinger lang, en drie wortelen van* Cyperus Rotundus *in water wel toegeſtopt, of eten de rauwe bloem met de jonge bladeren van* Pule, *en een weinig* Tsjonkor *met Pinang tegens dezelve gebreken.*

Tabula Trigeſima Sexta

Ramum exhibet *Caudæ felis*, quæ eſt *Amaranti ſpecies.*

De Ses en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Katte ſtaart*, welke is een zoort van *Amarantus.*

CAPUT QUADRAGESIMUM SECUNDUM.

Cauda felis agreſtis. Ekor cutsjing utan.

C*Auda felis agreſtis* binas habet ſpecies, rubram & albam.

Primo. *Cauda felis agreſtis rubra* fruticem format altiorem illâ domeſticæ, inſtar Coryli nempe: Ejus folia longis inſident petiolis, qui ſunt lanuginoſi & fuſci. Folia vero ſunt anguſtiora & acutiora, magisque cordiformia quam præcedentis, coloris pallide virentis, quinque & ſex pollices longa, quatuor lata, undique ſerrata, ac pluribus pertexta coſtis, in quibus nulla conſpicitur rubedo, ad petiolorum ortum ſemper bina foliola locata ſunt, atque ex ipſorum alis caudæ progerminant, breviores & laxiores quam prioris, quæ tamen decem pollicum longitudinem attingunt, atque ex viridibus compoſitæ ſunt capitulis, Siriboam referentes, quæ primo dependent, ſed dein ſeſe erigunt, craſſeſcunt, atque capitula formant trigona, viridibus calicibus inpoſita, cuivis autem capitulo ſtaminula quædam rubra inſident, inſtar Serici ſplendentia & laxa, unde non ita rubra ac compacta ſunt quam in domeſtica: In capitulis tres adparent cellulæ, totidemque fuſca granula inſtar ſeminum Sinapios, vel paulo minora & acutiora, quæ progerminant.

Ejus lignum eſt ſiccum & fragile, illi Coryli ſimillimum: Foliorum ſapor eſt ſiccus, adſtringens, ac ſimul detergens.

Secundo. *Cauda felis agreſtis alba* ſimilem profert fruticem, ejus vero rami ſupremi ſunt magis lanuginoſi, uti & petioli longi, quibus folia inſident ſolitaria, & vaga, in quibus nil rubri vel fuſci adparet, tam in petiolis quam in foliis, quæ ſimul ſex pollices longa ſunt, atque ejusdem fere latitudinis, quodammodo cordiforma, in medio latiſſima, ubi tres nervi concurrunt, ad oras autem ſubtiliter ſerrata ſunt, ſubtus mollia & lanuginoſa: Ejus caudæ ſunt inſtar junioris Siriboæ, dein in ſpithamæ longitudinem excreſcunt, & ad caudæ felis craſſitiem, quæ ex ſimplicibus conſtant pallide virentibus ſquamulis ſeu foliolis cum multis pilis ſeu ſtaminulis intermediis, inter quæ latent capitula trigona, in quibus locantur tria puſilla fuſca granula: Totus frutex cum foliis, floribus, ſeminibusque adſtringentis eſt & exſiccantis virtutis.

Nomen. Latine *Cauda felis agreſtis*, Malaice *Ekor cutsjing utang*, Ternatice *Loſitti ſalu ubi*, Amboinice *Cupeſſa* & *Upeſſa abbal*.

Locus. In humilibus creſcit ſilvis, in locis ſterilibus & ſaxoſis, ſoli bene expoſitis, item in ventoſis collibus, potiſſimum vero in hortis ſilveſtribus, & deſertis, qui in Amboina & Moluccis noti ſunt: In meo etiam progerminavit horto ſua ſponte ex terra, quam ex ſilvis juſſeram petere: Frequenter obcurrit in ſaxoſis montibus poſt Hitulammam, ubi in arbuſculas excreſcit.

Uſus. Ejus folia magno in uſu ſunt contra aphthas, ſi obliniantur ſucco *Limonelli aurei*, illaque alii involvuntur folio, quod ſupra ignem calefaciunt, ipſorumque exprimitur ſuccus, cujus portionem puerorum faucibus infundunt. Alii medium ſumunt trunci corticem, quem in aqua modo conterunt, qua os eluunt, quod boni fuit ſucceſſus, ubi alia remedia fruſtra fuerunt adhibita: Quum vero pueri copioſo laborent alvi fluxu, quod Ternatenſes *Giſſa* vocant, ipſis folia & flores contritos cum cibis exhibent: Levia vulnera cum hiſce foliis contritis & inpoſitis facile curantur.

Corticis decoctum cum Nucis Moſchatæ portiuncula præparatum in aqua, ac propinatum album mulierum fluxum curat, cui ſuperbibitur decoctum corticis *Halecæ terreſtris*, teneraque folia cum Pinanga maſticantur.

Tam domeſtica quam agreſtis *Cauda felis* quoad folia & flores magnam habent convenientiam cum Moro, ita ut *Chamæmorus Indica* haberi poſſet, participantes aliquid, uti dictum fuit de *Corylo*.

Cupeſſa ſaxatilis inſuper obcurrit in Hitœa, *Upeſſa batu* dicta, quæ maxime a præcedentibus differt, ejus enim folia non ſunt ſerrata, inferius anguſtata,

in

XLII. HOOFDSTUK.

De wilde Katte-ſtaart.

DE wilde Cauda felis *heeft twee zoorten, rode en witte.*

1. Rode wilde Katte-ſtaart, *deezen ſtruik ſchiet hoger op, dan de tamme, te weten als een Hazelaar, de bladeren ſtaan op lange en wolagtige ſtelen, die bruinagtig zyn, de bladeren zelfs ſmaller en ſpitzer, hertformiger dan de vorige, van coleur ligter-groen, vyf en ſes duimen lang, vier breet, rontom gezaagt, en met meerder ribben doortogen, daar aan niets roots is, by den oorſprong der ſteel ſtaan 't elkens twee kleine blaatjes, en uit derzelver ſchoot komen de kattekens voort, veel korter en ijdelder, dan aan 't vorige, dog nog altien duimen lang, van groene knopjes gemaakt, de Siriboa gelykende, en voor eerſt afhangende, daar na regtenze haar op, worden dikker, en gewinnen drie hoekige knopjes, in groene kelkjes ſtaande, en op ider knopje ſtaan eenige ligt-rode draadjes, als zynde glimmende, nog al idel, en dierhalven zo root en digt niet als aan 't tamme. Binnen de knopjes zyn drie celletjes, en zo veel bruine korls als moſtaart zaden of wat kleinder en ſpitzer, die voort teelen.*

Het hout is droog en bros, den Haſelaar zeer gelyk, de ſmaak der bladeren droog, en adſtrigerent, en met eenen afvagende.

2. *Witte wilde* Katte-ſtaart *is een diergelyke heeſter, dog de bovenſte takken zyn wat wolagtiger, als mede de lange ſtelen, daar op de bladeren ſtaan, enkelt, en wyt van malkander, en men ziet niets bruyns of roots, nog aan ſtelen, nog aan bladeren, de bladeren zo wel, als hare ſtelen zyn ſes duimen lang, en ook ſchier zo breet, eenigzins hertformig, dog in de midden breeder, drie zenuwen ſtoten agter te zamen, aan de kanten zyn ze gezaagt, van onderen zagt en wolagtig, de ſteerten zyn eerſt als een jonge* Siriboa, *daar na werdenze een ſpan lang, en zo dik als een katte-ſteert, van enkelde ligt-groene ſchubbetjes of blaatjes gemaakt, met veele hairtjes of draatjes in de midden, daar tuſſchen ſchuilen kleine driehoekige knopjes, en in dezelve drie kleine bruine zadekens. Het geheele gewas met bladeren, bloemen en zaden is mede adſtringerend en opdrogende.*

Naam. *In 't Lateyn* Cauda felis agreſtis. *In 't Malyts* Ekor cutjing utang. *Op Ternaats* Loſitti ſalu uhi. *Amboins* Cupeſſa *en* Upeſſa abbal.

Plaats. *Het waſt in 't kreupel boſch op magere en ſteenagtige Plaatzen, die wel ter zonne ſtaan, op lugtige heuvelen, dog meeſt in boſchtuinen, die verlaten zyn, bekent in Amboina en de Molucos; het is ook in mynen tuin opgekomen van zelfs uit aarde, die ik uit het boſch hadde laten halen. Men vint het veel in ſteenige gebergte agter* Hitulamma, *'t ſpeldewerk genaamt, alwaar het tot boompjes wert.*

Gebruik. *De bladeren zyn in groot gebruik tegens de ſprou, als men dezelve beſtrykt met het zap van* Limonellus Aureus, *in een ander bladwint, over 't vuur warm maakt, en het zap uitdrukt, waar van zy de kinders in de mond gieten. Andere nemen de middel-ſchorſſe van dien ſtam, wryven die ſlegts met water, en ſpoelen de mond daar mede, het welk geholpen heeft, daar andere middelen vergeefs waren gebruikt, als de kinders ſterk aan den afgang zyn, 't welk de Ternatanen* Giſſa *noemen, zo gevenze hun de bladeren en bloemen gewreven met de koſt in. Ligte wonden genezenze ook met de gewrevene bladeren daar opgelegt.*

Uit de ſchorſſe met een ſtukje van een Nootemuſcaat in water een decoctum gemaakt, en gedronken, geneeſt de witte vloet der Vrouwen, waar op men dan gebruikt het decoctum van Haleky Terreſtris *ſchorſſe, en knouwt de jonge bladeren met Pinang.*

Zo wel de tamme, als wilde Cauda felis *hebben aan bladeren en bloemen groote gelykeniſſe met den Moerbeſienboom, zo dat menze voor een* Chamæmorus Indica *mogte houden, mededelende als gezegt iets van den Hazelaar.*

Daar is nog een Cupeſſa Saxatilis *op Hitu* Upeſſa batu *genaamt, merkelyk van de voorgaande verſchillende, want de bladeren zyn ongezaagt, agter ſmal, in de midden*

in medio ac ſummo latiſſima: Ejus fructus ſolitarius dependet magnitudine æquoſæ Jamboſæ, vel paulo minor, formam gerens obliqui cordis, ad oras parum compreſſus & ſulcatus, ſuperne leviter umbilicatus ac ſquamoſus, hujus binas obſervavi formas, quarum una major erat coloris pomorum, anguloſa, ſulcata, ac facile putreſcens, altera minor, anguloſa magis, & craſſior, ſuperne excavata, & umbilicata: Ambo fructus magno inſident pedunculo, plani ſunt, & in alas quaſi diſtincti, quibus medulla fungoſa firmiſſime adhæret, ſi vero in litus projiciantur, atque ab aqua marina adſpergantur, hæc depurantur & nigreſcunt inſtar abortus Nucis Moſchatæ: in ſaxoſis creſcit montibus, ejusque uſus nondum innotuit.

den en vooren breeder, de vrugt hangt enkelt in de grote van een water Jambocs *of kleinder, in gedaante van een ſcheef hert, aan de zyden wat gedrukt en gevoornt, met een klein ſchubagtig naveltje, waar van ik wederom twee fatzoenen gevonden heb, d'eene groter, van coleur als een appel, hoekig, gevoornt, en ligt verrottende, d'andere kleinder, hoekiger, en dikker, aan 't voorſte met een kuiltje, en daar in een naveltje. Beide hebben een grooten ſteel, wat plat, en in vlerkjes verdeelt, daar aan 't voze merg zeer vaſt hangt, maar als zy op het ſtrant komen, en door 't zeewater beſpoelt werden, zynze zuiver ſwart, als een misgewas van een Notemuſcaat, het waſt in ſtenige gebergte, en zyn gebruik is nog onbekent.*

In Rumphii auctuario hæc adduntur:

Hoc in Capite alba ejus deſcribitur ſpecies, quæ loca amat ſaxoſa, atque a quibusdam Malayenſibus vocatur *Linke*, a Ceramæ auſtralis populis *Ubitta*. Hujus & præſtans mihi innotuit uſus, ad quasvis nempe ulcerationes & ſcabies manuum ac pedum, quas ejus folia curant, ſi fuerint contrita ipſisque illinita, unde exſiccantur, depurantur, ac cito conſolidantur: Alter inſuper uſus apud Ceramenſes invaluit, quem tamen nondum bene comprehendere poſſum, ſumunt autem hujus arbuſculæ ramulos, quos ſupra ignem torrent, & incidunt majoribus ſuis cultris, ex vulgari ferro conſtructis. Hinc ad fiſſuram ita indureſcunt, ac ipſum ferrum, quæ res mihi ignota eſt, lignum nempe ferreum quaſi poſſe componi.

In de vermeerdering van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

In dit Hoofdſtuk ſtaat een witte zoort van Catte-ſtaart *beſchreven, dewelke gaarn op ſteenagtige plaatzen groeit. Deeze noemen zommige Maleijers* Linke, *die van Zuidceram* Ubitta. *Hier van is my nog een goed gebruik bekend geworden, te weten tot alderhande zweeren en ſchurftheden aan de handen en voeten, dewelke deeze bladeren gewreven en daar op geſmeert ſterkelyk opdrogen, zuiveren, en genezen. Nog een ander gebruik is by de Cerammers, het welk ik nog niet begrypen kan, namentlyk zy nemen de takjes van dit boompje, braden dezelve over het vuur, en ſnyden dan daar in met hare Parrangs, ofte houw-meſſen, die gemeenlyk van ſlegt yzer gemaakt zyn. Hier door zullen ze aan de ſnee zo hard werden, als of ze geſtaalt waren, een zaak my onbekend, dat men een houd yzer harden kan.*

Tabula Trigeſima Septima

Fig. 1. *Caudæ felis agreſtis rubræ* ramum.

Fig. 2. *Caudæ felis agreſtis albæ* ramum exhibet.

De Seven en Dertigſte Plaat

Vertoont in de eerſte figuur een tak van de *roode wilde Katte ſtaart.*

De tweede figuur wyſt aan een tak van de *witte wilde Katteſtaart.*

CAPUT QUADRAGESIMUM TERTIUM.

Flos convolutus. Bonga gulong tsjutsju.

FRutex hic floriſer oblique admodum & inregulariter poſitus eſt, ejusque truncus inferior pedem craſſus eſt, atque ad trium quatuorve pedum altitudinem diviſus eſt in tres ramos, quorum quilibet in totidem ſeſe diſpergunt, atque ſic porro in triangulo locantur, qui cortice obducuntur glabro & cinereo, qui admodum fragilis eſt, pinguis, & reſolubilis, lignum interne fungoſo magnoque corde repletum eſt. Rami hi in ſummo herbacei fere ſunt, ac nihilominus digitum craſſi, quibus folia inſident magna, illis *Mangæ bravæ* ſimilia, ſeu magis adcedentia ad illa *Soulami poìon* libr. 2. deſcripta, duodecim & quatuordecim pollices longa, quatuor lata, craſſa, firma, & glabra, multis parallelis ac regularibus coſtis pertexta, quæ in aliam conliguntur venam, oris adcedentem, ipſisque parallelam, ſuperne ſunt glauca, inferne pallida, longis inſidentia petiolis ſine ordine circa ramos: Coſtarum interſtitia ſubtilia ſunt & inſtar retis venoſa.

In ſummo obtuſo apice ombella provenit, ex craſſis petiolis compoſita, atque ex ipſius medio alter craſſus pedunculus, qui aliam minorem format umbellam: Hi fuſci petioli producunt longa, acuminata, fuſca, & gummoſa quaſi capita, quorum petala inſtar fili contorta ſunt, ex quibus flos excreſcit.

Flos formam habet Narciſſi, ex longo collo porrectus, & ex quinque concavis petalis conſtans, quorum unum dimidia ſua parte aliud complectitur, atque ſic exhibet quinque oblongas quaſi conchas, ad oras albas, interne luteas, nulla filamenta hic flos vel cavitatem in centro ſuo habet, qui odoris eſt grati ſed gravis, atque per aliquot dies percipitur, quum demum, nullo ſubſequente fructu, decidunt, ſaltem hiſce in terris huc usque ſterilis fuit frutex, in Sina autem intellexi fructus producere, qualis unus adparuit anno 1681, in Amboina in frutice annuo, in quo poſt florum lapſum ex eodem petiolo excrevit

oblonga

XLIII. HOOFDSTUK.

De zamengerolde Bloem.

D*Eeze bloem-dragende ſtruik ſtaat zeer ſcheef, en ongeſchikt, de onderſte ſtam is een been dik, drie of vier voeten boven de gront verdeelt hy zig in drie takken, ieder der zelver weder in drie andere, en zo voorts altyt in een triangul ſtaande, bekleet met een effene, ligt-grauwe ſchorſſe, zeer bros, vet, en brekzaam, binnen met een groot voos hert. Aan 't opperſte zynze bykans kruitagtig, en niet te min een vinger dik, daar aan grote bladeren ſtaan, die van de* Manga brava *gelyk, of nog eigentlyker die van* Soulamu Pohon Lib. 2. *beſchreven, twaalf en veertien duimen lang, vier breet, dik, ſtyf, en glad, met veele paralele ribben ordentelyk doorregen, die hun verzamelen in een andere ader, die digt en met de kanten paraleel loopt, boven blauw-groen, van onderen bleek, op lange ſtelen, zonder ordre rontom de takken ſtaande. De tuſſchenplaatzen, tuſſchen de ribben zyn fyn en nets geweis geadert.*

Aan 't opperſte ſtompe ent komt een dolle voort, van dikke ſtelen gemaakt, en uit de midden van dezelve een ander dikke ſteel, die nog een ander kleine dol maakt, deeze bruine ſtelen brengen voort lange, ſpitze, bruine, en als gegomde knoppen, daar aan men de blaatjes gedraait ziet als aan een touw, en waar uit de bloem wert.

De bloem is in de gedaante van een Narciſſus, dog met een langer hals gemaakt, van vyf holle blaatjes, waar van 't eene met zyn helft 't ander bevat, en zo vertonenze vyf langwerpige ſchulpjes, aan de kanten wit, binnen hoog-geel, zonder holligheit of draatjes in de midden, lieflyk dog geil van reuk. Zy blyven eenige dagen na malkander in hare geur, en vallen ten laatſten af zonder vrugt, immers in deeze landen is het tot nog toe onvrugtbaar geweeſt, dog in Sina verſta ik, dat het vrugten draagt, gelyk 'er een gezien is Anno 1681. in Amboina aan een jonge en jarige ſtok, waar aan na 't afvallen van de bloemen aan dezelfde ſteel uitgekomen is

L 3 een

Digitized by Google

oblonga & rotunda ſiliqua, ſex pollices longa, ultra digitum craſſa, rotunda, & ſubtus ſulco notata, atque punctulis quibusdam variegata, primo viridis, dein fuſca: Matura vero in binas dehiſcit partes, atque in binis ordinibus plurima exhibet ſemina oblique ſibi oppoſita, ſquamas tenues referentia, ſuperne craſſiuſcula, inferne in tenuem membranulam deſinentia, qua ſiliquæ connectuntur, ſuntque digiti articulum longa, unguem lata, qualia ſquamoſa ſemina ſibi adcumbentia in lacteſcente planta, atque præ cæteris in arbore *Pule* obſervantur: Totus hic frutex ubique repletus eſt albiſſimo lacte, quod ubique copioſe exfluit, ubi ſauciatur.

Nomen. Latine *Flos convolutus*, quum ejus petala ſibi incumbant, & quaſi convoluta ſint. Malaice *Bonga gulong tsjutsju*, quod idem denotat, atque Ternatenſes pronunciant *Culong tsjutsju*, & *Culu tsjutsju*, alii illum vocant *Bonga cambodja*, ob ſubſequentem rationem. Javanice *Sambodja*.

Locus. Videtur primum ex Cambodja fuiſſe deductus, unde & nomen obtinuit, ac forte primum in Ternatam per Sinenſes mercatores, unde ante paucos quosdam annos in Amboinam delatus eſt, in Java tamen aliisque locis itidem obcurrit. Alii dicunt in Manilhis quoque reperiri, atque inde cum ſubſequenti flore in Ternatam fuiſſe deductum.

Uſus ejus hiſce in inſulis huc usque ignotus eſt, ornamento autem hortorum inſervit, ubi plantatur ut & ad oras arearum, licet ibi aliquando non bene locetur ob ample extenſos ramos, quibus propagatur pluvioſo tempore, ſi autem pluvia ſit nimis copioſa, facile putreſcunt. Flores in coronis adhibentur, atque a Sinenſibus Bataviam inhabitantibus, aliquando ſaccharo condiuntur.

Malabarenſes teſtantur ejus radicem in patria ſua lethalem eſſe, ejusque tres commemorant ſpecies, quarum prima eſt magna alba *Pedalery* ipſis dicta, ſecunda parva rubra *Pualery*, tertia parva alba *Bellalery*. Mihique artem docebant Peracnſe ſtannum tam clarum & album reddendi, acſi argentum eſſet, in quem finem adhibebant horum florum capita, primæ nempe ſpeciei, antequam ſeſe aperiant, alii autem dicunt minoris albæ ſpeciei capita eſſe eligenda, cum lacte porcino, & fimo gallinaceo mixta, alii calcem inſuper addunt, ſtannum liqueſcunt, cui adfundunt lac iſtud ac fimum, ac demum flores addunt, ſtannum inſtar argenti albeſcet, dubito autem, an juſtam me docuerint artem: dicitur enim Bataviæ fuiſſe exploratum, ſed haud magno eum effectu.

Tabula Trigeſima Octava

Ramum exhibet fruticis, qui *flos Convolutus Rumphio* dicitur.

een langwerpige ronde houwe, ſes duimen lang, ruim een vinger dik, ront, van onderen met een naat, en eenige pukeltjes, eerſt-groen, daar naar bruinagtig: de rype berſt in twee en vertoont in twee rijen vele zaden ſchuins tegen malkander geſtapelt, als dunne ſchubben, voor dikagtig, en agter in een dun velleken eindigende, waar mede zy aan de houwen vaſt hangen, een lid van een vinger lang, en een nagel breet, diergelyke ſchubagtige zaden tegen malkander geſtapelt, men in meer melkagtige planten ziet, onder andere aan den boom Pule. *De geheele plant is vol ſneeuw witte melk, die over al rykelyk uitloopt, daar menze queſt.*

Naam. *In 't Latyn* Flos Convolutus, *dat is, te zamengerolde bloem, om dat de bladeren in malkanderen ſteken, en de bloem half te zamen gerolt ſchynt. In 't Maleyts* Bonga Gulong Tsjutsju *met de zelfde beduidenisſe, 't welk de Ternatanen uitſpreken* Culong Tsjutsju, *en* Culu Tsjutsju, *andere noemenze* Bonga Cambodja *om volgende reden. Javaans* Sambodja.

Plaats. Het *ſchynt, datze eerſt uit* Cambodja *is gebragt, waar van zy ook de naam heeft, en miſſchien eerſtelyk in Ternaten door de Chineze Cooplieden, van waarze voor eenige weinige Jaren in Amboina gekomen is, dog men vintze ook op Java, en andere Eslanden. Andere zeggen, datze in de* Manilhas *te vinden is, en van daar nevens de volgende bloem, in Ternaten gebragt zy.*

Gebruik. *Haar gebruik is in deeze plaatzen nog onbekent, men plantze tot cieraat van de tuinen, en aan de kanten van de erven, hoewelze aldaar zomtyts moejelyk valt te dulden, wegens hare wyduitgebreide takken, met dezelve verplant menze ook, en dat by matige regen, want by veel regen verrottenze ligt. De bloemen werden tot kranſen gebruikt, en van de Chinezen op Batavia woonende, zomtyts met zuiker geconfyt.*

De Malabaren zeggen, dat de wortel daar van in haar land doodlyk zy, en geven drie zoorten op in haar land, te weten; de eerſte grote witte noemenze Pedalery, *de kleine rode* Pualery, *de kleine witte* Bellalery. *Zy leerden myn ook een konſtje, het Peraas* thin *zo zuiver en wit te maken, als zilver, nemende daar toe de knoppen der bloemen van 't eerſte geſlagt, eerze ten vollen open gaan, (andere zeggen van de kleine witte zoort) met verkensmelk, hoenderdrek (andere doen kalk daar by) laat het thin ſmelten, giet daar de melk en hoenderdrek op, ten laatſten de bloem, zo zal het thin wit worden, als zilver, dog ik twyffele, of zy my de regte handgreep geleert hebben, en men zegt, dat het op Batavia wel geprobeert is, dog van geen zonderling effect bevonden.*

De Agt en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, welke by *Rumphius* de *zamengerolde bloem* genaamt wert.

CAPUT

CAPUT QUADRAGESIMUM QUARTUM.

Flos manilhanus. Mandac kacki.

Hic humilis eſt frutex, quatuor & quinque pedes altus, in paucos graciles que ſeſe dividens ramos: Folia cum illis Perſicæ conveniunt, ſed minora ſunt, quinque pollices longa, ſeſqui pollicem lata, bina ſibi oppoſita, craſſiuſcula, intenſe viridia, & glabra, raris & obliquis coſtis pertexta.

Flos formam & magnitudinem habet *Caryophylli* hortenſis, ſeu paulo major eſt, ſed viridi iſto calice deſtitutus, niveus, atque craſſiuſculis completus petalis, quæ adeo criſpa ſunt, ut inciſa videantur, cæterum plenum quoque refert Narciſſum. Ipſius odor gratus eſt, ſed debilis, quodammodo ad illum Caryophylli hortenſis accedens, matutino tantum tempore, per diem enim, ſique a ſole tangatur, totus hic odor diſparet, uti plerumque fit in albis & craſſiuſculis florum petalis: Alba autem florum capita, ſi fuerint abrupta, neutiquam ſeſe aperiunt, ſed marceſcunt, niſi aquæ inponantur, ex tota planta lac quoque album ac ſpiſſum exfluit, ſed non ita copioſum quam ex præcedenti, flores que ſine fructibus pereunt, unde per ramulos propagandus eſt hic frutex.

Nomen. Latine *Flos manilhanus*, Malaice *Bonga manilha*, ſed magis proprie *Bonga ſouſſong*, atque Batavis *Bonga raja puti* ſed male; Javanice *Mandac-kacki* & *Bonga wari*, quidam illum quoque vocant *Catsju piri utan*, Baleyice *Bongac njingin*, Ternatice *Alligurua banga*.

Locus. Ante annum 1665. in Amboina penitus fuit ignotus, ac tum demum ex Ternata introductus, ubi & etiam exoticus eſt frutex, atque a Portugallis ex Manilha deductus, in Java & Borneo etiam creſcit.

Uſus. In Amboina tantum ornamento hortorum inſervit, quique ob odorem ejus flores deſiderat, matutino hos tempore decerpat, ejus virtutes hic ignotæ ſunt, immo vulgus noxium eſſe putat florem ob ejus lac, cui tamen nullus fervor junctus eſt, Malayenſes vero medicinalem eſſe putant, ac præſertim ejus radicem contra adſumptum venenum, uti & contra Nephritidem, lumborumque dolores, hunc in finem *Soulamu pohon* ſumunt in inſula Tampelana creſcentem, ubique dictum *Lampu* ſeu *Lampuan*, cujus binas ſumunt partes, radices *Manda kacki* & *Klitſu*, ana unam partem, quæ ſimul in aqua coquunt & propinant, de *Soulamu* hoc, qui *Rex amaroris* dicitur, vide ſupra *Libr.* 2. *Cap.* 49.

Malabarenſes huic radici refrigerantem adtribuunt virtutem in febribus, ſive ejus decoctum propinetur, ſive cum Pinanga maſticetur.

Nandi ervatam in Horti Malab. tom. 2. *fig.* 54. idem cum hoc videtur eſſe, uti ſubſequens figura illius Horti Javanorum *Catsjapiri* refert, ipſorum autem medicinales uſus ibidem explicantur.

Tabula Trigeſima Nona

Ramum exhibet fruticis, qui *Flos manilhanus* Rumphio dicitur.

OBSERVATIO.

Hic frutex idem eſt, qui Jaſminum Zeylanicum, folio oblongo, flore albo pleno, odoratiſſimo in *Theſ. Zeyl. pag.* 129. *Tab.* 59. vocatur, eſtque Syringa Malabarica, lacteſcens, flore pleno, niveo, odoratiſſimo in notis ad *H. Malab. tom.* 2. *pag.* 106. & *Amm. Char. pl. pag.* 483. quod & Mougri Indorum, ſeu Jaſminum Arabicum, folio Mali Aurantiæ, flore pleno maximo, *Nandi ervatam H. Malab.* ibidem vocatur *pag.* 497. forte & eſt Jaſminum arboreſcens, Lauri folio, flore albo odoratiſſimo *Plum. Cat. pl. Amer. pag.* 17.

XLIV. HOOFDSTUK.

Manilhaas-bloem.

Dit is een lage ſtruik van vier a vyf voeten hoog, met weinige en ranke takken, de bladeren zyn als die van den Perſikboom, dog kleinder, vyf duimen lank, anderhalf duim breet, twee tegen malkanderen, dikagtig, hoog-groen, en glad, met weinige ſchuinze aderen.

De bloem is in de geſtaltenis en grootte van een Angelier, of wat groter, zonder groene kelk, ſpier wit, met dikagtige bladjes uitgevult, die zo gekruld zyn, datze geſnipperd ſchynen, anderzints gelykende een gevulde Narciſſe. Haren reuk is liefſyk, dog ſlap, eenigzints na de Angelieren trekkende, en dat in de morgenſtonden, want over dag, en als ze de Zon raakt, vergaat de reuk heel en al, gelyk gemeenlyk geſchiet met witte en dikbladige bloemen. De witte afgebrokene knoppen gaan geenzints open als menze afbreekt, maar verderven, ten ware dat menze in water ſtelt, uit de geheele plant vloeit mede een dikke en witte melk, dog zo veel niet als uit het voorgaande, en de bloemen vergaan, zonder vrugten, daarom men het met takjes moet voortplanten.

Naam. *In 't Latyn* Flos manilhanus, *in 't Maleits* Bonga manilha, *dog eigentlyker* Bonga Souſſong, *en op Batavia* Bonga Raja Puti, *dog abuſivelyk, op 't Javaans* Mandackacki *en* Bonga Wari, *zommige noemenze ook* Catsju piri Utan. *Op Baleyts* Bongac Njingin. *op Ternate* Alligurua banga.

Plaats. *Voor het jaar* 1665. *isze in Amboina onbekent geweeſt, maar doen eerſt uit Ternaten gebragt; daarze ook een vreemdeling is, en door de Caſtilianen uit Manilha overgebragt, zy waſt ook op Java en Borneo.*

Gebruik. *In Amboina dientze maar tot cieraat van de tuinen, en die ze om den reuk zoekt, moetze in de morgenſtonden afbreken, hare kragten zyn hier onbekent, ja de gemene man houtze voor ſchadelyk wegens de melk, daar egter geen hitte by is, ter contrarie houdenze de Maleiſers voor medicinaal, inzonderheyt de wortel tegen ingenomen venyn, als mede tegen graveel en lendepyn, tot den zelven einde nemenze* Soulamu pohon *op 't Eiland Tampelan waſſende, en aldaar genaamt* Lampu *of* Lampuan *twee deelen, de wortel van* Manda kacki *en* klitſu *'t zamen een deel, kokende dat in water en drinken het, van dit* Soulamu *of* Rex amaroris *ziet boven* Lib. 2. Cap. 49.

De Malabaren ſchryven deeze wortel een verkoelende kragt toe in de koortzen, 't zy gedronken of met Pinang gekauwet.

Nandi ervatam in Hort. Malab. tom. 2. fig. 54. *beſchreven, ſchynt 't zelfde met het voorgaande te zyn, gelyk de volgende figuur in den zelven hortus het Javaanſe* Catsju piri *wil zyn; den medicinalen gebruik ziet aldaar.*

De Negen en Dertigſte Plaat

Vertoont een tak van de ſtruik, welke de *Flos manilhanus* van Rumphius genaamt wert.

AANMERKING.

Deeze ſtruik is dezelve, welke in de *Theſ. Zeyl. pag.* 129. *Tab.* 59. genaamt wert Ceylonſche Jaſmyn-boom met een langwerpig bladt, en een witte dubbelde zeer ſterk riekende bloem. welke in de aantekening op het tweede deel van de *Hortus Malab. pag.* 106. genaamt wert Malabaarſche Syringe, melk gevende, met een dubbelde witte en zeer riekende bloem, als mede by *Amman Char. pl. pag.* 483 het welk de Mougri van de Indianen, ofte de Arabiſche Jaſmyn-boom met het bladt van de Abricoos-boom, met een dubbelde groote bloem. Nandi Ervatam in de Hortus Malabaric. aldaar genaamt wert op *pag.* 479. Mogelyk is het ook de boomagtige Jaſmyn met een Laurier-bladt, en een witte welriekende bloem, van *Plumier* in zyn *Catalogus* van de *Americaanſche* gewaſſen, *pag.* 17.

CAPUT

CAPUT QUADRAGESIMUM QUINTUM.

Ligularia. Daun ſuſu ſudu.

MOnſtroſus hic ac mirus frutex magnam habet ſimilitudinem cum *Euphorbii* figura, quoad folia autem cum *Anteuphorbio* convenit, quale in Herbariis depictum obcurrit. Truncus ejus eſt incurvus, pedem craſſus, qui in binos tresve dividitur ramos rotundos, glabro & cinereo cortice obductos, in ramis vero quinque ordines elevatarum quaſi verrucarum ſibi adcumbentium adparent, cuivis autem binæ ac duræ inſident ſpinulæ, quæ totam plantam terribilem & intractabilem conſtituunt, hi ordines non recti ac regulares juxta ramos locantur, ſed obliqui & intorti, inſtar rudentis, ſemper in gyrum decurrentes, ſi ante hos quis ſteterit, unde & rami pentagoni ſunt, horumque ſupremum herbaceum eſt, & ex nigro virens, in obtuſum deſinens apicem.

Plerumque foliis urbati ſunt rami, unde & totus frutex Corallinum refert, infimaque trunci pars ſpinas plerumque jam perdidit, atque rotunda eſt, ita tamen, ut ordinum iſtorum veſtigia etiam ſuperſint: in ſumma herbacea parte foliola quædam adparent pauca, verrucis iſtis inſidentia paulo ſupra ſpinulas ſurſum erecta, illis Portulacæ ſimilia ſed multo majora, vel qualia hiſce in terris cochlearia formantur, antiquis enim temporibus hæc non erant rotunda ſed oblonga inſtar linguæ, inferne anguſtata, ſuperne rotunda, qualia Latini *Ligulas* vocant, ſuntque quatuor, quinque, & ſex pollices longa, binos lata digitos, craſſa, pinguia, ſuccoſa, intenſe viridia, venis fere deſtituta, ſaltem paucis gaudentia, quæ ſub pellicula propullulare videntur, nervus vero medius ab inferiore parte maxime protuberat dorſo acuto.

Tota planta referta eſt copioſo niveo lacte ubique exſtillante, ubi leviter modo vulneratur, quod in lingua viſcoſum eſt & adſtringens, primo nullum notabilem exhibens ſaporem, dein vero ſenſibilem faucium ardorem excitans: Licet autem hujus plantæ folia, uti dictum eſt, copioſum effundant lac, peculiari tamen ſuo viridi turgent ſucco, uti & totius fruticis cortex, qui mollis eſt, craſſus, atque hoc ſucco refertus.

Rami lignum gerunt molle & album, non ultra binos culmos craſſum, reliqua pars eſt medulla admodum aquoſa & fungoſa, vetuſtorum vero truncorum lignum copioſius eſt & ſolidius: Calidis menſibus ſua profert folia, pluvioſis vero totus nudus eſt frutex, ita ut quum prima vice ipſum adſpicerem, mortuam putarem eſſe arbuſculam.

Flores fructusque raro profert nec niſi diuturno tempore ſicco, quumque ſoli bene ſit expoſitus hic frutex, tum prope & paulo ſupra ſpinuloſas verrucas & folia, pentagona adparent capitula, quæ in medio tuberculum gerunt ex viridi flaveſcens, circa quod læte rubentia & brevia adparent quædam ſtaminula, usque ad oram externam extenſa, quæ porro gaudent quinque petalis ſcutellatis floſculi formam conſtituentibus, colore convenit hic floſculus cum illo *Tithymali*, quem tamen nullus ſubſequitur notabilis fructus, compertum tamen eſt, hæcce capitula in terram prolapſa plantulas produxiſſe.

Sudu ſudu tikos hujus ſpecies eſt, in Java creſcens, ramosque gerens tenuiores & flexiles, non erectos, ſed procumbentes & flagelloſos, quique ſeſe proximis aliquando circumvolvunt palis, folia gerentes pauciſſima præcedenti ſimilia, ſed dimidio minora, ac facile & cito decidua, unde magna ex parte foliis orbati ſunt, ſpinulæ vero eodem locantur modo ſed multo arctiores & longiores, ubique etiam hæc planta lacte turget iſto.

Nomen. Latine *Ligularia*, juxta Malayenſe & Javanenſe *Sudu ſudu* & *Suru*, ſeu *Daun ſudu ſudu*, quod folium cochleare denotat, juxta formam nempe talium cochlearium, quæ veteres *Ligular* vocabant. In Amboina a quibusdam vocatur *Ubat dingin*, h. e. folium frigidum, licet erronèe, quum nullum in ipſo obſervatur frigus niſi externum. In Javæ parte Orientali *Soſubu* vocatur, Amboinice in Hitura *Ayhuaa*, h. e.

XLV. HOOFDSTUK.

Lepelblads-ſtruik.

DEeze afzienlyke en wonderlyke ſtruik heeft grote gelykeniſſe met de figuur van Euphorbium, dog aangaande de bladeren met het Anteuphorbium, gelyk menze in de kruidboeken geſchildert vind. Hy heeft een kromme ſtam, en de dikte van een been, die zig in twee of drie takken verdeelt, eigentlyk ront, met een effene ligtgraauwe ſchorſſe, maar aan de takken ziet men vyf reijen van verhevene wratten ſchier aan malkander hangende, en op ider ſtaan twee korte en harde doorntjes, die de gehele plant vervaarlyk en onaantaſtelyk maken, deeze reijen gaan niet regt of langs de takken, maar ſchuins en gedraait, als een dik ſcheeps-touw, altyd ſlinks omlopende, als men daar voor ſtaat, waar door de takken vyf zydig worden, en 't bovenſte van dezelfde is kruitagtig, en ſwart-groen, in een eynt toelopende.

Zy ſtaan meeſt bloot zonder bladeren, waar door de gehele ſtruik een groote Coraal-boom gelykt, de onderſte ſtam heeft de doornen meeſt verloren, en is ront, zo nogtans, dat men de voetſtappen van de reijen nog bekennen kan. Aan 't opperſte kruitagtige deel ſtaan eenige weinige bladeren, alle op voorſz. wratten, even boven de voornoemde doorntjes, en opwaarts ziende, die van Portulaca gelyk, dog veel groter, of gelyk de lepels hier te landen zyn, en in oude tyden waren die niet ront maar lankwerpig, gelyk een tong, agter ſmal, en voor ront, diergelyke de Latynen Ligulas noemen, vier vyf en ſes duymen lang, twee vingers breet, dik, vet, zappig, hoog-groen, ſchier zonder aderen, of met weinige, die onder 't vellken ſchynen uit te buılen, dog de middelzenuwe ſteekt beneden merkelyk uit met een ſcherpe rug.

De gehele plant is vervult met veel ſpier witte melk, over al uitlopende, daar menze in 't minſte queſt, op de tong wat kleverig en zamentrekkent, eerſtelyk zonder merkelyke ſmaak, maar daar na een gevoelige brand in de keel veroorzakende. Hoewel nu, als gezegt, de bladeren veel melk geven, zo hebbenze nogtans mede haar eigen groen zap, daar en tegen de ſchorſſe over de gehele plant, die week, dik, en zagt is, ſteekt daar vol van.

De takken hebben een week ende wit hout, niet boven twee ſtroohalmen dik, de reſt is een zeer wateragtig, voos merg, maar aan de oude ſtammen is meer een vaſter hout. In de hete maanden brengt hy zyne bladeren voort, maar in de regen mouſſon heeft hy 'er weinig, en ſtaat zomtyds zo kaal, dat, als ik hem eerſt zag, voor een verdorde plant aanzag.

Bloeizel en vrugten brengt hy zelden voort, en dat alleen by lange droogte, en daar hy wel ter Zonne ſtaat, als dan ziet men naaſt boven de gedoornte wratten en bladeren vyfhoekige knoppen voortkomen, in de midden een groen-geel heuveltje hebbende, en daar rontom eenige ligtrode korte draadjes, en voorts buiten om de kant, als een ſchoteltje van vyf blaadjes gemaakt, te zamen de gedaante van een bloempje uitmakende, aan coleur die van Tythymalus gelyk, gene merkelyke vrugten volgen daar op, egter is bevonden, dat de knopjes op der aarde vallende, nieuwe plantjes voortbrengen.

Sudu Sudu Tikos is een zoort hier van op Java waſſende, met dunder en buigzamer takken, niet over eind ſtaande, maar leggende of kruipende, en zig zomtyds om de naaſte palen omſlingerende, met zeer weinige bladeren, de vorige gelyk, dog wel de helft kleinder, en haaſt afvallende, waar door het merendeels bladeloos ſtaat, de doornen ſtaan op dezelfde manier, dog veel digter, en wat langer, over al ook vol melk.

Naam. In 't Latyn Ligularia, geformeert na 't Maleytze en Javaanze Sudu Sudu, en Suru of Daun Sudu Sudu, 't welk lepel-blad beduit, te weten, na zodanige lepelen, als de oude Ligulas noemden, op Amboina noemen het zommige Ubat dingin, dat is, kout blad, hoewel abuizivelyk, want daar geen koude in is, als van buiten. Op d'ooſtkant van Java hiet het Soſuhu, in Amboin op Hitu Ayhuaa, dat is, Kaymanshout, na de ruige ſchors,

h. e. Crocodili lignum, ob rugoſum corticem, cur a quibuſdam vocetur *Lida boyaya*, h. e. *Crocodili lingua*, me latet, quum Crocodili lingua ſint deſtituti, ſed ejus loco craſſum obtuſumque gerunt conum, cum cujus forma hæc forte folia comparant, atque denominatio orta eſt. Sinice *Quebaän*, Bandice *Carambau dinar*, Ternatice *Tſuggilida*, Baleyice *Baladong* & *Bladong* major, minor ſpecies *Baladong lingis*, Malabarice *Tsjeterecali*.

Locus. Notus eſt hic frutex in cunctis fere aquoſæ Indiæ inſulis, præſertim in Java & Baleya, craſſiſſimus vero & maximus occurrit in regnis *Tonquing*, *Cantchi* ſeu *Cochin*, *Cina*, *Coinama*, & *Siama*. Parvifolia ſpecies tantum in Java & Baleya creſcit.

Uſus ejus in Amboina multo minor eſt quam in ullis aliis locis, ad oras enim hortorum tantum plantatur, ac ſæpe per magnum totumque ordinem ſepis loco, per abruptos enim ramos facillime transplantari & propagari poteſt, ſi ſolum modo ſit pingue ſatis & argillofum: Intra anni enim ſpatium ſatis alte excreſcit, cujus rami molliter ac leviter flectendi ſunt, atque ſibi invicem inmiſcendi, qui ſepem conſtituunt non admodum denſam, ſed quæ non facile permeari poteſt ob copioſas ſpinulas, hæc ars potiſſimum inſtituitur in Java & Solora, præſertim cum parva ſpecie, quæ natura ſua prorepit & flagelloſa eſt.

Sinicæ hiſtoriæ narrant, antiquis temporibus plurima loca *Cautſchi* Sinæ vicina & adcumbentia munita eſſe craſſa ſepe hujus fruticis, per quam ioperator *Mamban* a Cæſare ſuo miſſus ad regionem iſtam ſub inperio redigendam, penetrare non poterat, nec tormentis bellicis aperturam facere, artem autem excogitabat, atque ſerebat Sorgi ſpeciem quandam *Bangſi* dictam, in iſta ſepe, ſubſequenti rediens anno, quum planta iſta craſſos emiſerat culmos, & ſemi jam emarcidos, quos flamma deflagrabat præcoci, qua totus *Quebaan* murus devaſtabatur, atque facilis ſibi via aperiebatur.

Idem modus formandi ſepes, ſed alia ex planta, mihi obvenit in Zephyrea Portugalliæ plaga *Algarbia* dicta, intellexi autem a Portugallis, ipſos hoc edoctos fuiſſe a Braſilianis.

Hæc erat planta iſta, quæ craſſum iſtud ac lacteſcens profert folium, quam hortulani noſtri Ficos Indicos, alii *Opuntias* vocant, quæ tam denſe & intricate plantata erat, ut ſepem quatuor pedes altam formaret, quæ ſatis terribilis eſt talibus hominibus, qui nil niſi nudas habeant manus, milites vero noſtrates acinacibus januam ſibi aperire poterant, illas detruncantes plantas, acſi butyrum eſſet. Braſiliani ex iis plantis magnas formant ſepes, puto autem hanc veterum *Opuntiam* non potuiſſe eſſe.

Anteupborbii icon apud *Dodonæum* invenitur eodem in capite, quo *Eupborbium*, *Libr.* 12. *Cap.* 21. ubi & dicit utraſque haſce plantas per folia ex Africa deducta exortas fuiſſe in horto quodam Bruxellæ anno 1570, *Anteupborbium* nempe folia gerit illis Portulacæ ſimilia, quorum æquales & virides petioli ubique lacte turgent albo, neutiquam ardente, ſed potius refrigerante; nos itaque dicimus noſtrum *Sude ſude* forma convenire cum iſto *Anteupborbio*, viribus autem magis adcedere ad *Eupborbium*, magnus enim error eſt vulgi Amboinenſis, quod frigidum eſſe putat, atque *Ubat dingin* vocat, quod nomen deleri oportet, ne quis ulterius in errorem hunc deducatur, hoc enim ejus ſolum adſumptum vehementem cauſſat faucium ardorem, ita tamen, ut gradum debiliorem habeat Euphorbio, atque aliis mixtum rebus adſumi poteſt: adhibetur autem ad purgationes vehementiores in corporibus pinguibus & phlegmaticis, in gracilibus enim & calidis non bene operatur: Hunc in finem eligitur lacteſcens craſſorum truncorum cortex, qui ſpinis jam ſunt orbati, ſeu radicum pellicula exterior cinerea abraditur, cujus fruſtulum digitum longum, ac binos transverſales digitos latum, ſeu raſuræ cyathus in Calappi lympha miſcetur, transcolatur, & ebibitur.

Æthiopes Hitœnſes tota ejus ſumunt folia, quæ pulti admiſcent, ſimulque comedunt contra abdominis obſtructiones, Colicam, ventriculique vitia ex pituita viſcoſa orta, quam hoc lac facile reſolvit & evacuat, atque hoc lac oculos tangens, illos quam maxime inflammat & tumidos reddit, robuſti autem

Tom. IV. hi

ſchors, *waarom het zommige* Lida boyaya, *dat is*, Kaymanstong *noemen*, *is myn onbekent*, *want de Kaymans geen tong hebben*, *behalven een dikke ſtomp*, *waar ze zo miſſchien deeze dikke bladeren vergelyken*. *Op Sinees* Quehaan, *op Banda* Carambau dinar, *op Ternate* Tſuggibda. *Baleyts* Baladong *en* Bladong *het grote*, *'t kleine* Baladong lengis, *op Malbaar* Tsjderecali.

Plaats. *Zy is bekent meeſt in alle Eilanden van water-Indien*, *inzonderheit op Java en Baly*; *het dikſte en grootſte wert gevonden in de Koninkryken van* Tonquing, Cantchi, *of* Cochin, Cina, Coinam, *en* Siam. *Het kleinbladig waſt alleen op Java en Baly*.

Gebruik. *Hier in Amboina heeft het veel minder gebruik*, *dan op andere plaatzen*, *men plant het ſlegts aan de kanten van de tuinen*, *en zomtyts een gehele reije*, *in plaats van een beining of pagger*, *want 't laat zig zeer ligt verplanten met afgebrokene takken*, *als de gront maar wat vet en kleyig is*. *Binnen 't jaar ſchiet het redelyk hoog op*, *de takjes moet men als dan zagjes buigen*, *en door malkanderen vlegten*, *dewelke wel geen digte hegge uitmaken*, *maar die zorgelyk te paſſeren is*, *wegens de veele doorntjes*. *Deeze konſt wert meeſt gepractizeert op Java en Solor*, *inzonderheyt met de kleine zoorte*, *die van natuur kruipende is*.

De Sineze hiſtorien verhalen, *dat in oude tyden de meeſte plaatzen van* Cautchi, *aan* Sina *palende*, *gefortificeert waren met een dikke beining van dit gewas*, *waar door den Veltoverſte* Mamban *van zyn Keizer gezonden*, *om 't zelve land te conqueſteren*, *niet konde paſſeren*, *nog met zyn geſchut een breſſe daar door maken*, *dog hy bedagt een liſt*, *zaijende een zoort van zorg-zaat*, Bangsi *genaamt*, *in die heggen*, *en quam 't volgende jaar weder*, *doen was het zaad opgeſchoten met dikke halmen*, *en alrede half verrot*, *daar in hy doen den brand ſtak*, *die zeer ſchielyk voortvloog*, *en zo den gehele muur van* Quchaan *verbrande*, *dat hy een gemakkelyke weg daar door kreeg*.

De zelfde manier van beiningen, *dog van een ander gewas heb ik gezien in 't Zuiderdeel van Portugaal*, *dat men* Algarbia *noemt*, *en verſtont van de Portugezen*, *datze het geleert hadden van de Braſilianen*.

Dit was 't dikke en melkagtige blad, *het welke onze Hoveniers Indiſche vygen*, *zommige* Opuntia *noemen*, *'t welk zo digt in malkander geplant en verwert was*, *dat het een hegge van vier voeten hoog maakte*, *ontzaggelyk genoeg voor die gene*, *die niet dan blote handen had*, *maar onze Duitſche Soldaten wiſten door hare Houwers een deur daar in te maken*, *daar door kappende*, *als of het boter was*. *De Braſilianen maken groote heggen daar van*, *en ik houde*, *dat 't de* Opuntia *der ouden niet zyn kan*.

De ſchildery van het Anteuphorbium *by* Dodonæus *vint men in 't zelfde Capittel van* Euphorbium Lib. 12. Cap. 21. *Alwaar hy ook zegt*, *dat die beide planten van bladeren uit Africa gebragt*, *gewaſſen zyn in zeker hoff tot* Bruſſel *Anno* 1570. *te weten het* Antheuphorbium, *met bladeren*, *als porcelyn*, *welker effene en groene ſtelen*, *over al vol witte melk is*, *die geenzins brandende*, *maar eer verkoelende was*. *Wy zeggen dan*, *dat ons* Sude ſude *over een komt in gedaante met 't zelve* Anteuphorbium, *maar in kragten het* Euphorbium *nader zy*, *want het is een groot abuis by de gemene man in Amboina*, *die het voor kout houden*, *en* Ubat dingin *noemen*, *welke naam men behoorde uit te roeijen*, *om niemant verders te abuzeren*, *want de melk alleen ingenomen*, *brand geweldig in de keel*, *zo nogtans*, *dat ik ze voor een graat ſlapper houde*, *als 't* Euphorbium, *en met andere dingen gemengt*, *is het verdragelyk om in te nemen*. *Het wert gebruikt tot ſterke purgatien*, *by vette en* Phlegmatique *Menſchen*, *want by magere en hete wil het niet wel werken*. *Hier toe moet men nemen de melkagtige ſchors van de dikke ſtammen*, *daar de doornen al afgevallen zyn*, *of van de wortel het buitenſte graauwe Huideken afgeſchrapt zynde*, *een ſtukje een vinger lang*, *en twee dwersvingeren breet*, *of van 't ſchrapzel een klein Theekopje vol*, *'t zelve in Calappus melk kneden*, *doorklenzen*, *en zo in drinken*.

De Moren op Hitu nemen de gehele bladeren, *mengen die in een ryſtbry*, *en eten het zo te zamen op tegens verſtopping des ingewants*, *Colyk*, *en maagdrukken uit taaije ſlym veroorzaakt*, *dewelke deeze melk eigentlyk uitvoert*. *Deeze melk in de oogen komende*, *doet dezelve zeer ontſteken en opſwellen*, *waar tegen die grove menſchen*

M *al*

Digitized by Google

hi homines mirum contra hoc malum adhibent remedium, puram ſumentes terram, quam in pulverem conterunt, oculisque inflant, qui cum hoc lacte mixtus, dein cum lachrymis ſimul abſorbetur & rejicitur, qui itaque oculos ſuos tractant, acſi fœdatum depurarent ſpecillum.

Ternatenſes hac multum utuntur purgatione, dicuntque, ſi nimis fortiter operetur, manus ac faciem lavandas eſſe aqua frigida, quod ejus operationem ſiſtit: ſemel in familia mea ancillæ exhibui, pugillum circiter ſubacti corticis cum lympha, quod purgans per totum diem ſatis fortiter operabatur, licet ſeſe aqua lavaret frigida, ſub veſperam vero ceſſabat: Ancilla iſta erat lienoſa, ac quartana laborabat, quæ per aliquot tamen illam vexabat ſeptimanas, ac dein liberata erat: Alii Macaſſarenſi gracili ancillæ, quodammodo etiam lienoſæ eadem doſi exhibitum fuit purgans, ſed abdominis tormina cauſſabat, unde concludendum eſt, hoc lac non operari niſi in peculiares humores: Folia cum oleo ſeu Calappi lympha inlinita, ac ſupra ignem calefacta, donec penitus molleſcant, exprimuntur, ipſorumque ſuccus inſtillatur auribus ulceratis vel Catharris laborantibus, quæ inde titillant, ac curantur, quod ſæpius in familia mea cum ſucceſſu fuit inſtitutum.

In regionibus *Cautſchi* & *Siamæ* hæ arbores multo magis craſceſcunt quam hiſce in terris, immo in tantam ſæpe excreſcunt craſſitiem, ut homo vix has ulnis complecti poſſit, in talibus vetuſtis truncis incolæ iſtarum regionum fruſta quædam fuſca invenire norunt, quorum quædam fuſcis & albis venis ſunt variegata, duriora, ac pinguiora reliquo ligno, quæ pro Calambaco ſeu Kilam vendunt, gratum ſatis ſpirant odorem, a vero tamen Calambaco multum differunt, uti & ipſorum ſubſtantia multo mollior eſt, ut hæc inveniant fruſta, totum exſtirpare debent truncum & inveſtigare, non enim certum obcupant locum. In Java hi trunci viri craſſitiem etiam obtinent, atque in ipſis fruſta quædam obcurrunt pallide fuſca, & eleganter venoſa, quæ Incolæ non habent pro Calambaco, ſed ex illis telorum Kriſſen dictorum manubria formant pro magnatibus, quum rariſſime inveniantur: Sic itaque odoratum bocce lignum in *Sudu ſudu* creſcit, uti Agallochum ſpurium in *Arbore excoecante*, *Libr*. 3. *Cap*. 37. quæ ambæ ſunt arbores lacteſcentes, lignum gerentes album ac molle, quarum pinguiſſimæ partes per ſenectutem in talia fuſca degenerant fruſta.

Hitæenſes quidam in pagis ſuis, præſertim *Nau* & *Lebalehu* arbores haſce plantaverunt in vetuſtorum ſuorum pagorum montibus, quarum craſſæ quædam ac ſeneſcentes ſuperſunt arbores, quod ex ſuperſtitione fecerant, dicentes nullum dæmonem ædes poſſe infeſtare, circa quas hæ arbores forma ſepium locatæ erant.

Mauritanos vidi hæc folia parum ſupra ignem flaccida reddere, ipſorum exprimentes ſuccum, quem atramento admiſcebant, ut melius adhæreat & ſplendeat. Malayenſes curatrices radices exhibent in ſtomacho pituitoſo, ut a pituita depuretur, quas conterunt ſimul cum *Galanga majore* & *minore*, ac illa *Bangle*, inliniuntque illis artus Paralyticos ſeu Beriberi laborantes, dicitur etiam, folia hæc cuivis carni adcocta, inde molleſcere.

Cum hoc *Sudu ſudu* videtur convenire, ſeu adfinis eſſe planta iſta ſpinoſa, quam *Nicol. Monard.* Seviliæ vidit, ex Peruana regione adductam, atque *Cap.* 67. deſcribit ſub nomine *Cardui peregrini*, licet ſit octogena ac ſpinis obſita, ipſique vulneraria dicta herba, quam *Carol. Cluſius* anno 1581, in Anglia quoque vidit.

In Baleya minor ſpecies adhibetur ad ſepes, quum magis ſit ſpinoſa, ac melius flecti & duci poſſit, hinc inde ſtipitem majoris ſpeciei interponentes, quæ fulcro ipſi inſervit, atque per minorem ab hircis præſervatur, qui ejus folia amant depaſcere, ibi quoque tenera ac recentia folia miſcent inter *Sambal*, minutim conſciſſa, qui piſcium cibus eſt, ex Allio, herbis recentibus, & Catjang præparatus, quæ ſimul ipſis admiſcent & comedunt, ad frigidos calefaciendos ventriculos, foliorum enim calor ipſis modicus cenſetur, quem in ore facile poſſunt ferre, duorum enim triumve foliorum apicea tantum ſumunt, hosque *Ulang* admiſcent.

Sepes

al weder een wonderlyke remedie gebruiken, nemende zuivere aarde, die zy tot ſtof maken, en in de oogen blazen, 't welk zig met die melk vereenigt, en daar na te zamen met de tranen uitloopt, dus met de oogen handelende, als ofze een beſmeert brilleglas ſchoon maakten.

De Ternatanen gebruiken deeze purgatien veel, en zeggen, als het te ſterk werkt, dat men maar de handen en het aangezigt zal waſſchen wet kout water, zo zoude de werking ſtutten. Ik heb het eens in myn huys een meit laten ingeven, omtrent een hant vol van de geknede ſchorſſe met Calappus-melk, 't welk den gehele dag vry ſterk opereerde, niettegenſtaande wy ze met kout water wieſſchen, dog tegen den avont hielt het van zelfs op. De meit was miltzugtig, en met de derdendaagſe koortſe beladen, die haar nog eenige weeken by bleef, en daar naar verliet. Aan een andere Macaſſaarze magere meit ook eenigzints miltzugtig in dezelfde quantiteyt ingegeven, wilde het niet werken, maar veroorzaakte krimping in 't lyf, waar uit men beſluiten mag, dat deeze melk niet werkt, dan op haar toegeeigende humeuren, de bladeren met oly of Calappus-melk geſmeert, over 't vuur geſlenſt, tot datze geheel week werden, en uitgeperſt, druipt men in de zwerende oren, of die met Catharren beladen zyn, en tintelen, dewelke daar van genezen zyn, zo als in myn familie meermaals geprobeert is.

In de landen van Cautſchi en Siam werden deeze bomen veel dikker dan hier te land, ja zo dik, datze pas een man omvamende kan, in zodanige oude ſtammen weten de Inwoonders dier landen eenige bruine ſtukjes te vinden, zommige geheel bruin, zommige met bruine en witte aderen geſpikkelt, harder en vetter, dan het ander hout, dewelke zy voor Calambacq of Kilam verkopen, 't heeft wel een goede reuk, egter van 't regten Calamback nog al verſchillende, gelyk het ook weeker van ſubſtantie is, om deeze ſtukken te vinden, moetenze den gehele ſtam omkappen en doorzoeken, want zy geen zekere plaats hebben: op Java werden deeze ſtammen ook wel een man dik, en gewinnen in de ſtammen, ligt-bruine, en mooygeaderde ſtukken, die de Inlanders voor geen Calambak houden, maar gebruikenze, om kritshefſten daar van te maken voor grote heeren, om datze zelden gevonden werden, zo waſt dan dit welriekent hout aan de Sudu ſudu, gelykt 't baſtert agelhout aan den Arbor excoecans Lib. 3. Cap. 37. vermelt, zynde beide melkbomen, van een zagt wit hout, wiens vetſte delen door ouderdom in zodanigen bruine ſtukken veranderen.

Zommige Hitoeze negoryen, als Nau en Lebalehu, hadden deeze bomen geplant in haar oude negoryen in 't gebergte, waar van men nog dikke, en oude bomen vint, dit dedenze uit een bygeloof, zeggende, dat geen Saytan of quade geeſt de huizen konden beſchadigen, daar deeze bomen in forme van een pagger ſtaan.

De Moren heb ik gezien deeze bladeren over 't vuur wat ſlenzen, 't zap uitperzen, en in d'inkt doen, om dezelve kleverig, en glinſterent te maken. De Maleize Meeſtereſſen geven de wortelen in tegen een bedorve maag, om denzelve van den ſlym te zuiveren, dezelfde met de wortelen van Galanga major en Minor, en die van Bangle te zamen gewreven, ſmerenze op de leden, die de Beriberi hebben, ook zegt men, dat de bladeren met alderhande vleeſch gekookt 't zelve murw maken.

Met dit Sudu ſudu ſchynt gemeenſchap te hebben dat doornagtig gewas, 't welk Nic. Monard. te Sevilien gezien heeft uit Peru gebragt, en 't zelve Cap. 67. beſchryft, onder de naam van Carduus Peregrinus, hoewel agtkantig, mede met doornen bezet, en hem voor een wonde-kruit aangewezen, gelyk 't ook Carolus Cluſius Anno 1581. in Engelant gezien heeft.

Op Baly gebruikt men de kleine zoort tot heggen, om datze doornagtiger en beter te leiden is, hier en daar een ſtokje van de grote zoort daar tuſſchen plantende, die tot een ſteun dient, en door de kleine voor de bokken bewaart wert, die zyn bladeren gaarn eeten, zy Lieden gebruyken ook de verſche jonge bladeren onder Sambal, klein geſneden, zynde een koſt van viſſchen, ajuyn, groene kruiden, en Catjang door malkanderen gekapt, en eeten 't zo te zamen, om de verkouwde menſchen te verwarmen van binnen, want zy houden de hitte van de bladeren voor matig, en zy konnenze ligt verdragen in de mond, want zy nemen maar d'einden van twee a drie bladeren, en mengen ze onder haar Ulang.

De

Sepes ex minori exſtructæ ſpecie potiſſimum inſerviunt ad apros ex hortis arcendos, qui roſtris ſuis ſpinas tangentes ſubito recedunt.

Bontius Libr. 6. Cap. 57. hanc vocat *Eſulam* ſeu *Lathyridem Indicam*, ſed nunquam vidi arboribus circumflecti, ac trigonos genere ſtipites, ex lacteo ejus ſucco Extractum compoſuit, quo uſus fuit contra Cachexiam, Hydropem, Paralyſin, ſimilesque frigidos morbos, qui debili remedio propelli nequeunt, cujus doſis erat a decem ad viginti grana: Putat quoque *Guttam cambodjam* ex planta colligi, huic ſimili, a qua tamen opinione alii autores, qui in Zeylana etiam habitarunt, ac Sinenſes alieni ſunt.

Qui in Timora creſcit, in vetuſtis ſuis truncis odoratum quoque gerit illud fuſcum lignum; ibidemque lactis quædam guttæ ſumuntur, quas Oryzæ paſtæ admiſcent, ex qua placentæ pinſuntur, quas calide edunt, atque ſuperbibunt cyathum aquæ calidæ pro vulgari purgante, contra abdomina tumida quoque valet, & puerorum vermes, qui anno majores ſunt.

Folia ejus calefacta tumentibus adligantur brachiis & pedibus, per tres dies, continuo partibus aqua tepida ablutis: ſi purgationes nimis fortiter operentur, aqua ſaccharata bibitur, in qua *Kellor* folia ſucre cocta, ad nimiam purgantis vim ſedandam.

Javani tenera ejus ſumunt folia, ante meridiem decerpta, quum ſaporem habent acidulum, crudaque edunt inſtar reliqui *Ulang ulang*, vel Catjang adcoquunt, poſt meridiem vero ſaporem habent fatuum, ſic quoque tenerrimum ſuperiorum ramulorum caput eligi poteſt, cujus viridis abraditur cortex, quod porro fricatur & editur, nulla enim hujus plantæ pars nocet niſi ejus lac. In Java tres obcurrunt plantæ, quas *Suru* vocant, quarum prima vulgaris eſt arbor, ac forte eadem cum Balcyenſium *Saſuru*, ſecunda hæc media *Ligularia*, quæ ipſis dicitur *Suru madjangan*, tertia minor repens, ſeu *Sudu ſudu tikos*.

In *Hort. Malab. tom. 2. fig. 43.* hæc ſpecies deſcribitur ſub nomine *Ela calli*, Bracmanis *Nivuli*, licet ſuperior planta *Tsjedre calli* cum prima ſpecie *Scadida calli fig. 42.* melius conveniat. Hac in re autem parum differunt, quod Amboinenſis truncus ſit pentagonus, & contortus inſtar fili, ſæpius etiam flores profert, ſed rarius fructus. Confiteor haſce plantas maxime convenire cum *Euphorbio*, atque etiam *Euphorbia Indica* poſſe vocari: Mihi vero non conſtat vel notum eſt, Indos quoddam gummi ex illis colligere, ſic quoque ipſarum lac non adeo acre & fervens eſt quam veri *Euphorbii*. *Doct. Commelino* notum erit, an cum *Euphorbio atlantico* conveniat, cujus dicit, ſeſe vidiſſe ramulum. Intellexi Cochini & Malaccæ ex hoc trunco carbones exuri, qui adhibentur ad conficiendum pulverem pyrium: Minor *Sudu ſudu tikos* meo judicio in *Horto iſto fig. 44.* delineata eſt ſub nomine *Tiru calli*.

Tabula Quadrageſima

Fruticem exhibet, qui *Ligularia lactea Rumphio*, & *Daun ſudu ſudu* incolis vocatur.

OBSERVATIO.

Hæc eſt illa planta, quæ *Euphorbio-tithymalus* ſpinoſus, caule rotundo & anguloſo, foliis Nerii latioribus & anguſtioribus mihi dicitur in *Theſ. Zeyl. pag. 95.* eſtque Tithymalus Zeylanicus, ſpinoſus, arboreſcens. *Herm. Par. Bat. pr. pag.* 381. & *Plukn. Phyt. Tab.* 230. *fig.* 4. & Tithymalus Indicus, arboreſcens ſpinoſus, Nerii folio, Ela calli *Hort. Amſt. pag.* 1. *fig.* 13. & Tithymalus arbor Indica, ſpinoſa foliis latis, linguæ caninæ facie *Muſ. Zeyl. pag.* 54. atque Euphorbia aculeata, ſeminuda, angulis oblique tuberculatis. *H. Cliff. pag.* 196. ubi vide reliqua, ut & in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

De beggen van de kleine zoort gemaakt, dienen inzonderheid om de wilde Zwynen van de tuinen af te houden, dewelke met hare ſnuiten aan de doornen rakende, haaſtig daar van weg keeren.

Bontius Libr. 6. Cap. 57. *noemt het* Eſulam *of* Lathyridem Indicam, *hoewel ik noyt gezien heb, dat het de bomen oploopt, en driekantige ſtelen heeft, uit het melkagtig zap heeft hy een extract gemaakt, dien hy gebruikt heeft tegens* Cachexiam, *waterzugt, lammigheyt, en diergelyke koude ziekten, die voor geen ſlap middel wyken, nemende tot een doſis van tien tot twintig grynen. Hy meent ook, dat de* Gutta cambodja *of geele Gom uit een plant komt, de voorgaande gantſch gelyk, waar van andere Schryvers op Ceylon gewoont hebbende, en de Chineezen zelfs verſchillen.*

Het gene op Timor wast, heeft aan de oude ſtammen ook 't welriekende bruine hout. Aldaar nemenze van de melk eenige droppen, bakkenze met rys-meel tot koekjkens, die zy warm eten, en een kopje warm water opdrinken, tot een gemene purgatie, het dient ook tegen geſwolle buiken, en wormen der kinders, die over jarig zyn.

De bladeren warm gemaakt bind men aan geſwolle armen en beenen, drie dagen na malkanderen, 't elkens met warm water afwaſſchende. Als deeze purgatien te ſterk werken, zo drinkt Candje-water, *daar in* Kellor *bladeren gekookt zyn, om dezelve te ſtuiten.*

De Javanen nemen de jonge bladeren voor de middag geplukt, wanneer zy rynſch van ſmaak zyn, etenze rauw, als andere Ulang ulang, *of kokenze by* Catjang, *maar na de middag zynze laf van ſmaak. Zo kan men ook het hert of palmyt uit de bovenſte kruitagtige toppen nemen, de groene ſchille afſchrappen, een weinig braden, en zo eten, want geen andere ſchadelykheyt in deeze plant ſteekt, dan in de melk. Op Java hebbenze drie planten, die ze* Suru *noemen, 't eerſte is een redelyke boom, miſſchien dezelve met het* Baliſche Saſuru, *het tweede deeze middelzoort* Ligularia, *die zy* Suru madjangan *noemen, het derde de kleine kruipende of* Sudu ſudu tikos.

In de Hortus Malabaar tom. 2. fig 43 *wert deeze zoorte beſchreven onder den Malabaarſen naam* Ela calli, *Bramines* Nivuli, *hoewel 't bovenſtaande* Tsjedre calli *met d'eerſte zoorte* Schadida calli fig. 42. *beter over een komt. Hier in verſchillenze wat, dat den ſtam aan de Amboinſche vyfkantig is en gedraayt, als een touw, hy brengt ook wel ditwils zyne bloemen voort, dog zelden vrugten. Ik bekenne, dat deeze plante groote gelykeniſſe heeft met het* Euphorbium, *en ook wel Ooſtindiſche* Euphorbium *mogte genaamt werden. Het is my egter niet bekent, dat de Indianen eenig Gom daar uit vergaderen, zo is ook zyn melk zo ſcherp en heet niet, als het regte* Euphorbium. Doctor Commelinus *moet 't weten, of 't met* Euphorbium atlanticum *over een komt, waar van hy zegt een takje gezien te hebben. Ik verſta, dat men te Cochim en Malacca deeze ſtam tot kolen brand, dewelke men gebruikt tot 't maken van Buskruit. De kleine* Sudu ſudu tikos *wert in den zelven* Hortus fig. 44. *myns oordeels afgeſchildert door* Tiru Calli.

De Veertigſte Plaat

Vertoont een ſtruik, welke de *Ligularia lactea* van *Rumphius*, en *Daun ſudu ſudu* by de Inlanders genaamt wert.

AANMERKING.

Dit is die plant, die de doornagtige *Euphorbio-tithymalus* met een ronde en hoekige ſtronk, met breder en nauwer bladeren aan het *Nerium* gelyk, van my genaamt wert in de *Theſ. Zeyl. pag.* 95; en is de Ceylonſche doornagtige en boomagtige Tithymalus, van *Herm.* in de *Par. Bat. pr. pag.* 381. en *Plukn. Phyt. Tab.* 230. *fig.* 4. en de Indiſche boomagtige en doornagtige Tithymalus met het bladt van het Nerium, de Ela calli, in de *Hortus Amſt. pag.* 1. *fig.* 13. en de boom Tithymalus van Indie met doornen, en brede bladen in de gedaante van de Lingua canina, by *Herm.* in het *Muſ. Zeyl. pag.* 54. en de doornagtige halfnaakte Euphorbia met hoeken, die ſchuins verheven zyn, in de *Hortus Cliffort. pag.* 196. alwaar het overige ziet, als mede in de *Theſ. Zeylan.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT QUADRAGESIMUM SEXTUM.

Ricinus albus. Daun djarack.

CUm venia Europæorum Botanicorum hæc planta ſcriptis meis immiſcenda eſt, licet ab ipſis fere tota ſit deſcripta, ne in libris meis deficiat talis planta, quæ in tota Aſia & aquoſa India adeo vulgaris eſt, Lector porro judicet, quænam addiderim: Ac primum dico, *Ricinum* multo altiorem hic creſcere quam in Europa, immo arbuſcula eſt perennis inſtar Sambuci, quæ in paucos ſed ample extenſos dividitur ramos, lignum gerens molle & inutile, intus medulla repletum fungoſa, magisque aquoſa quam in Sambuco, ejus vero rami ſupremi ſunt herbacei, intus concavi, extus ex fuſco rubentes, craſſiores in articulos diviſi ſunt, qui ſeptis mediis ſunt diſtincti, reliqua differunt ac diſtinguuntur in binas ſpecies, quas hiſce in inſulis obſervavimus, albam nempe & rubram, cuique autem ſingulare tribuemus Caput.

Ricinus albus dividitur in domeſticum & ſilveſtrem, domeſticus ramos gerit herbaceos, externe partim vel penitus etiam fuſcos, quorum quidam viridem habens colorem admixtum, omnes vero conſperſi ſunt polline tenui, unde glauci adparent: Ejus folia ſunt ampla, illisque Ficus quodammodo ſimilia, inſtar extenſæ palmæ formata, quorum quodvis longo, concavo, & rotundo inſidet petiolo, qui inferne folio implantatur, quod ſesquipedem longum & latum eſt, atque ad dimidium dividitur in ſeptem, potiſſimum vero in novem vel decem lacinias, ultra ipſius dimidium ſeſe extendentes, ad oras ubique ſerratum, ſuperne quam maxime viride & glabrum, ad oras vero parum rugoſum, inferne parum ſcabrum, ob copioſas venas, quæ in quibusdam pallide virent, in aliis parum fuſcæ ſunt, ac plerumque hæc folia flaccida ſunt, præcipue ſi modo abrupta fuerint.

Flores fructusque progerminant longis in racemis, palmam circiter longis & erectis, in hiſce primo adparent capitula glauca, Lini capitulis quodammodo ſimilia, quæ ſeſe aperientia flosculos exhibent pallide luteos & muſcoſos, illis *Galii* ſimiles, quos inſequuntur baccæ copioſæ, ſeu fructus, ex rotundo trigoni, ſeu in tres ſulcos diviſi, undique pedunculis inſidentes inſtar Uvarum, magnitudine capitulorum Bardanæ, externe glauci, brevibusque, mollibus, & vagis ſpinulis, inermibusque obſiti, ſuperius filamenta conſpiciuntur tria, ſanguinea, in triangulo extenſa, in ſummo bifida inſtar linguæ Lacertæ, quæ baccis inſident ad ultimum finem, maturi terrei ſunt coloris, ſeu nigricantes, ſique a ſole tangantur, dehiſcunt ſonitum edentes in binas tresve partes, ac vi ſemina ejiciunt, idem obſervatur in racemis abruptis, quum ad ſolem exſiccantur, ſique ſeſe non aperiant, inmaturi cenſentur: In ampla matta fructus hi ſunt exſiccandi, quum ipſorum oſſicula longe lateque diſſiliant, intus vero in tres cameras ſunt diſtincti, in quibus totidem reconduntur ſemina, quorum forma ſatis nota eſt, magnitudine nempe ac forma convenientia cum ſordidis iſtis inſectis, quæ canium pediculi vocantur, unde hæc planta in plurimis Europæorum linguis denominata eſt, hæc vero oſſicula elegantius ſunt variegata, quæ in fundo ſunt gilva & argentea quaſi, multis nigris lineis ac punctulis diſtincta, glabra, & ſplendentia, intus vero repleta ſunt medulla alba & oleoſa, ſaporis dulcis, ſed ventriculo nauſeoſa: Foliorum odor gravis eſt, ad illum Sambuci accedens. Ejus radix nunquam extenſa eſt, ſed multis ex fibris conſtat.

Ricinus agreſtis domeſtico ſimilis eſt, ſed ejus petioli & folia nil fuſci habent, ejus enim petioli pallide virent ſeu albicant, ac porro medulla iſta alba conſperſi, ejusque folia paulo breviora ſunt, in pauciores lacinias diſtincta, nec ita profundas, ipſius odor non adeo gravis eſt quam domeſtici, cæterum ipſi ſimilis.

Omnes *Ricini* ſpecies ſubito excreſcunt, atque intra tres menſes fructus producunt, atque ex deciduis ſeminibus adeo multiplicantur, ut, ſi ſuæ committerentur naturæ, intra breve temporis ſpatium totum occuparent campum, non autem in hortis facile tolerantur,

XLVI. HOOFDSTUK.

De witte Wonderboom.

MEt verlof van de Europiſche kruitbeſchryvers moet ik deeze plant in myne ſchriften in voegen, hoewel van hun luiden ten naaſten by volkomen beſchreven, op dat in myne boeken niet manquere zodanig een plant, die in geheel Azien, en ons water Indien zo gemeen is, en den Lezer mag oordeelen van 't geen ik daar by doe. Voor eerſt zegge ik dan, dat de Ricinus *veel hoger waſt, dan in Europa, hy werd een boompje, met een overblyvende ſtam gelyk de Vlier-boom, verdeelt in weinige, dog wyt uitgebreide takken, van een zagt en ondeugent hout, binnen vervult met een voos merg, wateriger dan aan de Vlier, maar de bovenſte takken zyn kruidagtig, van binnen hol en van buiten bruin-rood, die dikker zyn en en leden verdeelt, die met bodemtjes onderſcheiden zyn, de reſt verſchilt na de twee zoorten, die wy in deeze Eilanden aangemerkt hebben, te weten, witte en rode, die wy ider een byzonder Capittel geven.*

De witte Ricinus *verdeelt zig wederom in tamme en wilde, de tamme heeft kruitagtige ſtelen of takken, van buiten bruynagtig, zommige geheel bruyn, zommige met groen gemengt, en alle beſtrooit met een fyn meel, waar door ze blaauw-groen ſchynen; de bladeren zyn groot, en de Vygen-bladeren eenigzins gelyk, of als een uitgebreide hand, jeder op een lange holle en ronde ſteel, die van onderen in 't blad gelaten werd, het blad is anderhalf voet lang en breed, verdeels ten minſten in zeven, dog meeſt in negen en tien lappen tot over de helft van 't blad ingekeept, en al aan de kanten gezaagd, aan de bovenſte zyde hoog-groen en glad, dog omtrent de kanten wat ruig, beneden wat rimpelig, wegens de veele aderen, die aan zommige ligt-groen, aan zommige wat bruin zyn, voorts doorgaans ſlap, en de afgebrokene ſtraks ſlenzende.*

Bloemen en vrugten komen voort aan lange troſſen, ontrent een hand lang en opgeregt, hier aan ziet men eerſtelyk blauwe-groene knoppen, de Vlasbollen gelyk, die hun openende, vertoonen bleek-geele en moſchagtige bloempjes, die van het Gallium *gelyk, waar op volgen veele bezien of vrugten, uit den ronden drie hoekig, of met drie voorns afgedeelt rontom den ſteel als een druiv ſtaande, in de grote van kliſſen, van buiten blauw-groen, met korte, weke, en idele doornetjes bezet, die niet ſteken, boven op ziet men drie bloed-roode draadjes, in een triangel uitgebreyd, en aan haar eind in twee gedeelt, als een ſlangetonkskien, dewelke de bezien tot het laatſte toe bybllyven. De rypen werden aardverwig of ſwartagtig, en als zy van de Zon geraakt werden, ſplyten ze al krakende in twee of drie deelen open, en werpen 't zaad met geweld uit, het zelve doen de afgebrokene troſſen ook, als menze in de Zonne droogt, en zonder dit berſten agt menze niet voor ryp. Men moet ze op een breede mat drogen, om dat de korls wyt en zyt ſpringen, binnen ziet men drie Camertjes, daar in drie zaden leggen, van gedaante wel bekend, te weten van groote en fatzoen t'eenemaal gelyk dat vuyle beeſtje, dat men teken of hondsluyzen noemt, waar van deeze plant in de meeſt Europiſche talen haar naam heeſt, dog deeze korls zyn mooijer geſchildert, op een vale en zilvere verwige grond, met veele ſwarte linien en ſtreepjes, glad, ende glimmende, binnen zyn ze vervult met een wit olyagtig merg, zoet van ſmaak, dog in de maag walgende. De reuk van de bladeren is ſwaar na Vlier trekkende. De wortel is nooyt uitgeſpreyd, dog met veele vezelingen behangen.*

Ricinus Agreſtis *is de tamme gelyk, dog aan de ſtelen en bladeren ziet men niets bruins, want de ſtelen zyn ligtgroen of witagtig, voorts mede met dat witte meel behangen, de bladeren zyn wat korter, in weiniger ſnibbelen of lappen verdeelt, en hare keepen gaan zo diep niet in, de reuk is zo ſterk niet als aan de tamme, anders 't zelve gelyk.*

Alle zoorten van Ricinus *ſchieten haaſtig op, dragen in de derde maand vrugten, en vermenigvuldigen haar zo zeer van de afgevallen zaden, dat ze, als menze begaan laat, in 't kort een groot velt zouden beſlaan, dog men leid ze niet gaern in de tuinen, want zy mageren het land zeer uit, hier*

om

Digitized by Google

tur, quum terram maxime exhauriant, atque hinc, ſi bis eodem in loco *Ricini* ferantur, poſteriores plantæ multo minores & graciliores excreſcent prioribus, ſiqua plures ſibi adſtant plantæ, truncum gerunt ſimplicem ac gracilem, ſi vero una tantum locetur, craſſeſcit, atque in arbuſculam excreſcit.

Anni tempus. Ubique menſibus ſiccis florent; fructus vero menſibus pluvioſis matureſcentes, ſteriles plerumque ſunt ac carioſi.

Nomen. Latine *Ricinus*, & in Pharmacopœis *Palma chriſti*, & *Catapatia major*, reliqua Europæorum nomina omittimus, excepto quod in veteri Græca & Ægyptia lingua vocetur *Kiki*, ac Latine *Cici*, quod derivatur ab Hæbræorum *Kikajon*, de quo infra. *Herodotus libr. 2.* ejus fructus vocat *Sillicyprium*, ibidemque ejus antiquum narrat uſum apud Ægyptios. Arabice *Kerva*, Malaice & Javanice *Daun djarak*, ac tantummodo *Jarack*, Ternatice *Palatsgayt*, quod ſubitaneum denotat. Bandanice *Caju loluy*, Amboinice *Camiri*, quod nomen ipſi commune eſt cum arbore Camirio, forte quum ex utriſque multum exprimatur oleum. Portugalli in India illum vocant *Folho ó figo de inferno*; h. e. Ficus infernalis, ob moleſtiam ac dolores, quos ejus officula in ſtomacho excitant, atque hoc potiore jure, quam Pharmacopæi arrogantes illum vocent *Palmam chriſti*, qui nominis abuſus defendus eſſet. In India occidentali idem Portugalli illum vocant *Nos carpata* ob ſimilitudinem cum canis pediculo ſeu Ricino, ac Belgicum nomen eſt *Wonder-boom*, ſeu miraculoſa arbor. Italis *Giraſole*, h. e. Soliſequus, unde vero hæc denominatio, non facile quis divinare poteſt; Soliſequa enim ejus natura obſcure admodum in hac detegi poteſt planta, ſaltem hic in India, excepto in rubra ſpecie, cujus folia tenera ſuperficie ſua ad ſolis ortum & occaſum ſeſe inclinantia obſervavi, nunquam vero detexi per noctem ſeſe convertere: ſi quis eam velit denominare arborem miraculoſam, quum ſummi numinis juſſu Ninivæ intra unam noctem in perfectam excreverit arborem, ad Prophetæ Jonæ umbraculo inſerviendam, *Jon. Cap.* 4. vers. 10. per me licet, ſi modo hoc nomen non ipſi ſit datum iis temporibus, in quibus Biblia parum ac raro legebantur. Sinice *Tankſchi*, in Cormandela *Amelikaan*. Baleyice *Djarack*.

Locus. Per totam Indiam Orientalem creſcit, in aquoſa autem India copioſe obcurrit, potiſſimum in Java, ubi magnos obcupat campos, ex cujus ſeminibus quotannis tanta olei copia exprimitur, ut ejus magnæ ampullæ per totam transferantur Indiam *Minjack djarack* dictæ. In Amboina hinc inde plantatur circa ædes atque in arvis, magis ad medicinalem ejus uſum, quam ad oleum exprimendum: Agreſtis ſpecies in deſertis creſcit hortis, eſtque ſine dubio degeneratio domeſticæ. In Java tales eliguntur campi ad hunc fruticem ferendum, qui aliis arboribus inutiles nec commodi ſunt, hæc enim arbor ſolum adeo ſterile reddit, ſeu ut proprie dicam, ſibi ita adtrahit, ut nullas alias proferre velit plantas, unde & non toleratur circa areas, in quibus Oryza, Saccharum, taleſque plantantur fructus reditum ſuum dantes, ſed magis in remota terra, ac præſertim Mattaræ, ubi ingentes hujus plantæ obcurrunt campi.

Uſus. Plurimum uſum præbent hujus plantæ ſemina, ex quibus vel oleum exprimitur vel excoquitur, uti a *Dioſcorid, Libr.* 1. *Cap.* 33. hæc jam adnotata ſunt, ubi dicit, fructus ejus maturos tam diu ad ſolem eſſe exſiccandos, donec cuncta ipſorum putamina cum pelliculis diſſiliant: Hæc itaque depurata officula in ligneo mortario pinſuntur in paſtam, quæ in aheno ſtanneo cum pauca aqua ſed fortiori igni excoquuntur, donec omnis oleoſus liquor ſit extractus, & in aqua ſupernatet, qui conchis tollitur: alter autem mos eſt, quum depurata & piſta officula ſupra ignem in ſartagine parum torreantur, quæ panno craſſiore vel tenuiore corbiculo imponuntur, atque pondere quodam vel craſſis aſſerculis exprimuntur, quo modo Javani potiſſimum ſua præparant olea.

Hoc eſt *Oleum ricinum* antiquorum apud Ægyptios uſitatum, Europæis autem fere ignotum & quaſi exoletum, quod craſſiuſculum eſt, parum viſcoſum, atque odorem fundit gravem, eſtque ingratum & nauſeoſum, ſi ingeratur, ad Lampada autem conducit, quum tamen æque graviter olet quam pinguedo Balenarum.

Ex

an ook, zo men tweemaal een en dezelfde plaats in de tuinen met Ricinus *bezaayt, zullen de laatſte planten veel kleinder en magerder worden dan de eerſte, als 'er veele by malkander ſtaan, zo ſchieten ze met een enkelde en ranke ſtam op, maar zo 'er een alleen op komt, die wert dik, en tot een boompje.*

Sayzoen. *Zy bloeijen overal in de droge maanden, maar de vrugten, die in de regen maanden rypen, worden meeſt ydel en wormſteekig.*

Naam. *In 't Latyn* Ricinus, *in de Apotheken* Palma Chriſti *en* Catapuria major, *den deeze Europiſche naamen ſlaan wy over, behalve dat het in 't oud Grieks en Egyptiſch* Kiki *genaamt wert, of in 't Latyn* Cici, *afkomſtig van het Hebreuwsche woord* Kikajon, *waar van hier na.* Herodotus Lib. 2. *noemt de vrugten* Sillicypria, *en verhaalt aldaar wytlopig zyn oud gebruik by de Egyptenaren. Arab.* Kerva, *op Maleyts en Javaans* Daun djarak *en ſlegts* Jarak, *op Ternaten* Palatsgayt, *het welke haaſtig beduit. Op Bandanees* Caju loluy, *op Amboinees* Camiri, *een naam gemeen met de boom Camiri, misſchien om dat men uit beide veel oly perſt. De Portugezen en Indianen noemen hem* Folho o figo de Inferno, *dat is helſche vygen, wegens de moeyelikheit en pyn, die de korls in de maag maken, ende dat met beter reden, als de vermetele Apothekers tot haar* Palma chriſti *gegeed hebben, welk misbruik van deen Heyligen naam men behoorde uit te roeijen. In Weſt-Indien noemen hem dezelve Portugeeze* Nos carpata, *na de gedaante van en* Ricinus *of hondsluyzen, maar den Duitzen naam is* Wonderboom, *en den Italiaanze* Giraſole, *dat is, zonnewende, waar van dan dat komt, kan men niet wel raden, want de Zonne volgende Eigenſchap is zeer donker daar aan te merken, immers hier in Indie, behalven aan 't Rode-geſlagt, waar aan ik de jonge bladeren met haar vlakte zig een weinig na 't op en ondergaan der Zonne draajende bemerkt, maar nooyt bevonden heb, datze haar ſnagts omkeeren, wil men hem Wonderboom noemen, om dat hy op Gods bevel eens tot Ninive in een nagt tot een volkomen boom opgeſchoten is, om den Propheet Jonas te dekken,* Jon. cap. 4. vers 10. *dat mag ik wel lyden, zo maar de naam Wonderboom niet opgekomen is in de tyden, doen men weynig de Bybel las. Cineeſe* Tankſchi, *in Cormandel* Amelikaan. *Baleys* Djarack.

Plaats. *Hy waſt door geheel Ooſt-Indien, aangaande water Indien vind men hem veel, meeſt op Java en aldaar wat groote velden vol, uit wiens zaden men jaarlyks zulk een menigte van olie parſt, waar van men groote potten vol door geheel Indiën vervoert,* Minjack djarack *genaamt. In Amboina plant men hem maar hier en daar omtrent de huyzen, en in de negoryen, meer tot medicynaal gebruik dan om olye daar uit te perſſen, de wilde soort waſt in verlatene tuinen, en is buiten twyffel een ontaardig van de tamme, op Java neemt men zodanige velden tot dit gewas, die tot andere Plantagie ongelegen en onbequaam zyn, want deeze boom de grond zo zeer uitmagert, of om eygentlyk te zeggen aan zig getrekt, dat hy andere niet draagen wil, weshalven, men hem ook niet gedoogt omtrent Negoryen, en zo verre men Ryſt, Suiker, en diergelyke vrugten planten kan, maar wel Landwaard in, en inzonderheyt tot Mattaram, daar men groote velden vol vint van deeze plant.*

Gebruik. *Het meeſt gebruik van deeze plant is, om oly uit de zaden te krygen, het welk op tweederley manier geſchied, of door koken of door perſſen, beide van* Dioſcorides *aangetekent* Lib. I. Cap. 33. *daar by zegt, dat men de rype vrugten zo lang in de heete Zon zal dragen, tot dat alle de bolſters met de ſchellen, die ze omgeeft, afſpringen. De gezuiverde korls ſtampt men in houte blokken tot een deeg, die men als dan in een vertinde ketel doet, daar weynig water in is, daar onder een wakker vuur ſtookt, tot dat alle de olyagtige vogtigheyt daar uit gekookt zy, en boven op 't water dryft, die men dan met ſchulpen afſchept, de andere manier is als men de gezuiverde en geſtampte korls over 't vuur een weinig in een pan rooſt, de zelven in een dikke doek of fyn mandeken doet, en met eenig gewigt of dikke planken uitperſt, op welke laaſte manier de Javanen haar meeſte oly maken.*

Dit is het Oleum ricinum, *van al oude tyden af by de Egyptenaren gebruikelyk, dog in Europa meeſt onbekent, en in vergetenheyt geraakt, het is dikagtig, wat kleverig, en ſterk van reuk, gants onliefelyk en walgelyk om in te nemen, maar tot de lamp bequamer, daar het nog alzo ſterk riekt als traan.*

Uit

Ex *Dioſcoride* docemur, hoc oleum valere contra proſerpentem ſcabiem, & capitis exulcerationes, contra ani inflammationem, contra obſtructam, & diſtortam matricem, lenticulas quoque cunctas diſſipat, verrucas, tumores, ac ſordidas cicatrices: Si pauca ejus adſumatur quantitas, cunctas aquoſas expellit humiditates e corpore: Antiquis temporibus triginta ejus oſſicula contrita, atque cum pauco liquore adſumpta vulgare exhibebant purgans, ad cunctos aquoſos & bilioſos humores e corpore eliminandos, quum vero ventriculum vehementer commovebat, in diſſuetudinem abiit. Sex tamen ſeptemve ejus oſſicula innoxie adſumi poſſunt, ſi vero doſis ſit tanta, ut nauſea adcedat, difficilis ſupervenit vomitus, ac proſtratus adpetitus per tres circiter dies, quum hoc oleum ventriculum & inteſtina adeo obducat, ut vix detergeri iterum poſſit, externe abdomini inlinitum, tormina pellit, Colicam, flatulentiam ventriculi, & aliquando in pueris etiam vermes. Eodem iidem modo conducit Lienoſis & Hydropicis, ſingula autem doſi hinc tantum ejus guttæ cum jure gallinaceo ſunt propinandæ: Artibus quoque Podagricorum vel Chiragricorum, inlinitur ad ipſorum dolores mitigandos, hunc in finem adhibita vidi recentia folia parum ſupra ignem flaccida reddita, dolentibus partibus adplicata, quod ſæpius repetendum eſt.

Pulticula ex recentibus enucleatis & contritis oſſiculis præparata faciei lenticulis inlinitur, ut & capitis temporibus contra Cephalalgiam, alii volunt cum jure galli gallinacei vetuſtioris adſumendas eſſe binas ejus guttas ad tales evacuandos humores, qui Lumbaginem & Arthritidem excitant, cum ſero lactis, vel lacte recenti caprino, oleum vel contuſa oſſicula propinanda ſunt ad humores aquoſos expellendos, ſic quoque pueris exhiberi poteſt ad vermes enecandos cum lacte quodam: Folia ejus contrita, & inflammatis inpoſita oculis ardorem extrahunt uti & in Eryſipelate, præſertim ſi pauxillum aceti cum hordeo vel farina Oryzæ ipſis addatur, recentia penitus folia Eryſipelati, inflammatis artubus, & contra omnem ſolis exuſtionem adplicantur, ſed continuo renovanda ſunt, quum tam cito pereant.

Indorum puerperæ recentia hæc ſumunt folia cum illis Lagondi, quæ leniter mammis inponunt, ex copioſo lacte turgidis, quædam in fumo ſuſpendunt, intra tres dies lac in mammis exſiccabitur, uti in Europa fit cum iiſdem foliis dorſo inpoſitis. Opium Indicum non melius adſervatur quam in albæ ſpeciei foliis, in quibus diu molle eſt ac bonæ notæ, ambæ autem hæ res odore gravi optime inter ſeſe conveniunt.

Plurima hujus olei pars a Javanis & Malayenſibus adhibetur ad naves ſuas, tam majores quam minores (quarum illæ, quæ *Jonken* vocantur, maximæ ſunt) loco picis obliniendas, quod ſequenti peragitur modo.

Calcem non exſtinctam ſumunt, quæ in Java potiſſimum ex montium lapidibus exuritur, atque per cribrum ſubtilem filtratur, hujus tres partes adhibentur, una pars Minjack Djarack, calx autem ligneis crateribus vel machinis inponitur, ſenſimque oleum ipſi adfunditur, quod circumagunt & admiſcent, cum ligneis piſtillis tam diu ac tam fortiter, donec lenteſcat, & duci ſeu extendi poſſit inſtar Ceræ, ex hac paſta loramenta formant tenuia ac longa, quæ externe navibus inpingunt, ad ipſarum vero futuras paulo craſſior inponitur pars quam in aliis locis, licet & ibi fit paſta mollior, quæ conquiritur, ſi major olei quantitas addatur, qui vero paſtam hanc deſiderant ſolidiorem, funes adhibent conmolitos, ſeu in partes diſſectos, & inſtar lanæ explicatos, quos iſti admiſcent calci, quod etiam efficit, ut liquida ejus pars tenacius adhæreat ſuperficiei ligni: qui vero politiores eſſe ſtudent, navium partes cum iſta calce non ulterius obliniunt, quam quæ aqua ſubmerſæ ſunt, & ſemper hinc albæ ſunt, niſi admixtæ fuerint funium partes, unde ruffeſcunt, reliquas navium partes uti & antennas nigro inliniunt colore, imitantes quaſi noſtras naves pice obductas: In hunc finem vetuſta ſumunt navium fila ex tenui Javanica Rottanga conſtructa, quæ in fovea quadam in carbones exurunt, quos ſupra porphyritim in ſubtilem terunt pollinem, cumque iſto oleo in pultem tenuem ſubigunt, cum qua ſuperiores navium partes obliniunt: In aliis autem Javanorum regionibus, in quibus hoc oleum ac lapidea calx non ita eſt copioſa, Dammer Zelau, ſubtiliter contritum & cum Calappi lympha conmixtum ejus loco adhibetur.

Cali-

Uit Dioſcorides *leeren wy, dat deezen olie dient tegens 't loopent ſchurft en ulceratien des hoofts, tegen de ontſteking van de endeldarm, tegens de verſlopte en verdrayde Lyfmoeder, ook dat ze verdryft allerley ſproeten, wratten, wonnen, en lelyke luitekenen. Een weinig ingenomen, jaagt alle waterogtige ſlymerigheyt uit het lyf, in oude tyden waren dertig korls gewreven en met eenige warme vogt ingenomen een ordinarie purgatie, om alle waterogtige en galagtige vogtigheyt uit het lyf te voeren, maar dewyl zulks de maag geweldig ontſtelde, is het in onbruik gekomen, ſes of zeven kan men onbekommert innemen, maar als de quantiteyt zo groot is, dat men walgen gevoelt, zo volgt 'er een moeyelyk braken op, en de eetenluſt wel drie dagen veragtert, om dat deeze olie de maag en darmen zo glad maakt, dat men 't zelve bezwaarlyk wederom kan afvaagen, van buiten op de Buik geſmeert, verdryft het krimpen, Colyk, windigheyt, des maags en zomtyds by de kinderen ook de wormen. Op dezelde manier is het ook goet by lever of waterzugtige, maar men moet telkens een paar droppels daar van innemen met hoenderzop, men ſmeert het ook op de leden, die van de Chiragra of Podagra pyn lyden, om dezelve te verzagten, tot deezen eynde heb ick gezien, datze de verſche bladeren een weynig over 't vuur geſleyſt opleyden, en dikwils verwiſſelden.*

Een papie uit de verſch gepelde en gewreeven korls gemaakt, ſmeert men op de ſproeten des aangezigts en aan de ſlaap van t'hooft tegens de hoofdpyn, andere willen, dat men met wat zop van een oude haan een paar droppels zal innemen, om zodanigen humeuren uit te voeren, die de heupe jigt, en ſlerezyn veroorzaken, maar met wey of verſche geyte-melk zal men, of de olie, of de gekneuſde korls innemen, om de waterzugtige humeuren uit te voeren, zo kan men het ook de kinders met allerley melk ingeven, om de wormen uit te dryven; de bladeren gewreven en opgebonden, trekken de brand uit de ontſteken oogen als mede uit de roos, inzonderheyt als men wat azyn met gerſt of ryſtmeel daar ondermengt, de geheele verſche bladeren bindenze op de roos, ontſteken leden, en alle zonne-brand, maar verwiſſelenze ſlaag aan, om datze zo haaſt verderven.

De Indiaanſchen Vroet-vrouwen nemen deeze verſch met die van Lagondi, beſlaan daar mede zagjes de borſten, die van overvloedige melk geſwollen zyn, hangenze daar na in de rook, zo zal de melk binnen drie dagen in de borſten verdrogen, gelyk ze in Europa doen, alzo dezelfde bladeren de Vrouwen op de rug binden, 't Indiſche Opium *of* Amphioen *werd niet beter bewaart als in de bladeren van de witte zoort, daar in het lang goet en week blyft, komende die beide met hare ſtarke reuk wel overeen.*

Het meeſte deel van deeze olie werd verbeezigt by de Javanen, en Malleyers om hare vaartuigen, zo groot als klein (waar van Jonken *de grootſte zyn) te pekken, in plaats van pik, 't welk men in India meeſt heeft, en geſchied aldus, zy nemen ongebluſte kalk, die men op Java meeſt van bergſteenen brand, door een zeef zeer fyn gezift, drie deelen, minjak djarak een deel, de kalk doenze in houte uitgeholde bakken of blokken, en gieten de oly allenskens daar over, roeren, en werken het met houte ſtampers zo lang en ſterkelyk door malkander, dat het taay werd, en men het trekken kan als was, uit dit deeg makenze dunne en lange riemen, die zy van buiten op de vaartuigen plakken, op de naaden wat dikker, dan op andere deelen, daar aan het terſtonds vaſt kleeft, en zo hard werd, als glas, maar op andere plaatzen mag het wel wat weeker zyn, 't welk geſchiet als ze 'er wat meerder oly by gieten, die deeze pap wat vaſter willen maken, zien eenige oude en verſletene touwen te krygen, die ze dan in kleine ſtukjes of vlokken ſnyden, en onder de voornoemde kalk mengen, 't welk ook 't zap veel vaſter aan de hoorden hout, die curieuzer willen zyn, beſtryken hare vaartuigen met voornoemde kalk niet verder, als onder water, daar ze altyd wit blyven, of zo de gekapte touwen daar aan komen ros, maar de reſt boven water, en den overloop willenze ſwart hebben, quanswys onze geteerde ſcheepen na apende, hier toe nemen ze oude ſcheepstouwen, van dunne Javaanſe rotting gemaakt, branden die in een kuyl tot koolen, die ze op een ſteen tot fyn poejer wryven, met de voornoemde oly tot een dun pap vermengen, en daar mede de opperſte deelen des vaartuygs beſtryken, de andere Maleitze Landen, die deeze oly en ſteen-kalk zo overvloedig niet hebben als op Java, gebruyken 't Dammer Zelau, fyn geſtoten, en met Calappusmelk gemengt.*

By

Digitized by Google

Calidioribus diebus, quum tenuis cadat pluvia, in hac planta generantur Erucæ copioſæ nigræ, quæ ejus folia tam ſæpe ac ſubito per unam depaſcunt noctem, ut nudæ tantum ipſorum ſuperſint coſtæ, quod ſæpius cum admiratione conſpexi, acſi imitaretur vetuſtum illum Ninivæ interitum; *Kikajon* enim Hebræorum nihil aliud eſſe quam *Ricinum*, non tantum teſtatur Hebrææ vocis ortus, quæ derivatur a *Kiuraking*, quod, uti dictum eſt, ſignificat excitare, ſed Ægyptiorum quoque vox *Kiki*, quæ in hunc usque diem adhibetur. *David Kimchi* in ſuis adnotationibus in iſtum Jonæ locum profitetur quoque, *Kikajon* ſpeciem eſſe Zelulibæ, quid autem denotet, me latet, ſed Arabes illud *Cherua* ſeu *Kerva* vocant.

Kerva autem recte in Arabico textu ſcribi debet *Cherwa*, quod deſcendit a *Cheras* languidus, flaccidus fuit; quia hujus plantæ folia ſemper flaccida adparent: Vulgata editio interpretatur hanc vocem Latine Hæderam, & Doctor Lutherus in Germanica editione Cucurbitam, quæ utraque cum originali Hebraica voce non reſpondent.

Aliquis mihi objicere poſſet, tali modo ſummi Numinis miracula diminui, ſi naturales cauſſas inveſtigare velimus talibus in rebus, quæ abſolute miracula cenſentur ab antiſtibus, reſpondeo, hoc modo Deum comprobari, eſſe unicum ac verum auctorem & creatorem naturæ, quam tali modo adhibet, ut aliquando ejus leges & ordinem ſequatur, aliquando eas excedat & augeat, ac ordinarium tempus acceleret, tali modo per Eurum, qui eſt calidus & exſiccans, aquas freti rubri ſeparavit, ejusque ſolum exſiccavit *Exod. Cap.* 14. *vers* 21. ſic & Moiſi lignum oſtendit, quod amaras & acidas Maræ aquas dulces redderet, *Exod.* 15. *vers* 25. Aäronis virgam, quæ Amygdali erat, floriferam fecit, quæ arbor in Arabica lingua nomen ſortita eſt ab acceleratione *Num. Cap.* 17. *vers* 8. ſic & excitavit per ſiderum influxum vehementem iſtam tempeſtatem, quæ Siſeræ exercitum terrefecit, quum cum Iſraëlitico certaret *Jud.* 5. *vers* 20. perque farinæ manipulum Colocinthidis malignitatem ſuſtulit 2 *Reg. Cap.* 4. *vers* 41. pluraque talia proſtant exempla. Uti itaque imperator ob urgentes cauſſas milites ſuos jubet inſolitum & acceleratum iter inſtituere, ut aliquam notabilem exequantur rem, ſic e contra independentem ſuam oſtendit auctoritatem & potentiam, quum aliquid jubeat contra leges & curſum naturæ, quod ſummo Numini tam facile eſt peractu, acſi imperator cohortibus ſuis contrarium imperaret iter abſolvere: ſic enim jubebat ſolem morari & quieſcere contra perpetuum ejus ac velocem naturæ motum *Joſua Cap.* 10. *vers* 13. Ferrum aquæ innatare juſſu Prophetæ *Eliſa* 2 *Reg.* 6. *vers* 6. flammamque in ardenti furno contra ejus naturam refrigerio eſſe tribus iſtis juvenibus *Daniel* 3. *vers* 27.

Contrarium obtinent miracula magica, quæ Satana per miniſtros ſuos quaſi exequitur, quum fagæ ex ſicco ligno velint elicere lac, ſanguinem, ac aquam, quæ exempla ſunt, in quibus ſemper aliquid abſurdi notatur, aliquis autem forte objiciet, cur talia memorantur in Herbario, reſpondeo, tenemur ubique, data occaſione, ſummi Numinis præclara opera ac laudes, veritatemque celebrare, eoque magis, quum de plantis agamus, quarum quælibet vegetatione ac floreſcentia creatorem ſuum laudat & oſtendit.

Præſentemque Deum qualibet herba docet.

Præter vulgarem Ricinum, qui in Braſilia, India Occidentali, & inſulis Caribæis creſcit, & cujus folia ibidem pedum ulcerationibus imponuntur, ut illas claudant, peculiaris quidam obcurrit *Ricinus Americanus*, a *Cluſio* ſic cognominatus, & in *Dodonæi adpendice* deſcriptus, Indisque *Curcas* dictus, cujus arbor ipſi ignota erat, ejus vero fructus ac ſemina ipſi tranſmiſſa multo majora erant illis vulgaris *Ricini*, cujus externa trigona pellicula, in qua ſemina reconduntur, non erat rugoſa vel inæqualibus tuberculis obſeſſa, ſed æqualis & glabra, coloris cinerei. Ipſum vero ſemen eſt inſtar vulgaris, ſed nigrum, nec maculatum, adeoque forte, ut dimidia pars unius ſeminis corpus ano & ore commoveat, in iſto autem adpendice plures commemorantur *Olei ricini* virtutes, quod

By warme dagen, als 'er een ſtofregen valt, komen aan deeze plant veele zwarte Rupſen, die de bladeren zo dikwils en ſchielyk op eenen nagt opeten, dat de bloote ribben blyven ſtaan, 't welk ik meermaals met verwondering gezien heb, even als of hy navolgde de oude vergankelykheid, die hy tot Ninive had, want dat het Hebreeuſche Kikajon *anders niet zy dan* Ricinus *of Wonderboom, getuigt niet alleen de oorſprong van 't Hebreeuwſe woort, 't welk afkomſtig is van* Kibraking, *'t welk, als gezegt, betekent verwekken, maar ook de Egyptiſche naam* Kiki, *die tot heden duurt. Rabbi* Davidi Kimchi *bekent ook in zyn aantekening over de voornoemde plaats van Jonas, dat* Kikajon *zy een zoort van Zelaliba, wat hy hier mede meent is my onbekent, 't welk de Arabiers* Cherua *of* Kerva *noemen.*

Het woort Kerva *wort in de Arabiſche text wel geſchreven* Cherwa, *het welk afſtamt van* Cheras, *dat is fleſch of ſlap, om dat de bladen van deeze plant altoos ſlap hangen: De Vulgata zet het over in 't Latyn* Hedera, *en Doctor Lutherus in de Hoogduitſe Bybel* Kawoerde, *dog welke beide namen met het originele Hebreeuwſe woort niet overeenkomen.*

Men mogt my hier voorwerpen, dat men zo doende Gods wonderwerken verkleint, als men natuurlyke oorzaken wil zoeken in dingen, die de Kerk abſoluut voor miraculen houd, ik antwoord, dat even hier door God de Heer betoont, dat hy de regte Autheur en Schepper van de natuur zy, gebruikende dezelve zodanig, dat hy zomtyts de order derzelver volgt, de kragten extraordinair vermeerderende, en verhogende, en de gewoonelyke tyd verhaaſtende; op zulke manier heeft hy door een Ooſte wint, 't welk een heete en droge wint is, de wateren van het rode Meer gekloofd, en deszelfs grond gedroogt, Exod. Cap. 14. vers 21. *Zo heeft hy Moſes een hout getoont, 't welk de bittere of brakke wateren van Mara zoet maakte,* Exod. 15. vers 25. *De roede van Aaron, zynde van Amandel-hout, ſchielyk doen bloeyen, welke boom in 't Hebreeuwſch zyn naam heeft van 't verhaaſten,* Num. Cap. 17. vers 8. *zo verwekte hy door influentie der ſterren dat geweldige onweer, 't welk het heir van Siſera overviel, toen hy ſtreed met Iſraël,* Jud. 5. vers 20. *door een hand vol meel de Coloquinten hare ſchadelykheid benomen,* 2 Reg. Cap. 4. vers 41. *en andere meer. Gelyk een Veltoverſte om gewigtige redenen zomtyts zyn volk een ongewone haaſtige marſch doet doen, om iets notabel uit te rigten, daar en tegen zomtyts betoont hy zyn abſolute en ongebonde magt, iets gebiedende tegens de loop en vermogen der natuur, 't welk by hem zo ligt is, als of een Veltoverſte dede zyn volk den Contramarſch doen, zo dede hy de zon tegens haar levende en altyd-bewegende natuur ſtille ſtaan,* Joſua Cap. 10. vers 13. *'t Yzer op 't water dryven op het gebod van den Propheet* Eliza 2 Reg. 6. vers 6. *De vlamme in den vurigen oven tegen haar natuur de drie jongelingen verkoelen,* Daniel 3. vers 27.

Geheel anders is het met de ſpook-mirakulen, die de Satan door zyn dienaars na den ſchyn doet, als de hexſen uit een droog hout willen melk, bloed, en water tappen, enz. daar by men altyt eenige abſurditeit beſpeurt, wederom mogt iemand voorleggen, wat doen deeze dingen in een Kruidboek; ik antwoort, wy zyn gebonden over al Gods lof, en de waarheid zyner werken te vermelden, daar het te pas komt, te meer alhier, daar wy van planten handelen, waar van een yder met haar wasdom en bloeiſel haar Schepper pryſt: Zo dat,

Wat heeft men 't hooft om hoog te ſtaan,
Elk kruitje wyſt de Godheid aan.

Behalven de gemeene Ricinus, die in Braſil, Weſt-Indien, en de Canariſche Eilanden waſt, en wiens bladeren zy aldaar op de ulceratien aan de beenen leggen, om die te zamen te trekken, vind men nog een byzondere Ricinus Americanus, *zo genaamt van* Cluſius; *en in de* Appendix *van* Dodonæus *beſchreven; en op 't Indiaanſch* Curcas *geheten, wiens boom hem onbekent was, maar de vrugten en zaden aan hem gezonden, waren grooter dan de gemene* Ricinus, *wiens buitenſte driehoekige ſchil, daar 't zaat in ſchuilde, niet ruw was, of met oneffene pukkeltjes bedekt, maar effen en glad, aſchgraauw van verwe. 't Zaat zelfs is als 't gemene, dog zwart, zonder plekken; zo kragtig, dat de helft van een van die zaden de buik van onderen en van boven ſterkelyk los maken kan. In gemelde Appendix vint men nog meer kragten van 't* Oleum

Digitized by Google

quod ex Provincia quadam novæ Hiſpaniæ, Geliſco dicta, adductum erat, ac potiſſimum conveniens cum viribus a Dioſcoride commemoratis, ſic quoque idem teſtatur *Cluſius*, ſeſe in Hiſpania vidiſſe Ricinum vulgaris arboris magnitudinem habentem, qualem & Bellonius in Candia obſervavit, addo inſuper, quod oleum hocce clyſteribus admixtum quam maxime conducat ad induratas fæces reſolvendas, immo ſubpoſitoriis admixtum & adplicatum inferne, irritatione ſua ſtatim alvum commovet & aperit, quod præſens ac commodum eſt remedium illis, qui conſtipato obnoxii ſunt alvo, ac continuis purgationibus defatigantur.

Oleum hoc in India inſuper adhibetur cum calce mixtum ad lateres tectorum obliniendos & firmandos, uti & aliis in rebus, quæ nudo exponuntur cœlo, uti & ad ciſternas, crateres, & ad quasvis res, in quibus ejus loco ſementum adhibetur, mox enim inſtar lapidis induреſcit.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 32. hæc planta Malabarice vocatur *Avanacu*, Bracmanis *Erando*, mirandum vero eſt hujus arbuſculæ per totam Indiam obviæ ipſis ignotum fuiſſe Latinum nomen *Ricini*, ac Portugallicum *Figo* ſeu *Folha de inferno*, ubi multæ adnotantur curioſitates ad rem ipſam non pertinentes, aliasque notabiles qualitates ſeu adtributa negligunt, exempli gratia cur folia dicunt & adcuſant eſſe amara, ipſorumque gravem odorem omittunt, ſic ne verbum loquuntur de magna convenientia oſſiculorum cum canino pediculo Ricino dicto, ſic neque verum eſt in oſſiculis notabilem deprehendi amaritiem, ſunt enim plerumque inſipida & viſcoſa, pueris ſaltem dulcia adparent, qui ſæpe inprudenter illa comedunt, quod ipſis tam male cedit ac canibus graminis comeſtio. Sic quoque addere debuiſſent magnum Olei uſum, tam ad lampada, quam ad naves obliniendas cum tenui calce commixti & in pultem ſubacti.

Rumphius in adpendice hæc addidit.

Dapperus in Perſiæ deſcriptione *pag.* 84. *Ricino* hæc Arabica tribuit nomina, *Kikajon*, *Santjone*, *Alkaroa*, & *Kerva*, Perſis *Kuntzut*, ejusque brevis deſcriptio quodammodo cum noſtra convenit; de ejus uſu autem aliquid addit, in quo, ut opinor, deceptus fuit, ruſticos nempe ex ejus ſemine dulce & gratum exprimere oleum *Schirbache* dictum, quod in cibis adhibent, ut & tota ejus oſſicula, quæ cum uvis Corinthiacis & Cicere commixta edunt forma conditi; Hoc enim a nulla alia intellexi natione, ac proinde credo, hoc intelligendum eſſe de alio quodam ſemine.

OBSERVATIO.

Huic Capiti nullam adjectam inveni figuram, ſed hujus plantæ elegans icon invenitur in *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 32. ſub nomine *Avanacu*, eſtque Ricinus Americanus major, caule vireſcente. *H. Reg. Pariſ. pag.* 156. & *Plukn. Almag. pag.* 319. uti & *Sloan. Catal. pl. Jam. pag.* 39. ubi plurimi de hac planta laudantur auctores, uti & in *H. Cliffort. pag.* 450. ubi vocatur Ricinus foliis peltatis, palmatis, ſerratis; petiolis glandaliferis.

Oleum cicinum, *uit een Provintie van nieuw Spanjen, Geliſco genaamt, gebragt, meeſt met de kragten van Dioſcorides vermelt, overeenkomende; zo getuigt dezelfſte* Cluſius *ook, dat hy in Spanjen gezien heeft een Ricinus zo groot als een volwaſſe boom, gelyk hem mede Bellonius in Candia gezien heeft. Ik doe 'er dit nog by, dat deeze olie in de kliſteren gedaan, zonderling goed is om hartlyvigheid te openen, zelfs aan de ſteekpillen geſtreeken, en van onderen bygebragt, prikkelt terſtont tot ſtoelgang, een gemakkelyke remedie voor hartlyvige menſchen, die anders t'elkens purgatie innemen.*

Nog werd deeze olie in Indien gebruikt met kalk gemengt, om de tiggelſteenen aan het dak daar mede te beſtryken, en andere plaveiſels, die onder de blaauwe hemel ſtaan, als mede van Ciſternen, Waterbakken, en aan alle, waar toe wy het Cement gebruiken, want werd ſtraks naar 't werken ſteenhart.

In de Hortus Malabaar tom. 2. fig. 32. *hiet deeze plante in 't Malabaars* Avanacu, *in 't Braminees* Erando; *zynde te verwonderen, dat van een zulk door den geheele Orient bekent boompje, lunlieden onbekent is geweeſt den Latynſche naam* Ricinus, *en der Portugeeſen* Figo *of* Folha de inferno, *beſchryvende veele curieuſiteiten, die tot de zaken niet veel doen, en andere merkwaardige eigenſchappen uitlatende: by exempel, waarom beſchuldigen zy de bladeren van bitterheid, en laten haren ſterken reuk uit; ook reppen zy niet een woord van de groote gelykeniſſe der korls, met den bontſleken Ricinus: zo is 't ook niet waar, dat in de korls een merkelyke bitterheid is, want zy zyn meeſt zonder ſmaak, en ſmerig, immers de kinderen komen ze zoet voor, dewelke ze dikwils onvoorzigtig eten, het welk hun zo qualyk bekomt, als den hont het gras eten. Zo hadden ze ook behooren daar by te voegen, het groot gebruik van den olie, zo tot de lampen als tot het pekken van vaartuigen, met fyn geziſte kalk gemengt, en tot een pap gemaakt.*

Rumphius doet dit in zyn Adpendix daar by.

Dapper in *zyn beſchryving van Perſien*, pag. 84. *geeft den* Ricinus *deeze Arabiſche namen*, Kikajon, Santjone, Alkaroa, *en* Kerva, *in 't Perſiaans* Kuntzut, *en zyne korte beſchryving komt ten naaſten by met de bovenſtaande overeen. Maar in het gebruik heeft hy iets, waar in ik giſſe dat hy geabuſeert is, te weten dat de Boeren uit het zaat een zoete en lieffelyke oly ſlaan,* Schirbache *genaamt, en over de ſpyze gebruiken, als mede de geheele zaatkorls, welke zyn met Corenten en Zizers vermengt, en in plaats van Confituren eten. Want ik zulks van geen andere Natie gehoort hebbe, en dierhalve geloove, dat het van een ander zaat moet verſtaan werden.*

AANMERKING.

By dit Hoofdſtuk heb ik geen figuur gevonden, dog een ſchoone afbeelding deezes ſtruiks komt voor in het tweede deel van de *Hortus Malab. fig.* 32. onder de naam van *Avanacu*, en is de Americaanſe grooter Ricinus met een groene ſteel, in de *Hort. Reg. Pariſ. pag* 156. en in *Plukn. Almag. pag.* 319. als mede in *Sloane Catalogus* van de *Jamaiſche gewaſſen pag.* 39. alwaar zeer veel Schryvers over deeze plant aangehaalt werden, en in de *Hortus Cliffort pag.* 450. wert het genaamt Ricinus met ingelate, geſnede en hartvormige bladen, en klierdragende ſteeltjes.

CAPUT

CAPUT QUADRAGESIMUM SEPTIMUM.

Ricinus ruber. Djarak mera.

RIcinus ruber paulo altiorem & rectiorem gerit truncum, non autem adeo craſſum quam albi, dividiturque in breves articulos intus concavos, atque tenuibus pelliculis ſeu ſeptis diſtinctos: Rami vero repleti ſunt medulla aquoſa, reliqui autem petioli intus concavi ſunt. Trunci cortex externe cinereus eſt, interne ex purpureo rubet colore usque ad ipſum lignum, juniorum vero ramorum fuſcus eſt, intermixto viridi colore, atque farina quaſi conſperſus, unde glauci videntur eſſe.

Folia ejus multo majora ſunt illis præcedentis ſpeciei, in novem vel decem lacinias quoque diſtincta, triginta duo pollices longa, ac triginta ſex lata, ac ſæpe adeo ingentia, ut palleolum referant, juniorum fruticum ſunt ex viridi fuſca, adultorum folia tenera ex fuſco rubent, vetuſta vero in ſuperiore parte obſcure rubent, in inferiore pallide fuſca ſunt, cunctæ autem foliorum venæ & coſtæ eleganter ex purpuro rubent, ſuperne pilis vagis obſitæ & hirtæ.

Eodem modo flores producit ac alba ſpecies, in eleganti nempe, erecto, & ſpithamam longo corymbo, quumque fructus progerminant, eum magis ornant, ejus enim baccæ eleganter ac ſuaviter rubent, quibus tria inſident ramoſa filamenta ſanguinea, quales & petioli ſunt, quævis autem bacca obſeſſa eſt denſioribus, longioribus, ac mollibus ſpinulis, ex rotundo trigona ac triſulcata: Maturæ vero nigreſcunt, intusque in tres cellulas diviſæ ſunt, quarum quævis binis valvulis eſt diſtincta ac ſeſe aperit, ſemina exhibet tria, quæ duplo majora ſunt illis prioris, variegata quoque ſed magis nigricantia, ſi fructus hi maturi per ſolem tangantur, vi ac ſonitu ſeſe aperiunt ac ſemina proſiliunt.

Folia eundem Sambucinum ſpirant odorem ſed non adeo gravem, quam albæ ſpeciei, atque ſoliſequa qualitas in his notabilior eſt, tenera enim folia ſuperficiem ſuam extendunt juxta Solis ortum & occaſum, vetuſta vero ſeſe non movent; Hæc ſpecies raro obcurrit, ac tantum in hortis colitur, ubi & ſæpe perit, quum per minimum ventum facile diſrumpatur, ac totus fere foliis etiam aliquando orbetur.

Hujus ſpecies videtur eſſe *Ricinus Syriacus* a *Camerario* deſcriptus, cujus ſemina dicit duplo majora eſſe vulgari, nec ita glauca, forte vult indicare, magis eſſe nigricantia.

Nomen. Latine *Ricinus ruber*, Malaice *Djarak Malacca* & *Mera*, ac ſic porro in aliis linguis eadem gerit nomina ac albus additione rubri.

Ricinus ruber in *Hort. Malab. tom. 2. Cap.* 32. ſub finem vocatur *Pandi avanacu*, Malabarice, Bracmanis *Velle erando*, h. e. magna erando, atque ibidem dicitur iſtis in regionibus raro itidem obcurrere, albo ſeu vulgari cæterum ſimilem, excepto quod ejus truncus, folia, ac fructus majores ſint.

Locus. Ex quodam Aſiæ loco, uti Siama vel Sina, in has deductus eſt inſulas, ac proinde tam rarus.

Uſus. Folia ejus contrita & calefacta imponantur artubus diſruptis, contuſis, & tumentibus, quorum tumores minuunt, ipſosque curant; Sinenſes hunc in finem potui Arak illa incoquunt, atque ipſis inponunt, uti & abdomini contra ejus tormina & Colicam. Sinenſes hanc plantam magni æſtimant, ac contra multos adhibent morbos, quod nobiscum communicare norunt, credo autem nobis æque notas eſſe ipſius virtutes ac illis, atque illud modo ex ipſorum natura feminea & invidioſa peregrinis detegere nolle, ut viderentur obcultas quaſi poſſidere ſcientias: Eidem quoque Sinenſes pulticulam præparant ex depuratis ejus officulis, quam temporibus inponunt, ut humores extrahant, ex quibus Cephalalgia oritur. Incolæ hæc folia Eryſipelati inponunt, ipſis *Hismu* dictæ, h. e. incantato morbo, folia hæc plantis pedum adplicantur puerperarum, quibus & inſiſtere debent, ut lochia extrahantur.

Tabula Quadrageſima Prima

Ramum exhibet *Ricini rubri*, cum ejus *flore* a & *fructu* b ſeparato.

XLVII. HOOFDSTUK.

De roode Wonder-boom.

DE rode Ricinus wert wat hoger en regter van ſtam, dog zo dik niet als de witte, mede verdeelt in korte leden, die binnen hol zyn, en onderſcheiden met dunne vellen of bodemtjes, maar de takken zyn vervult met een wateragtig merg, de reſterende ſtelen zyn binnen hol. De ſchorſſe des ſtams is van buiten ligt-graauw, binnen purper-rood tot op het hout, maar aan de jonge takken is het bruinagtig, met groen gemengt, en met weinig meel beſtrooit, waar door zy blaauw-groen ſchynen.

De bladeren zyn veel grooter dan aan 't voorgaande, mede in negen a tien lappen verdeelt, twee en dertig duimen lang, ſes en dertig breet, somtyts zo groot, dat ze een manteltje ſchynen: aan de jonge ſtruiken zyn ze bruin met groen gemengt, aan de volwaſſene zyn de jonge bruin-root, de oude aan de bovenſte zyde donker-groen, aan de onderſte ligt-bruin, dog alle de aderen en ribben aan alle de bladeren zyn ſchoon purper-root, ook aan de bovenſte zyde met ydele hairtjes bezet, en daar door ruig.

Het bloeit op dezelfſte manier als 't witte, aan een cierlyken, opgeregten, een ſpan langen tros, de vrugten voortkomende, vercieren hem nog meer, want de beſien zyn ſchoon rooſe-root, en daar op drie getakte touwkens, bloet-root, gelyk ook de ſtelen zyn: ieder beze is bezet met digter, langer, dog mede weeke doorntjes, uit den ronden driehoekig, door drie voorns. De rype worden zwartagtig, hebben van binnen drie kamertjes, waar van yder met twee deurtjes zig opent, en onder in leggen drie zaden, tweemaal grooter dan aan 't vorige, mede zo geſpikkelt, of wel zo zwart, als de rype door de zon geraakt werden, berſten ze mede met kraken, en ſchieten de zaden uit.

De bladeren hebben dezelfſte olieragtigen reuk, dog zo zwaar niet als 't witte, en de zonne volgende eigenſchap is aan hun merkelyker, want de jonge bladeren draaijen haar vlakte een weinig na de op en ondergaande zon; maar de oude bewegen haar niet. Deeze zoort vint men weinig, en wort maar in de hoven geplant, daar ze nog al dikwils uitgaat, werdende door de minſte wint gebroken, en om dat ze te dikwils van hun bladeren berooft wert.

Hier van ſchynt een medezoort te zyn den Ricinus Syriacus, *van* Camerarius *beſchreven, wiens zaden hy zegt tweemaal zo groot te wezen als de gemene, ook zo blaauwagtig niet, hy wil miſſchien zeggen, dat het meer zwart heeft.*

Naam. *In 't Latyn* Ricinus ruber, *op 't Maleits* Djarak Malacca *en* Mera, *en zo voorts in andere talen met dezelfſte namen, als de witte met byvoeging van root.*

De Ricinus ruber *wert in de* Hortus Malab. tom. 2. Cap. 32. *aan 't einde van 't Capittel genaamt* Pandi avanacu, *in 't Malabaars en Brammees* Vollo erando, *dat is, groote Erando, en aldaar getuigt, dat hy in die landen ook zelden te vinden zy, den gemenen of witten anderzints gelyk, behalven dat hy aan ſtam, bladeren, en vrugten grooter zy.*

Plaats. *Hy is ergens uit de vaſte landen van Aſien, als China of Siam, in deeze Eilanden gebragt, en daarom zo zelden te vinden.*

Gebruik. *De bladeren gewreven, en warm gemaakt, op de gebrokene, verſtuitte, en gezwollene leden geſlagen, ſlenſen de zwelling, en genezen de leden. De Chineeſen koken ze tot dien einde in Arak, en ſlaan ze over, als mede op de buik tegens het krampſel en Colyk. De Chineeſen houden deeze plant in groote eere, en pryzen ze tegens veele gebreken, die zy ons niet willen openbaren, dog ik geloof, dat wy het zo wel weten als zylieden, en dat zy maar volgens haar aart en wyfagtige nydigheid zulks voor de vreemdelingen verbergen willen, op dat zylieden verborgene wetenſchappen ſchynen zouden te hebben. Dezelfſte Chineeſen maken ook een papje uit de ſchoongemaakte korls, en plakken het op de ſlaap van het hooft, om de humeuren uit te trekken, waar van de hoofdpyn komt. De Inlanders leggen deeze bladeren op de roos, by hunlieden* Hismu *genaamt, dat is, het gezegende of betoverde, de bladeren werden de barende vrouwen onder de voetſolen gebonden, of zy moeten daar op ſtaan, om de nageboorte uit te trekken.*

De Een en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *roode Wonderboom*, met deszelfs *bloem a*, en de *vrugt b* afzonderlyk.

CAPUT QUADRAGESIMUM OCTAVUM.

Granum moluccum. Bori.

ARbuſcula hæc truncum gerit gracilem & inregularem, brachium vel pedem craſſum, in paucos diviſum ramos, quorum multi nudi ſunt, in ipſorum enim ſummo folia adunata ſunt, inregulari ordine poſita, quorum quodvis longo inſidet petiolo, inferiora vero maxima ſunt, ac ſenſim decreſcentia pyramidem quaſi forment, ſunt autem illis Urticæ ſimilia, ſed multo majora, quatuor & quinque pollices longa, tres quatuorque digitos lata, rotunda, ſerrata, non autem ita regulariter ac profunde illis Urticæ, inferiora vero ſunt glauca, & ſuprema ſeu tenera pallide fuſca; quæ in trunco marceſcunt ac decidunt, pyrea ſunt, viridia vero decerpta & in libro depoſita, viridem ſervant colorem.

In ſummo ſemper pyramidis hujus folioſæ racemus progerminat floriſer, flores ſuſtinens parvos, muſcoſos, & flaveſcentes, ex quinque petalis conſtantes, ac calici ſtellato inſidentes.

Fructus ſunt nuces parvæ inſtar illarum Coryli, ſed breviores, & craſſiores, trigonæ, & triſulcatæ, quodvis vero latus itidem ſulcatum eſt; tenui autem ac pallide viridi putamine obductæ ſunt, quod fragile eſt, intus tres obſervantur cameræ, in quavis continetur oſſiculum, ex rotundo oblongum, cameram non replens, ſeminibus Ricini quoad formam ſimillimum, non variegatum, ſed ex ruffo nigricans: Oſſicula hæc obtecta ſunt pellicula tenui, ac repleta medulla alba inſtar Nucis Avellanæ, in quorum centro cavitas obſervatur ſepto bifida.

In tota planta, ac potiſſimum in ejus foliis vehemens detegitur fervor, ipſum ſuperans Piper, reliquasque calidas plantas, os, labia, ac fauces adeo inflammans, ut intumeſcant, qui vix tolerabilis eſt, atque usque in tertium perſentitur diem, ſique quædam ejus pars ingeratur, usque ad anum ejus ardor percipitur, unde nulla hujus plantæ pars adſumenda eſt, niſi mucoſis rebus admixta, folia ejus tamen externe cutim non urunt: Ejus radices ſunt longæ, in multos longos quaſi vermes diviſæ, nigricantes, rugoſæ, & lentæ, in quibus ardor per gradum debilior eſt quam oſſiculorum.

Nomen. Latine *Granum moluccum*, vulgo *Bori* dictum, quod omnes denotat fructus, quibus piſces & aves inficiuntur & enecantur; Ternatice autem proprie vocatur *Jets*, quod vomitum excitat, peculiariter vocatur *Tsjamarkyen*, & Belgice *Schytnootjes*. Portugallice *Grant. de molucca*, Ternatice *Boruro*, Amboinice in Leytimora *Ayoccor*, in Hitœa *Ayoccoli*, in Luhua *Uparim*, in Zeylana *Baja pala*, Botanici noſtrates illud vocant *Nucleos pineos moluccos*, Canarienſibus *Gepalu*, Macaſſarenſibus *Kamandre*.

Locus. Notum eſt in cunctis Moluccæ & Amboinæ inſulis, ac creſcit in frigidis ſaxoſisque locis, præſertimque copioſe obcurrit in antiquis pagorum areis, Leytimoræ, Soyæ, ac montis Saturnini, ubi ædes locatæ ſunt in & inter ingentes ſcopulos, circa quas hæ arbuſculæ obcurrunt, atque inde per totas valles fluvii Waytomi: Ex teſtimonio D. *Pauli Hermanni*, Botanici quondam Zeylanenſis ibi quoque creſcit, uti & in Malabara, olim tantummodo ex Moluccis deducebantur ejus grana, unde & nomen *Grain de Molluces* ſeu *Molucca* ſortitum eſt, Portugalli enim ſcribunt *Maluco*. Nucleos pinos vocaverunt a Nucleorum forma, h. e. oſſicula Pini.

Uſus. Olim hæc grana magno in uſu erant per totam Indiam Orientalem, ex quibus fortiores componebantur purgationes præſertim pro Hydropicis, ſubducunt enim cunctos pituiroſos & aquoſos humores e corpore, ita ut ſpecificum habeatur remedium contra Hydropem & Cacochymiam: Potiſſimum per inferiora evacuant & per urinas, ſi vero ſtomachus ſit defœdatus, etiam per ſuperiora; Pro fortiori homine bina ejus granula ſumuntur, pro vulgari unum vel unum cum dimidio, quæ conteruntur, & cum juſculo gallinaceo tenuiore adſumuntur, vel cum toſta Muſa, tum pauciſſimus faucium ardor perſentitur: qui Lumbagini & Arthritidi obnoxii ſunt, ſolamen

XLVIII. HOOFDSTUK.

Het Molucce-zaadt.

DIt boompje ſchiet op met een magere oneffene ſtam, een arm of een been dik, verdeelt in weinige takken, die meeſt bloot zyn, want aan 't opperſte derzelver ſtaan de bladeren gedrongen by malkander, en zonder order, ieder op een lang ſteeltje, zynde de agterſte de grootſte, en vervolgens al kleinder te zamen een piramide uitmakende: De bladeren gelyken die van de Netelen, dog zyn veel grooter, vier en vyf duimen lang, drie en vier vingeren breet, rond gezaagt, dog zo ordentelyk en diep niet als de Netel-bladeren; de agterſte zyn hoog zee-groen, en de bovenſte of jongſte ligt-bruin, die aan de ſtam oud werden en afvallen, worden vuur-rood, maar de groene afgebrokene in een boek gelegt, behouden hare groene couleur.

Altyd aan 't opperſte van deeze geblade piramide komt een troſje voort, daar aan 't bloeiſel hangt, het welk zyn kleine moſchagtige en bleek-geele bloempjes, uit vyf blaatjes gemaakt, en op een geſternt voetje ſtaande.

De vrugten zyn kleine nootjes, als Haſelnoten, dog korter en dikker, driehoekig, en met drie kloven afgedeelt, ook heeft yder ronde rug nog een byzondere voorn, uit een dunne en bleek-groene ſchaal gemaakt, die men ligt kan breeken: binnen vint men drie kamertjes, en in yder een ronde en langwerpige boon of zaatkorl, die zyn huisje niet vervult, de zaden van de Ricinus zeer gelyk aan fatſoen, niet geſchildert, maar uit de roſſe zwartagtig: deeze korls zyn bedekt met een dunne ſchel, en binnen gevult met een wit merg, als de Haſelnoten, en in de midden een holligheid door een vliesken in tweeë gedeelt.

In de gehele plant dog meeſt in de bladeren, ſteeks een geweldige brant, boven Peper, en alle hete gewaſſen, de mond, lippen, en keel zodanig ontſtekende, dat ze daar van zwellen, en men het naauwelyks verdragen kan, durende het gevoelen daar van tot in den derden dag, ook als men iets daar van inneemt, zo gevoelt men de brand tot in 't fondament, daarom men niets van deeze plant innemen moet, dan met ſlymerige dingen vermengt, evenwel branden de bladeren van buiten op de huid niet met al: De wortelen zyn lang, in veele lange wormen verdeelt, zwartagtig, rimpelig en taai, daar in de brand wel een graad ſlapper is dan in de korls.

Naam. *In 't Latyn* Granum moluccum; *in 't gemeen geheten* Bori, *'t welk allerlei vrugten bedudt, waar mede men viſſchen en vogelen vergeeft. Dog eigentlyk hiet het in 't Ternataans* Jets, *dat braken maakt, in 't byzonder hiet 't* Tsjamarkyen, *en op 't Duits* Schytnootjes. *Op 't Portugees* Grant. de mollucca, *op Ternaten* Boruro, *Amboins op Leytimor* Ayoccor, *op Hitu* Ayoccoli, *op Luhu* Uparim, *op Ceylon* Baja pala; *onze Herbariſten noemen ze* Nucleos pineos moluccos, *by de Canariens* Gepalu, *op Macaſſar* Kamandre.

Plaats. *Het is bekent in alle de Molukſe en Amboinſe Eilanden, en waſt op koude ſteenagtige plaatzen; inzonderheid vint men 't veel in de oude Hoofs-negoryen van Leytimor, Soya, en op dien Saturniniſchen berg, daar de huizen op en tuſſchen groote klippen ſtaan, en daar rontſom deeze boompjes, ook van daar af door de gehele valeyen van de Rivier Waytomme: Na de getuigeniſſe van* D. Paulus Hermannus, *geweze Profeſſor op Ceylon, waſſen ze aldaar ook, als mede in Malabaar: men bragt ze eertyts alleen uit de Moluccos, waar van ze de naam* Grain de Mollucco *of* Molucco *gekregen hebben, want de Portugeeſen ſchryven* Maluco. Nucleos pineos *heeft men ze genaamt, na de gedaante van Pingels, dat is, korls van Pynboom.*

Gebruik. *Eertyts waren deeze zaden in groot gebruik door geheel Ooſtindien, om ſterke purgatien daar van te maken, ende dat meeſt voor waterzugtige menſchen, want zy voeren alle pituiteuſe en waterzugtige humeuren uit 't lyf, zo dat men ze een toegeëigend middel tegens de Waterzugt en Cacochymiam houd. Zy purgeeren meeſt van onderen, en door den Uryn, dog als zy een vervulde maag aantreffen, ook van boven, men neemt voor een ſterk perſoon twee korls, voor een ordinaris complexie een of anderhalf, wryft die in ſtukken, en neemt ze met een magere hoenderſop in, of met een gebrade Pieſang, zo gevoelt men de minſte brand in de keel, die aan de heupjigt of ſtereſyn vaſt zyn, gevoelen ook baat by deeze purgatie,*

Digitized by Google

men ex hac purgatione etiam habent, nunquam autem ſine conſenſu & conſilio periti Medici adhibendi ſunt, quum in teneriorihus hominibus magnam excitent commotionem, dicitur quoque, ſi pellicula medii tollatur, innoxie adſumi poſſe, cujus experimentum nondum initum, Portugallicis enim temporibus hæc grana parum in uſum adhibita fuere, contra radices ibi in uſu fuere, quæ etiam facilius adſumi poſſunt, atque circa annum 1630, non tantum per totam Indiam ſed etiam in Europam tranſmiſſæ fuere, uti & meo tempore Chirurgi in noſocomio bonas inſtituerunt curas in Hydropicis nautis, raſæ ſeu contritæ radicis digitabulum ſumitur, infunditurque debili potui Arack, qui in Hydropicis urinas ſimul fortiter movet & expellit.

Apud Malabaros aliosque Indos hæc oſſicula in uſu ſunt ad pituitoſos quosvis humores tam ex pectore quam ex abdomine evacuandos, quæ cum pauxillo aquæ contrita ininiunt cunctis lenticulis ſordidisque faciei maculis, quas primo parum fricant, unde calor excitatur atque veſiculæ: Mulieres malignæ, quæ maritos ſuos ex medio tollere cupiunt, quatuor granis ſimul exhibitis hoc efficiunt, atque hæc aquis ſtagnantibus injecta, ſive puris ſive ſalſis, piſces enecant, ſique baculum ex hac planta formatum ſub ſcopulo vel excavata arbore intrudatur, piſces & cancri ſub hiſce latitantes ſemi mortui prodeunt, tales autem artes inſtituere in currentibus aquis, ex quibus homines hauriunt, nefas eſto.

Flamen quidam Mauritanus mihi narravit, in juventute ſua ipſi fuiſſe exhibita tria talia granula cum pauxillo Zingiberis contrita in toſto Muſæ fructu, ſine notabili faucium ardore, brevi autem poſt exoneraverat per inferiora & ſuperiora bilioſos multos ac pituitoſos putridos humores, quod usque ad veſperam durabat, quum epotabat teneræ Calappi nucis ſub cineribus toſtæ lympham, unde vomitus ceſſabat, ſubſequenti die ſanus & in integrum reſtitutus fuit, ita ut ejus appetitus auctior fuerit, atque ab eo tempore pingueſceret.

Ad majorem vero confirmationem, quod hæc nempe radix antea in magno fuerit habita pretio, teſtimonium addam Domini *Artî Gyſelii*, qui ſeptimus fuit Amboinæ gubernator, hoc autem in binis dedit publicis literis, quarum una fuit ſcripta decimo quarto Septembris anni 1632, quæ ita ſeſe habet; „ In
„ ciſtula hac mittuntur quædam radices, quas in re-
„ ditu meo experiſſimas habui contra Hydropem,
„ immo in patria varios homines ac animalia hiſce
„ curavi, uti & hic in Amboina in nave Medeblik
„ dicta curas illas inſtitui, unde & neceſſe habui
„ quasdam Bataviam transmittere, ut inter illos,
„ qui patriam redeunt, diſtribui poſſint: Radix autem
„ hæc radenda eſt, quo ſubtilius eo melius, ac ma-
„ ne cum vino vel potu Arak adſumenda eſt, quan-
„ tum digitabulum continere poteſt: Credo autem,
quod, ſi ejus doſis augeatur, ac vires cum aqua extrahantur, efficaciorem ſortiretur effectum.

In litera altera ſubſequenti Junio data hæc ſcribit;
„ In proxima miſſione mittemus quantitatem mag-
„ nam ligni vel radicis, contra Hydropem, qua hic
„ quotidie multi curantur, atque optimam eſſe ma-
„ gis magisque experimur, Amboinenſes vero tam
„ durum habent os, ut radicem hanc minutim con-
„ ſciſſam cum Pinanga maſticent, ac deglutiant con-
„ tra Hydropem talesque Leucophlegmatias: Immo
„ quidam illorum glorientur ſeſe quinque ejus plan-
„ tæ oſſicula ſimul adſumſiſſe, quod tamen nulli ſua-
„ derem imitari, nec etiam diu poſt illius adſump-
„ tionem quis jejunus ſit, ſed ſuperedenda eſt pul-
„ ticula quædam Oryzæ, vel ſimile quid, ita ut licet
„ hæc planta magnis gaudeat viribus, ſumma tamen
„ prudentia ſit adhibenda, cujus ulteriorem inveſti-
„ gationem illis relinquo, qui Medicinam profiten-
„ tur, quod non eſt meum inſtitutum.

Macaſſarenſes aliique Celebes incolæ ejus fructus conterunt cum odorifera radice Dracunculi, Amboinenſibus *Bole bulan* dicti, cujus pulverem fluviis injiciunt, ut piſces enecent, qui facile per retes poſtorios capiuntur, in aqua vero marina ſeu ſalſa ejus loco *Tuba* adhibetur.

gatie, dog het moet nooit zonder raad van een ervaren arts gebruikt worden, om dat het by teere naturen groote beroering veroorzaakt; men zegt als men 't middelſte vliesje uitneemt, dat men ze dan zonder ſchade kan innemen, waar van ik geen ervarentheid heb. Want by der Portugeeſen tyden heeft men de korls weinig gebruikt, daar en tegen zyn de wortelen in gebruik gekomen, die gemakkelyker in te nemen zyn, en wierden omtrent anno 1630, niet alleen door geheel Indien, maar ook in Europa verzonden, gelyk ook by myn tyd de Chirurgyns in 't hospitaal goede kuren daar mede gedaan hebben aan waterzugtige Matrojen: men neemt van de geſchraapte of klein gewrevene wortel omtrent een vingerhoed vol, en drinkt 't zelve in met ſlappe Aracq of Knyp, 't welk by de waterzugtige met een ſterkelyk doet piſſen.

By de Malabaren en andere Indianen zyn de korls nog al in gebruik, om alle de pituiteuſe humeuren, zo uit de buik als de borſt, uit te voeren. De korls met een weinig water gewreven, ſmeren ze op allerlei ſproeten en lelyke plekken des aangezigts, dezelve eerſt wat wryvende, daar op het dan brand en bleynen opwekt: de quade vrouwen aldaar, die haar mannen moede zyn, brengen dezelve om hals met vier korls t'effens in te geven. Dezelve korls op eenige ſtaande wateren geſmeten, 't zy verſche of brakke, dooden de viſſchen daar in, of zo men maar met een ſtokje van deeze plant gemaakt onder een klip of holle boom ſtoot, zo moeten de viſſchen en krabben daar onder ſchuilende, half dood voor den dag komen, dog men mag zulke kunsjes niet proberen in lopende wateren, daar menſchen uit drinken.

Een zeker Moors Prieſter heeft myn verklaart, dat men hem in zyne jonge dagen drie zulke korls heeft ingegeven, met een weinig Gember gewreven, in een gebrade Piſang, zonder merkelyke brand in de keel te gevoelen, maar kort daar naa had hy van onderen en boven geloſt veele galagtige en quade ſlymigheid, gedurende het braken tot den avond, wanneer hy het melk van een jonge Calappus, gebrade in de aſſche, dronk, waar van het braken ophielt; de volgende dag is hy friſch en gezond geweeſt, ook grooter appetyt tot eten gekregen, en was van die tyd zeer vet geworden.

Tot meerder beveſtiging, dat deeze wortel voor deezen in groote agting geweeſt is, zal ik hier by voegen de getuigeniſſe van de Heer Artus Gyſels, *de zevende Gouverneur van Amboina, welke hy daar van geeft in twee publique Miſſiven, d'eene van den veertienden September anno 1632. aldus luidende: „ In een kasje werden eeni-*
„ ge wortels gezonden, die ik op myn t'huis gaan geheel
„ expert en goet voor 't water heb bevonden, ja heb in
„ 't Vaderland verſcheide menſchen en beeſten daar mede
„ genezen, gelyk hier op Amboina, namentlyk op 't
„ ſchip Medenblik, mede gedaan heb, dierhalven nodig
„ geagt eenige op Batavia te zenden, op dat ze onder de
„ t'huisvaarders mogten verdeelt werden. Dezelve moet
„ geraspt werden hoe fynder hoe beter, en dan 's ogtens
„ met wat wyn of Arak ingenomen, zo veel als in een
„ vrouwen vingerhoet kan: Ik geloof, dat zo meerder
quantiteit genomen, en de kragt met water daar uit getrokken wierd, 't zelve nog beter zoude zyn.

Ook in een brief van de volgende vyftiende Juny, ſchryft hy aldus: „ In de jongſte bezending zullen wy
„ een partytje hout of wortelen voor 't water mede zen-
„ den, daar mede dagelyks alhier veele geholpen worden,
„ en 't zelfſte hoe langer hoe nader bevinden. De Ambo-
„ neſen zyn zo hart van mont, dat ze de wortels klein
„ geſneden, met Pinang knauwen, en inzwelgen tegen
„ de waterzugt en diergelyke zwellingen: ja zommige
„ roemen haar, dat ze vyf korls, teffens ingenomen heb-
„ ben, 't welk ik niemant rade na te doen; men moet
„ niet al te lang daar op vaſten, maar daar op een kantje
„ of ryſtpapje eten, in ſumma zo groote kragten deeze
„ plant heeft, zo groote voorzigtigheid vereiſcht ze, wiens
„ nader onderzoek ik gerecommandeert late aan die geen,
„ die profeſſie van de medicynen maken, gelyk ik niet doe.

De Macaſſaren en andere Inwoonders van Celebes, daar ze ook waſt, wryven deeze vrugten met de ſterk riekende wortel van den Dracunculus, in 't Amboinees Bole hulan *genaamt, en ſtrooijen ze in de Rivier om de viſſen te doen ſterven, dewelke men alsdan in zetnetten vangt, want in zout water gebruikt men de* Tuba.

Avellanæ purgatrices, & Nuclei pinei carthartici, in India Occidentali creſcentes, quorum meminit *Nicol. Monardes* Cap. 47 & 48, diverſarum ſunt plantarum, & a *Grano* noſtro *Molucco* differentes.

Amboinenſes ejus officula cum toſto Muſæ fructu exhibent pueris, qui abdomine duro & obſtructo laborant ex vermibus, ac pro una doſi ſemi officulum dant: Ejus radix minutim contrita adplicatur venenatis ictibus utriculorum, aliarumque piſcium *Ican ſwangi* dictarum, in quibus primo parum urit, dein vero omne extrahit venenum ac dolorem ſedat.

Antea ex Moluccis celebris delata fuit radix *Panawa* dicta, quæ contra multos graves morbos ac præſertim Hydropem fuit exhibita, curioſis autem quibusdam Europæis indicavimus, nihil aliud eſſe niſi radicem hujus *Bori*, quod Ternatenſes tanquam arcanum celant, nec noſtratibus revelare voluerunt, notandum vero eſt Malayenſibus *Panawar*, Moluccenſibus *Panawa*, generaliter denotari omnia efficacia remedia, ſeu antidota vocari.

Chriſtoph. Acoſta primus videtur hoc lignum obſervaſſe, quod deſcribit ſub nomine *Ligni moluccenſis & Panavæ, Cap.* 34. de quo dicit magnas virtutes a Portugallis fuiſſe detectas & obſervatas, dein fructus vidit, quos putavit altus eſſe arboris, vocavitque hos *Nucleos pineos Moluccanos*, Canarienſibus *Gepaloe Cap.* 57. Ternatenſes ejus radicem exhibent cum pipere albo & ſale, pro forti purgatiune.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 33. arbuſcula hæc deſcribitur nomine Malabarico *Cadel avanacu*, Bracmanis *Japalu*, quod cum ſupra memorato *Canarcio gepalu* convenit, ac tertia habetur *Avanacu* ſpecies, h. e. *Ricini*, ob parvam ſcilicet convenientiam ac fructuum ſimilitudinem, vel quum ambo purgent, in toto autem iſto Capite nil memoratur de acri atque urente ipſorum qualitate, quæ in cunctis hujus arbuſculæ partibus detegitur, ac propterea prudenter interne adſumendæ ſunt, cum foliis autem curari morſum *Cobra cabelo*, reſpondet experimento hic in Amboina inſtituto contra ictus venenati officuli piſcis *Ican ſwangi* dictæ.

In adpendice hæc adduntur.

Officula hæc in Europa incipiunt nota eſſe nomine *Grana tiglia* ſeu *Tigalia*, quidam etiam noſtrorum Chirurgorum ex ſiccis granis oleum expreſſerunt, cujus gutta cum vino Canarienſi adſumpta vulgare eſt purgans, alii officula hæc in pulverem redigunt, ex quo pilulas formant cum extracto quodam, atque horum unum granum condocit ad purgandum & vomendum, quod comprobatum in Aſthmate eſt remedium, ut pectus per vomitum depuretur.

Tabula Quadrageſima Secunda

Ramum exhibet fruticis, qui eſt *Ricinoides* Indica, folio lucido, fructu glabro, *Grana tiglia* officinis dicto *Herm. Par. Bat. pag.* 370. & Ricinus arbor Indica, cauſtica, purgans, *Muſ. Zeyl. pag.* 15. eſtque Ricinus arbor fructu glabro, *Grana tiglia* officinis dicta, cujus *lignum Moluccenſe & Pavana* vocatur, Cadel-Avanacu *H. Malab. Amm. Char. pl. pag.* 305 & 410 & Ricinus Indicus foliis ſubrotundis, mucronatis, glabris, pediculis longis inſidentibus, fructu oblongo glabro, *Bobart tom.* 3. *Hiſt. Oxon. pag.* 349. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

Avellanæ purgatrices, & Nuclei pinei cathartici, *in Weſtindien waſſende, waar van* Nicol. Monardes *in 't* 47. *en* 48*ſte Hoofdſtuk gewag maakt, zyn voor diverſe planten te houden, van ons* Granum moluccum *verſchillende.*

De Amboineſen geven de korls met gebrade Pieſang ook de kinderen in, die harde en gezwollene buiken hebben van wormen, op eenmaal een half boontje nemende, de wortelen alleen klein gewreven bind men op de venynige ſteken van de pylſtaarten, Ican ſwangi *genaamt, waar op het ten eerſten een weinig brand, en daar na al het venyn uittrekt, en de pyn wegneemt.*

Voor deezen heeft men uit de Moluccos een vermaarde wortel gebragt Panawa *genaamt, die men tegens veele zware ziektens, inzonderheid de waterzugt gebruikt heeft. Hier van hebben wy zommige curieuſe Europianen berigt, dat het anders niet zy dan de wortel van dit* Bori, *'t welk de Ternatanen voor een geheim houden, en aan de onze lange niet hebben willen openbaren, dog ſtaat te weten, dat in 't Maleits* Panawar, *en in 't Moluks* Panawa, *in 't generaal alderhande kragtige medicynen en tegenmiddelen betekent.*

Chriſtoffel Acoſta *ſchynt eerſt dit hout gezien te hebben, 't welk hy beſchryft onder de naam van* Lignum moluccenſe *en* Panava, Cap. 34. *waar van hy zegt groote kragten by de Portugeſen ervaren te zyn, daar naar heeft hy de vrugten gezien, menende dat ze van een andere boom waren, en noemde ze* Nucleos pioeos moluccanos, *in 't Canaryns* Gepaloe Cap. 37. *De Ternatanen geven de wortel in met witte peper en zout, tot een ſterke purgatie.*

In de Hortus Malab. tom. 2. fig. 33 *word dit boompje beſchreven onder den Malabaarſchen naam* Cadel avanacu, *in 't Braminees* Japalu, *'t welk met het bovenſtaande* Canaricus gepalu *overeenkomt, en gerekent voor een derde zoort van* Avanacu, *dat is* Ricinus, *wegens de geringe gelykeniſſe, die de vrugten met malkanderen hebben, of om dat ze beide purgeren, dog in 't geheel Hoofdſtuk vind men niets van de ſcherpe en brandende eigenſchap, dewelke in alle deelen van dit boompje is, en daarom voorzigtig binnens lyfs moet gebruikt werden, maar dat men met de bladeren geneeſt de beten van de* Cobra cabelo, *accordeert met het experiment, hier in Amboina genomen, tegens de ſteken van 't venynige beentje des viſchs pylſteert* Ican ſwangi *genaamt.*

In het aanhangzel wert 'er dit bygevoegt.

Deeze korls beginnen nu in Europa bekent te werden met den naam van Grana tiglia *of* Tigalia, *ook zommige van onze Meeſters hebben uit de gedroogde korls een oly geperſt, waar van een droppel met Seck ingenomen tot een middelmatige purgatie verſtrekt, andere pulveriſeren de gedroogde korls, en maken pillen daar van met extract van eenige andere dingen, waar van zy een ingeven tot een purgatie en om te braken, zynde goedbevonden in de amborſtigheid, om de borſt door braken te zuiveren.*

De Twee en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, welke is het Indiſch *Ricinoides* met een helder bladt, en een gladde vrugt, *Grana tiglia* in de Apotheken genaamt, in de *Theſ Zeyl. pag.* 200. *Tab.* 90. en is de boom Ricinus, heet en purgerende, in het *Muſ. Zeyl. pag.* 15. en de boom Ricinus met een gladde vrugt *Grana tiglia* in de Apotheken genaamt, wiens hout het *Moluccíſche* en *Pavana* genaamt wert, en is de Cadel-Avanacu van de *Hortus Malab.* van *Amm. Char. pl. pag.* 305 en 410, en de Indiſche Ricinus met ronde, puntige, gladde bladen, op lange ſteelen zittende met een lankwerpige gladde vrugt van *Bobart* in het *derde deel* van de *Hiſtor. Oxonienſ. pag.* 349. Het overige ziet in de *Theſ. Zeyl.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT QUADRAGESIMUM NONUM.

Folium polypi. Caju gorita.

ARbuſcula hæc forma ſua convenit cum *Ricino*, dividiturque in binas ſpecies, in marem & fœminam.

Primo. *Folium polypi* mas truncum gerit brachium circiter craſſum, in binos treſve majores ramos diviſum, quibus folia inſident longis in pedunculis, illis *Ricini* ſimilia, ſed paulo majora, in novem longas & anguſtas diviſa lacinias profundas, quæ ad oras acute ſunt dentatæ, ſed non profunde, fere uti in *Scutellaria*, cui affinis hæc planta videtur; petioli autem prope ortum ſerpentis in modum obducti ſunt pelliculis puſillis, in apices breves deſinentibus inſtar criſtarum gallinarum, ſeu inſtar annulorum ſpinuloſorum ramorum arboris Sagou, neutiquam vero pungentium; in ſummo autem erigitur umbella, major illa Sambuci, quæ compoſita eſt ex plurimis arctis pedunculis, firmiſſimis & lentis, quorum quivis bifarium dividitur inſtar furci, quivis vero pedunculus in ſummo gerit octo vel decem viridia capitula, brevibus petiolis in orbem inſidentia, quorum medium ſemper longiſſimo inſiſtit petiolo, in medio iſtius furci alius brevis locatur petiolus, atque huic ſimilis coronula, cujus capitula plurimum decidunt, excepto uno alterove, quod longiſſimo inponitur petiolo: medium vero hujus umbellæ furcum præ omnibus eminet, atque in quatuor dividitur pedes.

Capita autem iſta ſeſe aperiunt in floſculos ex quatuor pinguibus petalis conſtantes, qui mox decidunt, viridiaque ipſorum capitula, quibus inſident, in fructus excreſcunt, qui ſunt quinque ſexve baccæ iisdem inſidentes petiolis, magnitudine Uvarum ſemi completarum, ex viridi albicantes, primo rotundæ, dein ſeſe contrahentes, ſex octove formant angulos, prope quemlibet vero in duriuſcula ac nihilominus aquoſa medulla reconditur granulum tenue, planum, ac ruffum, ſaporis amari & ingrati, matura vero ejus caro ſuccum emittit purpureum, Octobri floret, fructusque ſubſequenti matureſcunt menſe; Rami medullam gerunt amplam, ſiccam, & Sambucinam quaſi, inſtar *Bugloſſi litorei*.

Secundo. *Folium polypi* femina arbuſcula eſt brachium quoque craſſa, in cujus ſummo multi eriguntur petioli loco ramorum, tres pedes longi, firmi, rotundi, & glabri, nec viridea gerentes iſtas ſquamas, quas prior habet, in ejus extremo folia locantur ab undecim ad quindecim numero in orbem, ſeſqui ſpithamam longa, palmam lata, nullas gerentia ſpinas ſeu dentes in ambitu, tenerumque folium surſum erectum & convolutum eſt inſtar pedis aquilæ.

Flores fructusque in umbella progerminant, uti in priore, ejus vero baccæ ſunt rotundæ inſtar ſeminis Coriandri, nigræ, & duriuſcula medulla repletæ: Utriusque ſpeciei ſapor tam foliorum quam corticum eſt amarus & acris, ad illum *Scutellariæ* accedens, ejus fructus Auguſto obſervavi. Tenerum ſemi apertum folium aquilæ pedem optime refert cum angulis ſuis, unde & Ternatenſe nomen ſuam habet originem.

Nomen. Latine *Folium polypi* juxta Malayenſe *Caju* ſeu *Daun gorita*, quum ejus folia quodammodo referant cirros piſcis *Polypi*, Ternatice *Saba ſaba* & *Cohebba magolotsjiffi*, h. e. ungula avis *Kiappa* ſeu *Aquilæ marinæ*, Amboinice *Aylaun urita*, Baleyice *Polendo darat*, ad diſtinctionem ſubſequentis *Polendo lauot*, quod eſt *Bugloſſum litoreum*.

Locus. In planis creſcit ſilvis & opacis vallibus, raro autem obcurrit in Amboina circa Hilam, & in valle *Waytommo*.

Uſus. Ejus folia ac cortex contuſus, & in aqua contritus, morbum tollunt *Gerita* dictum, qui *inteſtinorum & ventris polypus* eſt, quem ſenſim conſumunt, incolæ autem hanc curam didicerunt ex foliorum ſignaturis. Ternatenſes folia hæc ac corticem Saguero infundunt potui cum *Mangio ſilveſtri* ſeu *Majoerat*, quem potant, cum in pugnam eant.

Ejus

XLIX. HOOFDSTUK.

Veelvoetig Bladt.

DIt boompje is aan gedaante gelyk den Ricinus, *verdeelt in twee zoorten, manneken en wyfken.*

1. Folium polypi, *het manneken heeft een ſtam omtrent een arm dik, in twee of drie hooftakken verdeelt, daar aan ſtaan groote bladeren of lange ſtelen, die van* Ricinus *gelyk, dog wel zo groot, verdeelt in negen lange en ſmalle lappen, diep ingeſneden, aan de kanten ſcherp getant, dog niet diep, ſchier als de* Scutellaria, *van wiene maagſchap dit ſchynt te zyn: de ſtelen zyn by hare oorſpronk ſlangsgewys omgeven met kleine velletjes, in korte ſpitſen geſneden, als hanekammetjes, of als de doornagtige kringen aan de Sagoetakken, dog geenzints ſtekende, aan 't opperſte draagt het een dol, grooter dan die van vlier, de gehele dol is gemaakt van veele digte ſtelen, zeer ſtyf en taai, yder verdeelt zig in twee andere als een gaffel, en yder been van die gaffel draagt op zyn top agt of tien groene knopjes, op korte voetjes in een kring ſtaande, dog het middelſte knopje heeft altyt de langſte voet: in de midden van deeze gaffel ſtaat nog een kort ſteeltje, en daar op diergelyk kroontje, waar van de knoppen meeſt afvallen, tot op een of twee, die de langſte voeten hebben; de middelſte gaffel van deeze dol ſteekt boven de andere uit, en is verdeelt in vier beenen.*

Uit deeze knoppen werden kleine vette vierbladige bloempjes, maar die vallen ſtraks af, en de groene knopjes, daar zy op ſtaan, veranderen in vrugten, 't welk zyn vyf a ſes beſien, op dezelfde ſtelen, in de grootte van half waſſene druiven, uit den groenen witagtig, eerſt ront, daar na inkrimpende, gewinnen ze ſes of agt hoeken, binnen by yder hoek in een hartagtig en niet te min wateragtig merg, ſchuilt een dun, plat, en ros zadeken, bitter en onlieffelyk van ſmaak, en 't rype vleeſch geeft een purpere ſap van zig; 't bloeit in October, en de vrugten werden in de volgende maand ryp: De takken hebben een groot, droog, en Vlieragtig merg, gelyk het Bugloſſum litoreum.

2. Folium popyli, *'t wyfken is mede een boompje een arm dik, aan wiens opperſte veele ſtelen ſtaan in plaats van takken, drie voeten lang, ſtyf, rond, en glad, zonder de groene ſchubben, die het vorige heeft, aan 't uiterſte ſtaan van elf tot vyftien bladeren in 't ront, anderhalve ſpan lang, een hand breet, zonder tanden of doornen aan de kanten, en het jonge blad ſtaat opwaarts geſloten, gelyk een Arents-klauw.*

Bloemen en vrugten komen aan een dol voort, gelyk aan 't vorige, dog de beſien zyn ront als Coriander, *zwart, en met hartagtig merg vervult, de ſmaak van bladeren en ſchorſſen aan beide is bitter en ſcherp, en na de* Scutellaria *trekkende, de vrugten heb ik in Auguſtus gevonden. 't Jonge half geopent blad gelykt zeer wel een Arentspoot met zyn klaauwen, waar van het in het Ternataans de naam heeft.*

Naam. *In 't Latyn* Folium polypi, *na 't Maleits* Caju *of* Daun gorita, *dewyl zyn bladeren eenigzints gelyken de armen van den vis* Polypus *of Zeekat, in 't Ternataans* Saha ſaha *en* Cohebba magolotsjiffi, *dat is, klaauw van den vogel* Kiappa *of* Zee-arent, *op Amboin* Aylaun urita, *op 't Baleits* Polendo darat, *tot onderſcheid van 't volgende* Polendo lauot, *'t welk is* Bugloſſum litoreum.

Plaats. *'t Waſt in vlakke boſſchagien en donkere valeyen, en men vint het weinig in Amboina omtrent Hila, en in de valey van de* Waytommo.

Gebruik. *Zyn bladeren en ſchors geſtoten, en in wat water gewreven, verdryven de ziekte* Gorita, *'t welk is een* Polypus inteſtinorum & ventris, *dewelke zy allenkskens verteren, hebbende den Inlander deeze kure geleert uit de ſignatuur der bladeren. De Ternatanen doen de bladeren en ſchors in de Sagueer met het* Mangium ſilveſtre *of* Majoerat, *'t welk zy drinken als zy uit vegten willen gaan.*

De

Ejus fructus avide comeduntur ab avi *Toän nahunalun* dicta, quæ corvus eſt ſeu delicata palumbis ſpecies, fuſca, longam gerens caudam, quæ raro in conſpectum venit, ac potiſſimum menſe Octobri obſervatur, quum hæ arbuſculæ ſuos proferant fructus, quod aucupes bene norunt, delicatam enim præbet ferinam.

Alii hujus folia contra iſtos morbos ſequentem in modum adhibent, externe ægrum in balneo fovent compoſito ex iſtis foliis, cortice, & radicibus, dein illa edenda exhibent cum Pinanga, radice *Oleris dulcis*, *Ubii polypoidis nigri*, & *Sajor ſonga*: Folia ac petioli aquæ incocti, qua abjecta, dein cum Calappi lympha vel alio quovis jure coquuntur, bonum ac ſalubre præbent olus, licet parum ſit amarum, quod in uſu eſt apud Macaſſarenſes: Albam ſiccam medullam, quæ in ramis detegitur, adhibent Baleyenſes in media regione habitantes, ad imagunculas & hortos fictitios ex ipſa formandos, uti in Amboina fit ex corde *Bugloſſi litorei*, unde hæ binæ diverſæ plantæ apud iſtam nationem unum idemque gerunt nomen; Ternatenſes folia ſumunt ſerratæ ſpeciei, quæ in deſertis creſcit locis, ipſaque aquæ incoquunt cum alio *Oebat* huic rei inſerviente, propinantque illa contra *Gonorrhæam*.

De vrugten werden graag gegeten van den vogel Toän nahunalun, *een rave en lekkere zoort van wilde duiven bruin, met een lange ſtaart, die men zelden ziet, en dat meeſt in* October, *wanneer deeze boompjes vrugten dragen, daar de Vogelvangers weten op te paſſen, want 't is een lekker wildbraat.*

Andere gebruiken het tegen voorn. gebreken aldus, van buiten ſtoven ze de patient in een bad, gemaakt van voorn. bladeren, ſchors, en wortelen, daar na geven ze die te eten met Pinang, de wortel van het Olus dulce, Ubium Poly-podes, nigrum *en van* Sajor ſonga. *De bladeren en ſtelen in water gekookt, 't zelve weggegoten, en daar na met Calappus-melk of een ander ſop gekookt, geeft een goed en gezont moes, hoewel het een weinig bitter is, gebruikelyk by de Macaſſaren: 't witte droge merg, dat men in de takken vint, gebruiken de Baleyers, die landwaart in wonen, tot klein beelt en bloemwerk, gelyk men in Amboina met het hert van* Bugloſſum litoreum *doet, waar van deeze beide verſchillende planten by de natie eenderlei naam hebben. De Ternatanen nemen de bladeren van 't gezaagde, 't welk op een eenzame plaats waſt, koken dezelve in water met ander* Oebat *daar toe behorende, en drinken zulks tegens* Gonorrhæam.

Tabula Quadrageſima Tertia

Ramum exhibet arbuſculæ, quæ *Folium polypi* RUMPHIO, & *Daun gatta* incolis vocatur.

De Drie en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van een boompje, het welke het *Folium polypi* by RUMPHIUS, en *Daun gorita* by de Inlanders genaamt wert.

CAPUT QUINQUAGESIMUM.

Frutex aquoſus mas. Caju ayer lacky lacky.

F*Ruticis aquoſi* binæ ſunt ſpecies, mas & femina, quarum cuivis ſingulare tribuimus Caput: Mas autem arbuſcula eſt, ſimplici pluribusque excreſcens ſtipitibus in vulgaris haſtæ altitudinem, qui rotundi ſunt, ac quamdiu non ultra brachium ſunt craſſi, virides, & matutino tempore ſemper humidi quaſi, acſi ſudarent, undique brevibus & firmis ſpinulis pungentibus obſeſſi: Rami inregulariter ſeſe extendunt, prope quemvis fere nodum formantes ſeum, virides quoque ac ſpinoſi, ipſorum vero ſpinulæ ſunt magis vagæ.

Folia bina ſibi ſunt obpoſita per tria quatuorve paria, uno inpari extremo, illis Sambuci quodammodo ſimilia, ſed breviora, & firmiora, obſcure virentia, ſuperne glabra, ac fere ſplendentia, ad oras ample dentata, coſtis parallelis pertexta, in brevem apicem ſeſe determinantia.

Flores ejus ſunt umbellati, uti in Sambuco, ſed laxiores, atque puſilli, ex quinque albicantibus petalis conſtantes, inodori; Fructus ſunt inſtar parvorum Ceraſorum, ſeu inſtar baccarum *Bryoniæ nigræ*, ex rotundo parum compreſſi, ac ſuperius umbilicati, primo virides, dein nigerrimi & glabri, intus repleti medulla molli & ſuccoſa, quæ manus violaceo inficit colore inſtar baccarum Sambuci, ſaporis dulceſcentis, ſed in ore pruritum excitant, unde edendo inepti ſunt, intus reconduntur oſſicula quinque vel ſex duriuſcula, uti in Uvis: Fructus hi potiſſimum decidunt, excepto uno alterove, qui in ſumma maturitate magnitudinem attingit globuli ſclopeti manualis, tuncque nigrum perdunt colorem, atque interne vireſcunt, ac herbacei ſunt, externe ex viridi cœruleſcentes, fiſſi, & ſcabri.

Quamdiu hi trunci externe ſint virides, interne repleti ſunt medulla ampla & aquoſa, qui vero in ſilvis creſcunt, truncos gerunt craſſos & altos, fere inſtar Pinangæ, cortice obductos obſcure cinereo, atque hinc inde ſpinulas quaſdam gerentes, quæ in ordines locantur, lignum internum eo tempore eſt duriſſimum & ſolidum, croceum, ſeu mellini coloris, longis ex fibris conſtans ac lentum, corde repletum quoque ſed minore, quod difficulter per medium cæditur, ſed per longitudinem facile finditur: ſique transverſaliter ſecetur vel cædatur, multas exhibet venas, inſtar radiorum circa centrum extenſas, ſoliſque formam repræſentantes. Folio-

L. HOOFDSTUK.

De wateragtige Struik, het Mannetje.

FRutex aquoſus *heeft twee zoorten, manneken en wyfken, waar van wy ieder een byzonder Hoofdſtuk geven. 't Manneken wert een boompje, met een of meer regte ſtammen, opſchietende tot de hoogte van een gemene ſpies, ront, en zo lang zy niet boven een arm dik zyn, gras-groen, in de morgenſtonden altyt vogtig ſchynende, als of zy zweten, en rontom met korte, dog ſtyve en ſtekende doorntjes bezet. De takken breiden hun zeer ongeſchikt uit, ſchier by yder knie een bogt makende, mede groen, en doornagtig, dog de doorntjes ſtaan daar aan ydel.*

De bladeren ſtaan twee en twee tegen malkander, met drie à vier paren, en een voor uit alleen, die van den Vlierboom eenigzints gelyk, korter en ſtyver, zwartgroen, aan de bovenſte zyde glad, en ſchier glimmende, aan de kanten wyt getant, met parallele ribben doorregen, en een korte ſpits.

't Bloeit in dollen, gelyk de Vlier, dog ydelder, de bloempjes zyn klein, van vyf witagtige blaatjes gemaakt, zonder reuk: De vrugten zyn als kleine kerſſen, of die zo genoemde duivels-kerſſen Bryonia nigra, *uit den ronde wat gedrukt, met een kuiltje boven op, eerſt groen, daar na pik-zwart, en glad, binnen met een week en ſappig merg vervult, 't welk de handen violet verft, gelyk de Vlier-beſien, van ſmaak wel zoetagtig, maar veroorzaakt een jeuken in de mont, dierhalven onbequaam om te eten, van binnen leggen vyf of ſes harde ſteentjes, gelyk in de druiven. Deeze vrugten vallen meeſt af, behalven hier en daar een, die overryp worden, opzwellende tot de groote van een Musquetkogel, verliezen haar zwarte koleur, worden van binnen groen, en kruidagtig, van buiten blaauw-groen, geborſten en ſchurft.*

Zo lang deeze ſtammen van buiten groen blyven, hebben ze van binnen een groot wateragtig hert, maar 't geen in de boſſchen waſt, gewint een dikke en hoge ſtam, ſchier als een Pinang-boom, met een donkere graauwe ſchors, hier en daar nog eenige doorntjes behoudende, die in ryen ſtaan, 't binnenſte hout is alsdan heel hart en maſſief, duir-geel of honig-verwig, langdradig en taai, nog al met een klein wateragtig hert, moeijelyk om dwars te kappen, maar ligt in de lengte ſplytende: als men het ook dwars zaagt of kapt, zo vertoont het veele aderen, als ſtralen rontom het Centrum te zamen ſtotende, en de gedaante van een zon uitmakende.

't Zap

Digitized by Google

Foliorum ſuccus vel viridium truncorum ſubtilis liquor exſudans cutim tangens, pruritum excitat: Vetuſtorum truncorum radix externe rubet, per totum fere annum ſuos profert flores ac fructus.

Nomen. Latine *Frutex aquoſus mas*, Malaice *Caju ajer lacki lacki*, quum ſemper humidus videatur, potiſſimum ante meridiem, Javanice & Baleyice *Gigirang*, quum truncorum ſpinæ dentes referant. Ternatice *Hate papeda*, Macaſſarice *Talutu*, Boegice *Maling maling*, Amboinice *Ayncea* & *Ucca*; in Uliaſſerenſibus vero inſulis vocatur *Tou leallan*, h. e. attende ad velum: Malabarice *Narrentali*.

Locus. Vulgatiſſima & ubique obvia eſt arbuſcula in cunctis Orientalibus inſulis, ubique in campis occurrit, ad ripas fluminum, inter alias arbuſculas, ut & in vallibus, quæ vero in arborem excreſcit, in magnis reperitur ſilvis, non autem in montibus.

Uſus. Vulgares ejus ſtipites ad paggers ſeu palos adhibentur, multo autem ſolidiores poſtes præbet arborea ſpecies, cujus firmum ac rectum lignum arcus etiam ac manubria telorum exhibet, facillime enim exſiccatur, nec facile frangitur, licet inflectatur: Macaſſarenſes ſpinoſos ſtipites in fruſta cædunt palmam longa, quæ parum acuminata formant, & terræ infigunt circa Oryzam demeſſam, ne apri vel cervi illam infeſtent: Baleyenſes ejus radice utuntur loco *Oebat Sagueri*, non ut potum hunc amarum reddat, ſed ne cito aceſcat, quod hinc prævenitur, tumque eligendæ ſunt radices vetuſtarum arborum, quæ perfectum formaverunt truncum, quarumque radices ſolummodo externe rubent: Fruſtum vetuſti hujus ligni cum arundinis fruſto fortiter perfricatum, adeo incandeſcit, ut fumum emittat, atque funiculus ignarius ad illud ignem concipiat, idem præſtant bina hujus ligni fruſta fortiter ſibi invicem adfricata.

Hæc radix cum viridi ſemine Catjang cocta & epota Amboinenſium variolas expellit: Malabarenſes ejus radicibus utuntur contra penis ulcerationem & vitia.

Cum hoc convenire videtur *Nalugu*, Bracmanis *Dino* in *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 26. deſcriptum, ſaltem fructus ac baccæ quoad pruritum cum hoc quadrant, licet Malabarenſes, uti ſupra dictum eſt, ejus nomen *Narrentali* mihi indicarunt.

't Zap van deeze bladeren, of 't zweet van de groene ſtammen iemant op de huit komende, verwekt een jeuken, de wortel aan de oude ſtammen is buiten rootagtig. Het is meeſt het gehele jaar door met bloemen en vrugten beladen.

Naam. *In 't Latyn* Frutex aquoſus mas, *op 't Maleits* Caju ajer lacki lacki, *om dat het altyt vogtig ſchynt meeſt voor de middag. Op 't Javaans en Baleits* Gigirang, *om dat de doornen aan den ſtam tanden gelyken. Op Ternaten* Hate papeda, *op Macaſſar* Talutu, *op 't Boegis* Maling maling, *op Ambon* Ayncea *en* Ucca, *dog in de Uliaſſers hiet het* Too leallan, *dat is, ziet in 't zeil, op Malabaar* Narrentali.

Plaats. *Het is een zeer gemeen en over al bekent boompje, in alle de Ooſterſe Eilanden, men vint het over al in de velden, aan de kanten van rivieren, onder ander kreupel boſch, en in de valeyen, 't geen tot een boom wert, moet men zoeken in groote boſſchagien, dog niet in 't gebergte.*

Gebruik. *De gemene ſtammen werden tot paggerſteilen gebruikt, maar veel vaſter ſtellen heeft men uit 't boomagtige geſlagt, uit wiens ſtyf en regt hout men ook kan maken bogen en ſtelen tot Tiranen, want het droogt zeer ligt op, en breekt niet ligt in 't buigen: De Macaſſaren kappen de doornagtige ſtokken aan ſtukken, zynde yder een hant lang, die ze dan een weinig ſpitſen, en in de aarde ſteken, omtrent een voet van malkander rontom de afgemaaide ryt, zo zullen daar geen verkens of herteheeſten by komen: De Balyers gebruiken deeze wortel in plaats van* Ocbat faguer, *niet om dat ze denelve bitter maakt, maar 't haaſtig zuur werden belet, maar men moet alsdan nemen de wortelen van oude bomen, die een formeele ſtam hebben, en wiens wortelen ook alleen van buiten roodagtig zyn; een ſtuk van het droge hout, met een ſtuk van een Bamboes, ſterkelyk tegen malkanderen gewreven, ontvonkt zodanig, dat het rookt, en men tontel daar by aanſteken kan; 't zelve doen ook twee ſtukken van dit eigenſte hout tegens malkander gewreven.*

Deeze wortel met groene Catjang gekookt, en gedronken, dryft de Amboinſe pokken uit. De Malabaren gebruiken zyne wortelen tegens ſchade of ulceratie by 't gemagt.

Hier mede ſchynt overeen te komen Nalugu, *in 't Bramanees* Dino, *in de* Hortus Malab. tom. 2. fig. 26. *beſchreven. Immers het bloeiſel en de beſien met haar jeuken komen daar mede overeen, hoewel, als gezegt, de Malabaren* Narrentali *my opgegeven hebben.*

Tabula Quadrageſima Quarta

Ramum exhibet *fruticis aquoſi maris*, qualis a *Rumphio* vocatur, quique eſt Frutex baccifer Malabaricus, floribus umbellatis, pentapetalis, fructu nigricante polyſpermo *Ray hiſt. pl. pag.* 1636.

De Vier en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wateragtige ſtruik het Mannetje*, zo als ze van *Rumphius* genaamt wert, en is de Malabaarſche Beſdragende ſtruik met vyf bladige dolagtige bloemen, en een zwarte veelzadige vrugt, van *Ray hiſt. pl. pag.* 1636.

CAPUT QUINQUAGESIMUM PRIMUM.

Frutex aquoſus femina. Caju ayer parampuan.

FRuticis aquoſi femina frutex eſt ejuſdem formæ, non ita viteſcens, ſed cinereus ac non ſpinoſus, ejuſque rami ſunt parum anguloſi & rugoſi, acſi arena eſſent conſperſi, inque breves laterales dividuntur ramulos, qui ad ortum nodos gerunt flexiles, ac bini ſibi ſunt oppoſiti: Aliquando ad unum latus ſolitarium locatur folium, ad aliud latus ramulus, tres vel quinque folia gerens: Cæteri majores rami antrorſum bina ternave gerunt foliorum paria uno impari, quod maximum eſt. Plerumque vero majora ſunt illis maris, flaccidiora, & rugoſiora, ac ſuperne pilis hirta, inferne arenuloſa, amplis dentibus ſerrata, ſex novemque pollices longa, tres quatuorve digitos lata, tenera autem pallide fuſca ſunt, ac vetuſta obſcure virentia.

Flores ejus ſunt puſilli, albi, pentapetali, uti prioris, hujus vero umbella amplior eſt: Fructus quoque majores ſunt inſtar Ceraſorum nempe nigrorum, parum compreſſi inſtar caſeoli, ac ſuperius umbilicati, aliquando ſex obſcuris lineis externe notati, primo virides, dein diu ex fuſco rubentes, ac tandem nigri, molles, & glabri, intus in purpurea rubente ſuccoſaque medulla quinque ſexve reconduntur oſſicula dura ſegmentorum caſei formam exhibentia.

Fructus

LI. HOOFDSTUK.

De wateragtige ſtruik; het Wyfje.

H*Et wyfken van het Caju ayer is een ſtruik van de zelfſte gedaante, de ſtruik is zo groen niet, maar graauwagtig, en zonder doornen, en daar en tegen zyn de takken wat hoekig en ruig, als of ze met zant beſtrooit waren, en verdelen haar in korte zydetakken, die by haar oorſprong buigzame knien hebben, en met twee tegens malkanderen ſtaan; zomtyts ſtaat aan d'eene zyde een enkelt blad, aan d'andere zyde een takje met drie of vyf bladeren. De reſt van de hooftakken na voren toe heeft twee of drie paren bladeren, met een vooruit alleen, het welk het grootſte is. Zy zyn doorgaans grooter dan aan 't manneken, ſlapper, en ruiger, boven met hairtjes bezet, van onderen zandig, met wyde tanden gezaagt, ſes en negen duimen lang, drie en vier vingeren breet, de jonge zyn ligt-bruin, de oude doods-groen.*

't Bloeiſel zyn kleine vyfbladige witte bloempjes, gelyk aan 't vorige, dog deeze dol is wat breder. De vrugten zyn ook grooter, te weten als krieken, een weinig gedrukt, als een kaasken, met een kuiltje boven op, zomtyts met ſes donkere linien, van buiten afgedeelt, eerſt groen, daar na langen tyt bruin-root, eindelyk zwart, week, en glad, van binnen in 't purper-roode ſappige merg leggen vyf a ſes harde ſtenen, geformeert als ſtukken van een kaas.

Deeze

Fructus hi neutiquam degenerant in capitulum iſtud ex cinereo viride uti in mare fit: interne quoque gerit aquoſam & dulciuſculam medullam: Trunci non ultra brachium craſſi ſunt, atque radices longæ ſunt, & obſcure cinereæ.

Umbella baccis onuſta eſt, ſed in cohortes quaſi diviſa, quarum nigræ parum corrugantur, ac tum decidunt, aves enim nullas utriusque ſpeciei baccas comedunt, arena, qua rami & folia conſperſa ſunt, cutis pruritum excitat, uti & corticis raſura, immo vehementiorem quam in mare.

Nomen. Latine *Frutex aquoſus femina*, Malaice *Caju ayer parampuan*: Javanice & Baleyice *Calawaſſan*, Ternatice *Collo tala*, Amboinice in Hitœa *Ayucea* uti præcedens, in Manipa *Kakobulabar*, h. e. cadens velum, in Libua *Tabuela*. In Uliaſſerenſibus *Toule allua*, & Amboinice *Tatobu laibir*, h. e. ramus inſtar cadentis veli, uti præcedens, quævis porro inſula ipſi peculiare dat nomen, quod inutile eſt enarrare.

Locus. Iisdem in locis creſcit, in quibus mas, ſed rarior eſt.

Uſus. Ejus tenera folia piſcibus & carni adcoquuntur inſtar aliorum olerum, ſuccusque ex aquoſa medulla expreſſus inflammatos refrigerat oculos, baccæ & folia virtutem poſſident ardorem extrahendi in febribus ardentibus: Cum foliis æger lavatur, baccæ cum Limonum ſucco conteruntur, qui per linteum cribratur, ejusque bina exhibentur cochlearia, ſuperflua dein frons, pulſus manuum, ac reliquæ corporis partes fricantur.

Hoc lignum raſum cum Zingibere minore & *folio bracteato rubro* pultem exhibet, quæ adplicatur artubus paralyticis, ſuperimpoſito toto folio mox memorato; tenera ejus folia quoque cruda eduntur, inſtar alius *Ulang ulang* ad piſces & Bocaſſas.

Ternatenſes hanc plantam, ſeu proprie ejus lignum occulto indigitant nomine *Panawa xula*, h. e. medicamentum inſulæ *Xula*, ipſique mirabiles adſcribunt vires ad cuncta recentia vulnera curanda, uti Solorenſes id efficiunt cum ipſorum *Pao ſoldo*, in bellum enim euntes hujus fruſtum ſecum ducunt cortice adhuc obtectum, atque in Muſæ foliis convolutum, quum ſint vulnerati, parum ejus abradunt cum pelle rugoſa vel fruſto vitri in ſubtiliſſimum pollinem, dein obliniunt vulnus depuratum cum Calappi oleo, ipſique inſpergunt hanc raſuram, quæ prompte vulnus conſolidat, apoſtematibus quoque & anthracibus impoſita, maturat ipſos vel diſſipat, alii Ternatenſes craſſiſſimorum ramorum fruſtum amputant cum cortice, illudque ſecum ducunt ſiccatum. Corticem hunc radunt, & calefaciunt in Calappi oleo, adligantque illum recentibus vulneribus ad ſanguinis fluxum ſiſtendum, in ſubſequentibus denudationibus vulnus curant ligni raſura: Præcedens mas in Ternata non copioſus eſt, atque in hunc finem ineptus, quum ejus cortex pruritum excitet.

Mauritani Uliaſſerenſes cum binis hiſce ſpeciebus aliam inſtituunt artem ad virile robur augendum, præſertim in ſenibus. Binas nempe eligunt plantas marem & feminam, quæ quam proxime ſemper ſibi adſtant, ipſorumque radices effodiunt ſine ferro vel amputatione, ſed ipſas abrumpunt contorquendo, fibrillas harum ſumunt ſeptem, articulum digiti longas, quas cum veteri maſticant Pinanga & Sirihoa, ipſarum deglutientes ſuccum: Ejus folia pro *Ubat papeda* quoque habentur, quum aquæ incoquantur, qua Sagu-manta præparatur.

Tabula Quadrageſima Quinta

Ramum exhibet *fruticis aquoſi feminæ*, uti a *Rumphio* vocatur.

Ubi litt. A *Corymbum floriferum*, & B *racemum fructiferum* demonſtrant.

Deeze vrugten veranderen geenzints in dat graauwgroene bolletje, gelyk aan 't mannetje geſchiet; van binnen heeft het ook een water en hartagtig merg. De ſtammen werden niet boven een arm dik, en de wortelen zyn lang en donker-graauw.

De del ſtaat vol beſien, dog in troepen verdeelt, de zwarte krimpen wat in, en vallen als dan af, want het gevogelte wil geen van beide die zoorten eten, 't zant aan de takken en bladeren hangende, verwekt een jeuken op de huit, gelyk ook doet 't ſchraapſel van de ſchorſſe, ja meer dan 't manneken.

Naam. *In 't Latyn* Frutex aquoſus femina, *op 't Maleits* Caju ayer parampuan, *in 't Javaans en Baleits* Calawaſſan, *op Ternaten* Collo tala, *in 't Amboins op Hita* Ayucea, *gelyk 't vorige; op Manipa* Kakohulahar, *dat is een vallend zeil; op Libu* Tuhuela. *In de Uliaſſers* Toule allun, *of in 't Amboins* Tatohu laibir, *dat is een tak als een vallent zeil, gelyk het vorige, dog ſchier ieder Eiland heeft nog een byzondere naam, onnodig alle op te halen.*

Plaats. *Het waſt op dezelfſte plaatſen als 't manneken, dog is weiniger te vinden.*

Gebruik. *De jonge bladeren werden met viſch en vlees gekookt als ander moeskruit, 't zap uit het wateragtige hert uitgeperſt, verkoelt de verhitte ogen, de beſien en bladeren hebben de kragt den brant uit te trekken in de hete koortſen: Met de bladeren waſt men de zieken, de beſien wryft men met Limoen-ſap, kleinſt ze door een doek, waar van men twee lepels vol in geeft, met de reſt beſtrykt men 't voorhooft, de pols van de handen, en 't ligbaam.*

Dit hout geraspt, met kleine Gember en Folium bracteatum rubrum, *deeze pap warm gemaakt, ſlaat men over de lamme leden, en bint een geheel blad van 't laatſtgenoemde daar over, men eet de jonge bladeren ook raauw, als andere* Ulang ulang, *tot viſch en Bocaſſan.*

De Ternatanen noemen deeze plant, of eigentlyk het hout daar van, met een verborgene naam Panawa xula, *dat is medicyn van 't Eiland* Xula, *en ſchryven hem wonderlyke kragt toe, om alle verſe wonden te genezen, gelyk de Soloreſen met haar* Pao ſoldo *doen, want ten Oorlog gaande, hebben ze een ſtuk van dit hout met de ſchorſſe bedekt, en in Piſang-bladeren gewonden, gequeſt zynde, ſchillen zy een weinig, en ſchrapen 't met een roggevel of glas zeer fyn, daar na beſtryken ze de wonden, gezuivert zynde met Calappus-oly, en ſtrooijen dat ſchraapſel daar in, 't welk veerdig geneeſt, ook op alle Apoſthemata en Bloetvinnen gelegt, rypt dezelve, of doet ze vergaan; andere Ternatanen kappen een ſtuk af van de dikſte takken met ſchorſſe en al, voeren 't zelve gedroogt by zig. De ſchorſſe ſchrapende, maken ze warm in Calappus-oly, en binden ze op verſche wonden, om 't bloed te ſtelpen, de volgende verbanden doen zy met 't ſchraapſel van 't hout, het voorgaande mannetje is in Ternaten niet veel te vinden, ook hier toe onbequaam, om dat zyn ſchorſſe jeukt.*

De Meren in de Uliaſſers hebben nog een ander konſtje met deeze beide zoorten, om mannelyke kragten te vermeerderen, inzonderheid by oude lieden. Zy zoeken de twee planten manneken en wyfken, die digt by malkander ſtaan, graven de wortel uit zonder yzer of kappen, brekende dezelve al wringende af. Van de vaſelingen nemen ze ſeven ſtukjes, ieder een lid van een vinger lank, en knouwen ze met oude Pinang en Seriboa, 't ſap inzwelgende, de bladeren worden ook voor een Ubat papeda *gehouden, als men dezelve in 't water kookt, waar mede men de Sagu-manta toebereit.*

De Vyf en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wateragtige ſtruik* het *Wyfje*, zo als het van *Rumphius* genaamt is.

Alwaar lett. A een *Bloemtrosje*, en B een *Vrugttroſje* aanwyſt.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT QUINQUAGESIMUM SECUNDUM

Flamma ſylvarum. Djarong djarong.

HÆc eſt arbuſcula, plerumque ſimplici adſurgens trunco, qui binos circiter digitos, & ad ſummum infantis brachium craſſus eſt, & cortice obducitur tenui & glabro, ex ruffo cinereo, in paucos autem rectos & firmos ſeſe explicat ramos, qui folia gerunt vaga, totusque frutex hominis altitudinem circiter adtingit.

Ejus folia ſunt oblongo-acuminata, glabra, & firma, ſuperne intenſe viridia, inferne flaveſcentia, coſtis pertexta admodum obliquis & irregularibus, ad oras integra, illis Jamboſæ ſilveſtris ſimilia, ſed paulo anguſtiora & acutiora: Brevibus inſident petiolis, binaque ſibi ſunt obpoſita, quædam per paria, quædam oblique cruciata, ab octo ad duodecim pollices longa, binos ac tres & tres cum dimidio pollices lata, quorum quædam etiam ſunt latiora, alia anguſtiura, unde & a quibusdam in anguſtifoliam & latifoliam dividitur ſpeciem, diſcrimen vero nimis parvum eſt, quam ut diverſa hinc componatur ſpecies, major autem differentia eſt, quod unus frutex tantummodo flores gerat, quos rari vel nulli fere inſequuntur fructus, contra alter æque flores ac fructus profert; pro certo autem determinare nondum poſſum, an regularem obſervet ordinem, atque an differentia maris & feminæ a vulgo conſtituta ſit certa.

In ramulorum ſummo directe inter bina ſuperiora folia umbella floriſfera exoritur, inferius diviſa in paucos quaſi ramos ſeu laterales petiolos ignei coloris, cuivis autem petiolo tres flores increſcunt inſtar longorum acuum porrecti: Hi longum anguſtumque gerunt collum, binos pollices longum, ſeſe aperiens in quatuor petala, illis Jasmini ſimilia, ſed anguſtiora: Minii rubentis ſunt coloris interne, vetuſtaque ſanguinei coloris, ita ut in quovis florum corymbo bini diverſi conſpiciantur colores, ipſorumque tubi ſuaverubentis ſunt coloris.

Totus florum corymbus e longinquo carbonem igneum repræſentat, præſertim, ſi in opaca quadam creſcat ſilva, unde & nomen ſortitus eſt hic frutex: Poſt florum lapſum petioli ſuperſunt rubentes Coralli ramulum referentes, hiſce increſcunt fructus ſeu baccæ, rotundæ, & parum latæ, acſi Juniperi baccæ ſibi invicem adcretæ eſſent, raro ſimplices, duræ, diu ex viridi & rubro colore diſtinctæ, antequam vere ex purpureo rubent, ac tandem nigræ & molles: Geminatæ ſub molli & viſcoſa medulla bina recondunt oſſicula fuſca, ad unum latus plana inſtar panis minoris, ubi & ſulcata ſunt, paulo majora Coriandri ſemine, ſimplices tantum unum gerunt oſſiculum. Hæc autem ſub lignoſo putamine album gerunt nucleum, cinerea obductum pellicula, atque hæ baccæ non æque magnæ ſunt, in quibusdam enim fruticibus majores ſunt baccis Juniperi, & vagæ corymbis inhærent, nec perfecte nigræ ſunt, licet per annum ex frutice dependentes conſpiciantur, ſuntque ex viridi & rubro diſtinctæ, in aliis autem fruticibus fere Ceraſorum nigrorum magnitudinem obtinent, ſuntque copioſæ, & in racemo perfecte nigræ, qui frutex femina a plurimis cenſetur.

Lignum ex tenuibus conſtat fibris, ac durum eſt: Radix ſeſe ample extendit, paucas gerens fibrillas, eſtque dura & ſolida, externe ſordide ruffa, interne pallida & dura, ſaporis & odoris ſilveſtris, ſique diu maſticetur, in ore ardorem excitans, in plurimis vero plerumque tantum ſilveſtris & ingratus detegitur ſapor. Floret Septembri & Octobri: Fructus ſub initium pluvioſorum menſium obſervantur, quum & flores ſimul exhibet, non enim certum obſervat florendi tempus.

Nomen. Latine *Flamma ſilvarum*, Malaice & Baleyice *Djarong djarong*, h. e. acuum arbor ob ejus ſimilitudinem, Amboinice in Hitua *Aupalulan* & *Aymacca lulan*, in Leytimora *Auparulan* & *Auparuran*, h. e. ignis ardens ob igneum rutilumque florum colorem, in Huamoela *Mchumag* & *Suiro*, Ternatice *Saja mamj.*

LII. HOOFDSTUK.

De Vlam der Boſſchen.

Dit is een klein boompje, meeſt met een enkelde ſtam opſchietende, dewelke omtrent twee vingeren, op 't hoogſte een kinder-arm dik is, bekleet met een dunne effene ſchorſſe, die uit den grauwe-roſſe is, zig verdelende in weinige regte en ſtyve takken, dewelke ook ydel van bladeren zyn, en de gehele ſtruik gewint omtrent een mans hoogte.

De bladeren zyn lankwerpig-toegeſpiſt, glad, en ſtyf, boven hoog-groen, beneden geelagtig, met zeer ſchuinſe en onordentelyke ribben, aan de kanten effen, die van wilde Jamboeſen gelyk, dog wat ſmaller en ſpitſer. Zy hebben korte ſtelen, en ſtaan twee en twee tegens malkander, zommige in reijen, zommige in een ſchuins kruis, van agt tot twaalf duimen lank, van twee tot drie en vierdalf duimen breet, aan zommige ſtruiken ziet men ze breder, aan zommige ſmalder, daarom ze eenige in ſmalbladige en breetbladige verdelen, welk onderſcheit te klein is om een byzondere zoort te maken. Merkelyker is dezelve, wanneer de eene ſtruik alleen bloemen draagt, daar op geene of weinige vrugten volgen, de andere draagt bloemen en vrugten, maar ik en kan nog niet zeggen, of dit zyn beſtendige ordre houdt, en of 't onderſcheit van 't mannetjen en wyfje by de gemene man geſtelt, vaſt gaat.

Aan 't uiterſte der ryskens regt tuſſchen de twee voorſte bladeren komt de bloemdragende dolle voort, beneden verdeelt in weinige takken of zydeſtelen, dewelke vuurroot zyn, en op ieder voet ſtaan drie bloemen, als lange naalden. Deeze hebben lange ſmalle halſen, twee duimen lank, en openen haar in vier blaatjes, de Jasmynen zeer gelyk, dog deeze zyn ſmaller. Zy zyn menje-root van binnen, en de oude bloet-root, zo dat men aan ieder dol bloemen van tweederlei couleuren ziet, en de halſen zyn rooſe-root.

De geheele dolle vertoont van verre een levend koolvuur, byzonderlyk als zy in eenig donker boſch ſtaat, waar van het ook zyn naam heeft. Na 't afvallen der bloemen blyven de rode ſtelen van den dol overig, een Coraaltak verbeeldende, daar op waſſen de vrugten of beſien, ront, dog wat breet, als of 'er Jenever-beſien tegens malkanderen gewaſſen waren, zelden enkels, hart, langen tyd uit den groenen en rooden gemengt, eer ze regt purper-rood werden, en ten laatſten zwart en week. De dubbelde hebben onder een week en ſlymerig merg, twee bruine korls, aan de eene zyde plat als broodjes, daar ze ook een keep hebben, wat grooter dan Coriander-zaat; de enkelde hebben maar eene. Deeze korls onder haar houtagtige ſchaal hebben een witte kees of pit, omgeven met een graauw velleken; deeze beſien zyn niet van eenderlei grootte, want aan zommige ſtruiken werden ze grooter dan Jenever-beſien; ſtaan ydel op harde dollen, en werden niet regt zwart, blyvende wel een jaar aan den ſtam ſtaan, uit den groenen en roden gemengt, aan andere ſtruiken werden ze ſchier ze groot als krieken, vol, en aan den dol regt zwart, 't welk men in 't gemeen voor het wyfken houdt.

Het hout is ſyndradig en hart, de wortel wyd verſpreit, met weinige vaſelingen, mede hart en maſſief, buiten vuil-ros, binnen bleek en mede hart, van reuk en ſmaak wilt, in de mont zomtyts, als men ze langen tyd knouwt, wat brandende, dog in de meeſte wert men niet als een wilden en vieſen ſmaak gewaar. Het bloeit in September en October; de vrugten ziet men in 't begin van de regen Mouſſon, wanneer 't egter zyn bloeme mede vertoont, want het houd geen preciſe tyd.

Naam. *In 't Latyn* Flamma ſilvarum, *in 't Maleits en Baleits* Djarong djarong, *dat is, Naalde-boom na hare gelykeniſſe, Amboins op Hitu* Aupalulan *en* Aymacca lulan, *op Leytimor* Auparulan *en* Auparuran, *dat is brandent vuur, na de vuur-roode couleur der bloem, op Huamoel* Mchumag *en* Suiro, *op Ternaten* Saja mamj.

Locus. In denſa creſcit fruticum ſilva in campis & vallibus, in altis montibus non vel raro, qui vero in duro & ſaxoſo creſcit ſolo circa litus, anguſtiora gerit folia, & in ejus radicibus major percipitur ardor, notus eſt in omnibus fere inſulis aquoſæ Indiæ, uti & in Zeylana, ejus alia ſpecies erroneè *Japarica* dicta obcurrit in *Auctuario* meo. Sinenſes dicunt in ipſorum patria quoque creſcere, atque omnibus menſibus flores producere, ipſisque dicitur *Santanboa.*

Uſus ejus apud incolas non penitus innotuit, præterquam quod ipſis habeatur *Ubat ſwangi*, h. e. remedium contra Sagos, quod nihil declarat. Ejus antiſtites alium ſuperſtitioſum adhibent uſum, rubros iſtos flores cum Pinanga maſticantes, ipſorumque ſuccum oculis inſtillant, quum in pugnam eant, credentes hioc audaces, fortes, atque hoſtibus terribiles eſſe, uti hi rutili flores aliquem terrore adficiunt, quum ex inproviſo quis in ſilva hos intueatur: Ejus radices tantum in Medicina adhibentur, præſertim contra lateris dolores ſeu Pleuritidem ſpuriam, Malaice *Upas meniccan* dictam, quum hæ cum aqua ſupra porphyritim conterantur ac propinentur, ſimulque externe inlinantur, dicunt quoque valere contra adſumpta venena: Eadem quoque radix, licet dura, cum lapide parum tunditur, ſeu, quod melius eſt, minutim contunditur, & in ore continetur contra Odontalgiam ex Catharris ortam, quos extrahit per levem ardorem, ſic & dentiſcalpia formant ex ipſius ramulis vel radicibus ad vacillantes dentes roborandos, expertus tamen fui, uti ſupra innui, inter haſce radices varietatem quandam eſſe, quum quædam tam parvum in ore excitent ardorem, ut vix ſentiatur, quædam vero adeo fortiter, ut, ſi modo ter quaterve fuerint maſticatæ, veſiculas cauſſent, contra odontalgiam ramulorum extremæ eliguntur partes, quæ macerantur, parum contunduntur, & in ore continentur, novi ſæpius fuiſſe tentatum, ſed tarde operaviſſe.

Horum florum forma, ingratus ſapor, & levis radicum ardor declarant, hunc fruticem adfinem eſſe *Radici veſicatoriæ* ſeu *Accar binaſſa* infra libro nono deſcriptæ, unde & quidam has binas plantas ſub uno comprehendunt genere, utraſque *Auparulan* ſeu *Ignem ardentem* vocantes, atque hanc magnam *Flammam ſilvarum* feminam habent, alteram *Radicem* nempe *veſicatoriam* marem.

Tabula Quadrageſima Sexta

Ramum exhibet fruticis, qui *Rumphio Flamma ſilvarum* dicitur, ubi litt. A ejus *corymbum fructiferum* denotat.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Jaſminum flore tetrapetalo, Ixora *Linnæi*, Schetti *H. Malab.* in *Theſ. Zeyl. pag.* 125. *Tab.* 57. & Jaſminum Indicum, Lauri folio inodorum, umbellatum floribus coccineis *Par. Bat. Pr. pag.* 342. *Plukn. Almag. pag* 196. & Jaſminum arboreſcens, Indicum, flore tetrapetalo, umbellato, phœniceo, foliis Laurinis latioribus *Breyn. Prodr.* 2. *pag.* 58. & Ceraſus Zeylanica, humilis, ſilveſtris, floribus holoſericis, intenſe rubris, umbellatim congeſtis, fructibus nigris *Muſ. Zeyl. pag.* 15. & Ceraſus Zeylanica humilis ſilveſtris, pavonina, flore holoſerico umbellato. *ibid. pag.* 60. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

Plaats. *Het waſt in 't digte kreupel-boſch op de velden, en in de valyen, in 't hoogſte gebergte niet of weinig, het geene omtrent de ſtrant groeit in een harde en ſteenagtige gront, heeft ſmaller bladeren, en in de wortelen meer brant; 't is bekent meeſt in alle Eilanden van Water-Indien, en zo men my berigt heeft op Ceylon, een andere zoorte hier van abuſivelyk* Japarica *genaamt, ziet in myn* Auctuario. *De Chineeſen zeggen, dat 't in haar lant ook gevonden wert, alle maanden bloemen dragende, en genaamt in 't Chinees* Santanhõa.

Gebruik. *Zyn gebruik is by de Inlanders niet ten vollen bekent, behalven dat zy 't houden voor een* Ubat ſwangi, *dat is, remedie tegens betoveringen, waar uit men geen beſcheit hebben kan. Hare voorvegteren hebben nog een ander ſuperſtitieus gebruik, knouwen de roode bloemen met wat* Pinang, *latende het zap daar van zig in de ogen druipen, als zy willen vegten gaan, want zy geloven, dat zy hier door ſtoutmoedig, curagieus, en de vyanden verſchrikkelyk werden, gelyk deeze rode bloemen iemant verſchrikt, als men ze onvoorziens in het boſch ziet: zyne wortelen alleen zyn gebruikelyk in de medicyne, inzonderheid tegens het zydeſteken of baſtart* Pleuris, *in 't Maleits* Upas meniccan *genaamt, wanneer men dezelve met water op een ſteen wryft, en inneemt, ook van buiten op ſmeert; men zegt dat ze ook dient tegens ingenomen fenyn. Dezelfſte wortel, hoewel hart, kneuzen ze een weinig met een ſteen, of 't welk beter is, ſtoten ze klein, en houden ze in de mont als iemant tantpyn heeft, want ze trekt de* Catharren *uit met hare zagte brant, zo maken ze ook tandeſtokers van ryskens of wortelen, om de waggelende tanden te beveſtigen; ik heb egter, als boven gezegt, ervaren, dat onder deezen wortel een onderſcheit moet zyn, want sommige branden zo weinig in de mont, dat men maar eventjes gevoelt, en sommige zo zeer, dat, als men ze drie à viermaal geknouwt heeft, bleinen optrekken, tegens de tantpyn nemen ze ook 't uiterſte der ryskens en weekt ze, 't welk ze kneuzen, en in de mont houden; ik weet wel, dat het dikwils gedaan, maar langzaam helpende bevonden wert.*

De gedaante van deeze bloeme, de viaſe ſmaak, en zagten brant van de wortel, bewyzen dat deeze heeſter uit de maagſchap van Radix veſicatoria *of* Accar binaſſa, *hier na in 't negende boek beſchreven, zy, daarom sommige deeze beide planten onder een geſlagt begrypen, beide* Auparulan *of* Ignis ardens *noemende, en houden dit groote* Flamma ſilvarum *voor 't wyfje, maar* Radix veſicatoria *voor 't manneken.*

De Ses en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, die by *Rumphius de Vlam der boſſchen* genaamt wert, alwaar lett. A de *vrugtdragende tros* aanwyſt.

AANMERKING.

Dit is de Jasmyn met vier bladen; Ixora van *Linnæus*, en de Schetti van de *Hortus Malab.* in de *Theſ. Zeyl. pag.* 125. *Tab.* 57. en Ooſtindiſche Jasmyn zonder reuk, met het bladt van de Laurierbomen, en gekroonde hoogrode bloemen, in de *Par. Bat. Pr. pag* 342. en van *Plukn. Almag. pag.* 196. en de Indiſche boomagtige Jasmyn met een vierbladige, gekroonde, en hoog-rode bloem, met brede bladen van de Laurierboom, van *Breyne Prodr.* 2. *pag.* 58. en de Ceylonſche, lage, wilde Karſeboom met vier hoog rode bloemen, kroonsgewyze by een vergadert, en zwarte vrugten in het *Muſ. Zeyl. pag.* 15 en de Ceylonſche lage wilde Pauwe Karſeboom, met een hoog-rode gekroonde bloem, *aldaar op pag.* 60, het overige ziet in de *Theſ. Zeyl.* op de *aangehaalde plaats.*

Digitized by Google

Alia inſuper Flammæ ſilvarum *ſpecies in* Rumphii *auctuario Cap.* 41, *invenitur deſcripta*, *ipſi* peregrina *dicta*, *ſequentem in modum.*

Elegans *Flammæ ſilvarum* ſpecies circa annum 1675 in Amboinam fuit delata ſub nomine floris Japanenſis mirabilis, pro quo & per decem annos illum habui, tandem vero a diverſis Europæis, qui diu in iſta regione verſati fuere, intellexi, hanc arborem ſeſe non in Japana, ſed in Java aliisque Malayenſibus regionibus vidiſſe, unde & hanc tanquam peregrinam ſpeciem *Flammæ ſilvarum* deſcribam.

Frutex hic humilior eſt illo Amboinenſi, ejusque umbellæ multo magis regulares ſunt quam in Amboinenſi, multoque copioſiores gerit ramos ac folia, quæ tamen breviora ſunt, uti & florum tubi, qui interne ex aurantio colore rubent, atque ex quatuor petalis conſtant, brevioribus quam in Amboinenſi, externe læte rubentibus, quales & florum tubi ſunt, in quibus quatuor ſtamina locantur antheras gerentia, in quorum medio ſtilus erigitur ſimplex. Flores terni ac raro bini ſimul excreſcunt uno ex pedunculo, qui in umbella frequentiores ſunt quam in Amboinenſi. Fructus raro progerminant, ac bini tantum treave una in umbella, forma haud multum diverſi a vulgari *Flamma ſilvarum*, ex rotundo plani, acſi bini ſibi eſſent adunati, diu ex viridi pallentes, dein fuſci, ac demum fumei, intus bina oſſicula dura ſibi adcumbunt, deciduaque novas emittunt plantulas.

Hujus plantæ nullus huc usque innotuit uſus, niſi quod colatur hortorum ornamento.

Tabula Quadrageſima Septima

Ramum exhibet *Flammæ ſilvarum peregrinæ.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM TERTIUM.

Petaſites Amboinenſis. Bonga puan.

Hic frutex quam maxime ſimilis eſt Europæorum Petaſitidi, unde & idem ipſi tribuimus nomen, altior autem vero excreſcit, truncum gerens incurvum, ramosque paucos, qui ligeum habent fragila medulla aquoſa repletum, ſuperiores vero rami quadragoni ſunt & herbacei, quibus folia inſident bina ternave ſimul locata ac cruciata, longis ſulcatis ac ſimul ſtriatis in petiolis herbaceis.

Folia hæc maxima ſunt, illis *Petaſitidis* ſimilia, ex rotundo nempe cordiformia, auriculis rotundis, quæ ad aliquam partem ſibi incumbunt, plerumque vero ſunt duodecim ac quatuordecim pollices longa, ac lata, in junioribus autem fruticibus ſæpe octodecim pollices lata ſunt, & ad oras profunde dentata, moltis coſtis ac venis diſtincta, unde & rugoſa ſunt, illarum vero quinque majores ad petiolum concurrunt, ſuperne quam maxime viridia ſunt, rugoſa, ac pilis hirta, inſtar Urticæ maximæ, neutiquam vero urunt, inferne quaſi farina conſperſa ſunt, ſique abrumpantur, ſtatim flaccefcunt, odoris fortiſſimi & ingrati, qui penetrantior eſt illo *Ricini* ac *Sambuci.*

In ramorum ſummo corymbus excreſcit longus, ſpicatusque, ſpithamam & ultra longus, ac palmam craſſus, ſquamis ac floribus denſe ſtipatus, ita ut merum referat florem, eſt enim compoſitus ex plurimis barbatis foliolis ſeu ſquamulis, diverſam formam habentibus, ac ſanguineis, quæ inſtar ſquamarum ſibi incumbunt, inter has flores excreſcunt longis pedunculis inſidentes, qui ſeſe in quinque aperiunt petala, non in orbem poſita, ſed ab una parte dehiſcentia ſeu aperta, acſi defectum paterentur, primo incarnata, dein ſanguinea, prope apices parum concava ac ſurſum elevata, In ipſorum centro quinque eriguntur longa ac rubra ſtamina, uti in *Criſta pavonis:* Hi flores non omnes ſimul, ſed ſucceſſive ac ſenſim pereunt, ita tamen, ut hic corymbus ſemper floridus ſit, atque erigatur inſtar penicilli craſſioris, quo bombardæ depurantur, qui in hortis elegantem præbet conſpectum, tandem marceſcit ac nigreſcit, quum inter ſquamas fructus latitant, qui ſunt baccæ quadragonæ ac planæ, per quatuor ſulcos

Daar wórt nog een ander zoort van de *Flamma ſilvarum* in *Rumphius vermeerdering Cap.* 41. by hem de vreemde genaamt, op de volgende wyze beſchreven.

Een fraaije zoort van Flamma ſilvarum, *is omtrent het jaar* 1675 *gebragt onder den naam van een rare Japanſche bloem, waar voor ik ze ook wel tien jaren gehouden heb, dog eindelyk heb ik van verſcheide Europianen, die in 't zelve landt geweeſt waren, verſtaan, dat ze deeze boom niet in Japan, maar wel op Java, en in andere Maleitſche landen gezien hadden. Weshalven ik ze voor een vreemde zoort van* Flamma ſilvarum *beſchryven zal.*

De ſtruik is lager dan de Amboinſche, zyn dollen ſtaan veel geſchikter als aan de Amboinſche, dog ryker van takken en bladeren, evenwel de bladeren zyn korter, de bulzen der bloemen zyn ook korter, en de bloem van binnen oranje-root, uit vier blaatjes gemaakt, mede korter dan aan de Amboinſche, van buiten ligt-root, gelyk ook de halſen, in 't pypje ſtaan vier draatjes met nopjen. De bloemen ſtaan drie, en zelden twee met haar voetjes by malkander aan een ſteeltje, en de dolle is volder dan aan de Amboinſche. De vrugten komen zelden voort, te weten maar twee of drie aan de geheele dolle, van fatſoen niet veel verſchillende van de gemene Flamma ſilvarum, *uit den ronde wat breet, als of 'er twee tegens malkander gevoegt waren, lange tyd bleek-groen, daar na bruin, ten laatſten rootverwig, van binnen met twee harde korls tegens malkander ſtaande, en de afgevalle brengen nieuwe plantjes voort.*

Daar van is tot nog toe geen ander gebruik bekent, als dat men ze tot cieraat in de hoven plant.

De Seven en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *vreemde Flam der boſſchen.*

LIII. HOOFDSTUK.

De Amboinſche Peſtwortel.

Deeze heeſter heeft groote gelykenis met de Europiſche Petaſites *of Dokkebladeren, daarom wy het dezelfde naam laten voeren, 't ſchiet op hoger als een man, met een kromme ſtam, en weinige takken, daar aan een bros hout, en wateragtig merg, de bovenſte takken zyn vierkantig, en kruitagtig, daar aan ſtaan de bladeren twee en drie tegen malkander, en in 't kruis, op lange gegeute en daar by geſtreepte mede kruitagtige ſtelen.*

De bladeren zyn zeer groot, die van Petaſites *gelyk, te weten, uit den ronden, hertformig, dog egter met ronde oren, een ſtukwegs over malkander ſtaande, in 't gemeen twaalf a veertien duimen lang, en ook zo breet, aan de jonge ſtruiken zyn ze wel agttien duimen breet, aan de kanten grof getant, met veele ribben en aderen afgedeelt, waar door zy rimpelig ſchynen, ſlotende de vyf grootſte ribben by de ſteel t'zamen; aan de bovenſte zyde hoog-groen, ruig, met hairtjes bezet, als de groote netelen, dog geenzints brandende, van onderen als of ze met meel beſtrooit waren, terſtont verſlenzende, als men ze afbreekt, zeer ſterk en onlieflyk van reuk, die van* Ricinus *en* Vlier *overtreffende.*

Aan 't opperſte der takken komt een lange trots voort, als een aire, een ſpan lang of meer, en wel een hant dik, digt met ſchubben en bloemen bezet, dat hy een enkelde bloem gelykt, want hy is gemaakt van veele gebaarde blaatjes of ſnibbelen, die verſcheide figuren hebben, bloetroot zyn, en als ſchubben boven malkander ſtaan, tusſchen deeze komen de bloemen op lange halſen uitkyken, zig openende in vyf blaatjes, die zodanig ſtaan, dat ze geen kring ſluiten, maar aan de eene zyde open laten, als of ze daar defect waren, eerſt incarnaat, daar na bloetroot, by de ſpitſen een weinig hol, en opwaarts gebogen, in de midden ziet men vyf lange en roode draatjes uitkyken, gelyk aan de Criſta pavonis. *Deeze bloemen komen niet t'effens, maar na malkander voort, en vergaan ook weder, zo nogtans dat de vorige trots altyt in zyn wezen blyft, over eind ſtaande als een wiſſer, waar mede de Boſſchieters 't kanon uitvegen, en in de tuinen een fraai aanzien geven; eindelyk begint hy te dorren, of zwartagtig te werden, en dan tuſſchen de ſchubben ſchuilen vrugten, 't welk zyn vierkante platte beſien, met vier*

voren,

cos cruciatim diviſæ raro in tres, ex viridi cœruleſcentes, ac dein nigricantes ſeu fumei coloris, plerumque rugoſæ, ſub tenui autem ac fragili putamine intus quatuor reconduntur cellulæ, pleruinque ſteriles, licet & quædam granula gerant ex alba & oleoſa medulla compoſita, odoris gravis, inſtar *Ricini.*

Ejus radices ſunt raræ & craſſæ, non fortiter terræ infixæ: Menſe Julio ſeu in medio pluvioſorum menſium corymbus florifer prodit, qui diu in frutice vegetus eſt, ac fructus menſibus ſiccis matureſcunt.

Nomen Latine *Petaſites Amboinica*, Malaice *Lolut* & *Bonga puan*, *quaſi thyrſus nuptialis*, quum totus hic corymbus cum vicinis viridibus foliis ipſi junctis abſcindatur, atque in nuptiis adhibeatur ad ornandas coronas magnas ſeu pyramides ipſis *Puan* dictas, quæque menſis ornatus cauſſa imponuntur: *Bonga pangil* quoque vocatur, atque apud Hitœnſes idem obtinuit nomen cum præcedenti *Aupalulan*, in Leytimora *Auparuran*, cum cognomine *Habulu* ſeu piloſi, præcedentem enim pro mare habent, atque hanc pro femina, quum tamen penitus diverſæ ſint plantæ.

Locus. In Amboinæ hortis ac ſilveſtribus locis plantatur, potiſſimum amat creſcere poſt areas in ſolo molli, in quem projectilia quotidie projiciuntur, per ſemen æque ac per ramos abruptos propagatur, per ſemina vero melius ſuccedit.

Hujus & alia obcurrit varietas vulgari omnino ſimilis, excepto quod florum thyrſus ad inferiorem ſuam partem ample ſeſe extendat, ac Turcarum petaſum altum referat; puto autem tantum luxuriantem eſſe prioris naturam, in pinguiori creſcentem ſolo, ejus enim ſemina ſata non eosdem produxerunt flores.

Uſus. Totus florum thyrſus cum vicinis foliis, uti dictum fuit, in nuptiis adhibetur ad pyramides feſtales, ubi & elegans præbet ſpectaculum, e longinquo tamen gratiorem, quam ſi ſit vicinus ob gravem ejus odorem, quem tota etiam ſpirat planta, ac præſertim ejus folia abruptique petioli: Malayenſes florum petala cum Siri pinang maſticant contra ſanguinis mictionem. Viridia ejus folia in manibus convolvunt, donec flacceſcant ac contuſa quaſi ſint, quæ aceto inbuunt & exſugunt ad Gonorrhœam expellendam & depurandam.

Radix adhibetur contra Dyſenteriam, vario modo comminuta & eſa, folia autem ad depurationem ac lavationem infantum mox in dias luminis auras emiſſorum in uſu ſunt, uti in ſubſequenti indicabitur ſpecie: ſquamulæ ſeu foliola corymbi cum cortice Arboris regiæ in pultem contrita & inlinita artuum dolores cum lancinationibus junctos curant, folia cum Curcumæ fruſtulo in pultem contrita abdomini tumenti ac pedibus inliniuntur ad œdema extrahendum.

Tabula Quadrageſima Octava

Ramum exhibet *Petaſitidis Amboinenſis*, ubi litt. A ejus *florem clauſum*, B eundem apertum, ac C *oſſicula feminalia* in ſitu cum *perianthio* denotant.

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUARTUM.

Petaſites agreſtis. *Marurang.*

VUlgaris ſeu agreſtis Petaſites non tam alta eſt, ſed humilis eſt frutex, quinque circiter pedes altus, ramos gerens raros ac fragiles, magisque extenſos, quique ſuperne non tantum quadragoni, ſed quatuor inſuper ſulcis notati ſunt, acſi eſſent quatuor rotundi petioli ſibi invicem adcreti, quibus folia inſident bina ſibi oppoſita ac cruciata, cordiformia inſtar priorum, ſed multo minora & firmiora, octo decemque pollices longa, ſeptem ac novem lata, in brevem apicem deſinentia, nec ipſorum auriculæ ſibi incumbunt, ac prope petiolum quinque vel ſeptem majores coſtæ concurrunt, ipſorumque interſtitia multis venis transverſalibus repleta ſunt, atque hinc rugoſa, ſuperne mollia & lanuginoſa, ad oras ample & vix crenata, ſuperne maxime virentia, inferne rugoſa & ſcabra, Ipſorum petioli rotundi ſunt, firmi, ac farina alba obducti, uti & inferior foliorum pars, ipſorum odor fortis quoque eſt ac Sambucinus, Ricino tamen magis adcedens.

Ejus

vorens, in 't kruis gedeelt, zelden in drie, uit den groenen blaauwagtig, en daar na zwartagtig of rookverwig, en wat gerimpelt, onder een dunne en breekzame ſchaal vint men binnen vier huisjes, meeſt ydel, dog zommige hebben korls van een wit en olyagtig merg, zwaar van reuk, als den Ricinus.

De wortelen zyn weinig, en dik, niet vaſt in de aarde: in de maant July of midden in de regenmaanden brengt het zyn bloeyende troſſen voort, die langen tyt in haar weezen op den ſtok ſtaan, en de vrugten rypen in de droge maanden.

Naam. *In 't Latyn* Petaſites Ambonica, *in 't Maleits* Lolut *en* Bonga puan, quaſi thyrſus nuptialis, *om dat men deeze gehele trots met de naaſte groene bladeren, die rontom zyn voet ſtaan, afſnyt, en op bruiloften gebruikt in de groote kroonen of bloem-piramiden, die men tot vertoning op tafel zet,* Puan *genaamt, men hiet ze ook* Bonga pangil: *By de Hituezen heeft ze dezelfſte naam als de vorige* Aupalulan, *en op Leytimor* Auparuran, *met de bynaam van* Hahula, *harig, want zy houden 't voorgaande voor 't manneken, en dit voor 't wyfken, daar het nogtans zeer verſchillende planten zyn.*

Plaats. *'t Wert in Amboina in de boven en hofentuinen geplant, 't waſt liefſt agter de erven op een loſſen gront, daar men allerhande vaagſel en ruigte heen ſmyt; men teelt het voort met zaat en afgebrokene takken, dog 't eerſte gaat zekerder.*

Men vint nog een verandering daar van, de gemene in alles gelyk, behalven dat de bloemtros aan zyn onderſte rontom uitpuilt, en een hoge Turkſe hoet verbeelt. Ik agt dat het een weeldrigheid is van 't gemene geſlagt, in een vette gront voortkomende, want de zaden daar van gezaait, hebben dezelfſte bloemen niet voortgebragt.

Gebruik. *Den gehelen bloemtrots met de onderſte bladeren werden (als gezegt) op bruiloften gebruikt tot toonpiramiden, alwaar hy wel een ſchoon ſpectacul geeft, dog van verre lieflyker dan van naby, wegens de ſterke reuk, die de gehele plant heeft, inzonderheid de bladeren en afgebrokene ſtelen. De Maleyers eten de ſnibbels van de bloemen met* Siri pinang *tegens 't bloetpiſſen. De groene bladeren rollen ze in de hand t'zamen, tot dat ze ſlap en gekneuſt werden, dopen ze als dan in azyn, en zuigen daar aan, om de* Gonorrhœam *af te dryven en te zuiveren.*

De wortel is in gebruik tegens de rode Loop, op allerhande manieren klein gemaakt, en gegeten, de bladeren werden tot 't waſſchen der nieuw-geboorne kinderen gebruikt, gelyk in 't volgende zal gezegt werden. De ſnibbelen of blaatjes van de bloemtrots, met de ſchorſſe van Arbor regis, tot een pap gewreven en opgeſmeert, geneeſt de weedom in de gewrigten, daar ſteeken by zyn; de bladeren met een ſtukje Curcuma tot een pap gewreven, werden op gezwolle buiken en beenen geſmeert, om de zugt uit te trekken.

De Agt en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Amboinſche Peſtwortel*, alwaar lett. A de *bloem geſloten*, B *dezelve geopent*, en C de *Zaaden* in hun *natuurlyke plaatsing* met het *vrugtbekleedzel* aanwyzen.

LIV. HOOFDSTUK.

De wilde Peſtwortel.

HEt wilde of gemene Petaſites werd zo hoog niet, maar blyft een lage ſtruik, omtrent vyf voeten hoog, met weinige en mede broſſe takken, die meer uitgebreit zyn, en die boven niet alleen vierkant, maar ook met vier voornen afgedeelt zyn, als of 'er vier ronde ſtelen tegen malkander gewaſſen waren, daar aan ſtaan de bladeren twee en twee tegen malkanderen, en in 't kruis, zyn hertformig, als de vorige, dog veel kleinder en ſtyver, agt en tien duimen lang, ſeven en negen breet, met een korte ſpits, en de ooren ſtaan niet over malkander, by den ſteel komen vyf of ſeven groote ribben t'zamen, zynde de tuſſchenplaatjen met veele dwers-aderen uitgevult, en daar door rimpelig, aan de bovenſte zyde zagt en wolligtig, aan de kanten wyd, en donker gezaagt, boven zwart-groen, van onderen ruig en rimpelig; hare ſtelen zyn ront, maſſief, en met een wit meel beſtroot, gelyk ook de onderſte zyde der bladeren; haar reuk is mede ſterk en vlieragtig, dog den Ricinus nader komende.

De

Digitized by Google

Ejus flores parvæ & laxæ imponuntur umbellæ in petiolis rubris, ipſi autem flores ex longis formati ſunt tubis, forma ſua multum convenientes cum illis flammæ ſilvarum, unde & ab Amboinenſibus ejus femina cenſetur, quod, uti in præcedentibus fuit dictum, erroneum eſt, omnino enim convenit hæc planta cum præcedenti Petaſitide, ejusque flores ex quinque compoſiti ſunt petalis, quæ ad unam circuli partem deliquium patiuntur & aperta quaſi ſunt, ſeu quaſi decidua ibi eſſent, qui peculiaris binarum harum plantarum character eſt, flores primo progerminantes interne incarnati ſunt ſeu ſuaverubentes, dein ſanguinei, quinque gerentes incurva & rotunda ſtamina fiſtulis in tubi poſita.

Fructus quadragonæ ſunt baccæ præcedenti omnino ſimiles, primo ex cœruleo colore virides, dein nigræ, curallino quaſi rubroque inſidentes pericarpio, intus in ſuccoſa ac nigra medulla quatuor granuloſa ac coniformia locata ſunt ſemina, ad unum latus parum concava: Tota umbella ingratum quoque fundit odorem, ac papilionibus albis infeſtatur, qui, quantum videtur, ſuccum ex floribus exſugunt, in foliorum petiolis alba iſta farina conſperſis papiliones iſti magna quoque copia conſpiciuntur, atque inter illos quidam adeo puſilli, ut ibi generati videantur. Cæterum hæc planta nigris potiſſimum formicis infeſtatur, quum in opacis creſcat vallibus, thyrſus ejus florifer e longinquo rutilum quaſi ignem repræſentat, ibidemque etiam major eſt, quam ſi in nudis creſcat agris.

Nomen. Latine *Petaſites agreſtis*, Malayenſibus nullum verum obtinuit nomen, niſi quod pueri forte ipſi impoſuerint *Bonga pitsja pingan* ſcilicet, h. e. flos inſtar diſruptæ patinæ, ſive quod ab una parte deficiat, ſive quod pueris perſuadeant, ſi hunc abrumpant vel tractent florem, ſeſe iſto die patinam vel aliquid aliud diſrupturos eſſe. Amboinenſium nomina ſunt *Marurang* & *Aupalula mabina*. h. e. femina, quum primum *Aupalulang* marem putent, quæ ambo nomina ignis flammam denotant, in Luhua vocatur *Tsjamarra*, in Baleya *Tintinga*, aliis vero Amboinenſibus, uti & in Banda quam propele dicitur *Luluna toa*, h. e. Papilionum potus, quum hi plerumque in hac reperiantur planta.

Locus. Sponte creſcit juxta fluminum ripas, & in cunctis vallibus, per quos rivuli decurrunt, eſtque notus hic frutex in cunctis Amboinæ & Bandæ inſulis.

Uſus. Folia æque hujus ac præcedentis Petaſitidis ab Amboinenſium obſtetricibus multum adhibentur ad balnea formanda, in quibus infantes mox progenitos ſæpius lavant, dicentes hoc non tantum conducere, ut hi a materna impuritate depurentur, ſed etiam ut præcoces ſint ac cito excreſcant, & pingueſcant; eadem quoque folia contrita & impoſita exuſtionibus, has curant, maturantque apoſthemata & anthraces. In febribus quoque propinantur, & ad Amboinenſium variolas expellendas conducunt, cum Curcuma contrita, calefacta, & impoſita tumenti Lieni ſeu Tchatoe, illum detumeſcunt ac reſolvunt, ſi variolæ iſtæ incipiant matureſcere, externe ipſis imponuntur, ut exſiccentur: Radices, petioli teneri, ac folia recentia infunduntur potui Saguero, qui coquitur cum illis parumper, & propinatur in Dyſenteria, vel radices ejus conteruntur, ac cum cibo ingeruntur, abſtinendum vero ſimul eſt ab omnibus acribus & aromaticis cibis, ac nil niſi Sagu-panis comedendum eſt: Folia cum Calappi oleo inlinita, calefacta, & abdomini impoſita tumens emolliunt abdomen in Colica flatulenta; Bandanenſes radice utuntur contra Oepas, cum lateris doloribus & vomitu junctum, non abſque ratione pueri terrentur hoſce tractare flores, ne in corpore ingerant farinoſum iſtum cinerem, quem papiliones iſti in illis deponunt, qui pernicioſiſſimus eſt ori ac faucibus, quum in iſtis partibus carcinoma ſeu ulcus noma excitet.

In Uliaſſerenſibus inſulis viperæ quædam ſpecies eſt *Munalatol* dicta, cujus morſus curabilis eſt, ictus vero, quem per aculeum infligit, lethalis eſt, ni ſubito obcurrant, ejus vero antidotum eſt radix hujus Petaſitidis, quæ maſticatur, ejusque ſuccus partim deglutitur, partim ictui imponitur, quum vomitum ſubſequi neceſſe ſit, ſi effectum ſortiatur, talesque domum redeuntes folia calefaciant, ipſorumque ſuccum hauriant, atque illa ſimul vulneri imponant.

Tabula Quadrageſima Nona

Ramum exhibet *Petaſitidis agreſtis*.

De bloemen ſtaan aan een kleine en ydele dol op roode ſtelen, zynde de bloemen zelfs lankhalzig, in gedaante veel overeen komende met die van Flamma ſilvarum, *daarom het by de Amboineſen voor 't wyfken van 't zelve gehouden werd, 't welk, als in 't voorgaande gezegt, een abuis is, maar t'eenemaal komt ze over een met de voornoemde Petaſites, te weten van vyf blaatjes gemaakt, die aan de eene zyde des krings altyt een opening laten, als of 'er eenige afgevallen waren, 't welk een eige caracter van beide deeze planten is. De eerſte open gaande, zyn van binnen incarnaat of rooſe-root, daar na bloetroot, met vyf kromme en ronde draatjes in de pypen des hals ſtaande.*

De vrugten zyn vierkante beſien t'eenemaal als aan 't voorgaande, eerſt blaauw groen, daar na zwart, op een koraal-root voetje ſtaande, binnen in een zappig zwart merg leggen vier korlige en kegelvormige zaden, aan d'eene zyde wat bol; de gehele dol is mede onlieflyk van reuk, en meeſt bezet met een ſlag kleine witte kapelletjes, die zo 't ſchynt, eenig ſap uit de bloemen zuigen. Op de ſtelen van de bladeren, met wat wit meel beſtrooit, ziet men die beeſjes met menigte zitten, en daar onder zo kleine, dat ze ſchynen aldaar gegenereert te werden, anders is deeze plant merendeels met zwarte mieren bezet, als ze in donkere valyen ſtaat, zo vertoont deeze bloeyende dol van verre mede een brandent vuur, de dol is ook aldaar veel grooter, als aan 't geen dat op kale velden waſt.

Naam. *In 't Latyn* Petaſites agreſtis, *in 't Maleits heeft het geen regte naam, dan dien hem miſſchien de kinderen gegeven hebben,* Bonga pitsja pingen, *dat is een bloem als een gebroken ſchotel, of om dat ze van de eene zyde defect is, of om dat men de kinderen wys maakt, dat zo ze deeze bloemen afbreken en handelen, zy dezelve dag een ſchotel of iets breeken zullen. De Amboinſche namen zyn* Marueang *en* Arpalulan mabina, *dat is 't wyfken, om dat ze 't eerſte* Aupalulang *voor 't manneken houden, beduidende alle beide een vlamme vuur. Op Luhu* Tsjamarra, *op 't Baleits* Tintinga, *by andere Amboineeſen, als mede in Banda werd het zeer eigentlyk* Luluna toa, *dat is, Kapelletjes-drank genaamt, om dat men die beeſjes gemeenlyk daar in vind.*

Plaats. *Het waſt in 't wild, lange de kanten van de rivieren, en in alle valyen, daar riviertjes door loopen, bekent in alle Amboinſche en Bandaſche Eilanden.*

Gebruik. *De bladeren zo van dit als van 't vorige Petaſites, werden by de Amboinſe Vroetvrouwen veel gebruikt om in warm water te ſteeken, waar in zy de nieuwgeboorne kinderen dikwils waſſchen, voorgevende dat dit niet alleen dient om de kinderen van de moederlyke onreinigheid te zuiveren, maar ook dat dezelve raſch en voorſpoedig opwaſſen, en vet worden, dezelfſte bladeren gewreven en opgelegt, genezen de verbrantheid van 't vuur, brengen de apoſtemata en bloetvinnen tot rypheid. In de koortſen werden ze ook ingegeven, als mede om de Amboinſche pokken uit te dryven, in Curcuma geſmeert, warm gemaakt, en opgeleid, doen de gezwollene milt of Tebatoe ſlenſen, en allengskens vergaan, als de voorſchreve pokken beginnen te rypen, zo legt men ze van buiten op om die te drogen, de wortelen, jonge ſtelen, en bladeren doet men in verſche Sagueer, kookt dat een weinig op, en drinkt daar van in de rode Loop, of men wryft de wortelen, neemt ze met de koſt in, dog men moet zig daar by onthouden van alle ſcherpe en gekruide koſt, en meeſt Sagu-brood nuttigen. De bladeren met Calappus-oly geſmeert, warm gemaakt, en op de buik geſlagen, verzagten de verharde buik, en het winderig Colyk. De Bandaneſen gebruiken de wortel tegens de Oepas, dat met zydeſteeken en braken komt: niet zonder reden maakt men de kinderen vervaart, dat ze deeze bloemen niet handelen zullen, om niets in 't lyf te krygen van dat meelige ſtof, 't welk de voornoemde ſchoenlappertjes daar op laten vallen, dat zeer ſchadelyk in de mond en keel is, veroorzakende daar in een kankeragtig gezwel of ulceratie.*

In de Uliaſſers is een zoort van een Vipera, genaamt Munalatol, *wiens beet curabel is, maar de ſteek, die zy met d'angel in de ſteert maken, is doodelyk, indien men niet ſpoedig iets daar tegen doet; zyn antidotum is de wortel van deeze Petaſites, dewelke men knaauwt, en 't sap daar van ten deele inzwelgt, en de reſt op de ſteek bind, waar op een braking volgen moet als het helpen wil, t'huis komende moet men de bladeren warm maken, 't ſap drinken, en mede op de wonde leggen.*

De Negen en Veertigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wilde Peſtwortel*.

 CAPUT

CAPUT QUINQUAGESIMUM QUINTUM.

Caryophyllaſter litoreus. Tjencke laut.

C*Aryophyllaſter* nomen accepit, quum æmulus ſit Caryophyllaſtro ſupra libro quinto deſcripto, ubi & alterum deſcripſimus Caryophyllaſtrum, hic vero frutex quoad folia melius convenit cum illo, elegantiorem enim magisque comptam formæ frondem, trunco aſſurgens ſimplici erecto & tenui, qui multos emittit ramos erectos, ita ut e longinquo Caryophyllum quis putaret eſſe, altitudinem habens octo decemque pedum, ejusque folia cum illis Caryophylli quodammodo conveniunt, ſunt autem ſuperius rotundiora, tenuiora, magisque pallide virentia, quatuor ac ſex pollices longa, vix unum lata, inferius ſenſim anguſtata usque ad ipſos ramos, multis paralelis coſtis pertexta inſtar foliorum Caryophylli, ſed non adeo denſis, hac in re porro etiam differunt, quod ſibi non ſint obpoſita inſtar illorum, ſed ſimplicia & irregularia circa ramos, nec ſaporem habent ferventem vel aromaticum.

In ramulorum ſummo longus progerminat ac tenuis petiolus, e quo multi fructus dependent burſulas ſeu ſcrotum referentes, plani, oriſque conſtantes tenuibus, inſtar peſſicularum, pallide virentes, ſeu gilvi, in medio bina gerunt concava tubercula, in quibus bina locantur oſſicula nigra, quæ tenuibus venulis intermedio ſepto adnexa ſunt, quo burſa iſta in medio bifida eſt, aërque concluſus tubercula iſta replet, unde extenduntur, ſique contunduntur, vi ac ſonitu dehiſcunt inſtar fructuum *Halicacabi*, ſuperius plerumque veſicula locatur peculiaris formæ, ex tribus alis ſeu lateribus conſtructa, fere inſtar fructuum *Bori*, in qua tria & aliquando quatuor nigra oſſicula reconduntur. Trunci ac ramorum lignum eſt ſolidum & durum.

Nomen. Latine *Caryophyllaſter litoreus*, Malaice *Tsjencke laut*, Belgice *Strand-Nagelboom*, a foliorum forma, uti ſupra dictum eſt: Ternatice *Djolomadjica*, quaſi dicas frutex navalium, ob ſubſequentem rationem, Amboinice *Utin batoe* ſeu arbor litorea, ſeu quia in ſaxoſis creſcit locis, ſeu quum lignum gerat durum, Baleyice *Ringan ringan*.

Locus. In planis creſcit litoribus plerumque in tranquillis ſinibus, ubi ſtatio eſt ſatis fida, ita ut apud Ternatenſes ſemper pro ſigno tranquilli ſinus habeatur, oportet autem, ut ſolum ibi non ſit cænoſum, ſed ex craſſiori conſtet arena, ac ſaxoſa; in Amboinæ ſinu obcurrit prope fluvium Waynitoe, in Hitoea in Wawanis ſinu, ac ſic porro per totum Moluccanum tractum.

Uſus. Licet arbuſcula ſit elegans, non multum tamen expetitur, ac tantummodo habetur pro ſigno tranquilli ſinus: Incolæ pueros ipſius flagellis feriunt, ut ex ipſorum opinione cito currerent, pueri ſeſe delectantur fructus contra frontem allidere, quum vi dehiſcant & ſonitum edant.

Ejus lignum minutim contritum & cum aqua propinatum in *Oepas purru* ſeu *Colica flatulenta* conducit. *Tsjenke laut* quoque ſpecies eſt Corallii albi, quod forma Caryophyllorum baccarum aliis coralliis ſub aqua increſcit, infra libro duodecimo deſcripta.

Tabula Quinquageſima

Ramum exhibet *Caryophyllaſtri litorei*, cum ejus fructu *a*, & oſſiculis *b b* ſeparatis.

OBSERVATIO.

Hic frutex, ni idem, convenire ſaltem videtur cum illo, qui Carpinus viſcoſa, Salicis folio integro oblongo vocatur in *Theſ. Zeyl. pag.* 55. & Carpino ſeu Oſtryæ adfinis anguſto folio non ſerrato Zeylanica *Par. Bat. Pr. pag.* 360. reliqua porro vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

LV. HOOFDSTUK.

De wilde Strant-Nagelboom.

CAryophyllaſter *heeft de naam, om dat hy een nabootſer is van een Nagelboompje, gelyk wy boven in 't vyfde boek nog een Caryophyllaſter beſchreven hebben; deeze ſtruik heeft aangaande de bladeren beter gelykenis daar mede, want hy waſt cierlyker en welgeſchikt op, met een enkelde dunne ſtam, en regte takken, zo dat men het van verre voor een Nagelboomken zoude aanzien, tot de hoogte van agt of tien voeten, de bladeren gelyken de Nagelbladeren mede wel, dog zyn voor ronder, dunder, en bleeker groen, vier en ſes duimen lang, ſchaars een breet, agter allenkskens toeſmallende tot tegen de tak aan, met veele parallele ribben, gelyk de Nagelbladeren, dog zo digt niet doorregen; hier in verſchillen ze ook, dat ze niet tegen malkanderen ſtaan, gelyk de Nagelbladeren, maar enkelde, zonder order rontom de takken, ook hebben ze geen heten of ſpeceryagtige ſmaak.*

Aan 't uiterſte der ryskens komt 'er een dun lang ſteeltje voort, daar aan hangen veele vrugten, als beursjes of klootzakjes, plat, met dunne kanten als vellekens, bleekgroen of vaal, in de midden hebben ze twee holle buikjes, en daar in twee zwarte korls, die met dunne adertjes aan 't middenſchot hangen, 't welke de beurs in de midden deelt: de ingeſlotene lugt ſpant de buiken, dat ze gevult ſtaan, en als men daar op klopt, zo berſten ze met een kraak, gelyk de vrugten van de Halicacabus; *voor aan ſtaat gemeenlyk een blaasje van een byzondere gedaante, 't welk uit drie zyden of vierken beſtaat, byhans als de vrugten van* Bori, *daar in vint men drie of zelden vier zwarte korls; het hout aan de ſtam en takken is ſtyf en hart.*

Naam. *In 't Latyn* Caryophyllaſter litoreus, *in 't Maleits* Tsjenke laut, *in 't Duits* Strand-Nagelboom, *van de gedaante der bladeren als boven, in 't Ternataans* Djolomadjico, *als of men zeide de ſtruik der zeilaers, om de volgende reden, op Amboin* Utta hatoe, *ſteenboompjes, of om dat het op ſteenagtige plaatſen waſt, of om dat het een hard hout heeft, op 't Baleits* Ringan ringan.

Plaats. *Het waſt op vlakke ſtranden, meeſt in ſtille bogten, daar een goede rheede is, zo dat het by de Ternatanen altyd voor een teken van een ſtille hoek gehouden word; het moet egter aldaar niet moeraſſig, maar wat grof zandig en ſteenig zyn, men vint het in Amboins inham by de rivier Waynitoe, op Hitoe, in Wawanis bogt, en zo voorts door de geheele Moluccos.*

Gebruik. *Hoewel het een cierlyk boompje is, zo maakt men egter weinig werk daar van, als alleen dat het ſtille bogten aanwyſt: De Inlanders ſlaan de kinderen met de telgen, op dat ze haaſt zoude leeren gaan, na haar geloof. De jongens hebben haar vermaak met deeze vrugten tegens 't voorhooſt te ſlaan, om dat ze met een kragt opberſten.*

Het hout fyn gewreven, met water ingenomen, helpt in het Oepas purru, *of het winderig Colyk.* Tsjenke laut *is mede een zoort van witte Coraalſteen, die in gedaante van Nagelbeſien op andere Coraalſteenen onder zee wasſen, van ons beſchreven in 't twaalfde boek.*

De Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wilde Strant-Nagelboom*, met deszelfs vrugt *a*, en de zaden *b b*.

AANMERKING.

Deeze ſtruik, zo 't niet dezelve is, ſchynt overeen te komen met die geene, die de kleverige Carpinus, met het langwerpige heele bladt van de Wilgeboom, genaamt wert in de *Theſ. Zeyl. pag.* 55, en de ſtruik gelyk aan de *Carpinus* ofte de *Oſtrya* met ſmal en ongezaagt bladt, uit Zeylon in de *Par. Bat. Pr. pag.* 360. het overige ziet in de *Theſ. Zeylan.*

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEXTUM.

Folium principiſſæ. Daun putri.

Hic frutex elegans ac mirus eſt ob duplicia folia, cujus & binæ ſunt ſpecies, latifolia & anguſtifolia.

Primo. *Latifolia daun putri* frutex eſt non ſimplici ſed plurimis adſurgens ſtipitibus incurvis & ample extenſis, quorum lignum eſt album ac fragile, medulla repletum uti in Sambuco. Ejus folia quodammodo cum illis Braſſicæ conveniunt, ſuntque ampla & ſubrotunda, in obtuſum apicem deſinentia, obſcure viridia, flaccida, & lanuginoſa, ſubtus protuberantibus coſtis donata, ſeptem, octo, & novem pollices longa, ſex ſeptemve lata, oris æqualibus, bina ſibi oppoſita, & oblique cruciata.

Flores in corymbis parvis excreſcunt, in quibus primo adparent plurima ex cœruleo virentia capitula, illis Jasmini ſimilia, antequam ſeſe aperiant, ſed breviora, calici inſidentia ſtellato, ex quinque petalis radiatis compoſito, capitula hæc cœrulea faſciculatim á ſeſe invicem remota ſunt in uno eodemque corymbo, ex illis autem excreſcunt oblongi & pingues floſculi, ex quinque craſſiuſculis petalis conſtantes, ample extenſis uti in flore cardinali, interne maxime luteis, atque inſtar ſerici mollibus, tres autem quatuorve venulæ in quovis notatæ ſunt petalo; ſunt vero flores hi inodori, ipſorumque tubus ſenſim craſceſcit inſtar Anthophylli, ex quo fructus excreſcit Olivæ formis ſed minor, ac viridis, punctuliſque cinereis notatus, unde rugoſus eſt, ac ſupra coronula rugoſa ornatus, in qua longum porrigitur ac viride filamentum.

Quum hæ baccæ transverſim diſſecentur, crux Burgundiaca conſpicitur, quæ conſtat ex quatuor G, capitibus ſuis oppoſitis in viridi ac mucoſa medulla; unus autem ex quinque iſtis radiis calicis ſeu perianthei ſæpe excreſcit in completum folium, reliquis fruticis ſimile, ſed minus, ſuperius rotundum, ac quatuor quinqueve pollicea longum, tres latum, omnino album, veniſque viridibus diſtinctum, quod nullibi obcurrit in frutice hoc niſi in ipſo corymbo, quam maxime flaccidum eſt & odoratum inſtar unguenti cujuſdam aromatici, potiſſimum veſpertino tempore, ſique poſt calidos dies pluvia ſubſequatur, abrupta talia folia per aliquot dies hunc quoque ſervant odorem licet debiliorem, atque peculiare ac mirum præbent in hoc frutice ſpectaculum, unde & imperiti ſæpe certamina ineunt, an nempe huic juncta ſint frutici an vero alii, multique putant eſſe flores, quum genuinus flos prope illa non conſpiciatur.

Secundo. *Daun putri anguſtifolia* priori ſimilis eſt, ejus vero folia ſunt minora, anguſtiora, firmiora, nec adeo lanuginoſa, corymbi cæterum, flores, fructusque illis prioris ſunt ſimiles: ſic quoque ex quinto ſæpe radio ſimile album excreſcit folium, minus, anguſtius, ac fere inodorum, inque ejus baccis tranſverſaliter diſſectis nigra quoque detegitur crux.

Nomen. Latine *Folium principiſſæ*, juxta Malayenſe *Daun putry*, quum Indicæ principiſſæ alba ejus folia eligant ob gratum ipſorum odorem, quidam hunc fruticem Malaice vocant *Dju malj*; Ternatice *Nono* & *Nonu*, Amboinice *Ayloun marua*, h. e. puellarum folium, Bataviæ a Malayenſibus vocatur *Daun*.

Locus. Ambæ hæ ſpecies ad oras ſilvarum creſcunt, ad montium pedes, juxta fluminum ripas, & in ipſis quoque litoribus.

Uſus. Primæ ſpeciei alba folia, quum ſint odoratiſſima, apud incolarum mulieres in uſu ſunt ad corpora ſua lavanda, quum ipſis gratum concilient odorem, eandem ob cauſſam in ciſtis & ſcriniis quoque adponuntur veſtibus, ac linteis, & inter chartas etiam ſiccantur, quum diu iſtum ſervent odorem, qui uno tamen tempore efficacior eſt altero, quod porro inquirendum eſt, ſaltem calidis & ſiccis diebus paucum fundunt odorem, uti & ſi diu pluvia cadat.

Flavos ejus flores geſtiunt Malayenſes poſt aures gerere, præſertim juvenes: Macaſſarenſes alba iſta folia cum pauxillo *Alua padj* conterunt, ipſorumque ſuccum oculis inſtillant, ut audaces ſint in pugna.

Rumi

LVI. HOOFDSTUK.

Het Bladt der Vorſtinnen.

Deeze ſtruik is aanzienlyk en wonderlyk, volgens zyne tweederlei bladeren, waar van men twee zoorten heeft, breetbladig en ſmalbladig.

1. *Het breetbladige* Daun putri *is een ſtruik met geen eigentlyke ſtam, maar met ettelyke takken opſchietende, die krom zyn en wyt uitgebreit, hebben een wit en bros hout, en een hert als Vlier. De bladeren gelyken eenigzints de Koolbladeren, breed-rondagtig, met een ſtompe ſpits, donker-groen, ſlap, en wolagtig, onder met grove en uitſtekende ribben, ſeven, agt, en negen duimen lang, ſes en ſeven breet, met effene kanten, twee en twee tegen malkander, en in een ſchuins kruis.*

De bloemen komen voort aan kleine dollen, daar aan men eerſt ziet veele blaauw-groene en ſpitſe knoppen, de Jasmynen gelyk, eer ze opgaan, dog korter, ſtaande op een geſternt voetje van vyf blaatjes, als ſtralen gemaakt; deeze blaauwe knoppen ſtaan met troppen van malkander afgezondert aan een en dezelfſte dol, daar uit werden langbalſige en vette bloempjes, uit vyf dikke blaatjes gemaakt, wyd gapent, gelyk de Flos cardinalis, van binnen hoog-geel, en zo zagt als fluweel, met twee of vier adertjes door ieder blad, en zonder reuk, de hals nu werd allenkskens dikker als een Moernagel, waar uit de vrugt word, gelykende een Olyve, dog kleinder, groen met graauwe puntjes bezet, en daar door ruig, boven op met een rimpelig kroontje, en daar in een lang wit draatje.

Als men deeze beſien regt doorſnyt, zo ziet men het zogenaamt Burgundig kruis of vier G, met de hoofden tegen malkander gezet, in een groen en ſlymerig merg, een van de voornoemde vyf ſtralen, die de voet maken, waſt zomtyts uit, en werd een formeel blad, de andere aan de ſtruik gelyk, dog kleinder, voor ronder, vier en vyf duimen lang, drie breet, gants wit, met groene aderen, en nergens te vinden dan aan de dollen van deeze ſtruik, zeer ſlap, en van een goede reuk als een kruidagtige zalf, dog meeſt in de avondſtonden, en als 'er na heete dagen een regen wil komen, de afgebrokene behouden haren reuk ook eenige dagen, hoewel ſlappelyk, en deeze bladeren geven een zeltzaam ſpectacul aan den ſtruik, waar op by de onervaarne dikwils weddingen geſchieden of ze aan dezelve ſtruik vaſt, dan of het een byzonder gewas zy; veele houden het voor de bloemen, dewyl de regte bloem dikwils daar by niet gezien werd.

2. *De ſmalbladige* Daun putry *is de vorige gelyk, dog de bladeren zyn kleinder, ſmaller, ſtyver, en zo wolagtig niet, dollen, bloemen, en vrugten zyn als 't vorige, zo waſt ook uit den vyfden ſtraal een diergelyk wit blad, kleinder, ſmalder, en bykans zonder reuk; in zyne beſien dwers opgeſneden, vint men ook een zwart kruis.*

Naam. *In 't Latyn* Folium principiſſæ, *na 't Maleits* Daun putry, *om dat de Indiaanſche vrouwen van ſtaat de witte bladeren beminnen wegens hare goede reuk, sommige noemen het in 't Maleits* Dju malj, *in 't Ternataans* Nono *en* Nonu, *op 't Amboins* Ayloun marua, *dat is, Meiskens-blad, op Batavia wert het van de Maleyers* Daun *genaamt.*

Plaats. *Beide zoorten waſſen aan de randen van boſſchen in 't hangen der bergen, langs de oever van de rivieren, en mede op ſtrant.*

Gebruik. *De witte bladeren van de eerſte zoort, als zynde de welriekenſte, zyn by de Indiaanſche vrouwen in gebruik, om 't lyf en hair daar mede te waſſen, die zy een goede geur geven, om dezelfſte oorzaak legt men ze ook in koffers by 't linnewerk en kleederen, zelfs in de boeken gedrongt, behouden langen tyd haar geur: deeze reuk hebben ze egter de eene tyd veel ſterker als de andere, 't welk nog te onderzoeken ſtaat. Immers by hete en klare dagen hebben ze weinig reuk, als mede by langen regen.*

De geele bloemen dragen de Maleyers gaarn agter de ooren, byzonderlyk de jonge manlieden. De Macaſſaren wryven de witte bladeren met een weinig Alua padj, *en druipen 't zap in de ogen om ſtout te werden in 't vegten.*

De

Digitized by Google

Rami albis & viridibus foliis onuſti, quum in ædibus depoſiti ſint, per tres dies gratum ſervant odorem ad *Poeiaſary* accedentem, qui tamen in viridibus quam in albis percipitur foliis, poſteriora vero odorem magis penetrantem ſpirant. Cum Menthaſtro ſeu *Sulaſſi ayer*, & pauxillo radicis Galangæ ac Pipere contrita & illinita malignam curant ſcabiem *Pottar* dictam: Ejus tenerum folium coctum pueris exhibetur, quibus adpetitus eſt proſtratus.

In *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 18. Malabarice vocatur *Belilla*, Bracmanis *Suavadi*, Macaſſarenſis autem flores Kermeſini ſunt coloris, quum Amboinenſis ſint crocei; illud quoque folium album, quod peculiare eſt in hoc frutice non ad florem pertinet, ſed ad calicem ejus ſtellatum, ac proinde Dr. *Commelinus* erravit, quod eum mirabili mexicana comparaverit.

Tabula Quinquageſima Prima.

Ramum exhibet fruticis, qui Folium *Principiſſæ* Rumphio vocatur, atque ipſa *Muſſænda* eſt *Theſauri Zeylan.*

Litt. A *Folia alba* denotat fructibus vicina. B *fructum* ipſum naturali magnitudine. C *eundem diſſectum*, ut *Crux Burgundiaca* conſpiciatur. D *genuinum* demonſtrat *florem*.

OBSERVATIO.

Licet hæc planta cum illa *Theſ. Zeyl.* in omnibus partibus non penitus conveniat, ac glabritie ab illa *Theſ. Zeyl.* quæ penitus hirſuta eſt, differat, eadem tamen videntur, ac loco natali forte diverſæ ſunt, ſaltem ad idem pertinent genus, uti plures in hiſce obſervari varietates ſupra ex textu patet, vocatur autem in *Theſ. Zeyl. pag.* 165. *Muſſænda* Zeylanica, flore rubro, fructu oblongo, polyſpermo, folio ex florum thyrſo prodeunte albo. *Herb. Hort.* & *Muſſænda*, arbor Indica, floribus in ſummis ramulis veluti in faſciculos diſpoſitis, e quorum medio emergit folium latum, ſingulare, flaveſcens *Ray. tom.* 3. *dendr. pag.* 176 & Frutex Indicus baccifer, fructu oblongo polypyreno *Ray. hiſt. pag.* 1443. & *Commel. Fl. Malab. pag.* 31. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. loc. cit.*

De takken met de witte en groene bladeren in de huizen gelegt, behouden wel drie dagen haren lieffelyken geur, riekende na Poeiaſary, *zo wel groene als witte bladeren, dog de laatſte zyn beſt. Met het* Menthaſtrum *of* Sulaſſi ayer *een weinig Galanga-wortel in Peper gevreven, en opgeſmeert, geneeſt het quade ſchurft* Pottar *genaamt. Zyn jong blad gekookt, geeſt men de kinderen in, die onluſtig zyn om te eten.*

In de Hortus Malab. tom. 2. fig. 18. *hiet het in 't Malabaars* Belilla, *in 't Bramineez* Suavadi, *dog de bloemen aan 't Macaſſaarſche is ſcharlaken-root, en de Amboinſche hoog-geel, ook 't witte blad, het welk deeze bloem zeltzaam maakt, behoort niet tot de bloem maar tot haar geſternde voet, en dierhalven is Dr.* Commelinus *geabuſeert, dat hy ze met de* Mirabilis mexicana *vergelykt.*

De Een en Vyſtigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, die het *Vrouwe-blad* van Rumphius genaamt is, en is de regte *Muſſænda* van de *Theſaur. Zeylanicus*

Lett. A wyſt aan de *witte bladeren*, die by de vrugten ſtaan. B de vrugt in haar natuurlyke grootte. C dezelve opgeſneden, op dat het *Burgondiſch kruis* gezien wert. D de *regte bloem* des ſtruiks.

AANMERKING.

Of ſchoon deeze plant met die van de *Theſaur. Zeylan.* in al zyn deelen niet geheel en al overeenkomt, en door zyn gladdigheid ook van die verſchilt, zo ſchynen het nogtans dezelve gewaſſen te zyn, door de geboorteplaats mogelyk van elkander verſchillende, en behooren ook tot een geſlagt, gelyk hier van ook meer veranderingen zyn, zo als boven uit de text blykt, en wert in de *Theſ. Zeyl. pag.* 165. genaamt *Muſſænda* van Ceylon, met een roode bloem, met een langwerpige veelzadige vrugt, en een wit bladt, uit de bloemtros voortkomende in de *Herbar.* van *Hartog*, en de Indiſche boom *Muſſænda* met bloemen boven in de takjes als in bundeltjes vergadert, uit wiens midden een breed, enkelt, en geelagtig bladt te voorſchyn komt, van *Ray derde deel dendr. pag.* 176. en de Ooſtindiſche besdragende ſtruik, met een langwerpige veelzadige vrugt by *Ray. hiſt. pl. pag.* 1443. en *Commel. Fl. Malab. pag.* 31. het overige ziet in de *Theſ. Zeylan.* op de aangehaalde plaats.

CAPUT QUINQUAGESIMUM SEPTIMUM.

Folium Crocodili. Daun boaya.

FOlium *Crocodili* vulgaris eſt frutex, in omnibus ripis & litoribus obvius, truncum gerens brevem, ramosque ample extenſos, qui lignum gerunt ſatis durum ſed fragile, ſuntque cortice obducti glabro, atque in binas dividitur ſpecies, in latifoliam & parvifoliam, quæ ambæ æque alte excreſcunt, plurimis adſurgentes denſis ſurculis.

Primo. *Daun boaya* latifolia folia ſemper gerit ternata, longiuſculo inſidentia petiolo, forma Agni Caſti, quorum ſupremum ſeu medium quinque pollices longum eſt, bina lateralia tres cum dimidio, ac binos lata digitos, multis obliquis & paralelis coſtis pertexta, firma, ſicca, & ad tactum mollia, horum quodvis cum illo Lingoæ convenit, eſtque ſuperne glaucum, inferne ex cœruleo viride, mediumque ad ortum ſuum ſemper geniculatum eſt.

Ipſorum ſapor eſt ſiccus, fatuus, ac maxime adſtringens, acſi Trifolii folia quis guſtaret, tenera vero ſunt albicantia, glaberrima, flaccida, & inſtar ſerici denſioris ſplendentia: Ex quovis fere petiolorum folia ſuſtinentium, varii excreſcunt breves pedunculi, faſciculati inſtar racemorum Ribeſii, in quibus floſculi excreſcunt albi illis Lentis ſimiles, unum nempe locatur majus petalum, quod nunc ſurſum nunc deorſum vergit, continetque quatuor alia minora petala inſtar vaginæ ſibi impoſita, quæque ſtamina quædam alba obtegunt, hoſce inſequuntur ſiliquæ quædam parvæ & planæ, ſemi digitum vel minimum digitum longæ, in multos articulos ſeu iſthmos diviſæ, quæ ora ſua plana ſemper incurvæ ſunt inſtar

LVII. HOOFDSTUK.

Het Crocodils-bladt.

FOlium Crocodili *is een gemene heeſter, aan alle oevers en ſtranden bekent, met een korte ſtam, en wyd uitgebreide takken, die een redelyk hard, dog breekzaam hout, en een effene ſchorſſe hebben, verdeelt in twee zoorten, grootbladig en kleinbladig, beiden even hoog opwaſſende, met veele en digte ryskens.*

1. *Het grootbladige* Daun boaya *heeft altyt drie bladeren by malkander ſtaan op een langagtig ſteeltje, in gedaante van Agnus caſtus, waar van 't voorſte of middelſte vyf duimen lang is, de twee agterſte drie en een half, en twee vingeren breet met veele ſchuinſe en paralele ribben, ſtyf, droog, en zagt in 't aantaſten; ieder in 't byzonder de bladeren van Lingo gelyk, boven zee-groen, van onderen blaauw-groen; ook maakt het middelſte bladt by zyn oorſprong aan den ſteel altyt een knietje.*

*De ſmaak is droog, laf, en merkelyk adſtringerende, ſchier als of men eenige klaveren proeſt, de jonge zyn witagtig, zeer glad, en ſlap, glimmende als ſattyn, ſchier uit ieder ſchoot van de bladdragende ſtelen komen verſcheide korte ſteeltjes voort met boſjes by malkander, gelyk de boſſen aan de Aalbeſſen-ſtruiken, daar aan komen witte bloempjes, 't bloeiſel van de Lynſen gelyk; namentlyk een groot blaatje, 't welk dan boven dan onder ſtaat, en beſluit vier andere blaatjes, die over malkander leggen als een ſchede, en bedekken eenige witte draatjes, daar op volgen kleine platte howwen, een halve vinger of een pink lang, in veele leden of ſchyfjes verdeelt, met de platte zyde altyt gekromt ſtaande als Scorpioenſteerten, eerſt geel-groen, daar na aard-verwig, de afdelinge

inſtar caudarum Scorpionum, primo ex viridi flaveſcentes, dein terrei coloris, diviſiones autem hæ ſeu iſthmi nunc anguſti nunc lati ſunt inſtar ſegmentorum quorundam minorum, in quovis autem planum reconditur oſſiculum gilvum ac ſplendens inſtar minoris Lentis, ejusdem quoque ſaporis.

Secundo. *Daun boaya parvifolia* priori maxime ſimilis eſt, hujus vero folia ſunt breviora & rotundiora, quorum longiſſimum quatuor pollices, ac bina alia vix tres longa ac binos lata ſunt: Color ipſorum viridis ac glaucus magis intenſus eſt, atque coſtæ ſunt magis parallelæ, tenera hujus folia ſunt pallide fuſca & hepatica, mollia quoque & ſplendentia, ſaporis magis grati quam in priore.

Flores fructusque ſunt uti in præcedente, horum vero ſemina ſunt magis fuſca: Lignum vetuſtorum truncorum haud pede craſſiorum album eſt, ſolidum, ac ſatis durum, non tamen durabile, aliquando circa cor nigricans, ſeu talibus maculis diſtinctum ac variegatum.

Ambæ ſpecies a Cicadis aliisque Inſectis quam maxime infeſtantur, unde & raro integra gerunt folia, totusque frutex ſæpe ſemi nudus eſt ac foliis orbatus, atque plurima ſæpe folia etiam ſunt emarcida, quod per acrem aërem maximum cauſſatur, quem hæ arbuſculæ præ aliis ſentiunt, quum humiles ſunt & in litore creſcentes: Plerumque per totum annum ſuos proferunt flores ac fructus, verum autem florendi tempus eſt menſis Octobris.

Nomen. Latine *Folium Crocodili*, juxta Malayenſe *Daun boaya*, ob rationem mox ſubſequentem, Ternatice *Hategou*, ac modo *Goa*, Amboinice *Utta tohu* & *Salua*, in Luhua *Sulabé*.

Locus. In Amboina notus eſt hic frutex, uti & in omnibus Moluccæ inſulis, eſtque fidus riparum ſocius, tam ad maris litus, quam ad fluminum ripas, in planis vero campis non obcuerit niſi ad diſtantiam bombardæ ictus ad mare ſitis, multum quoque obvius eſt ad paludes, præſertim ubi ſolum eſt durum ac ſaxoſum, ubi & Crocodilus, Malayenſibus *Boaya* dictus, multum nidulatur, atque ſub ejus umbra multum latitat, unde & nomen ſuum obtinuit hic frutex.

Uſus. Secundæ ſpeciei tenera folia vulgatiſſimum ſunt olus ſeu *Ulang ulang*, quæ cum piſcibus, Canario, & Bocaſſan cruda eduntur, Ternatenſibus uſitatiſſima, unde & quidam per jocum Ternatenſium Braſſicam vocant, atque pauperes ipſis quaſi paupertatem inputantes dicunt, flumina ipſis nullam præbere umbram, quum quotidie hæc decerpant & edant folia, eſt tamen haud ingratus ac ſalubris cibus, quum in ſilvis prandia capiant, modice enim ipſorum adſtrictione abdomen corroborant, nimium vero comeſta illud conſtipant.

Amboinenſium mulierculæ inter ſeſe ludibria exercent, quum alias videant hæc folia magna ingerere copia, dicentes hoc ab iis peragi, ut ſiccæ & coarctatæ ſeu ſtrictæ eſſent, ac proinde viris ſint magis gratæ: admiſcentur porro aliis foliis, Haleci nempe, ex quibus potus medicinales præparantur, qui puerperis poſt partum propinantur ad corpora ipſorum ſiccanda & coarctanda: Ternatenſium *Gou* Malayenſibus *Songo* denotat, atque in Grammatica *Simbolica* ſignificat verum ac conſtantem amorem illorum, qui hoc mittit, quum hæc arbuſcula non facile pereat, quam magnus etiam ſit æſtus, vel in mare oboriantur nimbi: Vetuſta folia, ſeu quam primum ſubtus ſint glauca, eſui inepta ſunt, tunc enim nimis ſicca ſunt, atque in ore confringuntur nimis cito.

Tabula Quinquageſima Secunda

Ramum exhibet fruticis, qui *Folium Crocodili* RUMPHIO vocatur, ac vera *Hedyſari* eſt ſpecies.

OBSERVATIO.

Hæc eſt illa planta, quæ in *Theſ. Zeyl. pag.* 115. vocatur Hedyſarum trifoliatum arboreſcens, floribus ex alis foliorum, ſiliquis copioſis glabris, quod *Tab.* 51. exhibetur, & eſt Trifolium Zeylanicum, arboreſcens, ſiliquis compreſſis articulatis, floribus albis, *Muſ. Zeyl. pag.* 51. & Hedyſarum Zeylanicum trifolium arboreſcens, floribus albis *Herb. Hart.*

delinge hangen sommige met zeer ſmalle halſen, sommige met breede aan malkander als een party kleine ſchyfjes: In ieder ſchyfje legt een plat boontje of zaat-korl, vaal en glimmend als een kleine Linſe, ook van dezelfſte ſmaak.

2. *Het kleinbladige* Daun boaya *is de vorige meeſt gelyk, dog de bladeren van deeze zyn korter en ronder, het langſte vier duimen, en de andere ſchaars drie lang, en twee breet, de gras-groene couleur van boven, en de blaauwe van onderen zyn hoger in graat, en de ribben lopen meer parallel, de jonge bladeren zyn ligt-bruin en leververwig, ook zagt en glimmende, aangenamer van ſmaak dan de vorige.*

Bloeiſel en vrugten zyn als aan 't voorgaande, dog de zaden vallen wat bruinder: 't hout aan de oude ſtammen, die niet boven een been dik werden, is wit, digt, en redelyk hart, dog niet durabel, zomtyts omtrent 't hert zwartagtig of met diergelyke plekken geſprenkelt, onder het witte hout.

Beide zoorten werden van ſprinkhanen en andere ongedierte zeer gequelt, waar door men weinige gehele bladeren vint, en de gehele ſtruik ſtaat dikwils half bloot van bladeren, en van de reſt de meeſte nog verzengt of verdort, 't welk de ſcherpe zeelugt doet, die deeze boompjes voor andere moeten uitſtaan, als zynde laag en op ſtrant waſſende. Men ziet ze meeſt 't gehele jaar met bloemen en vrugten beladen, dog de regte bloeityt komt in October.

Naam. *In 't Latyn* Folium Crocodili, *na 't Maleits* Daun boaya, *om reden als volgt. Op Ternaten* Hategou, *en ſlegts* Gou, *op Ambon* Utta tohu *en* Salua, *op Lubu* Sulabé.

Plaats. *Het is bekent in Amboina, en alle de Moluxe Eilanden, en een onafſcheidelyke gezel van alle waterkanten, 't zy langs de ſtranden van de zee, 't zy langs de oevers van de rivieren, dog in vlakke velden en niet boven een kanonſchoot van de zee gelegen; inzonderheid vint men het veel omtrent poelen en moeraſſen, daar een harde en ſteenige grond is, alwaar den Cayman, by de Maleyers* Boaya *genaamt, gaarn huis houd, en onder die lommeragtige ſtruiken gemeenlyk ſchuilt, waar van 't zynen naam heeft.*

Gebruik. *De jonge bladeren van de tweede zoort zyn het gemeenſte* Ulang ulang, *die men met viſſchen, Canary, en Bocaſſan raauw eet, by de Ternatanen zeer gebruikelyk, daarom het ook sommige ſpotsgewys Ternaatſche kool noemen, en ſlegte luiden hunne armoede verwyten, willende quanswys over hen klagen, dat de rivieren geen ſchaduwe konnen houden voor hen luiden, om dat zy dagelyks niet veel anders hebben te eten dan deeze bladeren. 't Is egter geen ongezonde of onaangename koſt, als men boſch-maaltyden houd, want door zyn matige adſtrictie maakt het den buik vaſt, dog te veel genuttigt, drukt wat.*

De Amboinſche vrouwen foppen malkanderen ook, als zy een ander deeze bladeren veel zien eten, zeggende dat ze zulks doen om droog en naauw te werden, en gevolglyk aangenamer by de manluiden; anderzints werd het ook gemengt met bladeren van Haleky, onder de medicinale dranken, die men de kraamvrouwen na 't baren ingeeft, om het ligbaam te drogen, en wederom te ſluiten. Het Ternaatſe Gou *hiet in het Maleits* Songo, *dat is waaragtig, en beduit in de Gramatica* Simbolica, *eten opregte ſtantvaſtige liefde by die geene, die het zend, om dat dit boompje niet ligt uitgaat, hoe grooter hitte of onweer ter zee ook zyn mag: de oude bladeren of zo dra zy van onderen blaauw-groen beginnen te werden, zyn onbequaam om te eten, want als dan zyn ze te droog, en bryzelen in de mond.*

De Twee en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, welke *Crocodils-bladt* by RUMPHIUS genaamt wert, en is een ware zoort van de *Hedyſarum*.

AANMERKING.

Dit is dezelve plant, welke in de *Theſ. Zeyl. pag.* 115. van my genaamt wert het boomagtig driebladig Hedyſarum, met bloemen uit de hoeken der blad-ſteelen, en veel gladde zaad-houwen, het welk op *Tab.* 51. verbeelt wert, en het boomagtig Ceylonſche driebladig Hedyſarum met witte bloemen, in het *Herbar.* van *Hartog* &c.

CAPUT QUINQUAGESIMUM OCTAVUM.

Frutex lintearius. Woo.

SUpra ſub finem octavi Capitis libri quinti mentionem fecimus binarum arborum, ex quibus Celebes incolæ linteum quoddam tenue vel potius veſtimenta quaſi papyracea formant, illarum prima perfecta eſt arbor, altera frutex eſt *Woo* dictus, quem in illo loco obiter tantum deſcripſimus, dein autem comperimus in Amboinæ regionibus hunc quoque obcurrere, atque aliunde deductus hic frutex in horto meo luxurioſe etiam progerminavit, hinc ejus perfectam jam compos ſum exhibere deſcriptionem.

Eſt itaque frutex ſeu arbuſcula, binos alta homines, ſimplici adſurgens trunco, ad ſummum brachium craſſo, rotundo, rugoſo, ſed æquali obducto cortice, qui duplex eſt, exterior enim facile ab interiore ſeparari poteſt, in paucos autem dividitur laterales ramos, rotundos quoque, ſed rugoſos, atque cortice obductos piloſo ac lanuginoſo, qui tamen facile tractari poteſt, nec pruritum excitat.

Ejus folia ſunt magna, longis, rotundis, ac lanuginoſis petiolis inſidentia, quatuor & quinque pollices longa, ſubtus rubentia, in junioribus ramis bina ſibi ſunt obpoſita, quorum quatuor ſimul obliquam formant crucem, in vetuſtis vero ramis magis alternata ſunt, nec certum obſervant ordinem, ad ſingulorum petiolorum ortus ex ramo bina parva & acuminata conſpiciuntur foliola auriculata quaſi, quæ in vetuſtis foliis non adparent: Folium vero ipſum ingens eſt, illud folii calcoſi, ſeu *Daun capur* referens, quod poſtea deſcribetur, eſtque in tres lacinias ſeu lobos diviſum, ſi medius nempe apex ſimul numeretur, atque ſeparatus eſt per binas inciſiones, uti in Vitis foliis, ſed non profundus eſt, inque vetuſtis folius hæ ſeoſim laciniæ diſparent, ſuntque porro ad oras undique ſerrata, potiſſimum vero in media lacinia: Sunt autem ultra octo pollices longa ac ſeptem lata, vetuſta vero binis pollicibus breviora ſunt, ſuperne obſcure virentia & rugoſa, inſtar Lamii piſcis pellis, æqualia tamen nec venoſa, ſubtus penitus ſunt lanuginoſa & cinerea, prope petiolum plana, ubi & tres magni concurrunt nervi, ac rubent, quorum medius directe ad apicem, ac bini alii laterales ad exteriores decurrunt lacinias, atque porro undique laterales emittunt venas, ſuntque ſicca, nec notabilem ſaporem babentia.

Ex ſauciato cortice & abruptis ramis copioſa ac feroſa exſtillat lympha, quæ viſcoſa eſt, & in truncis ſpiſſior quam in petiolis & foliis.

Ejus lignum eſt album, leve, corde repletum aquoſo, quod cito perit, ejus radix quoque non dura eſt, digitum craſſa, externe pallide flaveſcens, interne albicans, ſuccoſa, & lenta, longiſſime ſub terræ ſuperficie prorepens, atque hinc inde novas emittens arbuſculas, per quas quam maxime multiplicatur, atque magnum obcupat locum, hæc enim arbuſcula nullos profert flores vel fructus, licet in ramorum ſummo racemum quaſi formet ex multis apicibus formatum foliola faſciculata gerentibus, qui tamen nil niſi folia profert.

Natura itaque ipſi largita fuit longas haſce ſuccoſaſque radices, quæ undique ſeſe diſpergunt, ac novos emittunt ſurculos, qui rugoſiores ac piloſiores ſemper ſunt matrice: Quum vero transplantare hoſce velimus, ſurculi hi eradicantur cum fruſto ipſius radicis, cui adnexi ſunt, atque transplantantur in ſolo molli ac ſicco, cui lapilli admixti ſunt, ſed pluvioſo id peragendum eſt tempore, tumque feliciter ac luxurioſe exereſcent, ac ſeſe multiplicabunt per ſuas radices, quæ in horto meo ac in vulgari ſolo ad duodecim ochriarum ſpatium a matrice prorepſerunt, novaſque produxerunt arbuſculas: Mirandum itaque eſt, quum hæc arbuſcula tam ſiccæ videatur eſſe naturæ, ac ſiccum, ſaxoſumque amet ſolum, quod nullo modo humidum eſt vel paludoſum, hanc tamen tanto turgere ſucco, ac tam luxurioſe ſeſe propagare.

Inter internum lignum atque exteriorem rugoſum corticem tenuis, albus, ac lentus locatur liber, in quo omnis virtus latet, quæ ex hac comparatur arbuſcula

LVIII. HOOFDSTUK.

De Lint-ſtruik.

BOven aan 't einde van 't agtſte Hoofdſtuk, in 't vyfde boek, hebben wy gewag gemaakt van twee bomen, waar van de Inwoonders op Celebes een ſlag ſyn linnen of veel meer papieren-kleetjes maken, waar van het eerſte een volſlagen boom, het ander een heeſter is Woo *genaamt, dewelke wy op die plaats ſlegts ter loops beſchreven hebben, naderhand bevonden, dat hy mede in de Amboinſche quartieren groeit, ook van elders ingebragt, weeldrig in myn tuin opgekomen is, zo ben ik magtig geworden zyn volkomen beſchryving te geven.*

Hy is dan een heeſter of boompje, twee mannen hoog, met een enkelde ſtam opſchietende, ten hoogſten een arm dik, rond, met een ruige, dog effene ſchorſſe, dewelke dubbeld is, latende zig de buitenſte van de binnenſte baſt ligt afſchillen, hy verdeelt zig in weinige zydetakken, mede rond, maar gantſch ruig, en bekleed met een hairagtig wol, dewelke egter wel te handelen is, en geen jeuken veroorzaakt.

Aan dezelve komen groote bladeren voort, op lange ronde en wolagtige ſtelen, vier en vyf duimen lang, van onderen roodagtig, aan de jonge takken twee en twee tegen malkander, met hun vieren een ſchuins kruis makende, dog aan de oude takken ſtaan ze wat verwiſſelt, en houden geen preciſe order, by den oorſprong van teder ſteel, aan de tak ziet men twee kleine ſpitſe blaatjes als ooren, dewelke aan de oude bladeren niet te vinden zyn: 't Bladt is groot, gelykende na 't Folium calcoſum *of* Daun capur, *hier naar beſchreven, namentlyk in drie lappen of ſnibbelen verdeelt, de middelſte ſpitſe mede gerekent, van malkander geſcheiden door twee inwyken, gelyk aan 't Wyngaard-bladt, dog niet diep ingaande, en aan de oude bladeren vergaan deeze lappen en inwyken allenkskens; voorts aan de kanten rontom gezaagt, dog wel meeſt aan de middelſte lap. Zy zyn ruim agt duimen lang, en ſeven breet, dog de oude zyn wel een paar duimen korter, boven donker-groen, en ruig als een Hayevel, dog effen en zonder aderen, van onderen zyn ze gantſch wolagtig en uit-graauw, by den ſteel vlak, daar drie groote zenuwen te zamen ſloten, en mede wat root vertonen, waar van de middelſte regt uit na de ſpits, en de twee andere na de zydelappen loopen, en voorts ter zyden andere aderen uitzenden, droog, en zonder merkelyke ſmaak.*

Uit de gequetſte ſchorſſe en afgebroken takken, loopt overvloedig een weyagtig, ſtrom, of kleverig water, het welk in de ſtammen en takken dikker is, dan in de ſtelen der bladeren.

Het hout is wit, ligt, met een wateragtig hert, en haaſt vergaande, de wortel is niet hart, een vinger dik, buiten bleek-geel, binnen witter, ſappig, en taai, zeer lank onder 't ryſch der aarde kruipende, hier en daar nieuwe plantjes uitſtotende, waar door het zig vermenigvuldigt, en een groote plaats beſlaat, want dit boompje brengt nog bloeiſel nog zaat voort, hoewel het aan 't opperſte der takken een troſje formeert, van veele ſpitſe en in een gedrongene blaatjes, waar uit egter niet dan bladeren werden.

Dierhalven heeft hem de natuur deeze lange ſappige wortelen gegeven, die haar wyt en zyt verſpreiden en nieuwe ſpruitjes voortbrengen, dewelke altyt ruiger en hairiger zyn dan de oude, als men 't verplanten wil, zo graaft men deeze ſpruitjes uit met een ſtuk van de dwerswortel, daar zy op ſtaan, en verplant ze in een mulle en droge gront, daar 't wat kraalſteenig is, dog by regenagtig weer dan zal het gelukkig opkomen, en zig vermenigvuldigen door de voornoemde wortelen, dewelke in myn tuin in een ſlegte gront, wel twaalf vademen van den hoofſtam nieuwe boompjes voortgebragt hebben. Het is dan te verwonderen aan dit boompje, dat daar het zo droog van aanzien is, een droge, kraalſteenige, maar geenzints vogtige en moeraſſige gront bemint, nogtans binnen zo vol ſaps is, en zo weelarig zig voortzet.

Tuſſchen het binnenſte hout en de buitenſte ruige ſchorſſe legt een ſyne, witte, en taaije baſt, waar in al de deugt is, die men van dit boompje heeft, en waarom het gecultî-

Digitized by Google

buſcula, atque ob quam hæc colitur, ut nempe ex ipſo tenuia & papyracea formentur veſtimenta, quod non niſi multiplici peragitur præparatione ac labore, uti mox indicabitur.

Nomen. Latine *Frutex lintearius*, quia ex ejus libro lintea quædam conficiuntur. Malaicum nomen mihi ignotum eſt, in Celebe circa Tambucco *Woe* vocatur, in Hœamohela *Mala*, in Bongaya *Lingoas*.

Papyraceæ veſtes ex hoc libro confectæ Malaice dicuntur *Budja*, Tambuccanice *Wonta* ſeu *Wunta*, uti & aliæ veſtes ex arbore *Topicki* dictâ vocantur, de qua vide ſupra libr. 5. Cap. 8. ſi vero hæc veſtimenta loco papyri compactoris uſurpentur Malayenſibus *Deluwan* ſeu *Daluwan* vocantur, uti & cuncta vulgaria cinerea & ſordida papyri genera ex arborum quarundam libris præparata hoc indigitantur nomine.

Locus. Sponte creſcit in Orientali Celebes ora, plurimum vero in Tambucci regione, item in inſulis *Bongaya*, ac minori in quantitate in Hœamohela circa Lacky & Laalan, ob multiplicem ejus uſum harum inſularum quidam incolæ etiam hanc plantant arbuſculam in ventoſis & ſaxoſis locis, ubi cito & luxurioſe multiplicatur, ac totos obcupat hortos.

Uſus. Quum hæc arbuſcula nullum alium præbeat uſum niſi illorum veſtimentorum, hinc totæ cæduntur prope radicem, quum modo unius binorumve pollicum craſſitiem obtineant, quo enim ſint juniores, eo tenuiora exhibent lintea, quæ enim brachium craſſæ ſunt, non ita aptæ habentur, quum harum liber ſit nimis durus ac fragilis.

Stipitum horum exſtirpatorum cortex exterior rugoſus ſubtiliter abraditur, poſtquam leviſſime ſupra ignem fuerint toſti, dein interior cortex ſeu liber decorticatur, atque ad ſolem exſiccatur, qui dein deponitur ac conſervatur, donec veſtes ex illo præparare velimus, tumque viginti horarum ſpatio in aqua maceratur; in Tambucco autem hunc fricant librum maceratum cum tenui cinere, quem per viginti quatuor horas ſic deponunt, ac dein paululum in aqua ebulliunt, atque in fluvio eluunt ad depurationem: Hic demum in aqua maceratur atque extenditur denuo ſupra aſſerem craſſum ex duro ligno, qui politus ac glaber eſt, ac tum lapillis quibusdam tam diu feriunt, donec aſſerculorum latitudinem obtineat, atque hæ pelles convolvuntur atque iterum exſiccantur.

Bangayenſes haſce pelles involvunt ingentibus foliis ſpinoſi *Ari ſilveſtris* ſeu *Bira*, dein haſce aquæ iterum inponunt, ac ſecunda vice tundunt in iſto aſſere, binas tresve ſibi mutuo inponentes, quæ tam diu contunduntur, donec ſibi adhæreant atque coadunentur, hæcce pulſatio tribus diverſis peragitur lapidibus, ejusdem tamen formæ ac ſubſtantiæ, quem in finem optimos cenſent, qui circa Baluyam, in Celebes ora Orientali ſitam, inveniuntur, omnes autem ſunt rotundi, ſuperne gibbi, & inæquales, inferne plani ac politi, atque per artem quibusdam crenis excavati, quæ in primo lapide ſunt craſſæ, in ſecundo ſubtiles, in tertio tenuiores, hi lapides cum Rotinga continentur, ita ut arundo hæc manubrium ſeu caudam formet, qua lapis tollitur, & tanquam malleo pulſatur, ac primum hoc fit cum illo craſſo, dein cum tenuioribus.

Lintea hæc, ſi juſtam conquiſiverunt ſubſtantiam, non ampliora ſunt hiſce aſſerculis, pedem circiter, atque in longitudinem extenduntur, quæ deſideratur, ad finem enim iſtorum aſſerculorum præparata circumvolvuntur lintea, atque ad ipſorum finem alia conjunguntur tam contundendo quam extendendo, donec liber iſte totus ſit conſumptus, ita ut hæ pelles eodem fere præparentur modo, quo in patria noſtra papyrus formatur ex linteis vetuſtis putridis, & contuſis.

Denique ſciendum eſt, quod hæ anguſtæ pelles ſibi adglutinentur ad latitudinem, quæ deſideratur pro veſtimentis, quod fit, ſi extremitates humectentur, ſibi inponantur, ac iterum leviter contundantur, donec ſibi adhæreant, ac tandem binæ extremæ longæ oræ conglutinantur, ita ut ſaccum forment amplum & magnum, viro altiorem, atque adeo laxum, ut bini homines ipſi inſiſtere poſſint, tumque hæc veſtimenta papyracea ſeu *Budjas* præparata ſunt, coloris pallide albicantis ſeu flaveſcentis inſtar ſtraminis, quæ non craſſiora ſunt vulgari noſtra charta, cui inſcribimus, quæque adeo nitide ſibi ſunt adglutinatæ, ut vix futuræ adpareant.

gekultiveert werd, namentlyk om de fyne linne of papiere kleetjes daar van te maken, 't welk niet zonder veelvoudige toebereidinge en arbeid toegaat, gelyk ſtraks hier naar zal gezegt worden.

Naam. *In 't Latyn* Frutex lintearius, *om dat uit deszelfs baſt linnen gemaakt wert. De Maleitſe naam is my nog onbekent, op Celebes omtrent Tambucco hiet het* Woo; *op Hoeamohel* Mala, *op Bongay* Lingoas.

De papiere kleetjes uit deezen baſt gemaakt, hieten in 't Maleits Budja, *op Tambuccans* Wonta *of* Wunta, *gelyk men ook noemt de andere kleetjes van den boom* Topicki *genaamt, waar van boven in 't vyfde boek, Hoofdſt.* 8*; maar als men deeze kleetjes van pakpapier gebruikt, zo hiet het in 't Maleits* Deluwan *of* Daluwan, *gelyk al dat grove, grauwe, en vuil-witte papier, 't welk men uit eenige baſten van bomen maakt.*

Plaats. *Hy waſt van zelfs op de Ooſtkuſt van Celebes, dog meeſt in 't diſtrikt van Tambucco, als mede op de Eilanden van Bongay, en in kleine quantiteit op Hoeamohel omtrent Lacky en Laala, om zyn veelvuldig gebruik planten hem ook sommige van de voornoemde Eilanders op lugtige en kraalſtenige plaatſen, daar hy zig dan met 'er haaſt vermenigvuldigt, en gehele tuinen beſlaat.*

Gebruik. *Dewyl men van dit boompje anders geen gebruik heeft, dan de voornoemde kleetjes daar uit te maken, zo kapt men de gehele boompjes af digt by de wortel, als ze maar een duim of twee vingeren dik zyn, want hoe jonger boompjes hoe fynder linnen zy geven, maar die een arm dik zyn, die zyn zo bequaam niet, om dat haren baſt te hart en bryzelig is.*

Van de afgekapte ſtammetjes ſchraapt en trekt men de buitenſte ruige ſchors af, na dat ze alvorens zagtjes over 't vuur gebraden zyn, daar na ſchilt men de binnenſte baſt mede af, en legt die in de zon om te drogen, dewelke men dan weg legt en bewaart, tot dat men de kleederen daar af wil maken, alsdan moet hy een etmaal in water geweekt zyn. Op Tambucco wryven ze deeze geweekte baſt met fyne aſch, laten het een etmaal leggen, daar na koken zy 't een weinig in water, ſpoelen 't aan een rivier uit, dat het weder zuiver werd. Dit weekt men wederom in water, en breiden het dan uit op een dikke plank of zwalpe van hard hout, dewelke effen geſchaaft is, en kloppen 't voor de eerſte maal met zekere ſteenen, tot dat het zo breet als de planken werd, welke vellen men dan te zamen rolt, en weder drogen laat.

De Bangayers doen deeze vellen in de groote bladeren van 't ſcherpe Arum ſilveſtre *of* Bira, *daar na leggen ze deeze vellen wederom in water, en kloppen ze voor de tweedemaal op de voornoemde plank, leggen twee en drie vellen op malkander, dewelke zo lang geklopt worden, tot dat het aan malkanderen kleeft, en een ſtuk werd: dit kloppen geſchiet met driederhande ſteenen, dog van eenderlei fatſoen en ſubſtantie, waar toe zylieden de beſte agten, die men omtrent Balay, mede op Celebes Ooſtkuſt gelegen, vint; zy zyn alle drie rond, boven bultig en oneffen, onder vlak geſlepen, en door konſt met zekere kepen gekartelt, dewelke aan de eerſte ſteen grof zyn, aan de tweede wat fynder, en aan de derde nog fynder. Deeze ſteenen werden met een Rottang omvat, zodanig dat de Rottang een ſtaart of handvat maakt, waar mede men den ſteen opligt, en als met een hamer klopt, eerſt met den grove, daar na met den fynſte ſteen.*

Het linnen nu zyn volkomen conſiſtentie verkregen hebbende, valt niet breder dan de plankjes, te weten omtrent een voet, en zo lang als men wil, want ten einde van de plank veezende, rolt men het geformeerde ſtuk op, en voegt al gaandeweg andere ſtoffen aan de einden, met kloppen en rekken, tot dat 't ze geconſumeert is, zo dat deeze vellen ſchier op diergelyke manier geformeert werden als ons Vaderlants papier, uit oud verrot en geſtampt linnen.

Eindelyk moet men weten deeze ſmalle vellen aan malkander te plakken, dat ze zo breet werden als men de kleetjes hebben wil, 't welk geſchiet als men de lange einden natmaakt, op malkander legt, en weder zagtjes klopt, tot dat ze aan malkander kleven, en ten laatſten ook twee uiterſte lange zyden, dat 'er een groote en ruime zak van werde, hoger dan een man, en zo ruim, dat 'er twee perſonen in kruipen konnen, zo zyn deeze Budjas *of papiere kleetjes gereed, van couleur bleek-wit, of bleek-geel als ſtroo, en niet dikker dan ons gemeen ſchryfpapier, zo netjes op malkander geplakt, dat men qualyk de voegen bekennen kan.*

Viri æque ac feminæ hæc geſtant tam per diem quam per noctem, quæ mirum exhibent ſonitum, nec eluuntur, quod haud facile ferunt, aquæ quidem imponi poſſunt, leviter fricari, & eluı ſine contorſione, ac demum exſiccari, ſed incolæ tantum impendere ipſis laborem nolunt, quum ſufficiens copia ipſis ad manus ſit nova componendi veſtimenta, atque hoc opus mulierculis ita commendatum eſt, ut viri illud non curent, atque pauci illorum inveniantur, qui ipſorum præparationem norunt, licet & viri ligamenta bracteorum ſuorum ſeu *Tſchedackos* ex hoc itidem forment libro.

In Tambucco plurima alba ſunt, in Bongaya vero, Balanta, Tutironga, & Gorontala variis tinguntur coloribus ex rubro, luteo, & nigro variegata, vel etiam ſimpliciter tantum rubra, qualia mulieres plerumque gerunt. Viri cæterum Bangaytanæ alba illa veſtimenta, quæ in ſuos geſtare volunt uſus, cum longis tingunt fructibus Mangi-mangi, quorum cortices in aqua contundunt, ac pluma ſeu penna gallinacea leviter illa iniiniunt, unde ruſſa ſeu fumei coloris ſunt, ac durabilia: Tinctura rubra ex terra quadam rubra extrahitur, quæ in Bangaya reperitur, lutea ex Curcuma, quæ utræque miſcentur cum radicibus Bancudi: nigra extrahitur ex fuligine Dammaræ.

Veſtimenta venalia quadrata & oblonga complicantur inſtar ſericeorum linteaminum, incolæ illa amant geſtare temporibus calidis, præſertim per noctem, dum refrigerium præbeant dormientibus.

Hæc quoque Budjas apta ſunt ad papyros inpactorios, quorum loco etiam adhibentur, quod alioquin fit per *Deluwan*, h. e. papyrum craſſiorem, in quo varia etiam involvuntur ac conſervantur ſemina, quæ in hiſce meliora adſervantur quam in papyro noſtro vulgari, quæque melius etiam complicari poſſunt.

Vaccæ hujus folia amant depaſcere.

Tabula Quinquageſima Tertia

Ramum exhibet *Fruticis lintearii* ſeu *Papyracei.*

LIX. HOOFDSTUK.

Bugloſſum litoreum. *Moral.*

HIc frutex nullo modo convenit cum Herba *Bugloſſo* dicta, ſed ipſi tantummodo hoc impoſui nomen ob foliorum ſimilitudinem cum lingua bovina: Hic itaque frutex truncum gerit brevem, incurvum, vulgo pedem craſſum, in multos diviſum incurvos, flexiles, & ample extenſos ramos, qui cortice obducuntur glabro, molli, & fragili, in ſummo autem hi ſunt virides & herbacei.

Hiſce folia inſident inordinata, longa, inferius anguſtata, ſuperius lata, & ſubrotunda, formam habentia linguæ bovinæ ſeu remi, decem ac duodecim pollices longa, tres cum dimidio lata, ex viridi flaveſcentia, flaccida, glabra, ac parum deorſum inflexa, per quorum medium ingens decurrit nervus, qui in paucas extenditur obliquas coſtas, inferne parum protuberantes, ac prope oras in ſinus deſinunt, ac ſeſe claudunt: Copioſa ramis inſident, adeoque glabra ſunt, ut ſonitum edant, ſi ſibi invicem adfricentur.

Ex foliorum alis brevibus in petiolis, bini, tres, ac quatuor albi excreſcunt flores, longis ex tubis conſtantes inſtar Jaſmini, qui ſeſe in quinque aperiunt petala, ad oras quinque albis ſtaminibus ornata, atque introrſum parum lanuginoſa, in ſemi circulo locantur inſtar floris Petaſitidis, inque fiſſura aperta incurvum erigitur corniculum introrſum flexum, quod ex calice prodit, in quo flos contentus erat, inque fructum excreſcit Baccæ Oxyacanthæ ſimilem, in medio parum ſulcatum, acſi bini fructus ſibi eſſent adpoſiti, eſtque non ruber ſed albus ac ſupra umbilicatus, ubi & quinque ſquamulæ adparent circumpoſitæ. Sub externa molli & ſucculenta carne aliud durum reconditur oſſiculum, atque in hoc granulum ſeu nucleus inſtar Ceraſorum, in medio fiſſus, & in durum deſinens apicem.

Mannen en vrouwen dragen ze in die landen zo wel by dag als by nagt, 't welk een aardig rammelen veroorzaakt, zonder dezelve uit te waſſen, 't welk zy niet wel verdragen konnen; men kan ze wel in water leggen, zagtjes wryven, en uitſpoelen zonder wringen, en aan weder drogen, maar de landaart wil zo veel moeite daar mede niet doen, als zynde genoegzaam voorzien met ſtoffen tot nieuwe kleetjes, en is dat werk de vrouwen zo aanbevolen, dat zig de mannen ſchier daar mede niet bemoeyen willen, en men weinige mannen onder hunluiden vint, die weten hoe zy toebereit werden, hoewel de mannen hunne broekbanden of Tſchedackos *ook daar van maken.*

Op Tambucco laat men ze meeſt wit, maar op Bangay, Balante, Totironga, en Gorontale werden ze met verſcheide verwen van root, geel, en zwart geſchildert, of ook wel enkelt root geverft, gelyk de vrouwtjes meeſt dragen. Anderzints de mannen van Bangaytanen, verwen de witte kleetjes, die zy voor hen zelfs dragen willen, met de lange vrugten van Mangi-mangi, welkers ſchorſſe zy in water ſtampen, en met een hoenderveer de kleetjes daar mede zagtjes overſtryken, waar door ze ros of rook-geel, en duraam werden. De roode verwe maken ze uit zeker roode aarde, die op Bangay valt, de geele uit Curcuma, beide gemengt met de wortelen van Bancudu, de zwarte uit roet van Dammar gemaakt.

Die men te koop voert, werden vierkant of lankwerpig gevouwen, gelyk zyde ſtoffen. De Inlanders dragen ze zeer gaarn by hete tyden, inzonderheid 's nagts, dewyl 't koel valt daar in te ſlapen.

Ze zyn deeze Budjas ook zeer bequaam in plaats van pakpapier te gebruiken, gelyk men anders met Deluwan, *dat is grof boompapier doet, om allerhande zaden daar in te winden, welke beter daar in bewaart werden dan in ons papier, ook zig beter vouwen en buigen laat.*

De Koebeeſten weiden de bladeren gaarn af.

De Drie en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Linte* ofte *Papierſtruik.*

CAPUT QUINQUAGESIMUM NONUM.

De Strand Oſſetong.

D*Eeze heeſter heeft geen gemeenſchap met het kruid* Bugloſſum, *maar ik heb hem alleenlyk die naam gegeven, volgens de gelykeniſſe der bladeren met een Oſſetong. De ſtruik heeft een korte kromme ſtam, in 't gemeen een been dik, met veele kromme, buigzame, en wyt uitgebreide takken, bekleet met een effene, weeke, en broſſe ſchors, dog aan 't opperſte zyn ze groen en kruidagtig.*

Daar aan ſtaan de bladeren zonder order, lank, agter ſmal, voor breed, en rond toelopende, gefatſoeneert als een oſſetong, of het blad van een riem, tien en twaalf duimen lank, drie en een half breed, geel groen, ſlap, glad, en weinig nederwaarts gevouwen, met een grote middelzenuwe, maar weinige ſchuinſe ribben, die men aan de onderſte zyde even ziet uitbuilen, en by de randen met bogen ſluiten. Zy ſtaan veel aan de takken, en zyn ze glad, dat ze ruiſchen, als men ze tegen malkander wryft.

Uit den ſchoot der bladeren komen op korte ſtelen, twee, drie, en vier witte bloemen voort, met lange hulſjen, als Jasmynen, die haar openen in vyf blaatjes, aan de kanten met vyf witte draatjes gezoomt, en na binnen toe wat wolagtig: zy ſtaan in een halve cirkel, gelyk de bloem van Petaſites, *en aan de opene zyde ſtaat een krom hoorntje, inwaarts gebogen uit de kelk, daar de bloem in ſtont, wort de vrugt, de beſien van de hagedoorn gelyk, in 't midden wat gekloofd, als of 'er twee tegens malkanderen ſtonden, niet root, maar wit, met een naveltje boven op, en om 't zelve vyf ſchubbetjes. Onder 't buitenſte week en zappig vleeſch leit een andere harde korl, en daar in een hard ſteentje gelyk de kerſſe-ſteentjes, mede in 't midden gekloofd, en met een hard ſpitsje.*

In pinguibus ac mollibus ramis, non ultra pollicem craſſis ſub tenui ligno albiſſimum, ſiccum, & ſpongioſum reperitur meditullium omnino illi Sambuci ſimile, quod tali quoque modo ſcindi & elaborari poteſt, quo autem rami ſunt vetuſtiores, eo durius eſt lignum, ac medulla minor ſeu tenuior, quæ in trunco tam rara eſt, ut vix dignoſci poſſit: In incultis inſulis truncus ejus aliquando crus craſſus eſt, in terram procumbens cortice obductus rugoſo, fiſſo, molli, & fragili.

Lignum vero ceræ colorem habet, longisque ex fibris conſtat, & ſi cædatur, durum, in ſolo non durabile, ſed in aqua marina: Circa radicem nullum obſervatur cor ſeu meditullium, atque in vetuſtiſſimis truncis fuſcum eſt ſeu nigricans, adeoque durum ac durabile in aqua marina quam Sappanum lignum: Ejus radices ſunt craſſæ, externe ruffæ, interne flavi coloris, ac lentiſſimæ.

Sub finem pluvioſorum menſium floret, Septembri nempe, ejusque fructus diu ſuperſunt: In Baleya aliisque in inſulis hujus binæ occurrunt ſpecies, quarum prima eſt litorea, deſcripto Amboinenſi Bugloſſo ſimilis, altera ad ripas majorum fluminum creſcit, magisque remota in terra, pauloque anguſtiora gerit folia, in plures apices diviſa; nec ejus folia adeo amara ſunt quam præcedentis, fructus vero magis amaricant cum auſteritate quadam.

Nomen Latine *Bugloſſum litoreum*, Ternatice *Boppa tæda*, Amboinice *Moral* & *Mokal*, Baleyice *Polendo laut*, ad diſtinctionem ſuperioris *Polendo darat*, quod eſt *Folium polypi*: Bandanice *Tutukelu*, h. e. navigii Corre Corre clavi. Sinice *Tſcho*, licet proprie in Sina non creſcat, ſed ex ejus regione in Boreali Formoſæ ora prope Kelangam, quod enim in Sinæ regione creſcit, potiſſimum gerit lignum, ac pauciſſimam medullam.

Locus. Nullibi occurrit niſi in litoribus planis, ubi ſolum potiſſimum ex minimis conſtat lapillis, ac circa majorum fluminum oſtia, ubi ſæpiſſime adeo luxurioſum ac copioſum eſt, ut ſepem referat perpetuam, nutrimentum ſuum ex gracilibus, & ſaxoſis haurit ſolis, immo ex aduſtis poroſisque lapidibus, e quibus litora Bandæ in Gunong Api & Neira conſtant.

Uſus. Folia ac fructus præter ipſorum amaritiem, detergentem & exſiccantem habent virtutem ſine calore tamen, in ejus cortice ac ligno confortans & corroborans vis latet, per quam œdema ex flaccidis artubus extrahitur, qui dein etiam per hanc corroborantur, hoc natura indigitare voluit per hujus arbuſculæ ſuperiores partes, quæ flaccidæ, fungoſæ, & quaſi œdematoſæ ſunt, contra inferiores ſunt duræ, firmæ, ac durabiles. Alba & fungoſa ejus medulla quotidiano in uſu eſt, ex qua artificioſi flores, topia, aviculæ, & ſimilia exſcinduntur, quæ variis pinguntur coloribus, atque in conviviis ac diebus feſtis exornantur cubilia, convivia, ac thori, quos incolæ ac potiſſimum Æthiopes ſimilibus in temporibus cibis exornant & amicis ſuis mittunt. Hæc medulla facillime in quasvis formas exſcindi & figurari poteſt, atque pigmenta facile adtrahit, tumque lamellæ exſciſſæ cum amylo vel Papeda ſibi invicem adglutinantur, tam eleganter & artificioſe, ut e longinquo naturales referant Roſas. Color roſaceus ſeu ſuaverubens adquiritur per decoctionem fortiorem Sappani ligni, cæruleus autem ex Indigo, croceus ex Curcuma, viridis ex foliis Terminalis ſilveſtris.

Baccæ maturæ oculis inſtillatæ, ita ut ipſarum ſuccus hos tangat, depurant ipſos ab omni viſcoſitate, claroſque reddit, foliorum ſuccus cum pauxillo aquæ mixtus, oculisque inſtillatus, incipientem nubeculam tollit, quo Boeronenſis flamen hominibus jam fere cæcis reſtituit viſum, diu autem in me ipſo hoc inſtitui experimentum ſine ſucceſſu, quum in nervis opticis obſtructio fuerat jam ſuborta, in hunc finem iſte flamen ſolebat quosdam frutices colligere, in quibus folium detegebat bifidum, ſeu cujus nervus ſuperius in binos diviſus erat apices, quod ipſi aliquando ſucceſſit, licet tota ſæpe inveſtigabat litora, antequam talem inveniret fruticem, tumque cuncta iſtius fruticis folia ipſi habebantur ad hunc ſcopum apta, & licet hoc in me dictam ob rationem non ſucceſſerit, hinc vires hujus arbuſculæ diminuere nolo, quum Amboinenſibus notum ſit, optimas ſæpe cum hoc inſtituiſſe curas.

Alius

In de vette en weeke takken, die niet boven een duim dik zyn, vint men onder 't dunne hout een ſpier wit, droog, en ſponcieus hert, t'eenemaal aan de Vlier gelyk, het welk zig ook zo ſnyden en werken laat; hoe ouder nu de takken werden, hoe dikker het hout en dunder dit merg werd, en in de ſtam zo weinig, dat men het ſchier niet bekennen kan: op onbewoonde Eilanden werd de ſtam ſomtyds een dye dik op de aarde leggende met een ruige, geborſte, weeke, en broſſche ſchors.

Het hout is was-geel, langdradig, hart in 't kappen, in de grond niet durabel, maar wel in zeewater; omtrent de wortel heeft 't gantſch geen hert, en aan de geheel oude ſtammen is het bruin of zwartagtig, zo hard en durabel in zeewater als Sappanhout, de wortelen zyn dik, van buiten ros, van binnen was-geel, en zeer taai.

Het bloeit in 't einde van de regen Mouſſon September, de vrugten blyven lang daar aan hangen. Op Baly en andere Eilanden heeft men twee zoorten hier van, de eerſte is de ſtrandsoort, de voorſz. Amboinſche gelyk; de andere waſt aan de oevers van groote rivieren en landeryen, heeft wat ſmalder bladeren, die in meerder ſpitſen verdeelt zyn; zyne bladeren zyn zo bitter niet als de voorgaande. De vrugten zyn merkelyk bitter, met eenige wrangigheid.

Naam. *In 't Latyn* Bugloſſum litoreum, *op Ternaten* Boppa tæda, *op 't Amboins* Moral *en* Mokal, *op 't Baleits* Polendo laut, *tot onderſcheid van 't bovenſtaande* Polendo darat, *het welk is het* Folium polypi, *op Banda* Tutukelu, *dat is Corre Corre-nagelen, op 't Chinees* Tſcho, *hoewel 't eigentlyk in China niet waſt, maar tegen over op 't Noorteind van Formoſa by Kelang, want dat op de kuſt van China waſt, heeft meeſt hout, en weinig merg.*

Plaats. *Men vint het nergens dan op vlakke ſtranden, daar de grond meeſt uit kleine ſteentjes beſtaat, en omtrent de monden van groote rivieren. Men ziet het aldaar dikwils zo weeldrig en aan malkander ſtaan, dat het een doorgaande hage gelykt; 't kan zyn voetſel uit een magere en ſteenige grond trekken, ja zelfs uit de verbrande dryfſteenen, waar van de ſtranden in Banda op den Gunong Api en Neira gemaakt zyn.*

Gebruik. *De bladeren en vrugten hebben by haar bitterheid een afvagende en opdrogende kragt, dog zonder hitte, in deeze ſchors en in het hout leid een verſterkende of ſtyfmakende kragt, die de zugt uit de ſlappe leden kan uittrekken, en dezelve daar na ſterken. Dit heeft de natuur willen te kennen geven, dat de bovenſte deelen van dit boompje ſlap, voos, en als waterzugtig zyn, daar en tegen de onderſte hart, ſtyf, en durabel. 't Witte en voſe merg is in dagelyks gebruik om konſtige bloemen, lofwerk, vogeltjes, en diergelyke daar van te ſnyden, die men dan met allerhande couleuren verft, en daar mede op bruiloften en andere feeſtdagen vercieren de bedſteden, feeſttonnen, en tromen, die de Inlanders, dog meeſt de Mooren op diergelyke hoogtyden met koſt geladen, aan haar vrienden zenden. Dit merg of pit laat zig gemakkelyk tot allerhande figuren ſnyden, neemt de verwen ligt aan, en dan worden de geſnede plaatjes met ſtyfſel of Papeda op malkander geplakt, zo aardig, dat het van verre natuurlyke roozen ſchynen. De rooſe-verf verkrygen ze door 't koken in 't dikke afziedſel van 't Sappanhout, 't word blaauw gemaakt met Indigo, het geele met Curcuma, 't groene met de bladeren van Terminalis ſilveſtris.*

De rype beſien boven de ogen gedrukt, dat 'er 't zap in ſpat, zuiveren dezelve van alle ſmerigheid, en maken ze klaar, 't zap van de bladeren met een weinig water gemengt, en in de oogen gedaan, beneemt de beginnende donkerheid der zelve, waar mede een Moorſche Paap van Bouro eenige half-blinde menſchen wederom tot hun gezigt heeft gebragt, maar langen tyd van my gebruikt zynde, heeft het niet willen helpen, dewyl by dezelve in de Nervis opticis een verſtopping was; tot dien einde was gemelde Paap gewend zodanige ſtruiken op te zoeken, waar aan hy een blad vont, welks middelzenuwe haar na voren toe in tween, en gevolgelyk 't blad in twee ſpitſen verdeelde, het welk hem nu en dan gelukte, hoewel hy dikwils gehele ſtranden doorzagt, eer hy zodanig een vont, en dan hield hy alle de bladeren van die ſtruik kragtig, hoewel nu dit aan my niet geholpen heeft om voorſz. reden, zo wil ik egter de kragten van dit boompje niet betwiſt hebben; want in Amboina bekent is, dat hy dikmaals goede kuren daar mede gedaan heeft.

Een

Alius Mauritanus rhizothomus tanquam arcanum habebat, incantatos nempe viros a Veneris inpotentia liberare, quibus exhibebat medullam ejus albam cum lamellis quibusdam inferioris partis piſtilli, quo Oryza contunditur, atque cum fruſtulis arundinis ſaccharifera nigræ, quæ ſimul contundebat vel cum Pinanga maſticabat, oblitus autem ſum, ex quonam ligno piſtilium illud Oryzæ oportebat eſſe conſtructum: ad Choleram ſeu Diarrhæam albam ſiſtendam medulla hæc parum torretur ſupra carbones ignitos, cui addenda eſt radix Tawas, ſeu Polypodii Indici, ac cortex Soccun Capus, quæ ſimul maſticantur cum Siri Pinanga.

Ejus folia ac cortex cum viridi Catjang aquæ incocta, ac quotidie propinata comprobatum dant remedium contra Beriberi ſeu Paralyſin Indicam, verùm folia ejus viridia œdematoſis ſimul adplicanda ſunt pedibus. Radix quoque antidotum eſt contra noxios cibos venenatorum cancrorum, piſcium, ſimiliumque: Folia ejus calefacta œdematoſis adplicantur pedibus & abdomini, ut œdema tollatur.

Ex duro ligno præſertim craſſorum & inferiorum truncorum multi incolæ ac præſertim Papœnſes clavos navigiorum Corre Corren dictorum formant, qui adeo tenaces ac durabiles ſunt, ut binis aliis navigiis durabiliores ſint. Tenera ſilveſtris Bugloſſi folia Baleyenſes cruda edere ſolebant inſtar reliquorum Ulang ulang.

In Adpendice hæc adduntur.

Compara hoc cum arbuſcula *Hort. Malab. part* 4. *fig.* 59. Malabarice dicta *Bella modagam.* Portugallice *Ammaco macho*, Belgice *groot Herſtong*, Malabarica vero deſcribitur eſſe montium incola, quum noſtra planta nullibi niſi in litoribus obcurrat.

Tabula Quinquageſima Quarta

Ramum exhibet *Bugloſſi littorei.* Ubi litt. A ejus florem naturali exhibet forma & magnitudine.

OBSERVATIO.

Hæc convenire videtur cum illa, quæ eſt Arbor exitioſa marina lacteſcens, Indica, *Takkada* vocata, fructu Ceraſi magnitudine, incarnato, ſtriato, Bellamodagam *H. Malab. Muſ. Zeyl. pag.* 45. & *Theſ. Zeyl. pag.* 29. & Takkada frutex forte Bellamodagam *H. Malab. Plukn. Almag. pag.* 361. & Prunifera Indica, fructu umbilicato, ſulcato, Groſſulariæ ſimili *Ray hiſt. pl. pag.* 1481. vide & *Amm. Char. pl. pag.* 290. &c.

Een ander Moorſch Wortelman hielt het voor een geheim, betoverde Mansperſonen van haar Inpotentia Veneris te verloſſen, hun ingevende dit witte merg, met eenige ſchilfertjes van het onderſte eenes ryſſtampers en eenige ſtukjes zwart zuikerriet, te zamen gewreven of met Pinang geknauwt, dog is my vergeten van wat hout de ryſſtampers moeten zyn om de witte buikloop te ſtoppen; rooſt dit merg een weinig op kolen, doet daar by de wortel van Tawas of Polypodium Indicum, en de ſchorſſe van Soccun Capus-boom, knauwt het te zamen met Siri Pinang.

De bladeren en ſchorſſe met groene Catjang in water gekookt, en dagelyks gedronken, zyn een beweerd geneesmiddel tegens de Beriberi; dog men moet de groene bladeren mede op de zugtige beenen binden; de wortel is mede een tegengiſt tegens alderhande ſchadelyke koſt van venynige krabben, viſſchen, enz. De bladeren warm gemaakt, werden op de zugtige leden en opgezwolle buik gebonden, om de zugt uit te trekken.

Van 't harde hout aan de dikke en onderſte ſtammen maken veele Eilanders, inzonderheid de Papauen de nagels van hare Corre Corren, die zo vaſt en durabel zyn, dat ze wel twee andere Corre Corren konnen uitharden. De jonge bladeren van de landelyke zoorte plegen de Baleyers ook rauw te eten als andere Ulang ulang.

Dit wert in de Adpendix gevonden.

Vergelykt het onze met een boompje in het vierde deel, fig. 59. *van de* Hortus Malabar. *beſchreven met den Malabaarſche naam* Bellamodagam, *in 't Duits* groot Herſtong, *dog het Malabaarſche wert beſchreven een Berggewas te zyn, daar het onze meeſt omtrent de ſtranden groeit.*

De Vier en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Strand Oſſetong*, alwaar lett. A deszelfs bloem in zyn natuurlyke groote en gedaante vertoont.

AANMERKING.

Deeze ſchynt overeen te komen met die geene, die is de vergiftige, melkagtige, en Indiſche Zeeboom *Takkada* genaamt, met een vrugt in de grootte van een Kers, die incarnaat en geſtreept is. De Bellamodegam van de *Hortus Malab.* in het *Muſ. Zeyl. pag.* 45. en de *Theſ. Zeyl. pag.* 29. en de ſtruik *Takkada* is miſſchien de Bellamodegam, in de *H. Malab. Plukn. Almag. pag.* 361. en de Indiſche Pruimboom, met een navelagtige en gevoornde vrugt, gelykende na Kruisbeſſen, by *Ray hiſt. pl. pag.* 1481. zie ook *Amm. Char. pl. pag.* 290. enz.

CAPUT SEXAGESIMUM.

Bugloſſum lanuginoſum. Moral babulu.

Hic frutex ample quoque ſeſe extendit plurimis adſurgens ſtipitibus, quorum quatuor plerumque ſimul excreſcunt ex trunco ſeu matrice ſtipite, in junioribus ramis iſta quoque medulla adparet uti in Sambucu, eſt autem non ita magna quam in præcedenti Moral, lignum ipſorum eſt fragiliſſimum ac molle, ramorum vero ſuprema pars herbacea eſt, ubi folia undique ſine ordine locata ſunt majora quam in præcedenti, ejusdem tamen formæ, inſtar linguæ nempe bovinæ, in obtuſum apicem ſeſe determinantia, ab octo ad duodecim & tredecim pollices longa, ſuperius tres ac tres cum dimidio lata, ex cinereo viridia ſeu albicantia, flaccida, & lanuginoſa, inſtar foliorum Nicotianæ, magno nervo medio diſtincta, atque ab utraque parte tres obliquas gerunt coſtas per folium decurrentes.

In longiuſculis petiolis inregulares locantur umbellæ, in paucos diviſæ ramulos, quibus capitula inſident cinerea, in floſculos ſeſe aperientia albos, ex quinque parvis & retroflexis petalis conſtantes, cum totidem ſtaminibus in centro, dein vero excreſcunt iterum in capitula viridia verrucas mentientia, in binus ordines arcte ſibi adcumbentes diſtincta, quæ parum inflexa ſunt inſtar caudarum Scorpionum, Amboinenſes haſce caudas comparant cum Catjang ſeminibus amuletis adnexis, magis autem proprie adſimulari poſſunt barbis Sepiorum: taleſque digiti verrucoſi plurimi ſimul locantur retrorſum ſemper & ad latera inregulariter reflexi: Matura vero hæc capita nigricant, dehiſcunt, atque interne in quovis capitulo bina exhibent ſulca & anguloſa ſemina: Foliorum ſapor eſt ſalſus, haud ingratus, atque cruda edi poſſunt.

Aliquando in litoribus remotis in perfectam excreſcit arborem, ultra binos viros craſſam, ſucccoſo ac fungoſo ex ligno conſtantem, ejusque truncus plerumque concavus eſt, unde nulli inſervit uſui. In Sumatra prope Jamby adeo ſilveſtris eſt arbor ac inregularis, ut inferior ejus truncus cameram plerumque exhibeat, in qua contra pluvias quis latere ac ſeſe abſcondere poteſt, in litore nempe, in regione enim ipſa non creſcit.

Nomen. Latine *Bugloſſum lanuginoſum*, Malaica *Moral babulu*, ac quidam Malaice illud vocant *Tabaco laut*, Amboinice *Moral* & *Mokal abua*, h. e. fabarum ſeu *Catjang moral* ob fructuum formam; In Leytimora *Nela*, Ternata *Karpoe* a foliorum ſonitu inter edendum.

Locus. Magnum exhibet & ample extenſum fruticem in planis & arenoſis litoribus, quibus ſubjecti ſunt ſcopuli ſaxoſi, præſertim in incultis inſulis, ſeu in planis magnisque regionibus: Majores vero ejus arbores raro conſpiciuntur, quædam ipſarum in incultis obcurrunt litoribus Nuſanive, ſed in ipſis regionibus non obcurrit nec ibi transplantari poteſt hic frutex, neque per ſemen neque per ramos, quum adeo aëri marino ſit adſuetus, ita ut extra hunc vivere neget.

Uſus. Cruda ejus folia, quum ſaporem habeant Petroſelini marini, eduatur cum Bocaſſan, Canario, & piſcibus, quæ neque oneri ſunt ſtomacho, atque incolæ illa vehementer expetunt, & edere amant ob ſalſum ipſorum ſaporem, quum inter maſticationem adeo gratum excitent ſonitum, Europæi vero ac præſertim Batavi non multum illis delectantur: Hitoenſem Rhizothomum ejus radicem vidi exſtirpare, quam contra Choleram biliosam exhibebat, quæ plerumque per ſalſa ſiſtitur medicamenta: Palumbes albæ amant nidos ſuos componere in quadrivio ramorum, tantummodo tenues quosdam ipſis imponentes ſiccosque ramulos, in quibus ova deponunt ac pullos ſuos committunt cunctis aëris injuriis expoſitos.

Tabula Quinquageſima Quinta

Ramum exhibet *Bugloſſi* lanuginoſi, quod ad *Heliotropii* genus pertinet.

LX. HOOFDSTUK.

De wolagtige Oſſetong.

Deeze ſtruik breid zig mede wyd uit, meeſt zonder regte ſtam, met veele takken opſchietende, waar van gemeenlyk vier t'zamen ſtoten op den ſtam of groote tak; in de jonge takken ziet men mede een wit pit als in de Vlier, dog zo groot niet als in 't voorgaande Moral, van een zeer bros en week hout aan 't opperſte der takken, 't welk kruidagtig is, ſtaan de bladeren zonder order rontom, grooter dan aan 't voorgaande Moral, dog van dezelfde geſtalte, namentlyk, als een oſſetong met een ſtompe ſpits, van agt tot twaalf en dertien duimen lang, voor drie, en drie en een half breet, grys-groen, of ſchier wittagtig, ſlap, wolagtig als de Tabaks-bladeren, met een groote middel-zenuwe, hebbende ter wederzyde drie ſchuinſe ribben, die 't blad doorlopen.

Op langagtige ſtelen komen onordentelyke dollen voort, in weinige takken verdeelt, daar aan grys-groene knoppen ſtaan, dewelke haar openen in kleine witte bloempjes, van vyf kleine en omgebogene blaatjes gemaakt, en evenveel witte draatjes in de midden, daar na werden het wederom groene knoppen, als wratten, in twee ryen digt tegen malkander op hare ſtelen ſtaande, die wat omgekromt zyn als Schorpioens-ſteerten: de Amboineſen vergelyken ze met groene Catjang aan malkander geregen. Eigentlyker kan men ze vergelyken by de baarden van een Zeekat: en diergelyke geknopte vingers ſtaan verſcheiden by malkander, altyd agterwaarts en onordentelyk ter zyden gebogen; de rype werden zwartagtig, ſplyten open, en vertonen binnen in yder knopje twee bruin-zwarte en hoekige zadekens: De ſmaak der bladeren is ziltig, niet onaangenaam, en laten zig raauw eten.

Zomtyts op afgelegene ſtranden wert het een volwaſſen boom, ruim twee man dik, met een ſappig en voos hout, en de ſtam heeft gemeenlyk een holligheid of ſpelonk, daarom tot niets gebruikelyk. Op Sumatra ontrent Jamby werd het een zo woeſte boom, dat de onderſte ſtam gemeenlyk een kamer verſchaft om voor de regen daar in te ſchuilen, te weten op ſtrant, want landwaarts en valt hy niet.

Naam. *In 't Latyn* Bugloſſum lanuginoſum, *in 't Maleits* Moral babulu, *zommige willen in 't Maleits daar* Tabaco laut *van maken. Op Amboin* Moral *en* Mokal abua, *boonen of Catjangs* Moral, *wegens de gedaante der vrugten. Op Leytimor* Nela, *op Ternaten* Karpoo, *van 't kraken der bladeren onder 't eten.*

Plaats. *Het waſt met een groote en uitgebreide ſtruik op vlakke en zandige ſtranden, daar kraalklippen onder zyn, inzonderheid op onbewoonde Eilanden, of op vlekken van groote landen; de groote bomen werden zelden gezien, eenige vint men op de onbewoonde Zeeſtranden van Nuſanive; landwaart in vint men het niet, men kan 't ook aldaar niet verplanten, nog met zaat, nog met takken, zo is het aan de zeelugt gewent, dat het buiten dezelve niet leven kan.*

Gebruik. *De raauwe bladeren als ſmakende naar Peterſelie, maar werden gegeten met Bocaſſan, Canary, en viſch, zonder dat men drukken in de maag daar van voelt. De Inlanders eten het gretig wegens de ziltige ſmaak, en om dat het in 't kaauwen zo aangenaam kraakt, dog de Hollanders vinden 'er weinig ſmaak in. Een Hitoeeſche Wortelman zag ik deeze wortelen graven, om tegens het galagtige bord in te geven, 't welk gemeenlyk door hakke dingen geſtuit werd: de witte wilde duiven maken haar neſten gaern op den vierſprong van deeze takken, ſlegts eenige dunne dorre ryskens daar tuſſchen leggende, waar op zy hare eyeren en jongen betrouwen, open ſtaande voor alle injurien des lugts.*

De Vyf en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wolagtige Oſſetong*, welka tot het geſlagt van de *Heliotropium* behoort.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT SEXAGESIMUM PRIMUM.

Perlarius primus. Coſſir.

ARbuſcula hæc longis ſeſe ample extendit flagellis, foliaque gerit ſolitaria, inordinata, longis inſidentia petiolis, & inæqualis magnitudinis, quædam enim ſex octoque pollices longa ſunt, palmam ſeu ſex digitos lata, atque petioli eandem quoque habent longitudinem, alia vero binis pollicibus breviora ſunt, atque breviores gerunt petiolos, inferius autem ſubrotunda ſunt, & in longum terminantur apicem, inſtar foliorum Urticæ, ſunt autem ad oras ſubtilius ſerrata, ſuperne glabra, inferne parum rugoſa & griſea, ubi & tres nervi ex foliorum ortu concurrunt, qui oblique admodum ſuperne excurrunt: Tenerrima folia maxima ſunt & flaccidiſſima, vetuſta vero minora ſunt & firmiora.

Ex quavis foliorum ala racemus excreſcit uti in Ribeſiis, ſed brevior, quique in binos tresve dividitur minores, quibus primum inſident parva viridia capitula, quorum quodvis excreſcens granulis minimis punctatum eſt, atque tenuiſſimis pilis hirtum, quæ loco florum habenda ſunt. Memorata iſta capitula magnitudinem adquirunt Piſorum ſaccharatorum, ſuntque rotunda & candida, ac ſemi pellucida inſtar Ribeſiorum alborum, ſed ad tactum molliora, ac intus repleta molli & aquoſa medulla, in qua granula quædam minima, arenoſa quaſi reconduntur, undique autem circa fructum foraminula quædam copioſa obſervantur, quæ apicibus quibusdam ornata ſunt, qui granulis iſtis inplantantur. Si vero fructus hi tangantur, candidum ſuum perdunt colorem, atque in fuſcum degenerant, ipſorumque ſapor eſt fatuus, nec admodum gratus, uti & foliorum.

Truncus aliquando crus craſſus eſt, ita ut in vulgarem excreſcat arborem, qui angulis, nodis, & cavitatibus inregularis eſt, ac circa radices multa emittit filamenta inſtar *Varingæ microphyliæ*, quorum quædam radiculas terræ mittunt, unde aliquando ac ſenſim magnam format prope radicem molem, talia quoque fila ex craſſioribus dependent ramis: Ejus cortex ex viridi & cinereo variegatus eſt, craſſus, fragilis, ſuccoſus, & viſcoſus, ac lignum molle & inutile.

Sæpius in anno floret, potiſſimum autem Aprili & Octobri, quum & fructus proferat, quorum in plantatis fruticibus pauci perfecti excreſcunt.

Nomen. Latine *Perlarius primus*, ob fructuum formam, qui magnas referunt perlas, Malayenſibus nullum huc usque obtinuit nomen, quin *Caju naſſi beſaar* vocari poſſet, ſeu magnus, ad differentiam ſubſequentis, in Oma vocatur *Coſſir*, Banda *Caju fonti*, Ternata *Soſſo manni manni* ſeu mas frugifer, uti ſubſequens femina habetur, in Hommoa *Soſillo*.

Locus. In Amboina haud multum notus vel obvius eſt, nec ullibi hunc vidi fruticem niſi in Oma circa Aboram, unde juniorem ejus ſurculum primus in Amboinam deduxi, ibique incolæ quidam ante ædes ſuas plantant, quum arbuſcula ſit mediocris, ramos ſuos ſatis ample extendens, qui ſupra aſſeres ducuntur, ſub quibus ſedent: dein autem binas ejus ſpecies hic in Amboina in ſilvis obſervavi, uti mox indicabitur.

Uſus. Viſcoſus cortex ſeu folia ejus contrita comprobatum eſt remedium contra aduſtionem, quæ ex Amboinenſium Dammara contrahitur, idem quoque radicis cortex adhibetur contra *Siri jawan* ſeu aphthas, ac folium capiti inpoſitum omnes adtrahit pediculos, cortex quoque Courap ſeu ſcabiei inlinitur ut & lepræ Græcorum, quæ Amboinenſibus *Caſcado* dicitur, ut ſemen ſeu vermiculos extrahat, craſſiſſimi ejus rami navigiis ſubponuntur novis, quæ in aquam dimittuntur, vel cum ipſius cortice rotunda illa ligna obliniuntur, ut glabritie navium deſcenſum facilitent.

In Amboinæ ſilvis binas hujus fruticis obſervavi ſpecies, latifoliam & parvifoliam, latifolia cum Omanenſi potiſſimum convenit, ejus vero folia multo ſunt craſſiora & ampliora, ad oras ſubtiliter ſed fortiter ſerrata, ſuperne maxime rugoſa inſtar *Daun goſſo*, inferne alba & lanuginoſa, quales & ramuli extremi ſunt, cortex ejus itidem viſcoſus eſt, ac circa radicem fila quoque emittit inſtar Omanenſis, ejus cor amplum eſt, fungoſum, & maxime aquoſum.

Flores

LXI. HOOFDSTUK.

De eerſte Paerl-ſtruik.

DIt boompje ſpreit hem met lange ryskens wyd uit, de bladeren ſtaan enkeld, zonder order, op lange ſtelen, dog van ongelyke grootte, want zommige zyn ſes en agt duimen lang, een hand en ſes vingeren breet, hare ſtelen zyn ook zo lang, andere zyn wel twee duimen korter, ook met korter ſtelen, zy zyn agter rond, en lopen in een lange ſpits toe, gelyk de bladeren van de ſtrandnetelen, dog aan de kanten fynder gezaagt, aan de bovenſte zyde glad, aan de onderſte wat ruig en grys, alwaar t'elkens drie zenuwen aan den oorſpronk der bladeren t'zamen ſloten, dewelke zeer ſchuins na voren lopen; de jongſte bladeren zyn de grootſte en ſlapſte, maar de oude zyn ſtyver en kleinder.

Uit yder ſchoot der bladeren komt een troſje voort, gelyk aan de Aalbeſien, dog korter, 't welk zig in twee a drie takjes verdeelt, daar aan voor eerſt kleine groene knopjes komen, yder knopje wat grooter geworden zynde, is met eenige kleine gryntjes bezet, en met fyne hairtjes behangen, welke in plaats van bloeiſel zyn. De bovengenoemde knopjes gewinnen dan de grootte van zuikererweten, rond, en geheel wit, half doorſchynende, als witte Aalbeſien, dog weeker in 't aantaſten, van binnen ook met een week en wateragtig merg vervult, met eenige zeer fyne korltjes als zant, rontom de vrugt van boven tot bykans om laag toe, ziet men veele kleine gaatjes, daar eenige ſpitsjes in ſteken, aan bovengemelde korlt in 't lyf vaſt. Als men ze aantaſt, zo verliezen ze haar witte couleur, en worden vuil. De ſmaak is laf, niet zeer aangenaam, gelyk ook die van de bladeren.

De ſtam werd zomtyts een middelbare boom, een dye dik, met hoeken, knoeſten, en holligheden, omtrent de wortel veele draden uitſchietende, gelyk de Varinga microphillos *doet, waar van zommige weder in de aarde wortelen, en zo gewint 't met 'er tyt een dikke verwerde kop by de wortel. Diergelyke draden ziet men ook afhangen van de dikker takken; de ſchors is uit den grauwe en groene gemengt, dik, broş, ſappig, en ſlymerig, 't hout week, en onnut.*

Het bloeit meermalen in 't jaar, dog ordinaris in April en October, wanneer 't ook zyne vrugten voortbrengt, waar van aan de geplante ſtruiken weinige tot perfectie komen.

Naam. *In 't Latyn* Perlarius primus, *na de gedaante der vrugten, die groote paerlen gelyken; in 't Maleits heeft het nog geen naam, of men moeſt het* Caju naſſi beſaar, *'t groote noemen, tot onderſcheit van het volgende; op* Oma *hiet het* Coſſir, *op Banda* Caju fonti, *op Ternaten* Soſſo manni manni, *of vrugtmanneken, gelyk 't volgende 't wyfken, op Hommoa* Soſillo.

Plaats. *In Amboina is 't niet veel bekent, en ik heb ze nergens gezien dan op* Oma *omtrent Abora, van waar ik die jonge plant eerſt in Amboina gebragt heb, aldaar planten het zommige Inlanders voor hare deuren, om dat het een middelmatig boompje wert, en zyn takken wyd uitſpreit, die men dan op latten leit, om daar onder te zitten, daar na heb ik in Amboina nog twee zoorten daar van in 't wild gevonden, gelyk terſtont zal gezegt werden.*

Gebruik. *De ſlymerige ſchors of de bladeren gewreven, zyn een toegeëigent geneesmiddel voor de verbrantheid, die van de Amboinſche Dammar komt: dezelfſte ſchors van de wortel werd ook gebruikt tegens de* Siri jawan *of ſpruw: 't bladt op 't hooft geſtreken of gewreven, trekt al de luizen aan zig, de ſchors werd ook op 's* Courap *geſmeert, en Lepram Græcorum, in Amboina* Caſcado *genaamt, om de fieren of kleine wormpjes daar uit te krygen, de dikſte takken legt men onder de nieuwe vaartuigen, die men van de wal wil afhalen, of beſtrykt men met dezelve ſchors andere rolhouten, om door haar gladdigheid het afhalen te verligten.*

Op Amboina heb ik twee zoorten van deeze heeſter in 't wild gevonden, grootbladig en kleinbladig; de grootbladige komt met de Omauſche meeſt over een, dog de bladeren zyn veel grover, en wel zo groot, aan de kanten klein, dog hard gezaagt, aan de bovenſte zyde zeer ruig, als Daun goſſo, *aan de onderſte wit en wolagtig, gelyk ook de uiterſte takken, de ſchors mede ſlymerig, en omtrent de wortel werpt het mede draden uit, gelyk 't Omauſche, 't hert is groot, voos, en zeer wateragtig.*

Het

Digitized by Google

Flores in brevioribus creſcunt racemis ex petiolorum alis uti in *Caju ceram*, qui capitula ſunt puſilla & viridia, quos perliferi inſequuntur fructus, in Amboina creſcit ad ripam fluvii Elephantis & Waytomme, uti & in Hituenſi regione in nemoribus ſilvis, ſoli bene expoſitis, parvifolia ſpecies creſcit ad fluvium Alph in Amboina; foliis quoque convenit cum Omanenſi, ſunt autem minora, anguſtiora, nec ita piloſa quam præcedentis, nec etiam dentata, & in longos deſinunt apices, longis inſidentia petiolis: Fructus ex parvis dependent racemis inſtar Ribeſiorum, ſunt vero minores, magis vagi, ac virides.

Fruſtum recentis hujus ligni ſeu craſſiores rami in aquam marinam projecti, ſi nempe fundus non ultra quatuor pedes ſit profundus, ibi ſubmergunt in fundo, ac putreſcunt, ad quos prorepunt conchæ quædam porcellanæ quaſi, *Bia ſalowacco* dictæ, quæ adhibentur ad Amboinenſium clypeos exornandos, atque apud Alphorenſes collo appenduntur propugnatorum.

Non opus eſt ut ex Omanenſi, Bandenſi, ac ultimo Amboinenſi latifolio Coſſir peculiares conſtituantur ſpecies, quum diſcrimen ſit nimis parvum, atque hæ omnes tres mediocres ſint arbores, quæ fila ſua ex trunco & craſſis emittunt ramis, non tamen ita copioſa ac Varinga parvifolia: Cum hac quoque illud habent commune, quod ſemina inter lapides ſibi impoſitos ſeu inter vetuſtos muros decidua facillime progerminent, ubi radices ſuas adeo arcte lapidibus innectunt, atque extremitatibus ſuis terram petunt, ut mox in fila diſperganuur, quod gratum præbet ſpectaculum, quum ex eo conſpici poſſit, quemnam laborem impendat hæc arbuſcula, ut alimentum ſuum adquirat: per unam binasve ulnas a trunco craſſiores radices iterum ſub terra prorepunt, atque per aliquod ſpatium iterum nudæ decurrunt multis ſinuoſis gyris ſeſe denuo per fila terræ implantantes, ita ut ejus radices non profunde in terram penetrent, ſed juxta ejus ſuperficiem prorepant. Arbuſculam vero habui brachium jam craſſam, quæ nullas huc usque radices terræ infixerat, ſed adfixa hærebat lapidibus ſibi impoſitis.

Cum Cananga hanc tædioſam qualitatem habet communem, quod quotannis nempe tribus ultimis ſiccis menſibus, Februario, Martio, & Aprili, tetras, nigricantes & ſpinoſas generet Erucas, quæ cuncta depaſcuntur folia, ac dein ipſæ decidentes vicinas ædes ac arva infeſtant: Pluvioſis vero menſibus nova regerminant folia, atque ſub initium ſiccorum menſium baccas producit, quum plurimi hanc arbuſculam frequentent ſturni, qui has comedunt, ita ut moleſta ſit arbor circa hominum ædificia.

Amboinenſes quidam hanc vocant *Matta cuttu*, h. e. Malaice *Bunu cuttu*, ac Belgice *Luiſendoder*, h. e. pediculorum necator, quum, uti dictum eſt, inferior ſeu griſea & rugoſa foliorum pars ſupra caput fricetur, ut pediculi ipſi adhæreant: Contuſus cortex anthracibus impoſitus, has aperit & pus extrahit.

Het bloeiſel komt op korter troſjes, uit de ſchoot der ſtelen, gelyk aan 't Caju ceram, *zynde kleine groene knopjes, daar op mede peerlvrugten volgen: 't waſt op Amboina, aan de rivierkant van den Elphant en Waytomme, als mede op 't Hituaeſche lant in kreupel-boſſchen, die wel ter zonne ſtaan; 't kleinbladige waſt aan de rivier de Alph op Amboina, komt aan bladeren ook overeen met 't Omaſche, dog zy zyn wat kleinder, ſmalder, niet zo hairig als 't vorige van de Waytommo, niet gezaagt, met lange ſpitſen en ſtelen; de vrugten hangen aan kleine troſſen gelyk de Aalbeſien, dog kleinder, ydeller, en groen van couleur.*

Een ſtuk van 't verſche hout of dikke takken in zeewater geſmeten, daar 't niet boven vier voeten diep is, blyft aldaar op de grond leggen rotten, waar na toe dan kruipen zeker ſlag van witte hoorntjes, Bia ſalowacco *genaamt, dewelke men gebruikt om de Amboinſche ſchilden mede in te leggen, en by de Alphoereſe Cavalliers of voorvegters, om de hals te dragen.*

Men behoeft egter 't bovenſtaande Omaſe, Bandaſe, en 't laatſtgenoemde Amboinſche grootbladige Coſſir tot geen byzondere zoorten maken, dewyl 't onderſcheit te klein is, en alle drie worden middelbare bomen, dewelke hare draden uit den ſtam en dikke takken geven, dog zo veel niet als de kleinbladige Varinga. Met de Varinga heeft ze daar en boven nog dit gemeen, dat de zadekens tusſchen opgelegde ſtenen of oud muurwerk vallende, ligtelyk op komen, daar ze zig dan met hare wortelen zo vaſt om de ſtenen vlegten, en met hare einden de aarde zoeken, dat ze haar dan ſtraks in draden verdelen, zo dat 't een vermaak is om te zien, wat moeite dit boompje doet om zyn voedſel te zoeken, zomtyts een of twee vademen van den ſtam kruipende; de dikke wortelen verder onder de aarde, lopen een ſtukweegs bloot, met veele bultige bogten, beneden met de draden in de aarde vaſt, zo dat zyne wortelen niet diep in de aarde dringen, maar langs den kruin derzelver kruipen; en ik heb gehad een boompje alreede een arm dik, dat nog geen wortel in de aarde hadde, maar om de opgeleide ſtenen vaſt hing.

Met de Cananga-bloem heeft ze deeze verdrietige eigenſchap gemeen, dat het jaarlyks in de drie laatſte droge maanden February, Maart, en April, lelyke zwartagtige en doornagtige rupſen voortbrengt, dewelke alle de bladeren afweiden, daar na afvallende, de naaſte huizen en erven vervullen, in de regenmaanden wint ze wederom nieuw loof, en in 't begin van de droge Moeſſon zyne beſien, wanneer 't vol ſpreeuwen zit, die dezelve op-eten, zo dat 't een moeyelyke boom is, omtrent woningen van menſchen.

Zommige Amboineſen noemen hem Matta cuttu, *dat is in 't Maleits* Bunu cuttu, *in 't Duits* Luiſendoder, *dewyl men, als gezegt, met de onderſte of gryſe zyde over 't hooft ſtrykt, om de luiſen daar aan te doen hangen, de gekneusde ſchorſſe op bloetvinnen gelegt, doet ze opbreeken, en trekt den etter uit.*

Tabula Quinquageſima Sexta

Ramum exhibet *Perlarii primi*, cum fructu ejus majore ſeparato perlariformi.

De Ses en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de eerſte *Paerl-ſtruik*, met derzelfs groote en paerldragende vrugt afzonderlyk.

CAPUT SEXAGESIMUM SECUNDUM.

Perlarius alter. Caju naſſi naſſi.

Hic frutex plurimis longis & rectis ſeſe erigit ramis, eſtque aliquando ſimplex tantum frutex, aliquando truncum format parvum, brachium craſſum, cortice obductum glabro, qui in ramis eſt lanuginoſus & ruffus, huſce folia inſident inordinata, vulgaris formæ, uti in Europa Lauri folia ſunt, in India Lanſii folia, ſex ſeptemque pollices longa, tres ac tres cum dimidio lata, quorum oræ vix dentatæ ſunt, acſi ſinuoſa eſſent, ipſorum coſtæ ſunt raræ, obliquæ, ac inregulares, ſuperne intenſe ſunt viridia, inferne gilva, & ad tactum lanuginoſa, ſed flaccida & mollia: ipſorum petioli lanuginoſi quoque ſunt & ruffi, punctulis notati, ex horum alis plures dependent pedunculi uti in Ribeſiis, qui capitula ſuſtinent vaga & viridia inſtar ſeminis Coriandri, quæ ſeſe parum aperientia floſculos exhibent albos, ex quatuor petalis ſeu apicibus formatos, hoſce inſequuntur baccæ paucæ, albis Ribeſiis ſimiles, ſed majores, rotundæ, ſeu parum anguloſæ, albicantes, & ſemi pellucidæ, molles, ac per longitudinem lineis fuſcis diſtinctæ, intus in aquoſa medulla plurima parva, anguloſa, ac nigra locantur granula, arenoſa quaſi: Baccæ hæ porro ſunt fatuæ, dulces, ſed edendo aptæ, ſapor vero foliorum ingratus eſt, ac parum adſtringens.

Ejus rami fragiliſſimi ſunt, atque intus repleti medulla; parva, ſicca, & fuſca, cortex fuſcus eſt, atque viridibus punctulis variegatus, tenuis, fragilis, ac facile decorticari poteſt, ſed in minora facile frangitur fruſta.

Septembri & Octobri maturi obſervantur fructus, quorum pauci ad maturitatem perveniunt perfectam, quum ab avibus adeo vexentur, ac reliqui a pueris comedantur: Radix externe obſcure ruffa eſt, in nodos quodammodo diviſa, interne vero integra: præcedens vulgaris eſt, ac mas vulgo habetur, quum hæc femina latiora gerat folia, majora, & flaccidiora, nec inferne adeo gilva, nec petioli aut rami adeo ruffi ſunt, ſed craſſiores & molliores, atque cum hac convenit illa ſpecies, quæ in Ternata creſcit, ac folia gerit magna & ampla, inſtar rubri *Cabi cabi*, quæ glabra ſunt & ſplendentia, ac ſonitum edentia, ſi confricentur, ejus petioli craſſi ſunt, ſed molles & herbacei: Utriuſque fructus ſunt uti præcedentis maris.

Nomen. Latine *Perlarius alter*, quum noſtra natio ejus fructus comparet cum perlis, Malaice *Caju naſſi*, ſeu *Naſſi naſſi*, incolæ enim illos adſimulant coctæ Oryzæ, magis propria eſt Ternatenſium denominatio *Soffo manni manni*, h. e. roſarii grana, Amboinice in Hitoea *Aylaun marva*, h. e. puellarum folia ob ipſorum mollitiem, in Leytimora *Hua*.

Locus. In campis creſcit ad fluminum ripas, & ſilvarum oras, femina autem in frigidis vallibus: Ipſius plantulæ in hortos delatæ altiores excreſcunt, fructuſque magnitudine gerunt Groſſulariæ.

Uſus. Hæc planta refrigerantem ac ſimul leviter diureticam habet virtutem, ejus radix contrita propinatur in febribus ad refrigerium, recentia folia ac molles rami præſertim feminæ ſeu Ternatenſis aquæ incocti propinantur tanquam comprobatum remedium in Sarampa ſeu morbillis, ad illos expellendos, ac ſimul corpus refrigerandum, quod Ternatenſium unicum ac vulgatiſſimum eſt remedium hoc in morbo, qui tam periculoſus eſt hiſce in terris, quam peſtis: iidem ſurculi ac folia cum illis *Goemira* tanquam Tabacum minutim conſciſſa, cumque ſeptem albis fabis aquæ incocta in arundine Bambu, comeſta & propinata conducunt viris, inpotentia Veneris laborantibus, albumque curant feminarum fluxum. Amboinenſes ſolliciti ſunt ex ſuperſtitione hortorum palos ex hoc formare ligno, dicentes, hos licet altiſſimos ab apris facile tranſiliri, forte per femineum ac molle hujus arbuſculæ nomen ſeducti.

Silveſtrem *Caju naſſi* ſpeciem habeo illum fruticem, qui ab Hitoenſibus propie *Hua* vocatur, folia enim gerit illis præcedentis maxime ſimilia, ſed latiora & rugoſiora, parumque ſerrata, prope petiolum anguſtata, ruffiſque coſtis pertexta.

Ex

LXII. HOOFDSTUK.

De tweede Paerl-ſtruik.

Deeze heeſter ſchiet op met veele regte en lange takken, blyvende zomtyts een enkelde ſtruik, zomtyts formeert het een kleine ſtam van een arm dik, met een effene ſchors, die aan de takken wolagtig en ros is, daar aan ſtaan de bladeren zonder order, van gemeen fatſoen, gelyk men in Europa van de Laurierbladeren, in Indien van de Lancebladeren zegt, ſes en zeven duimen lang, drie en drie en een half breet, de randen zyn donker getant, als of ze bogtig waren, de ribben zyn weinig, ſchuins, en zonder order, zy zyn boven hoog-groen, van onderen vaal, en wolagtig in 't aantaſten, dog ſlap, en zagt; hare ſtelen zyn mede wolagtig en ros, met puntjes geſtipt, uit haren ſchoot komen veele ſteeltjes af hangen, regt als de troſſen van Aalbeſien, bezet met ydele groene knopjes als Coriander, dewelke haar een weinig openende, vertonen kleine witte bloempjes, van vier blaatjes of ſpitſen gemaakt, daar op volgen weinige beſien, de Aalbeſien gelyk, dog grooter, rond, of een weinig hoekig, wit, half doorſchynende, week, en in de lengte met bruine linien geſtreept; binnen in 't waterige vleeſch leggen veele kleine hoekige en zwarte korltjes als zant. De beſien zyn voorts laf, zoet van ſmaak, dog bequaam om te eten, die van de bladeren is vies, onaangenaam, en wat adſtringerende.

De takken zyn zeer bros, hebbende binnen een klein, droog, en ros merg, de ſchorſſe is op 't roſſe met groene puntjes geſtipt, dun, bros, en laat zig ligt afſchillen, dog breekt kort af.

In September en October *ziet men de rype vrugten, dog weinige komen tot perfectie, om dat hun 't gevogelte geen ruſt laat, en de reſt door de jongens opgeſnapt word, de wortel is van buiten donker-ros, eenigzints in leden verdeelt, dog van binnen doorgaande, het bovenſtaande is 't gemene, en werd voor het manneken gehouden; 't wyfken heeft breder, grooter, en ſlapper bladeren, van onderen zo vaal niet, nog de ſtelen en takken zo ros niet, ook dikker en weeker, en hier mede komt over een, 't geen in Ternaten waſt, 't welk heeft groote en brede bladeren, gelyk de rode* Cabi cabi, *glad, en glimmende, ruiſchende als men ze wryft, de ſtelen zyn dik, dog week, en kruidagtig, de vrugten van beide zyn als aan 't voorgaande manneken.*

Naam. *In 't Latyn* Perlarius alter, *om dat onze natie deeze vrugt by Paerlen vergelykt, in 't Maleits* Caju naſſi *of* Naſſi naſſi, *want de Inwoonders vergelyken ze by gekookte ryſtkorls; nog eigentlyker ſpreken de Ternatanen die ze* Soffo manni manni, *dat is Paternoſterkorls noemen. Amboins op Hitoe* Aylaun marva, *dat is Meiskens-bladeren van hare zagtigheid, op Leytimor* Huæ.

Plaats. *Het waſt in de velden aan de oevers van de rivieren, en kanten van boſſchen, het wyfken in koele valeyen. De plantjes in de hoven gebragt, ſchieten hoger op, en gewinnen zo groote vrugten als Kraakbeſien.*

Gebruik. *Deeze plant heeft een verkoelende en daar by een zagtdryvende kragt, de wortel werd gewreven en ingenomen in de koortſen, alleenlyk om te verkoelen, de verſche bladeren met de gehele weeke takken, inzonderheid van 't wyfken of Ternataanſe in water gekookt en gedronken, zyn een beweerd middel in de Sarampa of Maſelen, om die uit te dryven, en met een te verkoelen, zynde dit der Ternatanen eenigſte en gemeenſte medicyn in die ziekte, die zo zorgelyk hier te lande is, als een peſt, dezelfſte jonge telgen of bladeren met die van* Goemira *klein geſneden als Tabak, met zeven witte boontjes in water en een Bamboesſe gekookt, gegeten en gedronken, helpt de mannen, dewelke Inpotentiam veneris hebben, en geneeſt de witte vloeden. De Amboineſen zyn bekommert, uit eenige ſuperſtitie, tuinſtaken van dit hout te maken, zeggende, dat dezelve, al zyn ze nog zo hoog, ligtelyk van de wilde zwynen overgeſprongen werden, miſſchien haar ſtotende aan de weeke en vrouwagtige naam van dit boompje.*

Voor een wild geſlagt van Caju naſſi *houd ik, 't geene de Hitoeeſen eigentlyk* Hua *noemen, want 't heeft bladeren 't voorgaande meeſt gelyk, dog breder en ruiger, weinig gezaagt, na den ſteel toeſmallende met roſſe ribben doortogen.*

Uit

Ex ipſorum alia racemus provenit copioſus, ruffus penitus, parviſque capitulis obſeſſus, muſcoſis quaſi, quæ in baccas excreſcunt parvas inſtar ſeminis Coriandri, virides, parviſque granulis intus repletas, quæ potiſſimum pereunt ac decidunt.

Lignum eſt quoque album, ac medullam gerit ruffam & ſiccam: Ejus racemi Octobri in conſpectum veniunt: Hitoenſes hunc vocant *Hua*, uti Leytimorenſes omne *Caju naſſi*, alii vero *Aymalua*, h. e. puellarum arbor, non tantum ob foliorum flacciditatem, ſed etiam quum cuncta opera & adpoſita in hortis, ubi poſita eſt, tarde ac flaccide peragit, alii hanc habent tanquam marem *Caju naſſi*.

Frutex hic apud illos infamis admodum eſt atque exoſus, ita ut in hortis ſuis novis non tolerent, nec in ædibus crement, credentes in tali domo intra breve temporis ſpatium aliquem moriturum eſſe, licet modo gallina eſſet: Nullos quoque palos ſeu Paggers ex hoc fabricabunt ligno ob rationem ſupra dictam: credunt autem infortunatam hanc eſſe plantam potiſſimum ea ex re, quod ſuum ſemen ad maturitatem perfectam non generet: Creſcit vero in campis, litore, & ſterilibus locis ad pedis craſſitiem.

Tabula Quinquageſima Septima

Ramum exhibet *Perlarii alterius.*

Uit haar ſchoot komt een geheel bos van ſtelen, gantſch ros, en met kleine knopjes bezet, die mosagtig ſchynen, waar uit worden kleine beſien, als Coriander, groen, met klein zaat van binnen, dog meeſt bedervende, en afvallende.

Het hout is mede wit, en heeft een ros en droog merg, zyn troſſen ziet men in October. De Hitoeweſen noemen het Huæ, *gelyk de Leytimoreſen alle het* Caju naſſi, *andere* Aymalua, *dat is, jonge Vrouwenboom, niet alleen wegens de ſlappigheid der bladeren, maar ook om dat het al 't werk en voornemen in de tuinen, daar 't ſtaat, ſlappelyk doet voortgaan, andere houden 't voor 't mannetje van* Caju naſſi.

Het is een heeſter by humlieden zeer infaam en gehaat, zo dat ze het nog in de nieuwe tuinen, nog in hare huizen niet branden zullen, gelovende, dat in deszelfs huis in 't kort iemant zal ſterven, al zou het maar een hoen zyn: zo zullen ze ook geen pagger-ſtylen daar van maken, en dat om bovenſtaande reden; dit nemen ze daar uit af, dat het een ongelukkige plant moet zyn, om dat ze haar eigen zaat tot geen perfectie brengen kan. Het waſt in de velden, op ſtrant, en onvrugtbare plaatſen, tot de dikte van een been.

De Seven en Vyſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de tweeda *Peerl-ſtruik.*

CAPUT SEXAGESIMUM TERTIUM.

Mamanira. Mamaniran.

Subſequentes hi tres frutices adfinitatem quandam gerunt cum binis prioribus, tantamque inter ſeſe ſimilitudinem, exceptis paucis quibusdam varietatibus, ut vix diſtingui poſſint.

Primo. *Mamanira* humilis eſt frutex, vix virum altus, ejusque truncus, ad ſummum brachii craſſitiem habet, ejus folia bina ſibi ſunt obpoſita, atque quodammodo per paria, inferius lata, ſuperius ſenſim anguſtata, quinque & ſex pollices longa, binos lata, ad oras ſubtiliter ſerrata, inſtar Urticæ, ſubtus albicantia, ſeu ad tactum lanuginoſa, quales & petioli ſunt, ſaporis ſicci & fatui, ex quavis foliorum ala petiolus excreſcit, coronulam ſuſtinens ſeu umbellulam, ex pallide purpureis floſculis compoſitam, qui in baccas excreſcunt vix ſeminis Coriandri magnitudinem habentes, quæ ſunt ſuccoſæ & violaceæ, intus vero continent oſſiculum parvum anguloſumque: Ejus lignum eſt molle, leve, & ſiccum.

Nomen. Latine *Mamanira*, Malayice *Mamaniran*, Baleyice *Ringan ringan* ſeu *Ingan ingan*, quod nomen commune eſt cum *Caryophyllaſtro litoree*, ſupra deſcripto, h. e. leve lignum: Amboinice . . . . Javanice *Mamiran.*

Locus. In arenoſis creſcit locis & apertis campis, in loco gracili ad oras ſilvarum & hortorum deſertorum.

Uſus. Nulli rei ejus lignum inſervit niſi foco, quum facile exſiccetur, atque flammam concipiat, ſed carbones non format, ac mox in cineres comburitur, quidam ejus radicem laudant tanquam antidotum contra venenatos piſces, *Djamor* ſeu fungos, cancros &c. ſi maſticata radix aquæ incoquatur cum viridi Catjang, ac propinatur: Ejus folia cum pauxillo Curcumæ contrita Emplaſtri forma ſordidis inponuntur ulcerationibus ad illas depurandas & exſiccandas, ſi vero tumores duri adſint, undique circumponenda ſunt calefacta folia rubri *Cabi cabi*, h. e. *Folii bracteati rubri*: Foliorum decoctum cum rubro *Sullaſſi* puerperis quoque propinatur poſt partum ad depurationem & exſiccationem, uti & ad menſtrua promovenda.

Tabula Quinquageſima Octava

Ramum exhibet *Mamanira.*

LXIII. HOOFDSTUK.

De Mamanire-ſtruik.

De navolgende drie heeſteren hebben nog eenige maagſchap met de twee voorgaande, en zo groote gelykenis met malkanderen, behalven weinige byzondere veranderingen, dat men ze qualyk onderſcheiden kan.

De eerſte Mamanira, *is een lage ſtruik, ſchaars een man hoog, en de ſtam op 't meeſt een arm dik, de bladeren ſtaan twee tegen malkanderen, en eenigzints in ryen, agter breet, voor allenkskens toegeſpitſt, vyf en ſes duimen lang, twee breet of wat meer, aan de kanten fyn gezaagt, als Brandnetels, aan de onderſte zyde witagtig of wollig in 't aantaſten, gelyk ook de ſtelen zyn, van ſmaak droog en ſmets; uit de ſchoot van yder blad waſt een ſteeltje, 't welk draagt een klein kroontje, of dolle van bleek-paerſe bloempjes, waar uit werden kleine beſien, ſchaars zo groot als Coriander, ligt-violet, en ſappig, van binnen leit een klein hoekig ſteentje, het hout is zagt, ligt, en droog.*

Naam. *In 't Latyn* Mamanira, *op 't Maleits* Mamaniran, *op 't Baleits* Ringan ringan, *of* Ingan ingan, *een naam gemeen met 't bovenſtaande* Caryophyllaſter litoreus, *dat is ligt hout, op Amboin . . . . op Java* Mamiran.

Plaats. *Het waſt in zandige en opene velden, op een magere gront, aan de kanten van de boſſchen, en verlatene tuinen.*

Gebruik. *Hy deugt ſchier niets dan tot brandhout, dewyl het ligt opdroogt, en het in 't vuur geen kolen zet, maar ſtraks tot aſſche vervalt; sommige pryzen zyne wortelen, als een tegengift tegens quade viſſchen,* Djamor *of Campernoelien, Krabben enz. Als men de geknaauwde wortel in water kookt, met groene* Catjang *indrinkt, de bladeren met een weinig* Curcuma *gevreven werden, pleiſter-gewys opgeleit op vuile ulceratien om die te zuiveren en te drogen; maar als 'er harde zwellingen by zyn, moet men boven op en rontom leggen; de bladeren van root* Cabi cabi, *dat is,* Folium bracteatum rubrum, *warm gemaakt; ook werd het afzetzel van deeze bladeren met rode* Sullaſſi *de kraamvrouwen ingegeven naar het baren, om die te zuiveren, en op te drogen, als mede om de maandſtonden te bevorderen.*

De Agt en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Mamanire-ſtruik.*

CAPUT SEXAGESIMUM QUARTUM.

Mamanira alba. Daun ſanca.

ALba hæc ſpecies fruticem gerit præcedenti ſimilem, qui multis quoque ramis ſeſe erigit non ultra viri altitudinem, ejus ſuperiores partes lanuginoſæ ſunt, & ad tactum molles: Folia plerumque bina ſibi ſunt obpoſita, illis prioris ſimilia, ſed paulo latiora, ad oras maxime & ſubtiliter ſerrata inſtar foliorum Urticæ, ſuperne obſcure virentia, rugoſa, inferne cinerea, lanuginoſa, craſſisque obliquis venis pertexta, cæterum ejusdem coloris cum præcedenti, quatuor ac fere quinque pollices longa, tres lata digitos, ſaporis ſicci, ad illum foliorum Guajavi accedentis, odorque ad arborum pediculos accedit.

Flores brevibus & coadunatis ex racemis dependent, minimi & albi, prope foliorum ortum undique circa petiolos: Illos fructus inſequuntur puſilli, & rotundi, quorum pauci perfecti excreſcunt, ſuntque albi & ſuccoſi. Ejus cortex eſt tenuis, fragilis, & ſiccus, lignum, uti prioris, molle eſt & inutile.

Nomen. Latine *Mamanira alba*, Malaice *Daun ſanca*, Baleyice *Mamaniran pœti* & *Ingan ingan*, Javanice *Caju ſanca*.

Locus. In ſterilibus creſcit agris in levibus ſilvis, & deſertis hortis uti prior, ſed rarius obcurrit.

Uſus. Ad focum etiam adhibetur uti prior, facile enim flammam concipit, ac cito in cineres convertitur, unde & apud Baleyenſes ſuum ſortita eſt nomen: ſic & mulieres hujus folia coquunt cum Sulaſſi ſeu Baſilico, atque puerperis iſta propinant inſtar præcedentis. Alii ejus radices coquunt, quas exhibent contra Diarrhæas, ad exſiccandum vero, priorem præferrem, quum ſiccioris ſit naturæ, atque alba hæc ſpecies acrior ſit: Folia ejus contrita, & aceto incocta cum Oryza & Comino, duris inpoſita tumoribus, illos diſſipant.

Tabula Quinquageſima Nona

Ramum exhibet *Mamanira alba*.

LXIV. HOOFDSTUK.

De witte Mamanire-ſtruik.

D*E witte zoort is een ſtruik de voorgaande gelyk, ook met veele takken regt opſchietende niet boven een man hoog, haar opperſte deelen zyn wolagtig, en zagt in 't aantaſten, de bladeren ſtaan meeſt tegen malkander, de vorige gelyk, dog wat breder; aan de kanten merkelyk en fyn gezaagt gelyk de Netel-bladeren, aan de bovenſte zyde donker-groen, ruig, aan de onderſte graauw, wolagtig, met dikke ſchuinſe aderen, anders van dezelfſte couleur als de vorige, vier en ſchaars vyf duimen lang, drie vingeren breet, van ſmaak mede droog, na de Cujavos-bladeren trekkende, en de reuk na Boom-luizen.*

De bloemen hangen aan korte, en op malkander gedrongene trosjes, zeer klein, en wit van verwe, by den oorſprong der bladeren rontom de ſtelen, daar op volgen kleine ronde vrugten, waar van weinige tot perfectie komen, en ook wit en vogtig zyn. De ſchors is dun, bros, en niet zappig, 't hout als boven ligt, en ondeugent.

Naam. *In 't Latyn* Mamanira alba, *op 't Maleits* Daun ſanca, *op 't Baleits* Mamaniran pœtj *en* Ingan ingan, *op Java* Caju ſanca.

Plaats. *Het waſt op magere velden in kreupelboſch en verlatene tuinen als 't vorige, dog wert weiniger gevonden.*

Gebruik. *Het wort mede tot brandhout gebruikt als 't vorige, 't brand ligt, en vervalt ook ligt tot aſch, waar van het in 't Baleits ook zyn naam heeft: zo koken de vrouwen deeze bladeren ook met Sulaſſi of Baſilicum, en geven het de kraamvrouwen te drinken gelyk het vorige; andere koken de wortelen, en geven het te drinken in allerhande buikloop, dog om op te drogen zoude ik het voorgaande beter houden, om dat 't zelve droger van aard is, en de witte zoort min of meer ſcherpigheid heeft. De bladeren gewreven, met azyn gekookt, ryſt, en wat Comein, en omgeſlagen op de harde gezwellen, verdryft dezelve.*

De Negen en Vyftigſte Plaat

Vertoont een tak van de witte *Mamanire-ſtruik*.

CAPUT SEXAGESIMUM QUINTUM.

Frutex Ceramicus. Caju ceram.

A præcedenti *Mamanira alba* parum differt *Caju ceram*, immo ejus tantum varietatem habeo, altior autem excreſcit, ramosque gerit magis regulares, quibus folia inſident bina ſibi obpoſita, non autem per paria uti in binis præcedentibus, ſed cruciata, ſuntque minora prioribus, quatuor pollices longa, binos lata digitos, non rugoſa vel lanuginoſa, ſed glabra, atque ad oras adeo ſubtiliter ſerrata, ut vix diſtingui poſſit, ipſorum apices quoque breviores ſunt, ſuperne glabra, viridia, & ſplendentia, inferne griſea & magis alba, quam in binis prioribus, multis obliquis admodum coſtis, atque inter has plurimis venulis pertexta, ſaporis ingrati & Filicini.

Flores itidem albos profert in brevibus corymbis ſeu umbellulis plurimis circa ramos poſitis, quales & fructus ſunt inſtar albi nempe Corallii, qui ab avibus maxime expetuntur: Cortex & lignum eſt ſiccum & leve, uti binorum antecedentium. Radix non profunde ſub terra ſeſe extendit, ſed hinc inde ſurculos profert, qui transplantari poſſunt.

Nomen. Latine *Frutex Ceramicus*, juxta Malayenſe nomen *Caju ceram*, quod in Banda uſitatum eſt, ſive quod ex Cerama ipſi obpoſita primi cum adduxerint, ſive quod ab ejus incolis uſum ipſius primum edocti fuerint.

Locus. In Amboina ignotus eſt hic frutex, Bandæ in hortis plantatur ob ſubſequentem ejus uſum; e Ceramæ regione in ſinu Hayæ & Haytœmette ſponte in ſilvis creſcit.

Uſus. In Banda ad nullum alium adhibetur ſcopum, niſi ad piſces coecandos & capiendos, hunc in finem ejus folia in mortario contunduntur, & cum cinere con-

LXV. HOOFDSTUK.

De Ceramſche Struik.

V*An 't voorgaande witte* Mamaniran *verſchilt het* Caju ceram *zeer weinig, ja ik houde het ſlegts voor een verandering daar van, 't ſchiet hoger, en met ordentelyker takken op, waar aan de bladeren ook twee en twee tegen malkander ſtaan, niet in ryen, gelyk de twee voorgaande, maar in 't kruis, de bladeren zyn kleinder dan de voorgaande, vier duimen lang, twee vingeren breet, niet ruig of wolagtig, maar glad, aan de kanten zo fyn gezaagt, dat men het even kennen kan; de ſpits is ook wat korter, boven effen, gras groen, blinkende, van onderen grys, en witter dan de twee voorgaande, met veele zeer ſchuinſe ribben, en daar tuſſchen met fyne adertjes uitgeweven, onlieffelyk en Vaarnagtig van ſmaak.*

Het bloeiſel is insgelyks wit, op korte dolden of trosjes by malkander ſtaande rontom de takken, gelyk ook zyn de vrugten; te weten als witte Koraal, die de vogeltjes gaern eten. De ſchors en hout is droog en ligt, gelyk aan de twee voorgaande. De wortel verſpreit zig niet diep onder de aarde, hier en daar nieuwe ſcheutjes voortbrengende, die men verplanten kan.

Naam. *In 't Latyn* Frutex ceramicus, *na 't Maleits, in Banda gebruikelyk* Caju ceram, *of om dat zy het van 't tegenover gelegene Ceram gehaalt, of van dezelve zyn gebruik eerſt geleert hebben.*

Plaats. *Het is in Amboina onbekent, in Banda werd het in de hoven geplant wegens 't volgende gebruik, tegen over op Ceram, in de bogt van Haya en Haymoetette waſt het van zelfs in 't wild.*

Gebruik. *In Banda doen ze daar anders niet mede dan viſſchen te vergeven en te vangen, tot dien einde nemen ze de bladeren, ſtampen ze in een vyzel, en vermengen ze met*

commiſcentur ad corbiculi quantitatem, quem per noctem obtegunt: hunc ſecum portant ad loca, quæ maris refluxu rupibus adſunt, vel ubi ſuſpicantur piſces latere, projiciunt hæc folia ac manibus conterunt, donec ſpumam excitent, omnes piſces in locis iſtic latitantes mortui intra breve temporis ſpatium in conſpectum veniunt: Hominibus tamen aliiſque animalibus non nocent, ſturni enim aliique volucres ejus fructus comedunt, oves & hirci ejus depaſcuntur folia: atque radix interne etiam in re Medica adhibetur: Hoc ſupra memoratum tantum intelligendum eſt de domeſtico Caju Ceramo, qui in hortis tantum plantatur, & cujus folia venduntur ad piſces capiendos, præter hunc in Banda alius ſilveſtris *Caju ceram* obcurrit, qui prioris mas habetur, folia gerens breviora magiſque lanugrinoſa domeſtico, nullius eſt virtutis ac potiſſimum ligno foci inſervit, quem tamen unum eundemque habeo cum mox præcedenti Amboinenſi *Daun ſanca.*

Tabula Sexageſima

Ramom exhibet *fruticis Ceramici*, cum *racemo frugifero* ſeparato.

CAPUT SEXAGESIMUM SEXTUM.

Cortex piſcatorum. Roſſu.

Roſſu arbuſcula eſt altior præcedentibus, truncum gerens rectum & ſimplicem, pedem craſſum, qui in tenuia & longa dividitur flagella. Folia ſunt alternata, formam gerentia ſummitatis haſtæ, ſex pollices longa, unum cum dimidio lata, in longum durumque apicem deſinentia, qui ſiccus, firmus, parumque incurvus eſt, ad oras ſunt ſerrata, obſcure virentia, ad tactum rugoſa, ſed non lanuginoſa, ſaporis & odoris ingrati.

Ex ipſorum alis multi dependent racemuli, inque iis capitula obſcure virentia, vix magnitudinem habentia Viciæ, quæ ſuperne aliquid quaſi muſcoſi videntur gerere, qui forte floſculi ſunt: His ſuccedunt fructus ſeu baccæ parvæ, & rotundæ, vix magnitudinem ſeminis Coriandri habentes, diu virentes, dein ex nigro fuſcæ, & inſtar Corallii ſplendentes, intus in ſuccoſa carne oſſiculum reconditur durum & anguloſum, quod ſemen eſt. Cortex glaber eſt, fuſcus, plerumque flavis punctulis notatus, interne ſuccoſus, & ruſſum tingens colorem: Lignum eſt molle, ſiccum, nec durabile.

Nomen. Latine *Cortex piſcatorum* a ſubſequenti uſu. Malaice *Roſſu*, Amboinice *Mamuſſut*, in Leytimora *Mawal*, Java *Angrung*.

Locus. In apertis creſcit agris & ventoſis collibus.

Uſus. Trunci cortex apud piſcatores in magno uſu eſt, qui cum illo fila piſcaturia fricant, unde primo obſcure ruſſeſcunt, ac dein ſiccata nigreſcunt, atque in aqua marina durabilia ſunt, ita ut virtutes habeant *Tanarii* ſupra *libro quinto* deſcripti. In re Medica nullum obtinuit uſum. Aviculæ ejus baccas comedunt, per quas in hortis propagatur ac ſeritur, ubi læte ſæpe progerminat ad binorum hominum altitudinem: ſiccum ejus lignum foco etiam adhiberi poteſt: ac licet folia ingratum ac Sambucinum gerant odorem, a quibusdam tamen in cibis adhibentur, ac præſertim in illo *Boboto* dicto, uti ejus præparandi modus ſupra libro quinto in *folio hircino* ſeu *Daun cambing* indicatus eſt.

In Rumphii adpendice hac adduntur.

Javanis & Baleyenſibus dicitur *Angrung*, ex cujus radicibus decoctum præparant, quod propinant contra dyſenteriam & mictum cruentum.

Tabula Sexageſima Prima

Ramum exhibet *Corticis piſcatorii.*

met aſch, omtrent een korfje vol, dat ze 's nagts toedekken; hier mede gaan zy dan na de plaatzen, die by 't aflopen der zee in de klippen ſtaan, of daar ze viſſchen vermoeden, ſtroyende en wryvende met de handen de bladeren, tot dat ze ſchuimen, zo komen alle de viſſchen, die daar in zyn, dood boven dryven. Daar is egter voor menſchen geen ſchadelyke eigenſchap in, nog voor ander gedierte, want de ſpreeuwen en andere vogelen eten de vrugten; ſchapen en bokken weiden de bladeren af, en de wortelen gebruikt men ook in de Medicynen binnens lyfs. Dit bovengemelde is te verſtaan van het tamme Caju ceram, dat men alleen in de hoven plant, en waar van men de bladeren verkoopt, om viſch daar mede te vangen; behalven dat hebben zy in Banda nog een wild Caju ceram, voor 't manneken van 't bovenſtaande gehouden, met korter en wolagtiger bladeren dan het tamme, van geene kragten, meeſt tot ligt brandhout dienende, 't welk ik voor een en 't zelfde houde met het naaſt voorgaande Amboinſche Daun ſanca.

De Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Ceramſche heeſter*, met een vrugt-dragende tros afzonderlyk.

LXVI. HOOFDSTUK.

De Schorſſe der Viſſers.

Roſſu *is een boompje hoger dan de voorgaande, met een regte enkelde ſtam, een been dik, verdeelt in dunne en lange gertens de bladeren ſtaan te wederzyden tegen malkander, gefatſoeneert als het yſer van een piek, ſes duimen lang, een en een half breet, met een lange harde ſpits, die droog, ſtyf, en wat gebogen is, aan de kanten gezaagt, zwart-groen, ruig in 't aantaſten, dog niet wolagtig, onlieflyk van ſmaak en reuk.*

Uit hare ſchoot hangen veele trosjes, en daar aan donker-groene knoppen, qualyk zo groot als een Vitſe, die boven op wat mosagtig vertonen als het bloeiſel, daar op volgen de vrugten of beſien klein en rond, ſchaars zo groot als een Coriander, langen tyd groen, daar na zwart-bruin, en blinkende als Koralen: Binnen in 't zappig vleeſch leid een hard en hoekig ſteentje, 't welk het zaat is. De ſchors is effen, bruin, doorgaans met geele puntjes geſpikkelt, binnen zappig, en ros verwende, 't hout week, droog, en verganklyk.

Naam. *In 't Latyn* Cortex piſcatorum, *van 't volgende gebruik, op 't Maleits* Roſſu, *op Amboin* Mamuſſut, *op Leytimor* Mawal, *op Java* Angrung.

Plaats. *Het waſt in opene velden en op lugtige heuvelen.*

Gebruik. *De ſchors van de ſtam is by de viſſchers in groot gebruik, die daar mede hare viſchlynen wryven, waar door ze eerſt donker-roo, daar na gedroogt zynde zwart werden, en durabel in zee-water, zo dat het de kragt heeft van* Tanarius, *boven in 't vyfde boek beſchreven. In de Medicynen is het onbekent, de vogeltjes eten zyne beſien, en zaaijen ze daar naar hier en daar in de tuinen, daar het dikwils opkomt, en wel twee mannen hoog opſchiet; 't droge hout kan men tot branden gebruiken, hoewel de bladeren een vieſen en Vlieragtigen reuk hebben, zo werden ze nogtans by zommige in de koſt gebruikt, inzonderheid die men* Boboto *noemt, op de manier gelyk boven in 't vyfde boek van* Folium hircinum *of* Daun cambing *gezegt is.*

In de Adpendix van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

Op 't Javaans en Baleits hiet het Angrung, *uit wiens wortelen dezelve een afkookzel maken, en 't drinken tegens den bloed-loop en het bloed-wateren.*

De Een en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Viſſchers-ſtruik.*

CAPUT SEXAGESIMUM SEPTIMUM.

Frutex carbonarius primus. Salay.

S*Alay* mediocris eſt arbor, truncum gerens humilem, ac crus circiter craſſum, quam alii *Arboris rubræ* ſeu *Aycau*, putant eſſe ſpeciem, alii vero *Caryophyllaſtrum* eſſe dicunt, utrique vera dicunt, mixtam enim illarum arborum habet formam, ſed tantopere diverſam, ut peculiarem cenſeamus eſſe fruticem, binæ vero ejus ſunt ſpecies alba & rubra, quarum differentia potiſſimum in cortice ac ligno conſiſtit.

Primo. *Salay albus* ſurculos profert tenues ac firmos, quibus folia per ordines inſident ſeu per paria ample diſtantia, quæ formam habent apicis minoris haſtæ, tres quatuorque pollices longa, præter longum ipſorum apicem, ac tribus nervis longitudinalibus donata, quorum bini extremi prope oras excurrunt, ipſorumque interſtitia repleta ſunt plurimis coſtis transverſalibus, per quas folium ab inferiore parte rugoſum eſt, ſuntque porro ſuperne obſcure virentia, inferne pallide cinerea ac lanuginoſa, ſcabra, ſicca, ubi franguntur, ſonitum edentia, ſapore cum *Aycou* convenientia, qui eſt ex acido adſtringens.

Fructus rari ac vagi dependent tenuibus in petiolis ex foliorum alis, ſuntque parvæ ac rotundæ baccæ, inſtar illarum Juniperi, ſeu paulo majores, ac coronula ornatæ, quæ ex quatuor formantur ſquamis, ſuntque porro ſiccæ, duræ, & cinereæ, intusque repletæ granulis parvis anguloſis, pallide fuſcis & ſplendentibus inſtar ſeminis Acetoſæ, ſed minoribus.

Cortex parum laceratus eſt, ex albo & viridi mixtus, ſordidus ac muſcoſus: Lignum ejus eſt album, ſiccum, & ſi cædatur, ſatis durum.

Secundo. *Salay ruber*, arbuſcula eſt priori ſimilis, ejus vero cortex ex rubro & cinereo variegatus eſt, ac folia eandem cum præcedente habent formam ac magnitudinem, per tria quatuorve paria rachidi inſidentia, quorum inferiora binos pollices longa ſunt, ac magis uno lata, ſuperiora tres quatuorve longa, excepto apice, ac vix binos lata, ſuperne glabra & læte virentia, inferne non ita albicantia, ſed magis ad viridem accedentia colorem.

Ejus fructus ſunt quoque baccæ inſtar Piperis, itidem coronatæ, ae binæ tresve ſimul ex petiolis dependent, talesque bini petioli ſimul ex foliorum alis proveniunt, ſuntque ſquamoſis ac foliaceis parvis repletæ ſeminibus.

Lignum eſt grave, durum, & album, ſed ſiccum eſt & ruſtum, ſique cædatur difficulter per medium ſeu transverſaliter finditur ob ejus duritiem, ita ut ſecures cito perdantur, per medium vero facile finditur, eſtque ſiccum admodum, & facile flammam concipit, licet ſit viride.

Ambæ hæ ſpecies fructus ſuos proferunt Decembri, qui diu ex arbore dependent.

Nomen. Latine *Frutex carbonarius primus*, *albus*, & *ruber*, Malayenſibus nullum obtinuit nomen, Macaſſarenſibus vero dicitur *Tsjammo*, Amboinenſibus *Salay* & *Salayer*, quibuedam *Saba* & *Mehu lappia*, alii illum vocant *Tsjenke utan daun kitsjel*, licet erronèe, hoc enim nomen *Caryophyllaſtro primo* competit ſupra deſcripto, qui in Leytimora vulgo *Halat* dicitur.

Locus. In ventoſis creſcit collibus atque ubique in inſularum parvis ſilvis, uti & in Celebe.

Uſus. Hujus lignum elegans ac optimum eſt, ex quo carbones exuruntur, ſed plurimum miſcetur cum illo *Arboris carbonariæ* ſeu *Kenet*, quæ ſimul in foſſis comburuntur, atque hi carbones optime conducunt fabris indigenis, qui opus ſuum peragunt cum parvo igne, noſtrates vero illos contemnunt, quum majorum folium viribus reſiſtere nequeant, ſed cito quaſi avolant & diſparent.

Cortex eſt *Ubat papeda*, unde & nomen *Mehu lappia* accepit, licet ſubſequens latifolia ſpecies melius in hunc conducat finem, ex rectis ſtipitibus rato ultra hominem altis pali ſeu *Paggers* optime formantur, tenera folia ad volvulos Tabacarios ſeu Bonchos adhibentur.

Eſt

LXVII. HOOFDSTUK.

De eerſte Houtskole-ſtruik.

SAlay *word een middelmatige boom, met een lage ſtam, omtrent een dye dik, dewelke zommige voor een medezoort van* Arbor rubra *of* Aycau, *anderen voor* wilde Nagelen *bouden, beide hebben ze gelyk, want hy heeft van beide een gemengde gedaante, dog zo veel verſchillende, dat wy hem voor een byzondere heeſter ſtellen, hy heeft twee zoorten witte en rode, het onderſcheit meeſt in de ſchorſſe en 't hout vertonende.*

1. Witte Salay *heeft dunne en ſtyve ryskens, daar aan ſtaan de bladeren in ryen tegen en wyd van malkander, gelykende een ſpits van een kleine piek, drie en vier duimen lang, behalven de lange ſpits, met drie zenuwen in de lengte, waar van de twee uiterſte digt by de kanten lopen, en de tuſſchenplaatſen zyn doorregen met veele dwers-ribben, die het blad van onderen rimpelig maken; voorts zyn ze boven donker-groen, van onderen ligt-graauw of wolagtig, ſtyf, droog, en in 't breken krakende, van ſmaak na het* Aycou *trekkende, dat is uit den zuren adſtringerende.*

De vrugten hangen weinig by malkander, op dunne ſteeltjes uit den ſchoot der bladeren, en zyn kleine ronde beſien als Genever, *of wat grooter, met een kroontje boven op, van vier ſchubbetjes gemaakt, droog, hard, en graauw, binnen zyn ze gevult met kleine hoekige zaden, ligt-bruin, en blinkende als 't zaat van* Zuring, *dog kleinder.*

De ſchorſſe is wat geſcheurt, uit den witten en groenen gemengt, vuil of moſagtig: 't hout is wit, droog, en in 't kappen redelyk hart.

2. Rode Salay *is een boompje 't vorige gelyk, dog de ſchorſſe is uit den rode en graauwe gemengt, de bladeren zyn van dezelfde fatſoen en grootte, met drie en vier paar aan een rysken, de agterſte twee duimen lang, ruim een breet, de voorſte drie en vier lang, behalven de ſpits, en ſchaars twee breet, boven glad en blyde-groen, van onderen zo wit niet, maar meer na den groene trekkende.*

De vrugten zyn mede beſien, klein als Peper, *ook met een kroontje, hangen twee en drie by malkander op een ſteeltje, en zulke ſteeltjes twee uit een ſchoot der bladeren, ſchilferig, en van binnen met diergelyk klein zaat gevult.*

Het hout is zwaar, hard, en wit, maar beſterft roe en bruin als men het kapt, moeyelyk dwers te kappen volgens zyne hardigheid, zo dat het ook de bylen bederft, maar ſplyt zeer ligt in de lengte, is zeer droog, en brand ligt al is het groen.

Beide deeze zoorten vertonen haar vrugten in December, en men ziet ze lang aan den boom hangen.

Naam. *In 't Latyn* Frutex carbonarius primus albus & ruber, *in het Maleits heeft het geen naam, op Macaſſer by zommige* Tojammo, *in 't Amboins* Salay *en* Salayer, *by zommige* Saha *en* Mehu lappia, *zommige noemen het* Tsjenke utan daun kitsjel, *hoewel qualyk, want deeze naam komt* Cariophyllaſter primus *toe, hier boven beſchreven, op Leytimor in 't gemeen* Halat *genaamt.*

Plaats. *Het waſt op lugtige heuvelen, en overal in de kreupelboſſche Eilanden, als mede op Celebes.*

Gebruik. *Dit is een koſtelyk hout om kolen daar van te branden, dog werd meeſt gemengt met dat van* Arbor carbonaria *of* Kenet, *en t'zamen in kuilen gebrant. Deeze kolen zyn goed voor alle Inlandſche Smits, die haar werk by een klein vuur verrigten, dog de onze willen ze niet gaerne hebben, om dat ze de groote blaasbalken niet konnen verdragen, maar ligt vervliegen.*

De ſchors is een Ubat papeda, *waar van het de naam* Mehu lappia *heeft, hoewel 't volgende breedbladige daar toe bequamer is, uit de regte ſtammen, die men zelden vint, niet boven een man hoog, werden goede paggerſteilen gemaakt, de jonge bladeren werden gebruikt tot Bonkos of rolletjes, waar in men den groenen Tabak wint.*

Daar

Digitized by Google

Eſt & alia latifolia *Salay* ſpecies, *Seſel* ſimillima, cujus folia bina ſibi ſunt oppoſita, ſed ample diſtantia, tres quatuorque pollices longa, binos lata, tribus acutis coſtis per longitudinem donata, tenuia & glabra, ſubtus non albicantia, nec tot lateralibus coſtis pertexta.

Ejus fructus bini ſimul dependent magnitudine Piſorum, qui ſupra parum ſunt umbilicati, intus in nigra ac cœrulea medulla innumera locantur ſemina arenam tenuem referentia.

Nomen. Latine *Frutex carbonarius latifolius*, Malaice *Salay lebber.*

Uſus ejus eſt uti prioris, ad carbones nempe ex eo exurendos, vulgaris quoque eſt in Java, ibique vocatur *Daun kikir*, h. e. *folium avarum*, quum tam puſillos volvulos Tabacarios ſubpeditet, in quibus modo tria quatuorve Tabaci ramenta ſervari poſſunt.

Tabula Sexageſima Secunda

Ramum exhibet *Fruticis carbonarii*, cum folio majore *a*, & fructu *b* ſeparato.

Daar is nog een breedbladige Salay, *het* Seſel *zeer gelyk, wiens bladeren ſtaan twee en twee tegens malkander, met wyde tuſſchenplaatſen, drie en vier duimen lang twee duims breet, met drie ſcherpe ribben in de lengte, dun en glad, van onderen niet witagtig nog met zo veele dwersribben doortogen.*

De vrugten hangen twee en twee by malkander, in de grootte van erwetzen, met een klein kuiltje boven op, binnen in een zwart-blaauw merg, leggen ontelbare kleine zaden als fyn zant.

Naam. *In 't Latyn* Frutex carbonarius latifolius, *in 't Maleits* Salay lebber.

Gebruik. *Men gebruikt het mede om kolen daar van te branden, gelyk het bovenſtaande. Het is mede gemeen op Java, en hiet daar in 't Maleits* Daun kiker, *dat is* Gierig-blad, *om dat men zulke kleine Bonkoſſen daar van maakt, daar in qualyk drie of vier ſnibbeltjes Tabak zyn.*

De Twee en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Houtkool-ſtruik*, met een grooter blad *a*, en de vrugt *b* afzonderlyk.

CAPUT SEXAGESIMUM OCTAVUM.

Frutex carbonarius aſper. Ya.

Hic frutex folia gerit illis præcedentis maxime accedentia, ſed longiora, quinque & ſex pollices longa, digitum lata, ac longiore apice donata quam *Salay*, ad oras obſcure ſerrata, ſcabra, & per ſiccitatem ſonitum edentia, ad tactum rugoſa & acuta quaſi, ſunt autem maxime fragilia, ac mox emarcida, & ſeſe convolventia, ſuperne ex nigro virentia, inferne albicantia: Ex quavis foliorum ala brevibus ex petiolis binæ dependent rotundæ pilulæ magnitudine fere Fragorum, ſeu fructuum *Labarong*, externe ſquamoſæ & virides, interne paucis anguloſis repletæ ſeminibus, ejus folia tres nervos habent longitudinales, quorum bini laterales non in ipſum excurrunt apicem, ſed a binis aliis excipiuntur: Ramorum cortex fuſcus eſt & fragilis, atque truncus ad ſummum cruris craſſitiem obtinet; lignum flaveſcit, ſatis durum eſt, & firmum, ſed leve.

Pilulæ ejus ſub initium pluvioſorum menſium conſpiciuntur, quum & folia magna ex parte decidunt, longæque ac firmæ ipſorum rachides ſenſim quoque ac cum ſonitu quaſi abrumpuntur & decidunt.

Nomen. Latine *Frutex carbonarius aſper*: Amboinice in Hitua ac vulgo *Ya.* In Uliaſſerenſibus inſulis *Hiſſa uren*, h. e. Malaice *Pitsja*, quum folia ac rachides tam facile frangantur, quam vetula teſta; in Oma *Siſſin* dicitur.

Locus. Tam in litore quam in montibus provenit in levibus ſilvis, locis ſterilibus ac ventoſis, plerumque autem plurimis excreſcit ſtipitibus haud ultra brachium craſſis.

Uſus. Longi ac recti ejus rami adhibentur ad coſtas naſſarum, quum in aqua marina maxime ſint durabiles, craſſiores ſtipites palos præbent ac tigna ædium vulgarium Amboinenſium: Uliaſſerenſes incolæ corticem ejus potui *Towack* infundunt, uti *Ubat* ſeu *Pharmacum Saguero* miſcetur, idem quoque cortex eſt *Ubat papeda* uti omnium *Salay* ſpecierum. Folia contrita & inlinita *Noman* atram faciei curant, quæ tetra Lepræ ſpecies eſt, per quam homines nigro defœdantur colore inſtar diabolorum.

N. B. Huic Capiti nulla adjecta fuit icon.

LXVIII. HOOFDSTUK.

De ruige Houtskool-ſtruik.

Deze *ſtruik heeft bladeren met de voorgaande* Salay *meeſt overeenkomende, vyf a ſes duimen lang, en een vinger breed, met nog een langer ſpitſe als het* Salay, *aan de kanten donker gezaagt, ſtyf, en van droogte rammelende, ruig en ſcherp in 't aantaſten, zeer bryzelig, en ſtraks verdorrende, en t'zamenrollende, boven zwart-groen, van onderen witagtig. Uit ieder ſchoot der bladeren hangen aan korte ſteeltjes twee ronde pilulen, in de grootte van half-waſſen aardbeſien of de vrugten* Laharong, *buiten ſchubagtig en groen, binnen met weinige hoekige zaden vervult. De bladeren hebben drie zenuwen in de lengte, waar van de twee aan de zyden niet tot aan de ſpitſen komen, maar werden door twee andere vervangen. De ſchorſſe der takken is bruin en bryzelig, de ſtam werd op 't meeſt een dye dik. Het hout is geelagtig, redelyk hart en ſtyf, dog ligt.*

De Pilulen ziet men in 't begin van de oogſt of regen Mouſſon, als dan vallen de bladeren meeſt af, de lange en ſtyve ryskens breken ook kort en al krakende af.

Naam. *In 't Latyn* Frutex carbonarius aſper: *Amboins op Hitu en in 't gemeen* Ya. *In de Uliaſſers* Hiſſa uren, *dat is in 't Maleits* Piesja, *dewyl 't blad en takken zo ligt breken als een oude verrotte potſcherve, op* Oma *wert het* Siſſin *genaamt.*

Plaats. *Het waſt zo wel op ſtrant als in 't gebergte, en in 't kreupel boſch, op dorre en lugtige plaatzen; merendeels ſchiet het met verſcheide ſtammen op, niet boven een arm dik.*

Gebruik. *De lange en regte takken worden gebruikt tot ribben van de viſchfuiken of korven, vermits zy in zout water durabel zyn, de dikkere ſtammen worden gebruikt tot ſparren en ſtylen aan de gemene huitjes of hutjes der Amboineſen. De Inwoonders van de Uliaſſers doen de ſchorſſe in haar* Towack, *gelyk men het* Ubat *of* Pharmacum *in de* Saguweer *doet. Dezelfſte ſchors is mede een* Ubat papeda, *gelyk alle* Salay. *De bladeren gewreven en opgeſmeert, genezen het zwarte* Noman *in 't aangezigt, een lelyke zoort van* Lepra, *waar door de menſchen zo zwart worden als duivels.*

N. B. By dit Hoofdſtuk is geen afbeelding van de Plant geweeſt.

CAPUT SEXAGESIMUM NONUM.

Folium politorium. Ampelaas.

AMpelaas ad *Varingæ* ſpecies referri poſſet, quum vero plerumque tantum fruteſcat, atque ab incolis peculiaris habeatur planta, hinc ipſi etiam hic ſuum tribuam locum: binæ ejus ſunt ſpecies, humilis ſeu vulgaris, qui frutex modo eſt, alter in arbuſculam excreſcit.

Ampelaas vulgaris frutex eſt, ramos quosdam emittens longos, rectos, & lentos, qui tamen inferius brevem formant truncum, pedem craſſum, illis folia undique inſident irregulariter, brevibus & craſſiuſculis in petiolis, quæ cum illis *Varingæ latifoliæ* conveniunt, ſunt autem dimidio minora, & inæqualis magnitudinis, inferiora enim tres & quatuor pollices longa ſunt, unum cum dimidio lata, ſuperiora quinque & ſex pollices longa ſunt, ac binos lata, in longum apicem deſinentia, craſſa, firma, rugoſa, & acuta inſtar linguæ felis, præſertim in ſuperiore ipſorum parte, ad oras non ſerrata, prope nervum medium bini alii obliqui concurrunt, qui non ample ſeſe extendunt, ſed in alias deſinunt transverſales coſtas. Sic quoque nervus medius non perfecte folium in binas dividit partes, ſed una ſeu altera pars ſemper anguſtior eſt, qui character hiſce foliis communis eſt cum illis *Goby*: Coſtarum interſtitia pertexta ſunt innumeris minimis venulis cancellatis, quales obſervantur in *Varingæ* & *Goby* foliis, atque hæc, ſi abrumpantur, lac quoddam fundunt. Decerpta quoque mox ſicca ſunt, dura, & ſonora, inſtar corii exſiccati.

Nullos profert flores, ſed fructus minimos ſeu groſſulos, uti *Varinga groſſularia*, ſunt autem paulo majores, obſcure virentes, ſicci, & inſipidi, qui eodem quoque modo ramis inſident.

Ampelaas arborea rectum emittit truncum craſſitie Pinangæ, in obſcuros quoque annulos diviſum: Ejus folia potiſſimum conveniunt cum illis *Goby*, non autem ſunt dentata, ſed integra, & in teneris parum ſinuoſa, rugoſa, & verrucis acuminatis obſeſſa, unaque folii pars multo anguſtior eſt altera, ita ut nervus medius non directe per mediam folii partem decurrat, ſuntque quinque vel ſex pollices longa, binos cum dimidio & tres lata, tres quoque nervi ad inferiorem folii partem concurrunt, ac bini laterales non ample excurrunt, ſunt autem flaccidiora quam prioris, nec tam bene poliunt.

Fructus ſunt uti prioris: ejus cortex rogoſus eſt, muſcoſus, & in ramis lentus, lignum mollius eſt quam præcedentis, quod ſatis ſolidum ac durum eſt: Utriusque fructus ac potiſſimum minoris ſpeciei raro in conſpectum veniunt, quum continua ramorum avulſione inpediantur excreſcere.

Nomen. Latine *Folium politorium*, Malaice, Javanice, & Baleyice *Ampelaas*, vulgo Malayenſibus dicitur *Daun goſſo*, h. e. folium politorium ab ejus uſu, Amboinice in Hitua *Wellat*, in Leytimora *Itilat* & *Ila á un.*

Locus. In ventoſis creſcit collibus ac locis ſoli bene expoſitis, quoque ſolum ſit durius, eo craſſiora & firmiora ſunt ejus folia: in cunctis fere inſulis aquoſæ Indiæ creſcit, prima nempe ſeu humilis ſpecies, altera enim ſeu arborea a quibusdam non pro vera habetur Ampela, ſed *Goby* ſpecie.

Uſus. Hujus arboris folia tantum in uſu ſunt, quæ ligniarii, ciſtiarii & politores lignorum ſicca ſervant, ipſis enim perdolata poliunt ligna, præſertim ſcriniorum, ciſtarum, & ſedilium tortilium, unde illa glabram adquirunt polituram atque eleganter poliri poſſunt, folia enim hæc diu ſunt ſcabra & rugoſa, atque e ligno omnem tollunt ſcabritiem, nigrum Accarbahar ſeu Corallia eleganter quoque per hæc poſſunt glabra & polita reddi.

In Luhuneſi regione tertiam ejus inveni ſpeciem, quæ frutex erat longa & recta emittens flagella, quibus folia undique erecta inſidebant, majora, craſſiora, & firmiora quam vulgaris, coloris ex nigro virentis, atque integra, magisque rogoſa: Rami fructibus onuſti erant, lignum ſatis durum erat, ſed non ultra pedem craſſum. In Nako hujus ingens invenitur arbor.

In

LXIX. HOOFDSTUK.

Het Polyſt-bladt.

AMpelaas zoude men onder de zoorten van Varinga mogen rekenen, dog dewyl het gemene maar een heeſter blyſt, en van de Inlanders voor een byzondere plant gehouden werd, zo zullen wy hem hier ook een byzondere plaats geven. Hy heeft twee zoorten, het lage of gemene, blyvende een heeſter, de tweede werd een boom.

Het gemene Ampelaas is een ſtruik, met eetelyke lange, regte, en taaije takken opſchietende, die egter beneden een korte ſtam van een been dik formeren, daar aan ſtaan de bladeren rontom zonder order op korte dikke ſtelen, dewelke gelyken die van de grootbladige Varinga, dog die wel de helft kleinder zyn, van ongelyke grootte, want de agterſte zyn drie en vier duimen lang, een en een half breed; de voorſte zyn vyf en ſes duimen lang en twee breet, voor met een lange ſpits, dik, ſtyf, ruig, en ſcherp als een Kattetong, byzonderlyk aan de bovenzyde, aan de kanten ongezaagt, by de middelzenuwe ſloten nog twee andere ſcheunſe zenuwen, die niet verre lopen, maar ſluiten tegen andere dwars-ribben. Zo deelt ook de middelzenuwe 't blad niet regt in tween, maar d'een of voorſte helft is altyt ſmalder, welk merkteken deeze bladeren gemeen hebben met de Gohy. De tuſſchenplaats van de ribben zyn doorweven met ontallyke kleine adertjes, die zodanige ruitjes maken, gelyk men ziet aan de bladeren van Varinga en Gohy, gelyk ze ook in 't afbreken een weinig melk geven. De afgetrekkene werden ſtraks droog, hard, en rammelende als geſchrompelt Leer.

Het draagt geen bloeiſel, maar wel kleine vrugten of Vygen, gelyk de Varinga groſſularia, dog wat groater, donker-groen, en droog, zonder ſmaak, die ook op dezelfſte manier aan de takken zitten.

Het boomagtige Ampelaas ſchiet met een regte ſtam, in de dikte van een Pinang-boom, ook in donkere leden verdeelt. De bladeren komen meeſt overeen met het Gohy, dog zy zyn niet getant, maar met hele kanten, of aan de jonge ſlegts een weinig bogtig, ruig, en met ſpitſe wratten bezet; de eene helft van 't blad is merkelyk ſmalder, dan de andere, zo dat de middelzenuwe niet regt door het midden gaat, van vyf tot ſes duimen lang, twee en een half en drie breet; agter ſloten ook drie zenuwen te zamen, en de twee ter zyden lopen niet verre, zy zyn ſlapper dan de vorige, en ſchueren zo wel niet.

De vrugten zyn als aan 't vorige: de ſchors is ruig, moſagtig, en aan de takken taai, het hout is weker dan aan 't vorige, 't welk redelyk digt en hart is. De vrugten aan beide, dog meeſt aan de kleine ziet men zelden, om dat 't door 't gedurig afrukken der takken onder de voet gehouden werd.

Naam. In 't Latyn Folium politorium, op Maleits, Javaans, en Baleits Ampelaas, in 't gemeen Maleits noemt men het Daun goſſo, dat is Schuerbladt, van zyn gebruik, Amboins op Hitu Wellat, op Leytimor Itilat en Ila á un.

Plaats. Het waſt op lugtige heuvelen en plaatſen, die wel ter zonne ſtaan, en hoe harder de grond is, hoe dikker en ſtyver bladeren het heeft. Het waſt meeſt in alle Eilanden van Water-Indien, te weten de eerſte of lage zoorte, want de tweede rekenen veele voor geen opregte Ampelaas, maar voor een zoort van Gohy.

Gebruik. Van deeze ſtruik heeft men geen ander gebruik, dan in de bladeren, dewelke de Timmerlieden, Kiſtemakers, en alle die in 't hout werken, gedroogt bewaren, want met dezelve ſchueren ze al het opgeſchaafde houtwerk, inzonderheid kanteren, kiſten, gedraaide ſtoelen, en al fyn werk, waar van zy glad en effen werden, en daar na het polyſt te beter aannemen, want de bladeren houden deeze ruigheid en ſcherpheid lange tyd, en nemen van 't hout alle oneffenheid weg. Zwart Accarbahar of Kraalboompjes kan men ook mooi daar mede ſchueren en glad maken.

Op 't Luhuneſe land heb ik nog een derde zoort gevonden, zynde ook maar een ſtruik met lange en regte takken, daar rontom de bladeren meeſt overeind ſtonden, grooter, dikker, en ſtyver dan aan 't gemene, zwart-groen van couleur, met effene kanten, en alzo ruig. De takken hingen vol vrugten, 't hout was redelyk hart, dog niet boven een been dik. Op Nako hebben ze egter een groote boom hier van.

In

Digitized by Google

In Adpendice hæc adduntur.

Similis arbuſcula obcurrit in *Hort. Malab. part.* 3. *Fig.* 60. deſcripta ſub nomine Malab. *Teregam*: Portugallice *Arvore da raſpa*, Belgice *Ryſ-boom*, cujus rugoſa folia itidem adhibentur ad ligna polienda.

Tabula Sexageſima Tertia

Ramum exhibet fruticis, qui *Folium Politorium Rumphio* vocatur, atque ſine dubio ad *Ficus Indicas* pertinet, uti ex ejus deſcriptione, ac præſertim fructibus conſtat: quam ſententiam quoque fovet *Cl. Commelinus* ad *Teregam H. Malab.*; quæ hinc ipſi in notis ibi dicitur Ficus Malabarica foliis rigidis, fructu rotundo lanuginoſo, flaveſcente, Ceraſi magnitudine.

CAPUT SEPTUAGESIMUM.

Folium calcoſum. Daun capur.

HÆc eſt arbor mediocris, non fruticoſa, ſed ſimplicem plerumque emittens truncum, inſtar Ricini, cui quodammodo adfinis videtur eſſe, in raros dividitur ramos, quibus folia undique inſident ſolitaria, irregularia, & quodammodo vaga, longis ac rotundis petiolis inſidentia: Folia hæc bi- vel triformia ſunt juxta ætatem, juniora enim in quinque notabiles angulos ſunt diviſa, inſtar foliorum *Malvæ*, bini vero ſupremi anguli maxime dentati ſunt, ac binas peculiares formant lacinias, bini autem inferiores parvi ſunt ac vix prominentes, ſuntque porro ample dentata: Seniora folia hoſce plerumque perdunt angulos, ad unam modo partem anguli veſtigium exhibentia, in omnibus vero prope petiolum quinque magni concurrunt nervi, exceptis pluribus aliis, qui folium inferne rugoſum conſtituunt: Superiora decem & undecim pollices longa ſunt, inferiora ſeptem & octo, ac ſemper pollicem latiora, quam longitudinem & ipſorum petioli obtinent, unde & quædam retro flexa ſunt: Folia ſubtus, petioli, ac porro rami alba & craſſa arenoſaque farina quaſi conſperſi ſunt inſtar calcis, quæ manibus etiam adhæret, quum tractentur.

Flores in ramorum extremo excreſcunt longis in petiolis ſeu racemis, a decem ad octodecim pollices longis, quorum quinque ac ſex ſuperius conjuncti ſunt, ac rami finem ad latus comprimunt, cui tenera inſident folia: Petioli hi undique obſeſſi ſunt capitulis ex cinereo viridibus, inſtar Lini capitulorum, quæ quinque obſcuris ſulcis notata ſunt ac ſtriata, atque ruffa craſſaque medulla conſperſa: Matutino tempore hæc ſeſe aperiunt in quinque breves & amplos radios, qui fundum conſtituunt, intus ex viridi flaveſcentes, inque medio pilulam formant ex craſſis ſtaminibus conſtructam, antheras floris gerentibus.

Fructus eſt inſtar Ceraſi nigri minoris, longiuſculo & flaccido inſidens petiolo, plerumque ex binis tribusve ſegmentis conſtans, coloris ex cinereo viridis, ac quoque arenoſus, quodvis autem ſegmentum ſulcatum eſt, & unum altero majus, quod inſtar adpendicis eſt, plerumque enim hic fructus bifidus eſt, ſique trifidus ſit, illum Ricini refert, intra menſem hi fructus matureſcunt, ac cito dehiſcunt, unumque alterumve exhibent oſſiculum Piſum referens minus, quod obducitur carne tenui & aurea, intus vero reconditur granulum durum, nigrum, ex rotundo acuminatum, atque externe multis cavitatibus inæquale.

Rami rotundi ſunt, albicante & glabro obducti cortice, lignum eſt album, molle, & ſubtile, inſtar illius Tiliæ: Fructus in medio Orientalis anni temporis in conſpectum veniunt.

Nomen. Latine *Folium calcoſum*, Malaice *Daun capur*, Ternatice *Hate fica fica ngadu* ſeu *doſſal madoro*, Amboinice *Ayaur* ſeu *Tatume aur*, in Lœhoa *Tattume cabule*, in Uliaſſerenſibus inſulis *Luba* & *Ruba*, in Homa *Toa*, quidam hanc quoque vocant arborem *Aynitu*.

Locus. In Amboina, Cerama, & Moluccis creſcit, ubique in minoribus ſilvis ac deſertis hortis.

In het Byvoegzel wert 'er dit bygedaan.

Een diergelyk boompje is beſchreven in het derde deel Fig. 60. *van de* Hurtus Malab. *met den Malabaarſche naam* Teeegam, *in 't Portugees* Arvore da raſpa, *op 't Duits* Ryſ-boom, *wiens ruige bladeren mede gebruikt werden tot het ſchueren van houtwerk.*

De Drie en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van het *Polyſt-bladt*, welke boom aekerlyk tot de zootten van *Indiſche Vygen* behoort, zo als uit deszelfs beſchryving en de vrugten klaarlyk blykt, in welke gedagten ook is de Hr. *Commelin* omtrent de *Teregam* van de *Hortus Malab.*, welke hy daarom in de aantekeningen aldaar noemt Malabaarſche Vygeboom, met ruwe bladen, en een ronde, wolagtige, en geelagtige vrugt, in de grootte van een Kers.

LXX. HOOFDSTUK.

Het Kalk-bladt.

Dit werd een middelbare boom, niet ſtruikagtig, maar meeſt met een enkelde ſtam opſchietende, gelyk een Ricinus, met den welken tot eenige verre maagſchap ſchynt te hebben, en verdeelt zig in weinige takken; rontom dezelve ſtaan de bladeren enkelt, zonder order, wat wyd van malkander, en op lange ronde ſtelen. De bladeren zyn van twee of driederlei fatſoen, na hare ouderdom: want de jonge zyn in vyf merkelyke hoeken verdeelt, gelyk het blad van Malva, *dog de twee voorſte hoeken zyn diep gekerſt, en maken twee byzondere lappen, ſtaande na voren, maar de twee agterſte hoeken zyn klein, en even uitſtekende, voorts rontom wyd getant, de oude bladeren verliezen meeſt de voornoemde hoeken, ſlegts aan de eene zyde de voetſlappen van een hoek behoudende, en aan alle ſtoten van onderen vyf groote zenuwen by den ſteel t'zamen, behalven nog veele anderen, die 't blad van onderen ruig maken: de voorſte zyn tien en een halve duimen lang, de agterſte zeven en agt, en t'elkens een duim breder, zo lang ook haro ſtelen zyn, waar van zommige agterwaarts gebogen ſtaan, de bladeren van onderen, ſtelen, en 't voorſte der takken zyn met een wit en grofzandig meel behangen, als kalk, 't welk aan de handen blyft hangen, als men ze handelt.*

Het bloeiſel komt voort aan het uiterſte der takken, aan lange ſtelen, of troſſen van tien tot agttien duimen lang, waar van vyf a ſes aan 't voorſte by malkander ſtaan, en drukken 't eind van de tak, daar aan de jonge blaatjes ſtaan, geheel ter zyden uit. Zy zyn rykelyk behangen met graauw-groene knoppen, als vlasdodden, met vyf donkere vorens geſtreept, en met een ros zandig meel beſtrooit, in de morgenſtonden openen ze haar in vyf korte en brede ſtraaltjes, dewelke het boompje uitmaken, van binnen groen-geel, en hebben in de midden een pilulle van dikke draatjes gemaakt, en daar op geele noppen.

De vrugt is als kleine Kricken, ieder op een langagtig ſlap ſteeltje, door malkander uit twee en drie deeltjes gemaakt, grys-groen, en mede zandig, en ieder deel met nog een byzondere voren, waar van het eene deel altyt grooter is, 't ander als een byvoegzel van 't groote, want de tweedelige zyn de meeſte, maar de driedelige vertonen een jonge vrugt van Ricinus; zy werden binnen een maant ryp, en berſten haaſt open, en vertonen een a twee ronde korls, als kleine erwetten, bekleet met een dun en gout-geel vleeſch, binnen leit een hard en zwart ſteentje, uit den ronden wat toegeſpiſt, en buiten om met veele kuiltjes.

De takken zyn rond, met een witagtige, effene ſchorſſe bedekt, 't hout is wit, week, en fyn als Linden-hout, de vrugten ziet men in 't midden van de Ooſt Mouſſon.

Naam. *In 't Latyn* Folium calcoſum, *in 't Maleits* Daun capur, *op Ternaten* Hate fica fica ngadu *of* doſſal madoro, *op Amboin* Ayaur *of* Tatume aur, *op Loeboe* Tattume cabule, *in de Uliaſſers* Luba *en* Ruba, *op Homa* Toa, *zommige noemen 't ook* Aynitu.

Plaats. *Het waſt in Amboina, Ceram, en de Moluccos, overal in 't kreupelboſch en in verlatene tuinen.*

Uſus. Trunci non ultra pedem craſſi adhibentur ad vulgares palos, qui iterum nempe excreſcere poſſunt, ubi enim in obtecto locantur loco, cito pereunt, in Uliaſſerenſibus lignum ſumunt tenuiſſime ſciſſum & ſiccatum, quod aliis admiſcent ramentis odoratis pro ſuffimigio, quum & quodammodo etiam ſit odoratum: Tenera ejus folia cum Curcuma & aqua marina contrita omnibus ſcabioſis malis illiniuntur, ad illa curanda, uti cum Haleco litorea idem peragitur.

Corticis ſuccus alicujus oculis inſtillatur & propinatur in horripulatione febris, quæ aliquando ceſſat, ſed fortiter oculos vellicat at ſine noxa, per quam forte alterationem febris expellitur: Cavendum autem eſt quam maxime, ne farina arenoſa foliis ac petiolis adhærens alicujus oculos tangat, quum dolorem ingentem excitet. Hujus arboris folia in pulverem comburuntur, ac cum Baru Saguer arboris miſcentur ad focum igniarium ſuſcitandum, cinisque horum foliorum in Ternata adhibetur ad pigmentum Caſſomba dictum.

Gebruik. *De ſtammen die niet boven een been dik zyn, werden tot dagelykſe pagger-ſtellen gebruikt, te weten, daar het weder uitſchieten zal, want gedekt ſtaande vergaat het haaſt; in de Uliaſſers nemen ze 't dunſte geſneden en gedroogt hout, en mengen het met andere riekende ſpaanderen tot reukwerk, om dat het eenigzints welriekent is. De jonge bladeren met Curcuma en zeewater gewreven, ſmeert men op alderhande ſchurftheid, om die te genezen, gelyk men met de* Haleeus litorea *doet.*

Het ſap van de ſchors druppen ze iemant in de ogen, geven hem ook daar van te drinken, als de huivering van de koorts aankomt, dewelke zomtyts daar van wel overgaat, maar 't byt dapper in de ogen, hoewel zonder ſchade, door welke alteratie de koorts miſſchien verſchiet, maar men moet zig wel wagten van 't zandige meel aan de bladeren en ſtelen hangende, dat het niemant in de ogen komt, want het veroorzaakt groote pyn. De bladeren van deeze boom werden tot pulver gebrant, en met Baru van Saguweers-bomen gemengt tot tontel, om 't vuur ligt te ontfangen, de gebrande aſſche van de bladeren dienen in Ternaten tot Caſſomba-verwen.

In Adpendice hæc adduntur.

Altera datur *Folii calcoſi* ſpecies, foliis cum *Daun baru* conveniens, quæ nempe ſunt cordiformia, quinque pollices longa & lata, ipſorum ſinus autem non eſt profundus, ſuntque ad oras ample dentata, nec angulis protuberantibus donata, ſuperne obſcure virentia, inferne albicantia, ac farina iſta conſperſa, quæ abradi poteſt, tres nervi prope foliorum ortum concurrunt, ac quodvis folium tereti inſidet petiolo rugoſoque ſine ordine circa ramos.

Dit wert in het Aanhangzel 'er bygedaan.

Daar is nog een tweede zoort van Folium calcoſum, *aan bladeren het* Daun baru *gelyk, te weten hertformig, vyf duimen lang en breed, dog de kloof is niet zeer diep, aan de kanten wyd getant, en zonder uitſtekende hoeken, boven doods-groen, van onderen witagtig, en met meel beſtrooit, het welk zig af ryven laat, drie zenuwen ſloten by den oorſpronk t'zamen, en yder bladt ſtaat op een lange, ronde, en wat ruige ſteel, zonder order rontom de takken.*

Tabula Sexageſima Quarta

Ramum exhibet fruticis, qui *Folium calcoſum Rumphio* vocatur, ubi litt. A *tenerum denotat folium* quinque angulis notatum. B *vetuſtum* folium, cujus anguli in ſinus excreverunt.

De Vier en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, welke het *Kalk-bladt* by *Rumphius* genaamt wert. Alwaar lett. A aanwyſt een *jong bladt* met vyf hoeken. B een *oud bladt*, wiens hoeken in plooijen uitgegroeit zyn.

CAPUT SEPTUAGESIMUM PRIMUM.

Frutex excæcans. Kyel.

SUpra libro tertio arborem excæcantem deſcripſimus, cujus incolæ hanc putant eſſe ſpeciem, atque unum idemque dant nomen, ego autem tanquam diverſam plantam hanc deſcribere malui.

Frutex eſt, varios emittens ramos, inferius parvum formans truncum, fallax autem eſt arbuſcula, eleganti & glabra ſua forma homines adliciens, noxia autem eſt, ſi tractetur, unde neceſſe eſt, ut rite adtendatur, & adcuratam ejus notitiam habeamus, ejus vero rami ſunt rotundi, elegantes, glabri, ac fuſco cortice obducti, qui ſuperne viridis eſt: Folia ejus ſunt cordiformia, ſed inferius non ſinuoſa, ſuperius in acutum apicem deſinentia, intenſe glauca, molliſſima & glabra ad tactum, nullo autem modo ſplendentia, vetuſta quatuor pollices longa ſunt, tres lata, ac potiſſimum cordiformia, juniora ſex pollices longa ſunt, quatuor lata, cuſpidem haſtæ referentia, integra, ſed parum in arbore ſinuoſa, atque ordinatis parallelisque coſtis pertexta, longis inſident petiolis uti Populi folia, quæ ſuperne ſubrotunda ſunt, irregulariter autem e ramis excreſcunt.

In ramulorum ſummo flores excreſcunt longis ex julis, ſex ſeptemve digitos longis, uti in arbore excæcante, ſunt autem longiores, inque iis primo proveniunt capitula ex flavo viridia, quæ in floſculos excreſcunt flabelliformes, ſunt enim brevia filamenta ſeu ſtamina piloſa, nigras antheras gerentia, in ſemi circulo locata, hæc fructus ſubſequuntur ex rotundo anguloſi, ex cæruleo virentes colore, illis Capparidis ſimiles, ſed majores, rarique perfecti ſunt, intus oſſiculum reconditur fuſcum, alba ac molli medulla repletum, plurimæ vero hæ baccæ vacuæ ſunt. Huc usque omnes ejus partes externe elegantes fuere, ſed functum ſubſequitur, quod eſt ejus lac, ex petiolis abruptis exſtillans, primo candidum, dein ſiccum cæruleſcens, eſt autem non ita copioſum, quam in arbore excæcante, ſed magis nocivum, uti mox

LXXI. HOOFDSTUK.

De blindmakende Struik.

BOven *in het derde boek hebben wy beſchreven een* Arbor excæcans, *waar van de Inlanders dit voor een medezoort houden, en ook eenderlei naam geven, dog ik heb het liever voor een byzondere plant willen beſchryven.*

Het blyft een heeſter, met verſcheidene takken opſchietende, of beneden een kleine ſtam formerende, het is een bedriegelyk boompje, met zyn fraaije en gladde gedaante de menſchen aanlokkende, dog ſchadelyk om te handelen, en dient dierhalven wel gekent te zyn, want zyn takken zyn ront, mooi, effen, en met een bruine ſchors bekleet, zonder boeſem, en voor met een lange ſpits, hoog zeegroen, zeer zagt, en glad in 't aantaſten, dog geenzints na boven toe groen. De bladeren hertformig, dog agter blinkende, de oude vier duimen lang, drie breet, en meeſt hertformig; de jonge ſes duimen lang, vier breet, en 't yſer van een partiſaantje gelykende, zo als de Spaanſe Vaandrigs dragen, met effene kanten, hoewel ze aan de boom wat bogtig ſtaan, en met parallele ribben geſchikt doortogen: zy ſtaan op lange ſtelen gelyk de Populier-bladeren, die boven rontagtig zyn, zonder order om hare takken.

Aan 't voorſte der ryskens komt 't bloeiſel voort, zynde ſmalle kattekens, ſes en ſeven vingeren lang, gelyk aan de Arbor excæcans, *dog langer; daar aan ziet men eerſt geel-groene knopjes, waar uit worden kleine bloemtjes, ieder verbeeldende een wayertje, want 't zyn korte draatjes of hairtjes, met zwarte noppen, in een halve cirkel ſtaande, naar deeze komen de vrugten, uit den ronden wat hoekig, blaauw-groen, de Cappers gelyk, dog grooter, en weinig tot volkomenheid, binnen leit een bruine korl, met een wit en week merg, dog de meeſte beſien zyn ydele. Tot nog toe is alles mooi geweeſt, maar de doot ſteekt in de pot, uit de afgebrokene ſtelen druipt een witte melk, die blaauwagtig beſterft, wel zo veel niet als uit de* Arbor excæcans, *dog ruim zo ſchadelyk, gelyk ſtraks zal gezegt werden; uit de gequeſte takken druipt ze ook, dog ſchaars, en uit de ſtam ſchier geen. Het hout*

is

mox indicabitur, ex vulneratis ramis itidem exſtillat, ſed parva copia, atque ex trunco fere nullum: Lignum eſt album, molle, & inutile, deciduaque folia eleganter rubent, abrupta vero nigreſcunt: Fructus Octobri in conſpectum veniunt.

Nomen. Latine *Frutex excæcans:* Malaice *Caju matta buta darât*, h. e. lignum excæcans terreſtre, ad diſtinctionem *arboris excæcantis*, quæ ſemper in litore creſcit: Amboinice *Kiel & Siel*, in Leytimora *Sijn mahuri*, aliis vero *Matta buli loumuri*, Baleyice *Plando & Plandje*, Javanice *Sabatimbia*, Ternatice *Jiddi lule*, h. e. ſputum profluens, a forma ſiccorum julorum.

Locus. Ad oras ſilvarum creſcit, in vallibus, campis, & minoribus ſilvis, ſed ubique in parva copia, in Amboina, Java, Baleya, & Celebe obcurrit.

Uſus. Primo monendum eſt, ne lac hoc nocivum alicujus oculos vel crudam tangat carnem, in oculis enim periculoſius eſt ad hoſce perdendos illo arboris excæcantis, licet rara ejus proſtent exempla, quum & rarius obcurrat, quam litorea iſta ſpecies, quam plerumque nautæ inprudenter cædunt, ut id ſupra loco ſuo fuit indicatum: Nihilominus tamen noxia hæc planta multum præbet uſum, ac præſertim cortex ipſius lacteſcens, Amboinenſes enim æque ac Baleyenſes illum adhibent ad nigrum tingendum colorem, contundunt enim hunc cum foliis vel cortice Lehæ, quæ ipſorum eſt alumen, admiſcentque nigræ argillæ, qua obvolvunt lintea alba, ſeu fila ex Goſſypio contexta, quæ nigro inbuere volunt colore, perque aliquot ſeptimanas ita deponunt, ex quibus dein veſtimenta nigra ac ſtriata texunt: Ejus lignum conterunt Indorum curatrices ſupra porphyritum cum aqua, inliniuntque artibus dolentibus, ſeu lancinationibus adflictis, quæ cauſſantur ab acribus humoribus circa articulos collectis, quod plerumque gravium morborum præſagium eſt: Ternatenſes ejus radicem interne quoque adhibent, non autem novi huc usque contra quosnam morbos.

Celebes populi ejus cortice non utuntur ad tincturam nigram formandam, ſed ejus foliis ac fructibus, quos aquæ incoquunt cum *Daun contu*, quam in craterem effundunt, admiſcentque ipſi cœnum nigrum, in quo lintea alba ſubigunt, ac tali modo per noctem ac diem deponunt.

Arbores ibi craſſitiem adquirunt Pinangæ, non alte excreſcentes, ſed amplam formantes frondem, ipſarumque trunci vetuſtiores cor generant nigricans.

Tabula Sexageſima Quinta

Ramum exhibet *Fruticis excæcantis.*

is wit, week, en ondeugent, de afgevallen bladeren werden ſchoon root, maar de afgebrokene zwart, de vrugten ziet men in October.

Naam. *In 't Lateyn* Frutex excæcans, *in 't Maleits* Caju matta buta darat, *dat is 't landelyke blind bout, tot onderſcheid van de* Arbor excæcans, *die altyt op ſtrand waſt, op Amboin* Kiel *en* Siel, *op Leytimor* Sija mahuri, *by andere* Matta huli loumuri, *in 't Baleits* Plando *en* Plandje. *Op 't Javaans* Sabatimbia, *op Ternaten* Jiddi lule, *dat is vloeyend ſpeeksel, van de gedaante der droge kattekens.*

Plaats. *Het waſt aan de randen van de boſſchen, in de valyen, velden, en in 't kreupel boſch, dog overal weinig, men vint het in Amboina, Java, Baleys, en Celebes.*

Gebruik. *Voor eerſt moet men gewaarſchout zyn voor deeze ſchadelyke melk, dat ze niemant in de ogen of op 't rauwe vleeſch komt, want in de ogen is ze periculeuſſer om dezelve te bederven, dan het ſtrand blind bout, hoewel men weinige exempelen daar van heeft, om dat ze weiniger te vinden is dan de ſtrandzoort, daar gemeenlyk 't bootvolk onvoorzigtig inkappen, gelyk boven op zyn plaats gemeld is. Niet te min heeft men nog al veel gebruik van deeze ſchadelyke plant, inzonderheid van hare melkagtige ſchors, want zo wel de Amboineſen als Balyers gebruiken dezelve om zwart te verwen, namentlyk zy ſtampen dezelve met de blaaren of ſchors van Leba, 't welk haar aluin is, mengen dit onder zwarte kiei, en bewinden daar mede het witte linnen of cattoen-gaarn, dat ze zwart willen hebben, en laten dat zo eenige weeken leggen, waar uit ze daar na zwart-geſtreepte kleetjes weven. Zyn hout wryven de Indiaanſche Meeſtreſſen op een ſteen met water, en ſmeren het op de leden, daar in zy pynelyke ſteken gevoelen, veroorzaakt wordende door eenige ſcherpe humeuren omtrent de gewrigten vergadert, gemeenlyk een voorbode van zware ziekte. De Ternatanen gebruiken de wortel ook binnens lyfs, dog tegen wat ziekte heb ik nog niet ervaren.*

De volkeren van Celebes gebruiken tot zwart-verwen niet de ſchorſſe, maar de bladeren en vrugten, dewelke zy in water koken met Daun contu, *gieten zulks in een bak, vermengen dat met zwarte modder, kneden 't witte linnen daar in, en laten 't alzus een dag of nagt ſtaan.*

De bomen werden aldaar zo dik als een Pienang-boom, niet hoog, maar breet van kruin, en de oude ſtammen gewinnen een zwartagtig-hert.

De Vyf en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *blindmakende Struik.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM SECUNDUM.

Cortex ſaponarius. Langir.

PLerumque frutex eſt altus & gracilis, ſimplici adſurgens trunco, aliquando in altam excreſcit arborem, quæ truncum gerit rectum & glabrum, hominem circiter craſſum, qui cunctos ſuos ramos in vertice explicat ſed raros, quorumque rachides eo copioſiores ſunt, ac breves, tenues, ſtriatæ ſeu anguloſæ, atque in ſummo bifidæ: Quumque primum a me tanquam frutex fuerit obſervatus, hinc eum hic locavi, quum alioquin inter arbores locum teneat.

Folia cum illis Syderoxyli conveniunt, ſed ſunt flaccidiora, attamen bina ſibi quoque ſunt obpoſita per bina, tria, ac quatuor paria una in rachide, quæ ſimplex ac irregulariter ex ramis excreſcit, atque in ſummo tenuiſſima & anguloſa eſt.

Folia ex rotundo oblonga ſunt, tenuia, inferius lata, ac ſuperius in obtuſum apicem deſinentia, paucis obliquis venis pertexta, ſubtus glauca, inæqualis magnitudinis, ſuperiora enim ultra palmam longa ſunt, transverſalem manum lata, in medio latiſſima, inferiora triplo minora ſunt, ac ſubrotunda, breviſſimis petiolis inſidentia, atque rachides prope ortum geniculatæ ſunt ſeu articulatæ, ubi & ingens verruca locatur: Plurima foliorum pars ab inſectis depaſcitur, flaccida ſunt, & quaſi emarcida.

LXXII. HOOFDSTUK.

De Seep-ſchors.

DIt blyft merendeels een hoge ranke heeſter, dog met een enkelde ſtam opſchietende, zomtyts werd het een hoge boom, met een regte en effene ſtam, omtrent een man dik, die alle zyne takken aan den top uitbreit, welke weinig zyn; dog de ryskens daar aan zyn zo veel meer, kort, dun, geſtreept, of geboekt, en aan de voorſte zig altyd in tweën verdelende. Om dat hy dan in 't eerſt voor een heeſter van my aangezien is, zo heb ik hem hier geplaatſt, daar hy anders onder de bomen behoorde.

De bladeren gelyken die van 't Yzer-hout, dog zyn ſlapper, ſtaan ook twee en twee tegen malkander, met twee, drie, en vier paren aan een rysken, die enkel en zonder order aan de takken ſtaat, en na voren toe zeer dun en geboekt is.

De bladeren zyn langwerpig-rond, dun, agter breet, en voor met een ſtompe ſpits toelopende, met weinige ſchuinſe aderen, van onderen blaauw-groen, zeer ongelyk van grootte onder malkander, want de voorſte zyn ruim een hand lang, en een dwers-hand breet, en in de midden breetſt, de agterſte zyn driemaal kleinder, en meeſt rond, op zeer korte ſteeltjes. De ryskens by haar oorſpronk hebben een buld of knietje, daar omtrent men ook een grote wrat ziet, de meeſte bladeren zyn van 't ongedierte doorweten, verſlenſt of verzengt, en ſtaan als doe.

Digitized by Google

Flores ſunt albi, ac potiſſimum ex longis formantur ſtaminibus inſtar flocci albi capillitii vel ſerici, plurimi ſimul adunati, & longo firmoque petiolo inſidentes: Fructus ſunt ſiliquæ tenues ac planæ, ſuperius rotundæ, quatuor & quinque pollices longæ, binos latæ digitos, adeoque tenues, ut chartaceæ ſeu foliaceæ habeantur, in hiſce officula locantur plana, transverſalia, pauca, tenuiora & latiora illis Cucumeris, ex nigro fuſca.

Rami fragiles ſunt, cortex pallide cinereus, ſuccoſus, & lentus eſt, lignum exterius durum, interius album eſt ac molle.

Nomen. Latine *Cortex ſaponarius*, Malaice, Javanice, & Macaſſarice *Langir*, Amboinice in Hitœa *Pate*, & ad diſtinctionem *Pate* arboris, quæ eſt *Manga fœtida*, *Pate abbal*, Amboinenſes enim hanc pro ipſius ſpecie habent, quum tamen melius cum Sydcroxylo conveniat, niſi hanc compararent cum illa ob acrem corticis ſuccum, in Leytimora *Bate* vocatur.

Locus. In campis creſcit, minoribus ſilvis, & in litore, in altis Amboinæ montibus raro obcurrit, frequentior eſt in Celebe circa Macaſſaram, ubi luxurioſe ad fluminum ripas creſcit.

Uſus. Trunci ac radicum cortex magno in uſu eſt ad caput lavandum, hoc enim melius depurat quam Sapo vel Limones ab omni impuritate, muco, & ſquamis: Viridis autem non ita in hunc conducit finem quam ſiccatus, quum nimis acer ſit, ac capillorum radices inde vacillent, unde & Macaſſarenſes in fluviis natantes recentia ſumunt ac præferunt folia, quæ ubique ad manus ſunt in ipſorum ripis, non tamen ita depurant quam cortex, unde & hic in iſtum adſervatur finem, ex arbore decorticatus, & ad ſolem exſiccatus, qui in faſciculis colligatus in loco ſervatur ſicco, quumque caput iſto lavare velimus, conteritur manibus in aqua, quæ inde ſpumeſcit, ac ſpuma hæc capiti & corpori inſtillatur, ubi mox diſparet, quam primum ſudores ac pinguedinem tangat, minima autem pinguedo inter fricandum cortici admixta, hunc enervat, ita ut nullam emittat ſpumam, hæc aqua ab oculis arcenda eſt, quum acris ſit, illoſque vellicaret, atque poſt lavamen hujus corticis quidam ſolebant Limonem toſtum ſeu Calappi medullam capiti inlinire, quum *Langir* capillos reddat nimis ſiccos, præſertim in feminis, ita ut hos non rite poſſint flectere vel ligare: in aqua itidem conteritur, donec ſpumeſcat, atque inlinita feliciſſime curat venenatos ictus veſparum, apium, ac ſimilium inſectorum, licet diu jam intumuerint: Per hoc arcanum Macaſſarenſis quidam multum lucratus eſt pecuniæ, ſed ſimul adeo avarus evaſit, ut avum, qui a veſpa ictus erat, ſine pecunia numerata nollet curare, unde & uxoris divortium ſubſequebatur.

Sic itaque hic cortex ab Amboinenſibus & incolis tanquam vulgaris ſapo adhibetur, cum quo & folia ſimul adhibent. Gorontales incolæ, qui multum ex ſilveſtribus Oebiſſen vivunt, illum ſubigunt ſub Oudo ſeu Betule, ut ejus noxia qualitas tollatur.

In Rumphii auctuario hæc adduntur.

Notandum eſt, hunc corticem, quum abradere ipſum velimus, primum ligno feriendum eſſe, quo molleſcit, ac in longas partes decorticari poteſt, uti cum *Culit lawan* fit: Recens autem hic abraſus cortex ingratum fundit odorem, ita ut nauſeam moveat.

Tabula Sexageſima Sexta

Ramum exhibet *Fruticis Saponarii*, floribus ac ſiliquis onuſtum.

Het bloeiſel is wit, en beſtaat meeſt uit lange draatjes als een vlok van hair of zyde, by malkander aan een troſje, en dezelve veele by malkander op een lange ſtyve ſteel. De vrugten zyn dunne platte houwen, van rond, vier en vyf duimen lang, twee vingeren breet, zo dun dat men ze voor perkament of een dik blad aanziet, daar in leggen over dwers weinig platte zaden, dunder en breder als Komkommer-korls, zwart-bruin.

De takken zyn bros, de ſchors ligt-graauw, ſappig en taay, 't buitenſte hout hart, 't binnenſte wit en week.

Naam. *In 't Latyn* Cortex ſaponarius, *in 't Maleits, Javaans, en Macaſſaars* Langir, *in Amboin op Hitoe* Pate, *en tot onderſcheit van* Pate, *een boom, 't welk is de* Manga fœtida, Pate abbal, *want de Amboineſen houden het voor een medezoort van 't zelve, daar het nogtans beter gelykenis met Yſer-hout heeft, of zy moeſten het doen wegens het ſcherpe ſap, dat in de ſchors ſteekt, op Leytimor* Bate.

Plaats. *Het waſt in de velden, kreupel-boſch, en op ſtraat, in 't hoge gebergte niet, weinig in Amboina, overvloediger op Celebes omtrent Macaſſer, alwaar 't weeldrig aan de rivierkanten waſt.*

Gebruik. *De ſchors van de ſtam en wortelen zyn in groot gebruik om 't hooft daar mede te waſſen, want zy reinigen 't zelve beter dan Zeep of Lemoenen van alle vuiligheid, ſmeer, en ſchilferen. De groene is daar toe zo bequaam niet als de gedroogde, om dat ze te ſcherp valt, en de wortelen van het hair losbyt, daarom de Macaſſaren in de rivieren badende, nemen liever de verſche bladeren, die daar over al by de werken zyn aan de rivierkanten, hoewel ze zo wel niet zuiveren als de ſchors, dies dezelve in voorraat gebonden werden, tot dien einde dezelve van den boom afgetrokken, droogt men ze in de zon, en bewaart ze in bosjes gebonden, op een droge plaats, als men het hooft daar mede waſſen wil, vryft men ze met de handen in water, zo begint het al kokende te ſchuimen, welke ſchuim men op 't hooft en lyf laat druipen, alwaar hy ſtraks vergaat, zo haaſt hy 't zweet of vettigheid beroert, want de minſte vettigheid, die by de ſchors in 't vryven komt, maakt ze kragteloos, dat ze niet meer ſchuimen wil. Dit water moet men niet in de ogen laten komen, want het byt, en na het waſſen met deeze ſchors plegen zommige een gebrade Limoen of wat Calappus-pit op 't hooft te wryven, want de* Langir *maakt 's hair al te dor, byzonderlyk aan de vrouwen, zo dat ze 't zelve niet wel binden of vlegten konnen: zy werd ook in water gewreven tot dat ze ſchuimt, en dan opgeſmeert, geneeſt zeer gelukkig de venynige ſteken der weſpen, byen, en diergelyke, al is 't lang gezwollen geweeſt. Met dit middel heeft een Macaſſaar veel geld gewonnen, en wierd daar mede zo gierig, dat hy zyn eigen Schoonvader, die deerlyk van een weſpe geſtoken was, zonder geld niet wilde genezen, waarom hy van zyn wyf moeſte ſcheiden.*

Zo werd ook deeze ſchors by de Amboineſen en Inlanders voor een ordinaris zeep gebruikt, om de bladeren daar mede te waſſen; die van Gerontale, *die veel van de wilde Oebiſſen leven, kneden ze onder de Oudo of Betale, om hare ſchadelykheid te benemen.*

In de vermeerdering van Rumphius wert 'er bygedaan.

Men moet weten, als men deeze ſchorſſe van den boom wil nemen, zo moet men ze eerſt met een ſtuk houts kloppen, waar door ze gewillig wert, en dan in lange ſtukken afſchillen, gelyk men met de Culit lawan *doet, de verſch geſchilde ſchorſſe heeft een vieſen reuk, zo dat men daar van walgt.*

De Ses en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Zeep-ſtruik*, met deszelfs bloemen en houwen.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT SEPTUAGESIMUM TERTIUM.

Capſicum ſilveſtre. Tſchili aetan.

C*Apſicum ſilveſtre* eſt tenuis & gracilis frutex, non ultra brachium craſſus, corticem habens album & rugoſum, qui innoxium fundit lac, ac raros gerit ramos, rugoſos, folia quodammodo ſibi ſunt oppoſita ſed irregularia, illis *Poelaſari* vel Salicum ſimilia, at breviora, firma & glabra, oris aequalibus, paucisque obſcuris coſtis donata, ex nigro virentia inſtar *Gendaruſſae*, a quinque ad octo pollices longa, binos ac tres digitos lata.

Flores primo ſunt viridia capitula in floſculos albos ſeſe aperientia: Fructus peculiarem habent formam, referunt enim jugum ſeu bina cornua craſſiore parte ſibi adunata, atque apicibus transverſaliter remota, quorum quodvis circiter binos digiti articulos longum eſt, plurima autem parum ſeparata ſunt, finibus amplis, acſi antea adunata fuiſſent, primo viridia, dein corallii coloris, rubra nempe, inſtar aliorum Capſicorum, coſta ab utraque parte diſtincta, uti & ipſorum dorſa quodammodo anguloſa ſunt. Intus locantur plurima anguloſa & tuberculoſa granula, ab una parte fovea impreſſa, & nigricantia, in carne molli & rubente, qualis eſt fructuum *Papari*, quem odorem etiam gerunt, quodvis tale jugum longiuſculo ac tenui ex petiolo dependet, ac plerumque bini tales petioli uno ex puncto oriuntur. Fructus hi Decembri obſervantur.

Nomen. Latine *Capſicum ſilveſtre*, Malaice *Tſchili aetan*, Amboinice *Tſchilli abbal*, omnia haec nomina a fructuum ſimilitudine cum Capſico vero ſuam habent originem, licet acrimonia ac viribus neutiquam cum hoc conveniat, vulgarem autem hic loqui volui opinionem, uti id Botanici ſolent, ut rite intelligantur. Quidam illud vocant *Ucken lacki lacki*, cujus nominis rationem neſcio, quum *Ucken* ingens ſit arbor, *Lignum citrinum* nempe ſupra libro quarto deſcriptum.

Locus. Ignotus eſt frutex raro obvius, in frigidis & umbroſis creſcit vallibus, uti prope fluvium Waytommo, & circa Caytello in collibus ventoſis.

Uſus. De hujus fruticis uſu nil commentari poſſum, quum ab incolis nullum potuerim inquirere, ob ſingularem tamen formam hic eum deſcripſi; hujus & litorea occurrit ſpecies, quam *Pſeudo Capſicum litoreum* voco, quod craſſiorem gerit truncum praecedenti, crus craſſum, ſed humilem & incurvum: Ejus folia majora ſunt, magis pallide virentia, ac plures paralelas coſtas gerentia: Ejus flores ſunt oblongi, parvi, albi, & copioſi: Fructus cum illis prioris conveniunt, ipſorum vero cornua breviora ſunt nec ita rubent. Cortex lacte deſtitutus eſt: Lignum flaveſcit, tenuibus ex fibris conſtat, & ſolidum eſt inſtar Tiliae ligni, in parvis acincultis creſcit inſulis, qualis eſt inſula Columbina dicta Omae adjacens, ubi & denſam format comam, in cujus ramis palumbae multum nidulantur.

Tabula Sexageſima Septima

Ramum exhibet *Capſici ſilveſtris.*

LXXIII. HOOFDSTUK.

De wilde Ritsjes-ſtruik.

CApſicum ſilveſtre *is een dunne en ranke ſtruik, niet boven een arm dik, met een witagtige en ruige ſchors, die een onſchadelyke melk heeft, en weinige takken, die ook ruig zyn, de bladeren ſtaan ook eenigzints tegen malkander, dog meeſt zonder order, die van* Poelaſari *of Wilgen gelyk, dog korter, ſtyf, en glad, met effen kanten, weinige donkere ribben, zwartgroen, als* Gendaruſſa, *van vyf tot agt duimen lang, twee en drie vingeren breet.*

Het bloeiſel zyn groene knoppen, die haar eenigzints in kleine witte bloempjes openen. De vrugten zyn van een ongewone gedaante, te weten van een juk of twee hoornen, met het dikſte aan malkander ſtaande, en met de ſpitſen dwers van malkander gekeert, yder omtrent twee leden van een vinger lang; de meeſte ſtaan een weinig geſepareert, met brede billen, als of ze eertyts aan malkander vaſt hadden geweeſt, eerſt gras-groen, daar na koraalrood als ritsjes, met een rib of kant aan wederzyde, gelyk ook hare ruggen wat gehoekt zyn. Binnen leggen veele hoekige of hulsige korls, aan de eene zyde een kuiltje hebbende, en zwartagtig, in een week roodagtig vleeſch, gelyk dat van rype Papari-*vrugten, ook van dezelfſte reuk: yder jok hangt aan een lang dun ſteeltje, en gemeenlyk twee zulke ſteeltjes uit eenen oorſpronk. De vrugten vint men in December.*

Naam. *In 't Latyn* Capſicum ſilveſtre, *op 't Maleits* Tſchili aetan, *op Amboin* Tſchilli abbal, *alle na de gelykeniſſe der vrugten, met ritsjes of Spaanſe Peper, hoewel het anders aan ſcherpheid en kragten gants geen gemeenſchap heeft met 't zelve, dog ik heb hier het gemeen gevoelen volgen willen, gelyk de Kruid-beſchryvers moeten doen, om verſtaan te werden. Sommige noemen het* Ucken lacki lacki, *waar van ik geen reden weet te geven, vermits* Ucken *een groote boom is, te weten het* Lignum citrinum, *boven in 't vierde boek beſchreven.*

Plaats. *Het is een onbekende ſtruik, die weinig gevonden werd, by waſt in koele en ſchaduwagtige valyen, als by de rivier Waytommo, en omtrent Caytello op lugtige heuvelen.*

Gebruik. *Van deeze ſtruik weet ik niets te ſchryven aangaande zyn gebruik, alzo van de Inlanders daar van niets heb ervaren kunnen, egter om zyn rare gedaante heb ik hem hier beſchreven; men vint nog een ſtrandzoort hier van, die ik* Pſeudo capſicum litoreum *noem, hebbende een dikker ſtam dan 't vorige, wel een dye dik, dog laag en krom. De bladeren zyn grooter, ligter-groen, en meer parallele ribben hebbende. De bloemen zyn langagtig, klein, wit, en veel aan de takken. De vrugten zyn de bovenſtaande gelyk, dog de hoornen zyn korter, en zo root niet. De ſchors zonder melk; 't hout ligt-geel, ſyndradig, en digt gelyk Lindenhout; 't waſt op kleine en onbewoonde Eilandekens, gelyk daar is het Duiven-Eiland by Oma, alwaar het een digte kruin maakt, op wiens takken de wilde duiven veel neſtelen.*

De Seven en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wilde Ritsjes-ſtruik.*

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUARTUM.

Frutex Ceraſiformis. Lampery.

Hic frutex pedem circiter craſſus eſt, longa ac flexilia gerens flagella, ejus folia ſolitaria brevibus inſident petiolis, illa *Ignis ſilvarum* refe-rentia, longa nempe & anguſta, octo novemque pollices longa, ultra binos lata, glabra, & tenues gerentia coſtas.

Fructus plures ſimul in racemis dependent ſed laxis & ample extenſis, magnitudine, colore, & forma convenientes cum Ceraſis magnis, quorum caro auſtera eſt, oſſiculum continentes inſtar Ceraſorum, quod rotundum eſt, tenue, ac facile in fragmenta comminuitur. Lignum eſt molle, inutile, nullique inſervit rei niſi foco.

Nomen. Latine *Frutex ceraſiformis*, Baleyice *Lampery*.

Locus. Raro in Amboina obcurrit circa fluvium Elephantem.

Uſus. Baleyenſes ejus lignum adhibent pro foco, ejusque teneris viridibus fructibus utuntur pueri in baliſtis luſoriis.

Tabula Sexageſima Octava

Ramum exhibet *Fruticis Ceraſiformis*.

LXXIV. HOOFDSTUK.

De Karsformige ſtruik.

Dit is een heeſter omtrent een been dik werdende, met lange buigzame gerten, de bladeren ſtaan enkelt agter malkanderen op korte ſteelen, gelykende die van Ignis ſilvarum, *te weten lang en ſmal, agt en negen duimen lang, ruim twee breet, glad, met dunne ribben.*

De vrugten hangen veele by malkander, aan troſſen, dog ydel, en wyd uitgeſpreit, aan grootte, couleur, en fatſoen de groote Kerſſen gelyk, met een wrang vleeſch, binnen met een kerne als in de Kerſſen, dog rond, dun, en ligt in ſtukken te breken. Het hout is week, en ondeugende, nergens toe bequaam, als tot brandhout.

Naam. *In 't Latyn* Frutex ceraſiformis, *op 't Baleits* Lampery.

Plaats. *Men vint het weinig in Amboina, en dat boven de Rivier den Olifant.*

Gebruik. *De Balyers gebruiken 't hout tot branden, en de jonge groene vrugten zyn voor de jongens, om met klakbuſſen te ſchieten.*

De Agt en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Karsformige ſtruik*.

CAPUT SEPTUAGESIMUM QUINTUM.

Pharmacum papetarium.

Hic eſt frutex altus, & aliquando arbor vulgaris, crus craſſa, quæ adfinis eſſe videtur ſupra deſcripto *Frutici carbonario* ſeu *Salay*, malui autem hic eam peculiari in capite deſcribere, quum altum gerat truncum, ramosque ample extenſos, ejusque cortex glabrior eſt. Ramuli extremi quadrangoli ſunt, quibus folia inſident cruciata, ſex & octo pollices longa, tres quatuorque digitos lata, ſuperne viridia, inferne ex ruffo & viridi colore diſtincta, ipſorum enim ſuperficies ruffa eſt, ac nervi virides, præſertim teneri, quorum tres majores, ac bini alii minores per foliorum longitudinem decurrunt, uti in *Plantagine latifolia*, hæc vero folia non ita rugoſa ac ſicca ſunt illis *Salay*, ſed glabra & mollia, nihilominus tamen multis transverſalibus venis pertexta, inferne protuberantibus, ſuntque porro hæc folia pinguia, ruffa, & acidula, inſtar *Funis murænarum*, cum cujus foliis magis conveniunt ob glabritiem, quam cum illis *Salay*.

Flores in umbellis excreſcunt uti in *Caju ayer*, qui parvi ſunt & ruffi, interne ſuaverubentes, hiſce ruffæ ſuccreſcunt baccæ, majores illis Sambuci, forma convenientes cum illis *Oxyacanthæ*, ſupra coronatæ, interne fibrillas albas ſimplices gerentes.

Recens lignum grave eſt, & aqua refertum, ſed facile exſiccatur: Cortex tenuis eſt & fragilis, ita ut non magna ejus fruſta conquiri poſſint.

Nomen. Latine *Pharmacum papetarium*, Malaice *Oebat papeda*, Amboinice *Epay* & *Mehulapia* latifolia ad diſtinctionem præcedentis *Salay*, unde & quidam hoc *Epay Salay* latifolium vocant.

Locus. Raro obvius eſt hic frutex, ac potiſſimum creſcit in ventoſis locis, & ad oras ſilvarum in duro ac rubro ſolo argilloſo, majoribus lapillis mixto, item in levibus *Caju puti* ſilvis.

Uſus. Tam ejus folia quam cortex adhibentur ad *Oebat papeda*, unde & nomen obtinuit, ac piſcibus adcocta gratum & acidulum præbent condimentum.

Quum trunci crus ſint craſſi, ædium poſtes ex iis formari poſſunt. De pulte *Papeda* vide ſupra librum primum in Capite de Sagu.

Tabula Sexageſima Nona

Ramum exhibet fruticis, qui *Pharmacum papetarium* Rumphio dicitur.

LXXV. HOOFDSTUK.

Het Brey-middel.

Dit wert een hoge ſtruik, en zomtyts ook een middelbare boom, van een dye dik, hy wil zyn uit de maagſchap van de bovenſtaande Frutex carbonarius *of* Salay; *dog ik heb hem hier liever in 't byzonder willen beſchryven, want hy draagt een hoge ſtam, en breit zyne takken wyd uit, en de ſchorſſe is gladder. De uiterſte takjes zyn vierkant, daar aan de bladeren in 't kruis ſtaan, dezelve zyn ſes en agt duimen lang, drie en vier vingeren breet, boven groen, van onderen uit den roſſen en groenen gemengt, want de gront is ros, en de zenuwen zyn groen, byzonder de jonge, met drie merkelyke en nog twee minder zenuwen in de lengte doortogen, gelyk de bladeren van* Weegbree, *zo rimpelig en droog niet als die van* Salay, *maar glad en week, niet te min met veele dwars-aderen doortogen, die van onderen uitſteken: verders zyn de bladeren vet, ros, en zuuragtig van ſmaak, gelyk het* Funis murænarum, *waar mede zy meer overeenkomen, wegens hare gladdigheid dan met het* Salay.

Het bloeiſel komt voort aan dollen, gelyk het Caju ayer, *klein en ros, van binnen rooſe-rood, daar onder waſſen roſſe beſien, grooter dan aan de Vlier, en in gedaante de vrugten van* Hagedoorn *gelyk, met een kroontje boven op, en binnen met enkelde witte vaſelingen.*

Het verſche hout is zwaar, en vol water, dog droogt ligt op. De ſchorſſe is dun en brokkelyk, zo dat men geen groote ſtukken daar van ſnyden kan.

Naam. *In 't Latyn* Pharmacum papetarium, *in 't Maleits* Oebat papeda, *op Amboin* Epay *en* Mehulapia, *het grootbladig tot onderſcheit van het voorgaande* Salay, *daarom ook zommige dit* Epay, grootbladig Salay *noemen.*

Plaats. *Het is weinig te vinden, groeyende meeſt aan lugtige plaatſen, en aan de kanten van de boſſchen, op een harde, rode kleigront, daar groote ſtenen onder lopen, als mede in de lugtige boſſchen van de* Caju puti.

Gebruik. *Zo wel de bladeren als ſchorſſe werden gebruikt tot* Oebat papeda, *waar van het zyn naam heeft, en by viſſchen gekookt, geven den ſoop een aangename zuurte.*

Als de ſtammen een dye dik zyn, zo kan men ſtylen van huizen daar van maken: van de pap Papeda, *ziet boven het eerſte boek, in het Hoofdſtuk van Sagoe.*

De Negen en Seſtigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, die het *Brey-middel* by Rumphius genaamt wert.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Groſſulariæ fructu arbor maxima non ſpinoſa Malabathri folio integro, minore, ſubtus albido, fructu majore. *Sloan. Cat. pl. Jam. pag.* 164. & *Hiſt. Jamaic. part.* 2. *Tab.* 198. *fig.* 1. cui & jungitur Arbor racemoſa Braſiliana foliis Malabathri *Breyn Cent.* 1. *pag.* 3. &c.

AANMERKING.

Dit is de grootſte gladde boom met het blad van de Malabathrum, en de vrugt van de Kruisbeſſen, wiens blad heel en van onderen witagtig is, van *Sloan* in de *Catal.* van de *Jamaiſche gewaſſen pag.* 164. en in de *Jamaiſche Hiſtor.* het tweede deel *Tab.* 198. *fig.* 1. welke gevoegt werd by de Braſiliaanſche Beſſeboom met het bladt van de Malabathrum, by *Breyne Centur. pag.* 3. &c.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEXTUM.

Lignum aquatile. Aywayl.

A*Ywayl* frutex eſt haud brachio craſſior, cujus rami ſupra quadragoni & ſulcati ſunt, quibus folia inſident ſolitaria, forma *Polut* minoris, ſeu *folii ardentis*, ſpithamam vel pedem longa, quædam binos ac binos cum dimidio pedes longa, ad tactum rugoſa, non dentata, coſtas gerentia craſſas ac purpureas ab inferiore parte.

Fructus albi ſunt inſtar Ceraſorum minorum, vel paulo minores, magisque gibboſi, ſaporis dulcis, atque circa petiolum undique dependent, diſtinguendi vero ſunt ab aliis fructibus, qui in alio inutili reperiuntur frutice: Lignum eſt feagile & inutile, viſcoſumque emittit, ſi incidatur, ſuccum.

Nomen. Latine *Lignum aquatile*, juxta Amboinenſis *Aywayl*, *Eyweyer*, *Uweyer*, & *Utta weyer*, item *Aylaun laut*, a ſubſequenti ejus uſu, diſtinguendus vero eſt a *Caju ayer*, qui eſt *Frutex aquoſus* ſupra deſcriptus, quidam illum Malaice vocant *Caju laſſi*, Ternatice *Hate ſinangi*.

Locus. Nullibi creſcit niſi ad fluminum ripas, in vallibus frigidis, uti ad Waytommo & Elephantem, uti & ad latus montium ſcopuloſorum, ubi ſolum plerumque eſt humidum.

Uſus. Recentia ejus folia edulia ſunt, inſtar oleris cocta, & adhibentur cum inſecto ſeu verme marino *Wawo* dicto, Amboinenſibus *Laur* dicto, qui vel totus foliis involvitur, vel folia ſimul minutim conſciſſa, & ſibi admixta in Bambu arundine coquuntur.

Tabula Septuageſima

Ramum exhibet fruticis, *Ligni aquatilis* dicti, cum ejus floribus *a*, & fructu *b* ſeparatis.

LXXVI. HOOFDSTUK.

Het Waterhout.

AYwayl *werd een ſtruik niet boven een arm dik, wiens takken boven wat vierkant en gevoornt zyn, daar aan egter de bladeren enkelt ſtaan, in gedaante als klein* Polut, *of klein* Folium ardens, *een ſpan of een voet lang, sommige twee en twee en een half voet lang, ruig in 't aantaſten, ongetant, met grove en paarſe ribben van onderen.*

De vrugten zyn wit, als kleine Kerſſen of wat kleinder, en bultiger, zoet van ſmaak, en hangen rontom den ſteel, dog men moet ze onderſcheiden van diergelyke vrugten, die men aan een andere ondeugende beeſter vint. Het hout is bros en ondeugent, en geeft een ſmerig ſap uit, als men daar in kapt.

Naam. *In 't Latyn* Lignum aquatile, *naar 't Amboinſe* Ayorayl, Eywcyee, Uweyer, en Utta weyer. *Item* Aylaun laut, *van zyn volgende gebruik, dog men moet het onderſcheiden van het* Caju ayer, *'t welk is de* Frutex aquoſus, *boven beſchreven; sommige noemen het in 't Maleits* Caju laſſi, *op Ternaten* Hate ſinangi.

Plaats. *Het waſt nergens dan aan de rivierkanten, in koele valyen als aan de Waytommo en Olifhant, gelyk mede aan de zyde van 't klippige gebergte, daar de gront gemeenlyk vogtig is.*

Gebruik. *De verſche bladeren zyn eetbaar als Moeskruit, men gebruikt ze by het eetbaar Zeegewormte* Wawo, *in het Amboins* Laur *genaamt, 't welk men of in de hele bladeren wind, of dezelve klein ſnyt, daar onder mengt, en te zamen in Bamboeſen kookt.*

De Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van een ſtruik, het *Waterhout* genaamt, met deszelfs bloemen *a*, en de vrugt *b* afzonderlyk.

CAPUT SEPTUAGESIMUM SEPTIMUM.

Fragarius ruber. Birurong mera.

HIc frutex eſt puſillus, truncum gerens tenuem, ac graciles ramos, in binas dividitur ſpecies, in rubram & nigram juxta fructuum colorem, ipſarum vero diſcrimen nimis magnum eſt, quam ut ſub uno compeehendcrentur ac deſcriberentur capite.

Rubra ſpecies ſimplicem gerit truncum, vix brachium craſſum, paucos gerens lentos ac rectos ramos, ac comam tenuem, & vagam.

Folia bina ſibi ſunt oppoſita ſed pauca, ac formam habent cuſpidis haſtæ minoris, ſeu Plantaginis anguſtifoliæ, tres quatuorque pollices longa, binos lata digitos, non dentata, ſubtus parum rugoſa, acſi pilis brevibus hirta eſſent, quinque nervis longitudinalibus pertexta, quorum minimi arcte oris adcumbunt, interſtitia vero media venulis transverſalibus pertexta ſunt uti in ſupra deſcripto *Salay*, unde Arbuti folia referunt.

Floſculi ex quinque rotundis & albis conſtant petalis, illis *Fragariæ* ſimillimi, uti & fructus ſeu baccæ, quæ rotundæ ſunt, ac minores Fragis, atque duriorem gerunt carnem, externe plurimis tuberculis ſpinuloſis obſitæ, ad unam partem hæ baccæ albent, ad alteram rubent ſeu purpuraſcunt inſtar Fragorum factitiorum ex cera, ſuperne corona ornatæ ſunt, interne carnem gerunt albam & ſuccoſam, inter edendum ſonoram ac granuloſam, ſaporis dulcis ſeu parum

LXXVII. HOOFDSTUK.

De rode Aardbeſie-ſtruik.

D*It is een kleine beeſter, met een dunne ſtam, en ranke takken opſchietende, verdeelt in twee zoorten, rode en zwarte, na de couleur van de vrugten, dog haar verſchil is te groot, om in een Hoofdſtuk te begrypen.*

De rode zoort *heeft een enkelde ſtam, ſchaars een arm dik, met weinige taye en regte takken, en een ydel lof.*

De bladeren ſtaan tegen malkander, dog weinig in 't getal, en gelyken 't yſer van een kleine piek, of die van ſpitſe Weegbree, drie en vier duimen lang, twee vingeren breet, ongezaagt, van onderen wat ruig in 't aantaſten, als of ze met korte hairtjes bezet waren, in de lengte met vyf zenuwen doortrokken, waar van de kleinſte digt tegen de kanten leggen, de tuſſchenſpatie is met dwars-aders doorregen, gelyk aan 't bovenſtaande Salay, *waar door zy de bladeren van den Arbutus gelyken.*

De bloempjes beſtaan uit vyf ronde en witte blaatjes, die van de Aardbyen zeer gelyk, als ook de vrugten en beſien, want dezelve zyn ront, wat kleinder dan aardbeſien, en harder van vleeſch, buiten met veele pukkeltjes, als doorntjes bezet. Aan de eene zyde zyn ze wit, en aan de andere root of purper, gelyk de gemaakte aardbeſien van was, aan 't kloosſtergoet, met een klein kroontje boven op. Binnen hebben ze een wit en zappig vleeſch, wat krakende in 't eten, en wat korlig, zoet of een weinig rynſch

Digitized by Google

rum aciduli, & ad Allium adcedentis, quam maxime hæ baccæ conveniunt cum *Madronbo* ſeu *Menecylis*, qui fructus ſunt *Arbuti humilis*, quales in Portugallia vidi & edi circa urbem Elvaz, Amboinenſes vero, quantum recordor, delicatioris ſunt ſaporis Elvazenſibus, quorum caro interna eſt flava, ſicca, & granuloſa.

Folia quam maxime conveniunt cum illis *Salay*, ſed ſunt anguſtiora, firmiora, atque ipſorum plura paria una in rachide locantur, contra hæc *Fragarii* ſunt latiora, flaccidiora, ſubtus ex viridi gilva, atque prætet tres majores nervos, bini alii minores ad oras excurrunt, inferne quoque ruguſa ſunt & quaſi granuloſa, quales & ramuli ſupremi ſunt, qui plerumque tres ſimul excreſcunt, craſſitie culmorum, immo tenuiores.

Fructus bini ternive ſimul dependent flaccidis ex petiolis; qui Octobri & Novembri obſervantur: Lignum flexile eſt & albicat.

Nomen. Latine *Fragarius ruber*, juxta fructuum formam, qui cum Fragis conveniunt: Malaice *Birurong mera*, ſeu *Cabu cabu*, in Sumatra *Sjampar ingat*, Javanice *Caduc duc*; Baleyice *Duc duc* mas, Macaſſarice *Cara mandyn*: Amboinice in Hitua & Leytimora *Nau* & *Nya ſanad*, h. e. anguis adſcendit. *Arbutum moluccam* ipſum vocaſſem, ni obſtarent *Arbuti* folia ſerrata, quam maxime tamen mihi videtur adfinis eſſe *Adrachne Petri Bellonii*, quam obſervavit in itinere inter Aleppum & Anthiochiam, & deſcripſit *Libr*. 2. *Obſervat*. *Cap*. 110. Maxime autem differt a figura, quam *Honorius Bellus* ex Candia Cluſio miſit pro Adrachne Theophraſti, atque obcurrit apud *Cluſium libro primo* rariorum plantarum *Cap*. 31.

Locus. In levibus creſcit ſilvis ad oras altarum ſilvarum, non ita quidem in campis, ſed quam maxime in collibus, ac raro obcurrit.

Uſus ejus in re Medica parum innotuit: Fructus delectationis gratia eduntur, qui peregrinis & iter abſolventibus grati ſunt, quum per acidulum ſaporem ſitim exſtinguant, caro autem ipſorum puſilla eſt, ſiccum ipſius lignum foco inſervit: Fructus hi pueris exhibentur, ne in lecto mingant: Ejus radices conterunt gravidæ in aqua, quam potant abortum timentes, addito ovi albumine.

Hujus & varietas reperitur folia gerens majora & rugoſiora, inſtar illorum Ampeli, cujus fructus minores ſunt, albi, ac mollibus hirti ſpinulis, ſaporis dulcis, quique juxta petiolos dependent inſtar Varingæ vel Groſſulariæ: Iterum dico fructus rubræ, & albæ ſpeciei quam maxime convenire cum Arbuti fructibus, ſi modo flavi ac dulces eſſent, quales vidi & guſtavi in Zephyrea Portugalliæ parte, ubi fructus *Madronbo*, & arbor *Mandronbeiro* vocantur.

Tabula Septuageſima Prima

Ramum exhibet *Fragarii rubri*.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Melaſtoma quinquenervia minor, capitulis villoſis *Theſ. Zeyl. pag.* 154. & Ciſtus Indicus quinquenervius, capitulis villoſis, pulpa nigra refertis minor. *Muſ. Zeyl. pag.* 14. & Ciſtus Indicus, quinquenervius folio ſcabro & hirſuto, flore rubro, capitulis ſericeis villoſis, pulpa nigra refertis minor, Katou-kadel *H. Malab. Amm. Char. pl. pag.* 439. & Baccifera Indica fructu umbilicato, quinque capſulari, polyſpermo, floribus minoribus, fructus cortice aſpero *Ray hiſt. pl. pag.* 1143. Katou-kadel *H. Malab. part.* 4. *Tab.* 43.

rynſch van ſmaak, dog wat naar 't look trekkende, zy komen zeer over een met de Madronho *of* Menecylis, *dat is de vrugt van de lage* Arbutus, *gelyk ik ze in Portugal gezien en gegeten heb omtrent de ſtadt Elvas, dog de Amboinſche na myn onthout zyn lieffelyker van ſmaak, dan de Elvaze, die van binnen geel en droogkorlig vleeſch hadden.*

De bladeren hebben groote overeenkomſt met de bovenſtaande Salay, *dog zyn ſmalder, ſtyver, en met meer paren aan de ryskens ſtaande, daar en tegen zyn die van* Fragarius *breder, ſlapper, van onderen vaal-groen, en boven de drie kennelyke, nog twee kleine zenuwen aan de kanten; van onderen zyn ze ruig, en als korlig, gelyk ook de voorſte ryskens zyn, welke gemeenlyk drie by malkander ſtaan, in de dikte van ſtrohalmen, en dunder.*

De vrugten hangen twee of drie by malkander op ſlappe ſteeltjes, die men vint in October en November. 't Hout is buigzaam en witagtig.

Naam. *In 't Latyn* Fragarius ruber, *na de gedaante der vrugten, met de Aardbyen overeenkomende, in 't Maleits* Birurong mera *of* Cabu cabu, *op Sumatra* Sjampat ingat, *op Java* Caduc duc, *op 't Baleits* Duc duc *'t manneken, op Macaſſer* Cara mandyn, *Amboins op Hitu en op Leytimor* Nau *en* Nya ſanad, *dat is, de Slange klimt op. Ik zoude hem* Arbutus molucca *genaamt hebben, zo de gezaagde bladeren van den* Arbutus *daar niet tegen waren. Egter dunkt my, dat hy groote gemeenſchap heeft met den* Adrachne *van* Petrus Bellonius, *gezien op zyn reiſe tuſſchen Aleppo en Anthiochia, en van hem beſchreven* Libr. 2. Obſervation. Cap 110. *Merkelyk verſchilt hy van de figuur, dewelke* Honorius Bellus *uit Candia aan Cluſius gezonden heeft voor Adrachne van Theophraſtus, en te zien is by* Cluſius Libr. 1. Rariorum plantarum Cap. 31.

Plaats. *Hy waſt in ligte boſſchagien aan de randen van 't hoge boſch, niet zo zeer in velden, maar meeſt op heuvelen, en werd niet veel gevonden.*

Gebruik. *In de Medicynen is nog weinig gebruik van hem bekent. De vrugten werden uit pleiſier gegeten, zynde voor de reiſende man aangenaam, om dat ze met hare rynsheid de dorſt verſlaan, maar 't is jammer, dat 'er zo weinig vleeſch aan is, 't droge hout wert tot het branden gebruikt. De vrugten geeſt man de kinderen te eten, om niet in 't bed te piſſen, de wortelen vryven de vrouwen met water, en nemen ze in, als ze in vreze ſtaan, dat hun de vrugt afvallen mogt, 't wit van een Ey daar by doende.*

Dit heeft nog een verandering met grooter en ruiger bladeren, gelyk die van Ampelaas, de vrugten zyn kleinder, wit, met weeke doornen, zoet van ſmaak, hangen lange de ſtelen, als aan de Varinga of Groſſularia. Ik zegge nogmaals, dat de vrugten van de rode en witte zoorte zeer overeenkomen met de vrugten van Arbutus, zo ze maar geel en zoet waren, gelyk ik ze in 't Zuiderdeel van Portugaal gezien en geproeft hebbe, alwaar de vrugt Madrunho, *en de boom* Mandronheiro *genaamt wert.*

De Een en Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van de *rode Aardbezie-ſtruik*.

AANMERKING.

Dit is de kleine Melaſtoma met vyf zenuwen, en ruige knopjes, in de *Theſ. Zeyl. pag.* 154. en de kleine Indiſche Ciſtus met vyf zenuwen, en ruige knopjes met zwart merg gevult, van het *Muſ. Zeyl. pag.* 14. en de kleine Indiſche Ciſtus met vyf zenuwen in een ruig en ſcherp bladt, met een rode bloem, en ruige knopjes met een zwart merg opgevult, Kotou-kadel in de *Hortus Malab.* van *Amman. Char. pl. pag.* 439. en de Ooſtindiſche Beſdragende boom, met een genavelde vrugt, die in vyf vakken verdeelt is, met veel zaat, en kleinder bloemen, wiens ſchors van de vrugt ruig is; van *Ray* in zyn *Hiſt. pl. pag.* 1143. en de Katou-kadel van de *Hortus Malab.* vierde deel *Tab.* 43.

Digitized by Google

CAPUT SEPTUAGESIMUM OCTAVUM.

Fragarius niger. Birurong itam.

F*Ragarius niger* plures emittit ſurculos, qui tamen non rectos formant ſtipites, ipſorum cortex ruffus eſt, ramorum vero rugoſus, fuſcus, & parum laceratus. Folia ſunt vaga, bina ſibi obpoſita, & oblique cruciata, majora quam in præcedenti, quatuor & ſex pollices longa, unum cum dimidio lata, tribus quatuorve nervis longitudinalibus pertexta, qui ſubtus tantopere protuberant, uti in Plantagine latiſolia, ſuntque utrimque rugoſa, piloſa, ac ſubtus pallide virentia, lanuginoſa, non ſerrata & ſicca.

Flos major eſt illo præcedentis, ex quinque itidem petalia conſtans, læte purpureis, illi *Ciſti* ſimilis, in medio habens craſſa quædam ac lutea ſtamina, antheras purpureas gerentia, ſub flore ſquamoſum excreſcit capitulum inſtar illius Cyani, ex quo fructus provenit, qui diu tamen emarcidum ſuſtinet florem: Fructus majores ſunt Frago, ſed tarde matureſcunt, ac tandem dehiſcunt, ita ut coronula ſuperior ad latus inclinet, ac interna nigra ſeu violacea caro promineat: coronula iſta ex quinque conſtat ſquamis, quæ floris reliquiæ ſunt: Caro iſta granuloſa eſt, ſuccoſa, dulcis, labiaque nigro inficit colore inſtar Vacciniorum.

Rami non tantum rugoſi, ſed ſimul viſcoſi ſunt ad tactum, nec ultra pollicem craſſeſcunt: lignum leviſſimum eſt, molle, fungoſoque corde repletum, citoque exſiccatur.

Nomen. Latine *Fragarius niger*, a fructuum colore: Malaice *Biturong itam*, ac quibusdam *Wida dari*: Baleyice *Duc duc* femina, Javanice *Tsjonkodo kir*, Macaſſarice *Carmandyn*, Amboinice in Leytimora *Nau* & *Aynabu* femina: Ternatice *Geroro mavalla*, h. c. Malaice *Roema kricki*, h. c. domicilium Cicadarum.

Locus. Hic eſt inter omnes frutices vulgatiſſimus, ubique in talibus creſcens arenoſis & ſterilibus campis, ubi *Guajavus ſilveſtris* obcurrit, nunquam in denſis ſilvis, ſed ad ipſarum oram, ubi & *Caju puti* creſcit.

Uſus. Contemptiſſimus eſt omnium fruticum, unde & a quibusdam populis ſuum obtinuit nomen, quum inutilis habeatur, ac potiſſimum foci ligno inſerviat, medicatas tamen poſſidet virtutes, paucis notas, naturæ enim eſt exſiccantis, ejus enim folia cum *Braspulo* toſta, pulveriſata, & exhibita, Dyſenteriam curant: Maturi fructus, qui tamen raro ſunt obvii, oblectamenti gratia erudi eduntur: Contra fluores albos mulierum recipe horum foliorum manipulum unum alterumve, quæ aquæ incoque, addito pauxillo aceti cum fruſto Zingiberis majoris & Bangle, olla autem bene ſit obturata, atque tam diu coque, donec tertia aquæ para fere ſit conſumpta, quotidie propinetur contra malignos humores, quos expellet, ſimulque corpus exſiccabit: Quidam loco Bangles & Zingiberis tria clauſa ſumunt Sjampaccæ florum capitula, ac tres nuces Pinangas vetuſtas, conſciſſas, ac memorato modo coctas, hoc autem inſtituunt, quum velint corpus exſiccare: Contra convulſiones & Epilepſiam etiam adhibetur, quum tota exſtirpetur plantula, ita ut nulla ejus pars frangatur, radicis ſume portiunculam, nullo adhibito cultro, maſtica illam cum fruſtulo Zingiberis minoris, allio, & Siri Pinangs, ejus quandam portionem infunde ori ægri, paſtaque obline artus contractos, ſimulque inſla aliquid auribus & oculis.

In Leytimora Amboinice quoque vocatur *Aylaua pia ſanaf* ſeu *Launia ſanaa*, h. c. arbuſcula, quam lacertæ conſcendunt ad fructus comedendos; recipe ejus folia, maſtica, & artus combuſtos irrora, integraque ſimul inpone folia, ardorem omnem extrahent.

In Rumphii adpendice hæc adduntur.

Cum hoc frutice maxime convenit arbuſcula in *Hort. Malab. part.* 4. *fig.* 42. deſcripta, nomine Malabarico *Cadali*, Portugallico *Fruita de gralha*, Belgico *Craye-beſſen*, cujus folia & flores cum illis noſtri fruticis optime conveniunt, ſerrata vero ipſius folia melius quadrant cum illis *Fragarii rubri*, vel *Carbonarii*

LXXVIII. HOOFDSTUK.

De zwarte Aardbeſie-ſtruik.

D*E zwarte* Fragarius *ſchiet met meerder takken op, geen regte ſtam formerende, de ſchors is ros, aan de takken ruig, bruin, en wat geſcheurt. De bladeren ſtaan ook ydel, met twee tegen malkanderen, in een ſchuins kruis, grooter dan aan 't voorgaande, vier en ſes duimen lang, en een en een half breet, met drie of vier zeauwen in de lengte doortogen, van onderen zo verre uitbuilende als aan de Weegbree, aan wederzyde ruig, hairig, en aan de onderſte zyde bleek-groen, wolagtig, ongezaagt, en droog.*

De bloem is grooter dan aan 't voorgaande, mede uit vyf bladeren gemaakt, ligt-purper, die van Ciſtus *gelyk, in de midden met eenige geele en dikke draden, waar op paerſe boorntjes ſtaan. Onder de bloem groeit een ſchubbige knop, gelyk die van de Koorn-bloemen, waar uit de vrugt werd, behoudende nog lange een verwelkte bloem boven op. De vrugten werden wat grooter dan een Aardbeſie, dog lankzaam ryp, en eindelyk berſten ze open, zo dat 't bovenſte kroontje ter zyde wykt, en 't binnenſte zwart of violette vleeſch vooruitkykt. Het kroontje is van vyf ſchubben gemaakt, zynde de reſtaaten van de bloem. Het vleeſch is korlig, ſappig, zoet, en verſt de lippen zwart gelyk Kraakbeſien.*

De takken zyn niet alleen ruig, maar ook ſmerig in 't aantaſten, worden niet boven een duim dik. Het hout is gantſch ligt, week, met een voos hert, en haaſt drogent.

Naam. *In 't Latyn* Fragurius niger, *van de couleur der vrugten: in 't Maleits* Biturong itam, *by zommige* Wida dari: *op 't Baleys* Duc duc, *en* Caduc duc, *'t wyfken, op Java* Tsjonkodo kir, *op Macaſſer* Carmandyn, *Amboins op Leytimor* Nau *en* Aynahu *'t wyfje, op Ternaten* Geroro mavaila, *dat is op 't Maleits* Roema kricki, *dat is woning van Kreekels.*

Plaats. *Dit is het gemeenſte onder de ſtruiken, waſſende overal op zandige en dorre velden, en een kameraat van de wilde Cujavos, en nooit in digte boſſchagien of kreupelboſch, maar voor aan, als mede onder 't* Caju puti.

Gebruik. *Hy is de veragtſte onder alle ſtruiken, waar van hy ook by zommige Natien de naam heeft, werdende ſchier voor ondeugent gehouden, en meeſt tot brandhout gebruikt; egter heeft hy nog veel medicinale kragten, die weinig bekent zyn: hy is opdrogende van aart, want zyn bladeren met* Braspulo *geroost, tot poeyer gemalen, en ingenomen, genezen de Roode loop. De rype vrugten die men nog zelden vint, werden ook uit pleiſier gegeten. Tegens de* Fluores albos muliebres, *neemt een hand vol of twee van deeze bladeren, kookt die in water, daar onder een ſchootje Azyn gemengt is met een ſtukje groote Gember en Bangle, wel toegeſlopt, dat 'er ruim een derde in verkookt, en drinkt dat dagelyks, zo zal het de onreine humeuren afzetten, en met een opdrogen. Zommige nemen in plaats van Bangle en Gember, drie ongeopende knoppen van de bloem Tsjampacca, en drie oude Pinangen, in ſtukken geſneden, en koken 't als voren; dit doen zy, als 't tyt is om op te drogen. Tegens de klem en vallende ziekte, rukt een geheel plantje uit met wortel en al, dat 'er niets van breekt, neemt een ſtuk van de wortel, zonder met een mes daar aan te ſnyden, kaauwt het met een ſtukje kleine Gember, Ajuin, en Siri-pinang, laat de Patient een weinig daar van in de mont vallen, met 't kaauwſel beſtryk het opgekrompene lid, blaaſt hem ook in de oren en oogen.*

Het werd op Leytimor in 't Amboins ook genaamt Aylaun pia ſanaf *of* Launia ſanaa, *dat is, boompje, 't welk de ſlange beklimt, om zyne vrugten te eten: neemt de bladeren, knout ze, en ſproeit ze op verbrande leden, bint andere gehele bladeren daar over, dat zal den brand uittrekken.*

In de Adpendix van Rumphius wert 'er dit bygedaan.

Met deeze ſtruik heeft groote gelykenis een boompje in het vierde deel fig. 42. *van de* Hortus Malabaricus, *beſchreven met den Malabaarſche naam* Cadali, *in 't Portugees* Fruira de gralha, *in 't Duitſch* Craye-beſſen, *wiens bladeren en bloemen met de onze zeer wel overeenkomen, maar de gezaagde bladeren gelyken beter na de vorige*

Digitized by Google

naris aſperi: eoque magis quum Malabárenſium *Cadali* ad carbones pulveris pyrii adhibeatur: Adnotator vero iſtius capitis illud refert ad *Ciſtum Indicum*.

Tabula Septuageſima Secunda

Ramum exhibet *Fragarii nigri*.

OBSERVATIO.

Hæc eſt Melaſtoma quinquenervia, hirta, major, capitulis villoſis, ſericeis. *Theſ. Zeyl. pag.* 155. *Tab.* 73. & *Ciſtus* Indicus, quinquenervius, capitulis ſericeis, pulpa nigra refertis major. *Muſ. Zeyl. pag.* 10. &c.

CAPUT SEPTUAGESIMUM NONUM.

Blimbingum ſilveſtre. Blimbing utan.

HÆc quoque eſt arbuſcula fruticoſa, pedem craſſa, ramos gerens fragiles, qui plurimis brevibus & puſillis ex rachidibus conſtant: Folia cum illis *Fragarii albi* quodammodo conveniunt, bina ſibi obpoſita, brevibus inſidentia petiolis, oblique cruciata, quorum tria ac quatuor paria una in rachide excreſcunt, binos, tres, ac quatuor pollices longa, binos lata digitos, in longum apicem deſinentia, ad oras obſcure dentata, ſeu parvis angulis diſtincta, superne rugoſa, inferne griſea & maxime ſcabra, multis obliquis coſtis pertexta in arcus deſinentibus.

Flores ſunt puſilli, ex muſcoſis floſculis conſtantes, magna ex parte deciduis: Quivis fructus longo ac tenui ex petiolo dependent, bini tresve ſimul dependent altero ex petiolo, ac potiſſimum cum magnis quadrant Myrobolanis, Chebulis dictis, inferne autem non acute deſinunt, ſed fovea diſtincti ſunt, in qua petiolus inplantatur. Juniores fructus ova Lacertæ referunt, in longum apicem porrecti. Perfecti magnitudinem habent Blimbingi acidi minoris, Tagorela dicti, ultra binos pollices longi, unum craſſi, quorum quidam ſunt trigoni, alii tetragoni, inter angulos autem elevatur dorſum, atque antroſum in brevem & rotundum excurrunt apicem, primo lutei, dein rubri, ſub externa tenui pellicula dura & læte rubens reconditur caro, ſaporis acidiſſimi, & eſui ingrata, in hac rugoſus latet nucleus, anguloſus, & alatus quaſi, qui per longitudinem vix diſſecari poteſt, in hoc oblonga continetur nucicula inſtar Gnemonis decorticati, atque ſub tenui putamine medulla alba ſaporis dulcis inſtar Catappæ.

Nomen. Latine *Blimbingum ſilveſtre*, Malaice *Blimbing utan*, Amboinice *Tagorela abbal*.

Locus. In frigidis creſcit vallibus circa fluminum ripas ſed haud copioſe.

Uſus. Crudi fructus piſcibus adcoquuntur, ut condimentum præbeant grate acidum, ſemi maturi nondum rubentes muria condiuntur, ac ſatis delicati ſunt inſtar Cucumerum muria conditorum.

Tabula Septuageſima Tertia

Ramum exhibet *Blimbingi ſilveſtris*.

vorige Fragarius niger, *of na* Carbonarius aſper, *te meer alzo 't Malabaarſche* Cadali *tot het branden van Buskruid-kolen gebruikelyk is. Maar den Annotator brengt het tot de zoorte van* Ciſtus Indicus.

De Twee en Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van de *ſwarte Aardbeſie-ſtruik.*

AANMERKING.

Dit is de ruige grooter Melaſtoma, met vyf zenuwen, en ruige wolagtige knopjes in de *Theſ. Zeyl. pag.* 155. *Tab.* 73. en de Indiſche *Ciſtus* met vyf zenuwen, en met zyde zagte knopjes met een zwart merg gevult, de grootte, in het *Muſ. Zeyl. pag.* 10. &c.

LXXIX. HOOFDSTUK.

De wilde Blimbing-ſtruik.

D*It is mede een heeſteragtig boompje van een been dik, met broſſe takken, die vol korte en kleine ryskens ſtaan, de bladeren gelyken wat na* Fragarius albus, *ſtaande twee en twee tegen malkander, op korte ſteeltjes, en in een ſchuins kruis, met drie en vier paren aan een ryskon, twee, drie, en vier duimen lang, twee vingeren breet met een lange ſpits, aan de kanten donker gezaagt, of met kleine uitſtekende hoekjes, boven ruig, beneden grys en zeer rimpelig, met veele ſchuinſe ribben, die met bogen ſluiten.*

Het bloeiſel is zeer klein, beſtaande uit witte mosagtige bloempjes, die meeſt afvallen. De vrugten hangen yder aan een lang dun ſteeltje, en der zelver twee en drie by malkander aan een ander ſteeltje, zy gelyken beſt de groote Mirabolanen, Chebuli bygenaamt, dog agter vallen ze niet ſpits toe, maar hebben een kuiltje, daar de ſteel in gelaten word. De jonge vrugten zyn als de Hagediſſe-eyers, met een lange ſpits voor uit. De volwaſſene zyn in de groote van de kleine zure Blimbings, Tagorela genaamt, twee duimen en meer lang, een dik, zommige drie, zommige vierkantig, dog tuſſchen de kanten ziet men een verheven rug, voor lopen ze kort toe in een rond ſpitsje, eerſt geel, daar na root; onder 't buitenſte dunne vliesje leit een hart ligt-root vleeſch, zeer zuur van ſmaak, en onbequaam om rauw te eten, daar onder een pelſige korl met hoeken of vlerken, in de lengte qualyk om door te ſnyden, in dezelve vint men een lankwerpig Nootken, gelyk een geſchilde Gnemon, en onder deszelfs dunne ſchaal een witte keeſt, zoet van ſmaak als Catappa.

Naam. *In 't Latyn* Blimbingum ſilveſtre, *in 't Maleits* Blimbing utan, *op Amboin* Tagorela abbal.

Plaats. *Het waſt in koude valeyen, omtrent de kanten van rivieren, dog in geen menigte.*

Gebruik. *De rauwe vrugten kookt men by viſſchen, om een zure ſauce te maken, de half rypen, die nog niet root zyn, pekelt men in, en worden dan redelyk aangenaam om te eten, gelyk ingeleide Concommers.*

De Drie en Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van de *wilde Blimbing*.

CAPUT OCTOGESIMUM.

Pandanus verus. Pandang.

HUnc ſextum librum claudet cohors fruticum quorundam, qui peculiarem ac nobis Europæis inſuetam habent formam, uti quarto libro finem inpoſuit mirum rhizophorarum arborum aquaticarum genus. Hæcce claſſis generaliter *Pandang* vocatur, in plurimas diviſa ſpecies, quas omnes in Amboina non obſervavi, unde & illas tantum commemorabo, quæ ibi obviæ ſunt, ac creſcunt aliunde etiam deductæ, lectorem ablegans ad reliquas in Indoſtana creſcentes, quæ in Portugallorum deſcribuntur libris, præſertim vero ad ſplendidum opus Domini van Rheede ſub initium libri ſecundi.

Omnes mihi notæ ſpecies tanquam communem habent characterem, quod mixtam gerant formam Palmæ Indicæ, Ananæ, Mangii, & Pini, truncus enim ligno ſuo filamentoſo & articulato quodammodo æmulatur juniorem Calappi vel Pinangæ truncum; folia cum illis Ananæ & Caricis majoris quadrant, radices inſtar rotundorum farciminum alte ſupra terram excreſcentes cum illis Mangiorum conveniunt, ac fructus illis Pini accedunt: præter hæc flos peculiarem habet formam ab omnibus illis diverſam, optime referens piſcium inteſtina lactea.

Pandanus verus multas iterum habet varietates, in Amboina autem truncum emittit gracilem, pedem circiter craſſum, octo vel novem pedes altum, in annulos circa corticem diviſum, qui prope radices brevibus finibus ſupra terram elevatus eſt, nunc in ſimplicem ſeſe extendens comam, nunc in binos treſve ramos dividitur, qui ad latera extenduntur inſtar brachiorum majorum candelabrorum; in vertice folia locantur faſciculatim congeſta, ſi vero attente ab inferiore ipſorum parte luſtrentur, in obliquis locantur ordinibus; uti cochlea ſiniſtrorſum dextrorſum vergentia. Hæc quodammodo cum illis Ananæ conveniunt, ſed propius ad illa Caricis accedunt, ſuperne enim profunde usque ad finem ſulcata ſunt, inferne triangulari & protuberante acuto gaudent dorſo, ultra tres quatuorve pedes longa, binos lata pollices, atque præterea in longum tenuemque deſinunt apicem, inſtar Juncorum: Horum vero oræ acutis & denſis ſpinulis obſitæ ſunt, uti & maxima inferioris dorſi pars, quæ manus vehementer lædunt, quum inprudenter tractentur: Juniorum fruticum folia ſunt longiora & ſpinoſiora, vetuſtorum ſpinæ ſunt obtuſiores, ita ut non lædant, licet ſurſum fricentur, ac dorſum tantum in ſummo illas gerit: Sunt autem hæc folia porro firma & inſtar chartæ glabra, coloris glauci.

Dividitur in marem ac feminam, quæ tamen non multum a ſeſe invicem differunt, excepto quod mas craſſum ac diviſum videatur formare truncum. Femina plerumque ſimplicem tantum gerit truncum, longiora folia, magisque ſpinoſa eſt: In centro autem faſciculorum folioſorum longa excreſcit vagina, ex ſimilibus foliis formata, ſed quæ multo breviora ſunt, ad inferiorem partem lata & alba, arcte ſibi incumbentia, ita ut minoris brachii craſſitiem obtineant. Hæc in mare continent globulum rotundum, qui in fructum excreſcit, ille vero tum magnitudinem habet mali aurantii ſed oblongior eſt, primo viridis, dein ex cinereo flaveſcens, ex ſimplicibus formatus pyramidibus, quarum pars anguſtiſſima ad internam vergit partem, & circa coniformem petiolum tanquam axem illæ locantur, ad externam ſeu planam partem, ſuntque pentagonæ vel hexagonæ, ſed inregulares, ita ut unum latus ſæpe anguſtiſſimum ſit. In centro cujusvis pyramidis foraminulum tanquam porus conſpicitur, ubi & brevis adparet apex, omnes vero hæ pyramides ſibi adunantur, ſimulque formam exhibent pomi Pyni integri, vetuſti vero hi fructus ac pyramides ſeparantur, tumque in medio conſpicitur intenſe lutea ſeu rubens & viſcoſa caro, inter pyramides iſtas ſeſe elevans, quæ formatæ ſunt ex lenta & piloſa ſubſtantia, inque centro nucleus locatur oblongus, tenuis, albus, ac dulcis inſtar Canariorum: Alba folia teneris fructibus adſtantia ab inferna parte quodammodo odorata ſunt, ſique fructus ex albo vireſcat, tum hic perit odor, ſiccataque & emarcida folia remanent.

LXXX. HOOFDSTUK.

De regte Pandang-ſtruik.

DIt zesde boek zullen wy beſluiten met een troep van heeſteen, die een zeldzame en by ons Europianen ongewoone figuur hebben, gelyk wy het vierde boek met de wonderlyke Waterwortel-boomen beſloten hebben. Dit geſlagt word in 't algemeen Pandang *genaamt, verdeelt in veele zoorten, die ik in Amboina alle niet gezien heb, overhalven ik alleen die geene ophalen zal, die al daar waſſen, of van elders ingebragt zyn, wyzende den Lezer met de reſt, die in Indoſtaan waſſen, tot de ſchriften van de Portugeſen, en inzonderheid tot het koſtelyke werk van de Heer van Rheede, in 't begin van zyn tweede boek.*

Alle de zoorten, die ik ken, hebben tot een gemeen merkteken, dat ze een gemengde gedaante hebben van de Palma Indica, Ananas, Mangi mangi, en Pyn-appel, want de ſtam met zyn lankdradig hout en leden aard eenigzints na een jonge Calappus of Pienang-boom, de bladeren na Ananas, en 't lange ſaygras, de wortelen, die als ronde worſten hoog boven de aarde ſtaan, na 't Mangi-mangi, de vrugten na den Pyn-appel. Boven dat heeft de bloem een byzondere gedaante van die alle verſchillende, en een Viſchdarm best gelykende.

De opregte Pandang *heeft wederom veele veranderingen, hier in Amboin ſchiet ze op met een dunne ſtam, omtrent een been dik, en agt of negen voeten hoog, in leden verdeelt aan de ſchors, by de wortel met korte bogen boven de aarde verheven, zomtyts met een enkelde kruin, zomtyts in twee of drie takken verdeelt, die ter zyde uit ſtaan, gelyk de armen van groote kandelaars, boven ſtaan de bladeren by en op malkander in boſſen gedrongen; dog zo men ze vervolgens van onderen aanziet, ſtaan ze in ſchuinſe ryen, gelyk aan een wenteltrap van de ſlinker na de regterhand opgaande. Dezelve gelyken wel eenigzints na den Ananas, dog eigentlyker na 't Saygras, want ze hebben boven een diepe en doorgaande voorn, van onderen een driekantige en uitſtekende ſcherpe rug, ruim drie of vier voeten lang, twee duimen breet, en daar en boven nog een lange dunne ſpits als een biesje, de kanten zyn bezet met ſcherpe en digte doorntjes, als mede de grootſte helft van de onderſte rug, die de handen dapper verſeeren, als men ze onvoorzigtig handelt. Aan de jonge ſtruiken zyn de bladeren langer en doornagtiger, maar aan de oude werden de doorntjes ſtomper, zo dat men ze onbezeert na voren ſtryken kan, en de rug heeft ze alleen na de ſpitſte, voorts ſtyf en glad als perkament, van couleur zee-groen.*

Dit verdeelt men nu in mannekens en wyfkens, van malkander niet merkelyk verſchillende, behalven dat 't manneken ſchynt een dikke en verdeelde ſtam te zetten. Het wyfken heeft meeſt een enkelde ſtam, langer bladeren, en wel zo doornig. In 't midden van de gebladerde boſſen groeit een lange ſchede uit diergelyke bladeren gemaakt, dog veel korter, aan haar onderſte breed en wyd, digt op malkander leggende, en een kleine arm dik. Aan 't manneken beſluiten deeze van binnen een rond bolleken, waar uit de vrugt werd; dezelve is alsdan nog in de grootte van een Oranje-appel, dog lankwerpiger, eerſt groen, daar na graauw-geel, gemaakt van enkelde piramiedjes, met 't ſmalſte eind na binnen gekeert, rontom een kegelvormige ſteel, als haar as, ſtaande, aan haar buitenſte of vlakke zyde, zyn ze vyf of ſeshoekig, dog irregulier, zo dat de eene zyde dikwils gantſch ſmal is. Op 't midden van yder piramide ziet men een gaatje als een Porus, en daar by een kort ſpitsje, en alle de piramiden hangen vaſt aan malkander, uitmakende de gedaante van een gehele Pyn-appel, die nog niet geborſten is, maar aan de oude ſepareren ze haar, en dan ziet men van binnen een hoog-geel of rootagtig en ſmeerig vleeſch tuſſchen de piramiden, die gemaakt zyn van een taaije en hairige ſubſtantie, en in de midden een lankwerpige dunne heeſt wit en zoet van ſmaak, als de Canaris. De witte bladeren, die om de jonge vrugten ſtaan, zyn aan haar onderſte delen eenigzints welriekend, en als de vrugt nu uit 't witte begint groen te werden, zo vergaat deeze reuk, en de verdroogde bladeren blyven daar rontom ſtaan.

Femina

Het

Feminà ſimilem emittit vaginam, palmam circiter longam, ex albis quoque foliis compoſitam, ſed quæ paulo longiora & anguſtiora ſunt illis maris, magisque elevata, inter quodvis folium rudimenta quædam alba lanuginoſa, & granuloſa locantur inſtar lactei piſcium inteſtini, ultra digitum longa, ad externam partem gibboſa ac rotunda, ad internam plana & ſemi concava, qua ſibi adcumbent, ſemperque poſterior anteriorem amplectitur, ſimulque racemum formant: Quum folia ſeſe explicent, rudimenta iſta ad dimidio longiorem excreſcunt magnitudinem, ac granuloſa hæc ſubſtantia ſeſe explicat in multa craſſa & ramoſa filamenta, quæ farina ſicca obducta ſunt, ac ſenſim cinerei ſunt coloris, tumque farina iſta in auras avolat: Talia rudimenta duodecim ac quatuordecim una in vagina continentur, totidem diſtincta foliis, quæ ſimul floris formam exhibent, Inferiores foliorum iſtorum partes gratum ſed peculiarem ſpirant odorem, qui multo penetrantior eſt quam in mare, & in abruptis fortiſſimus eſt, ita ut, ſi totus hic flos in camera deponatur, hanc totam odore ſuo repleat, qui per menſem etiam perdurat, licet in ciſtis veſtibus adponatur, quum vero pyramides iſtæ farina ſua veſtes conſpurcent, hinc exſcinduntur, ac tantummodo racemus cum foliis adſervatur, quorum apices quoque abſcinduntur: Poſt flores nulli ſubſequuntur fructus, licet incolæ quidam erronee illud perhibeant, poſt adcuratum enim examen emarcidos flores in ſtipite quodam exploravi ſine ullo ſigno incipientis fructus rudimenti, atque hinc edoctus fui, floriferum nunquam fructus, ac fructiferum nunquam flores producere, in mare enim teneri ac albi conſpiciuntur fructus ſine ullo florum ſigno; error autem ex eo oritur, quod ambæ hæ arbores ſibi adeo ſint ſimiles & intermixtæ, ut vix dignoſci poſſint, niſi ex fructibus ac floribus: Utriusque ſpeciei trunci ſibi ſatis ſimiles ſunt, glabro & cinereo obducti cortice, ac brevibus obſiti ſpinulis, exteriorque cortex pellicula eſt inſtar chartæ tenuis, ſub hoc craſſum & filamentoſum reconditur lignum uti in tenera Sagu arbore, ſed non adeo durum, interna pars fungoſa eſt, longitudinales itidem gerens fibras, lenta, & ſuccoſa.

Radices per ulnam e terra elevantur inſtar filorum tenſorum, inſtar farciminum rotundæ, pollicem craſſæ, ac ſpinulis obſitæ, in inferiore parte lamellam habentes inſtar præputii, quæ ipſis tam diu adhæret, donec terram tangant, quum decidat, atque fibrillas emittant.

Mas plura gerit iſta farcimina, ac magnum circa ſeſe format ſtolonem, quod mirum præbet ſpectaculum, atque hac in re cum *Mangio candelario* libr. 4. Cap 61. deſcripto convenit, inter iſta farcimina novi foliorum faſciculi excreſcunt, quæ totum ſæpe ambiunt truncum, ac tranſplantari poſſunt.

Floret Octobri & Novembri, ac porro per totum ſiccum menſium tractum, fructus Majo excreſcunt ac ſubſequentibus pluvioſis menſibus, hoc vero inverſum eſt aliis in inſulis, in quibus ſicci ac pluvioſi menſes inverſi ſunt.

Nomen hujus generis generale eſt, Latine *Pandanus*, Malaice *Pandang*, quod ſignificat adſpicere, vel quum ſit ſpectabilis planta ob miram ejus formam, vel quum ob hanc ſatis notabilis ſit, ac facile e longinquo dignoſci poſſit; Javanice & Balevice ſimili indigitatur nomine, odorata vero ejus ſpecies litorea Javanis dicitur *Tsjindaga*, Ternatice *Buro buro*, Bandanice *Indang*.

Pyrardus ipſum vocat Maldivaice *Macaraquean*. Apud Amboinenſes nullum peculiare obtinuit nomen niſi generale *Keker* & *Kekel*. Belgæ noſtrates *Pyn-appel Boomen* illas vocant. In Indoſtana *Kaldere* dicitur: atque peculiariter binæ ſpecies hoc in Capite deſcriptæ vocantur *Pandanus verus*, ac primus *mas*, alter *femina*. Malaice *Pandang bou bou*, h. e. *Pandanus odoratus* ſeu *Pandang nipa* ob longa ejus folia, illis arboris *Nipa* ſimilia, quæ libro primo deſcripta eſt. Amboinice quibusdam audit *Kekerela*, h. e. nimis magnum.

Locus. Planta eſt litorea, rupes ac ſcopuloſa amans loca, quæ enim in arenoſis creſcit litoribus, non tam præſtantis eſt odoris, ac plerumque ſterilis. In Amboina *Pandanus verus* non multum occurrit, quique ibi reperitur, debilem fundit odorem, neque flores tam bonæ notæ ac durabiles ſunt quam aliis in locis:

Inter

Het wyfje draagt een gelyke ſchede, omtrent een hand lank, ook van witte bladeren gemaakt, die wat langer en ſmalder zyn dan aan 't manneken, ook meer overeind ſtaande: tuſſchen ieder blad leggen eenige witte en wolagtige of korlige ſchepſels als viſchkuiten, ruim een vinger lang, aan de buitenſte zyde rond of bultig, aan de binnenſte vlak en half hol, waar mede zy tegen malkander altyd aanleggen; de agterſte de volgende voorſte omvattende, en te zamen een tros uitmakende. Als de bladeren haar openen, zo werden deeze kuiten nog wel half zo lang, en de korlige ſubſtantie opent haar in veele dikke en getakte draatjes, die met een droog meel beſtrooit zyn, en met 'er tyd werden ze graauwagtig, en het meel ſtuift weg. Zulke kuiten vint men twaalf a veertien in een ſchede, met zo veel bladeren onderſcheiden, makende te zamen de gedaante van een bloem: de onderſte deelen van deeze bladeren zyn van een goede, dog byzondere reuk, veel ſterker dan aan 't manneken, aan de afgebrokene nog ſterker, zo dat, als men de gehele bloem in een kamer leit, zy dezelve met hare reuk vervult, behoudende dezelve wel een maant lang, al is ze tuſſen klederen in kiſten of koffere geſloten, dog om dat de kuiten met haar aanhangend meel de klederen beſmetten, zo ſnyt men dezelve uit, en bewaart maar de tros met de bladeren, welkers ſpitſen men ook afſnyt: na deeze bloemen volgen geene vrugten, hoewel zommige Inlanders abuſivelyk zulks voorgeven, want na goet onderzoek, heb ik de gedroogde bloemen aan een ſtuk gevonden zonder eenige teken van beginnende vrugten, en daar uit geleert, dat de bloemdragende nooit vrugten, en het vrugtdragende nooit bloemen draagt, want aan 't manneken ziet men de jonge en nog witte vrugten, zonder eenige teken van bloeiſel; de dwaling komt daar van dan, dat beide die bomen malkander zeer gelyk zyn, onder malkander ſtaan, en qualyk te onderkennen, dan aan de vrugten en bloemen, de ſtammen van beide zoorten zyn malkanderen wel gelyk, met een effene en ligt-graauwe ſchorſſe bekleet, dog met korte doorntjes bezet, en 't buitenſte is een dun velletje als papier, daar onder leit een grof en lankdradig hout, gelyk aan de jonge Saguboom, dog zo hard niet, 't binnenſte is voos, mede lankdradig, taai, en ſappig.

De wortelen ſtaan wel een elle boven de aarde, als geſpanne touwen, rond als worſten, een duim dik, ook met doorntjes bezet, en aan 't onderſte eind een lapje als een voorhuid hebbende, dat daar aan zo lang vaſt zit, tot dat ze de aarde raken, wanneer het afgaat, en in de aarde wortelt.

Het manneken heeft meer van deeze worſten, en maakt een groote ſtoel om zig, ſpeculatief om aan te zien, en daar in met 't Mangium candelarium, *in 't vierde boek Hoofdſtuk 61. overeenkomende: tuſſchen deeze worſten komen nieuwe boſſen van bladeren voort, die zomtyts den ſtam geheel omgeven, en die men verplanten kan.*

Zyn bloeityd is in October *en* November, *en voorts de gehele droge* Mouſſon *over, de vrugten heeft men in* May, *en de volgende regenmaanden. Dog dit moet men verkeert verſtaan, op andere Eilanden, daar de* Mouſſon *verkeert is.*

Naam. *De generale naam van dit geſlagt is in 't Latyn* Pandanus, *in 't Maleits* Pandang, *'t welk hiet aanzien, of om dat het een aanzienlyke plant is wegens hare zeltzame gedaante, of om dat ze wegens dezelve van verre kennelyk is; Javaans en Baleits ook zo, dog de welriekende ſtrandzoorte hiet in 't Javaans* Tsjindaga, *op Ternaten* Buro buro, *op Banda* Indang.

Pyrard *noemt hem in 't Maldiviſch* Macaraquean, *by de Amboineſen heeft het geen byzondere naam, dan de gemeene* Keker *en* Kekel. *Onze Nederlanders noemen het* Pyn-appel Boomen. *In Indoſtaan* Kaldere, *in 't byzonder heten de twee zoorten in dit Hoofdſtuk beſchreven* Pandanus verus, *de eerſte 't* manneken, *en 't ander 't* wyfje. *Maleits* Pandang bou bou, *dat is* welriekende Pandang, *of* Pandang nipa, *wegens hare lange bladeren, met de boom* Nipa *gemeen, in 't eerſte boek beſchreven, op Amboin by zommige* Kekerela, *dat is, te groot.*

Plaats. *Het is een ſtrand-gewaſch, en 't wil liefſt op klippen en klippige hoeken waſſen, want op zandige ſtranden voortkomende, is zo goet van reuk niet, en meeſt doof. In Ambona heeft men 't* regte Pandang *niet veel, en 't geene daar is, valt ſlap van reuk, en de bloemen verre zo goet en durabel niet als op andere plaatſen.*

Van

Inter Amboinenſes itaque præſtantiſſima eſt illa ſpecies, quæ in ſaxoſis promontoriis Alang, Wacaſſihu, & in Lariques diſtrictu obcurrit, item circa Combello & Haſſalindi in parva Cerama, ac ſic porro, quoque magis vicinus ſit Moluccis, eo melior eſt, quique in parvis ac incultis creſcit inſulis, præſtantiſſimus eſt, qualis reperitur in Banda, in præruptis rupibus Lunthoiræ, atque in inſulis ſitis in ſolis foſſa dicta, Pulo Kracka ſeu Brackan. Optimus plerumque reperitur in inſulis Occidentalibus, uti in Java, Baleya, & adjacentibus inſulis, ubi ejus flores ſatis caro venduntur pretio in foris; hunc in finem ibi in hortis plantatur, ubi plerumque ſimplici adſurgit trunco, ſed ejus coma in varios excreſcit faſciculos folioſos, quorum quisque unum profert florem.

Plurimum ejus *uſum* præbent odorati hujus plantæ flores, ſeu proprie alba ejus folia flores ambientia, quæ mulieres indigenæ amant veſtibus ſuis adponere in ciſtis, eadem hæc folia odoratis quoque admiſcent oleis. Ternatenſes flores nondum apertos, carni & piſcibus adcoquunt, eduntque eodem modo illos, uti *Sajor truba*, quod tamen ab aliis incolis non imitatur, ſed hoc alii peragunt cum *Kekor* parvo infra deſcripto. Bandanenſes albis utuntur foliis ad vulnera, quæ per lignum vel aliud inſtrumentum acutum fuere inflicta, vel lapſu contracta, quibus illa inponunt, & adligant.

Ananas ſilveſtris a Chriſtoph. a Coſta Cap. 45. deſcripta foliis ac modo creſcendi cum Pandano noſtro maxime convenit, excepto quod folia florem eingentia ſcribat nimis lutea, fructus eleganter rubros & Melonum magnitudinem habentes, atque quod ex cunctis vulneratis ramis & trunco copioſus exſtillet liquor, quæ omnia forte in Malabarenſi & Indoſtano Pandano vera ſunt, in Amboinenſi autem & Moluccenſi non obtinent, neutiquam tamen pro diverſis habeantur plantis, Pandanus enim fere in omni variat inſula, ipſi Portugallice vocatur *Ananas brava*, Arabice & Decanice *Queura*, Perſice *Ananaſſa* & *Angali*, florem peculiariter vocat Arabice *Chuxtuid*, Perſice *Pixcoxbuyht*: ejusque ſuccus ibi ſummopere laudatur mane jejuno ſtumacho ad ſex uncias adſumptus cum ſaccharo vel manna contra Hepatis æſtum & ulceratos renes, purulentam mictionem, penisque excoriationem, quæ omnia mala intra tres dies hoc curantur: Dicit quoque Arabes hunc laudare contra Eryſipelam, præſertim ſi tenera & alba florum folia ſimul cruda edantur inſtar Cardons, ſeu Carduorum.

Nomina poſui, qualia apud ipſum obcurrunt, ſatis enim gnarus ſum *Queura* æque Arabico adcedere vocabulo quam Q ad K.

Pandanus noſter, qui longiſſima gerit folia, femina nempe, adhibetur ad mattas ex iis nectendas, quem in finem vetuſtiſſima eliguntur folia, quorum ſpinæ ad oras parum abſcinduntur: Alba vero arborum folia peculiariter uſurpantur ad *Miniac taun taun*, h. e. *Oleum annoſum*, quod eſt oleum odoratum, antiquorum Comageno ſimile, vocaturque hoc nomine, quum per aliquot annos ſub terra condatur, antequam efficax ſit, & uſui aptum.

Ut hujus plantæ arbuſculæ rite plantentur, abſcindendi ſunt folioſi faſciculi cum fruſto ſtipitis, ac terræ inponendi ſunt, uti Ananaſſæ plantantur, tum breviores gerunt truncos, ac præcociores proferunt flores, quam quæ ex ſatis excreſcunt.

In *Hort. Malab. tom.* 2. octo primis figuris quatuor hujus plantæ exhibentur ſpecies ſub nomine *Kaida*, Bracmanis *Benda*, nulla autem omnino convenit cum Pandano noſtro, excepto prima ſpecies, ſeu vera *Kaida*, quæ Pandano noſtro vero adcedit, Malabarenſis vero folia multo ſunt longiora, in qua juxta auctoris relatum fructus flores ſubſequuntur in una eademque planta, quod contrarium in Amboinenſi obtinet, nullam vero habet convenientiam, uti adnotatur Commelinus putat, cum *Arvore Rais Linſchoteni*, quæ *Varinga* eſt, neque cum *Paretuvier Rochefortii*, quod *Mangium* eſt, ſed, uti dictum eſt, convenit cum *Ananaſſa Brava Chriſt. a Coſta Cap.* 45. deſcripta: Malabarenſibus autem, quos interrogavi, ignota erat vox *Kaida*, ſed quidem noverant Portugallicum *Kaldere*, ipſis autem Malabarice vocabatur *Dare*.

Tabula Septuageſima Quarta

Pandanum verum exhibet cum *fructu a ſeparato.*

Van 't Amboinſche dan is 't beſt, 't geen men vint op de klippige hoeken van Alang, Wacaſſihu, en in 't diſtrikt van Larique, te weten omtrent Coabello en Haſſabudi op klein Ceram, en zo voorts, hoe nader de Moluccos hoe beter, inzonderheid 't geen op kleine en onbewoonde Eilanden valt. Zo goed heeft men het in Banda, op de ſteile klippen van Lontboir, en op de Eilandekens in 't zonnegat gelegen, Pulo Kracka of Brackan genaamt. Het beſte vint men doorgaans in de Weſtelyke Eilanden, als Bava, Baly, en de omleggende Eilanden, daar men de bloemen redelyk duur op de markt verkoopt; tot dien einde werd het aldaar in de hoven geplant, meeſt met een enkelde ſtam opſchietende, dog in zyn kruin in verſcheide boſſen bladeren verdeelt, ieder bos een byzondere bloem voortbrengende.

Gebruik. *Het meeſte gebruik van deeze plant beſtaat in de welriekende bloem, of eigentlyk de witte bladeren, het bloeiſel omgevende, die de Inlandſche vrouwen gaern in hare koffertjes leggen by hare kleeren, dezelve bladeren mengen zy ook onder welriekende olyen. De Ternataneen koken de ongeopende bloemen by vleeſch en viſch, en eten ze gelyk men met* 't Sajor truba *doet, 't welk by andere Inlanders niet nagevolgt werd, maar wel van 't kleine* Kekor, *hier na beſchreven. De Bandaneſen gebruiken de bladeren, die wit zyn, tot quetſuren, die met hout of iets ſcherps geſloken zyn, of daar men in gevallen heeft, dezelve daar over bindende.*

Ananas ſilveſtris *by* Chriſtoph. a Coſta, *Hoofdſtuk* 45. *beſchreven, komt met bladeren en wasdom meeſt met ons Pandang overeen, behalven dat hy de bladeren van de bloemen al te geel maakt, de vrugten ſchoon root, en ze groot als Meloenen, en uit alle de gequeſte takken en ſtam veel ſaps tapt, al 't welke miſſchien in de Malabaarſe en Indoſtaanſe Pandang waar zy, dog in onze Amboinſche en Molukſe niet te vinden. Egter moet men het daarom niet voor gantſch verſchillende planten houden, want de Pandang ſchier op ieder Eiland een verandering heeft; hy noemt ze in 't Portugers* Ananas brava, *in 't Arabiſch en Decans* Queura, *in 't Perſiaans* Ananaſſa *en* Angali; *de bloem hiet hy in 't byzonder in 't Arabis* Chuxtuid, *in 't Perſiaans* Pixcoxbuyht, *het zap werd aldaar zeer geprezen, des morgens nugteren ſes oncen met Suiker of Manna ingenomen, tegens de verhitheid van de lever en zwerende nieren, etterig piſſen, en de vervellinge der mannelykheid, welke alle binnen drie dagen genezen. Nog zeit hy, dat de Arabiers hem pryzen tegen de Belroos, als mede dat men de jonge en witte bladeren van de bloemen raauw eet, als Cardons.*

Ik heb die namen gezet, zo als ik ze by hem vinde, andersints weet ik wel dat Queura *zo veel na 't Arabiſch gelykt, als een Q na een K.*

Onze Pandang, die de langſte bladeren draagt, namentlyk; 't wyfken werd gebruikt om matten daar van te vlegten, waar toe men de oudſte bladeren neemt, en de doornen aan de kanten wat afſchraapt; de witte bladeren van de bomen werden inzonderheid gebruikt tot het Miniac taun taun, *dat is* Oleum annoſum, *een welriekende oly het Comagenum der ouden gelyk, alzo genaamt, om dat het eenige jaren in de aarde moet begraven zyn, eer het kragtig genoeg, en gebruikelyk werd.*

Om deeze boompjes te planten, zal men de geblade boſſen met een ſtuk van den ſtok afſnyden, en in de aarde zetten, gelyk men de Ananaſſe plant, zo blyven ze korter van ſtam, en dragen eerder bloemen, dan die van 't zaat voortkomen.

In de Hortus Malab. tom. 2. *in de eerſte agt figuren werden vier zoorten van deeze planten vertoont onder den naam* Kaida, *in 't Bramineez* Benda, *dog geene accordeeri ten volle met alle onze Pandangs, behalven de eerſte zoorte of eigentlyke* Kaida, *die wil onze Pandanus verus zyn, dog de bladeren aan 't Malabaarſche zyn veel langer, aan 't welke na 's Auteurs ſchryven, de vrugten op 't bloeiſel volgen, aan een en op dezelfſte plante, welkers tegendeel men aan de Amboinſche ziet; 't heeft geen gemeenſchap gelyk den Annotator Commelinus meent, met de* Arvore Rais *van* Landſchoten, *'t welk de* Varinga *is, nog met den* Paretuvier *van* Rochefort, *'t welk de* Mangi mangi *is, maar wel, als gezegt, met de* Annanas Brawa *van* Chriſtoff. a Coſta, *beſchreven Hoofdſtuk* 45. *De Malabaren, dewelke ik ondervraagt hebbe, verſtonden ook geenzints het woort* Kaida, *maar wel 't Portugeſe* Kaldere, *en zy zelfs noemen 't in 't Malabaars* Darc.

De Vier en Seventigſte Plaat

Vertoont de regte *Pandang boom met zyn vrugt a afzonderlyk.*

OBSERVATIO.

Hæc eſt Ananas ſilveſtris, arboreſcens Acoſtæ *Muſ. Zeyl. pag.* 55. & Ananas ſilveſtris folio Aloës, fructu Cupreſſino. *J. B. tom.* 3. *pag.* 90. & Palmæ affinis arbor conifera, Maſcatenſis, longiſſimo folio tribus ordinibus ſpinarum munito. *Pluk. Almag. pag.* 277. & Frutex Indicus fructu aggregato conoide, *Kaida* dictus *Ray hiſt. pl. pag.* 1443. reliqua vide in *Theſ. Zeyl. pag.* 20.

CAPUT OCTOGESIMUM PRIMUM.

Pandanus ſpurius. Pandang matti.

Pandanus ſpurius in craſſiorem excreſcit arborem, inſtar minoris nempe Lanouii, cæterum parum a priore differens, ejusque truncus ex rotundo parum anguloſus eſt, glabro obductus cortice, atque hinc inde brevibus armatus ſpinulis: ſupra terram multæ quoque elevantur teretes radices, majorem formantes ſtoloneum quam in præcedente, ſpinulæ autem iſtæ in ordines locantur: Truncus ſeſe ſuperior dividit in binos tresve breves ac incurvos ramos inſtar brachiorum candelabri, qui in breves dividuntur articulos, atque quivis iterum in binos tresve majores ramos, quibus folia inſident longa ac faſciculata, quæ in junioribus fruticibus tres pedes longa ſunt, in arboris vero faſciculis binos pedes ac minus lata, ultra duos digitos lata, ſuperne trigono & decurrente ſulco notata, interne dorſum acutum habentia, cujus ſpinæ breviores ac craſſiores ſunt quam in priore, atque prope apices adeo puſillæ, ut ſubtilem referant ſerram, illaque per flexum deorſum dependent, ſuntque pallide glauca: Juniorum foliorum dorſum ubique ſpinis, vetuſtorum vero tantum ad dimidium his armatum eſt, atque in quibusdam nullæ omnino reperiuntur, uti & horum oræ nec acutæ nec ſpinoſæ ſunt uti in Keker, ſed rotundæ & glabræ: Seſſilia vero lataque baſi trunco inſident, atque parum ſupra ſeſe invicem locantur ſine diſcrimine nunc ſiniſtrorſum, potiſſimum vero dextrorſum inſtar cochleæ.

In centro folioſorum faſciculorum ſpatha ſeu vagina excreſcit iiſdem ex foliis, ſed brevioribus, formata, quæ inſeme albicant, lata ſunt, ac mollibus ſpinulis obſeſſa, totaque vagina pedem craſſa eſt: In femina hujus ſpeciei inter iſta alba folia rudimenta talia adparent qualia in præcedenti, ſed plerumque majora, ac vulgo decem vel duodecim numero, primo flaveſcentia, dein cinerea, in multas ramoſas fibras ſeu filamenta ſeſe explicantia, inſtar plumæ ſeu paniculæ arundinaceæ, ſed quæ craſſiora ſunt, magisque irregularia, cinerea repleta farina: Flos hic gratum quoque ſpirat odorem, ſed multo minus jucundum, quam veri Padani, ac cito perit, unde & non adhibetur, ſed tanquam ſpurius habetur: In mare ſimilis quoque progerminat vagina, ſed quæ inter folia nulla emittit rudimenta, ipſorumque loco pomulum ſimplex excreſcit & formatur, primo albicans, ac tuberculoſum inſtar pomi Pyni vel nucis Cupreſſi, quod in fructum excreſcit, atque hic magnitudinem habet vulgaris Durionis, plerumque rotundus, ac parum conicus, quæ figura Ellipſis vocatur, primo glaucus, dein ex cinereo virens, ac demum ad fuſcum accedens colorem, formatur autem ac componitur ex ſimilibus pyramidibus, quæ omnes circa medium concurrunt conum, atque externam formant fructus ſuperficiem inæqualem ac tuberculoſam, quæ in medio parum elevatæ ſunt per apicem brevem eminentem inſtar adamantum politorum, ad baſin vero ſunt quadragonæ, pentagonæ, & hexagonæ, omnes vero ſunt irregulares, atque ſibi invicem adunatæ, quam diu fructus ſit immaturus.

Maturus vero in multa aperitur ac dehiſcit ſegmenta, quorum quodvis ex variis conſtat pyramidibus, quæ non ſeparantur, niſi vi, in immaturis hæc ſegmenta quodammodo etiam dehiſcunt, quæ inferius in firma ſinduntur filamenta inſtar ſetarum porcinarum, ita ut quævis glebula inferius barbatas referat ſcopas.

AANMERKING.

Dit is de wilde boomagtige Ananas van Acoſta, in het *Muſ. Zeyl. pag.* 55 en de wilde Ananas met het blad van de Aloë, en de vrugt als van de Cypres, by *J. Bauh* in het *derde deel pag.* 96 en de Macaſſenſe kegeldragende boom gelyk aan de Palmboom, met een zeer lang bladt, met drie reyen van doornen gewapent, van *Pluk. Almag. pag* 277. en de Indiſche ſtruik met een by een vergaarde kegelagtige vrugt *Kaida* genaamt, by *Ray* in de *Hiſtorie der Planten, pag.* 1443. het overige ziet in de *Theſ. Zeyl. pag.* 20.

LXXXI. HOOFDSTUK.

De baſtert Pandang-ſtruik.

De baſtart Pandang werd een dikker boom dan de voorgaande, te weten als een kleine Lanoeu-boom, anders weinig van 't voorgaande verſchillende; de ſtam is uit den ronden wat hoekig, met een effene ſchors, en hier en daar met korte doorntjes bezet, boven de aarde ſtaan ook veele ſchuins geſpannen wortelen, een grooter ſtoel makende dan 't voorgaande, en met doorntjes in ryen bezet. Boven verdeelt hem de ſtam in twee of drie korte en kromme takken, gelyk de armen aan een kandelaar, in digte leden verdeelt, en yder wederom in twee of drie hoofden, bezet met een bos lange bladeren, dezelve zyn aan de jonge ſtruik drie voeten lank, aan de boſſen van de boom twee voeten, en minder, ruim twee vingeren breet, ook met een driekante en doorgaande voorn van boven, en van onderen een ſcherpe rug, welkers doornen korter en dikker zyn dan aan 't voorgaande, by de ſpitſen zo klein als een fyne zaag, met een bogt nederwaarts hangende, bleek zee-groen. De rug aan de jonge blaaeren is doorgaans, maar aan de oude half bedoornt, en aan sommige gants niet, gelyk ook de kanten van de voorn niet ſcherp nog doornagtig zyn, gelyk aan het Keker, maar rond en glad. Zy ſtaan zonder ſtelen met haar brede einden zeer vaſt aan den ſtam, en met dezelve een weinig over malkander, zonder onderſcheit, dan ſlinks, dog meeſt regts omgaande, gelyk een wenteltrap.

In de midden van de gebladerde boſſen groeit een ſchede van dezelfſte bladeren, dog korter, van onderen wit, breet, en met weeke doorntjes bezat, zynde de gehele ſchede wel een been dik. Aan 't wyfken van deeze zoort ziet men tuſſchen die witte bladeren, zodanige kuiten als aan 't voorgaande, doorgaans grooter, mede tien en twaalf in 't getal, eerſt bleek-geel, daar na graauw, in veele getakte vaſelingen zig openende, gelyk een Riet-pluim, dog digter, en ordentelyker, vol graauw meel; deeze bloem riekt ook eenigzints, inzonderheid als hy een dag afgebroken gelegen heeft, dog verre zo lieffelyk niet als de regte Pandang, en vergaat haaſt, daarom ze ook niet gebruikt, maar voor een baſtartzoort gehouden werd. Aan 't manneken komt wel diergelyke ſchede voort, dog zonder kuiten tuſſchen de bladeren, maar in de midden werd een enkeld Appeltje geformeert, eerſt witagtig, en vol bultjes gelyk een Pyn-appel of een Cypres-noot, waar uit de vrugt werd, dezelve is in de grootte van een middelbare Durioen, meeſt ront, of een weinig kegelvormig, welke figuur men Ellipſis noemt, eerſt ſpaans-groen, daar na graauw-groen, en ten laatſten na den bruinen trekkende, zy is gemaakt van diergelyke piramietjes, die alle rontom de middelſte kegel zamenſtoten, en makende de buitenſte vlakte van de vrugt oneffen vol bobbeltjes, in de midden wat verheven met een kort ſtekent ſpitsje, gelyk geſlepene diamanten: aan de gront vier, vyf, en ſeszydig, dog alles irregulier, en vaſt aan malkander klevende, zo lang de vrugt onryp is.

De rype nu gaapt in veele ſtukken van malkander, en yder ſtuk of klontje beſtaat uit verſcheide piramiden, die hun niet ſepareren als door gewelt, dog in de onrype ſtaan deeze klontjes mede al wat gapende, agter ſplyten ze in ſtyve draden, gelyk verkens-borſtels, zo dat een klontje van agteren een baard-borſtel gelykt.

Intus reconditur nucleus oblongus, inſtar Canarii edulis, in arenam vero decidens novam generat arbuſculam: Circa perfectum fructum folia ſpathæ ſeu involucri remanent emarcida & dependentia.

Truncus in multos dividitur annulos ſeu articulos inſtar Pinangæ, Pandani vero ſunt magis adunati & irregulares, obliqui nempe, prout folia progerminarunt; ſub externa tenui pellicula lentus ac viridis reconditur cortex, ac ſub hoc filamentoſum albumque lignum, ex duris & longitudinalibus conſtans fibris uti Pinangæ, quod interne fungoſum eſt ac filamentoſum, uti in priore.

Ex vulneratis ramis ac radicibus aquoſus exſtillat ſuccus, ſed paucus, qui cito exſiccatur: Sub initium pluvioſorum menſium floret, quod tempus in Amboina incidit menſe Majo.

Nomen. Latine *Pandanus ſpurius*, Malaice *Pandang matti*, h. e. mortuus & iners Pandanus, quum paucum fundat odorem: Amboinice *Keker* & *Kekel ela*, h. e. magnus, uti prior. Alii tanquam marem Pandani hunc habent, uti præcedentem feminam putant, licet utræque ſpecies, uti dictum eſt, ſint ſubdiviſæ in marem & feminam.

Locus. Hæc ſpecies in Amboina vulgatior eſt præcedenti, ac non tantum in planis & arenoſis creſcit litoribus, ſed etiam in ipſa terra, in vallibus nempe, ad anteriores montium partes, ubi tamen longiora gerit folia quam in litoribus: In Java & Baleya ubique creſcit in campis circa fluminum ripas, altitudinem adtingens vulgaris Limonii, ſed inodorus quoque, atque a vero odorato Pandano differens.

Ejus *uſus* nullus huc usque mihi innotuit, excepto quod longiſſima eligantur folia ad mattas ex illis nectendas, quæ ſatis durabiles ſunt, ſed difficilius componuntur, quum breviora ſint illis Pandani ſilveſtris. Tenerorum foliorum albas extremitates ſolebant Amboinenſes quidam edere tam crudas quas coctas, non autem tam bonæ ſunt notæ illis Keker humilis, atque pruritum quendam in faucibus ex ipſis perſenſi: Ex variarum Pandani ſpecierum foliis in Celebe quasdam norunt formare anguſtas mattas, vix digitum craſſas, in quibus commodius decumbitur quam in culcitra, hocque peragitur, quum foliorum oræ ſpinoſæ abſcindantur, dupliciter combinentur, atque ſibi invicem adligentur.

Binnen in vint men een lankwerpige keeſt, die men eten kan als Canary, maar in 't zant vallende, formeert by een nieuw boomtje. Rontom de volwaſſene vrugt blyven de bladeren van de ſchede of omwindzel ſtaan, dog afhangende en verdrogende.

De ſtam is mede in vele leden, gelyk een Pinang-boom verdeelt, dog de Pandangs-leden ſtaan digter, en onordentelyker, te weten ſcheef, gelyk de bladeren gelopen hebben. Onder 't buitenſte dunne velletje leit een taaije groene ſchors, en onder dezelve een lankdradig wit hout, hardagtig, gelyk van de Pienang-boom, binnen voos en dradig, gelyk aan 't voorgaande.

Uit de gequetſte takken en wortelen druipt een wateragtig zap, dog ſpaarzaam, en het oude droogt haaſtig op, hy bloeit in 't begin van de regen Mouſſon, zynde in Amboina de maant May.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus ſpurius, *in 't Maleits* Pandang matti, *dat is dove of dode Pandang, om dat hy weinig reuk heeft, op Amboin* Keker *en* Kekel ela, *dat is groote, als 't vorige. Andere houden het voor 't manneken van de Pandang, gelyk 't voorgaande voor 't wyfken, hoewel beide, als gezegt, onderdeelt zyn in manneken en wyfken.*

Plaats. *Deeze zoort is in Amboina gemeender dan de voorgaande, hy waſt niet alleen op vlakke en zandige ſtranden, maar ook landwaart in, in valyen, en aan het voorſte gebergte, 't welk egter langer bladeren heeft dan de ſtrandzoorte. Op Java en Baly waſt hy ook overal in het velt, omtrent de rivierkanten, verkrygende de hoogte van een volkomen Limoen-boom, dog mede zonder reuk, en van de welriekende Pandang onderſcheiden.*

Gebruik. *My is nog geen gebruik daar van bekent, behalven dat men de langſte bladeren neemt, om matten daar van te maken; die wel durabel zyn, dog vallen moeyelyker te maken, wegens de kortheid der bladeren, dan van de wilde Pandang. De witte einden van de jonge bladeren plegen sommige Amboineſen zo rauw als gekookt te eten, dog zy zyn zo goed niet als die van 't lage Keker, en ik heb 'er eenig jeuken in de keel van gevoelt. Uit de Pandang-bladeren van verſcheide zoorten, weten zy op Celebes zekere ſmalle matten te maken, ſchaars een vingers dik, en gemakkelyker om op te leggen als op een mattras: dit geſchiet als zy de bladeren aan de doornagtige kanten ſnoeyen, dubbelt vouwen, en aan malkander rygen.*

Tabula Septuageſima Quinta

Pandanum exhibet *ſpurium*.
Ubi *litt.* A *Maris fructum*: B. *Florem feminæ* foliis cinctum demonſtrat.

De Vyf en Seventigſte Plaat

Vertoont de *Baſtart Pandang-ſtruik.*
Alwaar lett. A de vrugt van het *mannetje*, en B de *bloem* van het *wyfje* met zyn bladeren omgeven, aanwyzen.

CAPUT OCTOGESIMUM SECUNDUM.

Pandanus humilis. Keker.

SUbſequentes ſpecies breviorem exhibebunt deſcriptionem, quum continuo ad priores referantur: Tertia itaque ac vulgatiſſima litorea ſpecies humilis eſt, ſed late extenſus frutex, unum pluresve gerens breves truncos, non erectos, ſed ad terram inclinantes, aliisque incumbentes herbis, qui in multos quoque dividuntur articulos, binos treſve digitos craſſi, quique ad viri altitudinem, ſi ſimplex ſit, ſeſe erigit, atque tot minoribus ac teneris ſurculis ſeu fruticulis cinctus eſt, ut vix ad ipſum truncum aditus detur.

Ejus folia quoque faſciculata ſunt, in ramo dextrorſum vergentia, ſed non tam certum obſervant ordinem quam in vero Pandano, ſuntque longiora, anguſtiora, magisque ſpinoſa quam præcedentium, ultra tres pedes longa, ac binos digitos lata, in truncis vero breviora, & in longum apicem, junceum quaſi, ſeſe determinantia, atque non tantum ipſorum oræ, & dorſum inferius, ſed etiam ipſorum tota ſuperficies acutis ſpinis ſunt armata, hæ vero multo molliores & laxiores ſunt quam in inferioribus partibus, atque non per totum folium ſed tantum per ſpithamam ab apice remotæ locantur, cætera foliorum pars glabra eſt, plurimæque in vetuſtis foliis pereunt: hæc ſpecies fructus paciſſimum profert, qui etiam ex vaginis excreſcunt in centro faſciculorum folioſorum poſitis in peculiari duro ac trigono petiolo.

Hi

LXXXII. HOOFDSTUK.

De laage Pandang-ſtruik.

D*E volgende zoorten zullen korter van beſchryvinge vallen, om dat men zig t'elkens tot de voorgaande refereren moet. De derde en aldergemeenſte ſtrandzoort blyft een lage, dog wyd uitgeſpreide ſtruik, met een of meer korte ſtammen, die hun niet opheffen, maar leggen op de aarde, en op andere ruigte ruſten, mede in veele leden verdeelt, twee en drie vingeren dik, en die zig nog al opregt tot de hoogte van een man; hy is met zo veel jonge ſtruiken omgeven, dat men qualyk daar by komen kan.*

De bladeren hangen ook in boſſen by malkander, aan de tak regtsom opgaande, dog houden zo preciſe reyen niet, als de regte Pandang; de bladeren zyn langer, ſmalder, en doornagtiger dan aan de voorgaande, boven de drie voeten lang, en twee vingeren breet, aan de ſtammen al gaandeweg korter, ook met een lange ſpits als een bieſe, niet alleen hare kanten en onderſte ruggen zyn met ſcherpe doornen bezet, maar ook de bovenſte kanten van de voorn; dog dezelve doornen zyn veel weker, en ydelder dan aan de buitenkanten, ook ſtaan ze niet over 't gehele blad, maar alleenlyk een ſpan van de ſpitſe af, de reſt is glad, en de meeſte vergaan aan de oude bladeren; deeze zoort draagt meeſt vrugten, ook voortkomende in een ſchede midden in de geblade boſſen, op een byzondere harde en driekantige ſteel.

Deeze

Google

Hi fructus ſeptem & octo ſimul dependent conglomerati, magnitudine ovorum gallinaceorum, multis tuberculis obſiti, quibus breves inſident apices, unde ad tactum ſpinuloſi quaſi ſunt, magisque ſtrobulis Pini accedunt quam priores, primo intenſe virides ſeu ex nigro virentes, dein eleganter rubentes, tumque ipſorum pyramides dehiſcunt, ob copioſam auream & mucoſam medullam, quæ ipſis interjacet matura: Pyramides hæ maturæ intus continent parvum durumque oſſiculum inſtar grani Oryzæ ſeu Pady, quæ in arenam decidua progerminant, quod tamen raro fit, quum plerumque ab avibus comedantur, atque hæc planta præterea ſatis abunde multiplicatur per laterales ſurculos, atque per eos, qui ex prorepentibus propullulant radicibus.

Tenera folia tam vaginæ, quam in medio faſciculorum excreſcentia inferne albiſſima ſunt, mollia, ac dulcia & edulia, ſaporem Palmytæ habentia, prope radices quoque farcimina quaſi ſeu arcus ſupra terram elevantur, ſed non alte, nec ultra pollicem craſſi.

Hujus femina longiorem & tenuem format vaginam, externe quodammodo trigonam, atque rudimenta inter alba folia excreſcentia trigona quoque ſunt, primo denſa, dein inſtar arundinaceæ plumæ ſeu paniculæ ſeſe explicantia, ſed non ita laxe uti in vero Pandano, pauca itidem farina conſperſa, atque tali modo locantur, donec cum foliis marceſcant, nullis ſubſequentibus fructibus.

Hujus folia ſunt anguſtiora, læte magis virentia quam maris, cæterum eodem modo ſpinoſa, in breviorem apicem junceum deſinentia, ipſorumque albæ extremitates dulciores ſunt & eſui magis aptæ, non nimis profunde autem hæc folia ſunt depaſcenda, ubi nempe viridia ac filamentoſa ſunt, tum enim oris pruritum excitant: Ligni ſubſtantia eſt fungoſa, atque ex longitudinalibus conſtat fibris uti in præcedentibus: Rami pollicem craſſi ſunt, vagis ſpinis obſiti, ac ſuperius in tres alios dividuntur ramos, in triangulo poſitos, quorum folia faſciculata ſunt, minora & breviora quam maris: Flores fructusque non certum obſervant anni tempus.

Nomen. Latine *Pandanus humilis*, Malaice *Pandang kitsjil*, Amboinice *Keker* & *Kekel*, atque ad diſtinctionem priorum *Keker leynulun*, h. e. *Keker litoreum*, in Leytimora *Berel*, in Hitoea femina *Kekelmaan*, h. e. *edule Kekel*; Macaſſarice *Denro* & *Panrang*.

Locus. In omnibus creſcit inſulis juxta litus, præſertim ubi ſolum eſt planum & arenoſum, ac lapillis mixtum, ac ſæpe adeo denſe ſibi invicem adſtant, ut inſtar ſepis magnam litoris obcupent partem, atque inde ad aliquam diſtantiam in ipſa terra juxta fluminum ripas: Notus eſt per totam Indiam aquoſam, licet in uno loco magis arboreus ſit quam in altero.

Uſus. Defectu aliorum Pandanorum hujus folia ad mattas adhibentur, ſed non ita durabiles ſunt quam ſubſequentis ſpeciei montanæ, cæterum albæ tenerorum foliorum extremitates ac flores potiſſimum in uſu ſunt, qui crudi eduntur, quum optimum habeant ſaporem palmytæ Calappi, quidam totos etiam coquunt flores, antequam ſeſe aperiant inſtar Sajor trubu, ſed ingratum habent ſaporem: neque flores conſervantur, quum nullum ſpirent odorem: Alba iſta folia comeſta conducunt iis, qui ægre ſeſe habent ac vertiginoſi ſunt ex eſu noxiorum piſcium, Cancrorum, & Oryzæ infectæ, quum hæc deſiderentur folia, horum quinque ſexve ſimul comprehendantur, quæ in centro faſciculi locantur, quæ leviter manibus ad externam comprimuntur partem, ſpinulæ enim tenerorum foliorum molles ſunt, ſimulque una vice extrahuntur, tum ſimul albæ extremitates ſibi adunatæ inſtar Palmytæ conquiruntur: Cum hiſce albis foliis piſces Tsjekallangs, qui Thymi ſpecies ſunt, capiuntur, ſi enim hæc hamo infigantur, piſces hæc devorant putantes piſciculos eſſe.

Tenera hæc alba folia cum Pinanga juniore, & alba Siri etiam maſticantur contra gingivas tumentes *Carpatta* dictas: In Braſilia obcurrit quoque Pandanus litoreus, qui fruticoſus eſt inſtar Ananæ, parvum gerens truncum, ejus folia autem latiora ſunt illis Ananæ, acutis & duris ſpinis armata, ſeſe invicem ambientia, atque in medio cavitatem formantia, in qua ſemper aqua ſtagnat, quæ ſummum præbet commodum iis, qui in ſolitudinibus iter inſtituunt, ad ſitim exſtin-

Deeze vrugten hangen zeven en agt by malkander in een klomp, in de grootte van hoender-eijers, met veele hobbeltjes bezet, en daar op korte ſpitſen, waar door ze in 't aantaſten ſteekelig vallen, eigentlyker de gedaante van Pyn-appels uitmakende, dan de vorige, eerſt hoog of zwart-groen, ten laatſten ſchoon-root, en dan vallen de piramiden van malkander, wegens 't veele gout-geele en ſmerig merg, 't welk tuſſchen haar leit, en alsdan ryp word. De rype piramietjes hebben van binnen een kleine ſteenharde beeſt als een Pady-korl, die in 't zant vallende zig voortplant, 't welk zelden geſchiet, om dat ze meeſt van 't gevogelte gegeten werden, en behalven dien de plant haar overvloedigLyk voortteelt, door de zydeſcheuten, en die uit de kruipende wortelen voortkomen.

De jonge bladeren zo aan de ſchede als in 't midden van de boſſen ſtaande, zyn van onderen ſpier-wit, mals en zoet om te eten, ſmakende als Palmyt; by de wortelen ziet men ook eenige worſten of bogen boven de aarde, dog niet hoog, en niet boven een vinger dik.

Het wyſken hier van gewind een langer en dunne ſchede, van buiten eenigzints driekantig, en de kuiten tuſſchen de witte bladeren zyn driekantig, eerſt digt, daar na als rietpluymtjes haar openende, dog zo los niet als de regte Pandang, ook met weinig meel beſtrooit, en blyven zo ſtaan, tot dat ze met de bladeren verdrogen, zonder vrugten.

De bladeren zyn ſmalder, en ligter-groen dan aan 't manneken, anders op dezelfſte manier gedoornt, met een korte bieſe, haar witte einde ook zoeter en bequamer om te eten; dog men moet niet te verre in 't blad byten, daar het groen of dradig begint te werden, want 't zelve veroorzaakt jeuken in de mont; 't hout is van ſubſtantie langdradig en voos, gelyk aan de voorgaande, de takken zyn een duim dik, met ydele doornen bezet, en verdeelen haar boven in drie andere takken, in een triangel ſtaande, waar op de geblade boſſen kleinder en korter dan aan 't mannetje zyn. Bloeiſel en vrugten hebben geen vaſte tyd.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus humilis, *in 't Maleits* Pandang kitsjil, *op Amboin* Keker *en* Kekel, *en tot onderſcheit van de voorgaande* Keker leynulun, *dat is* Strand-Keker: ~~*op Leytimor*~~ Berel, *op Hitoe 't wyſken* Kekelmaan, *dat is* eetbaar Kekel, *op Macaſſer* Denro *en* Panrang.

Plaats. *Het waſt op alle Eilanden langs het ſtrand, inzonderheid daar het vlak en zandig is, met kleine ſteenen gemengt, en zomtyts zo digt aan malkander, dat het als een hegge een groot ſtuks van de ſtrand beſlaat, en van daar een ſtukweegs landwaart in langs de oevers van de Rivieren. Het is bekent door gants Water-Indien, hoewel op de eene plaats boomagtiger dan op de andere.*

Gebruik. *By gebrek van andere Pandang neemt men deeze bladeren tot matten, hoewel ze zo durabel niet zyn als van de volgende bergzoort, anders zyn de witte einden van de jonge bladeren en bloeiſel meeſt in gebruik om raauw te eten, als zeer wel ſmakende na Calappus-palmyt; zommige koken ook 't gehele bloeiſel, eer 't zig opent, gelyk Sajor trubu, dog 't is van ſlegte ſmaak: de bloem werd niet bewaart, om dat ze zonder reuk is, de voorn. witte bladeren gegeten, helpen die geene weder te regt, die hun qualyk gevoelen, en duyzelig worden door 't eten van eenige quade viſſchen, krabben, en geinfecteerde ryſt, als men deeze bladeren hebben wil, zo vat men vyf of ſes der geene, die in 't midden van 't boſch ſtaan, zoetjes met de handen van agteren t'zamen drukkende, want de ſtekels aan de jonge bladeren zyn niet hard, en trekt ze met een ruk of, zo hebt gy ze met de witte einden in malkander ſtaande, als Palmyt. Met dezelfſte witte bladeren werden de viſſchen Tsjekallangs gevangen, een zoort van Thymus, want als men dezelve aan de vishoek ſteekt, zo ſchiet 'er de vis naar toe, menende, dat het een klein viſje zy.*

De jonge witte bladeren kauwt men met jonge Pinang en witte Siri tegens gezwollen tantvleeſch Carpatta. In Braſil is mede een Pandanus litoreus, een ſtruikagtig gewas, als de Annanas, met en een weinig ſtams, de bladeren zyn breder dan die van Annanas, met ſcherpe en harde ſtekelen bezet, malkanderen omgevende, en in de midden een kuil makende, daar in men altyt water vint, 't welk zeer geryffelyk is voor die geen, dewelke in de wilderniſſen ryſen, om den dorſt te verſlaan, hoewel 't gemeen-

exſtinguendam, ſed plerumque ſordibus commixta eſt, truncus autem enſe exciditur, frutexque invertitur, ut aqua in pileum decidat.

Cum hoc convenire videtur ſecunda *Kaidæ* ſpecies in *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 6. deſcripta, quæ ibi vocatur *Kaida taddi*, Malabarenſis vero fructus iterum majores ſunt Amboinenſi.

Tabula Septuageſima Sexta

Ramum exhibet *Pandani humilis*.

CAPUT OCTOGESIMUM TERTIUM.

Pandanus ſilveſtris. Pandang utan.

TErreſtris Pandani ſpecies in multas dividitur ſpecies, Amboinenſium vero opinionem ſequemur, ac tantum in binas dividemus ſpecies, primo in *Keker waſſi*, ſecundo *Keker ewan*.

Primo. *Keker waſſi* in humilibus creſcit locis, in vallibus nempe, & deſertis hortis ſilveſtribus, Waſſi dictis, multis ſeſe erigens ſupra terram radicibus, truncum gerens brevem, non rectum, ſed primo ſinuoſum, marisque ſeu frugiferi truncus externe denſis & inregularibus verrucis inſtar ſpinarum pungentibus obſitus eſt.

Ejus folia optime conveniunt cum illis Pandani ſpurii, excepto quod medius ſulcus non ita ſit profundus, ſed planior, in mare tres cum dimidio, in femine ultra quinque pedcs longa, tres digitos lata: Hujus ſpeciei dorſum tantum ad dimidium ſpinis armatum eſt, teneorum vero foliorum dorſum totum ſpinis obſitum eſt: Mas fructus profert adunatos inſtar *Keker panthey*, ſed majores inſtar ovorum Anatis, qui maturi rubent & ſeparantur, quique teneri coquuntur & eduntur: Quæ femina vulgo cenſetur, flores gerit granuloſos uti in præcedenti fuit dictum capite, qui inodori ſunt.

Lignum eſt album, nec durabile, ac proinde nulli inſervit uſui.

Alter *Keker ewan* ſeu Keker montanus raras gerit ſupra terram radices, truncumque habet rectum & altum, inſtar vulgaris Pinangæ, ejus folia ſeptem & octo pedes longa ſunt, tres digitos lata, ad oras ſubtiliter & denſe ſerrata, firma & dura, dorſum gerentia acutum, non multum ſerratum, optimaque ſunt ad mattas conſtruendas, unde & verus *Daun tickar* habendus eſt.

Fructus ejus ſolitarius in ramorum extremo progerminat inſtar coni altioris, a tredecim ad ſexdecim pollices longus, tres digitos craſſus, inſtar fructus ſubſequentis Saun. Ejus granula vix culmum craſſa ſunt, inregularia, hexagona, & arcte ſibi invicem adhærent, nec dehiſcunt, atque interne conjunguntur per aurantium viſcum, ſenſim vero decidunt, ac ſtilum medium relinquunt binos digitos craſſum. Fructus trigonæ inſidet vaginæ, quæ componitur ex tribus foliorum ſtratis, quorum quodvis ex quinque vel ſex albis componitur foliis.

Lignum ejus durius eſt quam aliorum Pandanorum, quumque in ventoſis creſcat collibus, ruffeſcit inſtar veterum Sagu arborum, immo in quibusdam inſulis ex fuſco nigreſcit, atque inſtar Nibun durum eſt, ſed non craſſum, reliqua enim ejus pars interna fungoſa eſt & filamentoſa, uti in Sagu arboribus.

Nomen. Latine *Pandanus ſilveſtris* ſive *terreſtris*, Malaice *Pandang utan*, prima ſpecies Amboinice dicitur *Keker waſſi*, altera *Keker ewan* ſeu *Leytewan*, acſi *Pandanus montanus* diceretur, Malaice *Pandang gunong* & *Daun tickar*, ac femina peculiariter *Mantayn* & *Haun tayn*, in Leytimora *Areu*. Hituenſes illum vocant *Tolun*, quod nomen alii *Pandano vero* tribuunt, qui in maris rupibus creſcit; ſciendum enim eſt, Amboinenſes cunctis Pandanis incerta huc usque dediſſe nomina, ſatis putantes ipſi tribuere nomen generale *Keker*, additis quibusdam adjectivis pro cujusvis lubitu, certum enim eſt Pandanos ſat laboris cauſſare curioſis ipſorum inveſtigatoribus, ut rite diſtinguantur, puto autem non tanto dignos labore, quum ipſorum plurimi exiguum præbeant uſum.

gemeenlyk met vuiligheid vermengt is, men kapt den ſtam met een houwer af, keert de ſtruik om, en giet 't water in een boot.

Hier mede ſchynt overeen te komen de tweede zoorte van Kaida, *in de* Hortus Malab. tom. 2. fig. 6 *beſchreeven, en aldaar genaamt* Kaida taddi, *dog de vrugten van 't Malabaarſe zyn wederom grooter dan aan 't Amboinſche.*

De Ses en Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van de *lage Pandang-ſtruik*.

LXXXIII. HOOFDSTUK.

De wilde Pandang-ſtruik.

H*Et landelyke geſlagt van Pandang verdeelt zig in veele zoorten, dog wy zullen der Amboineſen gevoelen volgen, en verdelen ze maar in twee; te weten,* 1. Keker waſſi; 2. Keker ewan.

1. Keker waſſi, *is 't geene in de laagte, in valeyen en verlatene boſchtuinen, Waſſi geheten, groeit met vele wortelen boven de aarde, een korte ſtam, niet regt, maar eerſt bogtig, hebbende de ſtam van 't manneken of vrugtdragende van buiten digt, een onordentelyke dikke wratte, als doornen ſteekende.*

De bladeren komen beſt overeen met de Pandanus ſpurius, behalven dat de middelſte voorn zo diep niet, maar vlakker is, aan 't mannaken drie en een half voeten, aan 't wyfken vyf voeten, en meer lank, drie vingeren breet. De rug aan deeze zoort is niet meer dan half gedoornt, dog aan de jonge meeſt heel gedoornt, het mannetje draagt vrugten, kort by een gedrongen, gelyk de Keker panthey, *dog grooter, te weten als Eende-eyeren, mede root werdende, en van malkander vallende, welke jong zynde gekookt en gegeten werden, het geene men voor 't wyfken houd, draagt bloemen als kuiten, gelyk in 't voorneemde Hoofdſtuk gezegt is, zonder reuk.*

Het hout is wit, niet durabel, en dierhalven tot niets gebruikelyk.

Het tweede Keker ewan, *of berg-Keker heeft weinige wortelen boven de aarde, een regte en hoge ſtam, als een wilde Pienang-boom, de bladeren zyn zeven en agt voeten lang, drie vingeren breet, aan de kanten fyn en digt gezaagt, ſtyf en hard, met een ſcherpe rugge van onderen, die niet veel gezaagt is, en de beſte om matten te maken, daarom voor 't regte* Daun tickar *te houden.*

De vrugt is enkelt aan 't uiterſte der takken voortkomende als een hoge kegel, van dertien tot ſestien duimen lang, drie vingeren dik, of als de vrugt van 't volgende Saun. *De korltjes zyn een mageren ſchaft dik, irregulier, feskantig, hangen digt aan malkander, en gapen niet, binnen met een oranje-geele ſlym, aan malkander hangende, allenkskens vallen ze af, en laten den middelſten ſtaf twee vingeren dik. De vrugt ſtaat in een driehoekige ſcheide, gemaakt van drie lagen bladeren, ieder loog van vyf à ſes witregtige bladeren.*

Het hout is harder dan aan andere Pandangs, als 't op lugtige heuvelen ſtaat, na den roſſen trekkende, gelyk aan de oude Sagu-bomen, ja op zommige Eilanden zwartbruin, en zo hart als Nibun, dog niet dik, want al de reſt van binnen is voos en dradig, gelyk de Sagu-bomen.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus ſilveſtria ſive terreſtris, *in 't Maleits* Pandang utan, *de eerſte zoort hiet in 't Amboins* Keker waſſi, *de tweede* Keker ewan *of* Leytewan, *als of men* Pandanus montanus *zeide, Maleits* Pandang gunong *en* Daun tickar *'t wyfken, in 't byzonder* Mantayn *en* Haun tayn, *Leytimoors* Areu. *De Hituefen noemen hem* Tolun, *welke naam andere de* Pandanus verus *geven, dewelke op de Zee-klippen waſt, want men moet weten, dat de Amboineſen alle de Pandangs tot hier toe gantſch onzeker benoemen, agtende genoeg den gemeene naam* Keker, *met eenige bywoorden, na yders believen; en zeker de Pandangs geven moeite genoeg ook aan een curieus Onderzoeker, om haar te onderzoeken of haar te onderkennen, dog ik agt ze zo veel moeite niet waart, om dat de meeſte van klein gebruik zyn.*

Locus. Prima ſpecies, uti dictum eſt, potiſſimum creſcit in vallibus, ac planis locis ad initium montium in ſole ſaxoſo, ut & in deſertis hortis, hoc autem diſcrimine, quod quo altiores & magis aperti ſint loci, in quibus creſcit, eo melius ac durius exhibet lignum. *Keker ewan* remotius a litore creſcit, uti & in ventoſis montibus, non autem in denſa ſilva.

Uſus. Hæc ſpecies optima præbet folia, ex quibus mattæ conficiuntur, quum longiſſima ſint, licet illa Pandani ſpurii breviora, durabiliora tamen ſunt, tales mattæ Javæ & Baleyæ venales proſtant ubique: Maris durum lignum inſervit ad ligneas ſecures Nany dictas, ex ipſo formandas, quibus medulla ex Sagu arboribus effoditur. In Celebe ejus trunci ſinduntur ad aſſeres tenues, ſeu Pangeawan, quibus Atap circumſuitur: Ex rectis truncis in montibus creſcentibus canales durabiles formantur.

Tsjammo, quod lignum eſt obſcure fuſcum, in Celebe & Borneo productum, ſpecies videtur eſſe Pandani montani.

Nomina *Manu tayn*, *Mantayn*, & *Hanutayn*, denotant fimum avis *Haun* ſeu *Abun*, qui palumbes eſt, quum hic habeatur propagare hanc arbuſculam, ſine dubio per excretionem oſſiculorum, quæ in aliis comederunt arbuſculis, atque hinc inde in montibus projiciunt ac ſerunt.

Tabula Septuageſima Septima

Ramum exhibet *Pandani ſilveſtris.*

Plaats. *De eerſte zoorte, als gezegt, groeit meeſt in de valyen en vlakte, dog mede op de voorſte bergen, daar 't ſteenagtig is, en in verlatene tuinen, met dit onderſcheit, hoe hoger en lugtiger de plaats is daar 't ſtaat, hoe beter en harder hout 't draagt. De* Keker ewan *wast verder van ſtrant, of op lugtige bergen, maar niet in 't digte wout.*

Gebruik. *Deeze bladeren zyn de beſte, om matten daar van te maken, om dat ze de langſte zyn, hoewel die van Pandanus ſpurius, korter en durabelder zyn; dergelyke matten brengt men op Java en Baly over al te koop, 't manneken met zyn hart hout dient om de houte bylties daar van te maken, Nany genaamt, waar mede men het merg uit de Sagu-bomen pikkelt. Op Celebes werden deeze ſtammen geſpleten tot dunne latten, tot Pangeawan, om dewelke men het Atap naait. Uit de regte ſtammen, dewelke op de bergen ſtaan, maakt men durabile geuten.*

Tsjammo, *een donker-bruin hout op Celebes en Borneo waſſende, ſchynt een zoort van berg-Pandang te zyn.*

De namen Manu tayn, Mantayn, *en* Hanutayn, *zullen zeggen dreck van de vogel* Haun *of* Abun, *'t welk een wilde duive is, om dat deeze gehouden werd voor een voortplanter van dit boompje, buiten twyffel door 't afgeven van de korls, die ze op andere boompies gegeten hebben, en hier en daar in 't gebergte zaaijen.*

De Seven en Seventigſte Plaat

Vertooat een tak van de *wilde Pandang-ſtruik.*

CAPUT OCTOGESIMUM QUARTUM.

Pandanus latifolius. Keker moni.

PAndanus quintus eſt latifolius & odoratus, truncum emittens octo novemque pedes altum, craſſitiei Pinangæ, farcimina & articulos gerit inſtar reliquorum Pandanorum, uti & ſpinas, hic folia profert regularia, inſtar cochleæ ſemper dextrorſum, quæ prope ortum parum ſupra ſeſe invicem locantur, ſunt autem ſex pedes longa, ultra palmam lata, craſſa, glabra, & firma, atque inſtar patinarum, in medio concavum gerunt ſulcum ſeu canalem, qui inferne acutum cauſſat dorſum, oræ ab inferiore parte ad aliquam diſtantiam glabræ ſunt, dein breves ſubſequuntur ſpinulæ vagæ usque ad palmæ circiter latitudinem ab apice, ubi denſæ & puſillæ ſunt inſtar ferræ ſubtilis, quales & in inferiore dorſi parte obcurrunt, poſteriores vero ſpinæ, licet raræ, firmæ tamen ſunt & pungentes, ſi tangantur: Foliorum extremitates ſubito & obtuſe deſinunt in brevem apicem, non facile transverſaliter lacerari poſſunt, ſed commode per longitudinem juxta fibrarum decurſum.

Quum hæc folia ſcindantur vel fricentur, odorem ſpirant penetrantem inſtar recentis fœni vel Oryzæ, quem odorem incolæ *Wangi* vocant, quique ipſis gratus habetur, quam maximus autem eſt prope ipſorum ortum, ubi & albicant, cætera foliorum pars intenſe viridis eſt, ac plurima inferiora folia circa medium fracta dependent ex arbore, quod tam per ipſorum gravitatem quam per ventum cauſſatur.

Inter radicum arcus ſeu farcimina multi excreſcunt ſurculi, minora & anguſtiora gerentes folia, qui abſcindi & transplantari poſſunt, per longam annorum ſeriem flores non profert, ac quidam nunquam florent, quod cauſſatur, quum nimis ſæpe tenera ejus decerpantur folia, cæterum flos cum illo veri Pandani convenit, ſed plerumque major eſt, ita ut quodvis germen palmam longum ſit, per quod ample ſeſe extendit, & farina cinerea repletum eſt, & odoratum, dictumque ſpirat odorem: Frugifera hujus ſpecies nunquam fuit obſervata.

Nomen. Latine *Pandanus latifolius & odoratus*, Amboinice *Keker moni*, quibusdam Malayenſibus dicitur *Pandang babouw.*

Locus. Non eſt ſilveſtris, ſed in hortis colitur, ubi altitudinem adtingit Limonii, non autem prope ædes locandus eſt, quum facile a ventis projiciatur.

LXXXIV. HOOFDSTUK.

De breedbladige Pandang-ſtruik.

DE vyfde Pandang is de breedbladige en riekende, met een ſtam van agt of negen voeten opſchietende, in de dikte van een Pienang-boom, met zyn worſten en leden gelyk alle Pandangs, mede zo doornagtig, hier aan lopen de bladeren ordentelyk op, en wenteltrapsgewys, altyt na de regterhant, by haar oorſpronk een weinig over malkander ſtaande, zy zyn zes voeten lang, en ruim een hand breet, dik, glad, en ſtyf als bortjes, in de midden met een diepe geut of voorn, die van onderen een ſcherpe rug maakt, de kanten zyn van agteren een groot eind effen, daar naar volgen korte doorntjes, wyd van malkander ſtaande tot omtrent een hand breet van de ſpits, daar ze digt en klein zyn als een fyne zaag, gelyk mede aan de onderſte rugge, de agterſte doornen, hoewel weinig, zyn egter ſtyf, en verzerende, als men daar tegen ſtrykt. De einden der bladeren lopen ſchielyk of ſtomp toe, met een korte ſpitſe, zy zyn niet wel overdwers te ſcheuren, maar ligt in de lengte, gelyk hare draden lopen.

Als men ze ſnyt of wryft, zyn ze ſterk van reuk, gelyk verſch hooi of verſche ryſt, welke reuk de Inlanders Wangi *noemen, en voor aangenaam houden, men gevoelt hem meeſt by hare oorſpronk, daar ze ook witagtig zyn, de reſt hoog-groen. De meeſte onderſte bladeren hangen omtrent de midden gebroken, aan den boom, 't welk door hare zwaarte geſchiet, als de wint daar agter komt.*

Tuſſchen de boge of worſten van de wortel komen vele jonge ſpruitjes voort, met kleinder en ſmalder bladeren, die men afſnyden en verplanten kan; hy ſtaat vele jaren, eer hy bloemen voortbrengt, en zommigen dragen nooit, waar van de oorzaak is, dat men hem te dikwils van zyn jonge bladeren berooſe, anders is de bloem die van de opregte Pandang gelyk, maar doorgaans groter, zo dat ieder kuit wel een hand lang is; zy breit haar kuiten wyt open, die vol graauw meel ſteken, rieken ook veel, dog meeſt na de voornoemde reuk, 't vrugtdragende is nooit gezien.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus latifolius & odoratus, *op Amboin* Keker moni; *by zommige Maleyers* Pandang babouw.

Plaats. *Hy waſt niet in 't wilt, maar moet in de hoven onderhouden worden, daar hy zo hoog opſchiet als een Limoen-boom, dog men moet ze niet digt by de huizen ſtellen, om dat ze ligt van de wind omgeworpen worden.*

Digitized by Google

Uſus. Folia ejus ab incolis expetuntur, quibus coctam obtegunt Oryzam, quum ſit calida, ut ſceni odorem iſtum conquirat, qui ipſis gratus eſt. Teneræ ejus folia in loramenta etiam ſcinduntur, in quibus mulierculæ capillitium nectunt, vel ipſi interponunt, ut hunc adtrahat odorem: Quidam quoque hæc minutim conſciſſa cum Oryza edunt, ſic quoque odoratis admiſcentur oleis.

In Rumphii auctuario hæc leguntur.

Florens hujus Pandani caput, uti in textu dictum fuit, raro prodit, quod tamen ſequentem in modum obſervavi: Ultra binos pedes longum eſt, foliisque cingitur tres circiter pedes longis, quæ ſuperne viridia & ſpinoſa, inferne alba ſunt, uti in textu legitur: Ipſius ſquamæ quatuordecim pollices longæ ſunt, ultra palmam latæ, dorſo acuto ſeu gibbo donatæ, quæ ſubſtantiam habent uti reliquorum Pandanorum, coloris albicantis, ac repletæ farina copioſa ſordide albicante: Semper inter binas ſquamas folium locatur albicans, ac quævis ſquama concava parte incumbit dorſo ſubjectæ ſquamæ: Ab incolis eduntur, quum vero hoc caput plerumque pluvioſis progerminet menſibus, hinc facile putreſcit. Fructus nunquam profert, uti nec alii floriferi Pandani unquam fructus gerunt.

Tabula Septuageſima Octava

Caput Pandani latifolii florens exhibet.

CAPUT OCTOGESIMUM QUINTUM.

Pandanus moſchatus. Pandang caſturi.

HÆc ſexta & exotica Pandani ſpecies ab omnibus cæteris differt, quum ejus folia nullo modo ſint ſpinoſa, cæterum truncus eandem habet craſſitiem ac formam, quam prima ſpecies, ſeu Pandanus verus, qui ultra crus craſſus eſt, octo novemque pedes altus, ac parum ſinuoſus, quique breves & obtuſas gerit ſpinas, ſine ordine poſitas, ac superne in binos treſve majores ſeſe explicat ramos, qui incurvi quoque ſunt, inſtar brachiorum magni candelabri, atque hi iterum in binos treſve majores dividuntur ramos ſed breviores, quorum quivis peculiarem quaſi format comam ſeu faſciculum folioſum.

Ejus folia maxime cum illis præcedentis conveniunt ſpeciei, ſunt autem anguſtiora, ac magis glauca, quinque ſexve pedes longa, tres transverſales digitos lata, in anguſtum & junceum deſinentia apicem, qui pedem longus eſt, amplo autem canali per medium diſtincta ſunt, rotundas gerentia oras cum dorſo acuto, ſuntque porro craſſa, & firma inſtar duplicis chartæ membranaceæ, juxta oras glaberrima, nec ad dorſum ullas gerunt ſpinas, quod in hac ſpecie peculiare eſt. Folia hæc in trunco & ramis dextrorſum vergunt inſtar cochleæ, in tres ordines poſita, in vertice autem hi ordines potiſſimum eriguntur, atque in centro ſuo globulum formant florem dictum, uti in reliquis Pandanis.

Hi flores collectionem faciunt foliorum & germinum, qualia ſupra in Pandano vero deſcripta ſunt, quæ ex quindecim vel ſexdecim brevioribus formantur foliis, quorum longiſſima binos pedes, breviſſima palmam longa ſunt, atque inter hæc quatuordecim tubercula ſeu germina locantur, quæ breviora magisque intricata ſunt, quam in prioribus, minorem digitum longa, in multos ſubtiles ramulos, farina conſperſos, diviſa, coloris pallide lutei, quæque vermiculis repleta ſunt, qui in nigricantes degenerant ſcarabæos, magna copia circa prætereuntium caput circumvolantes: Inferior ac dimidia horum foliorum pars albicat, quæ nempe hæc germina cingunt, gratumque ſpirant odorem, quam incolæ cum Moſco ſeu Caſtari comparant, proxime autem accedit ad unguentum quoddam odoratum, ex floribus compoſitum.

Hic odor tam late ſeſe diffundit, præſertim veſpertino tempore & per noctem, ut totam repleat aream, in qua creſcit, quam primum hæc germina ſeſe aperiant, ſi vero hic racemus florifer aliquamdiu relinquatur, germina iſta cinereum contrahunt colorem, atque omnis fere diſparet odor, unde abſcindendus eſt, quam primum hic percipitur odor

Gebruik. *De Inlanders zoeken deeze bladeren, om de gekookte ryſt daar mede toe te dekken, als hy nog warm is, waar van ze dien hooigtigen reuk bekomt, die by haar lieden aangenaam is. De jonge bladeren werden ook in riemen geſneden, waar mede de vrouwen hare haieen vlegten of daar onder ſteken, om die zelfde reuks wille. Sommige haken ze ook klein geſneden, onder de ryſt, zo werden ze ook tot Olieteiten gebruikt, die men welriekent wil hebben.*

In de vermeerdering van Rumphius wert dit gevonden.

De bloeyende tros, gelyk in de text gezegt is, komt zelden voor den dag, dewelke ik aldus bevonden heb: Hy is ruim twee voeten lang, omgeven met bladeren omtrent drie voeten lang, dewelke boven groen en doornagtig, en van onderen wit zyn, gelyk in den text ſtaat. De kuiten zyn veertien duimen lang, ruim een hand breet, met een hoge of bultige rugge, van ſubſtantie als aan andere Pandangs, witagtig van couleur, en rykelyk met een vuil wit meel gevult, t'elkens tuſſen twee kuiten leit een witagtig blaat, en yder kuit ruſt met zyn holle buik op den rug van de onderleggende kuit. Zy zyn by de Inlanders eetbaar, dog dewyl deeze tros gemeenlyk in de regen Mouſſon voortkomt, zo verrot hy ligtelyk. Vrugten komen daar nooit aan, gelyk andere bloemdragende Pandangs ook nooit vrugten voortbrengen.

De Agt en Seventigſte Plaat

Vertoont de *bloeyende tros* van de *breedbladige Pandang.*

LXXXV. HOOFDSTUK.

De Muscus-Pandang.

D*Eeze ſesde en uitlandiſche zoorte van Pandang verſchilt van alle andere, om dat ze aan hare bladeren gantſch niet doornagtig is, anders de ſtam groeit in dezelfſte dikte en fatſoen, gelyk aan de eerſte zoorte of Pandanus verus, te weten ruim een dye dik, agt of negen voeten hoog, en wat bogtig, bezet met korte en ſtompe doornen, zonder order. Boven verdeelt hy zig in twee a drie hoofttakken, dewelke mede krom ſtaan gelyk de armen van een groote kandelaar, en dezelve al wederom in twee of drie andere hoofden of korte takken, ieder een byzondere kruin of bos bladeren dragende.*

De bladeren gelyken meeſt na de voorgaande zoorte, dog zyn ſmaller, en meer naar 't blaauw-groen trekkende, vyf en ſes voeten lang, drie dwers-vingeren breet, met een ſmalle biesagtige ſpitſe, die wel een voet lang is, met een brede geut door de midden, wiens kanten ront zyn, en beneden een ſcherpe rugge heeft, voorts dik, ſtyf als dubbelt perkament, zeer glad langs de kanten, en aan de rugge zonder eenige doornen of ſcherpte, het welk deeze zoorte tot een byzonder merkteken heeft, aan de ſtam en takken gaan ze meeſt regts om wenteltraps-gewys, in drie ryen, dog aan 't opperſte ſtaan deeze ryen meeſt regt, en formeren in haar midden, het geen men de bloem noemt, gelyk andere Pandangs.

Deeze bloemen zyn een vergadering van bladeren en kuiten, gelyk boven in de Pandanus verus beſchreven ſtaat, gemaakt van vyftien of ſeſtien kortere bladeren, waar van de langſte twee voeten, de kortſte een hand lang zyn, en daar tuſſchen veertien kuiten, dewelke korter en verwarder zyn dan aan de voorgaande, een kleine vinger lank, in veele fyne takjes verdeelt, en met meel behangen, bleek-geel van couleur, en vol kleine wormpjes, dewelke in zwartagtige torretjes veranderen, en in menigte iemand om 't hooft vliegen: ruim de onderſte helft van de bladeren, die deeze kuiten omgeven, zyn wit, en van een goede reuk, dewelke de Inlanders by Muscus of Caſtari vergelyken, dog hy komt naaſt overeen met een goede welriekende ſalve, daar wat bloemagtigs onder loopt.

Deeze reuk verſpreit hem zo ver, inzonderheid by den avond en 's nagts, dat hy 't geheele plein vervult, daar hy ſtaat, zo dra de kuiten haar openen, maar zo men deeze bloemtros een weinig langer laat ſtaan, zo werden de kuiten graauw, en de meeſte reuk vergaat, daarom men ze af moet ſnyden, zo dra men de reuk gewaar werd.

Folia hæc & germina longo & trigono circumſtant petiolo, qui mollis eſt, & edulis, ſaporem habens Calappi palmytæ, qualem ſapit etiam album & herbaceum cor, in ramorum ſummo locatum, ſi vero crudus edatur, paucum in ore excitat pruritum: Nunquam fructus in hoc obſervavi, nec audivi unquam in Java hanc glabram ſpeciem frugiferam fuiſſe.

Lignum eſt uti reliquorum Pandanorum, externe craſſis conſtans ex fibris & molle, interne album & fungoſum, in ramorum ſummo album & herbaceum, ſaporis dulcis inſtar cordis ſeu Palmytæ Calappi. Stolonem quoque amplum format per radices, quæ pollicem ac binos digitos craſſæ ſunt, atque ad altitudinem quinque pedum ſupra terram elevantur adeo denſe, ut inter illas permeare aut prorepere nemo poſſit, quæque ſpinulis undique per abruptos ordines cinguntur, alte ex trunco excreſcunt, immo in craſſis ramis, ac magnam formarent intricatamque congeriem, niſi ſuperiorum quædam abſcinderentur; lamellas quoque gerunt in inferiore parte, quæ decidit, ſi ſarcimen vel radix iſta circiter terram tangat, tumque in binas tresve minores ſubdividitur, quæ profunde terram perforant, inque ipſam penetrant, inter copioſas haſce radices varii longorum anguſtorumque foliorum faſciculi excreſcunt, quæ illis Caricis ſimilia ſunt, ni craſſiora & glabriora eſſent, illi vero exſcindi & transplantari poſſunt: Per ſex durat annos, antequam flores gerat, ſaltem hic in Amboina primo petiolum format, ultra tres pedes altum, inque hoc brevis erigitur ſtipes, in tres majores ſeſe dividens ramos irregulares, unde & horum unus alterve amputatur ac transplantatur, qui æque ac ſurculi progerminant, ac tempore flores etiam gerunt.

Nomen. Latine *Pandanus moſchatus* ſeu *lævis*, Malaice *Pandang caſturi*, h. e. *Pandang moſchatus* ob dictam rationem: Aliis *Putat* dicitur, quod nomen in Java quoque notum eſt, Baleyice *Pandang lengis*, a foliorum glabritie, ac ſi oleo, *Lengis* dicto, eſſent oblinita.

Locus. In Amboina exoticus eſt frutex, ac primum anno milleſimo ſexcenteſimo ſeptuageſimo ſexto juſſu meo ex Java delatus, ubi nunc in hortis colitur, ubi multum temporis ac loci requirit, antequam perfecta ejus conſpiciatur forma.

In aliis regionibus, præter Javam & Baleyam parum notus erit, quum huc usque nullam ejus mentionem apud ullum invenerim auctorem, nec ullam glabram inveni ſpeciem inter occidentalem *Metel* ſeu *Manguey*, cujus *Nierenbergius* tamen tot commemorat ſpecies.

Uſus. Ob odoratos gratosque plantatur flores, uti verus Pandanus, quem tamen præferrem huic glabræ ſpeciei, cujus odor multo durabilior eſt glabro, verum eſt, Pandanum hunc moſchatum totam aream, atque abſciſſum florem totam odore ſuo replere domum, hic tamen non ultra binos tresve durat dies, quum Pandanus verus per menſem illum ſervet. Medius, uti dictum eſt, abſcinditur faſciculus, quam primum odor obſervetur, & antequam germina iſta ſint denudata, quæ abſcinduntur, ſola tantum adſervantes folia, quæ depurantur ab adhærente farina & vermiculis, omneque viride porro abſcinditur, inferioraque alba fruſta, quæ ſola odorifera ſunt, parum in aëre exſiccantur, ac veſtibus adponuntur, recentia quoque folia in partes diſſecantur, & odoratis inponuntur oleis, uti id ſupra de Pandano vero fuit dictum.

N. B. Huic Capiti nullam adjectam inveni plantæ figuram.

Bladeren en kuiten ſtaan rontom een witte driekantige ſteel, dewelke mals is, en ſmaakt als Calappus-palmyt, gelyk ook het witte en kruidagtige hert aan 't opperſte der takken, dog raauw gegeten, jeukt een weinig in de mont. Ik hebbe noost vrugten daar aan gezien, en ook nooit ervaren konnen, dat op Java onder dit gladde geſlagt een vrugtdragende zoorte zy.

Het hout is gelyk als aan alle andere Pandangs, buiten grofdradig en week, binnen wit, en voos, maar aan het opperſte der takken wit en kruidagtig, zoet van ſmaak als Calappus-palmyt. Het maakt mede een brede ſtoel met zyne worſten of wortelen, die van een duim of twee vingeren dik zyn, en wel vyf voeten hoog boven de aarde ſtaan, zo digt dat men daar door niet kruipen kan, bezet met kleine doorntjes in afgebrokene ryen, zy beginnen hoog aan den ſtam, zelfs aan de dikke takken, en zouden een groote verwerring maken, zo men niet van de opperſte een party afkapte. Zy hebben in 't uitſchieten onder aan mede een ſchuifje, 't welk afvalt, als de worſt omtrent de aarde komt, en dan verdeelt zy haar in twee of drie mindere, dewelke diep in de aarde dringen, tuſſchen deeze vele wortelen komen verſcheide boſſen voort aan lange ſmalle bladeren, 't Snygras gelyk, zo ze niet dikker en gladder waren, dewelke men afſnyden en verplanten kan. Het moet wel ſes jaren ſtaan, eer het bloemen draagt, immers hier in Amboina formeert het eerſt een ſteel, meer dan drie voeten hoog, en daar op een korte ſtam, die zig in drie hoofttakken verdeelt, en vry wanſchapen ſtaan, weshalven men een of twee van deeze takken afkappen en verplanten kan, dewelke zo wel als de plantjes beklyven, en met 'er tyd bloemen voortbrengen.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus moſchatus *of* lævis, *in 't Maleits* Pandang caſturi, Muſcus Pandang *om voorſchreve reden. By andere* Putat, *welke naam ook op Java bekent is, op 't Baleis* Pandang lengis, *van de gladdigheid der bladeren, als of ze met oly,* Lengis *by haar genaamt, beſmeert waren.*

Plaats. *In Amboina is hy een vreemdeling, maar eerſtelyk in 't jaar ſeſtienhondert ſes en ſeventig op myn begeerte van Java daar in gebragt, alwaar hy nu in de hoven voortgeteelt werd, daar hy vry wat tyd en plaats vereiſcht, eer men zyn volkome gedaante ziet.*

Hy moet in andere landen, behalven Java en Baly, weinig bekent zyn, want ik tot nog toe by geen Schryver mentie gemaakt vinde van een gantſche gladde zoorte, ook niet onder 't Weſtindiſche Metel *of* Manguey, *waar van* Nierenbergius *nogtans zo vele zoorten beſchryft.*

Gebruik. *Hy werd geplant om de welriekende bloeme, gelyk den opregte Pandang, dewelke ik nogtans deeze gladde zoorte voortrekken zoude, als welkers reuk veel durabelder is dan aan deeze gladde: Wel is waar, dat deeze Pandanus moſchatus een gehele plein, en de afgeſnedene bloem een geheel huis vervult met hare reuk, dog die duurt niet boven twee of drie dagen, daar hem de Pandanus verus wel een maant behoud. Men ſnyt, als gezegt, den middelſte boſch af, zo dra men de reuk gewaar werd, en eer men de kuiten bloot ziet, dewelke men wegſnyt, bewarende alleenlyk de bladeren, die men zuiver afveegt van het hangende meel en wormpjes, al wat groen is daar afſnyt, de onderſte witte ſtukken daar aan alleen de reuk is, een weinig in de lugt droogt, en dan onder de kleederen bewaart: men kan de verſche bladeren ook in ſtukken ſnyden, en in de welriekende olyen leggen, gelyk boven van de Pandanus verus gezegt is.*

N. B. By dit Hoofdſtuk heb ik geen afbeelding van de plant gevonden.

CAPUT

Digitized by Google

CAPUT OCTOGESIMUM SEXTUM.

Pandanus Ceramicus. Pandang ceram.

SEptima Pandani ſpecies, ſeu tertia latifolia, incurvum gerit truncum, cui folia inſident uti in binis prioribus ſpeciebus, ſed breviora & anguſtiora, quatuor pedes longa, in medio quatuor digitos, inferius autem binos ac tres lata, in medio enim latiſſima ſunt, quum ſulcus ibi dehiſcat, horrendis ac denſis ſpinis armata tam ad oras quam in ſumma dorſi parte, ſuperſlua enim ejus pars mitis eſt, ex medio auriculatorum capitulorum longus excreſcit fructus, Melonis formam habens, ultra pedem longus, palmam craſſus, coniformis, ex rotundo parum trigonus, qui externe denſe obſeſſus eſt tuberculis parvis, uti Tſjampadakæ fructus, illius vero cancelli ſeu tubercula minora ſunt, in fundo pentagona ſeu irregularia, & acute deſinentia inſtar adamantis politi, quæ matura rubent. Pyramides hæ ſeu globuli vix minimum digitum craſſi ſunt, circa ſcaphum locati, qui interne obducti ſunt rubra & viſcoſa pellicula, qualis rubra ſeu aurantia viſcoſaque medulla cunctis interjacet pyramidibus, quæ interne albæ ſunt, & repletæ oſſiculo ſeminali inſtar Oryzæ granuli.

Hujus arboris & ſpecies montana obcurrit, cujus folium magnitudinem habet *Folii piſtorum*, quinque nempe & ſex pedes longum, ultra palmam latum. Ejusque truncus in aliquot quoque dividitur ramos. Fructus autem multo major eſt præcedenti, inſtar Cucurbitæ, primo erectus, dein inclinans, tres ſpithamas longus, binas ac tres palmas transverſales craſſus, in peripheria ſeptem habens palmas, ex rotundo itidem trigonus: Inferiores ejus pyramides ex quadrato planæ ſunt, non ultra binos culmos craſſæ, ſuperiores vero pentagonæ ac multiformes, omnes rubra pellicula obductæ, interjacens vero rubra ſeu crocea medulla adeo pauca eſt, ut ſibi non adhæreant, nec in hac magna ſpecie ultra digiti articulum longæ ſunt, cætera interna harum pars flava ſeu albicante medulla repleta eſt. Si conuli iſti dehiſcant, quum manu fricentur, ſignum eſt, fructum eſſe maturum, qui tum abſcinditur.

Ejus farcimina ſeu radices ſupra terram elevatæ brachium craſſæ ſunt, ac ſpinis obſeſſæ in ordinem poſitis, quales & truncus habet. Magnum ſupra terram alte elevatæ obcupant locum, ita ut ſub his prorepi poſſit, ex trunci enim medio jam ſucceſſive tales radices oblique demittuntur in terram, quæ & incomptam formant arborem, cujus cortex in longa craſſaque filamenta findi poteſt, quæ ad ligamina adhibentur.

Nomen. Latine *Pandanus Ceramicus*, Malaice *Pandang ceram*, in Cerama & Lœhœa vocatur *Saun*, Ternata *Sipa ſipa*, Bœrone *Kleba*.

Locus. Potiſſimum in Cerama creſcit, Bœrone, Gelolo, & Ternatæ inſulis. In Amboina exoticus eſt frutex, excepto quod pauci ex Cerama deducti in hortis plantati obcurrant, quod & Ternatenſes faciunt, cæterum ſponte ibi creſcit tam in litore, quam in montibus.

Uſus. Harum regionum incolæ, ac præſertim Moluccani quam maxime hos expetunt fructus, qui ipſis loco butyri inſerviunt, ad coctam Oryzam pinguedine inprægnandam, totos enim ſumunt hos maturos fructus, quos in partes deſſecant, & Oryzæ adcoquunt, quæ inde ex croceo rubet colore, pinguis eſt, atque odorem iſtum fœno proximum ſpirat, qui ipſis gratus habetur: Alii maturorum fructuum pedunculum medium cum adhærente ipſi carne abjiciunt, & conulos iſtos cum circumjecta rubra & oleoſa medulla arundini inponunt, quos in fumo conſervant, quumque hanc maſſam in uſum adhibere volunt, ejus portionem quandam Oryzæ adcoquunt, vel ſolam in aqua ebulliunt, atque ſupernatantem pinguedinem Oryzæ admiſcent, quæ igneum vel minium contrahit colorem, pinguis eſt, dulcis, ipſorumque palato gratiſſima: Simili modo recentia oſſicula aquæ incoqui poſſunt, ac ſupernatans ipſorum pinguedo rubra Oryzæ adfundi.

Cum hoc convenire videtur quarta Kaidæ ſpecies in *Hort. Malab. tom.* 2. *fig.* 8. deſcripta, ibidemque dicta *Kaida tsjerria*, quæ montana eſt ſpecies.

Tabula Septuageſima Nona

Ramum exhibet *Pandani Ceramici* cum *fructu* ejus *conico*.

LXXXVI. HOOFDSTUK.

De Ceramſche Pandang.

DE zevende zoorte van Pandang, *of de derde breetbladige ſchiet ook met een kromme ſtam op, en daar aan de bladeren, gelyk de twee voorgaande, dog korter en ſmalder, vier voeten lang, in de midden vier vingeren, maar agter twee à drie breet, want omtrent de midden zyn ze breedſt, vermits de geut aldaar geopent ſtaat, met yſelyke en digte doornen gewapent, zo aan de kanten, als op het voorſte deel van de rug, want de reſt deszelfs is zonder doorns, uit 't midden der gehaairde knoppen komt een lange vrugt, in de gedaante van een Meloen, ruim een voet lang, een hand dik, kegelformig toelopende, uit den ronde wat driezydig; van buiten is hy digt bezet met kleine bobbeltjes, gelyk de vrugt van* Tsjampadaka, *dog de ruitjes of bobbeltjes zyn kleinder, op de grond vyfhoekig of irregulier, en wat ſpits toelopende, als geſlepene diamanten, dog niet ſtekende, regt root, als zy ryp zyn, vertonende de piramietjes of kegeltjes, welke zyn ſchaars een pink dik, rontom de middelſte ſteel ſtaande, en van binnen bekleet met een root ſmerig velleken, diergelyke root of hoog-geel ſlymerige merg tuſſchen alle de kegeltjes legt, dewelke van binnen hart zyn, met een zaatkorl als een ongepelde ryſt korl.*

Deeze zoort heeft een berg-zoort, wiens blad zo groot werd als 't Folium piſtorum, *te weten vyf en ſes voeten lang, en ruim een hand breet. De ſtam verdeelt zig ook in eenige takken, de vrugt is veel grooter dan de voorgaande, te weten als een* Cauwoerde, *eerſt overend ſtaande, daar na hellende, drie ſpannen lank, twee en een halve hand breet dik, of zeven dwers-palmen in den omloop, ook uit den ronden wat driehoekig. De onderſte kegeltjes zyn uit den vierkante plat, niet boven twee ſtroopalmen dik; de bovenſte zyn vyf of veelzydig, alle met een root velleken beklect, dog het tuſſchenleggende rootgeele merg is zo weinig, dat ze niet aan malkander kleven; zy zyn ook niet boven een lid van een vinger lang, aan deeze groote zoort. De reſt na binnen is met een geel of witagtig meel uitgevult. Zo de kegeltjes beginnen te gapen, of van malkander gaan, als man met de hand daar over ſtrykt, zo is 't een teken, dat de vrugt ryp is, die men alsdan afſnyt.*

De worſten zyn wel een arm dik, met merkelyke doornen bezet, die in ryen ſtaan, gelyk ook de ſtam is. Zy beſlaan een groote plaats, en ze hoog boven de aarde, dat men daar door kruipen kan, want uit de helft van de ſtam nog al ſucceſſivelyk zulke worſten ſchuins na de grond ſchieten, en dus een vry wanſchikkelyken boom maken. De ſchors laat zig in lange grove draden ſplyten, die men tot bintwerk gebruikt.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus Ceramicus, *in 't Maleits* Pandang ceram, *op Ceram zelfs en op Loehoe* Saun, *in Ternaten* Sipa ſipa, *op Boero* Kleba.

Plaats. *Het waſt meeſt op Ceram, Boero, Gelolo, en de Ternataanſche Eilanden. In Amboina is hy vreemt, behalven weinige, die men van Ceram gebragt en in de hoven geplant heeft, gelyk ook de Ternatanen doen, anders waſt hy van zelfs, zo op ſtrant als in 't gebergte.*

Gebruik. *De Inlanders, inzonderheid de Moluccanen houden veel van deeze vrugten, dewelke haar in plaats van boter dienen, om de gekookte ryſt vet te maken, want zy nemen de geheel rype vrugten, ſnyden ze in ſtukken of ſchyfjes, en koken die onder de ryſt, dewelke daar van geel-root word, vet, en van dien hooiagtigen reuk, die by haarluiden aangenaam is. Andere ſnyten uit de rype vrugt de middelſte ſteel met het aanhangende vleeſch weg, de kegeltjes met dat aanklevende root en olyagtige merg doen ze in een Bamboes, en bewaren ze in den rook, als ze dat gebruiken willen, koken zy een party van 't zelve onder de ryſt, of alleen in water, en de bovendryvende vettigheid gieten ze over de ryſt, die dan vuur of menie-root werd, vet, zoet, en voor haarluiden welſmakende. Op dezelfſte manier kan men ook de verſche korls in water koken, en 't bovendryvende rode vet op den ryſt gieten.*

Hier mede ſchynt overeen te komen de vierde zoorte van Kaida, in de Hortus Malab. tom. 2. fig 8 *beſchreven, en aldaar genaamt* Kaida tsjerria, *zullende een berg-zoorte zyn.*

De Negen en Seventigſte Plaat

Vertoont een tak van de *Ceramſche Pandang ſtruik*, met deszelfs *kegelvormige vrugt*.

CAPUT OCTOGESIMUM SEPTIMUM.

Folium Baggea verum. Daun bagea.

OCtava & maxime inregularis Pandani ſpecies eſt *Daun bagea*, quæ tot ſupra terram & tam alte emittit radices, ut puer ſub iis permeare poſſit, truncus craſſitiem & altitudinem habet vulgaris Calappi, plerumque autem non ultra quatuordecim ac ſexdecim pedes altus eſt, ac crus craſſus, qui plerumque inferius tenuior eſt quam ſuperius, atque inter radices adeo intricatus, ut ejus ortus dignoſci nequeat.

Ejus folia ſunt decem, duodecim, ac plures pedes longa, binas palmas lata, ſique extendantur, ſpithamalis ſunt latitudinis, quorum inferior pars ad dimidium rotundo donata eſt dorſo, ac glabra, inſtar canalis rotundi, ſuperior media pars acutum gerit dorſum, tenuibus, brevibus, nec admodum pungentibus ſpinulis obſitum, quales & oræ ab utraque gerunt parte.

Fructus raro progerminant, quum nimis ſæpe folia abrumpantur, qui vero in montibus creſcunt, ubi ipſis majus conceditur otium, & ad Calappi altitudinem excreſcunt, fructum habent inſtar ſubſequentis litoreæ ſpeciei, ſed minorem, de quo ſequens vide caput, ubi latius deſcribitur cum reliquis ejus partibus.

Nomen. Latine *Folium Baggea verum* ab ejus uſu, ad diſtinctionem ſubſequentis: Malaice *Daun baggea*, Amboinice *Haun waſſi*, in Lœhœa & parva Cerama *Ima* & *Imæ*, in Banda *Wacun ranu*, Javæ in Griſecka *Aren* & *Pandang wang*, h. e. *Pandanus magnus*.

Locus. Hæc ſpecies non in litore creſcit, ſed montes amat altasque ſilvas, ubi in ingentem excreſcit altitudinem, in vallibus autem vel hortis locata, humilis eſt, & in Amboina raro obvia, copioſior in Cerama, Boerone, & Boenoa, ac porro in cunctis Molucci imperii inſulis.

Uſus. Folia ejus quotidiano in uſu ſunt ad pinſendum Canarii panem, Baggea dictum, de quo vide ſupra librum primum, ſecundum, & tertium in Capite de Canario, quum enim hæc folia ſunt lata & firma, hinc paſta ex Canariis conſciſſis hiſce involvitur ad formam longorum fuſtium, dein clavis ligneis firmatur, & ad ignem torretur, donec folia nigricent, & ſemi aduſta ſint, adhibentur quoque ad amplas & craſſas mattas, non tamen adeo durabiles, quam ſupra deſcripti montani Keker, Bonoenſes quoque vulgares ſuos Tudongs ex iis formant, interna nempe ipſorum pars ex hiſce conſtruitur, externa ex Rune fabricatur, hunc in finem folia hæc in duo quatuorve longa ſcinduntur loramenta, oris ſpinoſis & dorſo acuto abjectis, quæ ſupra ignem tenentur, donec flacceſcant, dein convolve hæc, uſui ſerva, quum colorem adquirunt flavum ſeu ſtramineum.

Hoc Haun diſtinguendum eſt ab alio Haun ſeu Hacun, quæ Sagus ſpecies eſt, ex qua Alphorenſes in Cerama veſtimenta formant, ſupra libro primo deſcripta nomine *Sagus filaris*.

Cum hoc convenire quoque videtur Americanum *Metl*, Hiſpanis *Maquey* dictum, ac deſcriptum ab *Euſebio Nierenberga*, *Hiſt. Natur. Libr. 4. Cap.* 11; ubi octo hujus *Metl* commemorat ſpecies, ac quibus plures tribuit virtutes, quarum quædam qualitates Pandani noſtri habent.

OBSERVATIO.

Huic Capiti nulla ſubjecta fuit figura: *Metl* vero Hiſpanorum a *Plukn.* ad Aloës refertur, ipſique dicitur Aloë Americana non ſpiniſera Juccæ foliis D. *Bobart* in *Almag. pag.* 19. ex ſequenti autem Capite, ubi harum plantarum fructus latius deſcribuntur, patet ad Bromeliam ſeu Ananam, & quidem ſilveſtrem ſeu arboreſcentem pertinere haſce plantas.

LXXXVII. HOOFDSTUK.

Het regte Baggea-bladt.

DE agtſte en ſterdigſte zoort van Pandang is Daun bagea, *want hy ſchiet met zo veel wortelen boven de aarde, en met dezelve zo hoog op, dat 'er een jongen onder de bogen kan doorgaan; de ſtam is in de dikte en hoogte van een middelbare Calappus-boom, dog de gemene zyn niet boven veertien a ſestien voeten hoog, van ſtam en dikte als een dye, dewelke gemeenlyk beneden dunder is als boven, en onder de worſten of bogen zo verwert, dat men den oorſpronkelyken niet kennen kan.*

De bladeren zyn tien, twaalf, en meer voeten lang, twee handen breet, en ze ze uitgerakt werden, een ſpan breet; de agterſte helſt heeft een ronde rug, en glad als een ronde geut; de voorſte heeft een ſcherpe rug, met fyne korte, niet zeer ſtekende doorntjes bezet, gelyk ook de kanten aan wederzyden.

De vrugten komen zelden voort, om dat men hem te dikwils van zyne bladeren berooft, maar die in 't gebergte waſſen, daar ze meer ruſt hebben, en tot de hoogte van een Calappus-boom opſchieten, dragen een vrugt gelyk de volgende ſtrandzoort, dog kleinder, waar van ziet 't volgende Hoofdſtuk, daar ze uitvoerlyker zal beſchreven werden, als mede in haar andere deelen.

Naam. *In 't Latyn* Folium baggea verum, *van zyn gebruik, tot onderſcheit van 't volgende. In 't Maleits* Daun baggea, *in 't Amboins* Haun waſſi, *op Loeboe en klein Ceram* Ima *en* Imæ, *op Banda* Wacun ranu, *Javaans op Griſek* Aren *en* Pandang wong, *dat is* groot Pandang.

Plaats. *Deeze zoort waſt niet op ſtrant, maar bemint het gebergte en het hoge boſch, daar ze zeer hoog opſchiet, maar in de valeyen of boven geplant, blyft ze laag, in Amboina is ze weinig, meer op Ceram, Boero, en Boenoa, en voorts door alle Eilanden van den Moluksen cirkel.*

Gebruik. *Deeze bladeren zyn een dagelyks gebruik tot het bakken van Canary-broot, Baggea genaamt, waar van ziet boven 't eerſte, tweede, en derde boek, in 't Capittel van Canary; want om dat deeze bladeren breet en ſtyf zyn, zo werd het deeg van de klein-gekapte Canarys daar in gerolt tot de forme van lange ſtokken, daar na met houte pennetjes te zamen geſtoken, en in 't vuur gebraden, tot dat de bladeren zwartagtig en half verbrant zyn; zy werden ook gebruikt tot de brede en grove matten, die ze durabel niet zyn als van het bovenſtaande berg-Keker; die van Bonoa maken 'er ook hare ſlegte Tomtommeren of Tudongs van, namentlyk alleenlyk 't binnenſte der zelve, 't buitenſte werd van Rune gemaakt, tot deezen einde ſnyt men de bladeren in twee of vier lange riemen, de doornagtige kanten en ſcherpe ruggen weg ſnytende, houd ze wat over 't vuur, tot dat ze warm en ſlap worden, rolt ze dan te zamen, en bewaart ze tot gebruik, ze werden ze bleek-geel of ſtroo-verwig.*

Dit Haun moet men onderſcheiden van een ander Haun of Hacun, een zoort van Sagu, waar van de Alphoreſen op Ceram eenige kleden maken, boven in 't eerſte boek beſchreven, met de naam van Sagus filaris.

Hier mede ſchynt ook overeen te komen 't Americaanſe Metl, *by de Spanjaarden* Maquey *genaamt, en beſchreven by* Euſeb. Nierenberg, Hiſtor. Natur. Libr. 4. Cap. 11. *alwaar hy agt zoorten van* Metl, *en van ieder vele deugden beſchryft, daar onder zommige met de eigenſchappen van ons Pandang overeenkomen.*

AANMERKING.

By dit Hoofdſtuk is geen afbeelding van de plant gevonden: dog het *Metl* der Spanjaarden werd van *Pluknet.* tot de Aloës gebragt, en van hem genaamt Americaanſe Aloë zonder doornen, met het bladt van de Jucca, van *Bobart* in het *Almag. pag.* 19. Dog uit het volgende Hoofdſtuk, alwaar de vrugten van deeze gewaſſen wytlopiger beſchreven werden, blykt, dat ze tot de Bromelia of de wilde en boomagtige Ananas behoren.

Google

CAPUT OCTOGESIMUM OCTAVUM.

Folium bagea maritimum. Haun pantey.

Litorea *Daun bagea* ſpecies magis monſtroſa eſt præcedenti, ejus enim ſtipes quatuor & quinque pedes altus eſt, ex ſimplicibus arcubus ſeu farciminibus compoſitus, ita ut ipſius ortus dignoſci nequeat, reſtans vero trunci pars contra aliarum arborum morem ac naturam ſuperius craſſior eſt quam inferius, ex ſuperiore etiam parte immo ex ipſis ramis radices emittens, farcimina referentes, ad terram, perfecte inſtar *Mangii candelarii*, atque hi plerumque brachium craſſæ ſunt, in inferiore parte præputio quaſi ſeu lamella tectæ, quæ ipſis tam diu adhæret, donec terram tangant, & radices firment.

Exteriores arcus pedem craſſi ſunt, binis tribusve tenuibus ſulcis notati, longitudinalibus, qui ſpinulis brevibus & obliquis, quodammodo ordinatis obſiti ſunt, hæ in junioribus etiam obſervantur truncis, vetuſti enim, altitudinem & craſſitiem vulgaris Calappi adtingentes, plerumque has dimittunt.

Exterius lignum ſeu potius rugoſa iſta pellis, juxta naturam cunctarum Palmæ ſpecierum duriuſcula eſt, ex craſſis conſtans filamentis, quæ in vetuſtis truncis nigricant, atque hæc pellis non ultra pollicem craſſa eſt, cætera interna pars fungoſa eſt, uti in Sagu arbore: Truncus ſuperius ſeſe dividit in paucos quosdam & breves ramos, quibus faſciculi folioſi inſident.

Hujus folia latiora ſunt illis præcedentis, a ſex ad duodecim pedes longa, binas palmas lata, firma & glabra inſtar barbarum Balenarum, intenſe glauca, oris ſpinoſis uti in prioribus, atque præterea ſulcorum oræ, uti & dorſa ſubtus ſpinulis obſeſſa ſunt ſubtilibus, quæ tamen in vetuſtis plerumque pereunt foliis, vel in obtuſam quaſi ſerram degenerant.

In centro cujusvis faſciculi foliacei ingens excreſcit fructus inſtar Durionis, ſed rotundior, & magnitudinem habens capitis virilis, qui componitur ex magnis & anguloſis conis, ſuperius binos pollices latis, ac binos digitos craſſis, irregularibus, penta vel hexagonis, inferius digitum craſſis & ſetaceis, horum anguli concurrunt in apicem uti in adamantibus vel crudis Cryſtallis, ſuntque vere glauci: Cum hi arcte ſibi junguntur in fructibus immaturis, in maturis vero dehiſcunt ac decidunt, quum nulla ſuſtineantur medulla, ac quivis conus inferius penicillum ſetaceum refert, oræ vero ſunt æquales, glabræ, ac intus continent nucleum parvum, qui excreſcit & progerminat, quum in arenam decidat.

Ex ſauciatis radicibus arcuatis copioſus exſtillat ſuccus viſcoſus inſtar pultis Papedæ, qualis ex nulla alia Pandani ſpecie profluit, qui ex ipſis etiam depluit, quum inferiores ipſarum lamellæ abrumpentur, illarum vero ſubſtantia eſt fungoſa, lenta, & ſuccoſa.

Nomen. Latine *Folium baggea maritimum*, Malaice *Daun baggea* ſeu *Haun pantey*, Amboinice *Haun laynulun*, Belgice *Pynappel-boom.*

Locus. Juxta litus creſcit ſeu magis remote in terra, ubi terra eſt plana, arenoſa, & graminea, uti & in magnis ſcopulis, pauca terra & gramine tectis, qui vulgares ſunt in cunctis Amboinæ inſulis.

Uſus. Ejus folia neque ad pinſendum panem baggea dictum, neque ad mattas adhibentur, quum nimis ſint fragilia, defectu autem præcedentis Daun baggea tenera ejus folia ſeu junioris fruticis in uſum quoque vocantur ad baggea pinſendum, inferiores & albæ ſurculorum partes ex deciduis progerminantes conis, crudæ edi poſſunt ad Bocaſſan, longa vero filamenta, quæ ex radicibus præparantur, ad quævis ligamina adhibentur, uti & ad fulcra ſedilium & cubilium loco fiſſarum arundinum Rottangæ.

Tabula Octogeſima

Folium Baggea maritimum exhibet, cum ejus radicibus ſupra terram elevatis. Ubi litt. A *Conum* ſeu *fructus ſegmentum* demonſtrat.

Tabula Octogeſima Prima

Fructum cum *faſciculo folioſo* majori repræſentat forma.

LXXXVIII. HOOFDSTUK.

Het ſtrant Baggea-bladt.

De ſtrandsoort van Daun bagea *wast nog wel zo monſtereus als de voorgaande, want de ſtok is vier a vyf voeten hoog, gemaakt van enkelde bogen of wortels, na dat men den oorſprong niet bekennen kan, de reſterende ſtam is tegen de manier van andere boomen, boven dikker dan onder, ſchietende van zyn bovenſte, ja zelfs van de takken, nog al wortels, als dikke worſten na de aarde, regt als 't* Mangium candelarium. *Dezelve zyn meeſt een arm dik, aan 't onderſte eind met een voorhuid of kappe bekleet, die daar ook zo lange zit, tot dat ze de aarde raken en inwortelen.*

De buitenſte bogen werden een been dik, met twee of drie ſubtile voorzen, in de lengte geſtreept, en met korte ſcheeve doornen bezet, eenigzints in ryen ſtaande. Dezelve ziet men ook aan de jonge ſtammen, want de oude, die de hoogte en dikte van een middelbare Calappus-boom hebben, werpen ze meeſt weg.

Het buitenſte hout of veel meer ſchale, is volgens de manier van alle Palm-geſlagten hardagtig, van grove draden gemaakt, die aan de oude ſtammen zwartagtig vallen; deeze ſchaal is niet boven een duim dik, de reſt na binnen toe is voos, gelyk aan de Sagu-boom. Boven verdeelt hem de ſtam in zommige weinige en korte takken, waar aan de boſſen of de koffen van de bladeren ſtaan.

De bladeren zyn breeder dan de voorgaande, van ſes tot twaalf voeten lang, twee handen breet, ſtyf en glad als Walvisbaarden, hoog zee-groen, met gedoornde kanten als de vorige, daar en boven zyn de kanten van de groeten, als mede van onderen de rugge met ſubtile doorns bezet, die egter aan de oude bladeren meeſt vergaan, of in een ſtompe zaag veranderen.

In de midden van ieder gebladerde boſch groeit een groote vrugt, als een Durioen, of ronder, en zo groot als een mans hooft, gemaakt van grove en hoekige kegels, voor twee duimen breet, en twee vingeren dik, irreguliér, vyf en ſeshoekig, agter een vinger dik en borſtelagtig, hare hoeken lopen te zamen, en in een ſpits als Diamanten, of rauwe Chriſtallen, en zyn regt ſpaans-groen. De kegels ſtaan digt tegen malkander aan de onrype vrugten, maar aan de rype vallen ze van malkander, vermits geen merg daar tuſſchen is. Ieder kegel van agteren een quaſtje of baardborſtel neer wel gelykende, dog de zyden zyn effen, glad, en van binnen leit een kleine keeſt, dig zig voortplant, als hy in 't zant valt.

Uit de gequetſte bogen loopt veel ſlymerig zap als Papeda, diergelyke uit geen andere Pandang-zoort komt, dewelke nu ook uitloopt, als men de onderſte kappen aftrekt, zynde de ſubſtantie van de bogen voos, taay, en zappig.

Naam. *In 't Latyn* Folium baggea maritimum, *in 't Maleits* Daun baggea *of* Haun pantey, *op Amboin* Haun laynulun, *in 't Duits* Pynappel-boom.

Plaats *Het waſt langs de ſtrant, of een weinig landelyker, daar het vlak, zandig, en grasig is, als mede op groote klippen, daar maar een weinig aarde en gras op is, gemeen in alle Amboinſche Eilanden.*

Gebruik. *De bladeren werden tot bakken van Baggea-broot of matten niet gebruikt, om dat ze te breekzaam zyn, dog by gebrek van 't voorgaande Daun baggea kan men deeze jonge bladeren of die van een jonge ſtam ook gebruiken tot bakken van Baggea; de onderſte en witte einden van de jonge ſcheuten uit de afgevallene kegels voortkomende, kan men rauw eten tot Bocaſſan, de lange draden, die men uit de wortels heeft, gebruikt men tot allerhande bindwerk, als mede tot ſcheern van ſtoelen en bedſteden, in plaats van geſpleten Rottang.*

De Tagtigſte Plaat

Vertoont de ſtruik het *Strand Baggea-bladt* genaamt, met deszelfs wortels boven de aarde uitſtekende. Alwaar lett. A een *Kegel* ofte *gedeelte* van de vrugt aanwyſt.

De Een en Tagtigſte Plaat

Verbeelt de vrugt met een *bladige boſch* in grooter gedaante.

CAPUT

CAPUT OCTOGESIMUM NONUM.

Pandanus repens. Cocaja.

COcoja eſt Pandanus repens, cujus truncus cruris craſſitiem habet, quum ſit craſſiſſimus, plerumque vero pedis craſſitiem obtinet: Non erigitur, ſed terræ quaſi incumbit, undique craſſa emittens filamenta, quæ fibrillas ſeu radices exhibent, immo plurimi rami terræ infiguntur, caput vero ſuum erigit parum, cui ingens foliorum faſciculus inſidet.

Folia decem vel duodecim pedes longa ſunt, vix palmam lata, ad oras & in medio dorſo atrociſſimis ſpinis vehementer armata, ac præſertim in dorſo, ubi adeo ingentes & firmæ ſunt, quam in Roſa ſilveſtri, quarum plurima quoque pars reflectitur: Canalium ipſorum oræ tres circiter ſpithamas ab apice ſubtilibus & mollibus ſpinulis gaudent, in medio pro fundo ſulco excavata, ſuntque porro glabra & firma. Truncus externe in multos denſos diviſus eſt annulos, hinc inde obtuſis obſitos ſpinis, nullumque gerit lignum, ſed ejus loco ſubſtantia lenta, ex longis conſtans fibris oritur uti in omnibus Pandanis, excepto quod trunci vetuſtiſſimi lignum gerant digitum craſſum, ſatisque durum & nigricans, nunquam ejus fructus conſpecti fuere, hinc prupagatur per capitula amputata ſeu germina terræ commiſſa.

Nomen. Latine *Pandanus repens*, Malaice, Ternatice, & Bandanice *Cocoja*, quod nomen in aliis quoque locis notum eſt. Amboinice *Leus*, in Cerama & Bonoa *Rune*.

Locus. Amat creſcere in locis humilibus ac vallibus humidis, præſertim circa oram maritimam: Copioſe obcurrit in inſula Puloay, in Amboina nullibi, niſi ubi plantatus eſt, uti in Waccala, copioſus quoque ſatis eſt in Bonoa, Boerone, & Manipa.

Uſus. Nullibi majorem præbet uſum quam in Provincia Banda, ac præſertim ejus folia, quæ recenter abſciſſa ad ſolem per aliquot ſiccantur dies, poſtquam primum ſupra ignem flaccida ſint reddita, antea autem nervus medius exſcindendus eſt, ita ut quodvis folium bina quatuorve exhibeat loramenta, quumque ſicca ſint, pallide albicant, atque ex his nectuntur quævis vulgares mattæ, quæ omnium durabiliſſimæ ſunt: Item ingentes longique ſacci, in Banda *Soccol* dicti, in quibus macis inpingitur, quique in Europam mittuntur, hunc in finem hæ plantæ in Banda diligenter, ac præſertim in Puloay coluntur ac propagantur dicto modo: In Bonoa cuncta Tomtomma & Tœdongs ex iis nectuntur, bunc in finem folia in binas finduntur partes, quorum quædam nigro, aliæ rubro, & aliæ luteo tinguntur colore, uti ex iſtis machinulis ac operibus patet.

In Banda elegantes quoque ex hiſce foliis formant Tœdongs, Bonœnſibus præſtantiores: Circa annum 1670, aliunde in Amboinam deductus eſt, & ad Elephantis fluminis ripas plantatus, ubi magnum obcupat campum, quum plures emittat ramos pedem circiter craſſos, & orchiam altos & erectos, circa hoſce truncos matrices alii excreſcunt in & ſub terra, ita ut nihil in conſpectum veniat, niſi ipſorum faſciculi folioſi, quorum folia duodecim ac quatuordecim pedes longa & palmam lata ſunt: Ex amputatis ramis nullus exſtillat liquor, quum interne penitus ſint poroſi, ſicci, & ex longis conſtantes fibris: Majores vero rami lignum gerunt iſtud ex nigro fuſeum, illi Nybun ſimile, ſed laxiores habens fibras.

N. B. Huic Capiti nulla adjecta fuit plantæ icon.

LXXXIX. HOOFDSTUK.

De kruipende Pandang.

COcoja is een kruipende Pandang, de ſtam werd zo dik als een dye op 't hoogſte, dog gemeenlyk als een been. Hy ſtaat niet regt overeind, maar legt of zwerft over de aarde, over al dikke draden uitſchietende, die wederom verwortelen, ja de meeſte takken leggen zelfs in de aarde, 't hooft ligt by wat op, daar een groot bos bladeren op ſtaat.

Deeze zyn tien of twaalf voeten lang, en ſchaars een hand breet, aan de kanten en op de middelſte rug ſcherp, met de aldervinnigſte doornen bezet; inzonderheid op de rug zyn ze zo groot en ſtyf, als aan een Roſelaar, de meeſte ook agterwaarts ziende. De kanten van de geuten omtrent drie ſpannen van de ſpits, zyn met fyne en weke doorntjes bezet, in de midden met een diepe geut, ſtyf en glad. De ſtam is van buiten in vele digte leden verdeelt, hier en daar met ſtompe doornen, hebbende geen eigentlyk hout, maar een langdradige en taaije ſubſtantie gelyk alle de Pandangs, behalven aan de oude ſtammen is het een vinger dik, redelyk hart en zwartagtig; men heeft nooit vrugten daar aan gezien, daarom werd het voortgeplant als men de afgehouwene koppen of uitſpruitſels maar in de aarde ſteekt.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus repens, *op 't Maleits, Ternataans, en Bandaas* Cocoja, *welke naam ook verder bekent is. In 't Amboins* Leut, *op Ceram en Bonoa* Rune.

Plaats. *Het waſt gaarn op lage plaatſen, in de valyen die wat vogtig zyn, inzonderheid omtrent de Zeekant. Men vint het overvloedig op 't Eiland Puloay, in Amboina nergens, als daar het geplant word, gelyk op Waccal; het is ook veel op Bonoa, Boero, en Manipa.*

Gebruik *Het heeft nergens grooter gebruik, dan in de Provintie Banda, en dat maar uit de bladeren, want dezelve verſch afgeſneden zynde, werden in de zon eenige dagen gedroogt, na dat ze eerſt over 't vuur geſlonſt zyn, tot dat ze ſlap werden, dog alvorens moet men de middelſte ribben uitſnyden, zo dat uit ieder blad twee a vier riemen werden, gedroogt zyn ze bleekwit, en daar uit werden gevlogten alle gemene matten, dewelke de durabelſte zyn. Als mede groote lange zakken in Banda* Soccol *genaamt, daar men de Foely in pakt, en die men na Europa zent; tot dien einde werden de planten in Banda neerſtig, dog meeſt op Puloay onderhouden, door de voorſz. ligte aanplanting. Op Bonoa werden alle Tomtommen en Toedongs daar af gevlogten, dog tot dien einde werden de bladeren in tweeen geſpleten, waar van zommige zwart, geel, root, geverft werden, gelyk men aan hare werken ziet*

In Banda maken ze ook fraaije Toedongs daar van, die de Bonoaſche overtreffen, omtrent 't jaar 1670, is het van elders ingebragt, en aan de kanten van den Olyphant geplant, daar het een groot veld beſlaat, ſtaande met eenige takken omtrent een been dik, en een vadem hoog overeind; rontom deeze moederſtammen groeijen andere op en in de aarde, zo dat men niets ziet dan boſſen van bladeren, twaalf a veertien voeten lang, en een hand breet. Uit de afgekapte takken vloeit geen vogtigheid, zynde van binnen gantſch poreus, droog, en langdradig. Dog de moedertakken hadden het voornoemde zwart-bruine hout, den Nybun gelyk, dog loſſer van draden.

N. B. By dit Hoofdſtuk is geen afbeelding van de plant gevoegt geweeſt.

CAPUT NONAGESIMUM.

Pandanus funicularis. Pandang talj.

POſt decem priores ac veras Pandani ſpecies binæ irregulares, ſeu ſpuriæ ſubſequuntur ſpecies, quæ ad Pandanos quaſi accedunt ob externam ipſorum formam, ſed maxime tamen ab iis differunt.

Primus eſt *Pandanus funicularis*, hoc in Capite deſcriptus, alter *Pandanus caricoſus* in ſubſequenti.

Pandanus funicularis convolvulacea eſt planta ſeu flagelloſa, cujus flagella binos digitos craſſa ſunt, lentiſſima, & lignoſa, juxta arbores adſcendit, quarum corticibus ſeſe infigit per longa duraque filamenta.

Ejus folia ſeſquipedem circiter longa ſunt, ultra binos digitos lata, paulo magis plana illis Pandani, ac viridia, ad oras non acuta, excepto quod ad ſummum apicem gerant firmum, ipſorum oræ & coſtæ mediæ brevibus ſpinulis ſunt obſeſſæ uti in Pandano, ſuntque porro fragilia, & ſtoreis inepta.

Flores ac fructus in rubram excreſcunt pyramidem, illis Globæ ſimilem, ſed majorem & longiorem, parumque trigonam, quæ exterius ambitur foliis arctiſſimis, quæ rotunda ſunt, ſed ad apices non pungentia. Intus tres oblongi quaſi digiti locantur inſtar herbæ Sajor, non tamen craſſiores fructu Siriboæ, primo virides, dein albi, ac tandem flaveſcentes.* In quorum centro piſtillum erigitur folioſum, quod in fructum non excreſcit.

Nomen. Latine *Pandanus funicularis*, Malaice *Pandang tali*, ac quibusdam *Pandang mera*, a rubro ipſius flore, apud Amboinenſes nullum huc usque obtinuit nomen: Belgice *Lamp-roſen*, ſeu Lampades roſaceæ vocantur.

Locus. Raro in Amboina obcurrit, quam maxime amat litora & rupes, ubi & arbores adſcendit, invenitur circa Hative kitsjil.

Uſus. Hæc planta parvum præbet uſum, quum non multum innotuerit, quidam dicunt fructus eſſe edules, ac coqui poſſe inſtar Sajor ſeu oleris, prima vero ipſorum aqua abjicienda eſt, quum oris pruritum quendam cauſſet, alii perhibent ineptos ac inutiles eſſe.

Sinenſes rubra floris adhibent petala ad Arack potum tingendum, quem rubro tingunt colore: Hæc aliquando planta oblongas ſed obtuſas gerit ſpinas prope folia, præſertim ubi ruber ejus excreſcit fructus, cujus tria externa folia in triangulo ſeſe aperiunt inſtar floris, quæ in durum terminantur apicem, qui parum ſerratus eſt.

Folia inordinata circa ramos locantur, cumque illis Terminalis ſilveſtris ſeu anguſtifoliæ conveniunt, ſunt autem paulo latiora, & firmiora, atque ab inferiore parte nigris punctulis ſeu verruculis ordinatis notata, unde ibi rugoſa ſunt. Quotannis, quum Sol libram intret, copioſos profert flores, qui Octobri aperti ſunt, inſtar Tuliparum vel Roſarum trigonarum, forma Lampadum, unde & a noſtratibus *Lamproſen* cognominantur.

Tabula Octogeſima Secunda

Ramum exhibet *Pandani funicularis* cum uberrimis floribus.

XC. HOOFDSTUK.

De touwagtige Pandang.

NA de tien voorgaande en eigentlyke zoorten van Pandang volgen nog twee oneigentlyke of baſtaart-zoorten, die haar onder de Pandangs willen rekenen, wegens eenige uittrekkelyke gedaante, dog merkelyk daar van verſchillen.

De eerſte is de Pandang funicularis, *in dit Hoofdſtuk beſchreven, en de tweede de* Pandang caricoſus, *in 's volgende:*

Pandang funicularis *is een ſlingerend gewas of touw, zyn touwen zyn twee vingeren dik, zeer taai en houtagtig, loopt langs de bomen op, in welkers ſchorſſe het zig vaſt maakt met lange en harde draden.*

De bladeren zyn omtrent een en een half voet lang, ruim twee vingeren breet, wat vlakker als van de Pandang, en groen, aan de kanten niet ſcherp, behalven voor hebben ze een ſtyve ſpits, wiens kanten en middelribben met korte doorntjes bezet zyn, gelyk aan de Pandang, voorts zyn ze bros, en tot matten onbequaam.

Het bloeiſel of vrugten is een rode kolf, het gewas van Globa gelyk, dog grooter en langer, een weinig driekantig, van buiten bezet met digt geſlotene bladeren, die rent ront, en aan de ſpitſen niet ſtekelyk zyn. Binnen ſtaan drie langwerpige vingeren gelyk Sajor-kuit, dog niet dikker dan een Siriboa, eerſt groen, daar na wit, en bleek-geel. In de midden beſluiten ze een bladige pilaar, daar en volgt geen andere vrugt op.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus funicularis, *in 't Maleits* Pandang tali; *zommige noemen het ook* Pandang mera, *van de rode bloem; by de Amboineſen heeft het nog geen eigen naam. In 't Duits* Lamp-roſen.

Plaats. *Men vint het weinig in Amboina, het waſt liefſt omtrent den ſtrant, daar het klippen en bomen opſoopt, men heeft 't omtrent Hative kitsjil.*

Gebruik. *Men heeft weinig gebruik van deeze plant, immers hy is nog niet bekent, maar zy zeggen, dat men de vrugten eten en koken kan als Sajor-kuit, dog men moet het eerſte water weg gieten, om dat 't zelve eenig jeuken in de mont veroorzaakt, andere zeggen, dat ze daar toe onbequaam zyn.*

De Chineſen gebruiken de rode bladeren in 't branden van den Arack, om dezelve root te maken. Dit gewas heeft zomtyts langagtige, dog ſtompe doornen, hier en daar by de bladeren, inzonderheid daar de rode vrugt uitkomt, welkers drie buitenſte bladeren zig in een triangel openen, als een bloem, met een harde ſpits, en daar omtrent wat gezaagt.

De bladeren ſtaan zonder order rontom de takken, en gelyken die van Terminalis ſilveſtris of anguſtifolia, dog zyn wat breder en ſtyver, zomtyts aan de onderſte zyde met zwarte puntjes of wratjes in ryen bezet, en daar door ruig. Jaarlyks als de Zon in de Waag gaat, zo brengt het overvloedig zyne bloemen voort, dewelke in October geopent ſtaan, als drieʒydige Tulpen of Roſen, in de gedaante van lampen, en daarom by de onze Lamproſen *bygenaamt.*

De Twee en Tagtigſte Plaat

Vertoont een tak van de *touwagtige Pandang-ſtruik*, met zyn ſchoon rode bloemen.

CAPUT NONAGESIMUM PRIMUM.

Pandanus caricoſus. Pandang ayer.

HUic ſexto libro finem inponent paludes, quarum oræ prava Pandani ſpecie circumdatæ ſunt, quæ nullum nempe ipſis præbet aditum: Frutex nominari nequit, quum ne minimus ejus ſtipes vel ramus obcurrat, ſed tantummodo ex meris longisque conſtet foliis, adeo ſibi adunatis, ut nullo modo ac vix pervia ſint.

Ejus folia erecta ſunt inſtar Caricis, decem, duodecim, ac quindecim pedes alta, binos pollices lata, ſulco donata trigono ac perpetuo, qui inferne acutum format dorſum, ipſorum oræ adeo ſubtiliter ſunt ferratæ, ſeu tenuiſſimis ac denſiſſimis ſpinulis obſitæ, ut vix dignoſci poſſint, nihilominus tamen æque vehementer ac pertinaciter cæcant ac vulnerant, ac culter, ſi inprudenter tractentur, vel retrorſum fricentur. In dorſo ſpinulæ ſunt magis notabiles, ſed hæ in vetuſtis potiſſimum pereunt foliis, ipſorum color non eſt glaucus, uti in cunctis Pandanorum præcedentium ſpeciebus, ſed penitus inſtar graminum viridis, atque inferior ipſorum pars trigonum format pedunculum, ubi ſeſe invicem amplectuntur inſtar foliorum Acori, talesque collectiones, ſeu faſciculi plurimi ſimul locantur in radicis ſummo, quæ transverſaliter ſub cæno prorepit, ac potiſſimum ex ſimplicibus conſtat fibrillis, longe lateque in cæno diſperſis, ac nova emittentibus folia, quumque hæc a vento moveantur, per oras ipſorum acutas ſibi allidentia ſtrepitum dant ingentem.

Ejus fructus raro in conſpectum venit, atque in peculiari progerminat petiolo, pedem circiter alto, & ſupra radicem elevato, qui foliis cingitur tribus, in triangulo poſitis, uti in Cypero. Criſtam refert magnitudine pugni, atque componitur ex multis anguloſis & acutis tuberculis, quorum quodvis ſex octoque acutos gerit angulos, ſimul in apicem deſinentes oblongum, inſtar nodorum exolitorum veſtimentorum, coloris ſunt pallide fuſci, atque intus continent oſſiculum parvum fuſcum inſtar oſſiculi Ceraſini, ſed minus, magisque anguloſum, in acutum deſinens apicem.

Nomen. Latine *Pandanus caricoſus*, Malaice *Pandang ayer*, Amboinice in Leytimora *Laſſiaal*, in Hitœa *Laſiattal*, in Huamohela & Bonoa *Lackiabat*, quidam male illum vocant *Mantayn*, qui eſt *Pandanus ſilveſtris*.

Locus. In paludoſis potiſſimum creſcit locis, præſertim circa oram maritimam, ubi ſolum inferius lapillis mixtum eſt, atque ipſius oræ minoribus ex fruticibus conſtant. Magis remote in terra quoque obvenit, immo in montibus, ubi aqua pluvialis ſtagnat, ac paludes format, nunquam ſolitarius, ſed ſemper magnum obcupat locum, qui invius eſt per acuta ipſius folia.

Uſus. Incolæ Amboinæ, Ceramæ, & adjacentium inſularum, ex ejus foliis vulgares formant ſcoreas, quæ in binas finduntur partes, & ad oras levigantur, ac porro exſiccantur, uti ſupra de Cocoja fuit dictum: Hæ vero mattæ omnium viliſſimæ ſunt ac minime durabiles: In Boerone periculoſum eſt iter inſtituere circa paludes, quibus hæc folia adſtant, ibidemque per noctem morari, quum ibi plerumque ingentes niduleutur angues, contra quos per ignem ſeſe defendere oportet, qui exſtruitur ex ſtridentibus & crepitantibus quibusdam foliis, qualia ſunt illa Socci ſilveſtris.

N. B. Huic Capiti nulla adjecta fuit Icon.

Finis Libri Sexti, & Partis Quartæ.

XCI. HOOFDSTUK.

De Pandang-ſtruik met Snygras-bladen.

Dit ſesde boek zal men van agteren met moeraſſen beſluiten, welkers kanten met een moeyelyk zoort van Pandang bezet zyn, die geen paſſagien vergunnen. Het mag geen ſtruik genaamt werden, aewyl het de minſte ſtam of tak niet zet, maar beſtaat uit enkelde lange bladeren, dog zo digt in malkander, dat men daar door niet, als met moeite paſſeren kan.

De bladeren ſtaan regt overeind, als een Snygras, tien, twaalf, en vyftien voeten hoog, twee duimen breet, met een driezydige doorgaande geut, die van onderen een ſcherpe rug maakt. Hare kanten zyn zo fyn gezaagt, of met ſubtile en digte doorntjes bezet, dat men ze pas zien kan, niet te min ſnyden ze zo wel als eenig mes, als men ze onvoorzigtig handelt, of na agteren ſtrykt. Op de rug zyn de doorntjes kennelyker, dog die vergaan ook meeſt aan de oude bladeren, haar couleur is geenzints blaauwgroen, gelyk in alle de voorgaande Pandangs, maar regt gras-groen. Haar onderſte maakt een driekantige ſteel, en aldaar omvatten ze malkander, gelyk de bladeren van Acorus, en zulke vergaderingen of boſjes ſtaan veele by malkander op de wortel, die dwers in 't ſlyk kruipt, en meeſt beſtaat uit enkelde vaſelingen, wyt en zyt in 't ſlyk kruipende, en nieuwe bladeren voortbrengende, als de bladeren van de wind beweegt werden, zo maken ze met de ſcherpe kanten tegen malkander een groot geruiſch.

De vrugt werd zelden gezien, en zy komt voort op een byzondere ſteel, omtrent een voet hoog boven de wortel, hebbende onder haar drie bladeren, in een triangel, gelyk de Cyperus. Zy gelykt een kuif, in de grootte van een vuiſt, gemaakt van veele hoekige en ſcherpe knobbelen, hebbende ieder knobbel ſes a agt ſcherpe hoeken, te zamen in een ſpits uitgaande, en wat langwerpig, gelyk de ouderwetſe Wambays-knopen, van verwe beſtorven bruin, hebbende binnen een kleine bruine ſteen als een Kerſſe-ſteen, dog kleinder en hoekig, voor aan met een ſcherpe ſpits.

Naam. *In 't Latyn* Pandanus caricoſus, *in 't Maleits* Pandang ayer, *Amboins op Leytimor* Laſſiaal, *op Hitoe* Laſiattal, *op Huamohel en Bonoa* Lackiahat, *zommige noemen hem qualyk* Mantayn, *'t welk is* Pandanus ſilveſtris.

Plaats. *Het waſt meeſt in moeraſſige plaatſen, inzonderheid omtrent de zeekant, daar onder de grond van kleine ſteenen is, en de kanten met kreupel-boſch bezet zyn. Men vint hem ook landwaart in, zelfs in 't gebergte, daar het regenwater ſtaan blyft, en moeraſſen maakt, nooit alleen, maar altyt een groote plaats beſlaande, die niet te paſſeren is wegens de ſcherpe bladeren.*

Gebruik. *De Inlanders van Amboina, Ceram, en de omleggende Eilanden maken alle hare gemene matten van dit blad, het zelve in tween delende, aan de kanten wat ſchrapende, en voorts drogende, gelyk boven van de Cocoja gezegt is. Dog deeze matten zyn de ſlegtſte van allen, en minſt durabel. Op Boero is het voor de Reiſigers zorgelyk omtrent de moeraſſen, daar deeze bladeren ſtaan te vernagten, om dat aldaar gemeenlyk groote ſlangen huis houden, waar tegen zy hun met vuur moeten verſchanſſen, gemaakt van eenige knerſende bladeren, gelyk daar zyn die van wilde Soccun.*

N. B. By dit Hoofdſtuk is geen afbeelding van de plant geweest.

Einde van 't Sesde Boek, en 't Vierde Deel.

Digitized by Google

Pag. 5 Tab. I

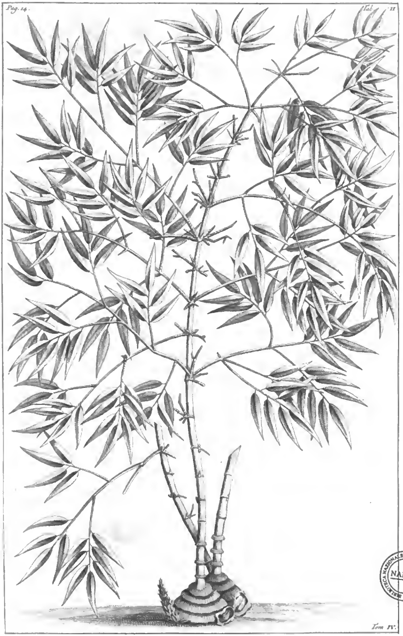

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

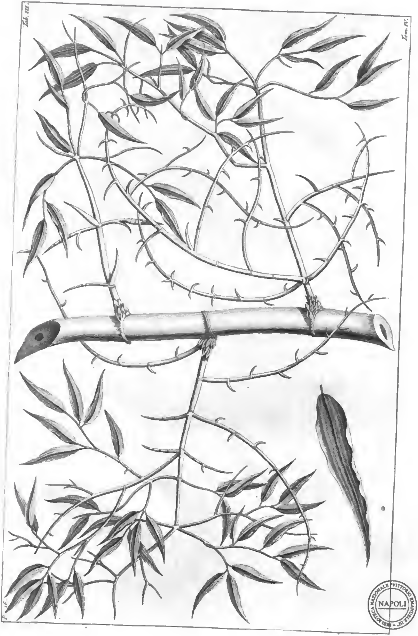
Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI
Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 19.

Tab. IV.

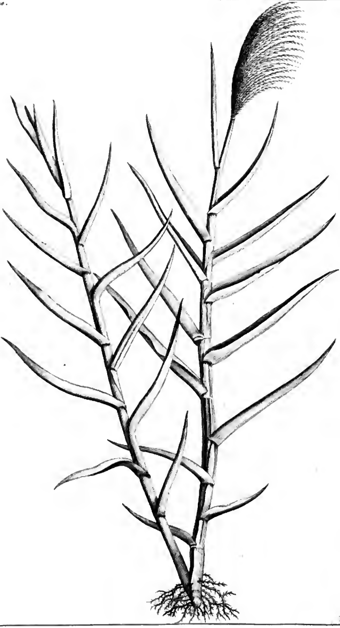

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. VI.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI
Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XI.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

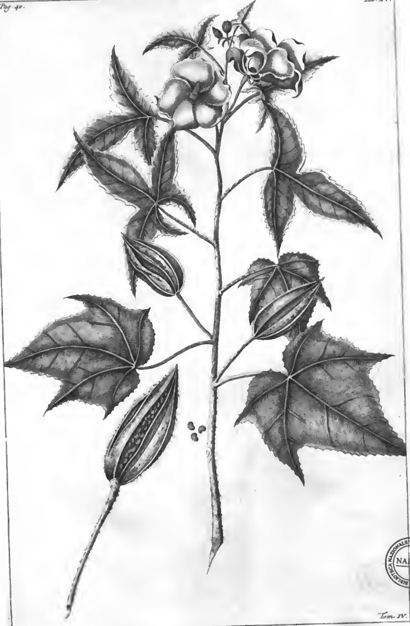
Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Pag. 51. Tab. XIX.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

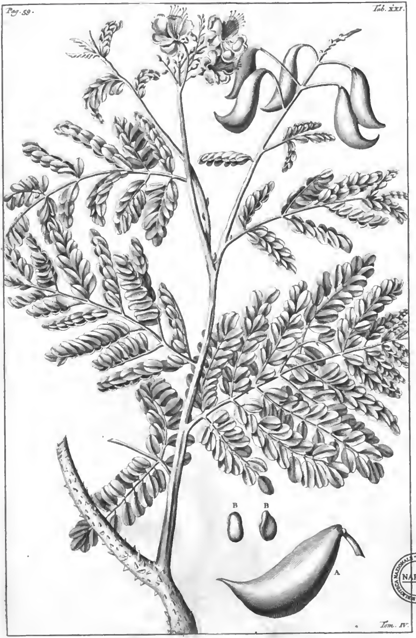

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

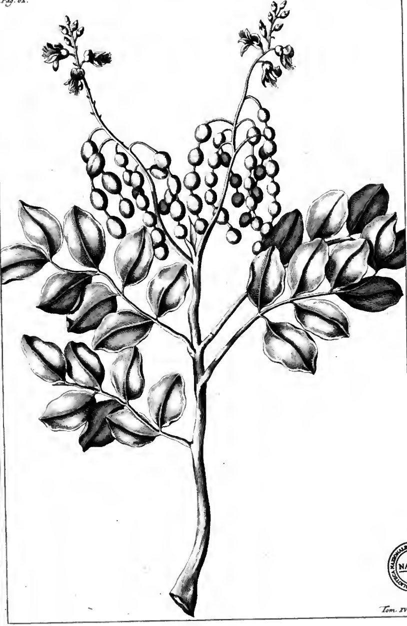
Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XXIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 70

Tab. XXVII.

Tom. IV

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

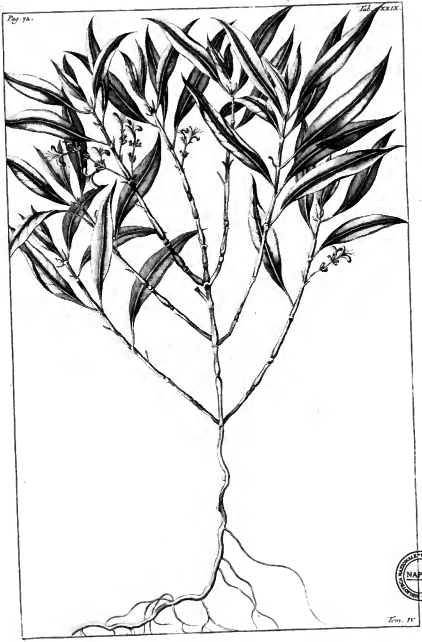
Tab. XXVIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

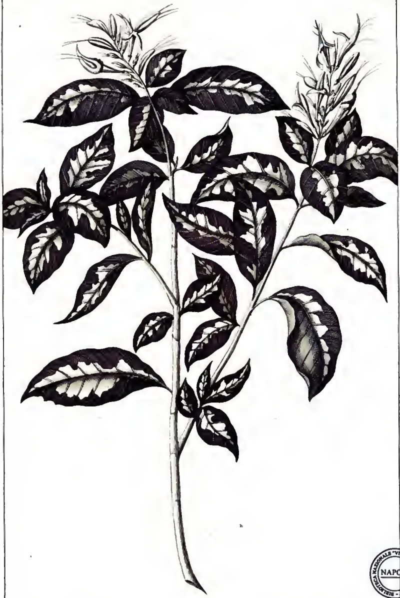
Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI
Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

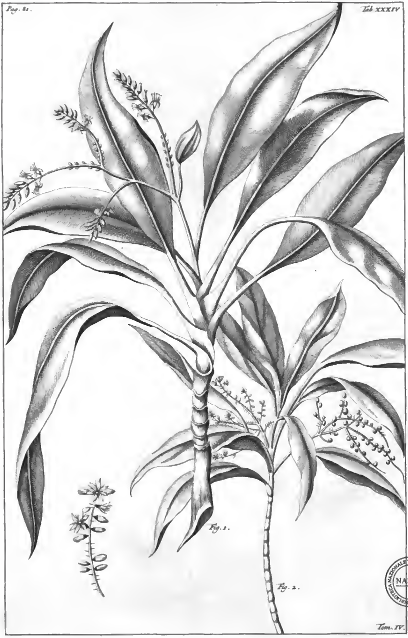
Digitized by Google

Tab. XXXIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Tab. XXXVI.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XXXIX.

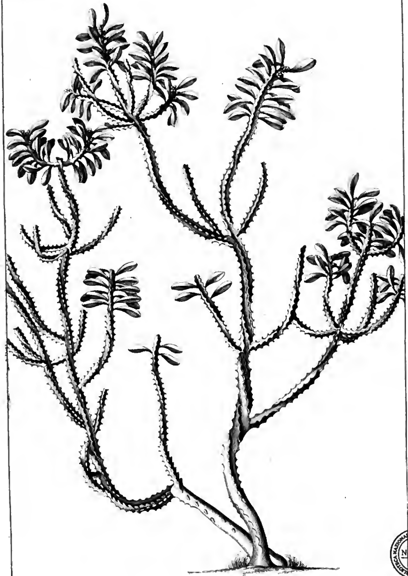

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" - NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XL.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 102. Tab. XLIII

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab XLIV.

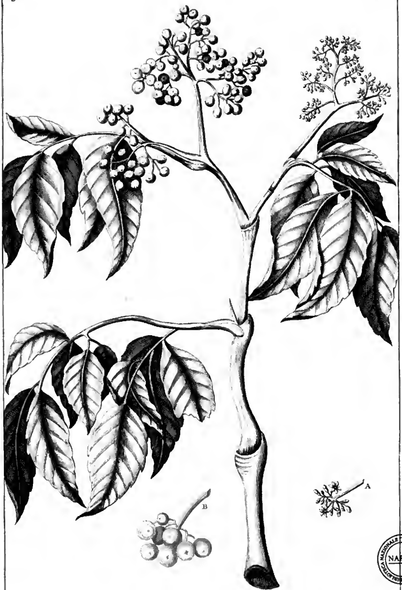

NAPOLI

Tom. IV

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III - NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. XLVIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" - NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 216.

Tab. LIII.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Tab. LIV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

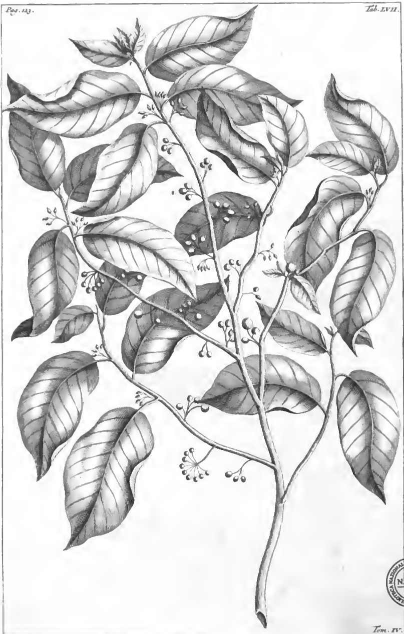

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. LVII.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Pag. 123. Tab. LVIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Tom. IV.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III - NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

 Tab. LXIII.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI
Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. LXX.

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III - NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" - NAPOLI

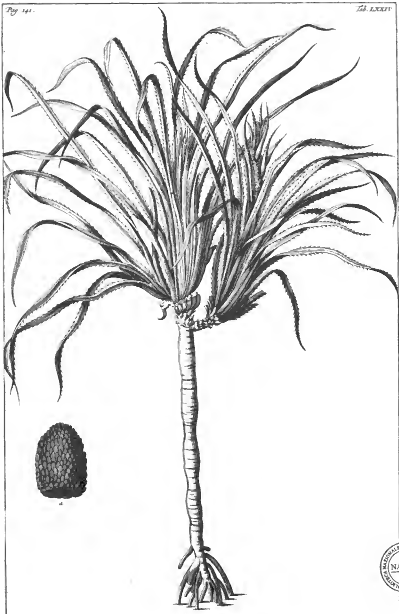
Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

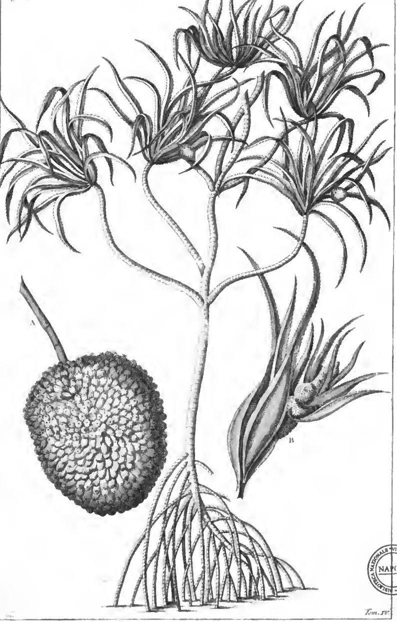
Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

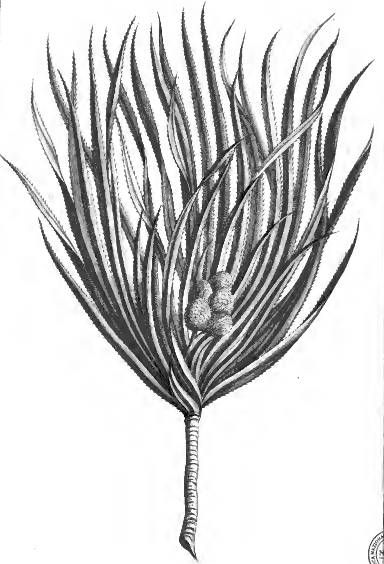
Tab. LXXV.

Tom. IV.

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III
NAPOLI

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" - NAPOLI

Digitized by Google

Tab. LXXVII

BIBLIOTECA NAZIONALE "VITTORIO EMANUELE III" - NAPOLI

Tom. IV.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. LXXIX.

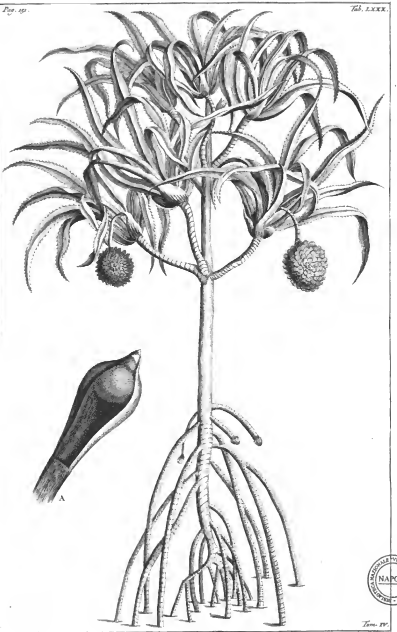

NAPOLI

Tom. IV.

Digitized by Google

Digitized by Google

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Tab. LXXXI.

Tom. IV

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III NAPOLI

Digitized by Google

Tab. LXXXII

BIBLIOTECA NAZIONALE VITTORIO EMANUELE III · NAPOLI

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google